

दुमिल ३८

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

(ठाणे जिल्हा वाचनालय)

वाचनालय/संदर्भ

पारंपरिक - दुमिल ३८

हरिवंश पुराण

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

(महर्षिद्वयासप्रणीत)

श्रीहरिवंशपुराण.

हरिवंशपर्व व विष्णुपर्व.

भाग १ ला.

(मूळ व भाषांतर).

भाषांतरकार,

वे. शा. सं. रा. रा. विष्णुशास्त्री बापट.

पुराणप्रकाशक मंडळीचे व्य. दामोदर लक्ष्मण लेले यांनी

वाई येथे आपल्या मोदवृत्त छापखान्यांत

छापून प्रसिद्ध

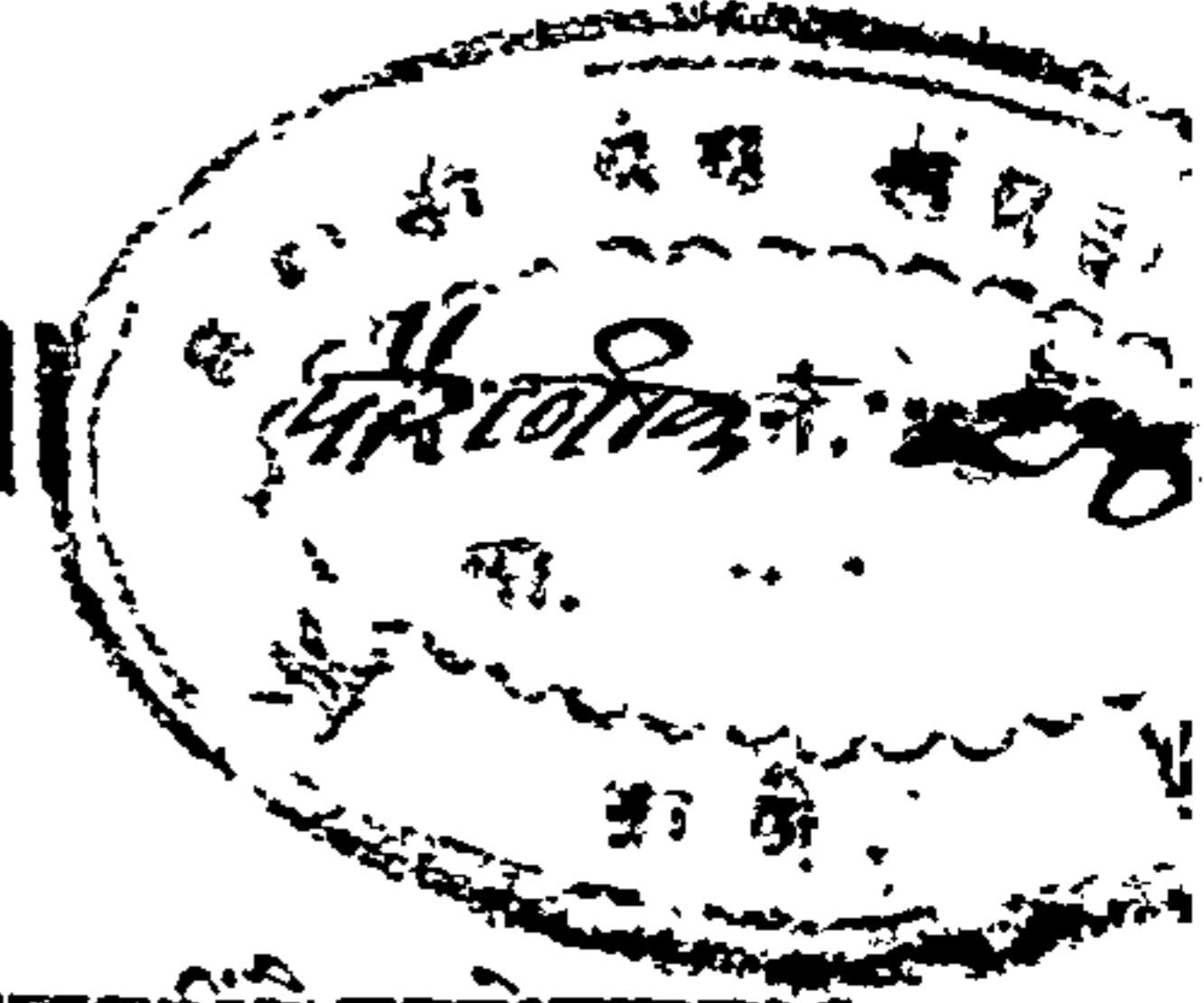
केले.

सन १९११.

किंमत ५ रुपये.

श्री

॥ हरिवंशमाहात्म्य ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदा-
रयेत् १ जयति पराशरसूनुः सत्यवतीं हृदयनंदनो व्यासः । यस्यास्य कमलगलितं वाङ्मय न-
मृतं जगत्पिबति २ अज्ञानतिमिरांधस्य ज्ञानांजनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगु-
रवे नमः ३ अखंडमंडलाकारं व्याप्ये चराचरम् । तत्पदं दर्शितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ४ जन-
मेजय उवाच ॥ त्वया मे भगवन् प्रोक्तो भारतश्रवणविधिः । श्रवणे हरिवंशस्य विशेषाद्दत्ते वि-
धिम् । वैशंपायन उवाच ५ ब्रह्मविष्णुमहेशानां हरिवंशं जगदुर्वपुः । शब्दब्रह्ममयं विद्धि हरिवं-
शं सनातनम् ६ शाब्दे ब्रह्मणि निष्णातः परब्रह्माधिगच्छति । हरिवंशपुराणे तु श्रुते वै राजसत्तम ७
कायिकं वाचिकं पापं मनसा स सुपाजितम् । तत्सर्वं नाशतां याति तमः सूर्योदययथा ८ अष्टा-
दशपुराणानां श्रवणाद्यत्फलं लभेत् । तत्फलं समवाप्नोति वैष्णवो नात्र संशयः ९ स्त्रियश्च पुरुषश्चै-
व वैष्णवंपदमाप्नुयुः । जंबूद्वीपं समाश्रित्य श्रोतारो दुर्लभाः कलौ १० भविष्यंति नराराजसत्यं-
सत्यं वदाम्यहम् । स्त्रीषु च पुत्रकामाभिः श्रोतव्यं वैष्णवंपदं यशः ११ बालघाती च पुरुषो मृतवत्सः
प्रजायते । श्रवणं हरिवंशस्य कर्मव्यं च यथाश्रितं १२ गुरुचंद्राग्निचूर्याणां संस्रुखमेहते-

श्रीगणेशाय नमः । नारायण, नरोत्तम, नर व देवी सरस्वती यांस नमस्कार करून
नंतर जयशब्दाचा उच्चार करावा १. ज्याच्या मुखकमलांतून गळलेले वाङ्मया अमृत
जग पीत असते त्या सत्यवती हृदयनंदन पराशरपुत्र व्यासाचा जयजयकार असो २.
ज्याने अज्ञानांधकाराने अंध झालेल्या माझे नेत्र ज्ञानांजनशलाकेने उघडले त्या श्रीगु-
रूस नमस्कार असो ३. ज्याने अखंड मंडलाकार चराचर व्यापिले आहे ते परम पद
ज्याने दाखविले त्या श्रीगुरूस नमस्कार असो ४. जनमेजय ह्मणतो—भगवन्, भारत-
श्रवणविधि आपण मला सांगितलात, आतां हरिवंशाच्या श्रवणाविषयी कोणता विशेष
विधि आहे, तो सांग ५. वैशंपायनः—ब्रह्मा, विष्णु व महेश यांचे हरिवंश हे शरीर
आहे, असे सांगतात. हरिवंश सनातन शब्दब्रह्ममय आहे, असे जाण ६. शब्दब्रह्मामध्ये
निष्णात असलेला पुरुष परब्रह्मास प्राप्त होतो. हे उत्तम राजा, हरिवंश पुराण ऐकिले असतां
सर्व कायिक, वाचिक व मनाने संपादन केलेले पाप, सूर्योदय झाला असतां जसा अंध-
कार, त्याप्रमाणे नाश पावते ७, ८. अठरापुराणांचे श्रवण केले असतां जे फळ मिळते ते फळ
विष्णुभक्तास (याच्या श्रवणाने) मिळते, यांत संशय नाही. स्त्रिया व पुरुष वैष्णवपदास प्राप्त
होतात. राजन्, मी सत्य सत्य सांगतो की, कलियुगांत जंबूद्वीपामध्ये श्रोते दुर्लभ होतील.
पुत्राची इच्छा करणाऱ्या स्त्रियांनी विष्णूचे यश श्रवण करावे ९-११. बालकांचा घात करणारा
पुरुष मृतवत्स होतो. (स. त्याची मुले जगत नाहीत.) त्याने हरिवंशाचे श्रवण यथाशास्त्र
करावे १२. गुरु, चंद्र, अग्नि व सूर्य यांच्या सन्मुख जो विष्ठा किंवा रेत यांचा त्याग करितो तो

चयः । बीजमुत्सृज्यतेनेत्यक्करेतानरो भवेत् १३ योषित्पुष्पफलानांचवालानांघातिनी तथा । फलानां कर्तन करीमातापितृवियोगिनी १४ स्नादिणीपरगर्भाणांतत्तद्गर्भो पघातिनी । ईदृग्विधा-
भविष्यंतिपंचदोषयुताः स्त्रियः १५ अपुष्पासृतवत्साश्चकाकबंध्यास्तथैवच । कन्याप्रजात्वंच-
तथास्त्रावयुक्तास्त्वपातकैः १६ तासांदोषापहारार्थंहरिवंशोभिर्गर्जति । मदीयश्रवणात्सद्योदो-
षानश्यंतिसत्त्वरम् १७ नरः सुवर्णंस्वर्णंश्चपददानैः समन्वितम् । दशावृत्तीः शृणोत्येवंबीजसा-
फल्यमाप्नुयात् १८ दशावृत्तीरपुष्पार्थंमृतवत्सातुसत्तवै । पंचावृत्तीः स्वर्गर्भकाकबंध्यात्रयं-
तथा १९ कन्याप्रसूश्चैकावृत्तिंश्रुत्वापुत्रमवाप्नुयात् । जीवितावधिकंश्राव्यंसर्वदोषोपशांतये २०
भविष्यंजन्मसंप्राप्यनभवेत्तादृशीपुनः । उत्तमंसार्थपाठंचमध्यमंवनिरर्थकम् २१ विनार्थंशु-
द्धपाठेचेदुत्तमेनसमंभवेत् । नवाहउत्तमंपोक्तमेकविंशाहमध्यमम् २२ निकृष्टमेकत्रिंशाहंसुख-
साध्यंसमाचरेत् । बहुभिर्दिवसैराजन्ताध्यानांसाधनंकलौ २३ तेनपारायणंसाध्यंप्रोक्तंनाराय-
णात्मना । नवाहोर्गर्जति कलौचैकविंशाहकस्तथा २४ एकत्रिंशाहिकोयज्ञोबंध्यादोषविना-
शकः । गोव्रतंतुस्त्रियाकार्यंपारणंपुरुषेणच २५ श्रवणारंभणैराजन्मथावत्कथयामिते । अव-
सायांतपर्यंतंकार्यंमासव्रतंशुभम् २६ चतुर्थ्यांप्रातरुत्थायस्त्रियाहृष्टेनमानसा । गोव्रतंनियतं-

पुरुष त्यक्करेत होतो. (ह्य. त्याच्या वीर्यांत शरीरोत्पादक सामर्थ्य नसतें) १३. त्याच-
प्रमाणें पुष्पें, फळें व बालक यांचा घात करणारी, फळांस कांपणारी, माता, पिता आणि
त्याचें अपत्य यांची ताटातूट करणारी, दुसन्यांचे गर्भस्त्राव करविणारी, व गर्भाची हत्या
करणारी अशा पांच प्रकारच्या स्त्रिया असतात व त्या पांच दोषांनीं युक्त होतात. १४, १५.
आपल्या पातकांच्या योगानें त्या ऋतुशून्य किंवा मृतवत्सा होतात अथवा काकबंध्या
(मुळींच अपत्यशून्य, वांझ) रहातात किंवा त्यांस सर्व मुळींच होतात अथवा गर्भाचा
पात होतो १६. त्यांच्या दोषांच्या निवृत्त्यर्थं हरिवंश ' माझ्या श्रवणानें
असले दोष सत्वर नष्ट होतात ' अशी गर्जना करीत आहे १७. जो
पुरुष पददानांसह सुवर्ण व घृत यांचें दान देऊन अशा रीतीनें दहावेळ याचें श्रवण
करितो त्याचें बीज सकल होतें १८. ऋतुशून्यत्वाचा दोष निवृत्त होण्याक-
रितां दहा वेळ, मृतवत्सा स्त्रीनें सातदां, जिचा गर्भस्त्राव होत असेल तिनें पांचवेळां,
काकबंध्येनें तीनवेळां व जिला कन्या होत असतील तिनें एकदां याचें श्रवण करावें
ह्मणजे पुत्र होईल. सर्व दोषोपशांत्यर्थं हें यावज्जीव एकावे १९, २०. ह्मणजे पुढचा जन्म
प्राप्त झाल्यावर तशाप्रकारचा कांहीं दोष येत नाही. या पुराणाचा अर्थासह पाठ करणें
हा उत्तम व अर्थावाचून पाठ करणें हा मध्यम पक्ष होय २१. पण अर्थावाचून
शुद्ध पाठ केल्यास उत्तमासारखें फळ मिळतें. नऊ दिवसांत याची समाप्ति करणें
हें उत्तम, एकवीस दिवसांत तें संपविणें हें मध्यम व एकतीस दिवसांत
त्याचा पाठ पुरा करणें हें निकृष्ट होय. अथवा थोडें थोडें वाचीत तें संपेल
तेव्हां संपवावें. राजा, कलियुगांत साध्य पुष्कळ दिवसांनीं सिद्ध होत असतें त्यामु-
ळेंच नारायणरूपीं व्यासांनीं पारायण साध्य करावें, असें सांगितलें आहे. कलियुगांत
नवाह यज्ञ व विंशाहक यज्ञ गर्जना करीत असतो. एकत्रिंशाहक यज्ञ बंध्यादोष
विनाशक आहे. राजा, श्रवणाच्या आरंभीं स्त्रीनें गोव्रत करावें व पुरुषानें
पारणें करावें. मी आतां तुला त्याचें सर्व विधान यथाशास्त्र सांगतो. समाप्तीपर्यंत शुभ

कार्यनिराहारं निरूदकम् २७ सूर्यास्तकालपर्यंतं यावद्भागो भवेत् । आभतांचसवत्सां हि-
पूजयित्वा यथाविधि २८ यवसंपुष्कलंदत्वायवान्कुरुते स्वयम् । एवं नासेचतुर्थ्यां साशुक्लाया-
वतमाचरेत् २९ स्त्रीव्रतं कथितं राजन्पुरुषस्य तथैव च । एवं मासव्रतं कृत्वा ह्युपुत्रं लभते ध्रुवम् ३०
इति श्रीपद्मपुराणे हरिवंशमाहात्म्येश्रवणादिविधिकथनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ अथ ते संप्रवक्ष्यामि नवाहश्रवणे विधिम् । सहायैर्वहुभिश्चैव प्रायः
साध्यो विधिस्त्वयम् १ दैवज्ञंतु समाहूय मुहूर्तं पृच्छन् यत्नतः । विवाहे यादृशां विजंतादृशं परिक-
ल्पयेत् २ नभस्य श्वाश्विनोर्जाश्व मार्गशीर्षः शुचिर्नभः । एते मासाः कथारंभे श्रोतृणां कामसू-
चकाः ३ सहायाश्च त एवात्र कर्तव्याः सोयमाश्रये । देशे देशे तथा संयं वार्ता प्रोच्या प्रयत्नतः ४
भविष्यतिकथाचात्र आगतव्यं कुटुंबिभिः । देशे देशे विरक्ताये वैष्णवाकीर्तनोत्सुकाः ५ तेष्वेव-
पत्रं प्रेष्यं च तल्लेखनमितीरितम् । सतां समाजो भवितानदरात्रं सुदुर्लभः ६ आगतुकानां सर्वेषां वा-
सस्थानानि कल्पयेत् । तीर्थे वापि वने वापि गृहे वा श्रवणं स्मृतम् ७ विशालावसुधायत्रकर्तव्यं-
तत्कथास्थलम् । शोधनं मर्जनं भूमैर्लेपनं धातुमंडनम् ८ गृहोपस्करमुद्धृत्य गृहकोणे निवेश-
येत् । कर्तव्यो मंडपः प्रोच्चैः कदलीस्तंभमंडितः ९ फलपुष्पदलैर्विष्वक्वितानेन विराजितः ।
चतुर्दिक्षु ध्वजारोपस्तोरणेन विराजितः १० ऊर्ध्वं समैव लोकाश्च समाधः परिकल्पयेत् । तेषु-

मासव्रत करावें २२-२६. चतुर्थीच्या दिवशीं प्रातःकालीं उठून स्त्रीने आनंदितचित्तानें
निराहार व निरूदक गोव्रत करण्याचा नियम करावा., व सूर्यास्त होईतो ह्यणजे गाय
परत येईतो तें चालवावें. आलेल्या सवत्स गार्गीचें यथाविधि पूजन करून तिला पुष्कळ
जव खाऊं घालावें. व स्वतः जवसांचा भात करून खावा. याप्रमाणें गुढें प्रत्येक महि-
न्याच्या शुक्ल चतुर्थीस व्रत करावें २७-२९. हें स्त्रीव्रत मी तुला सांगितलें. पुरुषानेंही
तसेंच व्रत करावें. याप्रमाणें मासव्रत केलें असतां निश्चयानें सुपुत्र होतो ३०. इति श्रीप-
द्मपुराणांतील हरिवंशमाहात्म्यापैकीं श्रवणादिविधिकथननामक प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशंपायनः—आतां मी तुला नऊ दिवसांत याचें श्रवण करण्याचा विधि सांगतो. हा
विधि प्रायः पुष्कळ सहाय्य असल्यास साध्य होतो १. ज्योतिष्यास बोलावून उत्तम मुहूर्त
विचारावा. विवाहाप्रमाणें सामग्री जमवावी २. आषाढ, श्रावण, भाद्रपद, आश्विन,
कार्तिक व मार्गशीर्ष या मासांत कथारंभ करावा. कारण, ते श्रोत्यांचे मनोरथ पूर्ण
करणारे आहेत ३. जे उद्यम करणारे असतील त्यांसच या प्रसंगीं सहाय्य करावें. आसपा-
सच्या गांवोगांवीं ' आमच्या येथें कथा होणार आहे, तरी कुटुंबी लोकानीं अवश्य यावें '
अशी वार्ता प्रयत्नानें सांगून पाठवावी. देशोदेशीं जे विरक्त विष्णुभक्त व कीर्तनाविषयीं
उत्सुक असतील ४, ५ त्यांनाच पत्र पाठवावें. ' नऊ दिवस अति दुर्लभ संतसमागम होणार
आहे ' असें त्यांस ल्याहावें ६. बाहेरून येणाऱ्या सर्वांस रहाण्याकरितां निवासस्थानें सज्ज
करून ठेवावीं. तीर्थ, वन अथवा गृह यांतील कोणत्या तरी स्थळीं बसून श्रवण करावें,
असें सांगितलें आहे. मोठी जागा असेल तेथें श्रवणस्थळ करावें. तेथील भूमि शुद्ध करून
झाडून, सारवून धातूनीं भूषित करावी ७, ८. गृहांतील सर्व उपयुक्त वस्तु उचलून एका
कोपऱ्यांत ठेवाव्या. उंच कदलीस्तंभांनीं मंडित असा मंडप करावा ९ त्यास छत
लावावें. तें फळें, पुष्पें, व पत्रें यांनीं सुशोभित केलेलें असावें. चारी दिशांमध्ये ध्वजारो-
पण करावें. तोरणाच्या योगानें तो मंडप विराजित करावा १०. त्याच्या वर सात

विप्राविरक्ताश्वस्थापनीयाःप्रबोध्यवै ११ पूर्वतेषामासनानिकर्तव्यानियथोत्तरम् । वक्तुश्चा-
 पितथादिव्यमासनंपरिकल्पयेत् १२ उदङ्मुखोभवेद्वक्ताश्रोतावैप्राङ्मुखस्तथा । प्राङ्मुखोऽथ-
 भवेद्वक्ताश्रोताचोदङ्मुखस्तथा १३ विरक्तोवैष्णवोविप्रोवेदशास्त्रविशारदः । दृष्टान्तकुशलो
 धीरोवक्ताकार्योदयान्वितः १४ वेदवेदान्ततत्त्वज्ञैर्गुरुभिर्ब्रह्मवादिभिः । नृणांकृतोपदेशानांस-
 वःसिद्धिर्हिजायते १५ अथान्यजनसामान्यैर्गुरुभिर्नीतिकोविदैः । नृणांकृतोपदेशानांसिद्धि-
 र्भवतिकीदृशी १६ अनेकधर्माविघ्नाःस्तेनाःपासंडवादिनः । धर्मशास्त्रकथोच्चरैस्त्याज्यारते-
 यदिपंडिताः १७ वक्तुःपार्श्वेसहायार्थमन्यस्थाप्यस्तथाविधः । पंडितःसंशयच्छेत्तलोकबोधन-
 तत्परः १८ वक्ताक्षौरंप्रकर्तव्यंदिनादर्चाक्व्रतातये । वक्तुःश्रोतुश्चंद्रशुद्धीवंपायोःशुभतारके , १
 अरुणोदयेविनिर्वर्त्यशौचंज्ञानंसमाचरेत् । नित्यंसंक्षेपतःकृत्वासंध्याद्यंप्रयतस्ततः २० सुक्षालि-
 तपाणिपादःस्त्रिंशतिवाचनपूर्वकम् । गोमयोपलितदेशेसर्वतोभद्रकल्पनम् २१ स्वयंशक्यनुसा-
 रेणघ्नूजनंसर्वमाचरेत् । कथाविघ्नविनाशार्थंगणनाथंप्रपूजयेत् २२ सलक्ष्मीपुत्रसहितगोपालं-
 स्थापयेत्ततः । निर्विघ्नेनैवसिध्यथंदेवपूजनपूर्वकम् २३ संकल्पं कुर्यात् ॥ आद्येहेत्यादिदेश-
 कालौस्मृत्वा अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्णामलजन्मानिजन्मनिसंचितमहापातकप-
 टलनाशपूर्वकंतेनपापसंचयेनकृतसंतानबाधकताविदाशपूर्वकमिहजन्मनिसंतानोत्पात्तिहेतवेत-
 स्यसंतानस्यशरदांशतमायुषोवृद्ध्यर्थमात्मनश्चसकलसुखामिहेतवेइहशरीरशुद्ध्यर्थंपरत्रचे-
 न्द्रादिलोकातिक्रमणपूर्वकश्रीमद्विष्णुभक्त्युद्देकंजनितकल्पावधितलोकगमनतत्रवासपूर्वकत-
 त्स्वरूपावातिहेतवेश्रामिद्धरिवंशपुराणश्रवणंकर्तृकतयाकरिष्यावहे । अन्यतरकर्तृत्वेकरिष्ये-
 इयेवसंकल्पः । इतिकृत्वातुसंकल्पंवक्तारंवृणुयात्ततः । श्रुताध्ययनसंपन्नंपूजयित्वायथाविधि २४

लोकांची व खालीं सात लोकांची कल्पना करावी. त्यांत विरक्त ब्राह्मणांची, त्यांस बोध करून, स्थापना करावी ११. पूर्वी त्यांचीं आसनें उत्तरोत्तर कल्याचीं. वक्त्याला- ही दिव्य आसन मांडावें. वक्त्याचें मुख उत्तरेकडे व श्रोत्याचें पूर्वेकडे असावें किंवा वक्त्यानें प्राङ्मुख वसावें व श्रोत्यानें उदङ्मुख वसावें १२ १३. विरक्त, विष्णुभक्त, वेद- शास्त्रविशारद, दृष्टान्त देण्यांत कुशल, धीर, अस्खलित भाषण करणारा व दयाळु ब्राह्मण वक्ता असावा १४. कारण, वेदवेदान्त व ब्रह्मवादी गुरूंनीं ज्यास उपदेश केला आहे अशा पुरुषास सिद्धि तात्काल मिळते १५ उघडच आहे कीं, इतर पामर जनां- सारिख्या नीतिज्ञ गुरूंनीं ज्यास उपदेश केला आहे अशा पुरुषांस सिद्धि कशी मिळ- णार ? १६. अनेक धर्मांच्या तत्वांनीं ज्यांचें चित्त विघ्नांत शालें आहे, जे चोः व पासं- डवादी आहेत ते धर्मशास्त्रांच्या कथांचा उच्चार करून आपलें पांडित्य जरी व्यक्त करीत असले तरी त्याज्य होत १७. वक्त्याच्या जवळच तशाच दुसऱ्या एका पंडिताची स्थापना करावी. तो संशयांचें निरसन करणारा व लोकांस बोध करण्यास तत्पर असा असावा १८. व्रतप्राप्त्यर्थ आरंभाच्या पूर्व दिवशीं शुभचंद्र व दांपत्यास शुभ नक्षत्र पाहून वक्ता व श्रोता यांनीं क्षौर करावें १९. आरंभाच्या दिवशीं अरुणोदयीं शौच आटोपून स्नान करावें. संध्यावंदनादि नित्य कृत्ये संक्षेपतः करावीं. त्यानंतर हातपाय चांगलें धुवून पवित्र व्हावें. पुण्याहवाचनपूर्वक गायीच्या शेणानें सारवलेल्या प्रदेशीं सर्वतोभद्र मंडल काढावें २०, २१. आपल्या शर्काप्रमाणें सर्व पूजन करावें. कथेंत उपस्थित होणाऱ्या विघ्नांच्या नाश व्हावा ह्मणून गणनाथाची पूजा करावी २२. त्यानंतर निर्विघ्नपणें सिद्ध हाण्याकरितां देवपूजनपूर्वक लक्ष्मी व पुत्र यांसह गोपालाची स्थापना करावी २३. नंतर,

सुवर्णमुद्रिकांगृह्यकुंडलेचविरोधतः । धौतवस्त्रंसोत्तरीयंचोष्णपिणसमन्वितम् १५ सुवर्णपो-
डशपलंपुष्पतांबूलसंयुतम् । पूगफिलंचाक्षतान्द्वैगृहीत्वाशुद्धमानसः २३ (संकल्पः ॥ आद्ये-
हेत्यादिअमुकगोत्रममुकशर्माणब्राह्मणमेभिश्चंदनतांबूलसुवर्णवस्त्रादिभिर्हरिवंशश्रवणवाचक-
त्वेनावांभृपतीत्वांबृणीवहे । वृतेनदीक्षामाप्नोतिइतिसंत्रेणवक्तुदीक्षेणकर-
मूलैरक्षाबंधनंकार्यम् । ब्राह्मणेनश्रोतृणांरक्षाबंधनंकार्यम् ॥) चंदनाद्युपचारैस्तुवस्त्रपुष्पाक्ष-
तैस्तथा । हेमालंकरणैःपूगैःफलैर्ऋतुसमुद्भवैः २७ पुराणपूजनंशोक्तंदिधिनाषोडशेनतु ।
पूजायित्वाद्विजश्रेष्ठा श्रवणंफलदंस्मृतम् २८ तस्मात्सर्वप्रयत्नेनश्रोतव्यंविधिपूर्वकम् । अथ-
व्यासनमस्क्रुर्युर्मंत्रमेतमुदीरयेत् २९ नमस्तेभगवन्व्याससर्वशास्त्रार्थकोविद् । ब्रह्मविष्णुमहे-
शानामूर्तेसत्यवतीसुतः ३० इतिव्यासनमस्कृत्यशुभेदेशेऋशासने । उपाविश्यप्रातिदिनमुल्लस-
त्प्रीतमानसः ३१ बालोयुवाथवृद्धोवादारिद्र्योदुर्बलोपिवा । पुराणज्ञःसदात्रयःपूज्यश्चसुकृता-
र्थिभिः ३२ नीचबुद्धिनकुर्वीतपुराणज्ञेकदाच न । यस्यवक्रोद्गतावाणीकामधेनुःशरीरि-

देश—कालादिकांचा उच्चार करून अशा अर्थाचा (वर मूळांत लिहिल्याप्रमाणें) संकल्प करावा. अमुक गोत्र, अमुक प्रवर व अमुक संज्ञक अशा माझ्या जन्मोजन्मीं संचित झालेल्या महापातकसमूहाच्या नाशपूर्वक, त्या महापातकाच्या संचयानें केलेल्या संतानबाधकतेच्या विनाशपूर्वक या जन्मीं संतानोत्पत्त्यर्थ, त्या संततीस शंभर वर्षे आयुष्य प्राप्त व्हावें ह्मणून, स्वतःस सकल सुख प्राप्त व्हावें ह्मणून, इहलोकीं शरीरशुद्धि होऊन परलोकीं इंद्रादिलोकांच्या अतिक्रमणपूर्वक श्रीमद्विष्णुभक्तीच्या उत्कर्षणामुळें कल्पपर्यंत त्याच्या लोकीं गमन करण्याचें व तेथें वास करण्याचें सामर्थ्य यावें व त्याच्या स्वरूपाची प्राप्ति व्हावी ह्मणून आह्मीं दोषें श्रीमत्—हरिवंशाचें श्रवण करावितों (असा संकल्प करावा.) श्रवण करविणारा एकटा पुरुष अथवा एकटी स्त्रीच असल्यास ' मी श्रवण करवितों अथवा करवितें ' असें ह्मणावें. असा संकल्प करून वेदशास्त्राध्ययनसंपन्न ब्राह्मणाची यथाविधि पूजा करून वक्त्यास वरावें २४. सुवर्ण मुद्रिका व विशेषतः कुंडलें, पागोठ्यासह सोत्तरीय धौतवस्त्रें पुष्प—तांबूलयुक्त, षोडश पल सुवर्ण, सुपारी व अक्षता हातांत घेऊन शुद्ध मनानें संकल्प करावा. २५, २६ (संकल्पाचा अर्थ व इतर विधान अद्येत्यादि ह्मणून अमुक गोत्र अमुक संज्ञक अशा या ब्राह्मणांस चंदन, तांबूल, सुवर्ण, वस्त्र, इत्यादिकांच्या योगानें आह्मी उभयतां स्त्रीपुरुष हरिवंशश्रवणार्थ वाचक या भावानें वरतो, असें ह्मणावें. त्यावर मी तुहांकडून वरलों गेलों आहे, असें त्या वक्त्यानें ह्मणून त्या वरणीचा अंगीकार केला असतां ' वृतेन दीक्षा माप्नोति ' या मंत्रानें वक्त्याच्या उजव्या मणगटांत रक्षाबंधन करावें. व त्या ब्राह्मणानें श्रोत्यांच्या हातांत रक्षाबंधन करावें) चंदनादि उपचार, वस्त्र, पुष्प, अक्षता, सुवर्णालंकार, सुपाण्या, त्या ऋतूंत होणारीं फळें यांच्या योगानें पुराणाचें षोडशोपचार पूजन करावें, असें सांगितलें आहे. ब्राह्मणश्रेष्ठांचेही पूजन करून श्रवण करावें ह्मणजे तें फलप्रद होतें, असें सांगितलें आहे २७, २८. तस्मात् सर्व प्रयत्नानें यथाविधि श्रवण करावें. त्यानंतर ' नमस्ते भगवन्व्यास ' हा मंत्र ह्मणून व्यासास नमस्कार करावा. (त्या मंत्राचा अर्थ) हे ब्रह्मविष्णुमहेशरूप, सर्व शास्त्रार्थज्ञ सत्यवतीपुत्र भगवन् व्यास तुला नमस्कार असो २९-३१. बाल अथवा तरुण, किंवा वृद्ध अथवा दारिद्री, किंवा दुर्बल असा पुराणज्ञही सुकृताची इच्छा करणारांस सदां पूज्य व

णाम् ३३ गुरवःसंतिलोकस्यजन्मतोगुणतश्चये । तेषामपिचसर्वेषांपुराणज्ञःपरोगुरुः ३४ भव-
कोटिसहस्रेषुभूत्वाभूत्वाचसीदति । योददातिपुण्यवृत्तिकोन्यस्तस्मात्परोगुरुः ३५ पुराणज्ञः-
शुचिर्दांतःशांतोपिजितमत्सरः । साधुःकारुण्यवान्वाग्मीवदेत्पुण्यकथांसुधीः ३६ व्यासा-
सनसमारूढोयदापीराणिकोद्विजः । आसमाप्तेःप्रसंगस्यनमस्कुर्वन्निकस्यचित् ३७ येधूर्तायेच
दुर्वृत्तायेचान्येविजिगीषवः । तेषांकुटिलवृत्तीनामग्रेनैववदेत्कथाम् ३८ नदुर्जनसमाकीर्णै-
शूद्रश्वापदावृते । देशेनापूतसदनैवदेत्पुण्यकथां मुधीः ३९ सद्ग्रामेसुजनाकीर्णैसुक्षेत्रेदेवता-
लये । पुण्येनदनदीतीरेवदत्पुण्यकथांसुधीः ४० ईदृशाद्वाचकाद्राजन्श्रुत्वाफ मवाप्नुयात् ।
ऐहिकामुष्मिकंशर्मपुण्यंपुत्रादिसिद्धिदम् ४१ महापापादिशमनंपुराणंहरिवंशकम् । योज्यं-
पुत्रादिसिद्ध्यर्थंहरिवंशजितेंद्रियैः ४२ शृणुयात्सर्वभावेनपुण्यंपापप्रणाशनम् ४३ [७३]
इति श्रीपद्मपुराणे हरिवंशमाहात्म्ये श्रवणादिविधिकथननाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ ० ॥

वैशंपायन उवाच ॥ जपाद्धिश्रवणंप्रोक्तंहरिवंशस्यसूरीभिः । पितृन्संतर्प्यशुद्ध्यर्थंप्राय-
श्चित्तंसमाचरेत् १ मण्डलं सुष्टुकर्तव्यंतत्रस्थाप्योहरिस्तथा । कृष्णमुद्दिश्यमंत्रेणचरेत्पूजावि-
धिक्रमात् २ प्रदक्षिणानमस्कारान्पूजांतेस्तुतिमाचरेत् । संसारसागरेमग्नदीनंमांकरुणानिधे ३

बंध आहे ३२. पुराणज्ञाचे ठायीं हा नीच आहे अशी बुद्धि कधींही करूं नये. कारण
शरीर धारण करणारांस कामधेनुप्रमाणें असलेली वाणी त्याच्या मुखांतून निघत असते ३३.
यास्तव जन्मतः व गुणतः जे लोकांचे गुरु आहेत त्या सर्वांत पुराणज्ञ हा परम गुरु
होय ३४. कारण कोट्यवधि जन्मामध्ये वारवार उत्पन्न होऊन मरणाच्या प्राण्यास जो
पुण्यवृत्ति देतो त्याच्याहून आणखी श्रेष्ठ गुरु कोण असणार ? ३५. पवित्र, शांत, दांत,
मत्सररहित, साधु, कारुण्ययुक्त व बुद्धिमान् अशा वक्त्या पुराणज्ञानें पुण्यकथा
सांगावी ३६. पुराण सांगणारा द्विज व्यासासनावर जेव्हां बसलेला असतो तेव्हां त्यानें
कथाप्रसंग समाप्त होई तो कोणालाही नमस्कार करूं नये ३७. धूर्त, दुर्वृत्त व असेच जे
आणखी वादादिकांत जिंकण्याची इच्छा करणारे असतात त्या कुटिलवृत्ति पुरुषांच्या पुढें
कथा सांगूं नये ३८. दुर्जनांनीं भरलेल्या प्रदेशांत, शूद्र व पशु यांनीं युक्त असलेल्या
जागीं व अपवित्र गृहांत सुज्ञानें कथा सांगूं नये ३९ सुजनांनीं भरलेल्या उत्तम ग्रामा-
मध्ये, उत्तम क्षेत्रामध्ये, देवालयांत, पुण्यकारक नद अथवा नदी यांच्या तीरीं शहाण्यानें
कथा सांगावी ४०. राजा, अशा प्रकारच्या वक्त्याच्या तोंडून कथा श्रवण केली असतां
फलप्राप्ति होते. व तें पुण्यश्रवण ऐहिक व पारलौकिक सुख देतें आणि पुत्रादि सिद्धि
देतें ४१. हरिवंशपुराण महा पापादिकांचा नाश करणारें आहे. यास्तव जितेंद्रिय पुरुषांनीं
पुत्रादिकांच्या सिद्ध्यर्थ त्याची योजना करावी व पापप्रणाशक आणि पुण्यप्रद अशा
त्याचें सर्व भावानें श्रवण करावें ४२-४३. इति श्रीपद्मपुराणांतील हरिवंश माहात्म्यापैकीं श्रव-
णादि विधिकथननामक द्वितीय अध्याय समाप्त झाला ॥ २ ॥

वैशंपायनः—विद्वानांनीं जपाहूनही हरिवंशाचें श्रवण श्रेष्ठ सांगितलें आहे. पितरांचें
तर्पण करून शुद्ध्यर्थ प्रायश्चित्त करावें १. चांगलें मंडल करून त्यावर हरीची स्थापना
करावी. कृष्णास उद्देशून क्रमानें समंत्रक पूजाविधि करावा २. प्रदक्षिणा व नमस्कार
करावेत. पूजेच्या अंतीं स्तुति करावी. ' हे करुणासागरा, संसारसागरांत मग्न
झालेल्या मज दीनावर कृपा कर. कर्मरूपीं नक्रानें मला धरिलें आहे. माझा

कर्मग्राहं गृहीनोहं मासुद्धरभवारणवात् । श्रीमद्वैहरिवंशस्यपूजाकार्याप्रयत्नतः ४ विधिनः षोडशेनैव धूपदीपसमन्विता । ततस्तु श्रीफलं धृत्वा नमस्कारं समाचरेत् ५ स्तुतिः प्रसन्नचित्तेन कर्तव्या केवलंतदा । स्वीकृतोसिमयानाथपुत्रार्थं भवसागरे ६ मनोरथो मदीयो यसफलः सर्वथा त्वया । निर्विघ्नेनैव कर्तव्यो दासो हंतव केशव ७ एवं दीनवचः प्रोक्त्वा वक्तारं च तथा पूजयेत् । संभूष्य वस्त्रभूषाभिः पूजां तं च संस्तवेत् ८ व्यासरूपप्रबोधज्ञसर्वशास्त्राविशारद । एतत्कथाप्रकाशेन मद्ज्ञानां विनाशय ९ तदग्रे नियमः पश्चात्कर्तव्यः श्रेयसे मुदा । नवरात्रं यथाशक्त्या धारणीयः स एव हि १० वरणं पंचविप्राणां कथाभंगनिवृत्तये । कर्तव्यं तैर्हरेर्जाप्यं द्वादशाक्षरा विद्यया ११ संतानगोपालमंत्रो महारुद्रजपस्तथा । पूजनं पार्थिवं स्यैव गणनाथमभूजपन् १२ ब्राह्मणां वैष्णवांश्चान्यांस्तथा कीर्तनकारिणः । नत्वासंपूज्यदत्ताज्ञः स्वयमासनमाविशेत् १३ लोकवित्तधनागारसर्वचिंताव्युदस्य च । कथाचित्तः शुद्धमतिः स लभेत्फलमुत्तमम् १४ दंपती शुद्धमनसौ श्रद्धाभक्तिसमन्विता । श्रद्धैव सर्वधर्माणां मातेवाहितकारिणी १५ श्रद्धैव च नृणां सिद्धिर्जायते लोकयोर्द्वयोः । श्रद्धया भजतः पुंस्तः शिलापि फलदायिनी १६ मूर्खोऽपि पूजितो भक्त्यगुरुर्भवति ज्ञानदः । श्रद्धया भजतो मंत्रः सामान्योऽपि फलप्रदः १७ श्रद्धया पूजितो देवो नीचस्यापि वरप्रदः । अश्रद्धया कृता पूजादानं यज्ञस्तपो व्रतम् १८ सर्वं निष्फलतां याति पुष्पं वन्ध्यतरोरिव ।

या भवारणवांतून उद्धार कर. १ नंतर श्रीमान् हरिवंशाची धूपदीपादि षोडशोपचारानीं प्रयत्नपूर्वक पूजा करावी. त्यानंतर पुस्तकापुढें नारळ ठेवून नमस्कार करावा ३-५. त्यावेळीं केवल प्रसन्न चित्तानें अशी स्तुति करावी. ' हे नाथा, या भवसागरांत मी तुझा पुत्रार्थ स्वीकार केला आहे ६. माझा मनोरथ सर्वथा तूंच निर्विघ्नपणें सफल कर. हे केशवा, मी तुझा दास आहे ' ७. असें दीन वचन बोलून वक्त्याची पूजा करावी. त्यास वस्त्रादिकांनीं भूषित करावें. पूजेच्या शेवटीं त्याची अशी स्तुति करावी ८. ' हे व्यासरूप. हे प्रबोधज्ञ, हे सर्वशास्त्र विशारद, या कथेचें प्रकाशन करून माझ्या अज्ञानाचा नाश कर ' ९. त्यानंतर कल्याणार्थ आनंदानें नियम करावा. व तोच नवरात्रपर्यंत यथाशक्ति पाळावा १०. कथाभंगाची निवृत्ति व्हावी ह्मणून पांच ब्राह्मणांस वरणी द्यावी. त्यांच्याकडून. हरीच्या द्वादशाक्षर मंत्राचा जप, संतानगोपालमंत्रजप, महारुद्र जप, पार्थिवपूजन व त्याचप्रमाणें गणनाथाच्या मंत्राचा जप करवावा ११, १२. वैष्णव ब्राह्मण व त्याचप्रमाणें दुसरे कीर्तन करणारे यांस नमस्कार करून व त्यांचें पूजन करून त्यांनीं आज्ञा दिली असतां श्रोत्यानें स्वतः आसनावर बसावें १३. लोक, धन, पश्यादि वित्त. गृह इत्यादि सर्व परिग्रहाविषयींची चिंता सोडून शुद्धचित्त होऊन केवल कथेमध्येच चित्त ठेवून ऐकतो त्यास उत्तम फल मिळतें १४. श्रवण करणारें दांपत्य असल्यास त्या उभय स्त्रीपुरुषांनीं शुद्ध मनानें श्रद्धायुक्त होऊन श्रवण करावें. मातेप्रमाणें सर्व धर्मांमध्ये श्रद्धाच हित करणारी आहे. श्रद्धाच दोन्हीं लोकीं मनुष्यांची सिद्धि होते. श्रद्धेनें भजणाऱ्या पुरुषास शिलाही फल देते १५, १६. भक्तीनें ज्याचें सेवन केलें आहे असा मूर्खही ज्ञान देणारा गुरु होतो. श्रद्धेनें भजन करणारास सामान्य मंत्रही फलप्रद होतो १७. श्रद्धेनें पूजिलेला देव नीचालाही वर देणारा होतो. पण अश्रद्धेनें केलेली पूजा, दान, व्रत, यज्ञ, तप, इत्यादि सर्व बंध्य वृक्षाच्या पुष्पाप्रमाणें निष्फल होतें. सर्वत्र संशयांनीं भरलेला, श्रद्धाहीन व अतिचंचल पुरुष परमार्थापासून भ्रष्ट होत्साता

सर्वत्रसंशयाविष्टःश्रद्धाहीनोतिचंचलः १९ परमार्थात्परिभ्रष्टःसंसृतेर्नहिमुच्यते । मंत्रेतीर्थे-
द्विजेदेवैवज्ञेभेपजेगुरौ २० यादृशीभावनायस्यसिद्धिर्भवतितादृशी । अतोभावमयंविश्व-
पुण्यपापंचभावतः २१ तेउभेभावहीनस्यनभवेतांकदाचन । तस्मात्सर्वात्मनाराजनश्रद्धाभ-
क्तीसमाश्रयेत् २२ आसूर्योदयमारभ्यसार्धंत्रिषहरार्धकम् । वाचनीयाकथासम्यग्धीरकंठ-
सुधीमता २३ कथाविरामकर्तव्योमध्याह्नेघटिकाद्वयम् । तत्कथामनुकार्यैकीर्तनैश्चपरै-
स्तदा २४ एवंश्रुत्वाविधानेनसर्वान्कामानवाप्नुयात् । [९७] इतिश्रीपद्मपुराणे हरिवंशमा-
हात्म्ये श्रवणादिविधिकथनं नामतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशंपायनउवाच ॥ नवाहव्रतिनांपुंसांनियमान्शृणुसत्तम । एककालाशनश्चैवअधः
शायिभवेन्नरः १ स्थातव्यंब्रह्मचर्येणयावद्ग्रंथःसमाप्यते । हरिवंशेतथाराजन्पायसंचरुभो-
जनम् २ पारणेपारणेयातंतथावद्भरत्तर्षभ । मलमूत्रजयार्थंहिलघ्वाहारःसुखावहः ३ हावि-
ष्यान्नेनकर्तव्यमेकवारंकथार्थिना । उपोष्यनवरात्रंवाशक्तिश्चेच्छृणुयात्तदा ४ घृतपानंपयः-
पानंकृत्वावाशृणुयात्सुखम् । फलाहारंणवाश्राव्यमेकभुक्तेनवापुनः ५ सुखसाध्यंभवेद्यस्तुकर्त-
व्यंश्रवणायतत् । भोजनंतुवरंमन्येकथाश्रवणकारकम् ६ नोपवासावरःप्रोक्तोकथाविघ्नकरो-
यदि । शृणुयाद्यःशुचिस्तिष्ठन्नेकचित्ततयासदा ७ प्रातःस्नानादिकंकृत्वापुत्रदारसमान्वितः ।
पुराणश्रवणंकुर्यात्कृष्णपूजनपूर्वकम् ८ पुष्पधूपफलैःसम्यङ्ग्नैवेद्यैःश्रद्धयोद्धृतैः । गुरोःशुश्रू-

संसारापासून मुक्त होत नाही. मंत्र, तीर्थ, ब्राह्मण, देव, ज्योतिषी, औषध व गुरु यांच्या ठायीं जशी ज्याची भावना असते तशी त्यास सिद्धि मिळते. यास्तव हे सर्व भावमय आहे. पुण्य व पापही भावानेच होत १८-२१. कारण, भावहीन पुरुषांस त्यांतील एकही प्राप्त होत नाही. यास्तव, हे राजा, सर्वथा श्रद्धा व भक्ति यांचा आश्रय करावा २२. सूर्योदयापासून दोन प्रहर उत्तम बुद्धिमानाने गंभीर ध्वनिने उत्तप्रकारे कथा वाचावी. मध्यान्हसमयीं दोन घटिका कथा विराम करावा. त्यानंतर त्या कथेस अनुसरून दुसरीं कीर्तनें करावीं. याप्रमाणे यथाविधि श्रवण केल्यानें सर्व मनोरथ सफल होतात २२-२४. इति श्रीपद्मपुराणांतील हरिवंशमाहात्म्यापैकीं श्रवणादिविधिकथननामक तृतीय अध्याय समाप्त झाला ॥ ३ ॥

वैशंपायनः—हे उत्तम राजा, आतां नवाहव्रत धारण करणाऱ्या पुरुषांचे नियम ऐक. व्रती पुरुषाने एक वेळ भोजन करावे; भूमीवर शयन करावे व ग्रंथ समाप्त होईतो ब्रह्मचर्यानें रहावे. त्याचप्रमाणे हे राजा, हरिवंश चालला असतां प्रत्येक पारण्याचे वेळीं पायस व चरु यांचे भोजन करावे. मल व मूत्र यांच्या जयाकरितां लघु आहार करणे सुखावह असते १-३. यास्तव, कथा ऐकण्याची इच्छा करणाराने हविष्यान्नाने एकदा भोजन करावे अथवा सामर्थ्य असल्यास नवरात्र उपोषण करून श्रवण करावे ४. किंवा घृतपान व पयःपान करून आनंदाने ऐकावे. किंवा फलाहार करून अथवा एकभुक्त राहून श्रवण करावे ५. या पक्षांतील जो पक्ष सुखसाध्य वाटेल त्याचा श्रवणप्रसंगीं स्वीकार करावा. भोजन करून निर्विघ्नपणे श्रवण होत असेल तर भोजन करणेही श्रेयस्कर आहे, असें मी समजतो. कारण कथेमध्ये विघ्न करणारा उपवास प्रशस्त नव्हे. श्रोत्यानें पवित्र राहून एकचित्ततेनें श्रवण करावे ६-७. पुत्र, स्त्री इत्यादिकांसह प्रातःस्नानादिक करून कृष्णपूजनपूर्वक पुष्प, धूप, फल, उत्तम नैवेद्य, इत्यादि श्रद्धेनें समर्पण करून पुराण श्रवण करावे.

षण्तेन कर्तव्यं फलकांक्षिणा ९ श्रुत्वायथेच्छया शौचकार्यं पुण्येन वर्त्मना । सायंकाले गुरुश्रेष्ठं-
तोषयित्वा सवांधवः १० स्वपरिग्रहसंगेन सुखं स्वपितिवैतदा । नियमादिप्रकर्तव्यं पापानां वि-
निवर्तने ११ यथासुखं व्यवहरोन्नित्यं विष्णुपरायणः । शुचिः शुद्धमनास्तिष्ठन्पत्रावल्यां च भो-
जनम् १२ कथासमाप्तौ भुक्तिं च कुर्यान्नित्यं यथाव्रती । द्विदलं मधुतेलं च गृह्णात्तथैव च १३
भावदुष्टं पर्युषितं जह्यान्नित्यं कथाव्रती । वृताकंच कलिंगं च दग्धमन्नं मसूरिकाम् १४ निष्पावा-
नामिषाद्यं च वर्जयेच्च कथाव्रती । पलांडुं लशुनं हिं गुं मूलकं गृं जनंतथा १५ शुभ्रमूलककूष्मांडनै-
वाद्याच्च कथाव्रती । कामं क्रोधं मदं मानं मत्सरं लोभमेव च १६ दंभं मोहं तथा द्वेषं दूरयेच्च कथा-
व्रती । वेदवैष्णवविशाणां गुरुगोव्रतिनां तथा १७ स्त्रीराजमहतां निंदां वर्जयेच्च कथाव्रती ।
रजस्वलां त्यजेन्म्लेच्छां पतितां व्रतकैः सह १८ द्विजद्विद्वेदबाह्यैश्च न वदेच्च कथाव्रती । सत्यं-
शौचं दयामौनमार्जवं विनयं तथा १९ उदारं मानसं तद्वत्कुर्यादेवं कथाव्रती । श्रद्धाभक्तिसमायु-
क्तानान्यकार्येषु लालसाः २० वाग्यताः शुचयोऽव्यग्राः श्रोतारः पुण्यभागिनः । अभक्त्या-
येकथां पुण्यां शृण्वन्ति मनुजाधमाः २१ तेषां पुण्यफलं नास्ति दुःखं स्याज्जन्मजन्मनि । पुराणं-
येतु संपूज्यतां ब्रूयाद्वैरुपायनैः २२ शृण्वन्ति च कथां भक्त्या दरिद्राः स्युर्न पापिनः । कथायां की-
र्त्यमानायां योगच्छंत्यन्यतो नराः २३ भोगांतरे प्रणश्यन्ति तेषां दाराश्च संपदः । सोष्णीषमस्त-
काये च कथां शृण्वन्ति पावनीम् २४ तेषु लालसाः प्रजायन्ते पापिनो मनुजाधमाः । तांबूलं भक्ष-

फलाची इच्छा करणाच्या त्या श्रोत्यानें गुरूची श्रुषा करावी ८-९. इच्छेप्रमाणें श्रवण करून पुण्य मार्गानें शौच करावें. सायंकालीं वांधवांसह गुरुश्रेष्ठास संतुष्ट करून १०, आपल्या स्त्रीपुत्रादि परिग्रहासह सुखानें निजावें. पापनिवृत्त्यर्थं नियमादि करावें ११. नित्य विष्णुपरायण होऊन आनंदानें व्यवहार करावा. शुचिर्भूत व शुद्धचित्त होऊन रहावें. पत्रावळीवग भोजन करावें. नित्य कथा समाप्त झाल्यावर व्रती पुरुषाप्रमाणें भोजन करावें. द्विदल धान्य, मध, तेल, जड अन्न १२, १३. कोणाच्या क्षुद्र आशयानें दूषित झालेलें व शिळें अन्न कथा ऐकणारानें नित्य वर्ज करावें. वायंगें, कलिंगड, करपलेलें अन्न, मसुरा, पावटे, मांस इत्यादि कथा ऐकणाऱ्यानें सोडावें. कांदे, लसूण, हिंग, मुळें, गाजर, कोहाळा व शुभ्र मुळा यांतील कांहींही कथा श्रवण करणारानें खाऊं नये. काम, क्रोध, मद, मान, मत्सर, लोभ, दंभ, मोह व द्वेष यांना कथाश्रोत्यानें दूर करावें. वेद, विष्णुभक्त, ब्राह्मण, गुरु, गायत्री, व्रतें करणारे (व्रती) स्त्रिया, राजे व महात्मे यांची निंदा कथाव्रत्यानें वर्ज करावी. रजस्वला, म्लेच्छा, पतित स्त्री, ब्राह्मणाशीं द्वेष करणारे व वेदबाह्य यांच्याशीं व्रती पुरुषानें भाषण करूं नये. सत्य, शौच, दया, मौन, आर्जव (मवाचा सरळपणा), विनय व उदार चित्त यांचा अंगीकार करावा. श्रद्धा, व भक्ति यांनीं युक्त असलेले, अन्य कार्यांमध्ये लालसा न ठेवणारे १४-२० वाणीचें ज्यांनीं नियमन केलें आहे, शुचि व अव्यग्र असे श्रोते पुण्यपात्र होतात. जे अधम मानव पुण्यकारक कथा अभक्तीनें ऐकतात, त्यांस पुण्यफल तर मिळत नाहीच पण जन्मोजन्मीं दुःख होतें. तांबुलादि उपायनांच्या योगानें पुराणाची पूजा करून जे भक्तीनें कथा श्रवण करितात ते दरिद्ररहित होतात. पापी होत नाहीत. कथा चालली असतांना जे पुरुष दुसरीकडे उठून जातात त्यांची संपत्ति व स्त्रिया भोगप्रसंगींच नष्ट होतात. जे पवित्र कथा पागोटें घालून ऐकतात ते पापी व अधम मानव

यंतोवैकथांशृण्वंतिपावनीम् २५ स्वविष्टाखादयंत्येतान्नरकेयमकिंकराः । नार्यारजस्वलाया-
 श्वयोनितुल्यंमुखंभवेत् २६ येचतुंगासनारूढाःकथांशृण्वंतिदांभिकाः । अक्षयान्नरका-
 न्मुक्तातेभवंत्येववायसाः २७ येचवीरासनांरूढायेचशय्यासनस्थिताः । शृण्वंतितत्कथांतेवै-
 भवंत्यर्जुनपादपाः २८ असंप्रणम्यशृण्वंतोविषवृक्षाभवंतिते । तथाशयानाःशृण्वंतोभवंत्यज-
 गरानराः २९ यःशृणोतिकथांवक्रःसमानासनमास्थितः । गुरुतल्पसमंपापसंप्राप्यनरकंत्र-
 जेत् ३० येनिंदतिपुराणज्ञान्कथांवापापहारिणीम् । तेवैजन्मशतंमर्त्याःशुनकाःसंभवंतिच ३१
 कथायांवर्तमानायांयेवदंतिदुरुत्तरम् । तेगर्दभाःप्रजायंतेकुकलासास्ततःपरम् ३२ कदा-
 चिदपियेपुण्यांनशृण्वंतिकथांनरः । तेभुक्त्वानरकान्घोरान्भवंतिवनशूकराः ३३ कथायां-
 कीर्त्यमानायांविघ्नंकुर्वंतियेशठाः । कोट्यवदान्नरकान्भुक्त्वाभवंतिग्रामसूकराः ३४ मध्ये-
 वार्तांनकुर्वीतचेत्कुर्यान्निरयंत्रजेत् । कथायांश्रूयमाणायान्कुर्याच्छिशुलालनम् ३५ नर्म-
 वादान्वदेन्नैवस्त्रियांसंभाषणंतथा । नकर्तव्यंप्रयत्नेनकथाविच्छेदकारणम् ३६ विच्छेदेन
 कथायास्तुब्रह्महत्यासमंत्वघः । प्राप्नोतिमुनिशार्दूलकथाविच्छेदकःपुमान् ३७ नकुर्यात्तु
 कथामध्येत्वन्यवार्ताःप्रयत्नतः । नारीवापुरुषोवापिकुर्यान्निरयमाप्नुयात् ३८ इतिहासंवदा-
 म्यत्रशृणुष्वेकंहिमानद् । यंश्रुत्वानवदेद्द्वार्तांकथामध्येकदाचन ३९ जनस्थानेपुराकश्चिद्ब्रा-
 ह्मणोवेदपारगः । धर्मशास्त्रेऽतिनिपुणःसदाचारपरायणः ४० गंगास्नानंविधायादौकृत्वा-

बलाका निपजतात. जे तांबूल खात पवित्र कथा ऐकतात २१-२५, त्यांच्याकडून नरका-
 मध्ये यमदत्त स्वविष्टा खाविवतात. व विडा खाऊन कथा ऐकणाऱ्या स्त्रीचें मुख रजस्व-
 लेच्या योनीसारिखें होतें २६. जे दांभिक उंच आसनावर आरूढ होऊन कथा ऐकतात ते
 अक्षय नरक भोगून वायस होतात २७. जे वीरासनावर बसून व शय्यासनावर बसून
 कथा श्रवण करितात ते अर्जुनवृक्ष होतात २८. पुस्तकास व व्यासास नमस्कार न करतां
 जे ऐकतात ते विषवृक्ष होतात. त्याचप्रमाणें निजून ऐकणारे अजगर होतात २९. जो
 कुटिल समान आसनावर आरूढ होऊन कथा ऐकतो तो गुरुस्त्रीगमनतुल्य पापी होऊन
 नरकास जातो ३०. जे पुराणज्ञांची अथवा पापनाशक कथेची निंदा करितात
 ते मर्त्य शंभर जन्म पक्षी होतात ३१. कथा चालली असतांना जे दुरुत्तर
 बोलतात ते प्रथम गर्दभ व त्यानंतर सरडे निपजतात ३२ जे नर कधींच
 पुण्यकथा ऐकत नाहीत ते घोर नरक भोगून वनसूकर होतात ३३. कथा चालली
 असतांना जे शठ त्यांत विघ्न आणितात ते कोट्यवधि वर्षे नरक भोगून ग्रामसूकर
 होतात ३४. कथेमध्ये बोलूं नये. बोलल्यास बोलणारा नरकांत पडतो. कथा ऐकत अस-
 तांना बालकाचें लालन करूं नये ३५. थडामस्करी करूं नये. स्त्रीशीं संभाषण करूं नये.
 कथेचा विच्छेद करण्यास कारण होणारें तें (भाषण) प्रयत्नानें वर्ज करावें ३६.
 कथेच्या विच्छेदानें ब्रह्महत्येसारिखें पातक कथा विच्छेद करणाऱ्या पुरुषास लागतें ३७.
 कथेमध्ये अन्य वार्ता प्रयत्नानें टाळाव्यात. कारण कथेंत अन्य वार्ता करणारी स्त्री अथवा
 पुरुष यांस नरक प्राप्ति होत असते ३८. हे मान देणाऱ्या राजा, मी आतां याविषयीं एक
 इतिहास सांगतो तो ऐक. तो ऐकल्यावर कोणीही श्रोता कधींही कथेमध्ये वार्तालाप कर-
 णार नाही ३९. पूर्वीं जनस्थानामध्ये कोणी एक वेदपारंगत; धर्मशास्त्रामध्ये अति निपुण
 व सदाचारपरायण ब्राह्मण होता ४०. तो प्रथम गंगास्नान करून नंतर माध्याह्निक

माध्याह्निकंतथा । कृत्वादेवार्चनंचैवश्रवणेत्त्परोभवेत् ४१ तस्यभार्यातिदुष्टाचकर्कशाकलह-
प्रिया । असत्यालापनिपुणापरद्वेषपरायणा ४२ कृत्वाचक्रेधनस्यापिसंग्रहंपापनिश्चया ।
दधिदुग्धंसमानीयशर्करांगुडमेवच ४३ घृतंचनवनीतंचस्वयमानीयसर्वदा । एकांतेभक्षणं-
चक्रेभर्तार्यन्नप्रशुष्ककम् ४४ दूरग्रहादुष्टमना.पतिनिन्दापरायणा । बहुपापप्रकर्त्रीचपरवेश्मो-
पवेशिनी ४५ सुभाषणंवदन्नेवदुष्टाक्षेपविधायिनी । पक्तिभेदंप्रकुर्वाणासदानिष्ठुरभाषिणी ४६
अतिथीचसदावैरकारिणीधर्मनाशिनी । सज्जनोपिगुणीसौम्यस्तस्याभर्तासुपूजितः ४७
यदाभर्तापुराणस्यश्रवणार्थं.हिसंस्थितः । प्रत्यहंतत्रगत्वातुतस्यनिन्दांचकारह ४८ संन्यासि-
वत्कथंतत्रश्रवणेव्यासवत्कृतम् । समुत्पन्ननिरुद्योगकिंकर्तव्यंमयावद ४९ शिशवोमांपीडय-
न्तिभक्षणार्थंदिनेदिने । किंतेषांचप्रकर्तव्यंभक्षणार्थंमयावद ५० नास्त्यैवान्नगृहेकिंचिदृच्छं-
वाप्यथवाधनम् । किंमयाचप्रकर्तव्यंकुत्रगंतव्यमेवच ५१ कथंविलिखितांदिष्टंधात्रापापेन-
मांपुरा । मूर्खश्चालससंयुक्तोदरिद्रोनिष्ठुरस्तथा ५२ स्नेहहीनःकुटुंबेचकथायाःश्रवणेःरतः ।
एतादृशोपतिर्महंधात्रादत्तोदुरात्मना ५३ पृथिव्यांदुर्भगैकाहंदरिद्रगृहमागता । उदरापूर्तिमात्रं-
हिनान्नमेभक्षितंकदा ५४ सौभाग्यास्तास्त्रियोलोकेयासामुद्योगशालिनः । पतयोधनधान्या-
दिसमृद्धिपरिशोभिताः ५५ तेवैस्त्रीणांवाक्यकराःशिशुपालनतत्पराः । नित्यंगृहेषुतिष्ठन्ति-
स्त्रीणांसंतोषकारकाः ५६ सदन्नभक्षणात्पुष्टाभार्याज्ञापरिपालकाः । व्यवसायंचभार्याणां-

कर्म आटोपून व देवपूजन करून श्रवणामध्ये तत्पर होत असे ४१ त्याची भार्या अति-
दुष्ट, कर्कश, व कलहप्रिय असे. ती असत्य भाषण करण्यांत अति निपुण व परद्वेषामध्ये
परायण असे. क्रयविक्रय करून ती पापनिश्चया आपला गुप्त धनसंचयही करीत असे.
दही, दूध, शर्करा, गुड, तूप, लोणी इत्यादि स्वतः आणून एकांतांत बसून खात
असे. व पतीस शुष्क अन्न वाढी ४२-४४. ती मोठी मानी, दुष्टमनाची, पतिनिन्दापरा-
यण, पुष्कळ पाप करणारी, परक्याच्या गृहीं जाऊन बसणारी ४५, सुभाषण न बोल-
णारी, दुष्ट आक्षेप करणारी, पंक्तिभेद करणारी, सदां निष्ठुर भाषण बोलणारी ४६,
अतिथींशीं सदा वैर करणारी व धर्माचा नाश करणारी होती. पण तिचा भर्ता गुणी
असूनही सज्जन, सौम्य, व सुपूजित होता ४७. तो पुराण श्रवण करण्यास जाऊन
बसला ह्मणजे ती नित्य तेथे जाऊन त्याची निन्दा करीत असे ४८. (ती ह्मणे-) संन्या-
शाप्रमाणे किंवा व्यासाप्रमाणे कथेमध्ये तूं कसा आसक्त झाला आहेस ? तूं असा निरु-
द्योगी झालास तर मी काय करावे सांग ४९ पोरें मला प्रत्यहीं खाण्याकरितां पीडितात.
त्यांच्या भक्षणाकरितां मी काय करावे सांग ५०. घरांत वस्त्र, अन्न, किंवा धन
यांतील कांहीं नाहीं तेव्हां आतां मी काय करावे व कोठें जावे ? सांग ५१. त्या पापी
विधात्यानें पूर्वी माझ्या दैवांत काय लिहिलें हें ! मूर्ख, आळशी, दरिद्री, निष्ठुर, ५२,
कुटुंबाविषयीं स्नेहशून्य व कथाश्रवणामध्ये रत असा पति त्या दुरात्म्यानें मला
कसा दिला ५३. दरिद्राच्या घरीं पडलेली मीच एक या पृथ्वींत दुर्भगा आहे. मी
पोटभर अन्न कधींही खाल्लें नाहीं ५४. ज्यांचें पति उद्योगशाली व धनधान्यादि
ऐश्वर्यसंपन्न असतात त्या स्त्रिया यालोकीं मोठ्या उत्तम भाग्यवती होत ५५ ते स्त्रियां-
च्या ह्मणण्याप्रमाणें वागतात. बालकांचें पालन करण्यांत तत्पर असतात. सदां
गृहांत रहातात व आपल्या स्त्रियांस संतोष देतात ५६. चांगलें अन्न भक्षण केल्या-

कुर्वन्ति बुद्धिशालिनः ५७ अयं मूर्खश्च जडधीरुपेक्षांकुरुने गृहे । अयं तैल गृहेनास्ति इन्धनं लवणं-
 तथा ५८ शाकश्च ममनास्त्येव धान्यलेशो न मद्गृहे किं मया तु कर्तव्यं पतिरेतादृशो मम ५९
 कथायां श्रूयमाणायां पत्या सन्मार्गमूर्तिना । धान्यादौ विद्यमानोपि मिथ्याभाषणतत्परा ६०
 कथाविघ्नचकारासौ कर्कशासादिनेदिने । ततः काले न मरणप्राप्ता सा दुष्टमानसा ६१ यमदूतैस्तु-
 बद्धा सा नीतः च यममन्दिरे । ततो यमाज्ञया तैस्तु नरके गतिताचिरम् ६२ पश्चात्साराक्षसी जाता-
 भैरवे जलवर्जिते । अरण्ये क्षुत्तृषायुक्ता पूर्वपापभावात् ६३ तस्माद्विघ्नं कर्तव्यं भार्यया पुरुषेण-
 वा । श्रीहरेः सत्कथायास्तु तव सत्यं वदाम्यहम् ६४ मृद्भक्षकामहिषहंसवक्रस्वभावामार्जा-
 रकाकवृकपंकजलौकतुल्याः । सच्छिद्रकुम्भजसिन्धुशिलोपमाश्रुतेः श्रावकश्च सुचतुरापि-
 सदा भवन्ति ६५ दरिद्रश्च क्षयरोगी निभर्ग्यः पापकर्मवान् । अनपत्यो नोक्षकामः शृणुयात्स-
 कथामिमाम् ६६ अपुष्पाकाकवन्ध्या च वन्ध्याया च मृतार्भका । स्रवद्गर्भाचयानारीतया श्राव्या-
 प्रयत्नतः ६७ सुपुत्रं लभते राजन्व्यासस्य वचनं वया । सर्वाङ्कामानवाप्नोति कथां श्रुत्वा हरे-
 रिमाम् ६८ [३६१] इति श्रीवृद्धपुराणे हरिवंशमाहात्म्ये श्रवणादिविधिकथननाम चतुर्थो-
 ऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ एव कृत्वा व्रतविधिमुद्यापनमथाचरेत् । तद्दुद्यापनं कार्यं भक्तिमद्भिः-

मुळें ते पुष्ट होतात, भार्येचा आज्ञा पाळतात व ते बुद्धिशाली पति त्यांची कामेही करितात ५७. पण हा माझा पति मूर्ख व जडबुद्धि अनून गृहकृत्यांची उपेक्षा करितो. आज गृहामध्ये तेल नाही, जळण नाही, मीठ नाही, भाजी नाही व माझ्या घरांत अन्नाचा लेशही नाही. माझा पति तर हा असा झाला. आतां मी काय करावं ? ५८, ५९. सारांश, याप्रमाणें ती मिथ्या भाषण करणारी कर्कशा घरांत धान्यादि सर्व कांहीं असतांना सन्मार्गमूर्ति पति कथाश्रवण करावयास बसला, कीं प्रत्यहीं तेथें जाऊन कथेंत विघ्न करित असे. कांहीं दिवसांनीं ती दुष्टचित्त स्त्री मरण पावली. तेव्हां यमदूतांनीं तिला बांधून यममंदिरीं नेलें, त्यानंतर त्यांनीं यमाच्या आज्ञेनें तिला दीर्घकाल नरकांत पाडिलें ६०-६२. त्यांतून निघाल्यावर भयंकर व जलरहित अशा एका अरण्यांत ती राक्षसी झाली. तेथें पूर्व पाप भावानें ती क्षुधा व तृषा यांनीं युक्त होत असे ६३. यास्तव स्त्री किंवा पुरुष यांतील कोणीही श्रीहरीच्या सत्कथेमध्ये विघ्न करूं नये. हें मी तुला सत्य सांगत आहे ६४. कथा श्रवण न करणारे पुरुष मोठे चतुर असले तरी मृद्भक्षकक्रीट, महिष, हंस व वक्र यांच्या स्वभावाचे. मार्जार, काक, वृक (लांडगा) व चिखलांतील जळु यांच्यासारिखे, छिद्रयुक्त कुंभांतील जल, सागर, व शिला यांच्यासारिखे निपजतात ६५. दरिद्री, क्षयी, रोगी, दुर्भाग्यसंपन्न, पापकर्मयुक्त, अपत्यरहित, व मोक्षाची इच्छा करणारा इतक्या पुरुषांनीं ही कथा ऐकावी ६६. जिला ऋतूच प्राप्त होत नाही अशी स्त्री काकवन्ध्या, जिचीं मुळें होऊन मरतात अशी मृतार्भका वन्ध्या व जिचा गर्भस्राव होत असेल, अशा स्त्रियांनीं ही कथा प्रयत्नानें ऐकावी ६७. ह्मणजे हे राजा, तिला सुपुत्र होतो, असें व्यासांनीं सांगितलें आहे. हरीची ही कथा ऐकली असतां सर्व इष्ट काम प्राप्त होतात ६८. इति श्रीवृद्धपुराणांतील हरिवंशमाहात्म्यापैकीं श्रवणादिविधिकथननामक चवथा अध्याय समाप्त झाला ॥ ४ ॥

वैशंपायनः— याप्रमाणें व्रतविधे करून नंतर उद्यापन करावें. फलाची इच्छा कर-

फलार्थिभिः १ अकिंचनेषु भक्तेषु प्रायो नोद्यापनग्रहः । श्रवणेनैव पूतास्ते निष्कामा वैष्णवा-
यतः २ एवं नवाहयज्ञेऽस्मिन्समाप्ते श्रोतृभिस्तदा । पुस्तकस्य च दत्तुश्च पूजाकार्यातिभक्तितः ३
प्रसादतुलसीमालाः श्रोतृभ्यश्चाथ दीयताम् । मृदंगताललसितं कीर्तनं कीर्त्यतांततः ४ जयशब्दो-
नमःशब्दः शंखशब्दश्च गीयताम् । विप्रेभ्यो याचकेभ्यश्चावित्तमन्नं च दीयताम् ५ श्रवणान्ते-
हरेर्भूतिः सश्रीकस्य प्रदीयते । सुवर्णस्य कृतासम्यक्कृद्भ्यकापलमानतः ६ समाप्तौ विधिवद्द्वं-
क्षौ संदयाच्च वाचके । विशेषोयसमुद्दिष्टो मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ७ समाप्य सर्वं प्रयतः संहिताशा-
स्त्रकोविदः । शुभे दिने निवेश्याथ क्षौनवस्त्राभिसंवृतः ८ शुक्लांबरधरस्तत्र शुचिर्भूत्वा स्वलंकृतः ।
अर्चयेत्तु यथान्यायगन्धमाल्यैः पृथक् पृथक् ९ संहितापुस्तकं तत्र प्रयतः सुसमाहितः । अपूपैर्भ-
क्ष्यभोज्यैश्च कौतुकैर्विविधैः शुभैः १० हिरण्यमन्यद्द्रव्यं च दक्षिणांतत्र दापयेत् । ये श्रावयन्ति-
मनुजान्पुण्यांपौराणिकीं कथाम् ११ कल्पकोटिशतसाग्रयान्तिते ब्रह्मणः पदे । आसनार्थं प्रय-
च्छन्ति पुराणज्ञस्य ये नराः १२ कंचलाजिनवासांसि मंचाफलकमेव च । स्वर्गलोकं समासाद्य-
भुक्त्वा भोगान्यथेप्सितान् १३ स्थित्वा ब्रह्मादिलोकेषु पदं यान्ति निरामयम् । पुराणस्य प्रयच्छ-
न्तिये सौत्रं वसनं नवम् १४ भागिनो ज्ञानसंपन्नास्ते भवन्ति भवे भवे । ये महापातकैर्युक्ता उपपात-
किनश्च ये १५ पुराणश्रवणादेव ते यान्ति परमंपदम् । हरिवंशं लिखित्वा यो वाचकाय प्रदापयेत् १६
यत्फलं भूमिदानस्य तत्फलं लभते हि सः । राजसूयेन तेनेष्टमश्वमेधेनैव नृप १७ दत्तानि सवदानानि

णान्या पुरुषांनीं उद्यापनही व्रताप्रमाणेंच भक्ति युक्त होऊन करावें १ जे अकिंचन भक्त असतात त्यांनीं उद्यापन करावेंच असा आग्रह नाही. कारण ते निष्काम विष्णुभक्त असल्यामुळे श्रवणानेंच पवित्र होत असतात २. असो; वर सांगितल्याप्रमाणें हा नवाहयज्ञ समाप्त झाला असतां श्रोत्यांनीं पुस्तकाची व वक्त्याची मोठ्या भक्तीनें पूजा करावी ३. प्रसाद व तुळसीच्या माला श्रोत्यांस द्याव्या. त्यानंतर मृदंगतालावर ह्मटलेले कीर्तन करावें ४. जयशब्द, नमःशब्द, व शंखशब्द उच्चारवे. ब्राह्मण व याचक यांस वित्त व अन्न द्यावें ५. श्रवणाच्या अंतीं लक्ष्मीसह हरीची मूर्ति दिली जाते. लक्ष्मी ज्याच्या अंकावर बसली आहे अशी पलप्रमाण सुवर्णाची केलेली मूर्ति द्यावी ६. समाप्ति झाली असतां वाचकास यथाविधि रेशमी वस्त्र द्यावें. तत्त्वदर्शी मुनींनीं त्याविषयीं हा असा विशेष सांगितला आहे ७. सर्व अनुष्ठान संपवून संहिताशास्त्रज्ञ पुरुषानें शुद्ध व्हावें; रेशमी वस्त्र पांघरावें व शुद्धवस्त्र परिधान करावें. शुद्ध व उत्तमप्रकारें अलंकृत व्हावें. व शुभ दिवशीं संहितापुस्तकाची पवित्र आसनावर स्थापना करून गंध, पुष्पे इत्यादि पृथक् पृथक् उपचारांनीं शांत चित्तानें पूजन करावें. अपूप, भक्ष्य, भोज्य, नानाप्रकारचे शुभ चमत्कारिक पदार्थ निवेदन करावे. सुवर्ण व इतर द्रव्य यांची दक्षिणा द्यावी. जें पुण्य-पौराणिक कथा मानवांस ऐकवितात ते साग्र शतकोटि कल्पब्रह्माच्या पदीं (वैकुंठीं) जाऊन रहातात. पुराणज्ञ पुरुषान्या आसनार्थं जे पुरुष कंचल, अजिन, वस्त्रें, मंचक किंवा पाट देतात ते स्वर्गलोकीं जाऊन यथेष्ट भोग भोगून ८-१३, त्यानंतर ब्रह्मादिलोकीं राहून अक्षयपदास पोंचतात. पुराणाकरितां जे सुती नवें वस्त्र देतात ते भाग्यवानजन जन्मो-जन्मीं ज्ञानसंपन्न होतात. जे महापातकांनीं व उपपातकांनीं युक्त असतात १४. १५ ते पुराणश्रवणानेंच परमपदास जातात. जो हरिवंश लिहवून वाचकांस देववितो त्याला भूमि-मिळते. राजन्, सर्व हरिवंश ऐकला असतां त्या श्रोत्यानें राजसूय व अश्वमेध यज्ञ केल्या-

हरिवंशेश्रुतेऽखिले । राजसूयाश्वमेधायायज्ञाश्वैवयुगेयुगे १८ श्रवणंहरिवंशस्यकलौयज्ञफल-
प्रदम् । श्रद्धावःनास्तिकोदांतोहरिवंशंयदारभेत् १९ पातकानिप्रकंपन्तेप्रत्यूहाश्रज नयन्तिच ।
समारभ्यनयेत्पारंहरिवंशंयआदितः २० स्पर्शनादर्शनात्तस्यविष्णुर्दृष्टोभवेन्नृप । जन्मत्रयस्य-
निकषंपातकस्यक्षयोध्रुवम् २१ फलाश्रुतिसमाप्तीचहरिवंशस्यबुध्यते । भारतश्रोतुर्विज्ञेयंपूर्व-
सुकृतिलक्षणम् २२ येनसंजायतेबुद्धिर्हरिवंशावधारणे । सर्वाणिचपुराणानिवेदाश्चस्मृतय-
स्तथा २३ हरिवंशेनबद्धार्थाव्यासेनचमहर्षिणा । श्रुतिस्मृतिपुराणानानिन्दकैभ्यकथंचन २४
पापिभ्यश्चमहाराजश्रावयेन्नैववाचकः । श्रुत्वातुष्टेनमनसावाचकंपरिपूजयेत् २५ दांतं-
यशस्विनंकांनंतंशुचिस्पष्टाक्षरंब्रुवन् । त्रिशुक्लमाचारपरमक्रोधनमवादिनम् २६ ग्रामंदद्यात्सु-
वासितंकुण्डलोष्णीषमालिकाम् । पादुकोपानहौत्रंसावितानतथैवच २७ एवंकृत्वातुविधि-
वद्वाचकायप्रदापयेत् । यानंवार्षहयगजौक्षौमंमणिमयासनम् २८ पात्राणिचाश्रिताम्रस्य-
ताम्रस्यैवांबुजाजिनम् । सकुटुंबंचसस्त्रीकंवाचकंपरयामुदा २९ विभूषणैरलंकृत्यपरिधाय्य-
सुवाससी । कृष्णद्वैपायनंध्यायन्नमस्कुर्वीतभावतः । वित्तशाठ्यंनकर्तव्यंहरिवंशफलेप्सुभिः३०
प्रदेयागोःशुभाचैकासवत्साहेमपूरिता । पलेनचपलार्धेनतदर्धेनाथवापुनः ३१ वाचकंयेन-

सारिखें होतें. सर्व दानें दिल्याचें श्रेय लागतें. कारण राजसूय, अश्वमेध इत्यादि यज्ञ
इतर युगांत करणें शक्य असतें. पण कलियुगांत हरिवंश चें श्रवण यज्ञफल देणारें आहे.
श्रद्धावान्, आस्तिक व जितेंद्रिय, पुरुष हरिवंशास जेव्हां आरंभ करितो तेव्हां त्याचीं
पातकें कापूं लागतात. व तीं त्याच्या श्रवणांत विघ्न आणितात. पण जो पहिल्यापासून
आरंभ करून शेवटास पांचवितो त्यास स्पर्श केला असतां व त्याचें दर्शन झालें असतां
साक्षात् विष्णूसच स्पर्श केल्यासारिखें व विष्णूचें दर्शन घेतल्यासारिखें होतें. आणि, हे
राजा, तीन जन्मांतील पापांचा क्षय निश्चयानें होतो. हरिवंशाची फलश्रुति समाप्तीनंतर
एकावी. भारताचें श्रवण करणाऱ्या पुरुषाचें भारतश्रवण हेंच पुण्याचें पहिलें
चिन्ह आहे, असें समजावें १६-२२. कारण भारत श्रवणाच्या योगानें हरि-
वंश ऐकण्याची इच्छा होते. कारण महर्षिव्यासानें सर्व पुराणें, वेद व
स्मृत्या हरिवंशानें बद्धार्थ करून ठेविल्या आहेत. महाराजा, श्रुति, स्मृति, व
पुराणें यांची निन्दा करणारांस व पाप्यांस वाचकानें हें पुराण कधींही सांगूं
नये. हें ऐकून संतुष्ट मनानें वाचकाची पूजा करावी २२-२५. जितेंद्रिय यशस्वी,
सुंदर, शुद्ध व स्पष्ट अक्षरोच्चार करणारा, शरीर, मन व वाणी हीं तिन्हीं ज्याचीं शुद्ध
आहेत, आचारसंपन्न, क्रोधरहित व वाद न करणारा, असा जो वाचक असेल त्यास
उत्तम लोक रहात असलेला ग्राम, कुंडलें पागोटें, माळ, पादुका, जोडे, व त्याचमाणें छत्र
इत्यादि यथाविधि तयार करून द्यावें. बैलाची गाडी, घोडा, हत्ती, रेश्मावस्त्र, रत्नमय
आसन, अग्नीसारिख्या लाल तांब्याची पात्रें, कमलें, अजिन इत्यादि पदार्थ यथासंभव संपा-
दन करून सकुटुंब व सस्त्रीक वाचकास मोठ्या आनंदानें द्यावें २६, २९. त्यास भूषणांनीं अलं-
कृत करून व उत्तम वस्त्रें नेसवून कृष्ण द्वैपायनाचें ध्यान करित भक्तीनें नमस्कार करावा.
हरिवंशाच्या श्रवणाचें समग्र फल इच्छिणाऱ्या पुरुषांनीं वित्तशाठ्य करूं नये. पल, अर्धपल,
अथवा पावपल सुवर्णानें अलंकृत केलेली एक शुभ व सवत्स गाय द्यावी ३०. सारांश वाचकांस
कोणत्याही उपायानें शांत चित्त होऊन संतुष्ट करावें. कारण, हे राजन्, वाचकं संतुष्ट झाला

केनापितोषयेत्सुसमाहितः । तुष्टेतुवाचकेराजस्तुष्टाःस्युःसर्वदेवताः ३२ तुष्टेषुसर्वदेवेषुकार्येतु-
सफलंभवेत् । हरिवंशसमाप्ततुवाचकेपरिपूजिते ३३ ऋणत्रयेणमुक्ताःस्युस्तेनराजनमेजय ।
मोदन्तेपितरस्तेषांलोकान्प्राप्याक्षयाचूप ३४ हरिवंशस्यप्रारंभसमाप्तौचैवतैःसह । सर्वान्कामा-
नवाप्नोति विपाप्माजायतेनरः ३५ एवंकृतेविधानेतुप्रजांप्राप्नोतिमानवः । धनमारोग्यमायु-
ष्यंसौभाग्यंगुणगौरवम् ३६ प्राप्नोतिमनुजःसम्यङ्नात्रकार्याविचारणा ३७ [२०२] इति
श्रीपद्मपुराणे हरिवंशमाहात्म्ये श्रवणादिविधिकथनं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

जनमेजयउवाच ॥ प्रारंभस्तुकथंकार्यःकथंपूजाविधिःस्मृतः । कथंविसर्जयेद्वासंकथंसम्य-
कफलंलभेत् १ एतत्सर्वंसमा वक्ष्वाविस्तरान्मुनिस्ततम । वैशंपायनउवाच । शृणुराजन्यथावन्ध्या-
संततिलभतेध्रुवम् २ वैशाखेमाघऊर्जेचअन्यस्मिन्शुभमासिके । शुक्लपक्षेतिथौपूर्णानन्दाभ-
द्राजयासुच ३ वारेगुरौतथाशुकेचंद्रेचंद्रात्मजेतथा । नक्षत्रेश्रवणेहस्तेपुष्येमूलेपुनर्वसौ ४
वासवेतुहिनांशौचपौष्णेहयतारके । सौभाग्यादिषुयोगेषुकरणेविष्टिवर्जिते ५ श्रोतुश्चाथापि-
वक्तुश्चचन्द्रेचब्रह्मशास्त्रिणि । पूर्वार्द्धेचापिमध्याह्नेप्रारंभाःक्रियतेद्बुधैः ६ आदीलंबोदरःपूज्यः
कलशस्तुततःपरम् । श्रीखंडागरुकर्पूरकुंकुमामोदलेपनैः ७ पंकजैश्चपंकैरन्दैर्जातीपुष्पैःसुगं-
धिभिः । तुळसीबिल्वधात्रीणांपत्रैरन्यैर्नवांकुरैः ८ धूपैर्दीपैश्चाविविधैर्नारिकेरफलादिभिः । तांबूलै-
र्मुखवासैश्चाखंडितैशुक्लतंडुलैः ९ चामरैर्व्यजनैश्चैवघंटावाद्यादिभिस्तथा । प्रत्यहंपूजयेद्देव्यावद्-

असतां सर्व देवता संतुष्ट होतात ३२. आणि सर्व देवता संतुष्ट झाल्या असतां कार्य सफल होतें. हरिवंश समाप्त झाल्यावर वाचकाचें पूजन केलें असतां, हे जनमेजया, ते पूजक तर तिन्हीं ऋणापासून मुक्त होतात. त्यांचें पितर अक्षय्य लोकांस प्राप्त होऊन आनंद भोगतात ३३. हरिवंशास आरंभ करून समाप्त केला असतां त्याच्या पितरांसह त्यांस सर्व इष्ट विषय प्राप्त होतात व तो नर पापराहित होतो ३५. असें विधान केलें असतां मानवास संतति होते. त्याचप्रमाणें त्यास धन, आरोग्य, आयुष्य, सौभाग्य, व गुणगौरव यांची उत्तमप्रकारें प्राप्ति होते याविषयीं कांहीं विचार करूं नये ३६, ३७. इति श्री पद्म-पुराणांतील हरिवंशमाहात्म्यापैकीं श्रवणादिविधि कथननामक पांचवा अध्याय समाप्त झाला ॥ ५ ॥

जनमेजयः—हे श्रेष्ठ मुने, प्रारंभ कसा करावा, पूजाविधि कसा सांगितलेला आहे, व्यासांचें विसर्जन कसें करावें, व उत्तमप्रकारें फल कसें मिळेल हें सर्व सविस्तर सांग. वैशंपायनः—हे गजन्, वंध्येस निश्चयानें संतति कशी होते तें ऐक १-२. वैशाख, माघ, कार्तिक किंवा अशाच दुसऱ्या एकाद्या शुभ महिन्यांत शुक्लपक्षीं, पूर्णा, नंदा, भद्रा किंवा जया यांतील एकाद्या तिथीस, गुरु, शुक्र, सोम अथवा बुध यांतील एका वारीं, श्रवण, हस्त, पुष्य, मूल, पुनर्वसु, इंद्र, चंद्र अथवा सूर्य ज्यांच्या देवता आहेत व अश्विनी या नक्षत्रांतील एखाद्या नक्षत्रावर सौभाग्यादि योगावर व विष्टिरहित करण असेल तेव्हां, श्रोत्रा व वक्ता या उभयतांनाही चंद्रबल असेल तेव्हां पूर्वाह्नीं अथवा मध्याह्नीं सुज्ञांनीं हरिवंशास आरंभ करावा ३-६. प्रथम गणेशाचें पूजन करावें. नंतर कलशपूजन करावें. श्रीखंड (चंदन) अगरू, कर्पूर, कुंकुम, यांचे सुवासिक लेप ७, कमलें, चाफ्याचीं पुष्पें, दुसऱ्या प्रकारचीं सुगंधि पुष्पें, तुळसी, बिल्वपत्रें, आवळीचीं पत्रें, दुसरे नवांकुर, नानाप्रकारचें धूप, दीपें, नारिकेल फलादिक, तांबुलादि मुखास सुवा-

ग्रन्थःसमाप्यते १० पातादिदोषग्रहितेवारेचशुभसंज्ञके । समर्पयेत्पुराणंतुततःपूजांसमाच-
रेत् ११ प्रारंभेचयथापूजातथाकार्याविसर्जने । चंदनागरुकर्पूरकुंकुमैर्गंधकादिभिः १२ र्गातवादि
न्नृत्यैश्वराजन्कार्योमहोत्सवः । ततःपुराणपूजायांयथादानंतथाशृणु १३ अष्टादशशतदानंपुरा-
णायसमर्पयेत् । अभावेद्वादशशतंपूजावैजनमेजय १४ तदभावेपिराजेन्द्रषट्शतंपरिकीर्तितम् ।
उत्तममध्यमंदानमधमंचप्रकीर्तितम् १५ सपत्नीकंततोव्यासंदुकूलैरंशुकैर्नवैः । पूजयेत्सर्व-
भावेनससम्यक्फलमश्रुते १६ परिधाय्यानिदेयानिकुंडलानिशुभानिच । मुकुटाद्यैरलंकृत्यके-
सूरांगदभूषणैः १७ गावस्तुकपिलादेयाःसवत्सागर्भमंयुताः । यानमश्वादिकंराजन्दासीदासं-
समर्पयेत् १८ आसनंपुरुषव्याघ्रधूपदीपादिभाजनम् । शय्यातूलादिकंसर्वसोपधानंसलडू-
डुकम् १९ स्थालीपीठादिकंराजअलपात्रंतथैवच । अन्नंचबहुदातव्यंलवणंजनमेजय २०
घृततैलादिकंराजन्यावत्पाठःसमाप्यते । एतत्सर्वंद्विजेन्द्रायव्यासासनगतायच २१ मनोभीष्टंवरं-
लब्ध्वातनःकुर्यात्प्रदक्षिणाम् । पारणान्तेचराजेन्द्राद्विजेन्द्रंरुद्रजापिनम् २२ वस्त्रादिभिरलंकृत्य-
मुद्रिकाभिस्तथैवच । नवीनंकंबलंशुभ्रंताम्रपात्रंतथैवच २३ द्विजंद्विजंसमुद्दिश्यदातव्यादक्षि-
णाब्रह्म । ततोऽभिषेकसंयुक्तंगुरुंचैवपुरोधसम् २४ वस्त्रादिभिरलंकृत्यदक्षिणाभिश्चतोषयेत् ।
ततोऽन्यांब्राह्मणान्सर्वान्दक्षिणाभिःसमर्चयेत् २५ हवनंचतथाराजन्कर्तव्यंकर्मशान्तये ।

सिक करणारे पदार्थ, न तुटलेले शुभ्र तांदुळ, चामर, व्यजन (पंखे) व घंटादि वाद्यांचें
नाद यांच्या योगानें ग्रंथ समाप्त होई तों देवाचें पूजन करावें ८-१०. व्यतिपातादि दांष-
रहित शुभसंज्ञक वारीं पुराण ईश्वरसमर्पण करावें; त्यानंतर पूजा करावी. प्रारंभीं जशी
पूजा सांगितली आहे तशीच विसर्जनाचे वेळींही चंदन, अगरु, कर्पूर, कुंकुम, इत्यादि-
कांचे लेप, गीत, वाद्य, नृत्य इत्यादिकांच्या योगानें, हे राजा, महोत्सव करावा. त्यानंतर
पुराण पूजासमयीं दान कसें द्यावें तें ऐक ११-१३. अष्टादश शत दान पुराणास सम-
र्पण करावें. पण तितकें धन नसल्यास, हे जनमेजया, बाराशेंच्या दानानेंच पूजा
करावी १४. तितकें धन नसल्यास सहाशेंचें दान सांगितलें आहे. व ही क्रमानें
उत्तम, मध्यम व अधम दानें सांगितलेलीं आहेत १५. त्यानंतर सपत्नीक व्यासाचें उंची
नव्या वस्त्रांनीं मोठ्या प्रेमानें पूजन करावें. ह्यणजे उत्तम फळ मिळतें १६. शुभ कुंडलें
कानांत घालून द्यावीत. मुकुटादिकांनीं व केयूर, अंगद इत्यादि भूषणांनीं अलंकृत
करावें १७. गर्भयुक्त सवत्स कपिला गायी द्याव्या. राजन, अश्वादिकांचें रथादि यान
द्यावें. दासी व दास समर्पण करावेत १८. हे पुरुषश्रेष्ठा, आसन, धूप-दीपादि, पात्र, मृदु
व सर्व उपाधानासह शय्या, लाडवांसह स्थाली पीठ, जलपात्र, पुष्कळ अन्न व
लवण द्यावें. त्याचप्रमाणें हे राजा, जनमेजया, पाठ समाप्त होईतों व्यासाच्या
आसनावर बसलेल्या द्विजश्रेष्ठास घृत तैलादि सर्व द्यावें १९-२१. नंतर इष्ट
वर मागून घेऊन प्रदक्षिणा घालावी. हे राजेंद्रा, पारण्याच्या अंतीं रुद्रजप
करणान्या द्विजेन्द्रास वस्त्रादिकांनीं व मुद्रिकांनीं अलंकृत करून नूतन शुभ्र कंबल व
ताम्रपात्र द्यावें २२. प्रत्येक ब्राह्मणास उद्देशून पुष्कळ दक्षिणा द्यावी. त्यानंतर अभि-
षेकसंयुक्त पुरोहित गुरूस वस्त्रादिकांनीं अलंकृत करून दक्षिणांनीं संतुष्ट करावें नंतर
इतर सर्व ब्राह्मणांस दक्षिणांनीं संतुष्ट करावें २३-२५. राजा, कर्मशांत्यर्थ हवन करावें. प्रति-
श्लोकास पायस (भाताची दुग्धमिश्रित खीर) मध, ताजें तूप, तिलान्न

प्रतिश्लोकंच जुहुयाद्दशांशैर्नववायुनः २६ पायसंमधुसर्पिश्चातिलान्नादिकसंयुतम् । अथवाहव-
नंकुर्याद्वायव्यासुसमाहितः २७ तन्मयत्वात्पुराणस्यपरमस्यास्यतत्त्वतः । होमाशक्तौबुधोहेम-
दद्यात्तत्फलसिद्धये २८ नानाछिद्रनिरोधार्थंन्यूनताधिकताख्ययोः । दोषयोःप्रशमार्थंचपठेन्ना-
मसहस्रकम् २९ तेनस्यात्सफलंसर्वनास्त्यश्मादधिकंयतः । भोजयेन्मिथुनान्येवचतुर्विंशति-
रादरात् ३० ततो गन्धैश्चमाल्यैश्चस्वलंकृत्याद्विजोत्तमात् । तोषयेद्दक्षिणादानैर्धान्यैरन्नादिभि-
स्तथा ३१ भुक्तवत्मुचविप्रेषुयथावत्समयाचत । वाचकंभारतश्रेष्ठभोजयित्वास्वलंकृतम् ३२
सपत्नीकंचसंतोष्यवस्त्रालंकरणादिभिः । ब्राह्मणेषुप्रसन्नेषुप्रसन्नारतस्यदेवताः ३३ वाचके-
परितुष्टेषुशुभाप्रीतिरनुत्तमा । दद्यात्सुवर्णंधेनुंचव्रतपूर्णत्वसिद्धये ३४ शक्तौपलत्रयमितं-
रवर्णसिंहंविधायच । तत्रास्यपुस्तकंस्थाप्यलिखितंललिताक्षरम् ३५ संपूज्यावाहनाद्यैश्च-
उपचारैःसदक्षिणैः । वस्त्रभूषणगंधाद्यैःपूजितायमहात्मने ३६ आचार्यायसुधीर्दत्त्वामुक्तः-
स्याद्भवबन्धनैः । एवंकृतत्रिधानेनसर्वपापनिवारणे ३७ फलदंस्यात्पुराणंतुसर्वकामार्थसिद्धि-
दम् । अनेनविधिनाराजन्यःपुराणंसमापयेत् ३८ तस्यस्त्रीलभतेगर्भमासैकेनचभारत ।
अनेनविधिनाराजन्यासंयस्तुसमर्चयेत् ३९ पूजयेद्दानमानाभ्यांतस्यस्त्रीगर्भिणीभवेत् ।
यन्मयात्रिविधंप्रोक्तंभक्तिपूजादिकंपुनः ४० तत्कृत्वा लभतेनारीपुत्रंभास्करतेजसम् । तथा-
बंध्यालभेद्गर्भव्यासस्यवचनंयथा ४१ विप्ररत्नापहारीचसोऽनपत्यःप्रजायते । तेनकार्यंविशु-

इत्यादिकांनीं युक्त असलेल्या हवीनें दशांश होम करावा. अथवा शांत चित्तानें गायत्री-
मंत्रानें हवन करावें. कारण, हें परमपुराण तत्त्वतः गायत्रीमय आहे. होम करण्याचें
सामर्थ्य नसल्यास सुज्ञानें तत्फलसिद्ध्यर्थं सुवर्ण द्यावें २६-२८. नानाछिद्रांचा निरोध
व्हावा ह्मणून व न्यूनाधिकतानामक दोष शांत व्हावे ह्मणून सहस्रनामाचा पाठ
करावा २९. ह्मणजे त्याच्या योगानें सर्व सफल होतें. कारण त्याहून अधिक कांहीं
नाहीं. मोठ्या आदरानें चौवीस दांपत्यांस भोजन घालावें ३०. त्यानंतर गंध पुष्पांच्या
योगानें उत्तम द्विजांस अलंकृत करून दक्षिणा, दानें, धान्य, रत्नें इत्यादिकांनीं आनंदित
करावें ३१. यथास्थितपणें ब्राह्मणांस भोजन घालून त्यांचें भोजन चाललें असतां त्यांच्या
बरोबरच उत्तमप्रकारें अलंकृत केलेल्या सपत्नीक वाचकास भोजन घालून वस्त्रालंका-
रांनीं संतुष्ट करावें. कारण ब्राह्मण प्रसन्न झाले असतां त्याच्यावर सर्व देवता
प्रसन्न होतात. वाचक परितुष्ट झाला असतां अत्युत्तम शुभ प्रीति होते. व्रतपूर्ति
सिद्ध होण्यास्तव धेनु व सुवर्ण द्यावें ३४. शक्ति असल्यास त्रिपलप्रमाण सुवर्णाचा सिंह
करून त्यावर सुंदर अक्षरांनीं लिहिलेलें हरिवंशाचें पुस्तक ठेवून त्याची दक्षिणायुक्त
आवाहनादि उपचारांनीं पूजा करून वस्त्र, भूषण गंधादिकांनीं पूजिलेल्या महात्म्या
आचार्यास द्यावें. असें करणारा बुद्धिमान् संसार बंधानांतून मुक्त होतो. असें विधान
केलें असतां सर्व पाप निवारण होऊन सर्व काम व अर्थसिद्धि देणारें पुराण फळद होतें.
राजा, या विधीनें जो पुराण समाप्त करील ३५-३८, त्याची स्त्री एका महिन्यांत
गर्भवती होते. या विधीनें जो व्यासाची पूजा करितो, व दानमानांनीं सत्कार
करितो त्याची स्त्री गर्भवती होते. मी जें तीन प्रकारचें भक्ति पूजनादिक सांगितलें
आहे तें केलें असतां स्त्रीस सूर्यासारिता तेजस्वी पुत्र होतो. त्याचप्रमाणें
बंध्या गर्भवती होते. कारण व्यासाचें तसें वचन आहे ४१. जो ब्राह्मणाच्या

द्धचर्थेनहारुद्रजपादिकम् ४२ अथपारीक्षितोराजाश्रद्धायुक्तेनचेतसा । भावेनसत्ययुक्तेन-
चैकाग्रमनसातथा ४३ श्रुत्वान्तेनिश्चयंकृत्वादंभशाठ्यविवर्जितः । श्रुत्वेमंहरिवंशंवैव्यासंसंपू-
ज्यभक्तितः ४४ दानंचबहुलंकृत्वाव्यासाशीर्गृह्यभारत । प्रसन्नवदनोभूत्वारमतेरमणीयुत. ४५
प्राग्जन्मजनितेपापेक्षीणैवैजनमेजय । ऋतावायेतुसन्धत्तेगर्भंतस्यकुलाङ्गना ४६ द्वितीयेवातृ-
तीयेवाचतुर्थेमासिवैपुनः । पंचमेवापिषष्टेवासप्तमेवाष्टमेपिवा ४७ नवमेदशमेमासिदोहंनि-
श्चयंभवेत् । व्यासेनोक्तमिदं पुण्यंवन्ध्यागर्भस्यलक्षणम् ४८ पितृनुद्धरतेसर्वान्दशपूर्वान्दशा-
परान् । हरिवंशंनरःश्रुत्वासेतिहासंपुरातनम् ४९ इदंमयातवाग्रेचसर्वंभोक्तंनरर्षभ । यस्यश्रव-
णमात्रेणसर्वपापैःप्रमुच्यते ५० अपुत्रोपुत्रमाप्नोतिह्यधनोधनमाप्नुयात् । नरमेधाश्वमेधाभ्यां-
यत्फलंप्राप्यतेनरैः ५१ तत्फलंलभतेसर्वंपुराणश्रवणाद्धरेः । ब्रह्महाभ्रूणहागोघ्नःसुरापोगुरुत-
ल्पगः । सकृत्पुराणश्रवणात्पूतोभवतिनान्यथा ५२ इदंमयातेपरिकीर्तितंमहच्छ्रीकृष्णमाहा-
त्म्यमपारमद्भुतम् । शृण्वन्पठन्नाशुसमाप्तवान्फलंयच्चापिलोकेषुसुदुर्लभंमहत् ५३ [२५५]
इति श्रीपद्मपुराणेहरिवंशमाहात्म्येश्रवणविधौदानविधानकथनंनामषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

रत्नाचा अपहार करितो तो अपत्यरहित निपजतो. यास्तव त्यानें महारुद्र जपादिक
अनुष्ठान करावें ४२. त्यानंतर राजा परीक्षितपुत्रानें श्रद्धायुक्त चित्तानें, सत्ययुक्त भावानें
व एकाग्रमनानें हें ऐकून व शेवटीं निश्चय करून दंभशाठ्यरहित होऊन या हरिवंशाचें
श्रवण केलें, भक्तीनें व्यासाचें पूजन केलें ४४, पुष्कळ दान दिलें, व्यासाचा आशीर्वाद
घेतला व प्रसन्न मुख होऊन रमणीसह रममाण झाला ४५. राजा, पूर्व जन्मार्जित पाप
क्षीण झालें असतां, त्या पुरुषाची कुलस्त्री पहिल्याच ऋतूचे वेळीं गर्भ धारण करिते ४६.
किंवा दुसऱ्या, तिसऱ्या, चवथ्या, पांचव्या, सहाव्या, सातव्या, आठव्या, नवव्या, अथवा
निदान दहाव्या मासीं तरी तिच्या ठायीं गर्भचिन्ह व्यक्त दिसूं लागतें. व्यासानें सांगित-
लेलें हें वंध्या गर्भाचें पुण्यलक्षण आहे ४७, ४८. पुरातन इतिहासासह हा हरिवंश जो
पुरुष ऐकतो त्याच्या मागच्या दहा व पुढच्या दहा पितरांचा उद्धार होतो ४९. हे पुरुष-
श्रेष्ठा, ज्याचें केवल श्रवण केल्यानेंच मानव सर्व पापापासून मुक्त होतो तें हें सर्व
माहात्म्य मी तुला सांगितलें आहे ५०. ज्याला पुत्र नसतो त्यास पुत्र होतो. व दरिद्रास
धनप्राप्ति होतं. नरमेध व अश्वमेध यांच्या योगानें पुरुषांस जें फळ मिळतें ५१, तें सर्व
फल हरीच्या पुराणश्रवणापासून प्राप्त होतें. ब्रह्महत्या, भ्रूणहत्या, गोहत्या, सुरापान व
गुरुस्त्रीगमन हीं महापातकें करणारा एकदां या पुराणाचें श्रवण करूनच पवित्र होतो,
यांत कांहीं संशय नाही ५२. मी हें तुला श्रीकृष्णाचें अपार, अद्भुत व मोठें माहात्म्य
सांगितलें आहे. हें ऐकणारा व वाचणारा, या लोकांत दुर्लभ असलेल्या मोठ्या फलासही
प्राप्त होतो ५३. इतिश्री पद्मपुराणांतील हरिवंश माहात्म्यापैकीं दानविधान कथननामक
सहावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ६. ॥

॥ श्री ॥

महर्षिव्यासप्रणीत

॥ श्रीहरिवंशपुराण ॥

हरिवंशपर्व.

श्रीगणेशाय नमः ॥ नारयणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो
जयमुदीरयेत् १ द्वैपायनोष्टपुटानिः सृतमप्रमेयं पुण्यं पात्रिभय पापहरं शिवं च । यो भारतं

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । मातापितृभ्यां नमः । श्रीसद्गुरवे नमः । अंतर्यामीं
नारायण, हिरण्यगर्भं नर, शुद्ध चिदात्मा (नरोत्तम) व या तिघांचें तत्त्व व्यक्त करणारी
देवी सरस्वती यांस नमस्कार करून त्यानंतर अविद्येस जिंकणाऱ्या या जयसंज्ञक ग्रंथाचा
पाठ करावा १ (हरिवंशाचें महात्म्य सांगण्याकरितां दुसऱ्या ठिकाणचें हे सहा श्लोक येथें

१. परमकारुणि ऋ भगवान् पराशरपुत्रांनीं जडजंतूसं सर्व सांसारिक अनर्थातून सोड-
विण्याच्या इच्छेस सर्व श्रुतींचें रहस्य स्पष्ट करून दाखविणारा महाभारतसंज्ञक इतिहास
रचिला. त्याचीं एकंदर शंभर पर्वे आहेत. त्यांतील शेवटचीं तीन पर्वे ह्यणजेच हरिवंश
होय. कारण महाभारतांतील अनुक्रमणिकाध्यायांत (आदिपर्व अ. २.) हरिवंश, विष्णु-
पर्व व भविष्य या तीन पर्वांचा शेवटीं निर्देश केलेला आहे. व हीं शंभर पर्वे महात्म्या
व्यासांनीं केलीं असेंही ह्मटलें आहे. त्याचप्रमाणें महाभारताच्या श्लोकांची लक्षसंख्या या
तीन पर्वांचाचून भरत नाही. शिवाय हरिवंशाच्या शेवटीं “ भविष्योत्तर मेतत्ते कथित
भारतं मया ” ह्यणजे हें भविष्योत्तर भारत मी तुला सांगितलें आहे असा उपसंहार केला
आहे. तेव्हां हा महाभारताचाच भाग आहे असें ह्यणावें लागतें. एका शाखेंतील कांहीं
भाग कांहीं कारणानें दुसऱ्या शाखेंत घेतात जसा— श्रीसूक्त, मेधासूक्त इत्यादिकांचा पाठ
बह्वृचशाखेंत घेतला आहे. याला खिल असें ह्यणतात. (वेदभाष्यकार सायणाचार्यांनीं कर्म,
उपासना व ब्रह्म या तीन्ही कांडांतील जो जो अवश्य कथनीय भाग अर्वाशिष्ट
राहिला असेल त्या सर्वांचें कथन केल्यामुळें मिश्ररूप झालेलें जें प्रकरण तें
खिल होय— असें वेदभाष्यांत म्हटलें आहे.) त्याचप्रमाणें या अष्टादशपर्वात्मक
इतिहासांत हरिवंशनामक खिल आहे. कारण तें विष्णुपुराणरूप व भविष्यपुराण-

समधिगच्छति वाच्यमानं किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन २ जयति पराशरसूनुः सत्यवती हृदयनन्दनो व्यासः । यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत्पिबति ३ यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति विप्राय वेशविवुषे बहुविश्रुताय । पुण्यां च भारतकथां शृणुयाच्च तद्वत्तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ४ शताश्वमेधस्य यदत्र पुण्यं चतुःसहस्रस्य शतक्रतोश्च । भवेदनन्तं हरिवंशदानात्प्रकीर्तितं व्यासमहर्षिणा च ५ यद्वाजपेयेन तु राजसूयादृष्टं फलं हरितरथेन चान्यत् । तल्लभ्यते व्यासवचः प्रमाणं गीतं च वाल्मीकिमहर्षिणा च ६ यो हरिवंशं लेखयति यथाविधिना महातपाः सपदि । स जयति हरिपदकमलं मधुपो हि यथा

घेतले आहेत.) श्रीद्वैपायनांच्या मुखांतून निघालेले, अद्भुत, धर्माचा वृद्धि करणारे, दृष्ट अरिष्टांचा नाश करणारे, दुर्वासनांचा क्षय करणारे, व सुखप्रद असे हे भारत चालले असतांना (ह्यणजे ते कोणी वाचित असतांना) जो ध्यान देऊन ऐकतो त्यास पुष्करादि तीर्थजलांनी स्नान केल्याने कोणता लाभ होणार आहे ? (ह्यणजे याचें सावधान चित्तानें श्रवण करणें व श्रुत अर्थ ध्यानांत ठेऊन त्याप्रमाणें वागणें हे अनेक तीर्थजलांनी स्नान करण्यापेक्षा अधिक लाभकर आहे) २. ज्याच्या मुखकमलांतून गळलेले वाङ्मय अमृत सर्व जग पीत आहे त्या सत्यवतीच्या हृदयास आनंद देणाऱ्या पराशरपुत्र व्यासाचा जयजयकार असो ३. जो सुवर्णशृंगमय (ह्यणजे ज्यांच्या शिंगास सोने बांधिले आहे. अथवा सोन्याची टोपणें बसविली आहेत अशा) शंभर गायी वेदवेद्या व बहुश्रुत ब्राह्मणास देतो त्याला व जो ही पुण्यकारक भास्तकथा ऐकेल त्याला तुल्यफल मिळते ४. ज्याच्यामध्ये चार सहस्र अक्षय अन्नदानें आहेत अशा शताश्वमेधसंज्ञक यज्ञाच्या व इंद्रपदप्रापक कर्माच्या अनुष्ठानानें आणि या हरिवंशाख्य पुराणाच्या पाठतः व अर्थतः दानानें अनंत पुण्य लागते असें भगवान् महर्षि व्यासांनी सांगितले आहे ५. वाजपेय यज्ञ केल्याने, राजसूय यज्ञाच्या अनुष्ठानामुळे व हस्तियुक्त रथाचें दान दिल्याने जें फल मिळते तेंच याच्या श्रवणपठणानें मिळते. याविषयी व्यासवचन प्रमाण आहे व वाल्मीकिमहर्षींनीही असे सांगितले आहे ६. जो महातपस्वी पुरुष हरिवंश (योग्य

रूप आहे. ह्यणजे आह्मी पूर्वीच प्रसिद्ध केलेल्या विष्णुपुराणांतील व भविष्यपुराणांतील मुख्य व रमणीय कथाभाग यांत थोडक्यांत दिलेला आहे. भविष्य पुराणानंतर हाच ग्रंथ महाराष्ट्रियांस समर्पण करण्याचें आह्मी कां योजिलें हें यावरून वाचकांच्या ध्यानांत येईल. असो; महाभारतांत ठिकठिकाणी श्रीकृष्णाचें माहात्म्य वर्णिलें आहे, पण त्याच्या चरित्राचा उल्लेख त्यांत कोठेंच आला नाही. ती उणीव भरून काढण्याकरितां श्रीव्यासांनी शेवटीं पर्वत्रयात्मक हरिवंश घातला आहे. शिवाय मूळ भारतांत ठिकठिकाणी सुचविलेले श्रीकृष्णाचें माहात्म्य एके ठिकाणी ग्रथित केल्यास तें मोक्षधर्माच्या अत्यंत उपयोगी असलेल्या वैराग्याची वृद्धि करण्यास फार उपयोगी पडेल या हेतूनेही त्याचा यथे संग्रह केला असावा. हरिवंशाला हरिवंशपुराण असें म्हटले आहे. त्यावरून हें खिल आहे व विष्णुभविष्यपुराणरूप आहे असें समजण्यासही कांहीं प्रत्यत्राय नाही. महाभारताचें पारायण या तीन पर्वांच्या पारायणावाचून परें होत नाही हें सुचविण्याकरितां पर्वसंख्येमध्ये व श्लोकसंख्येमध्ये यांचा अंतर्भाव केला आहे. तेव्हां महाभारताप्रमाणें हाही ग्रंथ जयसंज्ञक होय.

रसेन संलुब्धः ७ पितामहायं प्रवदन्ति षष्ठं महर्षिमक्षय्यविभूतियुक्तम् । नारायणस्यांशज-
मेकपुत्रं द्वैपायनं वेदमहानिधानम् ॥ ८ ॥

आयं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् । ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनात-
नम् १ असच्च सदसच्चैव यद्विश्वं सदसत्परम् । परावशाणां स्रष्टारं पुराणं परमव्य-
यम् २ मंगल्यं मंगलं त्रिष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम् । नमःकृत्य हृषीकेशं चराचरगुरुं
हरिम् ३ नैमिषारण्ये कुलपति शौनकस्तु महामुनिः । सौतिं पप्रच्छ धर्मात्मा सर्वशास्त्र-
विशारदः ४ शौनक उवाच ॥ सौते सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितम् । भरतानां च सर्वेषां

ब्राह्मणाकडून) यथाविधि लिहवितो तो तात्काल रसलोलुप भ्रमराप्रमाणं हरिपद कमलाचें
आक्रमण करितो. (ह्यणजे विष्णुपदीं तल्लीन होतो) ७. (आतां व्यासांचें “ आयं
पुरुषं ” इत्यादि ग्रंथारंभींचें वाक्य उच्चारणारा सूत त्या आपल्या गुरुस नमस्कार
करितो) ज्याच्या पासून पितामहाचा आय व वेद किंवा ईश्वर यांचें अधिष्ठान ह्यणजे
नारायण सहावा आहे असें ह्यणतात; (कारण व्यास, पराशर, शक्ति, वसिष्ठ व ब्रह्मदेव
या पांचांच्या नंतर सहावा नारायण आहे.) जो अक्षय विभूति युक्त आहे; ज्याला
शुकनामक अद्वितीय पुत्र आहे; व जो नारायणाच्या अंशापासून झाला आहे
अशा काव्यकर्त्या द्वैपायनाचें मी वारंवार स्मरण करितों ८.

ॐ तत्सत् ब्रह्मणे नमः । भूमि, बीज, अंकुर, वृक्ष व फल यांप्रमाणें पांच ब्रह्मपुरुष
आहेत. त्यांस क्रमानें १ शुद्ध चैतन्य, २ मायाशबल, ३ सूत्रात्मा, ४ विराट् व ५ विष्णु
अशा संज्ञा प्राप्त होतात. त्यांतील ऋत (अबाधित, सत्य) एकाक्षर (मायासंपर्करहित
असल्यामुळें व सूत्रात्म्याप्रमाणें कार्य नसल्यामुळें नाशरहित), त्यामुळेंच त्रिविध परिच्छे-
दशून्य, व्यक्ताव्यक्त (सूत्र-ईशान-) रूप व सदा एकरूप अशा भूस्थानीय आयपुरु-
षास, बीजस्थानीय मायाशबल ईशानास, पुष्कळांनीं ज्यास उद्देशून यज्ञ केले आहेत व
ज्याची स्तुति केली आहे अशा अंकुरस्थानीय सूत्रात्म्यास, कार्य व कारण यांनीं रहित
असलेल्या ब्रह्मरूप व दृश्यादृश्यमय असल्यामुळें अनिर्वचनीय वृक्षस्थानीय विराट् पुरु-
षास आणि पर सूत्रात्मे व अवर विराट् पुरुष यांस निर्माण करणारा (सर्वदां नूतन,
एकरूप), अत्यंत अव्यय (अपक्षयरहित), आनंदावह, आनंदरूप, व्यापनशील
मुमुक्षुंन सेव्य, आगंतुक दोषशून्य, स्वभावशुद्ध, इंद्रियांचा प्रवर्तक व चरा-
चरांचा हितकर्ता अशा सर्व पापनाशक फलस्थानीय हरीस नमस्कार करून
नैमिषारण्यामध्ये असलेला कुलपति. महामुनि. सर्वशास्त्रविशारद, व धर्मात्मा शौनक

१ जो वेद व वेदांगें यांमध्ये पारंगत असून अकरासहस्र ब्राह्मणादि विद्यार्थ्यांस व इतर
योग्य व सत्पात्र जीवांस अन्नादि देऊन पोसतो त्यास कुलपति म्हणतात. या शौनकाप्रमाणें
शकुंतलेचा पालक पिता कण्व इत्यादि दुसरेंही अनेक कुलपति प्राचीन काळीं होत.
वेदशास्त्रादिकांचें पठणद्वारा रक्षण व वृद्धि हीं त्याच्याच पुण्यप्रभावाचीं मधुर फळें आहेत.

२ शौनक मुनि स्वतः शास्त्रविशारद असतांना त्यांनीं सौतीस प्रश्न करून व आपली
श्रवणेच्छा व्यक्त करून जे सर्वशास्त्रज्ञ असतील. ज्यांनीं यज्ञानुष्ठान केलें असेल. जे
ध्यानादिनिष्ठ असतील व योगैश्वर्य प्राप्त झाल्यामुळें जे कृतकृत्य झाले असतील त्यांनींही
असले ग्रंथ प्रेमपूर्वक इतर विद्वानांच्या तांंहून एकावे असें सुचविलें आहे.

पार्थिवानां तथैव च ५ देवानां दानवानां च गन्धर्वोरगरक्षसाम् । दैत्यानामथ सिद्धानां
 गुह्यकानां तथैव च ६ अत्यद्भुतानि कर्माणि विक्रमा धर्मनिश्चयाः । विचित्राश्चकथायोगा
 जन्म चाग्र्यमनुत्तमम् ७ कथितं भवता पुण्यं पुराणं श्लक्ष्णया गिरा । मनः कर्णसुखं सौते
 शीषात्यमृतसंमितम् ८ तत्र जन्म कुरूणां वै त्वयोक्तं लौमहर्षणे । न तु वृष्ण्यन्धकानां च
 तद्भवान्वक्तुमर्हति ९ सौतिरुवाच ॥ जनमेजयेन यत्पृष्टः शिष्यो व्यासस्य धर्मवित् । तत्तेहं
 संप्रवक्ष्यामि वृष्णीनां वंशमादितः १० श्रुत्वेतिहासं कात्स्न्येन भरतानां स भारतः । जनमे-
 जयो महाभाज्ञो वैशंपायनमब्रवीत् ११ जनमेजय उवाच ॥ मह्यभारतमाख्यानं बह्वर्थं
 श्रुतिविस्तरम् । कथितं भवता पूर्वं विस्तरेण मया श्रुतम् १२ तत्र शूराः समाख्याता ब्रह्मवः
 पुरुषर्षभाः । नामभिः कर्माभिश्चैव वृष्ण्यन्धकसंहारथाः १३ तेषां कर्माविदातानि त्वयो-
 क्तानि द्विजोत्तम । तत्र तत्र समासेन विस्तरेणैव मे प्रभो १४ न च मे तुप्तिरस्तीह कथ्यमानं
 पुरातने । एकश्चैव मतोराशिर्वृष्णयः पाण्डवास्तथा १५ भवांश्च वंशकुशस्तेषां प्रत्यक्षद-
 शिवान् । कथयस्व कुलं तेषां विस्तरेण तपोधन १६ यस्य यस्यान्वये ये ये तांस्तानिच्छामि
 वेदितुम् । स त्वं सर्वमशेषेण कथयस्व महामुने । तेषां पूर्वसृष्टिं च विचिन्त्येसां प्रजा-
 पतेः १७ सौतिरुवाच ॥ सत्कृत्य परिपृष्टस्तु स महात्मा महातपाः । विस्तरेणानुपूर्व्या च

सौतीस असं विचारुं लागला १-४. शौनकः—हे लोमहर्षण पुत्रा सौते. तूं सर्व भरतवंशां-
 तील राजांचें, देवांचें, दानवांचें, गंधर्व, सर्प राक्षस, दैत्य. सिद्ध व गुह्यक यांचें मोठें
 आख्यान आह्मांस सांगितलेंस ५ ६. त्यांचीं अति आश्चर्यकारक कर्मे, पराक्रम, धर्मनि-
 श्चय, विचित्र कथा आणि गर्भवासादि लेशवांचून व रेतःसंबंधावाचून झालेले द्रोण,
 धृष्टद्युम्न, द्रौपदी इत्यादिकांचे जन्म तूं आह्मांस ऐकविलेस. वा सौते. त्वां हें पुण्यप्रद
 पुराण श्रवणेंद्रियाला सुख होईल अशा मधुरवाणीनें सांगितलेंस. त्यामुळें अमृताप्रमाणें तें
 माझ्या मनास प्रसन्न करीत आहे ७, ८. पण, लौमहर्षणे, त्यांत तूं कुरूवंशांतील पुरुषांचे
 जन्म मात्र सांगितलेस. वृष्णि व अंधक यांच्या वंशांतील लोकांचे जन्म सांगितले नाहीस.
 यास्तव आतां आह्मांस ते सांग ९. सौतिः—व्यासांच्या धर्मज्ञ शिष्यास जनमेजयानें जें
 विचारिलें होतें तेंच मी तुला सांगतां. म्हणजे त्यांत वृष्णींच्या वंशाचें वर्णन आरंभासूवा.
 येईल १०. भारतांचा इतिहास पूर्णपणें ऐकून तो महाबुद्धिमान् भारत जनमेजय वैशंपा-
 यनास असं ह्मणाला ११. जनमेजयः—विप्रवर्य, आपण पूर्वीं मला बह्वर्थ व वेदार्थांस
 परिपुष्ट करणारें महाभारत नांवाचें आख्यांन विस्तारपूर्वक सांगितलेंत. व मींही तें लक्ष्य
 देऊन ऐकिलें १२. त्यामध्ये अनेक वृष्ण्यंधक महावीरांचा नांवांनीं व कर्मांनीं आपण
 निर्देश केलात. हे द्विजोत्तम, प्रभो, ठिकठिकाणीं त्यांचीं उत्तम कर्मे संक्षेपतः व विस्तारा-
 नेंही आपण सांगितलींत. पण असल्या पुरातन कथा आपण सांगूं लागला कीं तुप्ति होत
 नाही (तर त्या अधिकाधिक ऐकाव्या असं वाटतें.) वृष्णि व पांडव यांचें एकच वृत्तं
 मानलेलें आहे १३-१५. आपण वंशांचें आख्यान सांगण्यांत फार कुशल आहां व त्यांस
 प्रत्यक्ष पाहिलें आहे. यास्तव, हे तपोधन, त्यांचें कुल विस्तारानें मला सांगा १६. कोणा-
 कोणाच्या वंशांत कोण कोण उत्पन्न झाले तें जाणण्याची मला इच्छा आहे. तरी हे
 महामुने, प्रजापतीपामून आजपर्यंत त्यांची पूर्वसृष्टि कशी झाली त्याचें स्मरण करून
 तो सर्व इतिहास मला संपूर्णपणें सांगा १७. सौतिः—शौनका, याप्रमाणें मोठा सत्कार

कथयामास तां कथाम् १८ वैशंपायन उवाच ॥ शृणु राजन् कथां दिव्यां पुण्यां पापप्रमो-
चनीम् । कथ्यमानां मया चित्रांबह्वर्थां श्रुतिसंमिताम् १९ यश्चेमाधारयेत्तात शृणुयाद्वाप्य-
भीक्षणशः । स्ववंशधारणं कृत्वा स्वर्गलोके महीयते २० अव्यक्तं कारणं यत्तन्नित्यं सदस-
दात्मकम् । प्रधानं पुरुषं तस्मान्निर्ममे विश्वमीश्वरम् २ तवै विद्धि महाराज ब्रह्माणममि-
तौजसम् । स्रष्टारं सर्वभूतानां नारायणपरायणम् २२ अहंकारस्तु महत स्तस्मा द्रूतानि
जज्ञिरे । भूतभेदाश्च भूतेभ्य इति सर्गः सनातनः २३ विस्तरावयवं चैव यथाप्रज्ञं यथाश्रु-
तम् । कीर्त्यमानं शृणु मया पूर्वेषां कीर्तिवर्धनम् २४ धन्यं यशस्यं शत्रुघ्नं स्वर्ग्यमाद्युःप्रव-
र्धनम् । कीर्तनं स्थिरकीर्तीनां सर्वेषां पुण्यकर्मणाम् २५ तस्मात्कल्पाय ते कल्पः समग्रं
शुचये शुचिः । आवृष्णिवंशाद्वक्ष्यामि भूतसर्गमनुत्तमम् २६ ततः स्वयंभूर्भगवान् सिसृक्षु
र्विंविधाः प्रजाः । अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् २७ आपो नारा इति प्रोक्ता

करून जनमेजयानें प्रश्न केला असतां तो महातपस्वी महात्मा क्रमानें व विस्तारपूर्वक
ती कथा सांगता झाला १८. वैशंपायनः— राजा, मी सांगत असलेली ही अलौकिक,
पुण्यकारक, पापापासून सोडविणारी, आश्चर्यकारक, बव्हर्षयुक्त व वेदांस मान्य अस-
लेली कथा ऐक १९ जो कोणी धार्मिक ही कथा आपल्या हृदयकमलीं धारण करील,
अथवा पुस्तकांत लिहून आपल्या गृहीं ठेवील किंवा ती वारंवार ऐकेल तो स्ववंशाचें
धारण करून स्वर्गलोकीं पूज्य होईल २०. मी व हें. (मजहून भिन्न) अशा रीतीनें
अनुभवास येणाऱ्या या व्यक्ताहून निराळें अव्यक्त, (त्यामुळेच) कारण (मी हा
द्रष्टा व दृश्य यांचें बीज) नित्य (आदि-अंतराहित) सदसदात्मक (सत्य-अनृतरूप,
माया शबल) व प्रधानपुरुषरूप, असें जें शास्त्र प्रसिद्ध ईश्वरसंज्ञक तत्त्व त्यापासून स्थूल-
सूक्ष्म जग निर्माण झालें २१. त्याच अव्यक्तसंज्ञक पुरुषास तूं ब्रह्मा (महत्त्वाभिमानि)
जाण. (कारण, कार्य कारणाहून भिन्न नसतें असा न्याय आहे.) हे महाराज, तो
ब्रह्मा अपरिमित बलयुक्त, सर्व भूतांचा स्रष्टा व नारायणाच्या अधीन असतो २२.
त्या महत्त्वाभिमानि ब्रह्मदेवापासून अहंकार झाला. अहंकारापासून आकाशादि सूक्ष्म भूतें
झालीं. (त्यांसच सांख्यशास्त्रकार तन्मात्रें ह्मणतात.) सूक्ष्मभूतांपासून (पंचाकरण-
द्वारा) स्थूल पंचमहाभूतें व जरायुज, अंडज, स्वेदज व उद्भिज असे चतुर्विध प्राणी
उत्पन्न झाले. राजा, अशा प्रकारचा हा प्रवाहरूपानें नित्य असलेला सर्ग शास्त्रांत सांगितला
आहे २३. त्याचे विस्तृत अनेक वंश व त्यांच्या शाखा-प्रतिशाखा मी आतां यथामति
व यथाज्ञान सांगतो. भूपाला, पूर्वजांची कीर्ति वाढविणारें हें आख्यान तं ऐक २४.
ज्यांची कीर्ति स्थिर आहे अशा सर्व पुण्यकर्मीं पुरुषांचें गुण वर्णन करणें हें धन व स्वर्ग
देणारें, यश व आयुष्य वाढविणारें आणि शत्रूंचा क्षय करणारें आहे २५. यास्तव
कथन करण्यास समर्थ असलेला व शुचि असा मी श्रवण करण्यास व ध्यानांत धर-
ण्यास समर्थ असलेल्या व शुचिभूत अशा तुला वृष्णिवंशापर्यंत अत्युत्तम चतुर्विध भूत-
समूहसृष्टि सांगतो २६. सूक्ष्मभूतांच्या सृष्टीनंतर नानाप्रकारची भौतिक प्रजा निर्माण
करण्याची इच्छा करणारा ईश्वर स्थूलभूतपंचक उत्पन्न करिता झाला व त्यांतील जला-
मध्ये अंडाच्या उत्पत्तीस समर्थ असलेलें वीर्य ठेविता झाला. (ह्मणजे तो स्वःच त्यांत शक्ति-
रूपानें प्रविष्ट झाला.) २७. (आतां नारायण हें नांव त्यास कसें प्राप्त झालें तें नारायण

आपो वै नरसूतवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः २८ हिरण्यवर्णमभवत्तद-
ण्डमुदकेशराम् । तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा स्वयंभूरिति नः श्रुतम् २९ हिरण्यगर्भो भगवानु-
षित्वा परिवत्सरम् । तदण्डमकरोद्द्वैधं दिवं भुवमथापि च ३० तयोः शकलयोर्मध्ये
आकाशमसृजत् भुः । अप्सु पारिप्लवां पृथ्वीं दिशश्च दशधादधे ३१ तत्र कालं मनो वाचं
कामं क्रोधमथा रतिम् । ससर्ज सृष्टिं तद्रूपं स्रष्टुमिच्छन्प्रजापतीन् ३२ मरीचिमव्यङ्गिरसं
पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वसिष्ठं च महातेजाः सोऽसृजत्सप्त मानसान् ३३ सप्त ब्रह्माण इत्येते
पुराणे निश्चयं गताः । नारायणात्मकानां वै सप्तानां ब्रह्म न्यसनाम् ३४ ततोऽसृजत्पुनर्ब्रह्मा
रुद्रं रोषात्मसंभवम् । सनत्कुमारं च विभुं पूर्वेषामपि पूर्वजम् ५ सप्तैते जनयन्ति रम प्रजा
रुद्रश्च भारत । स्कन्दः सनत्कुमारश्च ते नः संक्षिप्य तिष्ठतः ३६ तेषां सप्त महावंशा दिव्या
देवगणान्विताः । क्रियावन्तः प्रजावन्तो महर्षिभिरलङ्कृताः ३७ विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहि-

शब्दाची व्युत्पत्ति सांगून व्यक्त करितात.) आपास ह्यणजे जलास नाग असें ह्यणतात.
कारण आपाचा नरसंज्ञक ईश्वरापासून उद्भव झाला आहे. त्या नारा त्याचें पूर्वी अयन.
(ह्य. प्रवेशस्थान) होतें. ह्यणून त्या ईश्वरास नारायण असें झटलें आहे २८. असो; तें
उदकांत ठेविलेलें वीर्य हिरण्यवर्ण अंडें झालें. (ह्यणजे वर सांगितलेल्या क्रमांतील अव्य-
क्तापासून ब्रह्माख्य महान् झाला. त्याच्यापासून अहंकार झाला; अहंकारापासून सूक्ष्म-
भूतें झालीं. त्यांच्यापासून पुष्पस्थानीय व संज्ञाशून्य स्थूल भूतें झालीं. त्यांमध्ये रेतः-
स्थानीय चित्प्रतिबिम्ब आलें. त्यांचा संघात हेंच अंडें होय. तें स्त्रीरूप सूक्ष्मभूतांमध्येच
राहिलें.) त्यांत. गर्भामध्ये जसा जीव होतो त्याप्रमाणें चतुर्मुख ब्रह्मदेव झाला असें
आह्मी ऐकिलें आहे २९. त्या हिरण्यवर्ण अंड्यांत असलेला तो हिरण्यगर्भ भगवान्
त्यांत एक वर्ष राहून त्या अंड्यास दिवा करिता झाला. व त्याचीं जीं दोन
शकलें त्यांस स्वर्ग व भूलोक त्यानें केलें ३०. त्या दोन शकलांच्या मध्ये तो
प्रभु आकाश निर्मिता झाला. जलामध्ये तरंगत असल्यासारखी पृथ्वी व (सूर्यास
उत्पन्न करून) पूर्वादि दहा दिशा यांची त्यानें त्या दोन शकलांच्या मध्येच कल्पना
केली ३१. पुढें त्यामध्ये काल, मन, वाणी, काम, क्रोध, विषयप्रीति, व त्या अंड्याच्या
समान आकाराची पिंडसृष्टि, यांस उत्पन्न करून प्रजापतीस निर्माण करण्याची इच्छा
करणारा तो महातेजस्वी ब्रह्मा मरीचि, अत्रि, अंगिरा, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, व वसिष्ठ,
या सात मानसपुत्रांस उत्पन्न करितां झाला ३२. ३३. हे सात प्रजापति ब्राम्हणजात्य-
भिमानी म्हणजे गृहस्थ होत. ते केवल नारायणामध्येच ज्यांचें चित्त आहे अशा सनक,
सनंदन, सनातन, सनत्कुमार, स्कंद, नारद व रुद्र या नांवाच्या ब्रह्मापासून झालेल्या
आपल्या सात भ्रात्यांचा अनादर करून वेदमार्गांतच निश्चित झाले होते. म्हणजे कर्म-
मार्गच श्रेयस्कर आहे असा त्यांचा निश्चय होता ३४. असो; मरीच्यादिकांच्या उत्पत्ती
नंतर ब्रह्मदेव रोषात्मसंभव रुद्रास उत्पन्न करिता झाला. पूर्व ऋषींचाही पूर्वज अशा विभु
सनत्कुमारास व सनकादिकांस त्यानें मानसिक संकल्पानेंच उत्पन्न केलें ३५. हे
भारतकुलोत्पन्ना जनमेजया, त्यांतील मरीच्यादि सात व रुद्र हे प्रजा उत्पन्न करिते झाले.
व स्कंद, सनत्कुमार इत्यादि सहा आपल्या सृष्टिसामर्थ्याचा निग्रह करून सृष्टि न
करितांच राहिले ३६. त्या आठांतील यक्षपिशाचादिकांस निर्माण करणाऱ्या रुद्रास

तेन्द्रधनुषि च । त्रयांसि च ससर्जादौ पर्जन्यं च ससर्ज ह ३८ ऋचो यजूंषि सामानि निर्ममे यज्ञसिद्धये । साध्यास्तैरयजन्देवानित्येवमनुशुश्रुम । मुखाद्देवानजनयपितृंश्चेशोऽपि वक्षसः ३९ प्रजनाच्च मनुष्यान्वै जघनाद्भिर्ममेऽसुरान् । साध्यानजनयद्देवानित्येवमनुशुश्रुम ४० उच्चात्रचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे । आपवस्य प्रजासर्गं सृजतो हि प्रजापतेः ४१ सृजमानाः प्रजा नैव विवर्धन्ते यदा तदा । द्विधा कृत्वाऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ४२ अर्धेन नारी तस्यां स ससृजे विविधाः प्रजाः । दिवं च पृथिवीं चैव महिम्ना व्याप्य तिष्ठतः ४३ विश्वजमसृजद्विष्णुः सोऽसृजत्पुरुषं विराट् । पुरुषं तं मनुं विद्धि तद्वैमन्वन्तरं स्मृतम् ४४ द्वितीयमापवस्यैतन्मनोरन्तः मुच्यते । स वैराजः प्रजा सर्गं ससर्जः पुरुष प्रभुः ॥ नारायणविसर्गः स प्रजास्तस्याप्ययोनिजाः ४५ आयुष्मान्कीर्तिमान्धन्यः प्रजावाञ्छ्रुतवां-

सोडून बाकी राहिलेल्या सात ऋषींचें दिव्य सात महावंश वाढले. ते सर्व देवगणयुक्त, क्रियावान्, प्रजावान् व कऋयपादि महर्षींनीं अलंकृत होते ३७. विद्युत, अशानि, सरळ इंद्रधनुष्यें व पक्षी, यांस तो (प्रजापति) प्रथमतः उत्पन्न करिता झाला. नंतर त्यानें पर्जन्यास निर्मिलें. (प्रजापतीचें रेत देव आहेत; देवांचें रेत वृष्टि आहे व वृष्टीचें रेत औषधि आहेत असें श्रुतिवचन आहे.) ३८. ऋक्, यजुः व साम या त्रीस यज्ञसिद्धयर्थ त्यानें उत्पन्न केलें. त्यांच्या योगानें साध्य देवांस उद्देशून यज्ञ करिते झालें. असें आह्मी गुरुपरंपरेनें ऐकिलें आहे. तो ईश आपल्या मुखापासून देवांस उत्पन्न करिता झाला. व हृदयापासून त्यानें पितरांस उत्पन्न केलें ३९. उपस्थेंद्रियापासून मनुष्यांस, जवनप्रदेशापासून असुरास व साध्यांस आणि प्राचीन देवांस त्यानें उत्पन्न केलें असें आम्ही ऐकिलें आहे ४० सारांश वसिष्ठ हें ज्याला दुसरें नांव आहे अशा त्या प्रजासर्गास उत्पन्न करणाऱ्या आपव प्रजापतीच्या गात्रांपासून अशाप्रकारें सर्व उच्चनीच भूतें उत्पन्न झालीं ४१. पण मनानें उत्पन्न केलेली प्रजा वाढत नाही असें पाहून त्यानें आपल्या देहाचे दोन भाग केले. तो अर्ध-भागानें पुरुष झाला व शरीराच्या अर्ध्या भागानें स्त्री झाला. नंतर त्यानें तिच्याठायीं नानाप्रकारची प्रजा निर्मिली. (आपवाच्या अर्ध्या स्त्रीशरीरानें गायीचें, घोडीचें, इत्यादि जीं जीं रूपें धारण केलीं त्या त्या जातीचीं— बैल, घोडा इत्यादि— पुरुषरूपें घेऊन त्याच्या दुसऱ्या शरीरभागानें मैथुनद्वारा गाय, बैल, घोडे, घोड्या इत्यादि प्रजा उत्पन्न केली. असा याचा भावार्थ आहे. येथील ही स्त्री म्हणजे शतरूपा असें समजावें.) तीं दोघेही आपल्या महिम्यानें स्वर्ग व पृथ्वी यांस व्यापून राहिलीं ४२.४६. विष्णु हिरण्यगर्भाच्या द्वारां आपवाख्य विराटास उत्पन्न करिता झाला. विराटानें पुरुषास निर्माण केलें. तो पुरुषच मनु होय असें तूं जाण. त्यासच मन्वंतर असें ह्मटलें आहे ४४. (आतां मन्वंतर ह्मणजे काय तें दीड श्लोकानें सांगतात.) आपव मनूचें हें दुसरें मन्वंतर आहे असें ह्मणतात. कारण स्वतः आपव हा नारायणाचा विसर्ग आहे. (विसर्ग ह्मणजे नारायणापासून हिरण्यगर्भाच्या द्वारा उत्पन्न झालेला.) अर्थात् तो विष्णूचा पौत्र (नातु) होय. त्याची अयोनिजा (मानस) प्रजा हा प्रथम सर्ग व त्यानेंच मनूच्या द्वारां योनिज दुसरा सर्ग उत्पन्न केला. आपवमनूचें स्त्रीसंज्ञक दुसरें अंतर सर्गामध्यें आल्याकारणानें योनीपासून उत्पन्न होणाऱ्या स्वर्गास मन्वंतर असें ह्मटलें आहे.) सारांश येणेंप्रमाणें त्या

स्तथा । आदिसर्गं विदित्वेमं यथेष्टं प्राप्नुयाद्दत्तिम् ४६ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि आदिसर्गकथने प्रथमोऽध्यायः । १ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ स सृष्टासु प्रजास्वेवमापवो वै प्रजापतिः । लेभे वै पुरुषः पत्नीं शतरूपामयोनिजाम् १ आपवस्य महिम्ना तु दिवमावृत्य तिष्ठतः । धर्मेणैव महाराज शतरूपा व्यजायत २ सा तु वर्षायुतं तप्त्वा तपः परमदुश्वरम् । भर्तारं दीप्ततपसं पुरुषं प्रत्यपयत ३ स वै स्वायंभुवस्तात पुरुषो मनुरुच्यते । तस्यैकसप्ततियुगं मन्वन्तरमिहोच्यते ४ वैराजात्पुरुषाद्विरं शतरूपा व्यजायत । प्रियव्रतोत्तानपादौ वीरात्काम्या व्यजायत ५ काम्या नाम महाबाहो कर्दमस्य प्रजापतेः । काम्यापुत्रास्तु चत्वारः सम्राट् कुक्षिर्विराट् प्रभुः । प्रियव्रतं समासाद्य पतिं सा सुषुवे सुतान् ६ उत्तानपादं जग्राह पुत्रमत्रि प्रजापतिः । उत्तानपादाच्चतुरः सूनृताऽजनयत्सुतान् ७ धर्मस्य कन्या सुश्रोणी सूनृतानामविश्रुता । उत्पन्ना वाजिमेषेन ध्रुवस्य जननी शुभा ८ ध्रुवं च कीर्तिमन्तं च शिवं शान्तमयस्पतिम् । उत्तानपादोऽजनयत्सूनृतायां प्रजापतिः ९ ध्रुवोवर्षसहस्राणि त्रीणि दिव्यानि भारत । तपस्तेपे महाराज प्रार्थयन्सुमहद्यशः १० तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतः स्थानमप्रतिमं भुवि । अचलं चैव पुरतः सप्तर्षीणां प्रजापतिः ११ तस्यातिमात्रामृद्धिं च महिमानं निरीक्ष्य च ।

पुरुषसंज्ञक प्रभूनें विराट् प्रजासर्ग उत्पन्न केला ४५ या आदिसर्गास जाणल्यानें कोणता पुरुष आयुष्मान्, कीर्तिमान्, धनवान्, प्रजावान्, व विद्वान्. होतो आणि त्यास इच्छेप्रमाणे गति प्राप्त होते ४६. इति श्रीमहाभारतांतील खिलसंज्ञक हरिवंशाच्या हरिवंशपर्वणैकीं आदिसर्ग कथननामक प्रथमाध्याय समाप्त झाला ॥ १ ॥

वैशंपायनः— याप्रमाणे अयोनिजा प्रजा उत्पन्न झाली असतां त्या आपव नामक प्रजापति पुरुषास शतरूपानामक अयोनिजा पत्नी पहिल्या सर्गात वर्णन केल्याप्रमाणे प्राप्त झाली १. आपवाच्या महत्त्वामुळेच तीं दोघे स्वर्गास व्यापून रहात होती. आणि योगजन्य पुण्यानेच, हे महाराजा, त्याची पत्नी नानाप्रकारच्या रूपाची झाली. (शतरूपा आपव मनुची अर्धांगी असल्यामुळे तिचे जे विविधरूपत्व ते त्याचेंच होय.) २. ती अयुत वर्षे दुश्वर परम तप करून दीप्त तपाने युक्त असलेल्या पुरुषरूपीं भर्त्यास प्राप्त झाली ३. बावारे, तोच विराटाचा मनुसंज्ञक पुरुष होय असें म्हणतात. त्याचें ऐहिक मन्वन्तर एकाहात्तर चतुर्युगाहून किंचित् अधिक हलक्या प्रमाणाचें असतें; असें म्हणतात ४. त्या विराटाच्या पुरुषापासून शतरूपेस वीर झाला. काम्यानांवाच्या वसिष्ठकन्येच्या-ठायीं वीरापासून प्रियव्रत व उत्तानपाद असे दोन पुत्र झाले ५. हे महापराक्रमी जनमेजया, कर्दमाची काम्यानांवाची कन्या प्रियव्रतापासून सम्राट्, कुक्षि, विराट्, व प्रभु या चार पुत्रांस प्रसवती झाली ६. उत्तानपादाचें अत्रिनामक प्रजापतीनें पुत्ररूपानें ग्रहण केलें. त्याच्यापासून सूनृता चार पुत्रांस जन्म देती झाली ७. धर्माची ती सूनृतानामक कन्या फार सुंदर व प्रसिद्धही होती. त्या ध्रुवाच्या शुभ मातेस धर्मानें अश्वमेध यज्ञानें उत्पन्न केलें होतें ८. उत्तानपाद प्रजापति त्या सूनृतेच्या ठायीं शांत ध्रुव, कीर्तिमंत, शिव व अयस्पति अशा चार पुत्रांस उत्पन्न करिता झाला ९. भारता, महाराजा, विष्णुसंज्ञक परब्रह्माची आकांक्षा धरून ध्रुव तीन सहस्र दिव्य वर्षे तप करिता झाला १०. तेव्हां भूलोकीं अत्यंत संतुष्ट झालेल्या प्रजापति ब्रह्मदेवानें त्यास सप्तर्षींच्या पुढें असलेले अप्रतिम व अचल

देवासुराणामाचार्यः श्लोकं प्रागुशना जगौ १२ अहोऽस्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहो बलम् ।
यदेनं पुरतः कृत्वा ध्रुवं सप्तर्षयः स्थिताः १३ तस्माच्छ्लिष्टिं च भव्यं च ध्रुवाच्छंभुर्व्यजायत ।
श्लिष्टेराधत्त सुच्छाया पंच पुत्रानकल्मषान् १४ रिपुं रिपुंजयं पुण्यं वृकलं वृकतेजसम् ।
रिपोराधत्त बृहती चाक्षुषं सर्वतेजसम् १५ अजीजनत्पुष्करिण्यां वीरण्यां चाक्षुषो मनुम् ।
प्रजापतेरात्मजायामरण्यस्य महात्मनः १६ मनोरजायन्त दश नड्वलायां महाजिसः । कन्या-
यामभवच्छ्रेष्ठ वैराजस्य प्रजापतेः १७ ऊरुः पुरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवान्कविः ।
अग्निष्टुदतिरात्रश्च सुद्युम्नश्चेति ते नव १८ अभिमन्युश्च दशमो नड्वलायाः सुताः स्मृताः ।
ऊरोरजनयत्पुत्रान्वडाग्नेयी महाप्रभान् । अंगं सुमनसं ख्यातिं क्रतुमंगिरसं गयम् १९
अंगात्सुनीथापत्यं वै वेनमेकमजायत । अपचारात्तु वेनस्य प्रकोपः सुमहानभूत् २० प्रजा-
र्थमृषयो यस्य ममन्थुर्दक्षिणं करम् । वेनस्य षाणौ मथिते बभूव मुनिभिः पृथुः २१ तं
दृष्ट्वा ऋषयः प्राहुरेष वै मुदिताः प्रजाः । करिष्याति महातेजा यशश्च प्राप्स्यते महत् २२
स धन्वी कवची खड्गी तेजसा निर्दहन्निव । पृथुर्वैन्यस्तदा चेमां ररक्ष क्षत्रपूर्वजः २३
राजसूयाभिषिक्तानामाद्यः स वसुधाधिपः । तस्माच्चैव समुत्पन्नौ निपुणौ सूतमागधौ २४

स्थान दिलें ११. त्याचें अनंत माहात्म्य व ऐश्वर्य पाहून देव व असुर यांचा आचर्य
जो उशना (शुक्राचार्य) त्यानें पूर्वीं असा श्लोक ह्मटला १२. ज्या ध्रुवास पुढें करून
सप्तर्षि वसले आहेत त्या याच्या तपाचें “ कायहो हें वीर्य, केवढी याची विद्वत्ता, व
केवढें आश्चर्यकारक बल, ” १३. त्या ध्रुवापासून शंभु, श्लिष्टि व भव्य यांस प्रसवती
झाली. श्लिष्टीपासून सुच्छाया यांच निष्पाप पुत्रांस वंश करण्याकरितां स्थापित करिती
झाली १४. रिपु, रिपुंजय, पुण्य, वृकल व वृकतेज हे तिचे पुत्र होत. रिपूपासून बृह-
तीस सर्व-देवतेजोमय चाक्षुष नांवाचा पुत्र झाला १५. वीरण कन्या जी पुष्करिणी
तिच्याठायीं चाक्षुष मनुस उत्पन्न करितां झाला. ती महात्म्या अरण्य प्रजापतीची आत्मजा
होती १६. महाबलाढ्य श्रेष्ठ वैराज प्रजापतीच्या नड्वला नामक कन्येच्याठायीं मनु-
पासून दहा पुत्र झाले १७. ऊरु, पुरु, शतद्युम्न, तपस्वी, सत्यवान्, कवि, अग्निष्टुद अति-
रात्र, व सुद्युम्न असे ते नऊ व अभिमन्यु दहावा असे नड्वलेचे पुत्र सांगितलेले आहेत.
ऊरूपासून आग्नेयीस महा तेजस्वी सहा पुत्र झाले. अंग, सुमनस, ख्याति, क्रतु, अंगिरस
व गय अशीं त्यांचीं नांवे होतीं १८, १९. अंगापासून सुनीथेस वेन या नांवाचें एकच
अपत्य झालें. पण वेनानें देवतादिकांचा द्रोह केल्यामुळें त्याच्यावर ऋषींचा फार मोठा
कोप झाला २०. (व त्यामुळें तो मरण पावला.) नंतर त्या वेनाच्या संतानाकरितां
ऋषि वेनशरीराच्या उजव्या हाताचें मंथन करिते झाले. तेव्हां मुनींनीं वेनाच्या
हातावर मंथन केलें असतां पृथु झाला २१. त्यास पाहून ऋषि ह्मणाले हा प्रजेस
आनंदित करील व या महातेजस्वी पुरुषास मोठें यश प्राप्त होईल २२. क्षत्रियजातीमध्ये
प्रथमतः उत्पन्न झालेला तो खड्गयुक्त, कवचयुक्त व धनुर्धारी वेनपुत्र पृथु आपल्या
तेजानें देदीप्यमान होत असल्यासारखा दिसत असून या पृथ्वीचें रक्षण
करिता झाला २३. राजसूययज्ञांत ज्यांस अभिषेक केला आहे अशा राजांतील तो आद्य
वसुधाधिप होता. त्याच्या निमित्तानेंच राजांची स्तुति करण्यांत व वंशपाटांत कुशल
असलेले सूत व मामध झाले २४. हे महाराजा, प्रजेच्या वृत्तीची (उपजीविकेची)

तेनेयं गौर्महाराज दुग्धा सस्यानि भारत । प्रजानां वृत्तिकामेन देवैः सार्षिणैः सह २५
 पितृभिर्दानवैश्चैव गन्धर्वैः साप्सरोगणैः । सर्पैः पुण्यजनैश्चैव वीरुद्भिः पर्वतैस्तथा २६
 तेषु तेषु च पात्रेषु दुह्यमाना वसुन्धरा । प्रादाद्यथेप्सितं क्षीरं तेन प्राणानधारयन् २७
 पृथुपुत्रौ तु धर्मज्ञौ जज्ञातेऽन्तर्धिपालितौ । शिखंडिनी हविर्धानमन्तर्धानाद्यजायत २८
 हविर्धानात्बडाग्नेयी धिषणा जनयत्सुतान् । प्राचीनवर्हिषं शुक्लं गयं कृष्णं व्रजाजिनौ २९
 प्राचीनवर्हिर्भगवान् महानासीत्प्रजापतिः । हविर्धानान्महाराज येन संवर्धिताः प्रजाः ३०
 प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य पृथिव्यां जनमेजय । प्राचीनवर्हिर्भगवान्पृथिवीतलचारिणः ३१
 समुद्रतनयायां तु कृतदारोऽभन्नत्प्रभुः । महतस्तपसः पारे सवर्णायां सहीपतिः ३२ सवर्णा-
 धत्त सामुद्री दश प्राचीनवर्हिषः । सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ३३ अपृथग्धर्म-
 चरणास्ते तप्यन्तमहत्तपः । दश वर्षसहस्राणि समुद्रसालिलेशयाः ३४ तपश्चरन्सु पृथिवीं
 प्रचेतस्सु नहीरुहाः । अरक्षमाणामावद्बुर्वभूवाथ प्रजाक्षयः । ३५ नाशकन्मारुतो वातुं ब्रह्मं
 स्वमभवद्द्रुमैः । दश वर्षसहस्राणि न शेकुश्चेष्टितुं प्रजाः ३६ तदुपश्रुत्वा तपसा युक्ताः सर्वे
 प्रचेतसः । मुखेभ्यो वायुमग्निं च ससृजुर्जातमन्यवः ३७ उन्मूलानथ तान्कृत्वा वृक्षान्वायु-
 रशोषयत् । तानग्निरदहद्धोर एवमासीद्द्रुमक्षयः ३८ द्रुमक्षयमथो बुद्ध्वा किञ्चिच्छिष्टेषु

इच्छा करणाऽऽत्यानें देव, ऋषिगण, पितर, दानव, अप्सरोगणांसहगंधर्व, सर्प, यक्ष, वेली
 व पर्वत यांसह या गोरूपी पृथ्वीपासून धान्यादि सर्व अवश्य वस्तु उत्पन्न केल्या २५, २६. ते
 देवादि त्या त्या पात्रामध्ये गोरूपी पृथ्वीची धार काढूं लागले असतां ती यथेष्ट क्षीर (उप-
 भोग्यवस्तु) देती झाली व त्याच्या योगानें त्यांनीं आपले प्राण धारण केले (पृथूनें धान्या-
 दिकांच्या उत्पत्तीची योजना करून कृषिकर्मास उत्तेजन देऊन व इतर सुखसाधनें उत्पन्न कर-
 ण्याची युक्ति योजून प्रजेस आनंदित केलें असा याचा भावार्थ) २७. अंतर्धिनें ज्यांचें पालन
 केलें आहे असे धर्मज्ञ पृथुपुत्र उत्पन्न झाले. त्याच्या शिखंडिनी स्त्रीस अंतर्धिनामक पुरु-
 षापासून हविर्धान झाला. (नियोगविधीनें कीं काय ?) २८. हविर्धानापासून धिषणाना-
 मक अग्निंकन्येस सहा पुत्र झाले. प्राचीनवर्हिष, शुक्ल, गय, कृष्ण, वज्र व अजिन अशीं
 त्यांचीं नांवां होतीं २९. त्यांतील भगवान् प्राचीन वर्हिष हा प्रजापति आपल्या हविर्धानसं-
 जक पित्याहूनही मोठा प्रभावशाली होता. हे महाराजा, त्यानें प्रजेचें संवर्धन केलें ३०.
 त्याचे प्राचीनाग्र दर्भ सर्वभूमंडलव्यापी होते त्यामुळें त्या भगवानास प्राचीनवर्हि असें
 ह्मणूं लागले ३१. त्या प्रभूनें मोठें तप केल्यावर सवर्णानामक समुद्रकन्येशीं विवाह केला ३२.
 त्या समुद्रकन्या सवर्णेला प्राचीनवर्हिषापासून दहा पुत्र झाले. ते सर्व प्रचेतस या एकाच
 नांवाचे असून धनुर्वेदामध्ये पारंगत होते ३३. ते समानशीलाचे व समानधर्माचरण करणारे
 होते. त्यांनीं फार मोठें तप केलें. दशसहस्र वर्षे ते समुद्रजलांत तपश्चर्या करीत राहिले. पण
 ते याप्रमाणें तप करीत राहिल्यामुळें पृथ्वीचें संरक्षण होईनासें झालें. वृक्षांनीं तिला आच्छा-
 दित करून सोडलें व सर्व प्रजेचा क्षय झाला ३४, ३५. फार काय पण वाराही वाहण्यास
 असमर्थ झाला. सर्व नभोभाग वृक्षांच्या अग्नांनीं भरून गेला. व अशा अवस्थेंत प्रजा
 दहा सहस्र वर्षे चेष्टा (हाल चाल) करणेस समर्थ झाली नाही ३६. तेव्हां ज्ञानदृष्टीनें तें
 सर्व जाणून तपोयुक्त असलेले ते सर्व प्रचेतस कोपाविष्ट होऊन आपल्या मुखापासून वायु
 व अग्नि यांस उत्पन्न करिते झाले ३७. नंतर वायूनें त्यांस समूळ उपटून सुकवून सोडिलें

शाखिषु । उपगन्याब्रवीदेतान् राजा सोमः प्रजापतीन् ३९ कोपं यच्छत राजानः सर्वे प्राचीनबर्हिषः । वृक्षशून्या कृता पृथ्वी शाम्येतामग्निमारुतौ ४० रत्नभूता च कन्येयं वृक्षाणां वरवर्णिनी । भविष्यं जानता तत्त्वं धृता गर्भेण वै मया ४१ मारिषा नाम कन्येयं वृक्षाणामिति निर्मिता । भार्या वोस्तु महाभागा सोमवंशविवर्धिनी ४२ युष्माकं तेजसोऽर्धेन मम चार्धेन तेजसः । अस्यामुत्पस्यते पुत्रो दक्षो नाम प्रजापतिः ४३ य इमां दग्धभूयिष्ठां युष्मत्तेजोमयेन वै । अग्निनाऽग्निसमो भूयः प्रजां संवर्धयिष्यति ४४ ततः सोमस्य वचनाज्जगृहुस्ते प्रचेतसः । संहृत्य कोपं वृक्षेभ्यः पत्नीं धर्मेण मारिषाम् ४५ मारिषायां ततस्ते वै मनसा गर्भमादधुः । दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः । दक्षो जज्ञे महातेजाः सोमस्यांशेन भारत ४६ पुत्रानुत्पादयामास सोमवंशविवर्धनात् । अचरांश्च चरांश्चैव द्विपदोथ चतुष्पदः । स दृष्ट्वा मनसा दक्षः पश्वादप्यसृजत्स्त्रियः ४७ ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश । शिष्टाः सोमाय राज्ञेऽथ नक्षत्राख्या ददौ प्रभुः ४८ तासु देवाः स्वगा नागा गावो दितिजदानवाः । गन्धर्वाप्सरसश्चैव जज्ञिरेऽन्याश्च जातयः ४९ ततः प्रभृति राजेन्द्र प्रजा मैथुनसंभवाः । सकल्पाद्दर्शनात्स्पर्शात्पूर्वेषां सृष्टिरुच्यते ५० जनमेजय उवाच ॥ देवानां दानवानां च गन्धर्वोरगरक्षसाम् । संभवः कथितः पूर्वं दक्षस्य च महात्मनः ५१ अङ्गुष्ठाद्ब्रह्मणो जातो दक्षः प्रोक्तस्त्वयाऽनघ । वामांगुष्ठात्तथा चैव तस्य

व अग्नीनें त्यांस जाळून टाकिलें. याप्रमाणें घोर वृक्षक्षय झाला ३८, ३९. पण तो वृक्षक्षय ऐकून थोडेसे वृक्ष जळावयाचे राहिले असतां त्यांचा राजा सोम त्या प्रजापतीजवळ येऊन ह्मणाला 'प्राचीनबर्हिषाच्या पुत्रांनो, अहो राजांनो, कोपाचें नियमन करा. तुम्ही पृथ्वी वृक्षशून्य केलीत; आतां अग्नि व वायू यांची शांति होवो ४०. भविष्यतत्त्व जाणणाऱ्या मीं ह्या वृक्षांच्या सुंदर व रत्नभूत कन्येचें गर्भरूपानें धारण केलें होतें ४१. ही मारिषा नांवाची कन्या वृक्षांच्या वीर्यापासून निर्माण झाली आहे. ही महाभागा व सोमवंशास वाढाविणारी कन्या तुमची भार्या होवो ४२. तुमच्या अर्ध्या तेजापासून व माझ्या अर्ध्या तेजापासून हिच्याठायीं दक्षनामक प्रजापति उत्पन्न होईल ४३. तो बहुतेक जळलेल्या या पृथ्वीचें पुनरुज्जीवन करील व तुमच्या तपोजन्य अग्नीपासून उत्पन्न झाल्याकारणानें अग्नितुल्य असलेला तो प्रजेची वृद्धि पुनः करील ' ४४. तेव्हां सोमाच्या सांगण्यावरून ते प्रचेतस आपल्या कोपाचा उपसंहार करून वृक्षांपासून धर्मविधीनें मारिषापत्नीचें ग्रहण करिते झाले ४५. त्यानंतर मारिषेचेठायीं त्यांनीं मनानें गर्भाधान केलें. तेव्हां दहा प्रचेतसांपासून सोमाच्या अंशानें मारिषेच्या उदरीं दक्षनामक महातेजस्वी प्रजापति झाला ४६. त्यानें सोमवंशाची वृद्धि करणारे चर, अचर, द्विपद व चतुष्पद पुत्र प्रथम मनानें उत्पन्न केलें. (ह्मणजे त्यांच्या विषयीं अगोदर केवळ संकल्प केला.) व नंतर त्यानें बीजधारण करणाऱ्या स्त्रियांस निर्मिलें ४७. त्यांतील दहा स्त्रिया त्यानें धर्मास दिल्या; तेरा कश्यपास दिल्या व बाकीच्या नक्षत्राख्य सत्तावीस कन्या सोम-राजास दिल्या ४८. त्यांच्या ठायीं देव, दानव, पक्षी, नाग, गायी, दैत्य, गंधर्व, अप्सरा व दुसऱ्या स्थावर जाती उत्पन्न झाल्या ४९. हे राजेंद्रा, तेव्हांपासून मैथुनजन्य प्रजा होऊं लागली. त्यापूर्वीं संकल्प, दर्शन व स्पर्श यांच्या योगानें सृष्टि होत असे असें सांगतात ५०. (व तें अगदीं युक्त आहे. कारण अगदीं प्रारंभींही स्त्रीपुरुषसंयोगानेंच

पत्नी व्यजायत ५२ कथं प्राचेतसत्वं सः पुनर्लेभे महातपाः । एतन्मे संशयं विप्र सम्यगाख्यातुमर्हसि । दौहित्रश्चैव सोमस्य कथं श्वशुरतां गतः ५३ वैशंपायन उवाच ॥ उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यौ भूतेषु पार्थिव । ऋषयोऽत्र न मुह्यन्ति विद्वांसश्चैव ये जनाः ५४ युगे युगे भवन्त्येते सर्वे दक्षादयो नृपाः । पुनश्चैव निरुद्ध्यन्ते विद्वांस्तत्र न मुह्यति ५५ ज्यैष्ठ्यं कानिष्ठ्यमप्येषां पूर्वं नासीज्जनाधिप । तप एव गरीयोऽभूत्प्रभावश्चैत कारणम् ५६ इमां विसृष्टिं दक्षस्य यो विद्यात्सचराचरम् । प्रजावानायुरुत्तर्णिः स्वर्गलोके महीयते ५७ [१०३] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि दक्षोत्पत्तिकथने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

प्रजा उत्पन्न झाली असा आग्रह धरल्यास मूळ स्त्री व पुरुष यांचा उद्भव कसा झाला तें सांगतां येत नाही. यास्तव वृक्षादिकांप्रमाणेंच मनुष्यांची पूर्व उत्पत्ति अयोनिसंभव असली पाहिजे. व ईश्वराच्या अचिंत्य शक्तीस कांहींएक न करितां येण्यासारिखें नाही.) जनमेजय ह्मणाला:—हे निष्पाप मुने, देव, दानव, गंधर्व, उरग, राक्षस यांचा व महात्म्या दक्षाचा उद्भव आपण पूर्वी सांगितलात ५१. दक्ष ब्रह्मदेवाच्या आंगठ्यापासून झाला असें आपण ह्मटलेत. त्याचप्रमाणें त्याच्या डाव्या आंगठ्यापासून दक्षाची पत्नी उत्पन्न झाली. (तेव्हां एकापासून झालेल्या त्या दोघांचा विवाह होऊन दांपत्यसंबंध कसा झाला ? ही एक शंका) ५२. पण पुनः तो महातपस्वी प्राचेतसपुत्र कसा झाला ? (ही दुसरी;) व तो सोमाचा नातु असतांना त्याचाच श्वशुर कसा झाला. (ही तिसरी.) हे विप्रवर्य, ह्या माझ्या संशयांचें निरसन करण्यास आपण योग्य आहां ५३. (आतां या तीन शंकांचें निरसन क्रमानें तीन श्लोकांत करितात.) वैशंपायन सांगतात:—राजा, भूतांची उत्पत्ति व निरोध नित्य आहेत. याविषयीं विद्वान् जन व ऋषि मोहित होत नाहीत. (पश्वादि भूतांची उत्पत्ति स्वाभाविक आहे. ह्मणजे सापिंड्यादि नियमावाचून त्यांची प्रजोत्पत्ति होते. पण मनुष्यांमध्ये असपिंड कन्ये-र्शांचे विवाह करावा असा निरोध (नियम) नित्य (स्वाभाविक) आहे. विधिनिषेध शास्त्र, देहाभिमानी अधिकारी मनुष्यांकरितां आहे. तें अत्यंत अज्ञ व अत्यंत ज्ञानी यांच्याकरितां नाही. प्रजापतीची कोटी फार उच्च आहे व त्यांचें सामर्थ्यही आमच्यासारिखें अति संकुचित नाही. शिवाय त्याचें सृष्ट्युत्पत्तीचें कार्यही अति महत्त्वाचें आहे. या सर्व गोष्टींचा शांतपणें विचार केला असतां वरील पहिली शंका रहाणार नाही.) ५४. प्रत्येक कल्पामध्ये हे दक्षादि सर्व प्रजापति होतात. व पुनरपि त्यांचा निरोध होतो. याविषयीं विद्वानास कधीं मोह होत नाही (प्रत्येक कल्पांत दक्षादि सर्व प्रजापतींची आवश्यकता असते हें खरें. पण त्यांची उत्पत्ति सर्वदां एकसारिखीच झाली पाहिजे असा नियम नाही. अर्थात् कांहीं कल्पांमध्ये दक्ष ब्रह्मदेवाच्या आंगठ्यापासून होतो व कांहीं कल्पांत प्राचेतस होतो. असें समजावें) ५५. तसेंच, हे राजा, ज्येष्ठत्व, कनिष्ठत्व इत्यादि भेद पूर्वी त्यांच्छामध्ये नव्हते. तर तपच श्रेष्ठ होतें व प्रभाव ज्येष्ठ्यादिकांचें कारण होतें ५६. असो; ही दक्षाची सचराचर सृष्टि जो जाणतो तो प्रजावान् व पूर्णायु होतो. आणि स्वर्गलोकीं त्याची पूजा होते ५७. इति श्रीमहा• हरिवं० हरिवंशपर्वणिकीं दक्षोत्पत्तिकथननामक दुसरा अध्याय समाप्त झाला ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ॥ देवानां दानवानां च गन्धर्वोरगरक्षसाम् । उत्पत्तिं विस्तरेणेमां
 वैशंपायन कीर्तय १ वैशंपायन उवाच ॥ प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयंभुवा ।
 यथा ससर्ज भूतानि तथा शृणु महीपते २ मानसान्येव भूतानि पूर्वमेवासृजत्प्रभुः । ऋषीन्दे-
 वान्सगन्धर्वानसुरानथ राक्षसान् । यक्षभूतपिशाचांश्च वयःपशुसरीसृपान् ३ यदास्य तास्तु
 मानस्यो न व्यवर्धन्त वै प्रजाः । अपध्याता भगवता महादेवेन धीमता ४ तदा संचिन्त्य तु
 पुनः प्रजाहेतोः प्रजापतिः । स मैथुनेन धर्मेण सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ५ असिक्रीमावह-
 त्पत्नीं वीरणस्य प्रजापतेः । सुतां सुतपसा युक्तां महतीं लोकधारिणीम् ६ अथ पुत्रसह-
 स्राणि वैरिण्यां पंच वीर्यवान् । असिकन्यां जनयामास दक्ष एव प्रजापतिः ७ तांस्तु दृष्ट्वा
 महाभागान्संविद्वर्धयिषून्प्रजाः । देवर्षिः प्रियसंवादो नारदः प्राब्रवीदिदम् । नाशाय वचनं
 तेषां शापायैवात्मनस्तथा ८ यं कश्यपः सुतवरं परमेष्ठी व्यजीजनत् । दक्षस्य वै द्रुहितरि
 दक्षशापभयान्मुनिः ९ पूर्वं स हि समुत्पन्नो नारदः परमेष्ठिना । असिकन्यामथ वैरिण्यां
 भूयो देवर्षिसत्तमः । तं भूयो जनयामास पितेव मुनिपुंगवम् १० तेन दक्षस्य पुत्रा वै
 हर्यश्वा इति विश्रुताः । निर्मथ्य नाशिताः सर्वे विधिना च न संशयः ११ तस्योद्यतस्तदा
 दक्षो नाशायामितविक्रमः । महर्षीन्पुरतः कृत्वा याचितः परमेष्ठिना १२ ततोऽभिसन्धि
 चक्रुस्ते दक्षस्तु परमेष्ठिना । कन्यायां नारदो मह्यं तव पुत्रो भवेदिति १३ ततो दक्षस्तुतां

जनमेजयः—भो वैशंपायन, देव, दानव, गंधर्व, उरग, व राक्षस यांची-
 ही उत्पत्ति विस्तारपूर्वक सांगा १. वैशंपायनः—हे भूपाला, स्वयंभू प्रजापतीनें दक्षासु पूर्वीं
 याप्रमाणें आज्ञा केली असतां त्यानें भूतें कशीं उत्पन्न केलीं तें ऐक २. अगोदर त्या
 प्रभूनें मानस भूतेंच निर्मिलीं. ऋषि, देव. गंधर्व, असुर, राक्षस. यक्ष. भूत, पिशाचें, पक्षी,
 सर्प, इत्यादिकांस त्यानें संकल्पानें निर्माण केलें ३. पण पूर्वकल्पांतील वैर आठवून भग-
 वान महादेवानें दक्षाची प्रजा वाढूं नये असें चिंतन केल्यामुळें त्याच्या त्या मानस प्रजा
 जेव्हां वाढतनाशा झाल्या तेव्हां पुन्हा प्रजेकरितां चांगला विचार करून मैथुनधर्मानें
 नानाप्रकारच्या प्रजा उत्पन्न करण्याची इच्छा करणाऱ्या त्या प्रजापतीनें वीरण प्रजापती-
 च्या असिक्री कन्येशीं विवाह केला. ती कन्या तपोयुक्त व मोठी लोकधारिणी होती ४-६.
 नंतर वीर्यवान् दक्षप्रजापतीनेंच असिक्रीच्या ठायीं पांच सहस्र पुत्र उत्पन्न केले ७. ते
 महा प्रभावशाली पुत्र प्रजेची वृद्धि करण्याची इच्छा करित आहेत असें पाहून ज्ञानी
 लोकांशीं संवाद करणें ज्याला अति प्रिय वाटत असे असा देवर्षि नारद त्यांच्या नाशाक-
 रितां व आपल्या शापाकरितां कांहीं वचन बोलला ८. ब्रह्मदेवानें ज्या श्रेष्ठ सुतास उत्पन्न
 केले होते त्या नारदास कश्यपमुनि दक्षाच्या शापाच्या भयानें दक्षाच्याच कन्येच्या ठायीं
 उत्पन्न करिता झाला ९. पूर्वीं तो नारद परमेष्ठीपासून उत्पन्न झाला. नंतर पुनः देवर्षि
 कश्यप असिक्रीसंज्ञक वीरणाच्या दुसऱ्या कन्येच्या ठायीं परमेष्ठीप्रमाणेंच त्या मुनिश्रे-
 ष्ठास उत्पन्न करिता झाला १०. कारण त्यानें हर्यश्व या नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या
 सर्व दक्षपुत्रांस शास्त्रीय मार्गानें देहाभिमानापासून परावृत्त करून लुप्त केलें ११. तेव्हां
 त्याच्या नाशाकरितां अमितपराक्रमी दक्ष सज्ज झाला. पण मरीच्यादि मुनीस पुढें
 करून त्यांच्याद्वारां परमेष्ठीनें त्याची प्रार्थना केली १२. त्यानंतर त्या महर्षीनीं
 अशी मर्यादा ठरविली. दक्ष परमेष्ठीस ह्मणाला “ तज्ञा पुत्र नारद माझ्या कन्येच्या ठायीं

प्रादात्कन्यां वै परमोष्ठिने । स तस्यां नारदो जज्ञे दक्षशापभयादृषिः १४ जनमेजय उवाच ॥
 कथं विनाशिताः पुत्रा नारदेन महर्षिणा । प्रजापतेर्द्विजश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः १५
 वैशंपायन उवाच ॥ दक्षस्य पुत्रा हर्यश्वो विवर्धयिषवः प्रजाः । समागता महावीर्या नार-
 दस्तानुवाच ह १६ बालिशा बत यूयं वै नास्या जानीथ वै भुवः । प्रमाणं द्रष्टुकामाः
 स्थ प्रजाः प्राचेतसात्मजाः । अन्तरूर्ध्वमधश्चैव कथं सक्षयथ वै प्रजाः १७ ते
 तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतो दिशम् । प्रमाणं द्रष्टुकामास्ते गताः प्राचेतसात्मजाः १८
 वायोरनशनं प्राप्य गतास्ते वै पराभवम् । अद्यापि न निवर्तन्ते समुद्रेभ्य इवापणाः १९
 हर्यश्वेष्वथ नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः । वैरिण्यामेव पुत्राणां सहस्रमसृजत्प्रभुः २०
 विवर्धयिषवस्ते तु शबलाश्वाः प्रजास्तदा । पूर्वोक्तं वचनं तात नारदेनैव नोदिताः २१
 अन्योन्यमूच्छस्ते सर्वे सस्यगाह महामुनिः । भ्रातृणां पदवीं ज्ञातुं गन्तव्यं नात्र संशयः २२
 ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्व्याश्च सुखं सक्षयानहे प्रजाः । एकाग्रः स्वस्थमनसा यथावदनुपूर्वशः २३
 तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतो दिशम् । अद्यापि न निवर्तन्ते सलुद्रादिव सिन्धवः २४
 नष्टेषु शबलाश्वेषु दक्षः क्रुद्धोऽवदद्वचः । नारदं नाशमेहीति गर्भवासां वसेति च २५ तदा

उत्पन्न होऊं दे ” १३. (परमेष्ठीस ती गोष्ट मान्य झाल्यावर दक्षानें आपली कन्या
 कश्यपाकरितां त्यास दिली व नारदऋषि दक्षशापाच्या भीतीनें तिच्या ठायीं जन्म घेता
 झाला. (परमेष्ठीनें कश्यपाकरितां तिचा स्वीकार केला व त्याच्यापासूनच नारद झाला
 असें येथें समजावें) १४. जनमेजयः—हे द्विजश्रेष्ठा, महर्षि नारदानें प्रजापतीच्या
 पुत्रांचा विनाश कसा केला तें तत्त्वतः जाणण्याची मी इच्छा करितों १५.
 वैशंपायनः—दक्षाचे महावीर्यावान् व प्रजावृद्धीची इच्छा करणारे हर्यश्व पुत्र
 आले असतां नारद त्यांस ह्मणाला. ‘ प्राचेतस (दक्ष) पुत्रांनो, तुह्मी बालिश
 आहां. या भूमीचें आंतील, वरील व खालील प्रमाण तुह्मी जाणत नाहीं. व प्रजोत्पत्ति
 करण्याची तर तुमची इच्छा आहे. पण तुह्मां मूर्खांस प्रजा कशी उत्पन्न करितां येईल. ’
 (येथील प्रमाण शब्दाचा अर्थ चिदात्मा असा आहे.) तें वचन ऐकून ते दक्षपुत्र प्रमाण
 पाहाण्याच्या इच्छेनें सर्व दिशेंत गेले (ते एकांतांत बसून चित्तस्थैर्यपूर्वक विचार करूं
 लागले.) शेवटीं समाधिबलानें सूत्रात्म्याच्या पलीकडे जाऊन ते शुद्ध ब्रह्ममय झोत्साते
 आत्यंतिक कैवल्यास प्राप्त झाले. त्यामुळें समुद्रापासून नद्या जशा परत फिरत
 नाहीत त्याप्रमाणें ते अजून परत आले नाहीत. १६-१९. याप्रमाणें हर्यश्व नष्ट झाले
 असतां प्राचेतस दक्ष- प्रभु वैरिणीच्या ठायींच पुनः सहस्र पुत्र उत्पन्न करिता झाला २०.
 पण ते शबलाश्व पुत्र, जेव्हां प्रजा वृद्धीची इच्छा करूं लागले तेव्हां नारदानेंच पूर्वोक्त
 वचन बोलून त्यांस जाण्याविषयी प्रेरणा केली २१. तें ऐकून ते आपसांत ह्मणाले “ हा
 महामुनि बरोबर सांगत आहे. भ्रात्यांचा मार्ग शोधून काढण्याकरितां आह्मांस गेलें
 पाहिजे यांत संशय नाही २२. पृथ्वीचें प्रमाण जाणून नंतर आपण सहज सृष्टि उत्पन्न
 करूं ” असा निश्चय करून यथाविधी क्रमानें तें एकाग्र व स्वस्थचित्त झाले २३. तेही
 पूर्वोक्त मार्गानेंच सर्वतः दिशेंमध्ये गेले. पण समुद्रसिंधून्यायानेंच ते अद्यापि परत आले
 नाहीत २४. याप्रमाणें शबलाश्वही नष्ट झाले असतां रागावलेला दक्ष नारदास “ तुझा
 नाश होऊं दे. व तूं गर्भवासांत रहा ” असें वचन बोलला २५. हे राजा, तेव्हां पासून

प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे नृप । प्रयातो नश्यति क्षिप्रं तन्न कार्यं विपश्चिता २६ तांश्चापि
 नष्टान्विज्ञाय पुत्रान्दक्षः प्रजापतिः । षष्टिं भूयोऽसृजत्कन्या वैरिण्यामिति नः श्रुतम् २७
 तास्तदा प्रतिजग्राह भार्यार्थे कश्यपः प्रभुः । सोमो धर्मश्च कौरव्य तथैवान्ये महर्षयः २८
 ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश । सप्तविंशति सोमायचतस्रोऽरिष्टनेमिने २९ द्वे चैव
 भृगुपुत्राय द्वे चैवांगिरसे तथा । द्वे कृशाश्वा य विदुषे तासां नामानि मे शृणु ३० अरुन्धती
 वसुर्यामी लंबा भानुर्मरुत्वती । संकल्पा च मुहूर्ता च साध्या विश्वा च भारत । धर्मपत्न्यो
 दश त्वेतास्तास्वपत्यानि मे शृणु ३१ विश्वे देवाश्च विश्वायाः साध्यान्साध्या व्यजायत ।
 मरुत्वत्यां मरुत्वन्तो वसोस्तु वसवस्तथा ३२ भानोस्तु भान्वस्तात मुहूर्ताया मुहूर्तजाः ३३
 लंबायाश्चैव घोषोऽथ नागवीथी च यामिजा । पृथिवीविषयं सर्वं मरुन्धत्यां व्यजायत ३४
 संकल्पायास्तु सर्वात्मा जज्ञे संकल्प एव हि । नागवीथ्याश्च यामिन्या वृषलंबा व्यजायत ३५
 या राजन्सोमपत्न्यस्तु दक्षः प्राचेतसो ददौ । सर्वा नक्षत्रनाम्यस्ता ज्योतिषे परिकी-
 र्तिताः ३६ येत्वन्ये ख्यातिःमन्तो वै देवा ज्योतिः पुरोगम्हाः । वसवोऽष्टौसमाख्याता-
 स्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ३७ आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलानलौ । प्रत्यूषश्च प्रभा-
 सश्च वसवो नामभिः स्मृताः ३८ आपस्य पुत्रो वै तण्ड्यः श्रमः शान्तो मुनिस्तथा ।
 ध्रुवस्य पुत्रो भगवान् कालो लोकप्रकालनः ३९ सोमस्य भगवान्वर्चा वर्चस्वी येन जायते ।
 धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा । मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा ४०

(लोकांत अशी समजूत रूढ झाली कीं) भ्रात्यास शोधावयास गेलला भ्राता शीघ्र नष्ट
 होत असतो. यास्तव शहाण्यानें तसें करूं नये २६. असो; तेही आपले पुत्र नष्ट झाले
 आहेत असें जाणून दक्षप्रजापतीनें वैरिणीचे ठायीं साठ कन्या निर्माण केल्या असें
 आह्मी ऐकिलें आहे २७. तेव्हां प्रभु कश्यपानें त्यांतील कांहीं जणींचें भार्यारूपानें
 ग्रहण केलें. हे कौरववंशीय राजा, सोम, धर्म व अन्य महर्षि यांनींही त्यांचें पाणिग्रहण
 केलें २८. त्यानें (वर ह्मटल्याप्रमाणें त्यांतील) दहा धर्मास दिल्या, तेरा कश्यपास
 दिल्या, सत्तावीस चंद्रास दिल्या, चार अरिष्टनेर्मास अर्पण केल्या २९. दोन भृगुपुत्रास,
 दोन आंगिरसास, व दोन विद्वान् कृशाश्वास दिल्या. त्यांचीं नांवां मी सांगतो तीं
 ऐक ३०. अरुन्धती, वसु, यामी, लंबा, भानु, मरुत्वती, संकल्पा, मुहूर्ता, साध्या व विश्वा
 या दहा धर्मपत्नी होत. त्यांचीं अपत्यें आतां ऐक ३१. विश्वेचे विश्वेदेव पुत्र असून
 साध्येस साध्य झाले. मरुत्वतीचे ऋषीं मरुत्वंत, वसूपासून अष्टावसु ३२, भानुपासून
 बारा भानु, मुहूर्तापासून मुहूर्तज ३३, लम्बेपासून घोष, यामीपासून नागवीथी व अरु-
 न्धतीचे ठायीं पृथ्वीतील सर्व पदार्थ उत्पन्न झाले ३४. संकल्पेपासून सर्वस्वरूपी संकल्पच
 उत्पन्न झाला. यामीच्या नागवीथीपासून वृषलंबा उत्पन्न झाली ३५. राजा, प्राचेतस
 दक्षानें सोमास ज्या कन्या दिल्या त्या सर्व अश्विनी इत्यादि नक्षत्रांच्या नांवाच्या
 असून ज्योतिषशास्त्रांत त्यांचीं सर्व नांवां सांगितलीं आहेत ३६. ज्योतींच्या पुढें जाणारे
 जे दुसरे ख्यातिमान देव आहेत तेच अष्टावसु ह्मणून सांगितलें आहे. मी आतां त्यांचा
 विस्तार सांगतो ३७. आप, ध्रुव, सोम, धर, अनिल, अनल, प्रत्यूष व प्रभास अशीं
 त्यांचीं नांवां सांगितलीं आहेत ३८. आपाचा पुत्र वैतंड्य व तसाच श्रमसंज्ञक शांत-
 मुनि. ध्रुवाचा पुत्र लोकांची गणना करणारा भगवान् काल ३९. सोमाचा पुत्र भगवान्

अनिलस्य शिवा भार्या यस्याः पुत्रो मनोजवः । अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावानिलस्य
 तु ४१ अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तंबे श्रियान्वितः । तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च
 पृष्ठजाः ४२ अपत्यं कृत्तिकानां तु कार्तिकेय इति स्मृतः । स्कन्दः सनत्कुमारश्च सृष्टः
 पादेन तेजसः ४३ प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृष्टिं नाम्ना च देवलम् । द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि
 क्षमावन्तौ तपस्विनौ ४४ बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी । योगसिद्धा जगत्कृत्स्न-
 मसक्ता विचचार ह ४५ प्रभासस्य च सा भार्या वसूनामष्टमस्य च । विश्वकर्मा महाभाग-
 स्तस्यां जज्ञे प्रजापतिः ४६ कर्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानां च वार्धाकिः । भूषणानां च
 सर्वेषां कर्ता शिल्पवतां वरः ४७ यः सर्वासां विमानानि देवतानां चकार ह । मनुष्याश्चो-
 पजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः ४८ सुरभी कश्यपाद्भुदानेकादश विनिर्ममे । महादेवप्रसा-
 देन तपसा भाविता सती ४९ अजैकपादहिर्बुध्न्यस्त्वष्टा रुद्राश्च भारत । त्वष्टुश्चैवा-
 त्मजः श्रीमान् विश्वरूपो महायशाः ५० हरश्च बहुरूपश्च त्र्यंबकश्चापराजितः ।
 वृषाकपिश्च शंभुश्च कपर्दीरवैतस्तथा ५१ मृगव्याधश्च सर्पश्च कपाली च विशांपते ।
 एकादशीते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ५२ शतं त्वेवं समाख्यातं रुद्राणाममितौर्जसाम् ।
 पुराणे भरतश्रेष्ठ यैर्व्याप्ताः सचराचराः । ५३ लोका भरतशार्दूल कश्यपस्य निबोध-
 मे । अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा स्वशा ५४ सुरभिर्विनता चैव ताम्रा

वर्चा त्याच्या योगानें प्राणी वर्चस्वी होतो. धराचा पुत्र द्रविण व हुतहव्यवह त्याच्याच
 मनोहरनामक स्त्रीपासून शिशिर, प्राण व रमण (असे तीन पुत्र झाले) ४०. अनि-
 लाची भार्या शिवा मनोजव व अविज्ञातगति असें तिला दोन पुत्र झाले. सारांश अनि-
 लाचे दोन पुत्र ४१. अग्निपुत्र कुमार तो शरांच्या झुडुपांत झाला. तो अतिशय शोभायुक्त
 होता. शाख, विशाख व नैगमेय हे त्याच्या पाठचे भाऊ होत ४२. कुमार कृत्तिकांचें अपत्य
 असल्यामुळें त्यास कार्तिकेय असें ह्मणतात. अग्निनें आपल्या तेजाच्या चतुर्थांशापासून
 ज्यास उत्पन्न केलेले आहे अशा त्यास स्कंद व सनत्कुमार असेंही ह्मणतात ४३. प्रत्यूषाचा
 पुत्र ऋष्टि, त्यासच देवल असें ह्मणतात. देवलास क्षमवान् व तपस्वी अन्ना एक पुत्र व एक
 कन्या मिळून दोन अपत्ये होतीं ४४. त्यांतील बृहस्पतीनामक पुत्राची ब्रह्मचारिणीनामक
 श्रेष्ठ भगिनी योगसिद्ध व कोठेंही आसक्त न होणारी होती. ती सर्व जगभर हिंडली ४५.
 वसूतील प्रभासनामक आठव्या वसूची ती भार्या. महाभाग विश्वकर्मा प्रजापति तिच्या
 ठायीं झाला ४६. तो सहस्रावधि शिल्पांचा कर्ता व देवांचा सुतार होता. तो सर्व भूषणांचा
 कर्ता व सर्व शिल्पामध्ये श्रेष्ठ असे ४७. त्यानें सर्व देवतांचीं विमाने केलीं. त्या महात्म्या-
 च्या शिल्पज्ञानावरच मनुष्ये उपजीविका करीत असतात ४८. दक्षानें कश्यपास दिले-
 ल्या तेरा कन्यांतील सुरभीनामक कश्यपपत्नीस तपाच्या योगानें भावनायुक्त झाल्याका-
 रणानें व महादेवाच्या प्रसादानें कश्यपापासून अकरा रुद्र झाले ४९. अजैकपाद, अहि-
 बुध्न्य, त्वष्टा व रुद्र हीं तिची अपत्ये होत. त्वष्ट्याचा पुत्र श्रीमान् व महातपस्वी विश्व-
 रूप ५०. हर, बहुरूप, त्र्यंबक, अपराजित, वृषाकपि, शंभु, कपर्दी, रवैत, मृगव्याध, सर्प
 व कपाली असे हे अकरा रुद्र सांगितलेले असून ते सर्व त्रिभुवनाचे ईश्वर होत ५१, ५२.
 हे भरतश्रेष्ठा, ज्यांनीं सचराचर लोक व्यापिले आहेत असे अमित सामर्थ्यावान् सहस्रा-
 वधि रुद्र पुराणांत सांगितले आहेत ५३. आतां हे राजा, कश्यपाच्या भार्यांचीं नांवे

क्रोधवशा इरा । कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्रतास्वपत्यानि मे शृणु ५५ पूर्वमन्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशासन्सुरोत्तमाः । तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूचुर्देवस्वतेन्तरे ५६ उपस्थितेऽतियशसि चाक्षुषस्यान्तरे मनोः । हितार्थं सर्वसत्त्वानां समागम्य परस्परम् ५७ आगच्छत द्रुतं देवा अदितिं संप्रविष्य वै । मन्वन्तरे प्रसूयामस्तन्नः श्रेयो भविष्याति ५८ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुषस्यान्तरे मनोः । मारीचात्कश्यपाज्जातास्तेऽदित्या दक्षकन्यया ५९ तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव हि । अर्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा च भारत ६० विवस्वान्सविता चैव मित्रौ वरुण एव च । अंशो भगश्चाति-तेजा आदित्या द्वादश स्मृताः ६१ चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासन्धे तुषिताः सुराः । वैवस्वते-न्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः ६२ सप्तविंशति याः प्रोक्ताः सोमपत्न्योऽथ सुव्रताः । तासामपत्यान्यभवन्दीप्तान्यमिततेजसाम् ६३ अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह षोडश । बहु-पुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः ६४ प्रत्यंगिरसजाः श्रेष्ठा ऋचो ब्रह्मर्षिसत्कृताः । कृशाश्वस्य तु राजर्षेर्देवप्रहरणानि च ६५ एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव ह । सर्वदेवगणा-स्तात त्रयस्त्रिंशत्तु कामजाः ६६ तेषामपि च राजेन्द्र निरोधोत्पत्तिरुच्यते ६७ यथा सूर्यस्य

भी सांगतो तीं ऐक. अदिति, दिति, दनु, अरिष्टा, सुरसा, स्वशा, सुरभि, विनता, ताम्रा, क्रोधवशा, इरा, कद्रु, व मुनि अशीं त्यांचीं नांवे होतीं. राजेंद्रा, त्यांच्याठायीं झालेल्या अपत्यांचे मी आतां वर्णन करितों, तें ऐक ५४, ५५. पूर्व मन्वतरामध्ये तुषित नांवाचे बारा श्रेष्ठ देवोत्तम होते. ते वैवस्वतमन्वतराविषयीं आपसांत असें बोलले ५६. अतियशस्वी चाक्षुष मनुंचें मन्वंतर समाप्त होण्याचा प्रसंग आला असतां सर्व प्राण्यांच्या हिताकरितां ते एकेठिकाणीं जमून परस्पर ह्मणाले 'अहो देवहो, लवकर या. आपण अदितीचे ठायीं गर्भरूपानें प्रवेश करून वैवस्वतमन्वंतरांत उत्पन्न होऊं ह्मणजे आमचें कल्याण होईल' ५७, ५८. वैशंपायनः—चाक्षुष मनुंच्या अंतरामध्ये असें बोलून ते सर्व मरीचीपुत्र कश्यपापासून अदितीचे ठायीं उत्पन्न झाले ५९. तिच्या उदरीं विष्णु व शक्र पुनः जन्मास आले. (ते एकदां सुतप व प्राश्नि यांच्याठायीं उद्भवले होते ह्मणून येथें पुनः असें ह्मटलें आहे.) अर्यमा, धाता, त्वष्टा, पूषा ६०, विवस्वान्, सविता, मित्र, वरुण, अंशु, व अति तेजस्वी भग असे हे बारा आदित्य सांगितलेले आहेत ६१. तात्पर्य, पूर्वी चाक्षुषाच्या अंतरामध्ये जे देव तुषित होते तेच वैवस्वत अंतरामध्ये बारा आदित्य झाले ६२. सोमाच्या ज्या सत्तावीस साध्वी पत्न्या सांगितल्या आहेत त्या तेजस्वी दक्ष-कन्यांची अपत्ये देखीप्यमान होतीं ६३. अरिष्टनेमीच्या पत्नीस सोळा अपत्ये झालीं. बहुपुत्रनामक विद्वान् प्रजापतीच्या विद्युतादि (विद्युत्, अशनि मेघ व इंद्रधनुष्य) चार स्त्रिया होत्या ६४. अंगिरसास सोडून अन्यत्र गेलेला जो प्रत्यंगिरस त्याच्यापासून ऋक् मंत्र झाले. ब्रह्मर्षि त्यांचा फार सत्कार करितात. कृशाश्व राजर्षीचे पुत्र चन्द्रादि-आयुध देवता होत ६५. प्रजापतीच्या अलीकडील हे सर्व देवगण सहस्रयुगे झालीं असतां ह्मणजे ब्रह्मदेवाचा एक दिवस झाला असतां अव्यक्तांत लीन होऊन त्याच्या जाग्रतीच्या वेळीं पुनः पुनः उत्पन्न होतात. पण आठ वसु, अकरा रुद्र, बारा आदित्य, इंद्र व प्रजापति हे तेतीस देव परमेश्वराच्या कामनेपासून उत्पन्न झालेले असल्यामुळे प्रत्येक कल्पांत एकदांच जन्मास येतात ६६. कारण, हे राजेंद्रा, वेदामध्ये त्यांची उत्पत्ति व

गगने उदयास्तमयाविह । एवं देवनिकायास्ते संभवन्ति युगेयुगे ६८ दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञ कश्यपादिति नः श्रुतम् । हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च वीर्यवान् ६९ सिंहिका चाभव-
त्कन्या विप्रचित्तेः परिग्रहः । सैहिकेया इति ख्यातास्तस्याः पुत्रा महाबलाः । गणैश्च
सहराजेन्द्र दश साहस्रमुच्यते ७० तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः । असंख्याता
महाबाहो हिरण्यकशिपोः श्रृणु ७१ हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः । अनुहादश्च
हादश्च प्रहादश्चैव वीर्यवान् ७२ संह्रादश्च चतुर्थोऽभूत्-हादपुत्रो हृदस्तथा । संह्रादपुत्रः
सुन्दश्च निसुन्दस्तावुभौ स्मृतौ ७३ अनुहादसुतौ ह्यायः शिविः कालस्तथैव च । विरोचनश्च
प्राहादिर्बलिर्जज्ञे विरोचनात् ७४ बलेः पुत्रशतं त्वासीद्वाणज्येष्ठं नराधिप । धृतराष्ट्रश्च सूर्यश्च
चंद्रमाश्चेन्द्रतापनः ७५ कुंभनाभो गर्दभाक्षः कुक्षिरित्थेवमादयः । बाणस्तेषामतिबलो ज्येष्ठः
पशुपतेः प्रियः ७६ पुराकल्पे हि बाणेन प्रसाद्योमापतिं प्रभुम् । पार्श्वतो विहरिष्यामि इत्येवं
याचितो वरः ७७ बाणस्य चेन्द्रदमनो लोहित्यामुदपद्यत । गणास्तथासुरा राजञ्छतसाहस्र-
संमिताः ७८ हिरण्याक्षसुताः पंचविद्वांसः सुमहाबलाः । झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसंतापन-
स्तथा ७९ महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च । अभवन्दनुपुत्राश्च शतं तीव्रपराक्रमाः ।
तपस्विनो महावीर्याः प्राधान्येन निबोधतान् ८० द्विसूर्धा शकुानश्चैव तथा शंकुशिरा विभुः ।
शंकुकर्णो विराधश्च गवेषी दुन्दुभिस्तथा । अयोमुखः शंबरश्च कपिलो वामनस्तथा ८१
मरीचिर्मघवांश्चैव इरा शंकुशिरा वृकः । विक्षोभणश्च केतुश्च केतुवीर्यशत-हृदौ ८२ इंद्र-

नाश होतो असे सांगितलें आहे ६७ यालोकीं सूर्याचे अस्तोदय जसे अंतरिक्षांत होतात त्याप्रमाणें त्या देवांचीं शरीरें प्रत्येक युगांत उत्पन्न होतात ६८. कश्यपापासून दितीला दोन पुत्र झाले असें आह्मी ऐकिलें आहे. एक हिरण्यकशिपु व दुसरा वीर्यवान् हिर-
ण्याक्ष ६९. तिलाच सिंहिका ही कन्या झाली व तिचा विप्रचित्तींशीं विवाह झाला. तिचे महाबलाढ्य व सैहिकेय या नांवांनीं प्रसिद्ध असलेले पुत्र गणांसह दशसहस्र होते, असें हे राजेंद्रा, विद्वान ऋषि सांगतात ७०. त्याचे शेंकडों व सहस्रावधि पुत्र व पौत्र झाले. त्यांची तर गणनाच करितां येत नाहीं. राजा, आतां हिरण्यकश्यपूची संताति सांगतो. त्याला चार बलाढ्य पुत्र होते. अनुहाद, हाद, वीर्यवान् प्रहाद व चवथा संह्राद होय. त्यांतील हादाचा पुत्र हृद. संह्रादाचे पुत्र सुंद व निसुंद असे दोन ७१-७३, अनुहादाचे आयु, शिवि व काल. प्रहादाचा विरोचन व विरोचनाचा बलि ७४. हे नरपते, बलीला शंभर पुत्र होते. व त्या सर्वांत बाण ज्येष्ठ होता. व धृतराष्ट्र, सूर्य, चंद्रमा, इंद्रतापन, कुंभनाभ, गर्दभाक्ष, कुक्षि, इत्यादि दुसरे होते. त्यांतील बाण हा अति बलाढ्य वडील व पशुपतीस प्रिय होता ७५, ७६. पूर्व कल्पामध्यें बाणानें प्रभु उमापतीस प्रसन्न करून “ तुमच्या बरोबर मी विहार करीन ” असा वर मागितला ७७. बाणाचा इंद्रदमन नामक पुत्र लोहितीच्या ठायीं झाला. राजा, त्याचे गण व असुर शतसहस्र होते ७८. झर्झर, शकुनि, भूतसंतापन, पराक्रमी महानाभ व कालनाभ, असे विद्वान् आणि अति बलाढ्य पांच पुत्र हिरण्याक्षास होते. तीव्र पराक्रमी, तपस्वी, व महावीर्य-
वान् असे शंभर दनुपुत्र होते. त्यांतील मुख्यांचीं नांवे सांगतो तीं ऐक ७९, ८०. द्विसूर्धा, शकुनि, शंकुशिरा, विभु, शंकुकर्ण, विराध, गवेषी, दुन्दुभि, अयोमुख, शंबर, कपिल, वामन ८१, मरीचि, मघवा, इरा, शंकुशिरा, वृक, विक्षोभण, केतु, केतुवीर्य,

जित्सत्यजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च । महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ८३ एक-
चक्रो महाबाहुस्तारकश्च महाबलः । वैश्वानरः पुलोमा च विद्रावणमहासुरौ ८४ स्वर्भा-
नुर्वृषपर्वा च तुहुण्डश्च महासुरः । सूक्ष्मश्चैवानिचंद्रश्च ऊर्णनाभो महागिरिः ८५ असि-
लोमा च केशी च शठश्च बलकोमदः । तथा गगनमूर्धा च कुम्भनाभो महासुरः ८६
प्रमदो मयश्च कुपथो हयग्रीवश्च वीर्यवान् । वैसृपः सविरूपाक्षः सुपथोऽथ हराहरौ ८७
हिरण्यकाशिपुश्चैव शतमायुश्च शंबरः । शरभः शलभश्चैव विप्रचित्तिश्च वीर्यवान् ८८
एते सर्वे दनोः पुत्राः कश्यपादभिजाज्ञिरे । विप्रचित्तिप्रधानास्ते दानवाः सुमहाबलाः ८९
एतेषां यदपत्यं तु तन्न शक्यं नराधिप । प्रसंख्यातुं महीपाल पुत्रपौत्रायनन्तकम् ९०
स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोमश्च सुतात्रयम् । उपदानवी हयशिराः शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ९१
पुलोमा कालिका चैव वैश्वानरसुते उभे । बह्वपत्ये महावीर्ये मारीचेस्तु परिग्रहः ९२
तयोः पुत्रसहस्राणि षष्टिं दानवनन्दनान् । चतुर्दश शतानन्यान् हिरण्यपुरवासिनः ९३ मारी-
चिर्जनयामास महता तपसाऽन्वितः । पौलोमाः कालकेयाश्च दानवास्ते महाबलाः ९४
अवध्या देवतानां च हिरण्यपुरवासिनः । कृताः पितामहेनाजौ निहताः सव्यसा-
चिना ९५ प्रभाया नहुषः पुत्रो सृजयश्च शचीसुतः । पुरुं जज्ञेऽथ शर्मिष्ठा दुष्यन्तमुपदा-
नवी ९६ ततोऽपरे महावीर्या दानवास्त्वतिदारुणः । सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तेः सुता-
स्तदा ९७ दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमाः । सिंहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महा-
बलाः ९८ व्यंशः शल्यश्च बलिनौ नभश्चैव महाबलः । दातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः स्वसृम-

शतहृद ८२, इंद्रजित्, सत्यजित्, वज्रनाभ, पराक्रमी महानाभ, कालनाभ, एकचक्र, महाबाहु, तारक, महाबल, वैश्वानर, पुलोमा, महासुर विद्रावण ८३, ८४. स्वर्भानु, वृषपर्वा, महा असुर तुहुंड, सूक्ष्म, अनिचंद्र, ऊर्णनाभ, महागिरि ८५, असिलोमा, केशी, शठ, बलक, मद, गगनमूर्धा, महा असुर कुम्भनाभ ८६, प्रमद, मय, कुपथ, वीर्यवान् हयग्रीव, वैसृप, विरूपाक्ष, सुपथ, हर, अहर ८७, हिरण्यकशिपु, शत-
मायु, शंबर, शरभ, शलभ व वीर्यवान् विप्रचित्ति ८८, हे सर्व दनूचे पुत्र कश्यपापासून उत्पन्न झाले. ते विप्रचित्तिप्रभृति दानव अतिशय बलाढ्य होते ८९. राजा, यांची जी अपत्ये होती त्यांची गणना करणे शक्य नाही. कारण, त्यांचे पुत्र, पौत्र इत्यादि अनंत संतति होती ९०. स्वर्भानूची कन्या प्रभा. पुलोम्याच्या उपदानवी व हयशिरा अशा दोन कन्या होत्या. वृषपर्व्याची शर्मिष्ठा ९१. पुलोमा व कालिका या दोघी वैश्वानराच्या कन्या; त्या दोघीमारीचीच्या स्त्रिया झाल्या. त्या महावीर्यसंपन्न असून त्यांस पुष्कळ अपत्ये होती. मारीचाचा पुत्र मारीचि मोठ्या तपाने युक्त होतसाता त्या दोघींच्या ठायीं साठ सहस्र पुत्र व आणखीं चवदाशें हिरण्यपुरवासी दानवास आनंद देणारे वीर उत्पन्न करिता झाला. पौलोम व कालकेय या नांवांचे ते दानव महाबलवान् होते ९२-९४. हिरण्यपुरांत राहणाऱ्या त्यांस पितामहानें देवांच्या हातून मरण येऊं नये असा वर दिला; पण पुढें सव्यसाची अर्जुनानें त्यांस संग्रामांत मारिलें ९५. प्रभेपासून नहुष हा पुत्र झाला. सृजय हा शचीपुत्र होय. शर्मिष्ठेस पुरु व उपदानवीस दुष्यंत झाला ९६. शिवाय सिंहिकेस दुसरे आणखी महावीर्यवान् व अतिदारुण दानव विप्रचित्तीपासून झाले ९७. इतर दैत्य व दानव यांच्या समागमानें ते फारच तीव्र पराक्रमी झाले. ते सिंह-

स्तथा १९ आञ्जिको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च । शुकः पोतरणश्चैव वज्रनाभश्च वीर्य-
वान् १०० राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै सूर्यचन्द्रविमर्दनः । मूकश्चैव तुहुण्डश्च चादपुत्रो वभू-
वतुः १ मारीचः सुन्दपुत्रश्च ताटकायां व्यजायत । शिवमाणस्तथाचैव सुरकल्पश्च वीर्य-
वान् २ एते वै दानवाः श्रेष्ठा दनुवंशविवर्धनाः । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सह-
स्रशः ३ संह्रादस्य तु दैत्यस्य निवातकवचाः कुले । समुत्पन्नाः सतपसो महान्तो भावि-
तात्मनः ४ तिष्ठः कोट्यः सृतास्तेषां मणिमत्यां निवासिनान् । तेऽप्यवध्यास्तु देवानामर्जुनेन
निपातिताः ५ षट्सुताः सुमहासत्त्वास्ताभ्याः परिकीर्तिताः । काकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी
शुचिगृध्रिके ६ काकी काकानजनयदुलूकी प्रत्यलूककान् । श्येनी श्येनांस्तथा भासी भासान्
गृध्रांश्च गृध्र्यापि ७ शुचिरौदकान्पक्षिगणान्सुग्रीवी तु परंतप । अश्वानुष्ट्रागर्दभांश्च ताम्रा-
वंशः प्रकीर्तितः ८ विनतायास्तु पुत्रौ द्वावरुणो गरुडस्तथा । सुपर्णः पततां श्रेष्ठो दारुणः
स्वेन कर्मणा ९ सुरसायाः सहस्रं तु रूर्पाणामभितौजसात् । अनेकशिरसां तात खेचराणां
महात्मनाम् १० काद्रवेयाश्च चलिनः सहस्रमभितौजसः । सुपर्णत्रिशर्गा नामा जज्ञिरेऽने-
कमस्तकाः ११ तेषां प्रधानाः सततं शेषवासुकितक्षकाः । ऐरावतोमहापद्मः कंबलाश्वतरा-
वुभौ १२ एलापत्रस्तथा शंखः कर्कोटकधनञ्जयौ । महानीलमहाकर्णौ धृतराष्ट्रबलाहकौ १३
कुहरः पुष्पदंष्ट्रश्चदुर्मुखः सुमुखस्तथा । शंखश्च शंखपालश्च कपिलो वामनस्तथा १४ नहुषः
शंखरोमा च मणिरित्येवमादयः । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च गरुडेन निपातिताः १५ चतु-

केय या नांवानें प्रसिद्ध होते व त्या महावीरांची संख्या तेरा हांती १८. बलाढ्य व्यंश, शल्य, महाबल नभ, वातापि, नमुचि, सप्तम, इन्दल १९, अंजिक, नरक, कालनाभ, शुक, पोतरण, वीर्यवान् वज्रनाभ, व सूर्यचंद्रांचें विमर्दन करणारा त्यांचा वडील भाऊ राहु असे ते तेरा होत. मूक व तुहुण्ड असे दोघे चादपुत्र होते १००, १ सुंदपुत्र मारीच ताटकेच्या उदरीं जन्मास आला. त्याचप्रमाणें शिवमाण व वीर्यवान् सुरकल्प २, इतकें हे श्रेष्ठ दानव दनुवंशाची वृद्धि करणारे होते. त्यांचें शेंकडों व हजारों पुत्रपौत्र होते ३. संह्राद दैत्याच्या कुलांत निवातकवच उत्पन्न झाले. ते मोठे तैपस्वी, उदार व विद्वान् होते ४. मणिमतीमध्ये रहाणाऱ्या त्यांचे पुत्र तीन कोटी होते. तेही देवांस अवध्य होते. ह्यणून अजुर्नानें त्यांस मारिलें ५ ताम्रेच्या महासत्त्वसंपन्न सहा कन्या सांगितलेल्या आहेत. काकी, श्येनी, भासी, सुग्रीवी, शुचि व गृध्रिका अशीं त्यांचीं नांवें होतीं. काकीस कावळे झाले; उलूकीस उलूक झाले; श्येनीस श्येन झाले व भासीस भास आणि गृध्रीस गृध्र झाले ६, ७. शुचीस जलचर पक्ष्यांचे समूह झाले आणि हे शत्रूंंस ताप देणाऱ्या जनमेजया, सुग्रीवापासून अश्व, उष्ट्र व गर्दभ उत्पन्न झाले. असो; हा ताम्रेचा वंश सांगितला ८. विनतेचे अरुण व गरुड असे दोन पुत्र. त्यांतील गरुड हा पक्ष्यांचा राजा असून तो आपल्या कर्मानें दारुण होता ९. सुरसेस आमिसामर्थ्यवान् सहस्र सर्प झाले. त्यांस अनेक मस्तकें असून ते महात्मे आकाशांतही फिरत असत १०. कद्रूचे पुत्रही सहस्र होते. ते बलाढ्य व मोठे ओजस्वी असून अनेक मस्तकांचे व सुपर्णाच्या वश असणारे ते नागही कश्यपापासूनच उत्पन्न झाले ११. शेष. वासुकि, तक्षक, ऐरावत, महापद्म, कंबल, अश्वतर, एलापत्र, शंख, कर्कोटक, धनंजय, महानील, महाकीर्ण, धृतराष्ट्र, बलाहक, कुहर, पुष्पदंष्ट्र, दुर्मुख, सुमुख, शंख, शंखपाल, कपिल, वामन,

दश सहस्राणि क्रूराणामुरगाशिनान् । गणं क्रोधवशं विद्धि तस्य सर्वे च दंष्ट्रिणः १६ स्थलजाः
 पाक्षिणोऽब्जाश्च धरायाः प्रसवाः स्मृताः । गास्तु वै जनयामास सुरभिर्महिषांस्तथा १७
 इरा वृक्षलतावल्लीस्तृणजातीश्च सर्वशः । खशा तु यक्षरक्षांसि मुनीनप्सरसस्तथा १८
 अरिष्टा तु महासत्त्वान्गन्धर्वानमितौजसः । एते कश्यपदायादाः कीर्तिताः स्थाणुज-
 ङ्गमाः १९ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः । एष मन्वन्तरे तात सर्गः स्वारोचिषे
 स्मृतः १२० वैवस्वते तु महति वारुणे वितत क्रतौ । जुह्वानस्य ब्रह्मणो वै प्रजासर्ग इहोच्यते २१
 पूर्वं यत्र तु ब्रह्मर्षीनुत्पन्नान्सप्त मानसान् । पुत्रत्वे कल्पयामास स्वयमेव पितामहः २२
 ततो विरोधे देवानां दानवानां च भारत । दितिर्विनष्टपुत्रा वै तोषयामास कश्यपम् २३
 तां कश्यपः प्रसन्नात्मा सम्यगाराधितस्तया । वरेण छन्दयामास सा च वव्रे वरं ततः २४
 पुत्रमिन्द्रवधार्थाय समर्थममितौजसम् । स च तस्यै वरं प्रादात्प्रार्थितं सुमहातपाः २५
 दत्त्वा च वरमव्यग्रो मारीचस्तामभाषत । भाविष्यति सुतस्तेऽयं यद्येनं धारयिष्यसि २६
 इन्द्रं सुतो निहन्ता ते गर्भं वै शरदां शतम् । यदि धारयसे शौचतत्परा व्रतभास्थिता २७
 तथेत्याभिहितो भर्ता तथा देव्या महातपाः । धारयामास गर्भं तु शुचिः सा वसुधाधिप २८
 ततोऽभ्युपगमद्वित्यां गर्भमाधाय कश्यपः । रोचयन्वै गणश्रेष्ठं देवानाममितौजसाम् २९

नहुष, शंखरोमा, माणि, इत्यादि सर्वदां मुख्य होते. त्यांच्या पुत्रांचा व पौत्रांचा गरुडानें संहार केला १२-१५. क्रूर उरगभक्षक पक्षी चवदा सहस्र आहेत. त्यांचा समुदाय क्रोध-वश असतो असें तूं जाण. सर्व दंष्ट्रायुक्त सर्प त्याचेच आहेत १६. स्थलचर व जलचर पक्षी हे धरेचे पुत्र ह्मणून झटलें आहे. सुरभीनें गायी, बेल. म्हैशी व रेडे यांस जन्म दिला १७. इरेस वृक्ष, लता, वेली व सर्व तृणजाती झाल्या. खशेनें यक्ष, राक्षस, मुनि व अप्सरा यांस जन्म दिला १८. अरिष्टेच्या उदरीं महासत्त्व व बलाढ्य गंधर्व झाले. राजा, हे स्थिर व चर कश्यपाचे वंशज मीं सांगितलें १९. त्यांचे पुत्रपौत्र शेंकडों व सहस्रावधि झाले. वा राजा, हा सर्ग स्वारोचिष मन्वंतरामध्ये सांगितला आहे १२०. नंतर वैवस्वत मन्वंतरांत मोठा वारुण क्रतु आरंभिला असतां हवन करणाऱ्या ब्रह्मदेवाचा प्रजासर्ग कसा झाला तें आतां सागतों २१. त्या मन्वंतरांत पूर्वी उत्पन्न केलेल्या सात मानस ब्रह्मर्षींस स्वतः पितामह पुत्रत्वानें कल्पिता झाला २२. त्यानंतर, हे भारता, देव व दानव यांच्या मध्ये मोठा विरोध येऊन दानवांचा क्षय झाल्याकारणानें दिति पुत्ररहित झाली. तेव्हां तिनें कश्यपास संतुष्ट केलें २३. तिनें ज्याची उत्तम प्रकारें आराधना केली आहे असा तो कश्यप प्रसन्न होत्साता तिला वर मागण्याविषयीं सांगता झाला. तेव्हां तिनें इंद्राचा वध करण्यास समर्थ असणारा व अमित ओजस्वी पुत्र मला व्हावा. असा वर मागितला व त्या महातपस्व्यानेंही तिनें मागितलेला वर तिला दिला २४, २५. पण वर देऊन मनांत व्यग्र न झालेला तो मारीच तिला ह्मणाला; जर तूं या पुत्रास शंभर वर्षे शौचतत्पर व व्रतसंपन्न होऊन आपल्या गर्भाशयांत गर्भरूपानें धारण केलेंस तर तो तुझा पुत्र इंद्रास मारील २६, २७. राजा, तें ऐकून ती देवी त्या महातपस्वी पतीस “ वरें आहे ” असें ह्मणून पवित्र होत्साती गर्भास धारण करिती झाली. त्यानंतर ज्यानें अति तीक्ष्ण व्रतें केलीं आहेत असा कश्यप दितीच्या ठायीं गर्भाधान करून अमित बलयुक्त

तेजः संभृत्य दुर्धर्मवध्यममरैरपि । जगाम पर्वतायैव तपसे संशितव्रतः १३० तस्याश्चैवान्त-
रप्रेप्सुरभवत्याकशासनः । ऊने वर्षशते चास्या ददशान्तरमच्युतः ३१ अकृत्वा पादयोः
शौचं दितिः शयनमाविशत् । निद्रां च कारयामास नस्याः कुक्षिं प्रविश्य सः ३२ वज्र-
पाणिस्ततो गर्भसप्तधा तं न्यकृन्तत । स पाठ्यमानो वज्रेण गर्भस्तु प्ररुद ह ३३ मा रोदी-
रिति तं शक्रः पुनः पुनरथाब्रवीत् । सोऽभवत्सप्तधा गर्भस्तमिन्द्रो रुषितः पुनः ३४ एकैकं
सप्तधा चक्रे वज्रेणैवारिकर्षणः । मरुतो नाम देवास्ते बभूवुर्भरतर्षभ ३५ यथैवाक्तं मघवता
तथैव मरुतोऽभवन् । देवाएकोन पंचाशत्सहायावज्रपाणिनः ३६ तेषामेवं प्रवृद्धानां भूतानां
जनमेजय । रोचयन्वै गगश्रेष्ठं देवानाममितौजसम् ३७ निकायेषु निकायेषु हरिः प्रादा-
त्प्रजापतिम् । क्रमशस्तानि राज्यानि पृथुपूर्वाणि भारत ३८ स हरिः पुरुषो वीरः कृष्णो
जिष्णुः प्रजापतिः । पर्जन्यस्तपनो व्यक्तस्तस्य सर्वमिदं जगत् ९ भूतसर्गमिमं सम्यक्
जानतो भरतर्षभ । मरुतां च शुभं जन्म शृण्वतः पठतोऽपि वा । नावृत्तिभयमस्तीह
परलोकभयं कुतः १४० [२४३] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि मरु-
तोत्पत्तिकथने तृतीयोऽध्ययः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ अभिषिच्याधिराज्ये तु पृथुं वैन्यं पितामहः । ततः क्रमेण राज्यानि
व्यादेष्टुमुपचक्रमे १ द्विजानां वीरुधां चैव नक्षत्रग्रहयोस्तथा । यज्ञानां तपसां चैव सोमं

देवांच्या श्रेष्ठ गणांस देदीप्यमान् करीत, अमरांसही दुर्धर्म व अवध्य असें तेज संपादन
करून, तप करण्याकरितां पर्वतावर गेला १२८-१३०. इकडे इंद्र दितीच्या शौच्यांत कोठें
न्यून पडतें ह्मणून पहात राहिला. शंभर वर्षे भरण्यास थोडासा अवकाश असतांना
त्या निश्चयी इंद्रास तिचें न्यून आढळलें ३१. एकदां दिति पादशौच न करितां शय्येवर
जाऊन पडली व झोपी गेली. तेंव्हां तिच्या कुक्षीमध्ये प्रवेश करून हातांत वज्र घेतले-
ल्या इंद्रानें त्या गर्भाचे सात तुकडे उडविले. इंद्र वज्रानें कांपूं लागला असतां तो गर्भ
रडूं लागला. तेंव्हां ' रडूं नको ' असें इंद्र त्यास वारंवार ह्मणाला. येणेंप्रमाणें त्या
गर्भाचे सात विभाग झाले. पण शत्रुनाशक इंद्रानें पुनः त्याच्यावर रागावून वज्रानें त्यां-
तील प्रत्येकाचे पुनः सात सात तुकडे केले. हे भरतश्रेष्ठा, तेच पुढें मरुत् नांवाचे देव
झाले ३२-३५. ह्मणजे इंद्रानें जसे सांगितलें त्याप्रमाणें (त्याचें ह्मणणें मान्य करून) ते मरुत
झाले. वज्रपाणीस सहाय करणारे ते एकूणपन्नास देवच होत (दैत्य नव्हेत) ३६.
वा जनमेजया, याप्रमाणें वाढलेल्या त्या भूतांच्या व देवांच्या अमित ओजस्वी श्रेष्ठगणांस
आनंदित करणारा हरि प्रत्येक भूतसमूहास प्रजापति देता झाला व क्रमानें भूलांकचीं राज्यें
पृथुपूर्वक सुकूं झालीं ३७, ३८. तो हरिच पुरुष, वीर, कृष्ण, जिष्णु, प्रजापति, पर्जन्य
सूर्य व अव्यक्त असून त्याचें हें सर्व जगत् आहे ३९. हे भरतश्रेष्ठा. हा भूतसर्ग व मरु-
तांची शुभ उत्पत्ति यांस उत्तमप्रकारें जाणणाऱ्या, ऐकणाऱ्या व वाचणाऱ्याही कोणाला
यां संसारात पुनः उत्पन्न होण्याचें भय रहात नाही. मग परलोकाचें भय कोठून अस-
णार ? १४०. इति. श्रीमहा० खि० हरिवं० हरि० मरुतोत्पत्ति कथनाविषयीं तृतीयाध्याय
समाप्त झाला ॥ ३ ॥

वैशंपायनः--वेनपुत्र पृथूस आधिराज्यावर अभिषेक करून पितामह सोमादिकांच्या
राज्यांचा क्रमानें निर्देश करूं लागला १. द्विज, वीरुध (वेली) नक्षत्रें, ग्रह, आणि यज्ञव

राज्येऽभ्यषेचयत् २ अपां तु वरुणं राज्ये राज्ञां वैश्रवणं प्रभुम् । बृहस्पतिं तु विश्वेषां ददा-
 वांगिरसं पतिम् ३ भृगूणामधिपं चैव काव्यं राज्येऽभ्यषेचयत् । आदित्यानां तथा विष्णुं
 वसूनामथपावकम् ४ प्रजापतीनां दक्षं तु मरुतामथ वासवम् । दैत्यानां दानवानां च प्रहा-
 दममितौजसम् ५ वैवस्वतं च पितॄणां यमं राज्येऽभ्यषेचयत् । मातॄणां च व्रतानां च
 मंत्राणां च तथा गवाम् ६ यक्षाणां राक्षसानां च पार्थिवानां तथैव च । नारायणं तु
 साध्यानां रुद्राणां वृषभध्वजम् ७ विप्रचित्तिं तु राजावं दानवानामथादिशत् । सर्वभूतपिशा-
 चानां गिरिशं शूलपाणिनम् ८ शैलानां हिमवन्तं च नदीनामथसागरम् । गंधानां मरुतां
 चैव भूतानामशरीरिणाम् । शब्दाकाशवतां चैव वायुं च बलिनां वरम् ९ गंधर्वाणामधि-
 पतिं चक्रे चित्ररथं प्रभुम् । नागानां वासुकिं चक्रे सर्पाणामथ तक्षकम् १० वारणानां च
 राजानमैरावतमथादिशत् । उच्चैःश्रवसमश्वानां गरुडं चैव पक्षिणाम् ११ मृगाणामथशा-
 र्दूः गोवृषं च गवां पतिम् । वनस्पतीनां राजानं प्लक्षमेवादिदत्प्रभुम् १२ सागराणां नदानां
 च मेघानां वर्षणस्य च । आदित्यानामधिपतिं पर्जन्यमभिषिक्तवान् १३ सर्वेषां दंष्ट्रिणां
 शेषं राजानमभ्यषेचयत् । मरुत्प्राणां सर्पाणां राजानं चैव तक्षकम् १४ गन्धर्वाप्सरसां
 चैव कामदेवं तथा प्रभुम् । ऋतूनामथ मासानां दिवंसानां तथैव च १५ पक्षाणां च
 क्षपाणां च मुहूर्ततिथिपर्वणाम् । कलाकाष्ठाप्रमाणानां गतेरयनयोस्तथा १६ गणितस्याथ

तपश्चर्या यांच्या देवता यांच्या राज्यावर त्यानें सोमास अभिषेक केला २. जलाच्या
 राज्यावर वरुणास, राजांच्या राज्यावर वैश्रवणप्रभूस, व विश्वेदेवाच्या राज्यावर आंगि-
 रस बृहस्पतीस बसविलें ३. भृगूंचा अधिप जो काव्य त्यास त्यानें त्याच्या राज्यावर
 अभिषेक केला. विष्णूस आदित्यांच्या, पावकास वसूंच्या, दक्षास प्रजापतींच्या, इंद्रास
 देवांच्या, अमित ओजस्वी प्रहादास दैत्यांच्या व दानवांच्या व वैवस्वत यमास पितरांच्या
 राज्यावर त्यानें बसविलें. मातृदेवता, व्रते, मंत्र, गायी, यक्ष, राक्षस, पार्थिव (पृथ्वी-
 वरील) पदार्थ व साध्य यांचें आधिपत्य नारायणास देऊन रुद्रांचें आधिपत्य वृषभध्व-
 जास अर्पण केलें ४-७. विप्रचित्ति हा दानवांचा राजा आहे असें त्यानें ह्मटलें. सर्व
 भूत पिशाचांचें, स्वामित्व शूलानें व्यवहार करणाऱ्या गिरीशास दिलें ८. पर्वतांचें राज्य
 हिमालयाच्या स्वाधीन केलें. समुद्रास नद्यांचा अधिपति केलें. गंध (सुवासिक
 पदार्थ) मरुत, शरीररहित प्रेतादि भूते, शब्द व आकाश यांनीं युक्त असलेलीं
 आमची शरीरे व व भेरी-मृदंगादि वाद्ये यांच्या राज्यावर बलाढ्य वायूस बसविलें ९.
 चित्ररथास गंधर्वांचें आधिपत्य दिलें. नागांचा राजा वासुकी झाला व सर्पांचा तक्षक
 झाला १०. हत्तींचें राज्य ऐरावतानें करावें अशी त्यानें आज्ञा केली. उच्चैःश्रवस
 नामक अश्वास अश्वांचें व गरुडास पक्ष्यांचें स्वामित्व प्राप्त झालें ११. शार्दूलास
 त्यानें मृगराज (पशूंचा राजा) बनविले. वैलास गायींचा पति केले; त्या प्रभूनें
 प्लक्षास (पिंपरीस) वनस्पतींचा स्वामी ठरविले १२; पर्जन्यास सागर, नद, मेघ, वर्षण
 व पृथ्वीवरील रसास शोषून घेणारे सूर्यकिरण यांचें राज्य दिलें १३. सर्व विषरहित
 सर्पांच्या राज्यावर तक्षकाची व नागांच्या राज्यावर शेषाची स्थापना केली १४. गंधर्व
 व अप्सरा यांचा प्रभु, कामदेव झाला. ऋतु, मास, दिवस १५, पक्ष, रात्री, मुहूर्त, तिथि,
 पर्वे, कला-काष्ठा इत्यादि कालप्रमाणें, अयनगति १६, गणित व योग यांचा प्रभु संवत्सर

योगस्य चक्रे संवत्सरं प्रभुम् । एवं विभज्य राज्यानि क्रमेण स पितामहः १७ दिशापाला-
नथ ततः स्थापयामास भारत । पूर्वस्यां दिशि पुत्रं तु वैराजस्य प्रजापतेः १८ दिशापालं
सुधन्वानं राजानं चाभ्यषेचयत् । दक्षिणस्यां महात्मानं कर्दमस्य प्रजापतेः १९ पुत्रं शंख-
पदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयत् । पश्चिमायां दिशि तथा राजसः पुत्रमच्युतम् २० केतु-
मन्तं महात्मानं राजानं सोऽभ्यषेचयत् । तथा हिरण्यरोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः २१
उदीच्यां दिशि दुर्धर्षं राजानं सोऽभ्यषेचयत् । तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपर्वता २२
यथाप्रदेशमद्यापि घर्मेण परिपाल्यते । राजसूयाभिषिक्तस्तु पृथुरेभिर्नराधिपैः ॥ वेददृष्टेन
विधिना राजराज्ये नराधिप २३ ततो मन्वन्तरेऽतीते चाक्षुषेऽमिततेजासि । वैवस्वताय
मनवे ब्रह्मा राज्यमथादिशत् । तस्य विस्तरमाख्यास्ये मनोर्वैवस्वतस्य ह २४ तवानुकूल्या-
द्वाजेंद्र यदि शुश्रूषसेऽनघ । महध्येतदधिष्ठानं पुराणपरिकीर्तितम् ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं
स्वर्गवासकरं शुभम् २५ जनमेजय उवाच ॥ विस्तरेण पृथोर्जन्म वैशंपायन कीर्तय ।
यथा महान्मना तेन दुग्धा चये वसुन्धरा २६ यथाचपितृभिर्दुग्धा यथा देवैर्यथर्षिभिः ।
यथा दैत्यैश्च नागैश्च यथा यक्षैर्यथाद्रुमैः २७ यथा शैलैः पिशाशैश्च गन्धर्वैश्च द्विजोत्तमैः ।
राक्षसैश्च महासत्त्वैर्यथादुग्धा वसुन्धरा २८ तेषां पात्रविशेषांश्च वैशंपायन कीर्तय । वत्सान्
क्षीरविशेषांश्च दोग्धारंचालुपूर्वशः २९ यस्माच्च कारणात्पाणिर्वेनस्यमथितःपुरा । कुर्द्धैर्म-
हर्षिभिस्तात कारणं तच्च कीर्तय ३० वैशंपायन उवाच ॥ हंत ते कथयिष्यामि पृथोर्वैन्यस्य

झाला. याप्रमाणें क्रमानें राज्यांचा विभाग करून हे भारता, तो पितामह दिक्पालांची
स्थापना करिता झाला. पूर्व दिशेंत वैराज प्रजापतीच्या सुधन्वानामक पुत्रास त्याने त्या
दिशेचा पालक व राजा करून ठेविलें. दक्षिणेंत कर्दमप्रजापतीच्या महात्म्या शंखपदनामक
पुत्रास राजा करून स्थापिलें. पश्चिम दिशेंत राजसाच्या निश्चयी व महात्म्या केतुमान्
पुत्रास राज्य दिलें. त्याचप्रमाणें उत्तर दिशेंतील राज्य पर्जन्य-प्रजापतीच्या हिरण्यरोमा
नामक पुत्रास त्याने दिलें. तो राजा इतरांस दुर्धर्ष होता. असो; हे राजा, ब्रह्मदेवानें नेमि-
लेले ते राजे या सर्व पर्वतयुक्त सप्तद्वीप पृथ्वीचें पालन आपापल्या प्रदेशांत राहून धर्मानें
अद्यापि करीत आहेत. हे नरश्रेष्ठा, या सर्व राजांनीं वेदोक्त विधीनें पृथूस राजराज्यावर
राजसूययज्ञांत अभिषेक केला १७-२३. त्यानंतर अमित तेजस्वी चाक्षुष मन्वन्तर संपून
गेलें असतां ब्रह्मदेवानें वैवस्वत मनूस राज्याची आज्ञा केली. राजेंद्रा, तुझी जर अनु-
कूलता असेल व तुला ऐकण्याची इच्छा असेल तर मी त्या वैवस्वत मनूचें आख्यान
तुला सांगेन. पुराणांत वर्णन केलेल्या या आख्यानाचें श्रवण केल्यानें मोठी प्रतिष्ठा
वाढते. व तें धन देणारें, यश वाढविणारें, आयुष्यवृद्धि करणारें, स्वर्गवास
देणारें व शुभ आहे २४, २५. जनमेजयः-भो वैशंपायन, मला पृथूच्या जन्माचा वृत्तांत
विस्तारपूर्वक सांगा. त्या महात्म्यानें या पृथ्वीचें दोहन कसें केलें २६. पितर,
देव, ऋषि, दैत्य, नाग. यक्ष, वृक्ष, शैल, पिशाच, गंधर्व, द्विजोत्तम, व महाबलाढ्य
राक्षस यांनींही वसुंधरेचें दोहन (धार काढणें) कसें, व कोणकोणत्या भिन्न भिन्न पात्रांत
केलें; कोणी कोणाकोणास तिचीं वत्सें केलीं; कोणकोणतें क्षीर काढलें व धार काढणारा
कोण होता. तें क्रमानें सांगा २७-२९. आणि रागावलेल्या ऋषींनीं पूर्वीं वेनाच्या हाताचें
मंथन कशाकरितां केलें ? त्याचें कारण मला सांगा ३०. वैशंपायनः-बरे आहे; जनमे-

विस्तरम् । एकाग्रः प्रयतश्चैव शृणुष्व जनमेजय ३१ नाशुचेः क्षुद्रमनसः कुशिष्यायाव्रताय च । कीर्तनीयमिमं राजन्कृतघ्नायायाहिताय वा ३२ स्वर्ग्यं यशस्थमायुष्यं धर्म्यं वेदेन संमितम् । रहस्यमृषिभिः प्रोक्तं शृणु राजन्यथातथम् ३३ यश्चैनं कथयेन्नित्यं पृथोर्वेन्यस्य विस्तरम् । ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य न स शोचेत्कृताकृतैः ३४ [२७७] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि पृथूपाख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ आसीद्धर्मस्य गोमा वै पूर्वमत्रिसमः प्रभुः । अत्रिवंशसमुत्पन्नस्त्वंगो नाम प्रजापतिः १ तस्य पुत्रोऽभवद्वेनो नात्यर्थं धर्मकोविदः । जातोमृत्युसुतायां वै सुनीथायां प्रजापतिः २ स मातामहदोषेण वेनः कालात्मजः । स्वधर्मं पृष्टतः कृत्वा कामालोभेष्ववतत ३ मर्यादां स्थापयामास धर्मापितां स पार्थिवः । वेदधर्मानतिक्रम्य सोऽधर्मनिरतोऽभवत् ४ निःस्वाध्यायवषट्कारस्तस्मिन् राजनि शासति । प्रवृत्तं न पपुः सोमं हुतं यज्ञेषु देवताः ५ न यष्टव्यं न होतव्यमिति तस्य प्रजापतेः । आसीत्प्रतिज्ञा क्रूरैयं विनाशे प्रत्युपस्थिते ६ अहमिज्यश्च यष्टा च यज्ञश्चेति कुरुद्वह । मयि यज्ञो विधातव्यो मयि होतव्यमित्यपि ७ तमतिक्रान्तमर्यादमाददामनसांप्रतम् । ऊर्चुर्महर्षयः सर्वे मरीचिप्रमुखा-

जया, मी तुला अगोदर वेनपुत्र पृथूचा जन्म कसा झाला तें विस्तारपूर्वक सांगतो. एकाग्र व शुद्धचित्तानें तूं त्याचें श्रवण कर ३१. कारण जो अशुचि आहे, ज्याचें मन क्षुद्र आहे, जो कुशिष्य आहे, जो व्रताचरण करीत नाही आणि जो कृतघ्न व अहित करणारा आहे अशा पुरुषास हें सांगूं नये. कारण हें स्वर्ग्य, यशस्थ, धर्म्य, आयुष्य, वेदतुल्य व रहस्यरूप आहे असें ऋषींनीं सांगितलें आहे. यास्तव राजा, तू तें आतां जसेंच्या तसेंच ऐक ३२, ३३. वेनपुत्र पृथूच्या या विस्ताराचें वर्णन, ब्राह्मणांस वंदन करून जो नित्य करितो त्याला “ अरे मी धर्माचरण कां केलें नाही व अधर्माचरण कां केलें ? ” अशी चिंता लागून, अंत्यसमयीं मूर्खीस जसा शोक होतो, तसा होत नाही ३४. इतिश्रीमहाभा० हरिवं० पृथूपाख्यानापैकीं चतुर्थाध्याय समाप्त झाला ॥ ४. ॥

वैशंपायनः— पूर्वीं अत्रिवंशांत उत्पन्न झालेला त्वंगनामक अत्रितुल्य प्रभु व धर्मरक्षक प्रजापति होता १. त्याला वेन नामक पुत्र झाला. तो फारसा धर्मज्ञ नव्हता. तो प्रजापति मृत्यूच्या सुनीथानामक कन्येच्या उदरीं उत्पन्न झाला २. पण कालाच्या कन्येचा तो वेनपुत्र आपल्या मातामहाच्या दोषानें स्वधर्मास एकीकडे गुंडाळून ठेवून कामासक्त होत्साता लोभांत प्रवृत्त झाला ३. त्यानें धर्मास सोडून असलेली मर्यादा स्थापिली. वेदोक्त धर्माचें अतिक्रमण करून तो अधर्मामध्ये अतिशय आसक्त झाला ४. तो राजा राज्य करीत असतां सर्व द्विजवर्ग स्वाध्याय व वषट्कार यांनीं रहित झाला. देवतांच्या उद्देशानें अग्नीमध्ये टांकिलेल्या सोमाचेंही पान देव करीतनासे झाले ५. विनाशकाल समीप आल्याकारणानें यजन करूं नये व होम करूं नये अशी त्या प्रजापतीची क्रूर प्रतिज्ञा होती ६. हे कुरुश्रेष्ठा, मीच पूज्य, यजमान व यज्ञ आहे. मला उद्देशून यज्ञ करावा व मला उद्देशून होम करावा. (अथवा अग्निरूप मजमध्ये होमादि करावेत.) असा तो उपदेश करीत असे ७. याप्रमाणें भलताच आग्रह धरून मर्यादेचें अतिक्रमण

स्तदा ८ वयं दीक्षां प्रवेक्ष्यामः संवत्सरगणान्वहून् । अधर्मं कुरु मा वेन नैष धर्मः सना-
तनः ९ निधनेऽत्र प्रसूतस्त्वं प्रजापतिरसंशयम् । प्रजाश्च पालयिष्येऽहमिति ते समयः
कृतः १० तांस्तदा ब्रुवतः सर्वान्निहर्षीन्ब्रवीत्तदा । वेनःमहस्यदुर्बुद्धिरिममर्थमनर्थवित् ११
वेन उवाच ॥ स्रष्टा धर्मस्य कश्चान्यः श्रोतव्यं कस्य वै मया । श्रुतवीर्यतपःसत्यैर्मया वा
कः समो भुवि १२ प्रभवं सर्वभूतानां धर्माणां च विशेषतः । समूढा न विदुर्ननं भवन्तो
मामचेतसः १३ इच्छन्नुदहेयं पृथिवीं प्लावयेयं तथा जलैः । खं भुवं चैव रुन्धेयं नात्र
कार्या विचारणा १४ यदा न शक्यते मोहाद्वलेषाञ्च पार्थिवः । अनुनेतुं तदा वेनस्ततः
क्रुद्धा महर्षयः १५ निगृह्य तं महात्मानो विस्फुरन्तं महाबलम् । ततोऽस्य सव्यमूरुं ते मम-
न्थुर्जातमन्यवः १६ तस्मिंस्तु मथ्यमाने वै राज्ञ ऊरौ प्रजाज्ञिवान् । ह्रस्वोतिमात्रः पुरुषः
कृष्णश्चाति बभूव ह १७ स भीतः प्राञ्जलिर्भूत्वा स्थितवाञ्जनमेजय । तमत्रिर्विह्वलं दृष्ट्वा
निषीदित्यब्रवीत्तदा १८ निषादवंशकर्ताऽसौ बभूव वदतां वर । धीवरानसृजच्चाथ वेनकल्म-
षसंभवान् १९ ये चान्ये विंध्यनिलयास्तुषारास्तुंबरास्तथा । अधर्मरुचयो ये च विद्धि तान्
वेनसंभवान् २० ततः पुनर्महात्मानः पाणिं वेनस्य दक्षिणम् । अरुणीमिव संरब्धा ममन्थुस्ते
महर्षयः २१ पृथुस्तस्मात्समुत्तस्थौ कराज्ज्वलनसन्निभः । दीप्यमानः स्ववपुषा साक्षादाग्नि-

करणान्या त्यास त्यावेळीं मरीचिप्रभृति सर्व महर्षि ह्मणाले “ आह्मी अनेक संवत्सर-
पर्यंत यज्ञदीक्षेत आसक्त होऊन रहाणार आहों. यास्तव, बा वेना, तूं अधर्म करूं
नकोस. तूं चालविलेला धर्म हा सनातन धर्म नव्हे ८ ९. या वंशात तूं उत्पन्न
झाला आहेस. व तूं प्रजापति आहेस यांत संशय नाही. शिवाय मी प्रजेचें पालन
करीन असा तूं समय (नियम) केला आहेस ” १०. पण असें बोलणाऱ्या त्या
सर्व महर्षीस दुर्बुद्धि व अर्थ न जाणणारा वेन हंसून असें म्हणाला. वेनः—धर्माचा
स्रष्टा मजवाचून दुसरा कोण आहे ? मी कोणाचें वचन ऐकावें ? श्रुत (शास्त्रीय ज्ञान),
वीर्य, तप, व सत्य यांमध्ये माझी वरोवरी करील असा या भूलाकीं कोण आहे ११, १२.
सर्व भूतांचें व विशेषतः धर्माचें कारण असा जो मी त्या मला तुह्मी अज्ञ व आविवेकी
असल्यामुळे जाणत नाहीं १३. मी मनांत आणल्यास पृथ्वीस जाळूं शकेन, तिला पाण्यांत
बुडविण्यास समर्थ होईन आणि आकाश व भूमि यांस रोध करीन याविषयीं विचार
मुळींच करावयास नको १४. असो; याप्रमाणें मोहामुळे व गर्वाच्या योगानें त्या वेन राजाचें
सांत्वन करणें अशक्य आहे असें जाणून महर्षि क्रुद्ध झाले १५. व त्या महात्म्यांनीं त्या
महाबलाढ्य व उद्धट राजाचा निग्रह करून क्रोधाविष्ट झालेल्या त्यांनीं त्याच्या डाव्या
मांडीचें मंथन केले. पण त्याच्या मांडीचें मंथन केले असतां एक अतिशय म्हस्व (गिड्डा,
टेंगु) व काळा पुरुष उत्पन्न झाला व हे जनमेजया, भ्यालेला तो हात जोडून उभा
राहिला. तेव्हां तो फार विह्वळ झाला आहे असें पाहून आत्रे मुनि त्यास ‘ बैस ’ असें
ह्मणाले १६—१८. हे वक्त्या राजा, तो पुरुष निषाधांच्या वंशास उत्पन्न करणारा झाला.
वेनाच्या पापापासून उत्पन्न झालेल्या धीवरांस त्यानें निर्मिलें १९. त्याचप्रमाणें विंध्य-
पर्वतांत घरें करून रहाणारे जे दुसरे तुषार, तुंबरा इत्यादि त्यांचीही त्याच्यापासून उत्पत्ति
झाली. तात्पर्य अधर्मावर प्रेम ठेवणारे जेवढे ह्मणून आहेत ते सर्व वेनापासून उद्भवले असें
तूं जाण २० त्यानंतर पुनरपि त्या क्षुब्ध झालेल्या महाम्या महर्षींनीं अरुणीप्रमाणें त्याच्या

रिवज्वलन् २२ स धन्वी कवची जातः पृथुरेव महायशाः । आद्यमाजगत्रं नाम धनुर्गृह्य
महावरम् । शरांश्च दिव्यान् रक्षार्थं कवचं च महाप्रभम् २३ तस्मिञ्जातेऽथ भूतानि संप्र-
हृतानि सर्वशः । समापेतुर्महाराज वेनश्च त्रिदिवं गनः २४ समुत्पन्नेन कौरव्य सःपुत्रेण
महात्मना । त्रातः स पुरुषव्याघ्र पुत्रासौ नरकात्तदा २५ तं समुद्राश्च नद्यश्च रत्नान्यादाय
सर्वशः । तोयानि चाभिषेकाय सर्व एवोपतस्थिरे २६ पितामहश्च भगवान्देवैरांगिरसैःसह ।
स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च २७ समागम्य तदा वैन्यमभ्यषिंचन्नराधिपम् ।
महता राजराज्येन प्रजापालं महायुतिम् २८ सोऽभिषिक्तो महातेजा विधिवद्धर्मकोविदैः ।
आदिराज्ये तदा राज्ञां पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् २९ पित्राऽपरंजितास्तस्य प्रजास्तेनानुरंजिताः ।
अनुरागात्तस्तस्य नाम राजेत्यजायत ३० आपस्तस्तंभिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः । पर्व-
ताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभंगश्च नाभवत् ३१ अकृष्टपच्या पृथिवी सिध्यत्यन्नानि चिन्तया ।
सर्वकामदुघा गावः पुटके पुटके मधु ३२ एतस्मिन्नेव काले तु यज्ञे पैतामहे शुभे । सूतः
सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः ३३ तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ।
पृथोः स्तवार्थे तौ तत्र समाहूतौ सुरर्षिभिः ३४ तावृचुर्ऋषयः सर्वे स्तूयतामेष पार्थिवः ।

उजव्या हाताचें मंथन केलें २१. तेव्हां त्या हातापासून आपल्या शरीरानें साक्षात् देदी-
प्यमान अग्नीप्रमाणें भासणारा पृथु निर्माण झाला २२. तो महायशस्वी पृथु धनुष्य व कवच
यांनीं युक्त होता. त्यानें पहिलें व अतिश्रेष्ठ आजगव धनुष्य, दिव्य शर व महाप्रभाशाली
कवच प्रजा रक्षणार्थ धारण केलें होतें २३. तो उत्पन्न झाला असतां सर्व भूतें आनंदित होऊन
तेथें आलीं. इतक्यांत वेन स्वर्गास गोला २४. हे कौवकुलोत्पन्ना, त्याच्यापासून उत्पन्न
झालेल्या त्या महात्म्या सत्पुत्रानें त्यास पुंन्नामनरकापासून तारिलें २५. समुद्र, नद्या
इत्यादिकांच्या अभिमानी देवता त्याच्या अभिषेका करितां रत्नें व जल घेऊन सर्व
बाजूंनीं त्याच्या जवळ आल्या व उभ्या राहिल्या २६. आंगिरस देवांसह भगवान् पिता-
मह स्थावर व जंगम भूतें इत्यादिकर्ही तेथें येऊन त्या वेन पुत्रास राज्याभिषेक कर्तीं.
झालीं. मोठ्या राजराज्याचा अधिकार देऊन त्या महातेजस्वी पुरुषास त्यांनीं प्रजापाल
केलें २७, २८. धर्मज्ञांनीं ज्यास योगेंप्रमाणें यथाविधि अभिषेक केला आहे असा तो
प्रतापी वैन्य पृथु आदि राजा झाला २९. त्याच्या पित्यानें प्रजेस अतिशय पीडा दिली
होती. पण त्यानें सर्वांचें अनुरंजन केलें. व प्रजेचें अनुरंजन केल्याकारणानेंच त्याला
राजा असें नांव प्राप्त झालें ३०. (त्याचा असा कांहीं प्रभाव होता कीं,) तो पलीकडे
जाण्याच्या इच्छेनें समुद्राजवळ आला असतां त्याला स्थलाप्रमाणें जलांतही मार्ग मिळा-
वा ह्मणून समुद्राचें जल घन होत असे. (थिज्न् वरुणासारिखें कठिण होत असे) पर्व-
तर्ही मार्ग देत असत. वृक्षांच्या शाखा अथवा गोपुरें (नगराची दारें वेशी) यांस अड-
कून त्याचा ध्वज कधीं तुटत नसे. (ह्मणजे जड पदार्थही त्याच्या गतीस प्रतिबंध
करीत नसत.) ३१ पृथ्वी अकृष्टपच्या (नांगरून पेरल्यावाचूनच धान्य उत्पन्न करणारी)
झाली. केवळ संकल्पानेंच अन्न सिद्ध होत असत. गायी सर्व कामना पूर्ण करणाऱ्या
झाल्या. पुष्पाच्या किंवा झाडाच्या प्रत्येक पानावर मध होता ३२. याचवेळीं पितामहा-
च्या शुभ यज्ञांत सौत्यदिवशीं सोमरस काढण्याकरितां सोमवल्लीचें कंडन चाललें असतां
त्यांतून महाबुद्धिमान् सूत उत्पन्न झाला. त्याच महायज्ञांत प्राज्ञ मागधही निर्माण झाला.

कर्मैस्तदनु रूपं वां पात्रं चायं नराधिपः ३५ तावूचतुस्तदा सर्वास्तानृषीन्सूतमागधौ । आवां
 देवानृषींश्चैव प्रीणयावः स्वकर्माभिः ३६ न चास्य विद्वो वै कर्म न तथा लक्षणं यशः ।
 स्तोत्रं येनास्य कुर्याव राज्ञस्तेजस्विनो द्विजाः ३७ ऋषिभिस्तौ नियुक्तौ च भनिष्ये स्तूयता-
 मिति । यानि कर्माणि कृतवान्पृथुः पश्चान्महाबलः ८ सत्यवाग्दानशीलोऽयं सत्यसन्धो
 नरेश्वरः । श्रीमान्जैत्रः क्षमाशीलो विक्रान्तो दृष्टशासनः ९ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च दयावान्-
 प्रियभाषणः । मान्यो मानयिता यज्वा ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ४० शमः शान्तश्च निरतो व्यव-
 हारस्थितौ नृपः । ततः प्रभृति लोकेषु स्तवेषु जनमेजय । आशीर्वादाः प्रयुज्यन्ते सूतमागध-
 बन्दिभिः ४१ तयोः स्तवैस्तैः सुप्रीतः पृथुः प्रादान्प्रजेश्वरः । अनूपदेशं सूताय मगधान्मागधाय
 च ४२ तं दृष्ट्वा परमप्रीताः प्रजाश्चाहुर्महर्षयः । वृत्तीनामेष वो दाता भविष्यति जनेश्वरः ४३
 ततो वैन्यं महाराज प्रजाः समभिदुद्रुवुः । त्वं नो वृत्तिं विधत्स्वेति महर्षिवचनात्तदा ४४
 सोऽभिद्रुतः प्रजाभिस्तुः प्रजाहितचिकीर्षया । धनुर्गृह्यपृषत्कांश्च पृथिवीमार्दयद्वली ४५
 ततो वैन्यभयत्रस्ता गीर्भृत्वा प्राद्वन्मही । तां पृथुर्धनुरादाय दवन्तीमन्वधावत ४६ सा
 लोकान्ब्रह्मलोकादीन् गत्वा वैन्यभयात्तदा । प्रददर्शाग्रतो वैन्यं प्रगृहीतशरासनम् ४७

तेव्हां देव व ऋषि यांनीं पृथ्वी स्तुति करण्याकरितां त्या दोवांस बोलाविले ३३-३४. सर्व
 ऋषि त्यांस ह्मणाले ' तुम्ही या राजाची स्तुति करा. तुम्हां दोवांस योग्य असे हें
 काम असून हा राजाही स्तुतीस पात्र आहे, ३५. तेव्हां ते सूतमागध सर्व ऋषीस
 ह्मणाले. आम्ही आपल्या कर्मांनीं देवांस व ऋषीस प्रसन्न करितों ३६. पण, अहो
 द्विजहो, या तेजस्वी राजाचें कर्म, लक्षण व यश यांतील कांहींच आम्हांस
 ठाऊक नाही. तेव्हां त्यांची स्तुति आम्हांस कशी करितां येईल ३७. तेव्हां ते ऋषि
 त्यांस ह्मणाले " पूर्वकल्पीं जीं कर्मं यानें केलीं होतीं तींच तो या कल्पांतही करणार
 आहे. यास्तव पुढें होणाऱ्या याच्या कर्मांनीं याची तुम्ही स्तुति करा ३८. हा राजा सत्य-
 वाक्, दानशील, सत्यप्रतिज्ञ, श्रीमान्, विजयी, क्षमाशील, पराकर्मी, दृष्टशासन (जो
 आपल्या शुद्धाचारानें इतरांस प्रत्यक्ष उदाहरण घालून देत आहे) ३९. धर्मज्ञ, कृतज्ञ,
 दयावान्, प्रियभाषण, सर्वास मान्य, योग्य पुरुषांचा मान करणारा, यथाज्ञास्त्र यज्ञ कर-
 णारा, ब्राह्मणांचे ठायीं भक्ति ठेवणारा, सत्यशील ४०. शमरूप, शांतस्वभाव, व व्यव-
 हारस्थितीमध्ये निरत असा आहे. " अशा; हे जनमेजया, तेव्हांपासून व्यवहारांतही
 स्तुतिप्रसंगीं सूत व मागध या स्तुति पाठकांकडून राजांस आशीर्वाद दिले जातात ४१. त्या
 दोवांच्या स्तवांनीं सुप्रसन्न झालेला प्रजेश्वर पृथु सूतास अनूपदेश व मागधास मागध देश देता
 झाला ४२. असो; अशा त्या राजास पाहून अतिशय आनंदित झालेल्या प्रजाजनांस महर्षि
 ह्मणाले " हा जनेश्वर तुम्हांस उपजीविका देईल " ४३. तें ऐकतांच, हे महाराजा, त्या
 सर्व प्रजा " महर्षींनीं सांगितल्याप्रमाणें तूं आम्हांस वृत्ति करून दे " असें ह्मणत त्या
 वेनपुत्राजवळ धावून आल्या ४४. तेव्हां त्या ज्याच्याकडे धावून आल्या आहेत असा तो
 बलाढ्य पृथु प्रजाहित करण्याच्या इच्छेनें धनुष्यवाण घेऊन पृथ्वीस पीडा देऊं
 लागला ४५. त्यामुळे वैन्याच्या भयानें त्रासलेली पृथ्वी गोरूप धारण करून पळत सुटली.
 तेव्हां पृथुही धनुष्य धारण करून पळत असलेल्या तिच्या मागे लागला ४६. वैन्याच्या
 भयानें ती ब्रह्मलोकादि लोकांस गेली. पण ज्यानें धनुष्य घेतलें आहे, जाज्वल्य व तीक्ष्ण

ज्वलद्भिर्निशितैर्बाणैर्दीप्ततेजसमच्युतम् । महायोगं महात्मानं दुर्धर्ममरैरपि ४८ अलभन्ती तु
सा त्राणं वैन्यमेवान्वपद्यत । कृताञ्जलिपुटा भूत्वा पूज्या लोकैस्त्रिभिः सदा ४९ उवाच वैन्यं
नाधर्मं स्त्रीवर्धं कर्तुमर्हसि । कथं धारयिता चासि प्रजा राजन्विना मया ५० मयि लोकाः
स्थिता राजन्मयेदं धार्यते जगत् । मद्भिनाशे विनश्येयः प्रजाः प्रार्थिव विद्धि तत् ५१ न
त्वमर्हसि मां हन्तुं श्रेयश्चेत्त्वं चिकीर्षसि । प्रजानां पृथिवीपाल शृणुचेदं वचो मम ५२
उपायतः समारब्धाः सर्वे सिद्धयन्त्युपक्रमाः । उपायं पश्य येन त्वं धारयेथाः प्रजानृप ५३
हत्वापि मां न शक्तस्त्वं प्रजा धारयितुं नृप । अनुभूता भविष्यामि यच्छ कोपं महायुते ५४
अवध्यां च स्त्रियं प्राहुस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि । सत्त्वेषु पृथिवीपाल न धर्मं त्यक्तुमर्हसि ५५
एवं बहुविधं वाक्यं श्रुत्वा राजा महामनाः । कोपं निगृह्य धर्मात्मा वसुधामिदमब्रवीत् ५६
[३३३] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पृथुपाख्याने पञ्चमो-
ऽध्याः ॥ ५ ॥

पृथुरुवाच ॥ एकस्यार्थाय यो हन्यादात्मनो वा परस्य वा । बहून्चै प्राणिनो लोके भवे-
त्तस्येह पातकम् १ सुखमेधन्ति बहवो यस्मिंस्तु निहतेऽशुभे । तस्मिन्नास्ति हते भद्रे पातकं
चोपापातकम् २ एकस्मिन्यत्र निधनं प्रापिते दुष्टकारिणि । बहूनां भवतिक्षेमं तत्र पुण्य-
प्रदो बुधः ३ सोऽहं प्रजानिमित्तं त्वां हनिष्यामि वसुन्धरे । यदि मे वचनं नाद्य करिष्यसि

बाणांमुळें त्याचें तेज देदीप्यमान झालें आहे, ज्याला निश्चयापासून ढळविणें अशक्य
आहे आणि जो महात्मा व महायोगी देवांसही दुर्धर्म आहे असा तो तिला तेथेही पुढें
दिसला ४७, ४८. तिला पृथुपासून अभय देणारा कोणीही मिळाला नाही. तेव्हां ती
वैन्यासच शरण गेली व तीन्ही लोकांस सदां पूज्य असलेली ती गोरूपी पृथ्वी हात जोडून
वैन्यास ह्मणाली. ' राजा, स्त्रीविधासारखा अधर्म करणें तुला योग्य नाही. मजवांचून
तूं प्रजेचें धारण कसें करशील ? ४९, ५०. भूपाला, लोक माझ्या आश्रयानें
स्थित आहेत. या जगाचें धारण मी करितें. पृथ्वीपते, माझा विनाश झाल्यास
प्रजांचाही विनाश, होईल हें तूं लक्ष्यांत ठेव. व तुला जर सर्वांचें हित करावयाची इच्छा
असेल तर मला मारणें तुला योग्य नाही. पृथिवीपाला, माझें हें वचन ऐक ५१, ५२.
उपायांची योजना करून आरंभिलेलीं सर्व कर्में सिद्ध होत असतात. यास्तव,
हे राजा, ज्याच्या योगानें तूं प्रजांचें धारणपोषणादि करूं शकशील असा कांहीं उपाय
कर ५३. राजा, मला मारूनही तूं प्रजाधारण करण्दास समर्थ होणार नाहीस. हे महा-
तेजस्वी पृथो, कोपाचें नियमन कर. तिर्यग्योनींत गेलेल्या प्राण्यांच्या स्त्रियाही अवध्य
आहेत असें सांगितलें आहे. यास्तव भूपाला, धर्मत्याग करणें योग्य नव्हे ' ५४, ५५.
अशाप्रकाचीं बहुविध वाक्यें ऐकून त्या उदारचित्त राजानें आपला कोप आवरला व
तो धर्मात्मा वसुधेस असें ह्मणाला ५६. इति श्रीमहा० खिल० हरि० हरिवंशपर्वतील
पृथुपाख्यानाचा पांचवा अध्याय समाप्त झाला ॥ ५ ॥

पृथु ह्मणतो:—एकट्या आपल्या किंवा दुसऱ्याच्या हिताकरितां जो या लोकां-
तील पुष्कळ प्राण्यांस मारितो त्याला यालोकीं पाप लागतें १. पण ज्या
एकट्या अशुभास मारिलें असतां पुष्कळांस सुख होतें त्याला मारिलें असतां
हे भद्रे, कोणतेंही पातक अथवा उपपातक लागत नाही २. दुष्ट कर्में करणाऱ्या

जगद्धितम् ४ त्वां निहत्याद्य बाणेनमच्छासनपराङ्मुखीम् । आत्मानं प्रथयित्वहं प्रजा
धारयिता स्वयम् ५ सा त्वं शासनमास्थाय मम धर्मभृतां वरे । संजीवय प्रजाः सर्वाः
समर्था ह्यसि धारणे ६ दुहितृत्वं च मे गच्छ तत एनमहं शरम् । नियच्छेयं त्वद्वधार्थमुद्यतं
घोरदर्शनम् ७ पृथिव्युत्राच ॥ सर्वमेतदहं वीर विधास्यामि न संशयः । उपायतः समारब्धाः
सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ८ उपायं पश्य येन त्वं धारयेथाः प्रजा इमाः । वत्सं तु मम संपश्य
क्षरेयं येन वत्सला ९ समां च कुरु सर्वत्र मां त्वं धर्मभृतां वर । यथा विस्पन्दमानं मे क्षीरं
सर्वत्र भावयेत् १० वैशंपायन उवाच ॥ तत उत्सारयामास शैलाञ्छतसहस्रशः । धनुष्कोट्या
तदा वैन्यस्तेन शैला विवर्धिताः ११ पृथुर्वैन्यस्तदा राजा महीं चक्रे समं ततः । मन्वन्तरेष्व-
तीतेषु विषमाऽऽसीद्वसुंधरा १२ स्वभावेनाभवन्हास्याः समानि विषमाणि च । चाक्षुषस्यान्तरे
पूर्वमासीदेवं तदा किल १३ न हि पूर्वविसर्गे वै विषमे पृथिवीतले । प्राविभागः पुराणां च
ग्रामाणां वा तदाऽभवत् १४ न सस्यानि न गोरक्षा न कृषिर्नवाणिक्रपथः । न वै सत्यानृतं तत्र
न लोभो न च मत्सरः १५ वैवस्वतेन्तरे चास्मिन् सांप्रतं समुपस्थिते वैन्यात्प्रभृति राजेन्द्र
सर्वस्यै तस्य संभवः १६ यत्र यत्र समं त्वस्या भूमेरासीदिहानघ । तत्र तत्र प्रजाः सर्वाः संवासं
समरो चयन् १७ आहारः फलमूलानि प्रजानामभवत्तदा । कृच्छ्रेण महता युक्त इत्येवमनु-
शुश्रुम १८ संकल्पयित्वा वत्सं तु मनुं स्वायंभुवं प्रभुम् । स्वपाणी पुरुषश्रेष्ठ दुदोह पृथिवी

एकाला मारिलें असतां जेव ां बहुतांचें क्षेम होत असतें तेव्हां त्यास बुध पुण्य
देत असतो ३. यास्तव, वसुंधरे, प्रजेकरितां मी तुला मारणार आहे. तूं जर जगाचें हित
करणारें हें माझे वचन न ऐकलें तर माझ्या आज्ञेपासून पराङ्मुख झालेल्या तुला आज
बाणानें मारून व आपला देह विस्तृत करून मी स्वतः प्रजेचें धारण करीन ४.५.
करितां, धर्म धारण करणारांत श्रेष्ठ असणाऱ्ये पृथ्वी, तूं माझी आज्ञा मानून
सर्व प्रजेस जीवन दे. तिचें धारण करण्यास तूं समर्थ आहेस ६. तूं माझी
कन्या हो. ह्यणजे मी तुझ्या वधाकरितां काढलेला हा घोरदर्शन बाण परत
घेईन ७. पृथ्वीः—हे वीरा, मी तें सर्व करीन. त्याविषयीं तूं संशय वाटागूं नको. उपायानें
आरंभलेलीं सर्व कार्ये सिद्ध होत असतात ८. ज्याच्या योगानें तूं या प्रजांचें धारणादि
करूं शकशील असा उपाय योज. ज्याच्या प्रेमाप्रुळें वत्सल होऊन मला पान्हा फुटेल
असें माझे वत्स योज ९. धार्मिकांतील श्रेष्ठा, ज्याच्या योगानें गळणारें माझे
दूध सर्वत्र होऊन जाईल अशा मला सर्वत्र सम कर १०. वैशंपायनः—राजा,
तेव्हां वेनपुत्र पृथूनं आपल्या धनुष्याच्या टोंकानें दगडावर दगड टाकिले व विटांच्या
राशीप्रमाणें त्यानें पर्वतांस वाढविलें आणि नंतर पृथ्वी सारखी केली. पूर्वीच्या मन्वंत-
रांत ही वसुंधरा सम नव्हती. स्वभावतःच तिचा पृष्ठभाग सम—विषम होता. पूर्वी चाक्षु-
षाच्या मन्वंतरांत अशी स्थिति होती. पूर्वसर्गांत पृथ्वीतल विषम असल्यामुळें नगरें व
ग्रामें यांची रचना झालेली नव्हती ११—१४ त्यावेळीं धान्यें नव्हतीं, गोरक्षा नव्हती,
शेती नव्हती, वाणिज्य नव्हतें, सत्य—अनृत नव्हतें, लोभ नव्हता, व मत्सर नव्हता १५;
पण हें सांप्रत वैवस्वत मन्वंतर लागलें असतां, हे राजन्, वैन्यापासून या सर्वांचा उद्भव
झाला १६. हे निष्पापा, जेथें जेथें भूमीचा पृष्ठभाग सम होता तेथें तेथें सर्व प्रजा राहा-
ण्याची इच्छा करूं लागली १७. त्यावेळीं प्रजेचा आहार फळें व मूळें होती. व तोही

ततः । सस्यजातानि सर्वाणि पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् १९ तेनान्नेन प्रजास्तात वर्तन्तेऽद्यापि
 नित्यशः । ऋषिभिः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुन्धरा । वत्सः सोमोऽभवत्तेषां दोग्धा चांगि-
 रसः सुतः २० बृहस्पतिर्महातेजाः पात्रं छंदांसि भारत । क्षीरमासीदनुपमं तपो ब्रह्म च
 शाश्वतम् २१ पुनर्देवगणैः सर्वैः पुरंदरपुरोगमैः । कांचनं पात्रमादाय दुग्धेयं श्रूयते मही २२
 वत्सस्तु मघवानासीद्दोग्धा च सविता प्रभुः । क्षीरमूर्जस्करं चैव वर्तन्ते येन देवताः २३
 पितृभिः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुन्धरा । राजतं पात्रमादाय स्वधाममितविक्रमैः २४
 यमो वैवस्वतस्तेषामासीद्वत्सः प्रतापवान् । अंतकश्चाभवद्दोग्धा कान्तो लोकप्रकालनः २५
 नागैश्च श्रूयते दुग्धा वत्सं कृत्वा तु तक्षकम् । अलाबुं पात्रमादाय विषं क्षीरं नरोत्तम २६
 तेषामैरावतो दोग्धा धृतराष्ट्रः प्रतापवान् । नागानां भरतश्रेष्ठ सर्पाणां च महीपते २७
 तेनैव वर्तयंत्युग्रा माहाकाया विषोल्बणाः । तदाहारास्तदाचारास्तद्वीर्यास्तदुपाश्रयाः २८
 असुरैः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुन्धरा । आयसं पात्रमादाय सायां शत्रुनिर्विहिणीम् २९
 विरोचनस्तु प्रन्हादिर्वत्सस्तेषामभूत्तदा । ऋत्विग्नाद्विमूर्धा दैत्यानां मधुदोग्धा महाबलः ३०
 तयैते माययाऽद्यापि सर्वे मायाविनोऽसुराः । वर्तयन्त्यमितप्रज्ञास्तदेषाममितं बलम् ३१
 यक्षैश्च श्रूयते तात पुनर्दुग्धा वसुन्धरा । आमपात्रे महाराज पुरान्तर्धानमक्षयम् ३२ वत्सं

फलाहार मोठ्या कष्टानें मिळत असे असें आह्मी ऐकिलें आहे १८. असो; प्रभु स्वायंभुव-
 मनूची वत्सरूपानें कल्पना करून हे श्रेष्ठ पुरुषा, प्रतापी वेनपुत्र पृथूनें आपल्या हातावर
 पृथ्वीची सर्व प्रकारच्या धान्यरूपानें धार काढिली. बाबारे, त्याच्या त्या काढलेल्या
 अन्नावर अद्यापि सतत सर्व प्रजा निर्वाह करीत आहे. पुनः ऋषींनीं पृथ्वीचें दोहन
 केलें असें आह्मी ऐकिलें आहे. त्यांचें वत्स सोम व धार काढणारा महातेजस्वी अंगिरस पुत्र
 बृहस्पति झाला. हे भारता, त्यांचें पात्र छंदोरूप होतें. त्यांच्या धारेचें, कृच्छ्रादि तप
 व अग्निहोत्रादि शाश्वत ब्रह्म हें अनुपम दूध होतें १९-२१. पुनः इंद्रप्रभृति सर्व
 देवगणांनीं सुवर्णपात्र घेऊन ही पृथ्वी दोहिली (तिची धार काढिली) असें आह्मी
 ऐकतो २२. त्यांच्या दोहनांतील वासरूं इंद्र व दोग्धा (धार काढणारा) प्रभु रावि
 झाला. ज्याच्यावर देव उपजीविका करितात तें अमृतसंज्ञक यज्ञिय हवि हें त्यांचें दूध
 होतें २३. त्यानंतर पितरांनीं पुनः तिची धार काढिली असें आह्मी ऐकिलें आहे. रुप्याचें
 पात्र घेऊन अमितपराक्रमी पितरांनीं स्वधान्नाचें दोहन केलें. प्रतापी वैवस्वत यम त्यांचा वत्स
 झाला. व लोकांचें नियमन करणारा काल-अंतक दोहन करणारा झाला २४ २५. हे नरो-
 त्तमा, तक्षकास वत्स करून नागांनींही अलाबुपात्रांमध्ये विषरूपां क्षीर काढलें ३. स ऐकिवांत
 आहे २६, २७. त्यांतील नागांचा ऐरावत व सर्पांचा प्रतापी धृतराष्ट्र दोग्धा होता. उग्र, धिष्पाड
 व विषामुळें भयंकर असलेले ते उरग त्या विषावरच आपला निर्वाह करितात. तोच त्यांचा
 आहार, तोच आचार, तेंच वीर्य व तोच आधार आहे २८. नंतर लोखंडाचें पात्र घेऊन
 त्यांत असुरांनींही वसुंधरेचें दोहन केलें व शत्रुनाशक माया हें दूध काढिलें असें आह्मी
 ऐकतो २९. तेव्हां प्रन्हादपुत्र विरोचन त्यांचें वासरूं झाला. दैत्यांतील महाबलाढ्य
 द्विमूर्धा मधु दोग्धा झाला होता ३०. त्या मायेच्या योगानें मायावी व ज्यांची प्रज्ञा
 अपरिमित आहे असे ते सर्व असुर अद्यापि आपली उपजीविका करीत आहेत. ती माया
 हेंच त्यांचें अमित बल आहे ३१. वा जनमेजया, यक्षांनीं पुनः आम (न भाजलेल्या

वैश्रवणं कृत्वा यक्षैः पुण्यजनैस्तदा । दोग्धा रजतनाभस्तु पितामणिवरस्य यः ३३ यक्षा-
नुजो महातेजा स्त्रिशिर्षं सुमहातपाः । तेन ते वर्तयन्तीति परमर्षिरुवाच ह ३४ राक्षसैश्च
पिशाचैश्च पुनर्दुग्धा वसुन्धरा । श्रावं कपालमादाय प्रजा भोक्तुं नरर्षभ ३५ दोग्धा रज-
तनाभस्तु तेषामासीत्कुरूद्वह । वत्सः सुनाली कौरव्य क्षीरं रुधिरमेव च ३६ तेन क्षीरेण
यक्षाश्च राक्षसाश्चामरोपमाः । वर्तयन्तिपिशाचाश्च भूतसंघास्तैथैव च ३७ पद्मपत्रे पुनर्दुग्धा
गन्धर्वैः साप्सरोगणैः । वत्सं चित्ररथ कृत्वा शुचीनृगन्धात्तरर्षभः ३८ तेषां च सुरुचिस्त्वा-
सीद्दोग्धा भरतसत्तम । गन्धर्वराजोऽतिबलो महात्मा सूर्यसन्निभः ३९ शैलैश्चश्रूयतेराजन्-
पुनर्दुग्धा वसुन्धरा । औषधीर्वै मूर्तिमती रजानिविधानि च ४० वत्सस्तु हिमवानासीन्ने-
रुद्रोऽग्धा महागिरिः । पात्रं तु शैलमेवासीत्तेन शैला प्रतिष्ठिताः ४१ वीरुद्भिः श्रूयते राजन्
पुनर्दुग्धा वसुन्धरा । पालाशं पात्रमादाय दग्धच्छिन्नप्ररोहणम् ४२ दुदोहं पुष्पितः सालो
वत्सः प्लक्षोऽभवत्तदा । सेयं धात्री विधात्री च पावनी च वसुन्धरा ४३ चराचरस्य सर्वस्य
प्रतिष्ठा योनिरेव च । सर्वकामदुग्धा देग्धी सर्वसस्यप्ररोहिणी ४४ आसीदियं समुद्रान्ता
मेदिनीतिपरिश्रुता । मधुकैटभयोः कृत्वा मेदमाऽभिपरिप्लुता । तेनेयं मेदिनी देवी प्रोच्यते
ब्रह्मवादिभिः ४५ ततोऽभ्युपगमाद्राज्ञः पृथोर्वैन्यस्यभारत । दुहितृत्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वीति

मातीच्या) पात्रांत वसुंधरेचें दोहन केलें. पाहतां पाहतां अंतर्धान पावणें हेंच. अक्षय दूध
त्यांनीं काढिलें ३२. तेव्हां यक्ष व पुण्यजन यांनीं वैश्रवणास वत्स केलें व मणिवराचा
पिता जो रजतनाभ तो दोग्धा झाला. तो महातेजस्वी व अत्यंत तपस्वी यक्षाचा
कनिष्ठ भ्राता तीन मस्तकांनीं युक्त होता. असो; त्या अंतर्धान शक्तीनेच ते परक्याच्या
शरीरांत प्रवेश करून अप्रत्यक्ष होत्साते जीवंत रहातात असें परम ऋषीनें सांगितलें
आहे ३३, ३४. राक्षस व पिशाच यांनी पुनः पृथ्वीचें दोहन केलें. हे पुरुषश्रेष्ठा, आपल्या
संतानाची तृप्ति करण्याकरितां त्यांनीं श्रावंचें कपाल हेंच पात्र घेऊन त्यांत रक्तरूपीं क्षीर
काढिलें. हें कुरुवंशजा, त्यांचा दोग्धा रजतनाभ व सुमाली वत्स झाला ३५-३६. त्या
क्षीरानें देवतुल्य यक्ष, राक्षस, पिशाच व भूतसंघात आपली वृत्ति चालवितात ३७. अप्सरा-
गणांसह गंधर्वांनीं पृथ्वीची धार पुनः काढली. चित्ररथास वत्स करून सुंदर गंध हेंच
दुग्ध त्यांनीं काढलें. हे भारता, त्यांचा दोहन करणारा सूर्यतुल्य तेजस्वी, महात्मा, व
अतिबलाढ्य सुरुचि नामक गंधर्वराज होता ३८-३९. राजा, शैलांनीं पुनः तिचें दोहन केलें.
मूर्तिमान् औषधि व नानाप्रकारचीं रत्नें, हें क्षीर त्यांस मिळालें ४०. त्यांच्या दूध काढा-
वयाच्या वेळीं हिमवान् वत्स झाला व महागिरि मेरु दोग्धा बनला ? त्यांचें पात्र शैलच
होतें. त्या दुधानें पर्वत सुप्रतिष्ठित झाले ४१. राजा, पुनः विरुधांनीं पालाश पात्र घेऊन
त्यांत जाळलेल्या व तोडलेल्या वनस्पतींनीं पुनः वाढणें हें दूध काढिलें ४२. पुष्पित साल
वृक्ष दूध काढणारा झाला व प्लक्ष (पिंपरी) तिचें वासरू झाला. सारांश ही वसुंधरा
मातेप्रमाणें पोषण करणारी, सर्वास आपल्या उदरांत साठविणारी, पावन करणारी व सर्व
चराचराची प्रतिष्ठा (आश्रय) व योनि (उत्पत्तिस्थान) आहे. सर्व कामना पूर्ण करणारी,
धेनुरूप व सर्वप्रकाच्या धान्यास वाढविणारी आहे ४३, ४४. पूर्वीं समुद्रापर्यंत पसरलेली ही
मेदिनी या नांवानें प्रसिद्ध होती. कारण. ती सर्व मधुकैटभराक्षसांच्या मेदानें भरून
गेली होती. त्यामुळें ब्रह्मवादी द्विज या देवीस मेदिनी असें झणत ४५. पुढें वेनपुत्र पृथूनें

चोच्यते । पृथुना प्रविभक्ता च शोधिता च वसुन्धरा ४६ सस्याद्वरवती स्फीता पुरपत्तन-
मालिनी । एवं प्रभावो वैन्यः स राजाऽऽसीद्वाजसत्तमः ४७ नमस्यश्चैव पूज्यश्च भूतग्रामैर्न
संशयः । ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदांगपारगैः ४८ पृथुरेव नमस्कार्यो ब्रह्मयोनिः सनातनः ।
पार्थिवैश्च महाभागैः पार्थिवत्वमभीप्सुभिः ४९ आदि राजो नमस्कार्यः पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ।
योधैरपि च विक्रान्तैः प्राप्तुकामैर्जयं युधि । पृथुरेव नमस्कार्यो योधानां प्रथमो नृपः ५०
यो हि योद्धा रणं याति कर्तयित्वा पृथुं नृपम् । स घोररूपान्संग्रामान् क्षेमी तरति कीर्ति-
मान् ५१ वैश्यैरपि च वित्ताढ्यैः पुण्यवृत्तिमनुष्ठितैः । पृथुरेव नमस्कार्यो वृत्तिदाता महा-
यशाः ५२ तथैव शूद्रैः शुचिभिस्त्रिवर्णपरिचारिभिः । आदिराजो नमस्कार्यः श्रेयः परमभी-
प्सुभिः ५३ एते वत्सविशेषाश्च दोग्धारः क्षीरमेव च । पात्राणि च मयोक्तानि किं भूयो
वर्णयासि ते ५४ य इदं शृणुयान्नित्यं पृथोश्चरितमादितः । पुत्रपौत्रसमायुक्तो नोदते
सुचिरं भुवि ५५ [३८८] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि षष्ठो-
ऽध्यायः ॥ ६ ॥

जनमेजय उवाच ॥ मन्वंतराणि सर्वाणि विस्तरेण तपोधन । तेषां सृष्टिं विसृष्टिं च वैशं-
पायन कीर्तय १ यावन्तो मनवश्चैव यावन्तं कालमेव च । मन्वन्तरमहं ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि
तत्त्वतः २ वैशंपायन उवाच ॥ न शक्यो विस्तरस्तात वक्तुं वर्षशतैरपि । मन्वन्तराणां

तिचा कन्यारूपाने स्वीकार केल्याकारणाने पृथूच्या द्रुहितृत्वास प्राप्त झालेल्या त्या देवीस
पृथ्वी असें ह्मणू लागले. पृथूने तिचा विभाग केला व त्या वसुंधरेचें शोधन केलें ४६.
त्यामुळे पुढें ती धान्याच्या खाणींनीं युक्त, विस्तृत आणि राजधान्या व बाजारांचे
मोठमोठे गांव यांच्या समूहांनीं संपन्न झाली. सारांश, तो उत्तम राजा वैन्य असा प्रभाव-
शाली होता ४७. तो सर्व भूतसमूहांस नमस्कार व पूजा करण्यास योग्य असा होता
यांत संशय नाहीं. महाभाग व वेदवेदांगपारग ब्राह्मणांकडून नमस्कार केला जाण्यास
पृथूच योग्य होता. कारण तो आत्रेय (अत्रि गोत्रोत्पन्न) असल्यामुळे ब्रह्मयोनि व
विष्णुरूप होता. पार्थिवत्वाची इच्छा करणाऱ्या महाप्रभावी राजांसाठी आदिराजा प्रताप-
वान् वैन्य पृथूचें वंद्य होता. युद्धांत जयाची इच्छा करणाऱ्या पराक्रमी योद्ध्यांसाठी
योद्ध्यांतील पहिला राजा पृथूचें नमस्कार्य आहे. जो योद्धा पृथु राजास वंदन करून
रणांत जातो तो घोररूप संग्रामासाठी सहज तरून जातो व त्यास सुख आणि कीर्ति
यांची प्राप्ति होते ४८-५१. पुण्यवृत्तीनें मिळविलेल्या धनाने संपन्न असलेल्या वैश्यांनींही
वृत्तिदात्या महायशस्वी पृथूसचें नमस्कार करावा ५२. त्याचप्रमाणे परम कल्याणाची इच्छा
करणाऱ्या व तीनवर्णांची परिचर्या करणाऱ्या पवित्र शूद्रांनींही त्या आदिराजास नमस्कार
करावा ५३. असो; येथवर मी तुला निरनिगळे गोमातेचें वत्स, दोहन करणारे, क्षीर व
पात्रे सांगितलीं. आतां आणखी काय सांगूं ? ५४. जो हें पृथूचें चरित्र पहिल्यापासून
नित्य ऐकतां तो पुत्रपौत्र समायुक्त होऊन भूलोकीं दीर्घकाल आनंद भोगतो ५५. इति
श्रीमहा० खिल० हरिवं० हरिवंशपर्वणिकीं पृथूच्या चरित्राविषयीं सहावा अध्याय समाप्त
झाला ॥ ६ ॥

जनमेजयः—तपोधन वैशंपायन मुने, सर्व मन्वंतरे, मनु, देव इत्यादिकांची सृष्टि व
विशेष उत्पत्ति मला सांगा १. मनु किती झाले व त्यांचा काल किती होता? आणि त्याचप्र-

कौरव्य संक्षेपं त्वेव मे शृणु ३ स्वायंभुवो मनुस्तात मनुः स्वारोचिषस्तथा । उत्तमस्तामस-
 श्वैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ४ वैवस्वतश्च कौरव्य सांसतो मनुरुच्यते । सावर्णिश्च मनुस्तात
 भौत्यो रौच्यस्तथैव च ५ तथैव मेरुसावर्णाश्चत्वारो मनवः स्मृताः । अतीता वर्तमानाश्च
 तथैवानागताश्च ये ६ कीर्तिता मनवस्तात मयैते तु यथाश्रुतम् । ऋषींस्तेषां प्रवक्ष्यामि
 पुत्रान्देवगणांस्तथा ७ मरीचिरत्रिभगवानंगिराः पुलहः क्रतुः । पुलस्त्यश्च वसिष्ठश्च सप्तैते
 ब्रह्मणः सुताः ८ उत्तरस्यां दिशि तथा राजन्सप्तर्षयोऽपरे । यामा नाम तथा देवाआसन्स्वायं-
 भुवेन्तरे ९ आग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधामेधातिथिर्वसुः । ज्योतिष्मान्द्युतिमान्हव्यः सवनः पुत्र
 एव च १० मनोः स्वायंभुवस्यैते दश पुत्रा महौजसः । एतत्ते प्रथमं राजन्मन्वन्तरमुदाह-
 तम् ११ और्वो वसिष्ठपुत्रश्च स्तंबः काश्यप एव च । प्राणो बृहस्पतिश्चैव दत्तो निश्च्यवन-
 स्तथा १२ एते महर्षयस्तात वायुप्रोक्ता महाव्रताः । देवाश्च तुषिता नाम स्मृताः स्वारोचि-
 षैतरे १३ हविध्रः सुकृतिर्ज्योतिरापो मूर्तिरयस्मयः । प्रथितश्च नभस्यश्च नभऊर्जस्तथै-
 वच १४ स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात महात्मनः । कीर्तिताः पृथिवीपाल महावीर्यपरा-
 क्रमाः १५ द्वितीयमेतत्कथितं तव मन्वन्तरं मया । इदं तृतीयं वक्ष्यामि तन्नियोध नराधिप १६
 वसिष्ठपुत्राः सप्तासन्वासिष्ठा इति विश्रुताः । हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्जा नाम महौजसः १७

माणें हे ब्राह्मणवर्य, मन्वंतरांचा विस्तार केवढा आंहे हें मी तत्त्वतः श्रवण करण्याची इच्छा करितों २. वैशंपायनः—बावारे कौरवकुलभूषणा, मन्वंतरांचा विस्तार शेंकडों वर्षांनीही सांगतां येण्यासारखा नाही. यास्तव मी त्यांचें संक्षेपतः वर्णन करितों तें ऐक ३. स्वायंभुव मनु, स्वारोचिष मनु, उत्तम, तामस, रैवत, व चाक्षुष, हे सहा प्राचीन मनु असून, हे राजा, वैवस्वत हा वर्तमान मनु आहे. सावर्णि मनु, भौत्य मनु व रौच्य मनु, आणि त्याचप्रमाणें ब्रह्मसावर्णि, रुद्रसावर्णि, मेरुसावर्णि व दक्षसावर्णि, हे चार मनु पुढें होणार आहेत. मेरुवर तपश्चर्या करून हे चौवे सिद्ध झाले. त्यामुळें त्या सर्वास मेरुसावर्णि असें ह्मणतात. असो; येणेंप्रमाणें मीं तुला मागें झालेले, प्रस्तुतकालीं असलेला व पुढें होणारे सर्व मनु मला जसे ठाऊक होतें त्याप्रमाणें सांगितलें. त्या मनुंचे पुत्र, ऋषि व देव यांचेंही वर्णन करितों ४-७. मरीचि, अत्रि, भगवान् अंगिरा, पुलह, क्रतु, पुलस्त्य व वसिष्ठ हे सात ब्रह्मदेवाचे पुत्र आहेत. स्वायंभुव मन्वंतरांत वैवस्वत मन्वंतरगत मरीच्यादि सात ऋषींहून निराळे असे हे सात ऋषि उत्तर दिशेमध्ये होते. त्याचप्रमाणें यामानामक देव होते ९. आग्नीध्र, अग्निबाहु, मेधा, मेधातिथि, वसु, ज्योतिष्मान्, द्युतिमान्, हव्य, सवन, व पुत्र हे स्वायंभुव मनुचें दहा महा ओजस्वी पुत्र होत. हे राजा, हें मी तुला प्रथम मन्वंतर सांगितलें ८-११. और्व नामक वसिष्ठपुत्र, स्तंब, काश्यप, प्राण, बृहस्पति, दत्त व निश्च्यवन हे महाव्रतसंपन्न वायुप्रोक्त महर्षि व तुषितनामक देव स्वारोचिष मन्वंतरांत होते असें सांगितलें आहे १२, १३. हविध्र, सुकृति, ज्योति, आप, मूर्ति, अयस्मय, प्रथित, नभस्य, नभ, व ऊर्ज हे महात्म्या स्वारोचिष मनुचे पुत्र होते असें सांगितलें आहे. हे पृथ्वीपाला, ते महावीर्यवान् व पराक्रमी होते. मी तुला हें (स्वारोचिषाचें) दुसरें मन्वंतर सांगितलें आहे. बा नराधिपा, आतां हें तिसरें मन्वंतर सांगतां तें ऐक १४-१६. वसिष्ठांचें वासिष्ठ या नांवानें प्रसिद्ध असलेले सातपुत्र होते. पूर्वी जे ऊर्जसंज्ञक अति प्रतापी हिरण्यगर्भपुत्र होते तेच मागून वासिष्ठ झाले.

ऋषयोऽत्र मया प्रोक्ताः कीर्त्यमानान्निबोध मे । औत्तमेयान्महाराज दशपुत्रान्मनोरमान् १ :
 ईष ऊर्जस्तनूजश्च मधुर्माधव एव च । शुचिः शुक्रः सहश्चैव नभस्यो नभ एव च १९
 भानवस्तत्र देवाश्च मन्वन्तरमुदाहृतम् । मन्वन्तरं चतुर्थं ते कथयिष्यामि तच्छृणु २० काव्यः
 पृथुस्तथैवाग्निर्जन्युर्धामा च भारत । कपीवानकपीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽपरे २१ पुराणे कथि-
 तास्तात पुत्राः पौत्राश्च भारत । सत्या देवगणाश्चैव तामसस्यान्तरं मनोः २२ पुत्रांश्चैव प्रव-
 क्ष्यामि तामसस्य मनोर्नृप । द्युतिस्तपस्यः सुतपीस्तपोमूलस्तपोधनः २३ तपोरतिरकल्माष-
 स्तन्वी धन्वी परंतपः । तामसस्य मनोरेते दश पुत्राः महाबलाः २४ वायुभोक्ता महाराज पंचमं
 तदनंतरम् । वेदत्राहुर्यदुधश्च मुनिर्वेदशिरास्तथा २५ हिरण्यरोमा पर्जन्य ऊर्ध्ववाहुश्च
 सोमजः । सत्यनेत्रस्तथाऽऽत्रेय एते सप्तर्षयोऽपरे २६ देवाश्चाभूतरजसस्तथा प्रकृतयोऽपरे ।
 पारिप्लवश्चरैभ्यश्च मनोरन्तरमुच्यते २७ अथ पुत्रानिमांस्तस्य निबोध गदतो मम । धृतिमा-
 नव्ययो युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः २८ अरण्यश्च प्रकाशश्च निर्मोहः सत्यवाक्कृती । रैव-
 तस्य मनोः पुत्राः पंचमं चैतदन्तरम् २९ पष्टं ते संप्रवक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप । भृगुर्नभो
 विवस्वांश्च सुधामा विरजास्तथा ३० अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तैते वै महर्षयः । चाक्षुषस्यां-
 तरे तातमनोर्देवानिमान् शृणु ३१ आद्याः प्रभूता ऋषयः पृथग्भावा दिव्योक्तः । लेखाश्च
 नाम राजेन्द्र पंच देवगणाः स्मृताः । ऋषेरंगिरसः पुत्रा महात्मानो महौजसः ३२ नाड्वलेया
 महाराज दशपुत्राश्च विश्रुताः । ऊरुप्रभृतयो राजन्पष्टं मन्वन्तरं स्मृतम् ३३ अत्रिर्वसिष्ठो

तेच तिस्र्या उत्तम मन्वन्तरांतील सप्तर्षि होत. हे महाराजा, आतां मी तुला उत्तम मनुचे दहा मनोरम पुत्र सांगतो ते ऐक १७. १८. ईष, ऊर्ज, तनूज, मधु, माधव, शुचि, शुक्र, सह; नभस्य व नभ असे त्याचे दहा पुत्र होते १९. भानु हे त्यांतील देव होत. असो; हे तिसरें उत्तमाचें मन्वन्तर मी तुला सांगितलें. आतां चवथें मन्वन्तर तुला सांगतो तें ऐक २०. काव्य; पृथु, अग्नि, ज यु, धामा, कपीवान् व अकपीवान् हे त्यांतील निराळे सप्तर्षि पुराणांत सांगितले आहेत. भारता, पुत्र, पौत्र व सत्य देवगण तामस मन्वन्तरांत होते २१, २२. राजा, तामस मनुच्या पुत्रांचीं नांवे द्युति, तपस्य, सुतप, तपोमूल, तपोधन, तपोरति, अकल्माप, तन्वी, धन्वी व परंतप अशीं होतीं. तामस मनुचे हे दहापुत्र महाबलाढ्य हांते असे वायूनें सांगितलें आहे. महाराजा, त्याच्यानंतर रैवत मनुचें पांचवें मन्वन्तर लागलें. वेद, वाहु, यदुध, मुनि वेदशिरा २३-२५, हिरण्यरोमा, पर्जन्य, सोमज, ऊर्ध्ववाहु व आत्रेय सत्यनेत्र हे त्यांतील सप्तर्षि होत. अभूतवजः स्वभाव प्रकृति देव आणि पारिप्लव व रैभ्य देवतागण त्यांत होते २६, २७. आतां मी त्याच्या पुत्रांचीं नांवे सांगतो तीं ऐक. धृतिमान्, अव्यय, युक्त, तत्त्वदर्शी, निरुत्सुक, अरण्य, प्रकाश; निमोहि, सत्यवाक् व कृति असे रैवत मनुचे पुत्र होते. हे पांचवें अंतर झालें २८, २९. नराधिपा, आतां मी तुला सहावें मन्वन्तर सांगतो. भृगु, नभ, विवस्वान्, सुधामा, विरज, अतिनामा व सहिष्णु, हे सात महर्षि चाक्षुष मनुच्या अंतरांत होते. आतां देव ऐक. आद्य-देव, प्रभूतदेव, ऋषिदेव, पृथग्भाव देव व लेख देव असे त्यांतील पांच देवगण होते. अंगिरस ऋषीचे महाप्रतापी व महात्मे ऊरुप्रभृति नाड्वलेय संज्ञक दहा पुत्र हेच त्या मनुचे प्रसिद्ध पुत्र होत. (नाड्वलानामक मातेच्या ठायीं झाल्यामुळें त्यांस नाड्वलेय असें नांव प्राप्त झालें होतें.) सहाव्या मन्वन्तरांतील ऋष्यादिकांचें वर्णन केलें ३०-३३. अत्रि,

भगवान्कश्यपश्च महानृषिः । गौतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ३४ तथैव पुत्रो
भगवान्ऋचीकस्य महात्मनः । सप्तसो जमदग्निश्च ऋषयः सांप्रतं दिवि ३५ साध्या रुद्राश्च
विश्वे च मरुतो वसवस्तथा । आदित्याश्चाश्विनी चापि देवौ वैवस्वती स्मृतौ ३६ मनोर्वैवस्व-
तस्यैते वर्तन्ते सांप्रतेन्तरे । इक्ष्वाकुप्रमुखाश्चैव दश पुत्रा महात्मनः ३७ एतेषां कीर्तितानां तु
महर्षिणां महौजसाम् । राजन् पुत्राश्च पौत्राश्च दिक्षु सर्वासु भारत ३८ मन्वंतरेषु सर्वेषु
प्राग्दिशः सप्तसप्तकाः । स्थिता लोकव्यवस्थार्थं लोकसंरक्षणाय च ३९ मन्वन्तरे व्यति-
क्रान्ते चत्वारः सप्तका गणाः । कृत्वा कर्म दिवं यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ४० ततोऽन्ये
तपसा युक्ताः स्थानमाप्नुयन्त्युत । अतीता वर्तमानाश्च क्रमेणैतेन भारत ४१ एतान्युक्तानि
कौरव्य सप्तर्षीतानि भारत । मन्वन्तराणि षट्चापि निबोधानागतानि मे ४२ सावर्णा
मनवस्तात पंचतांश्च निबोध मे । एको वैवस्वतस्तेषां चत्वारस्तु प्रजापतेः ४३ परमेष्ठिसुता-
न्नात मेरुसावर्णतां गताः । दक्षस्यैते हि दौहित्राः प्रियायास्तनया नृप । महांतस्तपसा युक्ता
मेरुते महौजसः ४४ रुचेः प्रजापतेः पुत्रो रौच्यो नाम मनुः स्मृतः । भूत्यां चोत्पादितो
देव्यां भौत्यो नाम रुचेः सुतः ४५ अनागताश्च सप्तैते स्मृता दिवि महर्षयः । मनोरंतरमा-
साद्य सावर्णस्येह ताऽऽवृणु ४६ रामोव्यासस्तथाऽऽत्रेयोदीप्तिमानिति विश्रुतः । भारद्वाज-
स्तथा द्रौणिरश्च याना महाद्युतिः ४७ गौतमस्यात्मजश्चैव शरद्वाज्ञाम गौतमः । कौशिको

भगवान् वासिष्ठ, महर्षि कश्यप, गौतम, भरद्वाज, व विश्वामित्र आणि त्याचप्रमाणे सातवा
महात्म्या ऋचीकाचा पुत्र भगवान् जमदग्नि हे सप्तर्षि सांप्रतकालीं आकाशांत
आहेत ३४, ३५. साध्य, रुद्र, विश्वे, मरुत् वसु, आदित्य, अश्विनीकुमार, व दोन वैवस्वत
हे देव सांप्रतकालीं चाललेल्या वैवस्वत मनूच्या अंतर्गत सांगितले आहेत. त्या मनूचे
इक्ष्वाकुप्रभृति दहा महात्मे पुत्र होते ३६, ३७. हे भारता, या वर सांगितलेल्या महा प्रभाव
शाली महर्षींचे पुत्र व पौत्र सर्व दिशामध्ये आहेत ३८. सर्व मन्वंतरांत पूर्व कल्पांत
सांगितल्याप्रमाणे एकूणपन्नास मरुत् लोकव्यवस्थार्थ व लोकसंरक्षणार्थ स्थित असतात.
ते प्रत्येक मन्वंतरांत उत्पन्न होतात ३९. पण त्यांतील अठ्ठावीस मरुत् मन्वंतर समाप्त
झाले असतां स्वकर्म करून रवर्गास जातात व चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति या क्रमाने निरा-
मय ब्रह्मपदास पांचतात ४०. दुसऱ्या मन्वंतराच्या आरंभी पूर्वीचे मुक्त न झालेले एक-
वीस मरुत् पुनः उत्पन्न होतात. व तपश्चर्या करणारे दुसरे अठ्ठावीस पुण्यवान् जीव नवी-
नच मरुत् होऊन मरुतांची एकूणपन्नास ही संख्या पुरी करितात. जनमेजया, मागचे व
सांप्रतकालीं असलेले मरुत् याच क्रमाने झाले आहेत ४१. राजा, हीं मी तुला मागे
होऊन गेलेलीं सात मन्वंतरे सांगितलीं. आतां बाकीचीं पुढचीं सहा (सात)
मन्वंतरे एक ४२. सावर्ण मनु पांच आहेत. ते कोणते ते सांगतो. त्यांतील एक
वैवस्वत. (त्याचे वर्णन केलेच आहे) व बाकीचे चार परमेष्ठी प्रजापतींचे पुत्र असून
ते मेरुसावर्णतेस प्राप्त झाले (म्ह० मेरुसावर्ण झाले.) वा राजा, हे दक्षाचे नातु. प्रिया-
नामक दक्षकन्येचे पुत्र. ते महाप्रभावशाली महात्मे मेरुपृष्ठावर तप करिते झाले ४३-४४.
रुचि प्रजापतीचा रौच्य नामक पुत्र मनु झाला. भूति देवीच्या ठायीं भौत्यनामक
रुचीचा पुत्र उत्पन्न झाला ४५. सावर्ण मनूचे अंतर लागले असतां पुढें होणारे हे सात
महर्षि सांगितले आहेत. राजन्, मी आतां त्याचे वर्णन करितों ४६. राम, व्यास,

गालवश्चैव रुरुः काश्यप एव च ४८ एते सप्त महात्मानो भविष्या मुनिसत्तमाः । ब्रह्मणः सदृशाश्चैते धन्याः सप्तर्षयः स्मृताः ४९ अभिजात्याऽथ तपसा मन्त्रव्यकरणस्तथा । ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु स्मृताः सप्तर्षयोऽमलाः ५० भूतभव्यभवज्ज्ञानं बुद्ध्वा चैव तु ये स्वयम् । तपसा वै प्रसिद्धा ये संगताः प्रविचिन्तकाः ५१ मन्त्रव्याकरणाद्यैश्च ऐश्वर्यात्सर्वशश्च ये । एतान्भार्यान्द्विजो ज्ञात्वा नैष्ठिकानि च नाम च ५२ सप्त ते सप्तभिश्चैव गुणैः सप्तर्षयः स्मृताः । दीर्घायुषो मन्त्रकृत ईश्वरा दीर्घचक्षुषः ५३ बुद्ध्या प्रत्यक्षधर्माणो गोत्रप्रवर्तकास्तथा । कृतादिषु युगाख्येषु सर्वेष्वेव पुनः पुनः ५४ प्रावर्तयन्ति ते वर्णानाश्रमांश्चैव सर्वशः । सप्तर्षयो महाभागाः सत्यधर्मपरायणाः ५५ तेषां चैवान्वयोत्पन्ना जायन्तीह पुनः पुनः । मन्त्रब्राह्मणकर्तारो धर्मे प्राशिक्षिते तथा ५६ यस्माच्च वरदाः सप्त परेभ्य एव याचिताः । तस्मान्न कालो न वयः प्रमाणमृषिभावेन ५७ एष सप्तर्षिकोद्देशो व्याख्यातस्ते मया नृप । सावर्णस्य मनोः पुत्रान्भविष्याञ्छृणुसत्तम ५८ वरीयांश्चावरीयांश्च संमतो धृतिमान्वसुः । चरिष्णुरप्यधृष्णुश्च वाजः सुभितिरेव च । सावर्णस्य मनोः पुत्रा भविष्या नव भारत ५९ प्रथमे मेरुसावर्णे प्रवक्ष्यामि मुनीञ्छृणु । मेधातिथिस्तु पौलस्त्यो वसुः काश्यप एव च ६० ज्योतिष्मान्भार्गवश्चैव युतिमानंगिरास्तथा । सवनश्चैव वासिष्ठ आत्रेयो हव्यवाहनः ६१ पौलहः सत्य इत्येते मुनयो रोहितेन्तरे । देवतानां गणास्तत्र त्रय एव नराधिप ६२ दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहि-

विख्यात आत्रेय दीप्तिमान्, महातेजस्वी भारद्वाज द्रौणि, अश्वत्थामा ४७, गौतमान्ना पुत्र शरद्वान् नामक गौतम (कृपाचार्य), कौशिक, गालव व काश्यप रुरु ४८. हे सात महात्मे पुढें होणारे सप्तर्षि होत. हे उत्तम मुनि ब्रह्मदेवासारिखे धन्य आहेत असें ह्मटलें आहे ४९. उत्तम जन्म, तपश्चर्या, मंत्र व्याख्यान, इत्यादिकांच्या योगानें ते अमल सप्तर्षि ब्रम्हलोकांत प्रतिष्ठित झाले ५०. त्यांना भूत, भविष्य व वर्तमान अशा तिन्ही कालांचें ज्ञान आपोआप झालें. ते तपाच्या योगानें ही प्रासिद्ध होते. व सर्व मिळून विशेष प्रकारचें चिंतन करीत. मन्त्रव्याख्यानादिकांच्या योगानें परम ऐश्वर्य प्राप्त झाल्या कारणानें ते सर्वतः परिपूर्ण होते. ते धर्मज्ञ असून नैष्ठिककर्म करणारे व त्यामुळें कीर्ति मिळविणारे होते. सात या संख्येनें युक्त असलेल्या त्यांना सप्तर्षि ह्मणतात. त्यांचें आयुष्य दीर्घ होतें; ते मंत्र करणारे होते. ते ईश्वर व दीर्घदृष्टि होते ५१-५३; बुद्धीच्या योगानें ते धर्मास प्रत्यक्ष जाणत होते व ते गोत्रप्रवर्तक होते. कृतादि सर्व युगांमध्ये ते महाभाग व सत्यधर्मपरायण पुनः पुनः सर्व वर्ण व आश्रम यांस प्रवृत्त करितात ५४, ५५. यालोकीं वारंवार उत्पन्न होणारे हे सर्व पुरुष त्यांचेच वंशज होत. धर्म अतिशय शिथिल झाला असतां ते मन्त्रब्राह्मणात्मक वेद प्रवृत्त करितात. ते सर्व वर देणार असल्यामुळें श्रेष्ठ पुरुषांकडूनही प्रार्थना केले जातात. तस्मात् ऋषि होण्यास बाल व वय प्रमाण नसतें. राजा, हा सप्तर्षिसंबंधीं उद्देश मी तुला सांगितला. आतां, हे उत्तमा, सावर्ण मनुचें पुढें होणारे पुत्र ऐक. वरीयान्, अवरीयान्, संमत, धृतिमान्, वसु. चरिष्णु, अधृष्णु, वाज व सुमति, हे सावर्णमनुचे नऊ पुढें होणारे पुत्र आहेत ५६-५९. प्रथम मेरुसावर्णाख्य नवव्या युगामध्ये मुनि कोणते होते तें सांगतों ऐक. पौलस्त्य मेधातिथि, काश्यप गोत्री वसु, भार्गवगोत्री ज्योतिष्मान्, अंगिरसगोत्री युतिमान्, वासिष्ठगोत्री सवन, आत्रिगोत्रज हव्यवाहन ६०, ६१, व पुरुहगोत्री सत्य हे रोहितसंज्ञक या मनुच्या अंतरांत सप्तर्षि होते. हे नराधिपा,

तस्य प्रजापतेः । मनोः पुत्रो धृष्टकेतुः पंचहोत्रो निराकृतिः ६३ पृथुः श्रवा भूरिधामा ऋर्वा
कोष्ठहतो गयः । प्रथमस्य तु सावर्णेर्नव पुत्रा महौजसः ६४ दशमे त्वथपर्याये द्वितीयस्यां-
तरे मनोः । हविष्मान् पौलहश्चैव सुकृतिश्चैव भार्गवः । आपोमूर्तिस्तथाऽऽत्रेयो वासिष्ठश्चा-
ष्टमः स्मृतः ६५ पौलस्त्यः प्रामतिश्चैव न भोगश्चैव काश्यपः । अंगिरा नभसः सत्यः सप्तैते
परमर्षयः ६६ देवतानां गणौ द्वौ तौ ऋषिमन्त्राश्च ये स्मृताः । मनोः सुतोत्तमौजाश्च निकु-
बंधश्च वीर्यवान् ६७ शतानीकोनिरामित्रो वृषसेनो जयद्रथः । भूरियुम्नः सुवर्चाश्च नव
त्वेते मनोः सुताः ६८ एकादशेऽथ पर्याये तृतीयस्यान्तरे मनोः । तस्य सप्तऋषींश्चापि
कीर्त्यमानान्निबोध मे ६९ हविष्मान् काश्यपश्चापि हविष्मान्यश्च भार्गवः । तरुणश्च तथा-
ऽऽत्रेयो वासिष्ठस्त्वनघस्तथा ७० अंगिराश्चोदधिष्णाश्च पौलस्त्यो निश्वरस्तथा । पुलहश्चा-
ग्नितेजाश्च भाव्याः सप्त महर्षयः ७१ ब्रह्मणस्तु सुता देवा गणास्तेषां त्रयः स्मृताः । संवर्तकः
सुशर्मा च देवानीकः पुरुद्वहः ७२ क्षेमधन्वा दृढायुश्च आदर्शः पण्डको मनुः । सावर्णस्य
तु पुत्रा वै तृतीयस्य नव स्मृताः ७३ चतुर्थस्य तु सावर्णेर्ऋषिस्तप्त निबोधमे । द्युतिर्वासिष्ठ-
पुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा ७४ अंगिरा तपसोमूर्तिस्तपस्वी काश्यपस्तथा । तपोशनश्च
पौलस्त्यः पौलहश्च तपोरविः ७५ भार्गवः सप्तमस्तेषां विक्षेपस्तु ततो धृतिः । पंच देवगणाः
प्रोक्ता मानसा ब्रह्मणश्च ते ७६ देववायुरदूरश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः । मित्रवान् मित्रदेवश्च
मित्रसेनश्च मित्रकृत् । मित्रबाहुः सुवर्चाश्च द्वादशस्य मनोः सुताः ७७ त्रयोदशेऽथ पर्याये

त्या मन्वंतरांत देवतांचे तीनच गण असतात ते दक्षपुत्र रोहित प्रजापतीचे पुत्र-
होत. धृष्टकेतु, पंचहोत्र, निराकृति ६२, ६३. पृथु, श्रवा, भूरिधामा, ऋर्वा, कोष्ठहत, व
गय असे हे नऊ प्रथम सावर्ण मनुचे महातेजस्वी पुत्र होते ६४. दहाव्या पर्या-
यांतील द्वितीय मनुच्या (ह्य. दक्षसावर्णांच्या) अंतरांत पुलहगोत्री हविष्मान्,
भृगुगोत्रज सुकृति, आत्रेय आपोमूर्ति, वासिष्ठ गोत्रज अष्टम ६५. पौलस्त्य प्रामति,
काश्यपगोत्री नभोग व नभःसंज्ञक अंगिराचा पुत्र सत्य असे सात परम ऋषि
होते ६६. अग्न्यादि व धूमादि अशा उत्तरायण-दक्षिणायन मार्गांच्या अभिमानी
देवता हेच दोन देवतागण सांगितलेले आहेत. मनोःसुत, उत्तमौजा, वीर्यवान् निकुबंध,
शतानीक, निरामित्र, वृषसेन, जयद्रथ, भूरियुम्न, व सुवर्चा हे नऊ त्या मनुचे पुत्र
होत ६७, ६८. अकराव्या पर्यायांत तिसऱ्या सावर्ण मनुच्या अंतरांत कोणकोणते सप्तर्षि
होते ते सांगतां एक ६९. काश्यप हविष्मान्, भार्गव हविष्मान्, आत्रेय तरुण, वासिष्ठ
अनघ, अंगिरा उदधिष्णा, पौलस्त्य निश्वर, व पुलहगोत्रज अग्नितेजा हे त्या रुद्रसाव-
र्णांच्या मन्वंतरांत सप्तर्षि होणार आहेत ७०, ७१. ब्रह्मदेवाचे पुत्र हे त्यांतील देव. त्यांचे
तीन गण आहेत. संवर्तक, सुशर्मा, देवानीक, पुरुद्वह, क्षेमधन्वा, दृढायु, आदर्श, पण्डक
व मनु हे त्या तिसऱ्या सावर्ण मनुचे नऊ पुत्र होत ७२, ७३. आतांचवथ्या सावर्ण मन्वंत-
रांतील सात ऋषि सांगतां. वासिष्ठ द्युति, आत्रेय सुतपा ७४, अंगिरा तपसोमूर्ति, काश्यप
तपस्वी, पौलस्त्य तपोशन, व पौलह तपोरवि, हे सहा व ज्यास धृति असेंही ह्यणतात
असा त्यांतील सातवा भार्गव विक्षेप, हे सप्तर्षि होतील. पांच देवगण
सांगितलेले आहेत. ते ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र होत ७५, ७६. देववायु, अदूर, देव-
श्रेष्ठ, विदूरथ, मित्रवान्, मित्रदेव, मित्रसेन, मित्रकृत्, मित्रबाहु व सुवर्चा असे

भाव्ये मन्वन्तरे मनोः । अंगिराश्चैव धृतिमान् पौलस्त्यो हव्यपस्तुयः ७८ पौलहस्तत्त्वदर्शी च भार्गवश्च निरुत्सुकः । निष्प्रकंपस्तथाऽऽत्रेयो निर्मोहः काश्यपस्तथा ७९ सुतपाश्चैव वासिष्ठः सप्तैते तु महर्षयः । त्रय एव गणाः प्रोक्ता देवतानां स्वयंभुवा ८० त्रयोदशस्य पुत्रास्ते विज्ञेयास्तु रुचेः सुताः । चित्रसेनो विचित्रश्च नयो धर्मभृतो धृतः ८१ सुनेत्रः क्षत्रवृद्धिश्च सुतपा निर्भयोदृढः । रौच्यस्यैते मनोः पुत्रा अन्तरे तु त्रयोदशे ८२ चतुर्दशेऽथ पर्याये भौत्यस्यैवान्तरे मनोः । भार्गवो ह्यतिबाहुश्च शुचिरांगिरसस्तथा ८३ युक्तश्चैव तथाऽऽत्रेयो शुक्रो वासिष्ठ एव च । अजितः पौलहश्चैव अंत्याः सप्तर्षयश्च ते ८४ एतेषां कलय उत्थाय कीर्तिनात्सुखमेधते । यशश्चाप्नोति सुमहदायुश्चैव भवेत्तथा ८५ अतीतानागतानां वै महर्षीणां सदा नरः । देवतानां गणां प्रोक्ताः पंच वै भरतर्षभ ८६ तरंगभीरुर्वप्रश्च तरस्वानुग्र एव च । अभिमानी प्रवीणश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा ८७ तेजस्वी सबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः । भौत्यस्यैवाधिकारे तु पूर्णे कल्पस्तु पूर्यते ८८ इत्येते नामतोऽतीता मनवः कीर्तिता मया । तैरियं पृथिवी क्षात समुद्रान्ता सपत्तना ८९ पूर्णे युगासहस्रं तु परिपालया नराधिप । प्रजाभिश्चैव तपसा संहारस्तेषु निव्यशः ९० [६७८] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि मन्वन्तरवर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

जनमेजय उवाच ॥ मन्वन्तरस्य संख्यानं युगानां च महामते । ब्रह्मणोऽहः प्रमाणं च वक्तुमर्हसि मे द्विज १ वैशंपायन उवाच ॥ अहोरात्रं भजेत्सूर्यो मानवं लौकिकं परम् ।

बाराव्या मनुचे पुत्र होणार आहेत ७७. पुढें होणाऱ्या तेराव्या पर्यायांतील मनुच्या मन्वन्तरांत अंगिरा धृतिमान्, पौलस्त्य हव्यप ७८, पौलह तत्त्वदर्शी, भार्गव निरुत्सुक, आत्रेय निष्प्रकंप, काश्यप निर्मोहि, व वासिष्ठ सुतपा हे सात महर्षि होणार आहेत. त्यांत तीन देवतागण होतील असें स्वयंभूनें सांगितलें आहे ७९, ८०. तेराव्या रुचिसंज्ञक मनुच्या पुत्रांचीं नांवे चित्रसेन, विचित्र, नय, धर्मभृत, धृत ८१, सुनेत्र, क्षत्रवृद्धि, सुतपा, निर्भय, व दृढ अशीं होतीं. हे दहा तेराव्या अंतरांतील रौच्य मनुचे पुत्र होणार आहेत ८२. चवदाव्या पर्यायांतील भौत्य मनुच्या अंतरांत भार्गव अतिबाहु, आंगिरस शुचि ८३, आत्रेय युक्त, वासिष्ठ शुक्र, व पौलह अजित हे शेवटचे सप्तर्षि होतील ८४. प्रातःकालीं उठून जो कोणी यांचें नाम उच्चारितो त्यास सुख होतें; यश प्राप्त होतें; व दीर्घ आयुष्य होतें. यास्तव होऊन गेलेल्या व पुढें होणाऱ्या या सर्व सप्तर्षींचें नामस्मरण पुरुषानें सदा करावें. असो; हे भरतश्रेष्ठा, त्या शेवटच्या मन्वन्तरांत पांच देवतागण सांगितलेले आहेत ८५-८६. तरंगभीरु, वप्र, तरस्वान्, उग्र, अभिमानी, प्रवीण, जिष्णु, संक्रन्दन, तेजस्वी व सबल, असे हे भौत्य मनुचे पुत्र होतील. भौत्याचा अधिकार समाप्त झाला असतां कल्प पूर्ण होतो ८७, ८८. असो; जनमेजया, येणें प्रमाणें मी तुला मागच्या कल्पांत झालेल्या (व त्याच क्रमानें पुढें होणाऱ्या) मनुंचीं नांवे सांगितलीं. वा राजा, ते चवदा मनु पुरीं सहस्र चतुर्युगे या नगरयुक्त समुद्रांत पृथ्वीचें परिपालन करितात. व प्रजाही आपल्या तपाच्या योगानें तिला पाळितें. पण चवदा मनुंचा अधिकार समाप्त झाला असतां त्यांचा संहार अवश्य होतो ८९, ९०. इति श्रीमहा० खिल० हरिवं० हरिवंशपर्वणिकीं मन्वन्तर वर्णननामक सातवा अध्याय समाप्त झाला ॥ ७ ॥

तामुपादाय गणनां शृणु संख्यामरिंदम २ निमेषैः पंचदशभिः काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला ।
 त्रिंशत्कलो मुहूर्तस्तु त्रिंशता तैर्मनीषिणः ३ अहोरात्रमिति प्राहुश्चंद्रसूर्यगतिं नृप ।
 विशेषेण तु सर्वेषु अहोरात्रे च नित्यशः ४ अहोरात्राः पंचदश पक्ष इत्यभिशाब्दितः । द्वौ
 पक्षौ तु स्मृतो मासो मासौ द्वावृतुरुच्यते ५ अब्दं द्वयनमुक्तं तु अयनंत्वृतुभिस्त्रिभिः । दक्षिणं
 चोत्तरं चैव संख्यातत्त्वविशारदैः ६ मर्त्यमानेन यो मासः पक्षद्वयसमन्वितः । पितृणां तद्-
 होरात्रमिति कालविदो विदुः ७ कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लपक्षस्तु शर्वरी । कृष्णपक्षे त्वहः
 श्राद्धं पितृणां वर्तते नृप ८ मानुषेण तु मानेन यो वै संवत्सरः स्मृतः । देवानां तदहोरात्रं
 दिवा चैवोत्तरायणम् । दक्षिणायनं स्मृता रात्रिः प्राज्ञैस्तत्त्वार्थकोविदैः ९ दिव्यमब्दं दशगु-
 णमहोरात्रं मनोः स्मृतम् । अहोरात्रं दशगुणं मानवः पक्ष उच्यते १० पक्षो दशगुणो मासो
 मासैर्द्वादशभिर्गुणैः । ऋतुर्मनूनां संप्रोक्तः प्राज्ञैस्तत्त्वार्थदर्शिभिः । ऋतुत्रयेण त्वयनं तद्द्वये-
 नैव वत्सरः ११ चत्वार्येव सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् । तावच्छतीभवेत्संध्या संध्यां-
 शश्च तथा नृप १२ त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेता स्यात्परिमाणतः । तस्याश्च त्रिशती संध्या
 संध्यांशश्च तथाविधः १३ तथा वर्षसहस्रे द्वे द्वापरं परिकीर्तितम् । तस्यापि द्विशती संध्या

जनमेजय ह्यणतोः—हे महाबुद्धिमान् ब्राह्मणवर्य, मन्वंतराचें, युगाचें व ब्रह्मदेवाच्या
 दिवसाचें प्रमाण मला सांगण्यास आपण योग्य आहां १. वैशंपायनः—राजा, सूर्य
 आम्हां मनुष्यांच्या, मनूंच्या व ब्रह्मदेवांच्या अहोरात्रींचा विभाग करितो. यास्तव सूर्य-
 संबन्धी लोकप्रसिद्ध गणनेचा अंगीकार करूनच अहोरात्रगणना ऐक २. पंधरा निमेषांनीं
 काष्ठा होते. तीस काष्ठा ह्यणजे एक कला. तीस कलांचा एक मुहूर्त; व तीस मुहूर्तांची एक
 अहोरात्र होते असें विद्वान् सांगतात. विशेषतः दृष्टोत्पत्तीस येणारी जी चंद्रसूर्यांची गति (ह्य. एका
 उदयापासून दुसऱ्या उदयापर्यंत जो काल त्यास) तिला मेरूच्या चोहों बाजूंच्या भूप्रदेशांत
 नित्यशः अहोरात्र असें ह्यणतात ३, ४. पंधरा अहोरात्र म्हणजे एक पक्षसंज्ञक काल होतो.
 दोन पक्षांचा एक मास, दोन मास म्हणजे एक ऋतु ५. तीन ऋतूंनीं एक अयन व दोन अयनें
 म्हणजे एक वर्ष होतें. संख्येचें तत्व जाणण्यांत निपूण असलेल्या लोकांनीं दक्षिणायन व उत्तरा-
 यण अशीं अनयांचीं योग्य नांवे ठेविलीं आहेत ६. मनुष्याच्या या मानानें शुक्लकृष्णपक्षयुक्त
 जो एक मास तीच पितरांची अहोरात्र होय असें कालवेत्ते जाणतात ७. कृष्णपक्ष हा त्यांचा
 दिवस व शुक्लपक्ष ही रात्रि. एवढ्यासाठीच कृष्णपक्षांत व विशेषतः अमावास्येस पितरांचीं
 श्राद्धें होतात ८. मनुष्यांच्या मानानें जो संवत्सर (वर्ष) सांगितलेला आहे तीच देवांची
 अहोरात्र होय. उत्तरायण हा दिवस व दक्षिणायन ही रात्रि असें तत्त्वार्थ जाणणाऱ्या
 पंडितांनीं सांगितलें आहे ९. देवांचें दसपट वर्ष (ह्यणजे देवांची दहा वर्षे)
 ही मनूंची अहोरात्र असून दहा अहोरात्री हा त्यांचा पक्ष होय १०.
 त्यांच्या दहा पक्षांचा मास, व मनूंच्या बारा मासांचा ऋतु होतो असें तत्त्वार्थदर्शी
 प्राज्ञांनीं सांगितलें आहे तीन ऋतूंनींच त्यांचें अयन होतें व दोन अयनांचें वर्ष ११.
 दिव्य चार सहस्र वर्षे कृतयुग असतें व हे राजा, तितकीच (ह्यणजे चार) शत वर्षे
 संध्या व संध्यांश असतो. (कोणत्याही युगाच्या पूर्व व उत्तर संधिकालास क्रमानें
 संध्या व संध्यांश म्हणतात.) १२. तीन सहस्र दिव्य वर्षे त्रेतायुगाचें परिमाण आहे.
 त्याचा संध्या व संध्यांशकाल प्रत्येकीं तीनशें दिव्य वर्षे असतो १३. त्याचप्रमाणें द्वापराचें

संध्यांशश्च तथाविधः १४ कलिर्वर्षसहस्रं च संख्यातोऽत्र मनीषिभिः । तस्यापि शतिका
संध्या संध्यांशश्चैव तद्विधः १५ एषा द्वादशसाहस्री युगसंख्या प्रकीर्तिता । दिव्येनानेन
मानेन युगसंख्यां नियोज्य मे १६ कृतं त्रेताद्वापरंचकलिश्चैवचतुर्युगम् । युगं तदेकसप्तत्या
गणितं लूपसत्तम १७ मन्वन्तरनिति प्रोक्तं संख्यानार्थविशारदैः । अयनं चापि तत्प्रोक्तं
द्वेऽयने दक्षिणोत्तरे १८ मनुः प्रलीयते यत्र समाप्ते चायने प्रभोः । ततोऽपरो मनुः काल-
मेतावन्तं भवत्युत १९ समतीतेषु राजेन्द्र प्रोक्तः संवत्सरः सवै । तदेव चायुतं प्रोक्तं मुनिना
तत्त्वदर्शिना २० ब्रह्मणस्तदहः प्रोक्तं कल्पश्चेति स कथ्यते । सहस्रयुगपर्यन्ता या निशाप्रो-
च्यते बुधैः २१ निमज्जत्यप्सु यत्रोर्वी सशलवनकानना । तस्मिन्युगसहस्रे तु पूर्णे भरतस-
त्तम २२ ब्राह्मे दिवसपर्यन्ते कल्पो निःशेष उच्यते । युगानि सप्ततिस्तानि साग्राणि कथि-
तानि ते २३ कृतत्रेतानि युक्तानि मनोरन्तरमुच्यते । चतुर्दशैते मनवः कीर्तिताः कीर्तिवर्धनाः २४
वेदेषु सपुराणेषु सर्वेषु प्रभविष्णवः । प्रजानां पतयो राजन् धन्यमेषां प्रकीर्तनम् २५
मन्वन्तरेषु संहाराः संहारान्तेषु संभवाः । न शक्यमन्तरं तेषां वक्तुं वर्षशतैरपि २६ विस-

प्रमाण दोन सहस्र वर्षे सांगितले आहे. त्याची संध्या दोनशें दिव्य वर्षे असून संध्यांशही
तितकाच आहे १४. विद्वानांनी कलियुगाची संख्या वर्षसहस्र केली आहे. व त्याचा संध्या-
काल आषि संध्यांश प्रत्येकीं शंभर दिव्य वर्षे असतो १५. अशीं हीं दिव्य मानानें वारा
सहस्र वर्षे हें चतुर्युगाचें कालप्रमाण आहे. आतां मी युगांची संख्या सांगतां ती ऐक. कृत,
त्रेता, द्वापर व कलि हें चतुर्युग (अशीं चार युगे) म्हणजे एक दिव्ययुग होतें. गणित
करण्यांत अति विशारद असलेल्या विद्वानांनी, या युगमानास एकाहत्तरांनीं गुणिलें असतां
मन्वंतर होतें असें सांगितलें आहे. इतका काल निघून गेला असतां मनु ब्रम्हलोकीं जातो.
यास्तव त्यास अयन असेंही झटलें आहे. त्या मनुंचीं हीं दक्षिण व उत्तर अशीं दोन
अयनें असतात. (याचा भावार्थ असाः—मन्वादि अधिकारी ब्रह्मलोकास जाण्यापूर्वीं
धूपादि मार्गानें जाऊन देवलोकीं पोचल्यावर आपला अधिकार चालवून तो संपला असतां
इतर सामान्य पुण्याचरणी पुरुषांप्रमाणें अधःपतन न पावतां तेथूनच उत्तरायण मार्गानें ब्रह्म-
लोकास जातात.) १६-१८. मनुचा गमनकाल पूर्णपणें प्राप्त झाला असतां पूर्व मनु लीन
होतो. व त्यानंतर दुसरा मनु होतो व तोही वर सांगितलेल्या कालमर्यादेपर्यंत रहातो १९.
असें अनेक मनु होऊन गेले असतां, हे राजेंद्रा, ब्रह्मदेवाचा संवत्सर होतो असें सांगि-
तलें आहे. तत्त्वदर्शी मुनीनें दशसहस्र मन्वंतरे ह्यणजे ब्रह्मदेवाची अहोरात्र
(संवत्सर) असें सांगितलें आहे २० त्याच्याच अनुरोधानें त्याच्या दिवसास
कल्प असेंही ह्यणतात. वर सांगितलेल्या सहस्र दैव युगास जितका काल लागतो
तितका काल लोटला असतां त्याची रात्रि संपते असें सांगितलें आहे. त्या रात्रि-
समयीं पर्वत, वनें, उपवनें इत्यादिकांसह पृथ्वी जलांत बुडून रहाते. सहस्रचतुर्युगांचा
काल पूर्ण झाला असतां ह्यणजे ब्राह्म दिवस समाप्त झाला असतां कल्प समाप्त झाला असें
ह्यणतात. मी सांगितलेलीं कृतत्रेतासहित साग्र सत्तर युगे समाप्त झालीं असतां मनुचें
अंतर झालें असें समजतात. सर्व पुराणांसह सर्व वेदांत या कीर्तिवर्धन चवदा मनुंचें
कीर्तन केलें आहे. हे राजन्, विशेषप्रकारें वृद्धि पावण्याची इच्छा करणारे हे प्रजांचे
प्रति आहेत. यांचें प्रकीर्तन करणें धन्य आहे २१-२५. मन्वंतर संपलें कीं सर्वांचा संहार

गंस्य प्रजानां वै संहारस्य च भारत । मन्वंतरेणसंहाराः श्रूयन्ते भरतर्षभ २७ सशेषास्तत्र
 तिष्ठन्ति देवा ब्रह्मर्षिभिः सह । तपसा ब्रह्मचर्येण श्रुतेन च समन्विताः २८ पूर्णे युगसहस्रे
 तु कल्पो निःशेष उच्यते । तत्र सर्वाणि भूतानि दग्धान्यादित्यरश्मिभिः २९ ब्रह्माणमग्रतः
 कृत्वा सहादित्यगणैर्विभो । योगं योगीश्वरं देवमजं क्षेत्रज्ञमच्युतम् । प्रविशन्ति सुरश्रेष्ठं
 हरिं नारायणं प्रभुम् ३० यः स्रष्टासर्वभूतानां कल्पान्तेषु पुनः पुनः । अव्यक्तः शाश्वतो
 देवस्तस्य सर्वभिः जगत् ३१ तत्र संवर्तते रात्रिः सफलैकार्णवे तदा । नारायणो दधे निद्रां
 ब्राह्मं वर्षसहस्रकम् ३२ तावन्तमिति कालस्य रात्रिरित्यभिशाब्दिता । निद्रायोगमनुप्राप्तो
 यस्यां शेने पितामहः ३३ सा च रात्रिरपक्रान्ता सहस्रयुगपर्यया । तदा प्रबुद्धो भगवान्ब्रह्मा
 लोकपितामहः ३४ पुनः सिसृक्षया युक्तः सर्गाय विदधे मनः । सैव स्मृतिः पुराणेयं तद्वृत्तं
 तद्विचेष्टितम् ३५ देवस्थानानि तान्येव केवलं च विपर्ययः । ततो दग्धानि भूतानि सर्वा-
 ण्यादित्यरश्मिभिः ३६ देवर्षियक्षगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः । जायन्ते च पुनस्तात युगे
 भरतसत्तम ३७ यथर्तावृत्तुलिंगानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्राह्मीषु
 रात्रिषु ३८ निष्कमिन्वा प्रजाकारः प्रजापतिरसंशयम् । ये च वै मालुषा देवाः सर्वे चैव

होतो व संहाराचा काल गेळा कीं पुनः प्राण्यांचा उद्भव होतो. या उत्पत्ति मरणाची धारा ब्रह्मज्ञानावांचून विच्छिन्न होत नाही. पण तें शेकडों वर्षांनीही सांगतां येण्यासारखे नाही. आणि त्यामुळे तो धाराही तुटत नाही २६. हे भरतश्रेष्ठा, जरायुजादिकांची उत्पत्ति व संहार चवंद्राही मन्वंतरांमध्ये मधून मधून थांबतात. त्यावेळीं तप, ब्रह्मचर्य व शास्त्राध्ययन यांनी युक्त असल्यामुळे ब्रह्मर्षीसह देव मात्र राहतात. त्यावेळीं स्थूलभूतां चाहि क्षय होत नाही २७, २८. पण सहस्र चतुर्युगे पूर्ण झालीं असतां निःशेष कल्प होतो. त्यावेळीं सूर्याच्या किरणांनीं सर्व भूतें दग्ध होतात. त्यामुळे, हे प्रभो, आदित्यादि गणांसह ब्रह्मदेवास पुढें करून सर्व (जगच्ञालक शक्ति) योग योगीश्वर, स्वयंप्रकाश, क्षेत्रज्ञ, अज, अच्युत, हरि, नारायण व प्रभु असा जो देवश्रेष्ठ त्यांत प्रविष्ट होतात २९, ३०. कल्पाचा अंत झाला असतां जो वारंवार भूतांस उत्पन्न करणारा, अव्यक्त, शाश्वत देव त्याचें हें सर्व जग आहे ३१. सर्व समुद्र एक झाले असतां ब्रह्मदेवाची रात्र प्रवृत्त होते. व त्या ब्रह्मदेवाचा वर्षसहस्ररूप रात्रीं नारायण निद्रित होतो ३२. ह्मणून तेवढ्या त्या कालास रात्रि असें म्हटलें आहे. त्या रात्रीं पितामह निद्रायोगास प्राप्त झालेला असतो. सहस्रचतुर्युगप्रमाण काल निघून गेला असतां ती समाप्त होते. त्यानंतर लोकपितामह भगवान् ब्रह्मा जागा होतो ३३, ३४. त्यास पुनः सृष्टि उत्पन्न करण्याची इच्छा झाली असतां ती निर्माण करण्याचें तो मनांत आणितो. त्याला पूर्वीच्या सृष्टीचें स्मरण असतें; त्यामुळे तो पूर्वीप्रमाणें तिला निर्मितो. अर्थात् तेंच वृत्त, तेंच चंष्टित, व सूर्यादि देवांची (व पिंडांतील चक्षुरादि इंद्रियांची) तीच स्थानें तो उत्पन्न करितो. त्यांत अपूर्व असें कांहीं नसतें. पण प्रलयामुळे प्राण्यांच्या अवस्थेंत भेद झालेला असतो इतकेंच. तस्मात् आदित्याच्या किरणांमुळे पूर्वी दग्ध झालेलीं सर्व भूतें, विष्णुमध्ये लीन झालेले देव व ऋषि, यक्ष, गंधर्व पिशाच, उरग, राक्षस, इत्यादि सर्व युगाच्या प्रारंभीं, हे भरतोत्तमा, पुनः उत्पन्न होतात ३५-३७. ज्याप्रमाणें ऋतु, बदलला असतां नानाप्रकारचीं तीच तीं ऋतूंचीं चिन्हें दिवूं लागतात त्याप्रमाणें ब्रह्मदेवाची रात्र समाप्त झाली असतां तीच तीं

महर्षयः ३९ तै संगताः शुद्धसंघाः शश्वद्धर्मविसर्गतः । न भवन्ति पुनस्तात युगे भरत-
सत्तम ४० तत्सर्वं क्रमयोगेन कालसंख्याविभाषवित् । सहस्रयुगसंख्यानं कृत्वा दिवसमी-
श्वरः ४१ रात्रिं युगसहस्रान्तां कृत्वा च भगवान्विभुः । संहरत्यथ भूतानि सृजते च पुनः
पुनः ४२ व्यक्ताव्यक्तो महादेवो हरिनारायणः प्रभुः । तस्य ते कीर्तयिष्यामि मनोर्वैवस्व-
तस्य ह ४३ विसर्गं भरतश्रेष्ठ सांप्रतस्य महायुते । वृष्णिवंशप्रसंगेन कथ्यमानं पुरातनम् ४४
यत्रोत्पन्नो महात्मासहरिवृष्णिकुलेप्रभुः । सर्वासुरविनाशायसर्वलोकहितायच ४५ [७२३]
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञे दाक्षायण्यामरिंदम । तस्य भार्याऽभवत्संज्ञा
त्वाष्ट्री देवी विवस्वतः १ सुरेणुरिति विख्याता त्रिषु लोकेषु भामिनी । सा वै भार्या भग-
वतो मार्तण्डस्य महात्मनः २ भर्तृरूपेण नातुष्यद्रूपयौवनशालिनी । संज्ञा नाम सुतपसा
दीप्तेनेह समन्विता ३ आदित्यस्य हि तद्रूपं मंडलस्थस्य तेजसा । गात्रेषु परिदग्धं वै नाति-
कान्तमिवाभवत् ४ नखत्वयं मृतांडस्थ इतिस्नेहादभाषत । अज्ञानात्कश्यपस्तस्मान्मार्तण्ड
इति चोच्यते ५ तेजस्त्वभ्यधिकं तात नित्यमेव विवस्वतः । येनातितापयामास त्रील्लोका-

भूतं उत्पन्न होतात ३८. तात्पर्यं नारायणापासून निघून प्रजाकर्ता प्रजापति पुनः पुनः
भूतांस उत्पन्न करितो. पण, हे राजन्, ज्ञानी मानव, देव व सर्व महर्षि शुद्ध
ब्रह्मार्शीं एकरूप होऊन जातात. कारण, त्यांचें चित्त शुद्ध झालेलें असतें. देहा-
दिकांस आत्मा समजणें हा जो स्वाभाविक धर्म त्याचा त्यांनीं त्याग केलेला
असतो आणि त्यामुळें तें युगाच्या आरंभीं पुनः उत्पन्न होत नार्हात. (वाकीचे
सर्व पुनः उत्पन्न होतात. फार फाय पण विष्णूस प्राप्त झालेलेही, मोहरहित झालेले
नसल्यामुळें, पुनः जन्म घेतात.) ३९, ४०. तो कालसंख्या विभागज्ञ भगवान् विभु ईश्वर,
येणेंप्रमाणें सर्व क्रमानें करून व सहस्रयुगापर्यंत दिवस आणि सहस्रयुगांत रात्र योजून
भूतांचा पुनः पुनः संहार व उद्भव करितो ४१, ४२. तो स्थूलसूक्ष्मरूप महादेव, हरि,
नारायणप्रभु (ही सर्व घडामोड करितो.) महातेजस्वी राजा, त्याच्याच अंशभूत प्रस्तुत
वैवस्वत मनूचा पुरातन विसर्ग वृष्णिवंशवर्णनाच्या प्रसंगानें मी सांगणार आहे तो तूं
ऐक ४३, ४४. त्या वृष्णिवंशांत तो महात्मा प्रभु हरि सर्व असुरांच्या विनाशार्थ व
सर्व लोकहितार्थ उत्पन्न झाला ४५. इति श्रीमहा० हरि० हरिवंशपर्वणिकीं कालगणनेवि-
षयीं अठवा अध्याय समाप्त झाला ॥ ८ ॥

वैशंपायनः—हे शत्रुनाशका, कश्यपापासून दाक्षायणीच्या ठायीं विवस्वान् उत्पन्न
झाला. त्वष्ट्याची कन्या देवी संज्ञा त्या विवस्वानाची भार्या झाली १ जी भामिनी त्रैलो-
क्यांत सुरेणु या नांवानें प्रसिद्ध आहे ती महात्म्या भगवान् मार्तण्डाची भार्या. संज्ञा असेंही
जिचें नाम होतें अशी ती रूपयौवनशालिनी सूर्यभार्या तपानें युक्त होती; पण ती
पतीच्या अत्युष्णरूपानें संतुष्ट झाली नाहीं २. ३. मंडलस्थ आदित्याचें तें रूप स्वतेजा-
नेच गात्रांमध्ये दग्ध झालें व त्यामुळें तें फारसें रमणीय दिसत नसे ४. (भिक्षा माग-
ण्याकरितां आलेल्या बुधानें, गर्भाच्या ओझ्यामुळें त्वरित भिक्षा न घालणाऱ्या अदितीस
'तुझा हा गर्भ मरो.' असा शाप दिला. तेव्हां तो शाप ऐकून व्याकुळ झालेल्या अदि-
तीस) भार्यास्नेहामुळें (स्वसामर्थ्यानें शापवृत्ति करून,) कश्यप म्हणला. 'खरोखर

कश्यपः ६ त्रीण्यपत्यानि कौरव्य संज्ञायां तपतां वरः । आदित्यो जनयामास कन्यां
 द्वौ च प्रजापती ७ मनुर्वैवस्वतः पूर्वं श्राद्धदेवः प्रजापतिः । यमश्च यमुना चैव यमजौ
 संबभूवतुः ८ सा विवर्णं तु तद्रूपं दृष्ट्वा संज्ञा विवस्वतः । असहंती च स्वांछायां सवर्णां
 निर्ममे ततः ९ मायामयी तु सा संज्ञा तस्याश्छाया समुत्थिता । प्रांजलिः प्रणता भूत्वा
 छाया संज्ञां नरेश्वर १० उवाच किं मया कार्यं कथयस्व शुचिस्मिते । स्थितास्मि तव
 निर्देशे शाधि मां वरवर्णिनि ११ संज्ञोवाच ॥ अहं यास्यामि मद्रं ते स्वमेव भवनं पितुः ।
 त्वयेह भवने मह्यं वस्तव्यं निर्विकारया १२ इमौ च बालकौ मह्यं कन्या चैवं सुमध्यमा ।
 संभाव्यास्ते न चाख्येयमिदं भगवते क्वचित् १३ छायोवाच ॥ आकचग्रहणाद्देवि आशा-
 पान्नैव कर्हिचित् । आख्यास्यामि मतं तुभ्यं गच्छ देवि यथासुखम् १४ वैशंपायन उवाच ॥
 समादिश्य सवर्णां तु तथेत्युक्त्वा च सा तया । त्वष्टुः समीपमगमद्ब्रीडितेव तपस्विनी १५
 पितुः समीपगा सा तु पित्रा निर्भर्त्सिता तदा । मर्तुः समीपं गच्छेति निमुक्ता च पुनः
 पुनः १६ अगच्छद्दृष्ट्वा भूत्वाऽऽच्छाद्य रूपमनिन्दिता । कुरूनयोत्तराच्च गत्वा तृणान्येव
 चचार ह १७ द्वितीयायां तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्तयत् । आदित्यो जनयामास पुत्रमा-
 त्मसमं तदा १८ पूर्वजस्य मनोस्तात सदृशोऽवमिति प्रभुः । सवर्णत्वान्मनोभूयः सावर्ण

हा मेला नाही, तर अंड्यामध्येच आहे. पण आदितीनें अज्ञानामुळे “ माझे हें
 अंडें मेळें, ” अशी समजूत करून घेतलेली असल्याकारणानें मृतअंड्यांत झालेल्या
 सूर्यास मार्तंड असें ह्मणतात ५. वा राजा, सूर्याचें तेज नेहमींच अति तीव्र असून त्याच्या
 योगानें तो कश्यपसुत त्रिभुवनास संतप्त करितो ६. ताप देणाऱ्यांत त्रेष्ट असलेल्या त्या
 आदित्यानें संज्ञेच्याठायीं तीन अपत्ये निर्माण केलीं. त्यांत एक कन्या होती व इतक
 प्रजापति होते. त्यांतील वडील वैवस्वत मनु तोच श्राद्ध देव प्रजापति होय. त्याच्या
 पाठीवर यम व यमुना हें जुळें संज्ञेस झालें ७, ८. पण सूर्याचें तें विद्रूप रूप पाहून तें
 सहन न झालेल्या संज्ञेनें आपल्या समानवर्णाच्या छायेस निर्मिलें ९ कारण ती संज्ञा
 मायामयी होती. तिच्यापासून छाया उत्पन्न झाली. हे नरेश्वरा, त्यानंतर ती छाया संज्ञेपुढें
 नम्र होऊन व हात जोडून ह्मणाली, ‘ हे शुचिस्मिते, मी काय करूं तें मला सांग.
 मी तुझ्या अर्ध्यावचनांत स्थित आहे. यास्तव, हे सुंदरि, मला आज्ञा कर ’ १०, ११.
 संज्ञा म्हणते:- तुझे कल्याण असो; मी आपल्या पित्याच्या गृहीं जातें तूं या माझ्या
 भवनांत अशाच स्वरूपानें रहावेस १२. हें माझे दोन पुत्र व ही कृशोदरी कन्या आहे.
 तूं त्यांचें संगोपन करावेस. पण हे माझे कृत्य भगवानास कधींही सांगूं नको १३.
 छाया:-देवि, मनवान् सूर्य माझे केंस धरीपर्यंत व शाप देईपर्यंत मी हें तुझे कृत्य त्यास
 कधींही सांगणार नाही. तूं निश्चिंतपणें जा १४. वैशंपायन:-सवर्णेस अशी आज्ञा करून
 तिनें वर आहे असें ह्मटलें असतां ती तपस्विनी संज्ञा लज्जितशी होऊन त्वष्ट्याकडे
 गेली १५. पण पित्याजवळ गेलेल्या तिची त्यानें निर्भर्त्सना केली. व आपल्या पती-
 कडे जा असें वारंवार सांगितलें १६. तेव्हां ती आनंदित संज्ञा घोडी होऊन व आपलें
 रूप गुप्त ठेवून तेथून गेली. उत्तर कुरु देशांत जाऊन ती तृणच खाऊन निर्वाह करूं
 लागली १७. इकडे दुसऱ्या संज्ञेच्या ठायीं, ही संज्ञाच आहे असें जाणून, आदित्यानें
 आपल्या सारख्या पुत्रांस उत्पन्न केलें १८. बाबारे, जनमेजया, तो पुत्र वडीलमनुष्य-

इति चोक्तवान् १९ मनुरेवाभवन्नाम्ना सावर्ण इति चोच्यते । द्वितीयो यः सुतस्तस्याः स विज्ञेयः शनैश्वरः २० संज्ञा तु पार्थिवी तात स्वस्य पुत्रस्य वै तदा । चकाराभ्यधिकं स्नेहं न तथापूर्वजेषु वै २१ मनुस्तस्याक्षमत्तत्तु यमस्तस्या न चक्षमे । तां सरोषाच्च बाल्याच्च भाविनोऽर्थस्य वै बलात् । यदा संतर्जयामास संज्ञां वैवस्वतो यमः २२ तं शशाप ततः क्रोधात्सावर्णजननी नृप । चरणः पततामेष तवेति भृशदुःखिता २३ यमस्तु तत्पितुः सर्वं प्राजलिः प्रत्यवेदयत् । भृशं शापभयोद्विग्नः संज्ञावाक्यप्रतोदितः २४ शापोऽयं विनिवर्तेत प्रोवाच पितरं तदा । मात्रा स्नेहेन सर्वेषु वर्तितव्यं सुतेषु वै २५ सेयमस्मानपाहाय यवी-यांसं बुभूषति । तस्यां मयोद्यतः पादो न तु देहे निपातितः २६ बाल्याद्वा यदि वा भाहा-त्तद्भवाद्भक्षंतुमर्हसि । यस्मात्तेपूजनीयाऽहंलंघितास्मिन्त्वयासुत २७ यस्मात्तवैपचरणः पातिष्यतिनसंशयः । अपत्यं दुरपत्यं स्यान्नान्वा कुजननी भवेत् २८ शप्तोऽहमस्मिंल्लोकेश जनन्या तपतां वर । तव प्रसादाच्चरणां न पतेन्मम गोपते २९ विवस्वानुवाच ॥ असंशयं पुत्र महद्भविष्यत्यत्र कारणम् । येन त्वामाविशत्क्रोधो धर्मज्ञं सत्यवादिनम् ३० न शक्य-मन्यथा कर्तुं मया मातुर्वचस्तव । कृमयो मांसमादाय यास्यन्ति धरणातिलञ्च ३१ तव पादान्महाप्राज्ञ ततस्त्वं प्राप्स्यसे सुखम् । कृतमेवं वचस्तथ्यं मातुस्तव भविष्यति ३२

माणेंच होता. त्याचा वर्ण अगदीं मनुच्या वर्णासारिखाच असल्याकारणानें त्या प्रभूस सावर्ण असें तो म्हणूं लागला. त्याचें नांव मनु असेंच होतें. पण त्यास सावर्ण असें ह्मणतात. सूर्यास छायेच्या ठायीं जो दुसरा पुत्र झाला तो शनैश्वर असें जाणावें १९, २०. असो; पण राजा, ती विकाररूपी संज्ञा आपल्या पुत्रावर अधिक प्रेम करूं लागली. व वडील मुलावर मुळींच करीना २१. तिचें तें अप्रेम मनुनें सहन केलें; पण यमास सहज झालें नाहीं. तो वैवस्वत यम रागानें पोरबुद्धीमुळें व पुढील भवितव्यतेच्या बलानें त्या संज्ञेस लावण्याकरितां पाय उचलून तिचा अपमान करिता झाला २२. तेव्हां अतिशय दुःखित झालेल्या त्या सावर्णाच्या मातेनें क्रोधामुळें “ हा तुझा चरण तुटून पडो ” असा शाप दिला २३. त्याबरोबर संज्ञेच्या कठोर भषणामुळें अतिशय पीडित झालेला व शापान्यानें अत्यंत उद्विग्न झालेला यम हात जोडून तें सर्व पित्यास सांगतां झाला २४. तो त्यास ह्मणाला “ बाबां, हा शाप निवृत्त होवो. आईनें सर्व पुत्रांवर सारिखें प्रेम करावें. पण ही आमचा अब्हेर करून आपल्या लहान मुलास मात्र भूषित करण्याची इच्छा करिते. त्यामुळें मला राग आला व मी तिच्यावर पाय उगारिला. पण तिच्या शरीरास तो लाविला नाहीं २५, २६. बालपणामुळें अथवा मोहानें माझ्या हातून घडलेल्या या अपराधाची मला क्षमा करावी. ” त्यावर संज्ञा ह्मणते:—पुत्रा, ज्याअर्थीं मी तुला पूज्य अमूनही तूं माझा अपमान केला आहेस त्याअर्थीं तुझा हा पाय पडेल यांत कांहीं संशय नाहीं. अपत्य दुरपत्य होतें पण जननी कधीं कुजननी होत नसते २७, २८. यम:—हे लोकेशा, हे संतप्त करणारांतील श्रेष्ठा व हे किरणांच्या अधि-पते, मला जननीनें शाप दिला आहे. पण तुझ्या प्रसादानें माझा चरण पडणार नाहीं २९. विवस्वान्:— पुत्रा, धर्मज्ञ व सत्य भाषण करणाऱ्या तुला ज्याच्या योगानें क्रोध आला त्याचें कांहीं मोठेंच कारण असेल यांत संशय नाहीं ३०. पण तुझ्या मातेचें वचन अन्यथा करण्यास मी समर्थ नाहीं. हे महाप्राज्ञा, कृमि

शापत्यापरिहारेण त्वं च त्राता भविष्यसि । आदित्योऽथाब्रवीत्संज्ञां किमर्थं तनयेषु वै ३३
 तुल्येष्वभ्याधिकः स्नेहः क्रियतेऽति पुनः पुनः । सा तत्परिहरन्ती तु नाचचक्षे विवस्वते ३४
 आत्मानं सुरमाधाय योगात्तथ्यमपश्यत् । तां शशुकामो भगवान्नाशाय कुरुनन्दन ३५
 मूर्धजेषु च जग्राह समयेऽतिगतेपि च । सा तत्सर्वं यथावृत्तमाचचक्षे विवस्वते ३६ विव-
 स्वानथ तच्छ्रुत्वाक्रुद्धस्त्वष्टारमभ्यगात् । त्वष्टा तु तं यथान्यायमर्चयित्वा विभावसुम् ।
 निर्दग्धुकामं रोषेण सांत्वयामास वै तदा ३७ त्वष्टोवाच ॥ तत्रातितेजसाविष्टमिदं रूपं न
 शोभते । असहंती च तत्संज्ञा वने चरति शाङ्खले ३८ द्रष्टा हि तां भवानथ स्वां भार्यां
 शुद्धचारिणीम् । नित्यं तपस्यभिरतां दडवारूपधारिणीम् ३९ पर्णाहारं कृशां दीनां जटिलां
 ब्रह्मचारिणीम् । हस्तिहस्तपरिक्लिष्टां व्याकुलां पद्मिनीमिव । श्लाघ्यां योगबलापेतां योग-
 मास्थाय गोपते ४० अनुकूलं तुते देव यदि स्यान्मम तन्मतम् । रूपं निवर्तयाभ्यद्य तव
 कान्तनरिदम ४१ रूपं विवस्वतश्चास्तीत्तिर्यगूर्ध्वसमं तु वै । तेनासी संभृतो देवो रूपेण तु
 विभावसुः ४२ तस्मात्त्वष्टुः स वै वाचं बहुनेने प्रजापतिः । समनुज्ञात्वांश्चैव त्वष्टारं रूप-
 सिद्धये ४३ ततोऽभ्युपगमात्त्वष्टा मूर्तण्डस्य विवस्वतः । भूमिसारोप्य तसेजः शापयामास
 भारत ४४ ततो निर्भासितं रूपं तेजसा संहतेन वै । कान्तात्कान्ततरं द्रष्टुमधिकं शुशुभे
 तदा ४५ मुखे निर्वर्तितं रूपं तस्य देवस्थ गोपतेः । ततः प्रभृति देवस्य मुखमासीत्तु लोहितम् ।

तुझ्या पायाचें मांस घेऊन भूतलीं जातील. त्यामुळें तुला सुख होईल व
 तुझ्या मातेचें वचनही खरें ठरेल ३१, ३२. आणि शापाचा परिहार न करितां तूं (जगाचा)
 त्राता होशील. नंतर आदित्य संज्ञेस ह्मणाला 'सर्व पुत्र तुला समान असतांना तूं लशान
 मुलांवरच वारंवार अधिक स्नेह कां करितंस ?' पण संज्ञेचें कृत्य गुप्त ठेवणाऱ्या तिनें
 सूर्यास खरें कारण सांगितलें नाहीं ३३, ३४. तरी सुद्धां त्या भगवानानें चित्त एकाग्र करून
 अंतर्दृष्टीनें खरें कारण जाणलें. आणि, हे कुरुवंशजा, तिचा नाश व्हावा ह्मणून तिला
 शाप देण्याची इच्छा करणाऱ्या त्या भगवानानें तिचे केंस धरिले. तेव्हां संज्ञेशीं केलेला
 समय (करार) पूर्ण झाल्यामुळें तिनें तो सर्व सत्य वृत्तांत सूर्यास सांगितला ३५, ३६.
 नंतर तें ऐकून रागावलेला सूर्य त्वष्ट्याकडे आला. परंतु त्वष्ट्यानें, क्रोधानें जाळण्याची
 इच्छा करणाऱ्या त्या विभावसूचें यथान्याय पूजन करून त्यावेळीं सांत्वन केलें ३७.
 त्वष्टाः—सूर्या, तुझे हें अति तेजस्वी रूप शोभत नाहीं. तें जिला सहन होत नाहीं अशी ही
 संज्ञा वनांत हिरवें गवत खात राहिली आहे. तूं आज त्या आपल्या शुद्ध आचारसंपन्न,
 नित्य तपामध्यें रत, व घोडाचें रूप धारण करणाऱ्या भार्येस पहाशील ३८, ३९.
 हे किरणयुक्त देवा, पर्णाचा आहार करणारी, त्यामुळें कृश झालेली, दीन, जटा
 धारण करणारी, ब्रह्मचारिणी, गजाच्या सोंडेमुळें अतिशय क्लेश पावलेल्या पद्मिनी-
 प्रमाणें व्याकुळ झालेली, श्लाघ्य व योगाभ्यासाचा आश्रय केल्यामुळें योगबलानें युक्त
 असलेली संज्ञा तुझ्या दृष्टी पडेल ४०. अस्मिनाशका देवा, माझे हें मत तुला जर मान्य
 असेल तर मी आज तुझे रूप रमणीय करीन ४१. सूर्याचें रूप वांकडें उंच व सम होतें.
 त्यामुळें तो तसल्या पूर्वीच्या विद्रूपानें युक्त होता ४२. (त्यालाही आपला दोष कळत होता)
 ह्मणून त्या प्रजापतीनें त्वष्ट्याचें ह्मणणें मान्य केलें. व त्यास आपलें रूप चांगलें करण्यावि-
 पर्यां सांगितलें ४३. तेव्हां सूर्यानें मान्य केल्यामुळें, हे भारता, त्वष्ट्यानें त्यास शापच-

मुखरागं तु यत्पूर्वं मार्तण्डस्य मुखच्युतम् ४६ आदित्या द्वादशैवेह संभूता मुखसंभवाः ।
 धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणोऽंशो भगस्तथा ४७ इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशम-
 स्तथा । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ४८ हर्षं लेभे ततो देवो दृष्ट्वाऽऽदित्या-
 न्नुस्यदेहजाश्च । गन्धैः पुष्पैरलंकारिभिस्त्रिता मुकुटेन च ४९ एवं संपूजयामास त्वष्टा वाक्य-
 सुदाच ह । गच्छ देव निजां भार्यां कुरुंश्चरति सोत्तरान् ५० वडवारूपमास्थाय वने चरति
 शाद्वले । स तथारूपमास्थाय स्वभार्यारूपलीलया ५१ ददर्श योगमास्थाय स्वां भार्यां
 वडवां ततः । अधृष्यां सवभूतानां तेजसा नियमेन च ५२ वडवा वपुषा राजंश्चरन्तीमकु-
 तोभयाम् । सोऽश्वरूपेण भगवांस्तां मुखे समभावयत् ५३ मैथुनाश्च विचेष्टन्ती परपुंसोपशं-
 कया । सातन्निरवमच्छुक्रं नासिकायां विवस्वतः ५४ देवी तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां
 वरौ । नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति ५५ मार्तण्डस्यमजावेतावष्टमस्य प्रजा-
 पतेः । तां तु रूपेण कान्तेन दर्शयामास भास्करः ५६ सा च दृष्ट्वा भर्तारं तुतोष जन-
 मेजय । मनुस्तु कर्मणा तेन भृशं पीडितमानसः ५७ धर्मेण रजयामास धर्मराज इमाः
 प्रजाः । लेभे स कर्मणा तेन परमेण महाद्युतिः ५८ पितृणामाधिपत्यं च लोकपालत्वमेव
 च । मनुः प्रजापतिस्त्वासीत्सावर्णः स तपोधनः ५९ श्राव्यः सोऽनागते काले मनुः साव-

क्रावर ठेवून त्याचें तेज कमी केलें. त्यामुळें कमी केलेल्या तेजाच्या योगानें त्याचें रूप
 व्यक्त झालें. तें सर्वांहून अधिक रमणीय होऊन अधिक शोभें लागलें ४४, ४५. त्या तेजस्वी
 देवाचें मुख साणेवर चांगलें घांसून व कोरून त्यानें सुंदर केलें. तेव्हांपासून त्या देवाचें मुख
 रक्तवर्ण झालें. त्यावेळीं त्या मार्तंडाच्या मुखाचें जें तेज (वासतांना) खालीं पडलें होतें त्यापासून
 वारा आदित्य उत्पन्न झाले. सूर्याच्या मुखापासून उत्पन्न झालेल्या त्यांचीं धाता, अर्यमा,
 मित्र, वरुण, अंश, भग, इंद्र, विवस्वान्, पूषा, दहावा पर्यन्य, त्वष्टा व विष्णु अशीं नांवे होतीं.
 त्यांतील त्वष्टा अजघन्य व विष्णु जघन्यज होता ४६-४८. आपल्या देहापासून झालेल्या
 त्या वारा आदित्यांस पाहून त्या देवास मोठा हर्ष झाला. तेव्हां गंध, पुष्पें, अलं-
 कार, चमकणारा मुकुट इत्यादिकांचें समर्पण करून त्वष्ट्यानें त्याचें पूजन केलें व ह्मटलें
 'देवा, तूं आतां आपल्या भार्येकडे जा. ती उत्तर कुरुदेशांत घोडीच्या रूपाचा
 स्वीकार करून हिरव्यागार वनांत चरत आहे. तेव्हां तोही आपल्या भार्येच्या
 रूपाचेंच अनुकरण करून योगसामर्थ्यानें अश्वरूप झाला. व नंतर त्यानें वडवारूपी
 भार्येस पाहिलें. तेज व नियम यांच्या योगानें ती सर्व भूतांस पराभूत न करितां येण्या-
 सारिखी होती ४९-५२. राजा, वडवारूपानें ती तेंथें निर्भयपणें चरत होती. इतक्यांत सूर्य
 अश्वरूपानें तिच्याजवळ जाऊन तिच्या मुखप्रदेशीं संगम करिता झाला ५३. पण परपु-
 रुषाच्या शंकेनें ती त्याच्या प्रतिकूल जाऊं लागली व तीनें त्याचें शुक्र त्याच्याच
 नासिकेंत वमन करून टाकिलें ५४. त्यापासून वैद्यांमध्ये श्रेष्ठ असलेले दोन
 देव-अश्विनीकुमार-उत्पन्न झाले. त्यांस नासत्य, दस्र व अश्विन असेंही म्हतात ५५. आ-
 ठवा प्रजापति जो मार्तंड त्याचे ते औरसपुत्र होत. असो; नंतर भास्करानें तिला आपलें
 सुंदर रूप दाखविलें ५६ तेव्हां जनमेजया, ती पतीस पाहून फार संतुष्ट झाली. इकडे
 त्या मातेच्या शापदानरूप कर्माच्या योगानें ज्याचें मन अत्यंत पीडित झालें आहे
 असा मनु, ५७ हे धर्मात्म्या राजा, धर्मानें या प्रजेचें रंजन करिता झाला. त्या परम

र्षिकेन्द्रे । मेरुपृष्ठे तपो घोरमद्यापि चरति प्रभुः ६० भ्राताशनैश्वरश्चास्य ग्रहत्वमुपलब्ध-
वान् । नासत्यौ बी समाख्यातौ स्वर्देयी तौ बभूवतुः ६१ सेवतोऽपि तथा राजन्नश्वानां
शान्तिदोऽभवत् । त्वष्टा तु तेजसा तेन विष्णोश्चक्रमकल्पयत् ६२ तदप्रतिहतं युद्धे दान-
वान्तचिकीर्षया । यत्रीयसी तयोर्या तु यमी कन्या यशस्विनी ६३ अभवत्सा सरिच्छ्रेष्ठा
यमुना लोकभाविनी । मलुरित्युच्यते लोके सावर्ण इति चोच्यते ६४ द्वितीयोयः सुतस्तस्य
मनोर्भ्राताशनैश्वरः । ग्रहत्वं स च लेभे वै सर्वलोकाभिपूजितम् ६५ य इदं जन्म देवानां
शृणुयाद्वापि धारयेत् । आपद्भ्यः स विमुच्येत प्राप्नुयाच्च महयशः ६६ [७८९] इ० म०
खि० ह० वैवस्वतोत्पत्तौ नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ मनोर्वैवस्वतस्यासन्पुत्रा वै नव तत्समाः । इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो
धृष्णुः शर्यातिरेव च १ नरिष्यंश्च तथा प्रांशुर्नाभागारिष्टसप्तमाः । करूषश्च पृषधश्च नवैते भर-
तर्षभ २ अकरोत्पुत्रकामस्तु मनुरिष्टिं प्रजापतिः । मित्रावरुणयोस्तात पूर्वमेव विशांपते ३
अनुत्पद्गेषु नवसु पुत्रेष्वेतेषु भारत । तस्यांतुवर्त मानाद्यामिष्ट्यां भरतसत्तम ४ मित्रावरुण-
योरंशेषु निराहुतिमाजुहोत् । आहूत्यां हूयमानायां देवगन्धर्वमानुषाः ५ तुष्टितुपरमां जग्मुर्बु-
नश्च तपोधनाः । अहोऽस्य तपसो वीर्यमहोऽस्य श्रुतमद्भुतम् ६ तत्र दिव्यांबरधरा दिव्या-
भरणभूषिता । दिव्यसंहननाच्चैव इला जज्ञे इति श्रुतिः ७ तामिलेत्येव होवाच मनुर्दण्डधरस्तदा ।

कर्मानुष्ठे त्या महातेजस्वी सूर्यपुत्रास पितरांचे आधिपत्य व लोकपालत्व प्राप्त झाले.
सारांश त्याप्रमाणे मनु प्रजापति झाला ५८, ५९. व तपोधन सावर्ण भविष्यत्कालीं सांशर्णिक
अंतरांत मनु होणार आहे. तो प्रभु मेरुपृष्ठावर अजून घोर तप करीत आहे ६०. त्याचा
भ्राता शनैश्वर ग्रह झाला. नासत्य हणून जे दोवे दर सांगितले ते स्वर्गातील वैद्य
झाले. असो; राजन्, त्या अश्वरूपी सूर्याचे सेवन केले असता तो अश्वांस शांति देतो.
इकड तदृष्ट्यानें मार्तंडाच्या घांसून काढलेल्या तेजाने विष्णूचे चक्र केले. दानवांचा अंत
करण्याच्या इच्छेनें ते केलेले असल्यामुळे युद्धांत ते अप्रतिहत झाले आहे. मनु व यम
यांची जी यशस्विनी यमी नांवाची लहान भगिनी होती ती लोकांस पावित्र करणारी श्रेष्ठ
यमुना नदी झाली. तिच्या भावास मनु व सावर्ण असे व्यवहारांत हणतात ६१-६४.
मार्तंडाचा जो दुसरा मुलगा होता त्याचे शनैश्वर असे नांव असून तो मनुभ्राता सर्व लोकांत
अत्यंत पूज्य असलेल्या ग्रहत्वास प्राप्त झाला ६५. (हे वर सांगितलेच आहे. असो;
राजन्) हे यमादिदेवांचे व अश्विनीकुमारांचे जन्मवृत्त जो धारण करितो अथवा ऐकितो
तो आपत्तीपासून विमुक्त होऊन महत् यश मिळवितो ६६. इति श्रीम० खि० ह० वैव-
स्वताच्या उत्पत्तीविषयीं नववा अध्याय समाप्त झाला ॥ ९ ॥

वैशंपायनः—वैवस्वत मनूचे त्याच्याच सारिखे नऊ पुत्र होते. इक्ष्वाकु, नाभाग,
धृष्णु, शर्याति, नरिष्य, प्रांशु, सातवा नाभागारिष्ट, करूष व पृषध असे ते नऊ पुत्र
होत १, २ पुत्राची इच्छा करणारा प्रजापति मनु पूर्वीच मित्रावरुणांची इष्टि करिता
झाला. वा राजा, हे नऊ पुत्र उत्पन्न झालेले नव्हते. हणून ती इष्टि चालली असतांना
मित्रावरुणांच्या अंशामध्ये मुनि आहुति देता झाला. पण तो ती आहुति देत असतांना देव,
गंधर्व, मनुष्ये व तपोधन मुनि परम संतुष्ट झाले आणि काय हो हे याच्या तपाचे वीर्य व केवढे हो हे
याचे अद्भुत शास्त्रज्ञान (असें ते म्हणूं लागले.) ३-६, त्यांत दिव्यवस्त्र धारण करणारी,

अनुगच्छस्वसोभदेतमिलाप्रस्थुवाचह । धर्मयुक्तमिदंवाक्यंपुत्रकामंप्रजापतिम् ८ इलोवाच ॥
 मित्रावरुणयोरंशे जाताऽस्मि वदतां वर । तयोः सकाशं यास्यामि न मां धर्मो हतोवधीत् ।
 सैवसुक्तामनुदेवंमित्रावरुणयोरिला । गत्वान्तिकं वरारोहा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् १० अंशो-
 ऽस्मि युवयोर्जाता देवी किं करत्राणि वाग् । सनुना चाहमुक्ता वै अनुगच्छस्व मामिति ११
 तां तथावादिनीं साध्वीमिलां धर्मपरायणाग् । मित्रश्च वरुणश्चोभावूचतुर्याच्चिवोध तत् १२
 अनेनतवधर्मेणप्रथयणदमेनच । सत्येन चैव सुश्रोणि प्रीतौ स्वो वरवर्णिनि १३ आवयोस्त्वं
 महाभागे ख्यातिं कन्येति यास्यसि । मनोर्वंशधरः पुत्रस्त्वमेव च भविष्यसि १४ सुद्युम्न इति-
 गिख्यातस्त्रिषु लोकेषु शोभने । जगत्प्रियो धर्मशीलो मनोर्वंशविवर्धनः १५ निवृत्ता सा तु
 तच्छ्रुत्वा गच्छन्ती पितुरन्तिकम् । बुधेनान्तरमासाद्यमैथुनायोपमन्त्रिता १६ सोमपुत्राद्बुधा-
 द्भ्रजंस्तस्यां जज्ञे पुरुरवाः । जनयित्वा ततः सा तमिला सुबुधतां गता १७ सुद्युम्नस्य तु
 दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः । उत्कलश्च गयश्चैव विनताश्च भारत १८ उत्कलस्योत्कला
 सजन्विनताश्चस्य पश्चिमा । दिक्पूर्वा भरतश्रेष्ठ गयस्य तु गयापुरी १९ प्रविष्टे तु मनौ तात
 दिवाकरमरिदम । दशधा तद्दधत् क्षत्रमकरोत्पृथिवीमिमाम् २० यूपान्किता प्रसुमती यथेयं
 सवनाकरा । इक्ष्वाकुर्ज्येष्ठदायाद्वे मध्यदेशमवाप्तवान् २१ कन्याभावाम्बुद्युम्नां नैनं गुण-

दिव्य अश्रमणांनीं भूषित असलेली व दिव्य कंचुकयुक्त अशी इला उत्पन्न झाली अशी श्रुति आहे ७. तेव्हां इंड धारण करणारा (राजा) मनु तिला “ इला ” असेंच ह्मणाला. व “ भद्रे, माझ्या मागोमाग ये ” असें सांगणाऱ्या त्या पुत्रेच्छु मनुस इला हें धर्मयुक्त वचन बोलली ८. “ हे वक्त्यांतील श्रेष्ठा, मी मित्रावरुणांच्या अंशामध्ये उत्पन्न झालें आहे. यास्तव मी त्यांच्या जवळ जातें. कारण मजकडून ज्याचा घात झाला आहे असा धर्म मला न मारो ९. ” याप्रमाणें मनुदेवास बोलून ती श्रेष्ठ इला मित्रावरुणांच्या जवळ जाऊन व हात जोडून त्यांस असें ह्मणाली “ अहो देवांनो, मी तुमच्या अंशांत उत्पन्न झालें आहे. तेव्हां मी तुमचें कोणतें काम करूं. मनूनें तर “ भद्रे, माझे अनुकरण कर ” असें मला ह्मटलें आहे ” १०, ११. याप्रमाणें बोलणाऱ्या साध्वी व धर्मपरायण इलेस मित्र व वरुण काय बोललें तें ऐक १२. या तुझ्या धर्मानें, विनयानें, दमानें, व सत्यानें, हे सुंदरि, आम्ही संतुष्ट झालों आहों १३. हे महाभागे, तूं आमची कन्या आहेस अशी तुझी ख्याति होईल. हे शोभने, मनुचा वंश धारण करणारा व सुद्युम्न या नांवानें त्रिभुवनांत प्रासिद्ध असलेला पुत्र तूंच होशील. तो जगत्प्रिय, धर्मशील व मनुचा वंश वाढविणारा होईल १४, १५ तें ऐकून परतून पित्याकडे जात असलेल्या तिला बुधानें मध्येच गांठून मैथुनार्थ बोलविलें १६. त्यामुळें हे राजा, सोमपुत्र जो बुध त्याच्या पासून तिच्याठायीं पुरुरवा झाला. त्यानंतर त्यास उत्पन्न करून ती सुद्युम्नतेस प्राप्त झाली १७. सुद्युम्नाचे परम धार्मिक दायाद पुत्र तीन होत. उत्कल, गय व विनताश्च अशीं त्यांचीं नांवां होतीं. राजा, उत्कलाची कन्या उत्कला, विनताश्वाच्या पश्चिम व पूर्व दिशा, व गयाची गया-पुरी १८, १९. बा शत्रुनाशका राजा, मनूनें पुत्रांस उत्पन्न करून व आपला अधिकार संपवून सूर्यामध्ये प्रवेश केला असतां त्याच्या इक्ष्वाकुप्रभृति दहा पुत्रांनीं या पृथ्वीचे दहा भाग करून घेतले २०. यूपानीं चिन्हित झालेली ही पृथ्वी वनें व खाणी यांसह ज्याची होती त्या ज्येष्ठ इक्ष्वाकूस मध्यदेश प्राप्त झाला २१. कन्याभावामुळें सुद्युम्न मध्यदेशाचा

मदाप्तवान् । वसिष्ठवचनाचासीत्प्रतिष्ठाने महात्मनः २२ प्रतिष्ठा धर्मराजस्य सुयुध्नस्य कुरू-
द्वह । तत्पुरुवरसे प्रादाद्वाज्यं प्राप्य नहायशाः २३ सुयुध्नः कारयामास प्रतिष्ठाने नृपक्रि-
याम् । उत्कलस्य त्रयः पुत्रास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः । धृष्टकश्चां वरीषश्च दंडश्चेति सुतास्त्रयः २४
यश्चकार महात्मा वै दंडकारण्यमुत्तमम् । वनं तल्लोकविख्यातं तापसानामनुत्तमम् २५ तत्र
प्रविष्टमात्रस्तु नरः पापाः प्रमुच्यते । सुयुध्नश्च दिवं यात ऐलमुत्पाय भारत २६ मानवेयो
महाराज स्त्रीपुंसोर्लक्षणैर्युतः । धृतज्ञाच्यइलेदेवसुयुध्नश्चेति विश्रुतः २७ नरिष्यतः शकाः
पुत्रा नाभागस्य तु भारत । अं वरीषोऽभवत्पुत्रः पार्थिवर्षभसत्तमः २८ धृष्णोस्तु धार्ष्टकं
क्षत्रं रणधृष्टं बभूव ह । शर्यातिर्मिथुनं चासीदानर्तो नाम विश्रुतः २९ पुत्रः कन्या सुकन्या
च या पत्नी च्यवनस्य ह । आनर्तस्य तु दायादो रेवो नाम महायुतिः ३० आनर्तविषय-
श्चासीत्पुरी चास्य कुशस्थली । रेवस्य रैवतः पुत्रः ककुद्गी नाम धार्मिकः ३१ ज्येष्ठः
पुत्रशतस्याभीवाज्यं प्राप्य कुशस्थलीम् । स कन्यासहितः श्रुत्वागान्धर्वब्रह्मणोन्तिके ३२
मुहूर्तभूतं देवस्य गतं बहुयुगं प्रभो । आजगाम युवैवाथ स्वां पुरीं यादवैर्वृताम् ३३ कृतां
द्वारवतीं नाम्ना बहुद्वारां मनोरमाम् । भोजवृष्ण्यन्धकैर्गुप्तां वासुदेवपुरोगमैः ३४ ततः स
रैवतो ज्ञात्वा यथातत्त्वं नरिन्दम । कन्यां तां बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीम् ३५ दत्त्वा

राजा झाला नाही. पण वसिष्ठाच्या अनुग्रहामुळे त्या महात्म्यास मध्यदेशासर्मापच प्रति-
ष्ठानांत राज्य मिळाले (प्रयागाच्या एक भागास प्रतिष्ठान म्हणतात.) २२. राजा, धर्म-
राज सुयुध्नाची जी अवस्थिति होती ती राज्य प्राप्त झाले असता त्या महात्म्याने पुरुरवास
दिही २३. व प्रतिष्ठानांत त्याच्या कडून त्याने राज्य करविले. त्रिभुवनांत प्रसिद्ध असे
उत्कलाचे तीन पुत्र होते. धृष्टक, अं वरीष व दंड असे ते तिथे होत. त्यांतील दंडाने तप-
स्यास अत्युत्तम असलेले व लोकप्रसिद्ध दंडकारण्यवन केले २४, २५. त्यांत प्रवेश करितांच
पुरुष सर्व पापापासून मुक्त होतो. भारता, ऐलास उत्पन्न करून सुयुध्न स्वर्गास
गेला २६. हे महाराजा, तो मनुपुत्र स्त्री व पुरुष यांच्या लक्षणांनी युक्त असून इला व
सुयुध्न अशीं दोन नावे त्यास होती. नरिष्यताचे शक हे पुत्र होते. सर्व राजश्रे-
ष्ठांतील श्रेष्ठ अं वरीष हा नाभागाचा पुत्र होता. धृष्णाचा धार्ष्टक क्षत्र व रणधृष्ट
पुत्र झाला. शर्यातीस जुळे झाले. त्यांतील पुत्र आनर्त या नावाने प्रसिद्ध
होता व कन्येचे नांव सुकन्या असे असून ती च्यवनाची पत्नी झाली.
आनर्ताचा दायाद रेव नामक असून तो महातेजस्वी होता २६-३०. आन-
र्ताचा द्वारका देश व द्वावती नगरी होती. रेवाचा रैवत हा पुत्र. त्या धार्मिकाचे
कुकुद्गी असेही नांव होते ३१. तो शंभर पुत्रांतील ज्येष्ठ होता. त्यास कुशस्थलीचे राज्य
प्राप्त झाले. त्याने कन्येसह ब्रह्मदेवाजवळ गान्धर्वशास्त्र ऐकिले ३२. हे प्रभो, त्या
देवाच्या दोनच घटिका तेथे बसून त्याने जरी ते ऐकिले होते तरी तेवढ्या वेळांत या लोकां-
तील पुष्कळ युगे होऊन गेली होती. तो तरुण राहूनच आपल्या नगरीस परत आला.
तो ती यादवांनी परिवेष्टित झाली होती. तिचे द्वावती असे नाम पडले होते. तिला
अनेकद्वारे असून ती फार रमणीय दिसत असे. वासुदेव ज्यांचा नायक आहे असे
भोज, अंधक व वृष्णि तिचे रक्षण करीत होते. तेव्हां रैवताने त्याचे खरे कारण
जाणून व आपल्या रैवतीनामक रादाचारसंपन्न कन्येस बळरामाच्या अर्धान करून

जगाम शिखरं मेरोस्तपसि संस्थितः । रेमे रामोपि धर्मात्मा रेवत्या सहितः सुखी ३६
[८२५] इति श्रीमहाभारतेखिलेषुहरिवंशे हरिवंशपर्वणिदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

जनमेजय उवाच ॥ कथं बहुयुगे काले समतीते द्विजोत्तम । नजरारेवतींप्राप्तरेवतं च
ककुब्जिनम् १ मेरुं गतस्य वा तस्य शार्यातेः संततिः कथम् । स्थिता पृथिव्यामद्यापि श्रोतु-
मिच्छामि तत्त्वतः २ वैशंपायन उवाच ॥ न जरा क्षुत्पिपासे वा न मृत्युर्भरतर्षभ । ऋतुचक्रं
न भवति ब्रह्मलोके सदाऽनघ ३ ककुब्जिनस्तु तं लोकं रैवतस्य गतस्य ह । हतापुण्यजनै-
स्तात राक्षसैः सा कुशस्थली ४ तस्य भ्रातृशतं चासिद्धार्मिकस्य महात्मनः । तद्वध्यमानं
रक्षोभिर्दिशः प्राद्रवदच्युतम् ५ विद्रुतस्य तु राजेन्द्र तस्य भ्रातृशतस्य वै । तेषां तु ते भया-
क्रान्ताः क्षत्रियास्तत्र तत्र ह ६ अन्ववायस्तु सुमहांस्तत्र तत्र विशंपते । येषामेते महाराज
शार्याता इति विश्रुताः ७ क्षत्रिया भरतश्रेष्ठ दिक्षु सर्वासु धार्मिकाः । सर्वशः पर्वतगणाग्-
विष्टाः कुरुनंदन ८ नाभागारिष्टपुत्रौ द्वैवैश्यौ ब्राह्मणतां गतौ । करूषस्य च कारूषाः
क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ९ प्रांशोरेकोऽभवत्पुत्रः प्रजातिरिति नः श्रुतम् । पृषधो हिंसयित्वा
तु गुरोर्गां जनमेजय १० शापाच्छूद्रत्वमापन्नो नवैते परिकीर्तिताः । वैवस्वतस्य तनया
मनोर्वै भरतर्षभ ११ क्षुद्रतश्च मनोरतात इक्ष्वाकुरभवत्सुतः । तस्य पुत्रशतं त्वार्सिदिक्ष्वा-
कोर्भूरिदक्षिणम् १२ तेषां विकुक्षिर्ज्येष्ठस्तु विकुक्षित्वादयोधताम् । प्राप्तः परमधर्मज्ञः सो
योध्याधिपतिः प्रभुः १३ शकुनिप्रसुखास्तस्य पुत्राः पंचाशदुत्तमाः । उत्तरापथदेशस्था

तप करण्याकरितां मेहाशेखरीं गमन केलें. इकडे धर्मात्मा व सुखी रामही रेवतीसह
रममाण झाला ३३—३६. इति श्रीम. खि. ह. दहावा अध्याय समाप्त झाला ॥ १०. ॥

जनमेजयः— हे द्विजोत्तमा, बहुयुगांचा काल निघून गेला असतांही रेवतीस व कुकुब्जी
रैवतास वृद्धत्व कसें आलें नाहीं १. व मेरुवर गेलेल्या त्या शर्यातिपुत्राची संतति अद्यापि
पृथ्वीवर कशी राहिली ? हें मी तत्त्वतः जाणण्याची इच्छा करितों २. वैशंपायनः— हे
भरतश्रेष्ठा, वा निष्पापा, ब्रह्मलोकीं सर्वदांच जरा, क्षुधा, पिपासा, मृत्यु, ऋतुचक्र इत्यादि
कांहीं नसतें ३. रैवत कुकुब्जी त्यालोकास गेला असतां, वा राजा, त्याच्या परोक्ष पुण्य-
जन राक्षसांनीं कुशस्थलीचा विध्वंस केला ४. त्या धार्मिक महात्म्याचें शंभर बंधु
होते. पण राक्षसांनीं त्यांस मार दिला असतां ते सर्व दिशादिशेस पळून गेले ५. तेव्हां
राजेन्द्रा, ते शंभर भ्राते पळून गेले असतां ठिकठिकाणचे क्षत्रिय भयभीत झाले. पण
राजा, त्यांचा वंशविस्तार ठिकठिकाणीं फार मोठा वाढला. महाराजा, त्यांचेच हे शार्यात
नामक प्रसिद्ध क्षत्रिय वंशज होत. ते धार्मिक क्षत्रिय सर्व दिशांमध्ये सर्व पर्वत-
गणांत प्रविष्ट झाले ६-८. भागारिष्टाचे वैश्य स्त्रीच्या ठायीं झालेले दोन
वैश्यपुत्र होते. पण ते पुढें ब्राह्मणधर्मानें (ह्यणजे शांतीनें) युक्त झाले. करूषाचे
कारूष म्हणून क्षत्रिय पुत्र होते ते युद्धाच्या दुर्मदानें युक्त होते ९. प्रांशूस प्रजापतिह्यणून
एक पुत्र होता असें आम्ही ऐकिलें आहे. हे जनमेजया, पृषध, गुरूच्या गाईस मारिल्या-
मुळें त्याच्या शापानें शूद्रत्वास प्राप्त झाला. असो; याप्रमाणें वैवस्वत मनूच्या
नऊही पुत्रांचा वृत्तांत मी तुला सांगितला १०, ११. वा राजा, मनु, शिंकत असतां
इक्ष्वाकूपुत्र झाला. त्याला अति कुशल असे शंभर पुत्र होते. त्यांतील विकुक्षि हा
ज्येष्ठ पुत्र. तो विपुल कुक्षी असल्यामुळें त्याला प्रतियोद्धा कोणी नव्हता. तो प्रभु

रक्षितारो महीपते १४ चत्वारिंशदथाष्टौ च दक्षिणस्यां तथा दिशि । शशादप्रमुखाश्चान्ये
 रक्षितारो विशांपते १५ ऐक्ष्वाकुस्तु विकृक्षिर्वै अष्टकायामथादिशत् । मांसमानय श्राद्धार्थं
 मृगांश्चत्वा महाबलः १६ श्राद्धकर्माणि चोद्दिष्ट अकृते श्राद्धकर्माणि । भक्षयित्वा शशं
 तात शशादो मृगयागतः १७ ऐक्ष्वाकुणा परित्यक्तो वसिष्ठवचनात्प्रभुः । ऐक्ष्वाकौ संस्थिते
 तात शशादस्तमथावसन् १८ शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् । इंद्रस्य
 वृषभूतस्य ककुत्स्थोऽजयतासुरान् १९ पूर्वमाडीवके युद्धे ककुत्स्थस्तेन हि स्मृतः । अने-
 नास्तु ककुत्स्थस्य पृथुरानेनसः स्मृतः २० विष्टराश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मादार्यं स्वजायत ।
 आर्द्रस्य युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्य तु चात्मजः २१ जज्ञे श्रावस्तको राजा श्रावस्ती येन
 निर्मिता । श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महायशाः २२ कुवलाश्वः सुतस्तस्य राज्ञः
 परमधार्मिकः । यः स धुंधुवधाद्राजा धुंधुमारत्वमागतः २३ जनमेजय उवाच ॥
 धुंधोर्वधमहं ब्रह्मन्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । यदर्थं कुवलाश्वः सधुंधुमारत्वमागतः २४
 वैशंपायन उवाच ॥ कुवलाश्वस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् । सर्वत्रियासु निपुणा बल-
 वन्तो दुरासदाः २५ बभूवुर्धार्मिकाः सर्वे यज्वानो भूरिदक्षिणाः । कुवलाश्वं सुतं राज्ये बृह-
 दश्वो न्ययोजयत् २६ पुत्रसंक्रामित श्रीस्तु वनं राजा समाविशत् । तमुत्तङ्क्तेऽथ विप्रर्षिः
 प्रयान्तं प्रत्यवारयत् २७ उत्तङ्कु उवाच ॥ भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि । निरुद्वि-

परम धार्मिक असून अयोध्याधिपति झाला १२, १३. राजा, त्याचे (शकुनिप्रभृति) पांचशें
 उत्तम पुत्र उत्तरपथांत राहून रक्षण करीत होते. शशादप्रभृति त्याचे दुसरे अठेचाळीस
 पुत्र दक्षिण दिशेंत रक्षण करणारे होऊन राहिले. महाबलाढ्य ऐक्ष्वाकुपुत्र विकृक्षि अष्टकेच्या
 दिवशीं “ मृगांस मारून श्राद्धाकरितां मांस आण ” अशी त्यास (शशादास) आज्ञा
 करितां झाला १४-१६. पण श्राद्धकर्मांमध्ये बावयाचें हणून ज्याच्याविषयीं संकल्प
 केला होता तें, श्राद्ध कर्म होण्यापूर्वीच खाणें चांगलें नाहीं. (हें ठाऊक असतांनाही) तो
 शशाद शशा (सशास) खाऊन मृगयेस गेला १७. त्यामुळें वसिष्ठांच्या सांगण्यावरून
 ऐक्ष्वाकूनें त्या प्रभूचा त्याग केला. नंतर ऐक्ष्वाकु मरण पावला असतां शशाद त्याच्या
 देशांत येऊन राहिला १८. शशादाचा ककुत्स्थ हणून एक वीर्यवान् दायाद होता. पूर्वीं
 आडीवक युद्धांत वृषरूपी इंद्राच्या ककुदा (कोहळ्या) वर बसून त्यानें असुरास जिंकलें.
 म्हणून तो ककुत्स्थ या नावांनें प्रसिद्ध झाला. ककुत्स्थाचा अनेनस; त्याचा पृथु; पृथूचा
 पुत्र विष्टराश्व व त्याच्या पासून आर्द्र उत्पन्न झाला, आर्द्राचा युवनाश्व, त्याचा आत्मज
 श्राव, श्रावापासून श्रावस्तक उत्पन्न झाला. त्या राजानें श्रावस्तीपुरी निर्माण केली. श्राव-
 स्ताचा महायशस्वी बृहदश्व म्हणून दायाद होता. त्याचा पुत्र कुवलाश्व; तो परम
 धार्मिक राजा होता, तो धुंधुराक्षसास मारल्यामुळें धुंधुमार या संज्ञेस योग्य
 झाला १९-२३. जनमेजयः— हे ब्राम्हणश्रेष्ठ, ज्याच्या योगानें पूर्वीं
 कुवलाश्व असून धुंधुमारत्वास तो राजा प्राप्त झाला; त्या धुंधूच्या वधाची कथा ऐकण्याची
 मी इच्छा करितों २४. वैशंपायनः—कुवलाश्वाचे उत्तम धनुर्धारी शंभर पुत्र होते. ते सर्व
 विद्यांमध्ये निपुण, बलाढ्य व अजिंक्य होते २५. ते सर्व धार्मिक पुष्कळ दक्षिणा देऊन
 यथाशास्त्र यज्ञ करणारे होते. बृहदश्वानें आपल्या कुवलाश्व पुत्रास राज्यावर नियुक्त
 केलें २६ व ज्यानें आपली लक्ष्मी पुत्रास दिली आहे असा तो राजा तपोवनांत गेला.

प्रस्तपश्वर्तुं न हि शक्रोषि पार्थिव २८ त्वया हि पृथिवी राजनरक्ष्यमाणा महात्मना । भविष्यति निरुद्धिमानारण्यंगंतुमर्हसि २९ पालने हि महान् धर्मः प्रजानामिह दृश्यते । न तथा दृश्यतेऽरण्ये मा ते भूद्वुद्धिरीदृशी ३० ईदृशो न हि राजेन्द्र धर्मः क्वचन दृश्यते । प्रजानां पालने यो वै पुरा राजर्षिभिः कृतः । रक्षितव्या प्रजा राज्ञा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ३१ ममाश्रमसमीपे हि समेषु मरुधन्वसु । समुद्रो वालुकापूर्णउज्जानकइतिश्रुतः । देवतानामवध्यश्च महाकायो महाबलः ३२ अंतर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितो महान् । राक्षसस्य मधोः पुत्रो धुन्धुनामा महासुरः । शंते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ३३ संवत्सरस्य पर्यन्ते स निःश्वासं प्रमुंचति । यदा तदा भूश्चलंति सशैलवनफानना ३४ तस्य निःश्वासवातेन रज उद्भूयते महत् । आदित्यपथमावृत्य समाहं भूकंपनम् ३५ सविस्फुलिंगं सांगारं सधूममतिदारुणम् । तेन ता तन शक्रोमि तस्मिन् स्थातुं स्वकाश्रमे ३६ तं मारय महाकायं लोकानां हितकाम्यया । लोकाः स्वस्था भवन्त्यद्य तस्मिन्निहतेऽसुरे ३७ त्वं हि तस्य वधायैकः समर्थः पृथिवीपते । विष्णुना च वरो दत्तो मह्यं पूर्वयुगेऽनघ ३८ यस्त्वं महासुरं रौद्रं हनिष्यसि महाबलम् । तस्य त्वं वरदानेन तेज आप्याययिष्यसि ३९ न हि धुन्धुर्महातेजास्तेजसाऽल्पेन शक्यते । निर्दग्धुं पृथिवीपाल स हिव-

पण तपोवनांत येणान्या त्याचें ब्रह्मर्षि उत्तंकरनें निवारण केलें २७. उत्तंकः—राजा, तूं रक्षण करावेंस (हा तुझा धर्म आहे. यास्तव अगोदर तें करण्यासच तूं योग्य आहेस. उद्वेगशून्य झाल्यावांचून तूं तप करण्यास समर्थ होणार नाहीस २८. राजा, तुज महत्त्वाच्या हातून जिचें रक्षण होत आहे अशी पृथ्वी उद्वेगशून्य होईल. यास्तव, अरण्यांत जाणें तुला योग्य नाही २९. कारण येथें राहून प्रजांचें पालन करण्यांतच मोठा धर्म दिसतो. अरण्यांत जाऊन तुला तसा धर्म करितां येणार नाही यास्तव, राजा, तुला असली बुद्धि न होवो ३०. राजेंद्रा, असला धर्म कोठेंही दिसत नाही. पूर्वी राजर्षींनीं प्रजांच्या पालनाविषयीं जो धर्म केला आहे तो राजानें प्रजांचें अवश्य रक्षण करावें असा आहे. यास्तव त्यांचें रक्षण करणें तुला उचित आहे ३१. माझ्या आश्रमाजवळ पर्वतादिकांचा अभाव असल्यामुळें समभूमि आहे. ती कांहीं ठिकाणीं जलरहित आहे व कोठें कोठें थोडेसें जल आहे. कारण, तेथें वाळूनें भरलेला एक समुद्र आहे त्यास उज्जानक असें ह्मणतात. (कारण, तो जनसमूहरहित आहे.) तेथें भूमीच्या आंत वाळूमध्यें गुप्त होऊन राहिलेला, महाबलाद्वय धिप्पाड, व देवांस अवध्य असा एक राक्षस आहे. तो मधुराक्षसाचा पुत्र असून त्या महाअसुराचें नांव धुंधु असें आहे. लोकांच्या विनाशाकरितां भयंकर तप करीत तो तेथें पडला आहे ३२, ३३. एक वर्ष झालें असतां जेव्हां तो श्वास सोडितो; तेव्हां पर्वत, वनें, उपवनें यांसह ही भूमि चलयमान होते. ३४. त्याच्या निश्वासवायूनें वर अतिशय धूळ उडते. व ती सूर्याच्या मार्गास आच्छादित करिते. सात दिवस भूकंप होत रहातो ३५. ठिणग्या, निखारे व धूर यांचाही ह्या कंपाबरोबर प्रादुर्भाव होत असल्यामुळें तो भूकंप असद्य होतो. त्यामुळें हे राजा, मी त्या आपल्या आश्रमांत राहूं शकत नाही ३६. यास्तव लोकहिताच्या इच्छेनें तूं त्या भयंकर राक्षसास मार. तूं त्या असुरास मारिलेंस ह्मणजे लोक स्वस्थ होतील ३७. राजा, त्याला मारण्यास तूच एक समर्थ आहेस. हे निष्पापा, पूर्वयुगांत विष्णूनें मला असा वर

र्षशतैरपि । वीर्यं हि सुमहत्तस्य देवैरपि बुरासदम् ४० स एवमुक्तो राजर्षिरुत्तंकेन महा-
त्मना । कुवलाश्वं सुतं प्रादात्तस्मै धुन्धुनिवारणे ४१ बृहदश्वउवाच ॥ भगवन्न्यस्तशस्त्रो-
ऽहमयं तु तनयो मम । भविष्यति द्विजश्रेष्ठ धुन्धुमारो न संशयः ४२ स तं व्यादिश्य
तनयं राजर्षिर्धुन्धुमारणे । जगाम पर्वतायैव तपसे संशितव्रतः ४३ कुवलाश्वस्तु
पुत्राणां शतेन सह पार्थिवः । प्रायादुत्तंकसहितो धुन्धोस्तस्य विनिग्रहे ४४ तमा-
विशत्तदा विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः । उत्तंकस्य नियोगाद्दे लोकस्य हितकाभ्यया ४५
तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् । एष श्रीमानवध्योऽद्य धुन्धुमारो भविष्यति ४६
दिव्यैर्माल्यैश्च तं देवाः समन्तात्समवाकिरन् । देवदुन्दुभ्यश्चापि प्रणेदुर्भरतर्षभ ४७ स गत्वा
जयतां श्रेष्ठस्तनयैः सह वीर्यवान् । समुद्रं खानयामास वालुकार्णवमव्ययम् ४८ नारा-
यणेन कौरव्य तेजसा व्यापितः स वै । बभूव समहातेजा भूयो बलसमन्वितः ४९ तस्य
पुत्रैः खनद्भिस्तु बालु कान्तर्हितस्तदा । धुन्धुरासादितो राजन् दिशमावृत्य पश्चिधाम् ५०
मुखजेनाग्निना क्रोधात्लोकामुद्धृतयन्निव । वारि सुस्नाप वेगेन ऋहोदधिरिवोदये ५१ सोमस्य
भरतश्रेष्ठ धारोर्मिकलिलं महत् । तस्यपुत्रशतं दग्धं त्रिभिरूनं तु रक्षसा ५२ ततः स राजा
कौरव्य राक्षसं तं महाबलम् । आससाद महातेजा धुन्धु धुन्धुनिवर्हणः ५३ तस्यवा-

दिला आहे की, जो राजा त्या महाबलाढ्य व भयंकर राक्षसास मारील त्याचें तेज तू
वरदानानें वृद्धिगत कर ३८, ३९. कारण महातेजस्वी धुंधु अल्प तेजानें शोकडों वर्षांनींही
जिंकतां येणार नाही. त्याचें वीर्य फार मोठें असून तें देवांसही दुष्प्राप्य आहे ४०. जन-
मेजया, महात्म्या उत्तंकानें ज्यास असें सांगितलें आहे असा तो राजर्षि, धुंधूचें निवारण
करण्याकरितां त्यास आपला कुवलाश्व पुत्र देता झाला ४१. बृहदश्वः—भगवान्, मी शस्त्र-
त्याग केला आहे. यास्तव, हे द्विजश्रेष्ठ, हा माझा पुत्र धुंधुमार होईल यांत संशय
नाहीं ४२. नंतर ज्यानें तीक्ष्ण व्रतें केलीं आहेत अशा त्या राजर्षीनें त्या आपल्या तन-
यास धुंधूस मारण्याविषयीं आज्ञा करून तपश्चरणाकरितां पर्वतावर गमन केलें ४३. नंतर
कुवलाश्व राजा शंभर पुत्रांसह त्या धुंधूचा निग्रह करण्याकरितां उत्तंकान्नरोत्तर गेला ४४.
तेव्हां प्रभु भगवान् विष्णु उत्तंकाच्या प्रार्थनेमुळें व लोकहिताच्या इच्छेनें स्वतेजानें
त्याच्यामध्ये प्रविष्ट झाला ४५. तो दुर्धर्ष राजा निघाला असतां आकाशांत “ आज हा
श्रीमान् राजा अवध्य व धुंधूस मारणारा (धुंधुमार) होईल ” असा मोठा शब्द
झाला ४६. व देव दिव्य गुष्पांनीं त्याच्यावर चोहोंकडून वर्षाव करूं लागलें व हे भरत-
श्रेष्ठा, देवदुंदुभीर्ही वाजूं लागल्या ४७. तो विजयी व वीर्यवान् राजा पुत्रांसह तेथें जाऊन
त्या अव्यय वालुकामय व उदकमय समुद्रास खणविता झाला ४८. कौरववंशजा, नारा-
यणानें आपल्या तेजानें ज्याला व्यापिलें आहे असा तो महातेजस्वी राजा अधिक बल-
वान् झाला होता ४९. तेथें खणणाऱ्या त्याच्या पुत्रांस वालूमध्ये लपून बसलेला व
पश्चिम दिशेस व्यापून राहिलेला तो धुंधु सांपडला ५०. पण त्या धुंधूस मोठा राग आला.
त्यानें मुखापासून उत्पन्न झालेल्या अग्नीनें त्या राजाचें तीन कमी शंभर ह्यणजे सत्याण्णव
पुत्र जाळिले. व क्रोधानें लोकांस बुडवीत असल्याप्रमाणें, चंद्राचा उदय झाला
असतां महासागर जसा मोठा ऊर्मिसमूह सोडितो त्याप्रमाणें तो राक्षस माऱ्या
वेगानें स्वेदेहजल सोडितो झाला ५१, ५२. पण इतक्यांत तो धुंधुमार राजा त्या

रिमयं वेगमपिन्नत्स नराधिपः । योगी योगेन वह्निं च शमयामास वारिणा ५४ निहत्य
तं महाकाशं बलेनोदकराक्षसम् । उत्तंकं दर्शयामास कृतकर्मा नराधिपः ५५ उत्तंकस्तु
वरं प्रादात्तस्मै राज्ञे महात्मने । ददौ तस्याक्षयं वित्तं शत्रुभिश्चापराजयम् ५६ धर्मे रतिं च
सततं स्वर्गवासं तथाऽक्षयम् । पुत्राणां चाक्षयँल्लोकान्स्वर्गे ये रक्षसा हताः ५७ [८८२]
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि एकदशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ तस्य पुत्रा अयः शिष्टा दृढाश्वो ज्येष्ठ उच्यते । चन्द्राश्वकपिलाश्वौ
तु कुमारौ द्वौकर्णयस्तौ १ धौंधुमारिदृढाश्वस्तु हर्यश्वस्तस्य चात्मजः । हर्यश्वस्य निकुंभो-
ऽभूत्क्षत्रधर्मात् सदा २ संहताश्वो निकुंभस्य पुत्रो रणविशारदः । अकृशाश्वः कृशाश्वश्च
संहताश्वसुतौ नृप ३ तस्य हैमवतीकन्या सतां माता दृषद्वती । विख्याता त्रिषु लोकेषु
पुत्रभ्राह्म्याः प्रसेनजित् ४ लेषे प्रसेनजिद्धार्या गौरीं नाम पतिव्रताम् । अभिशशा तु सा
भर्ता नदी वै बाहुदा भवत् ५ तस्याः पुत्रो महानासीद्युवनाश्वो महीपतिः । मांधाता
युवनाश्वस्य त्रिलोकविजयी सुतः ६ तस्य चैत्ररथी भार्या शशबिंदोः सुताऽभवत् ।
साध्वी बिंदुमती नाम रूपेणासदृशी भुवि ७ पतिव्रता च ज्येष्ठा च भ्रातृणामयुतस्य सा ।
तस्यासुत्पादयामास मांधाता द्वौ सुतौ नृप ८ पुरुकुत्सं च धर्मज्ञं मुचुकुंदं च धार्मिकम् ।
पुरुकुत्ससुतस्त्वासीन्नसदस्युर्महीपतिः ९ नर्मदायामथोत्पन्नः संभूतस्तस्य चात्मजः ।
संभूतस्य तु दायादः सुधन्वा नाम पार्थिवः १० सुधन्वनः सुतश्वासीत्रिधन्वा रिपुमर्दनः ।

बलाढ्य राक्षसाजवळ गेला. त्याने त्याच्या जलाचा वेग पिऊन टाकिला. व
त्या योगी राजाने अग्नीसही त्या जलाने विझविले ५३, ५४. आणि त्या फार मोठ्या
उदकराक्षसास स्वसामर्थ्याने मारून उत्तंकास दाखविले. सारांश येणेप्रमाणे तो नरा-
धिप कृतकृत्य झाला ५५. तेव्हा उत्तकाने त्या महात्म्याराजास वर दिला. त्याने त्यास
अक्षय वित्त, शत्रूंकडून अपराजय ५६, सतत धर्मरति, तसाच अक्षय स्वर्गवास व
राक्षसाने मारिलेल्या पुत्रांस स्वर्गातील अक्षय लोक इतक्या इष्ट वस्तु दिल्या ५७.
इति श्रीम. खि. हरि. हरिवंशपर्वणिकां अकरावा अध्याय समाप्त झाला. ॥ ११ ॥

वैशंपायनः—त्याचे तीन पुत्र जीवंत राहिले होते. त्यांत दृढाश्व हा ज्येष्ठ होता. व
चंद्राश्व आणि कपिलाश्व हे दोघे धाकटे होते १. धुंधुमाराच्या दृढाश्वास हर्यश्व हा पुत्र
झाला. हर्यश्वाचा निकुंभ तो क्षत्रधर्मात सदा रत असे २. निकुंभाचा पुत्र संहताश्व तो
युद्धांत अतिशय निपुण होता. अकृशाश्व व कृशाश्व असे दोघे संहताश्वाचे पुत्र होते.
त्याला हैमवती या नांवाची कन्या होती. ती सज्जनांची माता त्रिभुवनांत दृषद्वती
या नांवाने प्रसिद्ध होती. तिचा पुत्र प्रसेनजित् ३-४. त्याला गौरीनामक पतिव्रता पत्नी
मिळाली. पण पतीने शाप दिल्यामुळे ती बाहुदा नदी झाली. तिचा पुत्र युवनाश्व.
तो मोठा राजा होता. युवनाश्वाचा त्रिलोकविजयी मांधाता पुत्र होता. शशबिंदूची चैत्र-
रथी नामक कन्या त्याची भार्या झाली. बिंदुमती या नांवाची ती साध्वी भूलोकीं रूपाने
अप्रतिम होती ५-७. ती पतिव्रता व दशसहस्र भावांची वडील भगिनी होती. राजा, मांधा-
त्याने तिच्याठायीं दोन पुत्र उत्पन्न केले ८. धर्मज्ञ पुरुकुत्स व धार्मिक मुचुकुंद असे
ते दोघे होत. पुरुकुत्साचा पुत्र त्रसदस्यु म्हणून होता. त्या राजाचा नर्मदेच्याठायीं झालेला
संभूत हा आत्मज होय. संभूताचा दायाद सुधन्वा या नांवाचा राजा होता ९, १०. सुधन्वाचा

राज्ञश्चिधन्वनस्त्वासीद्विद्वांस्रय्यारुणः सुतः ११ तस्य सत्यव्रतो नाम कुमारोऽभून्महा-
बलः । पाणिग्रहणमंत्राणां विघ्नं चक्रे सुदुर्मतिः १२ येन भार्या कृता पूर्वं कृतो-
द्वाहापरस्य वै । बाल्यात्कामाच्चमोहाच्चसंहर्षाच्चापलेनच १३ जहार कन्यां कामास्स
कस्यचित्पुरवासिनः । अधर्मशंकुना तेन राजा त्रय्यारुणोऽत्यजत् १४ अपध्वं सेति-
र्बहुशोवदन्नक्रोधसमन्वितः । पितरं सोऽब्रवीत्यक्तः क्व गच्छामीति वै मुहुः ५ पिता
त्वेनमथोवाच श्वपाकैः सह वर्तय । नाहं पुत्रेण पुत्रार्थी त्वयाऽय कुलपांसन १६
इत्युक्तः स निराक्रामन्नगराद्वचनात्पितुः । न च तं वारयामास वसिष्ठा भगवानृषिः १७
स तु सत्यव्रतस्तात श्वपाकावसथान्तिके । पित्रा त्यक्तोऽवसद्धीरः पिता तस्य वनं वेगैः १८
ततस्तस्मिंस्तु विषयं नादर्षत्पाकशासनः । समा द्वादश राजेंद्र तेनाधर्मेण वै तदा १९ दारांस्तु
तस्य विषये विश्वामित्रो महातपाः । संन्यस्य सागरानूपे चचार विपुलं तपः २० तस्य पत्नी
गले बध्वा मध्यमं मुत्रमौरसम् । शेषस्य भरणार्थाय व्यक्रीणाद्दोशतेन वै २१ तं तु बद्धं
गले दृष्ट्वा विक्रीयं तं नृपात्मजः । महर्षिपुत्रं धर्मात्मा मोक्षयामास भारत २२ सत्यव्रतो
महाबाहुर्भरणं तस्य चाकरोत् । विश्वामित्रस्य तुष्ट्यर्थमनुकंपार्थमेव च २३ सोऽभवद्बालवो
नाम गलवन्धान्महातपाः । महर्षिः कौशिकस्तात तेन वीरेण मोक्षितः २४ [९०६] इति
श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

पुत्र रिपुमर्दन त्रिधन्वा. राजा, त्रिधन्व्याचा विद्वान् त्रय्यारुणि हा पुत्र होय ११. त्याला सत्यव्रतनामक महाबलाढ्य पुत्र झाला. 'नावेहि संभवावहै०' इत्यादि पाणिग्रहणमंत्रांस त्या मूर्खानें प्रतिबंध केला १२. पूर्वी दुसऱ्याची विवाहित कन्या त्यानें बाल्य, काम, मोह, अहंकार व गर्व यांच्या योगानें हरण करून तिच्याशीं विवाह केला १३. ह्यणजे काम-पांडित झाल्याकारणानें त्यानें कोणाएका पुरवासी सज्जनाच्या कन्येचें हरण केलें. पण त्या पापरूपी शंकूनें विद्ध झालेल्या त्याचा त्रय्यारुणानें त्याग केला १४. हे अपध्वंस, असें वारंवार ह्यणत क्रोधयुक्त झालेल्या त्यानें त्याचा त्याग केला असतां तो पित्यास 'मी कोठें जाऊं' असें पुनः पुनः ह्यणाला १५. तें ऐकून पिता त्यास ह्यणाला 'चांडालांबरोबर जाऊन रहा. हे कुलास कलंक लावणाऱ्या, तुझी मला आतां गरज नाही' १६. पित्यानें ज्यास असें सांगितलें आहे असा तो पुत्र पित्याच्या आज्ञेनें नगरांतून बाहेर निघून गेला. भगवान् वसिष्ठ ऋषींनींही त्याचें निवारण केलें नाही १७. तेव्हां तो पित्यानें त्यागिलेला धीर सत्यव्रत चांडालांच्या वाड्याजवळ राहिला. व त्याचा पिता तपोवनास गेला १८. त्यानंतर त्या देशांत त्या अधर्मासुळें बारावर्षे इंद्रानें वर्षाव केला नाही. त्या त्रिशंकूच्या देशांत महातपस्वी विश्वामित्रानें आपली स्त्री ठेविली व तो समुद्राच्या जवळील जलमय प्रदेशांत, संन्यासपूर्वक विपुल तप करूं लागला १९२०. त्याची पत्नी मधल्या औरस पुत्रास गळ्यांत बांधून बाकीच्या कुटुंबाच्या पोषणाकरितां शंभर गार्गींस विकूं लागली २१. पण तो गळ्यांत दावें बांधून विकिला जात आहे असें पाहून, हे भारता, त्या धर्मात्म्या राज-पुत्रानें त्या महर्षि पुत्रास सोडविलें २२ व तो महाशूर सत्यव्रत विश्वामित्राच्या प्रसन्नते-करितां व दयेच्या योगानेंही त्याचें पोषण करिता झाला २३. गळ्यांत बांधल्यासुळें तो महातपस्वी गालव झाला. सारांश, वा राजा, या वीरानें येंप्रमाणें त्या कौशिक महर्षीस मुक्त केलें २४. इति श्रीम. खि. हरि. हरिवंशपर्वणील बारावा अध्याय समाप्त झाला ॥१२॥

वैशंपायन उवाच ॥ सत्यव्रतस्तु भक्त्या च कृपया च प्रतिज्ञया । विश्वामित्रकलत्रं तद्-
 भार विनये स्थितः १ हत्वा मृगान्वराहांश्च महिषांश्च वनेचरान् । विश्वामित्राश्रमाभ्याशे
 मांसं वृक्षे बबन्ध सः २ उपांशुव्रतमास्थाय दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् । पितुर्नियोगाद्दवसत्त-
 स्मिन्वनगते नृपे ३ अयोध्यां चैव राष्ट्रं च तथैवान्तःपुरं मुनिः । याज्योपाध्यायसंबंधाद्द-
 सिष्टः पर्यरक्षत ४ सत्यव्रतस्तुत्राल्याच्चभाविनोऽर्थस्यवाचलात् । वसिष्ठेऽभ्यधिकं मन्युं धार-
 यामास वै तदा ५ पित्रा तु तं तदा राष्ट्रात्त्यज्यमानं स्वमात्मजम् । न वारयामास मुनिर्व-
 सिष्टः कारणेन ह ६ पाणिग्रहणमंत्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे । न च सत्यव्रतस्तस्य तमु-
 पांशुमबुध्यत ७ जानन्धर्मं वसिष्ठस्तु न मां व्रतीति भारत । सत्यव्रतस्तदा रोषं वसिष्ठ
 मनसाऽकरोत् ८ गुणबुद्ध्या तु भगवान्वासिष्ठः कृतवांस्तथा । न च सत्यव्रतस्तस्य तमुपां-
 शुमबुध्यत ९ तस्मिन्नपरितोषो यः पितुरासीन्महात्मनः । तेन द्वादशवर्षाणि नावर्षत्पाक-
 शासनः १० तेन त्विदानीं ब्रह्मा दीक्षां तां दुर्वहां भुवि । कुलस्य निष्कृतिस्तात कृता सा
 वै भवेदिति ११ न तं वसिष्ठो भगवान्पित्रा त्यक्तं न्यवारयत् । अभिवेक्ष्याभ्यहं पुत्रमस्ये-
 त्येवं मतिर्मुनेः १२ स तु द्वादशवर्षाणि दीक्षां तामुद्धहद्वली । उपांशुव्रतमास्थाय महत्स-
 त्यव्रतो नृप १३ अविद्यमाने मांसे तु वसिष्ठस्य महात्मनः । सर्वकामदुःखां दोग्ध्रीं ददर्श स

वैशंपायनः — नंतर विनयसंपन्न सत्यव्रत कृपा व भक्ति यांच्या योगानें प्रतिज्ञा करून
 त्या विश्वामित्राच्या कुंटुबाचें पोषण करिता झाला १. वनांत फिरणारे मृग, वराह, व
 महिष यांस मारून तो त्यांचें मांस विश्वामित्राच्या आश्रमापाशीं वृक्षास टांगून ठेवीत
 असे २. सारांश येणेंप्रमाणें उपांशुव्रत (गुप्त नियम) धरून बारा वर्षांची दीक्षा घेऊन तो
 राजा वनांत गेल्यावरही त्याच्या आज्ञेनें तो तेथेंच राहिला ३. इकडे यजमान व उपा-
 ध्याय यांचा नित्यसंबंध असतो हें जाणून मुनि वसिष्ठांनीं अयोध्या, राष्ट्र व त्याचप्र-
 माणें राजाचे अंतःपुर यांचें सर्वतः रक्षण केलें ४. पण सत्यव्रतानें मूर्खपणानें अथवा
 पुढें होणाऱ्या भवितव्यतेच्या बलानें वसिष्ठाविषयीं अधिक द्वेष धरिला ५. पित्यानें जेव्हां
 त्याचा त्याग केला तेव्हां मुनि वसिष्ठांनीं कांहीं कारणानें त्याचें निवारण केलें
 नाहीं ६. पाणिग्रहण मंत्रांची निष्ठा सप्तपदींतील सातव्या पावलानें स्थिर होत असते
 (पण यानें जिचें हरण केलें होतें तिची सप्तपदि झाली नव्हती त्यामुळें हा फारसा अप-
 राधी नव्हता; पण याला केलेल्या अल्प अन्यायाबद्दल कांहीं काल प्रायश्चित करूं दे.
 असा त्यांच्या मनांतील गुप्त हेतु होता.) पण सत्यव्रतास तो त्याचा गुप्त अभिप्राय कळला
 नाही ७. व वसिष्ठ धर्मज्ञ असूनही भाडें रक्षण करित नाही असें समजून त्यानें त्या
 मुनीविषयीं मनांत द्वेषभाव धरिला ८. वस्तुतः भगवान् वसिष्ठानें तें सर्व गुणबुद्धीनेंच केलें
 हातें; पण सत्यव्रतास त्याचा गूढ अभिप्राय कळला नाही ९. त्याच्या महात्म्या पित्याचा
 त्याच्यावर क्रोध होता. त्यामुळें ब्राह्मण वर्ण त्याच्या राज्यांत पाऊस पडला नाही १०.
 (वसिष्ठांचा आशय असा कीं—) तो सत्यव्रत आतां या लोकीं अति कठिण दीक्षा घेऊन
 नियम चालवीत आहे. त्यामुळें त्यानें आतां थोड्याच कालांत निष्कृति केली असें
 होईल ११. अशा आशयानें भगवान् वसिष्ठानें पित्यानें टाकिलेल्या त्याचेंही निवारण
 केलें नाही. याच्या पुत्रास मी आतां (लवकरच) राज्याभिषेक करीन. असा मुनीचा
 उद्देश होता १२. त्या बलाढ्य सत्यव्रतानें तें मोठें उपांशुव्रत धरून ती बारा वर्षांची

नृपात्मजः १४ तां वै क्रोधाच्च नोहाच्च श्रमाच्चैव क्षुधादितः । दश धर्मान् गतो राजा जघान
जनमेजय १५ तच्च मांसं स्वयं चैव विश्वामित्रस्य चात्मजात् । भोजयामास तच्छ्रुत्वा
वसिष्ठोऽप्यस्य चुक्रुवे । क्रुद्धस्तु भगवान्वाक्यमिदमाह नृपात्मजम् १६ वसिष्ठ उवाच ॥
पातयेयमहं क्रूर तव शंकुमसंशयन् । यदि ते द्वाभिमौ शंकू न स्यातां वै कृतौ पुनः १७
पितुश्चापरितोषेणगुरोर्दोग्धीवयेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्चत्रिविधहेतव्यतिक्रमः १८ वैशं-
पायन उवाच ॥ एवं त्रीण्यस्य शंकूनि तानि दृष्ट्वा महातपाः । त्रिशंकुरितिहोवाचत्रिशंकु-
रितिसःस्मृतः १९ विश्वामित्रस्तु दाराणामागतो भरणे कृते । स तु तस्मै वरं प्रादान्मुनिः
प्रीतश्चिशंकवे २० छंदमानो वरेणाथ वरं वब्रे नृपात्मजः । सशरीरो ब्रजे स्वर्गमित्येवं
याचितो मुनिः २१ अनावृष्टिभये तस्मिन् गते द्वादशवार्षिके । राज्येऽभिषिच्य पित्र्ये तु
याजयामास तं मुनिः २२ सिपतां देवतानां च वसिष्ठस्य च कौशिकः । सशरीरं तदा तं तु
दिवमारोपयत्प्रभुः २३ तस्य सत्यरथा नाम भार्या कैकयवंशजा । कुमारं जनयामास
हरिश्चन्द्रमकल्मषम् २४ स वैराजा हरिश्चंद्रश्चैशंकव इति स्मृतः । आहर्ता राजभूयस्य सस-
म्राडिति विश्रुतः २५ हरिश्चंद्रस्य पुत्रोऽभूद्रोहितो नाम वीर्यवान् । येनेदं रोहितपुरं कारितं
राज्यसिद्धये २६ कृत्वा राज्यं स राजर्षिः पालयित्वा त्वथ प्रजाः । संसारासारतां ज्ञात्वा

दीक्षा संपविली १३. पुढें एकदां कोठें मांस न मिळाल्या कारणानें अरण्यांत फिरून खिन्न झालेल्या व क्षुधेनें व्याकूळ झालेल्या राजपुत्रानें महात्म्या वसिष्ठाची सर्व कामना पूर्ण करणारी दुभती गाय समोर पाहिली आणि क्रोध व मोह यांनींही युक्त झाल्यामुळें, बा जनमेजया, (क्रोध, मोह, श्रम, क्षुधा, सत्यव्रतत्व, भक्ति, कृपा, सत्यप्रतिज्ञा, विश्वामित्रास संतुष्ट करण्याचा लोभ व दया अशा) दहा धर्मांस प्राप्त होऊन त्या (भावी) राजानें तिची हिंसा केली १४, १५. व तिचें मांस स्वतः त्यानें खाळें व विश्वामित्राच्या पुत्रांस खाऊ घातलें. तें ऐकून वसिष्ठासही मोठा क्रोध आला व क्रोधयुक्त झालेला तो त्या राजपुत्रास असें वाक्य बोलला १६. वसिष्ठः—अरे क्रूरा. तूं जर पुनः हें आणखीं दोन ७.पराध केलें नसतेस तर मी तुला त्या एका पापशंकूपासून सोडविलें असतें १७. पण पित्याच्या असंतोषामुळें, गुरूच्या दुभत्या गायीच्या वधामुळें व अप्रोक्षित मांसाचा भोजनाकडे उपयोग केल्यामुळें तूं तीन प्रकारचा धर्मव्यतिक्रम केला आहेस १८. वैशंपायनः— राजा, याप्रमाणें त्याचें तीन शंकु पाहून त्या महा तपस्व्यानें त्यास त्रिशंकु असें ह्मटलें व तो त्रिशंकु याच नांवानें पुढें प्रसिद्ध झाला १९. पुढें विश्वामित्र जेव्हां परत आला, तेव्हां आपल्या कुटुंबाचें रक्षण त्यानें केलें असें ऐकून तो मुनि त्याच्यावर प्रसन्न झाला व त्या त्रिशंकूस वर देता झाला २०. तुला कोणता वर पाहिजे तो माग असें विश्वामित्रानें सांगितलें असतां तो राजपुत्र “ मी शरीरासह स्वर्गास जावें हा मला वर द्या. ” असें त्यास ह्मणाला २१. पुढें तें बारा वर्षांचें अनावृष्टीचें भय निवृत्त झालें असतां त्या मुनीनें त्यास पित्याच्या राज्यावर बसवून त्याच्याकडून यज्ञ करविला २२. तात्पर्य, देव व वसिष्ठ यांच्या डोळ्यां देखत प्रभु कौशिकानें शरीरासह त्यास स्वर्गलोकीं चढविलें २३. कैकयवंशांत झालेली सत्यरथानामक त्याची भार्या होती. तिला हरिश्चंद्र हा निष्पाद पुत्र झाला. त्रैशंकव म्हणून प्रसिद्ध असलेला तो राजा हरिश्चंद्र राजभूयस केल्यामुळें सम्राट या नांवानें प्रख्यात झाला.

द्विजेभ्यस्तत्पुरं ददौ २७ हरितो रोहितस्याथ चञ्चुर्हारीत उच्यते । विजयश्च सुदेवश्च
चञ्चुपुत्रौ बभूवतुः २८ जेता क्षत्रस्य सर्वस्य विजयस्तेन संस्मृतः । रुरुकस्तनयस्तस्य
राजा धर्मार्थकोविदः २९ रुरुकस्य वृकः पुत्रो वृकाष्टाहुस्तु जज्ञिवान् । शकैर्यवनकांबोजैः
पारदैः पल्लवैः सह ३० हैहया स्तालजंघाश्च निरस्यन्ति स्म तं नृपम् । नात्यर्थं धार्मिकस्तात
स हि धर्मयुगेऽभवत् ३१ सगरस्तु सुतो ब्राह्मोर्जज्ञे सह गरेण च । और्वस्याश्रमनागम्य
भार्गवेणाभिरक्षितः ३२ आग्नेयमस्रं लब्ध्वा च भार्गवात्सगरो नृपः । जिगाय पृथिवीं
हत्वा तालजंघान्तहैहयान् ३३ शकानां पल्लवानां च धर्मं निरसदच्युतः । क्षत्रियाणां
कुरुश्रेष्ठ पारदानां स धर्मवित् ३४ [१४०] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंश-
पर्वणि त्रिंशंकचरितकथनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

जनमेजय उवाच ॥ कथं स सगरो जातोऽगरेणैव सहाच्युतः । किमर्थं च शकानां स
क्षत्रियाणां महौजसाम् १ धर्मं कुलोचितं क्रुद्धो राजा निरसदच्युतः । एतन्मे सर्वमाचक्ष्व
विस्तरेण तपोधन २ वैशंपायन उवाच ॥ ब्राह्मव्यसनिनस्तात हतं राज्यमभूत्किल । हैहयै-
स्तालजंघैश्च शकैः सार्धं विशांपते ३ यवनाः पारदाश्चैव कांबोजाः पल्लवाः खसाः । एते
ह्यपि गणाः पंच हैहयार्थं पराक्रमन् ४ हतराज्यस्तदा राजा स वै ब्राह्मवर्नं ययौ । पत्न्या
चानुगतो दुःखी स वै प्राणानवासृजत् ५ पत्नी तु यादवी तस्य सगर्भा पृष्ठतोऽन्वगात् ।

हरिश्चंद्रास रोहित या नांवाचा वीर्यवान् पुत्र होता. त्यानें राज्यासिद्धी करितां
हें रोहितपुर बसाविलें २४-२६. तो राजर्षि राज्य करून, प्रजेचें पालन करून व
संसार असार आहे असें जाणून तें नगर ब्राह्मणांस अर्पण करिता झाला २७. रोहिताचा
हरित, हरिताचा चंचु व चंचूचे विजय आणि सुदेव असे दोन पुत्र होते २८. त्यांतील
पहिला सर्व क्षत्रियांस जिंकणारा असल्यामुळे विजय या (यथार्थ) नांवानें प्रसिद्ध झाला.
त्याचा पुत्र रुरुक. तो धर्मार्थज्ञ राजा होता २९. रुरुकाचा पुत्र वृक व वृकापासून
बाहु झाला. राजा, तो धर्मयुगांत जरी झाला होता तरी फारसा धार्मिक नव्हता.
त्यामुळे शक, यवन, कांबोज, पारद, पल्लव, हैहय व तालजंघ ह्या म्लेच्छांनीं त्या
राजाचा पराभव केला ३०, ३१. सगर हा बाहुचा पुत्र तो विषासह उत्पन्न झाला (ह्मणून
त्यास स-गर (सविष) असें नांव पडलें. त्याची माता विषयुक्त असूनही मेली नाहीं.
कारण.) और्वाच्या आश्रमास आल्यावर और्वानें त्याचें (व तिचें) रक्षण केलें ३२.
त्या सगरास भार्गवापासून आग्नेय अन्न प्राप्त झालें. त्याच्या योगानें त्या राजानें
हैहयांसह तालजंघास मारून पृथ्वी जिंकिली ३३ ज्याची शक्ति परिपूर्ण आहे अशा
त्या धर्मज्ञ राजानें शक, पल्लव व पारद क्षत्रिय यांच्या धर्माचें निरसन केलें ३४. इति
श्रीम० खि० हरि. हरिवंशपर्वपैकीं त्रिंशंकुचरित कथन नामक तेरावा अध्याय समाप्त
झाला. ॥ १३ ॥

जनमेजयः—तो पराक्रमी राजा सगर गरासह कसा झाला व महाबलाढ्य क्षत्रिय
शकांच्या कुलोचित धर्माचें, क्रोधयुक्त झालेल्या त्यानें निरसन कसें केलें तें सर्व, हे तपो-
धन, मला विस्तारानें सांगा १, २. वैशंपायनः— राजा, व्यसनी बाहूचें राज्य शकांसह
हैहय व तालजंघ यांनीं हरण केलें ३. यवन, पारद, कांबोज, पल्लव व खस या पांच
गणांनींही हैहया करितां पराक्रम केला ४. तेव्हां ज्याचें राज्य गेलें आहे असा तो बाहु

सपत्न्या च गरस्तस्यै दत्तः पूर्वमभूत्किल ६ सा तु भर्तुश्चितां कृत्वा वने तामध्यरोहत ॥
 और्वस्तां भार्गवस्तात कारुण्यात्समवारयत् ७ तस्याश्रमे च तं गर्भं गरेणैव सहच्युतम् ॥
 व्यजायत महाबाहुं सगरं नाम पार्थिवम् ८ और्वस्तु जातकर्मादि तस्य कृत्वा महात्मजः ॥
 अध्याप्य वेदशास्त्राणि ततोऽस्त्रं प्रत्यपादयत् ९ आश्रेयं तु महाघोरममरैरपिदुः सहम् ॥
 स तेनास्त्रबलेनाजौ बलेन च समन्वितः १० हैहयास्त्रिजघानाशु क्रुद्धो रुद्रः पशुनिव ॥
 आजहार च लोकेषु कीर्तिं कीर्तिमतां वरः ११ ततः शकान्सयवनाकांबो ज्ञान्पारदांस्तदा ॥
 पल्लवांश्चैव निःशेषान्कर्तुं व्यवसितस्तदा १२ ते वध्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना ॥
 वसिष्ठं शरणं गत्वा प्रणिपेतुर्मनीषिणम् १३ वसिष्ठस्त्वथ तान्दृष्ट्वा समयेन महायुतिः ॥ सगरं
 वारयामास तेषां दत्त्वाऽभयं तदा १४ सगरः स्वां प्रतिज्ञां च गुरोर्वाक्यं निशम्य च । धर्मं जवान
 तेषां वै वेषान्यत्वं चकार ह १५ अयं शकानां शिरःशो मुण्डं कृत्वा व्यसर्जयत् । यवनानां शिरः
 सर्वं कांबोजानां तथैव च १६ पारदासुक्तकेशाश्च पल्लवाः श्मश्रुधारिणः । निःस्वाध्यायवष-
 ट्काराः कृतास्तेन महात्मना १७ शका यवनकांबोजाः पारदाश्च विशांपते । कोलिसर्पाः
 समहिषा दार्घ्याश्चोलाः सकेरलाः १८ सर्वे ते क्षत्रियास्तात धर्मस्तेषां निराकृतः । वसिष्ठ-
 वचनाद्वाजनु सगरेण महात्मना १९ स्वसांस्तुषारांश्चोलांश्च मद्रान्किष्किंधकांस्तथा ॥
 कौंतलांश्च तथावंगान्साल्वान्कौंकणकांस्तथा २० स धर्मविजयी राजा विजित्येषां

राजा वनास गेला. त्याची पत्नीही त्याच्या मागून वनांत गेली; पण दुःखी झालेल्या त्याने
 प्राण सोडिले ५. त्याची यादव कुलांतील यादवी पत्नी गर्भयुक्त अून त्याच्या मागून
 गेली; पण तिच्या सवतीने तिला पूर्वीच विष दिले होते ६. तिने वनांत पतीची चिता
 करून तिच्यावर आरोहण केले. पण, हे जनमेजया, भार्गव और्वाने करुणेमुळे तिचे
 निवारण केले. त्याच्या आश्रमांत गरासह त्या बलाढ्य गर्भास ती प्रसवली. तिला मह-
 पराक्रमी सगर राजा झाला ७, ८. और्वाने त्या महात्म्याचे जातकर्मादि करून, वेदशास्त्रे
 शिकवून नंतर देवांसही दुःसह असलेले महा घोर आग्नेयास्त्र त्यास दिले. त्याने
 त्या अस्रबलाने व स्वाभाविक स्वबलाने युक्त होऊन, क्रुद्ध रुद्र जसा पशूस मारितो
 त्याप्रमाणे, समरांगणांत हैहयांस शीघ्र मारिले व कीर्तिमानांतील त्या त्रेष्टाने लोकांमध्ये
 कीर्ति मिळविली ९-११. नंतर त्याने यवनासह शक, कांबोज, पारद, व पल्लव यास नाम-
 शेष करण्याचा निश्चय केला १२. पुढे महात्मावीर सगर त्यांस मारू लागला असतां ते
 विद्वान् वसिष्ठास शरण गेले व त्याच्या चरणावर नम्र झाले १३. तेव्हां महातेजस्वी
 वसिष्ठ, शरणागताचे रक्षण करणे उचित आहे असे जाणून व त्यांस अभय देऊन सग-
 राचे निवारण करिता झाला १४. पण सगर आपली प्रतिज्ञा व गुरूचे वचन यांचा विचार
 करून त्यांच्या धर्माचा नाश करून त्यांच्याकडून भिन्न वेष घेवविता झाला १५. शकांच्या
 अर्घ्यां मस्तकाचे मुंडन करून तो त्यांस सोडिता झाला. यवन व कांबोज यांच्या सर्व
 मस्तकांचे त्याने मुंडन करविले १६. पारदांनी कंस सोडावेत व पल्लवांनी दाढीमिशी
 मात्र ठेवावी असा त्याने नियम केला. त्या महात्म्याने शक, यवन, कांबोज, पारद,
 कोलिसर्प, महिष, दार्घ, चोल व केरल यांस स्वाध्याय व वषट्कार यांनी रहित
 केले १७, १८. राजा, ते सर्व क्षत्रिय होते. पण वसिष्ठांच्या सांगण्यावरून त्या महात्म्या
 सगराने त्यांच्या धर्माचे निराकरण केले १९. स्वस, तुवार, चोल, मद्र, किष्किंधक, कौंतल,

वसुन्धराम् । अश्वं वै भेरयामास वाजिमेधाय दीक्षितः २१ तस्य चारयतः सोऽश्वः समुद्रे पूर्वदक्षिणे । वेलासमीपेऽपहतो भूमिं चैव प्रवेशितः २२ स तं देशं तदा पुत्रैः खानयामास पार्थिवः । आसेदुस्ते ततस्तत्र खन्यमाने महार्णवे २३ तमादि-पुरुषं देवं हरिं कृष्णं प्रजापतिम् । विष्णुं कपिलरूपेण स्वपन्तं पुरुषोत्तमम् २४ तस्य चक्षुःसमुत्थेन तेजसा प्रतिबुद्धयतः । दग्धास्ते वै महाराजचत्वारस्तद्वशेषिताः २५ बर्हकेतुः सुकेतुश्च तथा धर्मरथो नृपः । शूरः पंचजनश्चैव तस्य वंशकरो नृपः २६ प्रादाच्च तस्मै भगवान् हरिनारायणो वरान् । अक्षयं वंशमिक्ष्वाकोः कीर्तिं चाप्यनिवर्तनीम् २७ पुत्रं समुद्रं च विभुः स्वर्गवासं तथाऽक्षयम् । पुत्राणां चाक्षयल्लोकांस्तस्य ये चक्षुषा हताः २८ समुद्रश्चार्घमादाय ब्रवन्दे तं महीपतिम् । सागरत्वं च लेभे स कर्मणा तेन तस्य वै २९ तं चाश्वमेधिकं सोऽश्वं समुद्रादुपलब्धवान् । आजहाराश्वमेधानां शतं स सुमहा-यशाः । पुत्राणां च सहस्राणि षष्टिस्तस्योति नः श्रुतम् ३० [१७०] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि सगरोत्पत्तिर्नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

जनमेजय उवाच ॥ सगरस्यात्मजा वीराः कथं जाता महात्मनः । विक्रान्ताः षष्टि साहस्रा विधिना केन वा द्विज १ वैशंपायन उवाच ॥ द्वे भार्ये सगरस्यास्तां तपसा दग्ध-लिखिषे । ज्येष्ठा विदर्भदुहिता केशिनी नाम विश्रुता २ कनीयसी तु या तस्य पर्वा परम-

वंग, साल्व, कौंकण, इत्यादिकांस जिंकून व त्या धर्मविजयी राजानें या पृथ्वीस जिंकून, अश्वमेधयज्ञाची दीक्षा घेऊन पृथ्वीवर अश्व सोडिला २०, २१. तो अश्व आग्नेय समुद्राच्या तीरावरून जात असतां इंद्रानें त्याचें हरण केलें व त्यास पातालांत नेलें २२. तेव्हां त्यानें आपल्या पुत्रांकडून तो प्रदेश खणविला. त्यामुळें खणत असलेल्या महासागरांत त्या सगरपुत्रांस तो कपिलरूपानें निद्रित असलेला पुरुषोत्तम, विष्णु, हरि, कृष्ण, प्रजापति, व आदिपुरुष देव दिसला २३, २४. पण (त्या सगरपुत्रांच्या गडबडीमुळें) जाग्रत होणाऱ्या त्याच्या नेत्रापासून उत्पन्न झालेल्या तेजाच्या योगानें ते सागर दग्ध झाले. त्यांतील बर्हकेतु, सुकेतु, राजा धर्मरथ व शूर पंचजन हे चौघेजण मात्र जीवंत राहिले. पंचजन हा त्याचा वंशकर राजा होय २५, २६. असो; त्या भगवान् नारायण हरीनें सगरास वर दिले. (ते असे—) इक्ष्वाकूचा वंश अक्षय होईल; कधींही लुप्त न होणारी अर्शा त्याची कीर्ति वाढेल. प्रभु सगराचा समुद्र पुत्र होईल. त्याला अक्षय स्वर्गवास घडेल. त्या भगवानाच्या नेत्राग्नीनें जळलेल्या सगरपुत्रांस अक्षय लोक प्राप्त होतील; (इत्यादि, इत्यादि.) २७, २८. नंतर समुद्र अर्घ्य घेऊन त्या राजास वंदन करितां झाला. त्या कर्मांमुळें तो त्याचा पुत्र होऊन सागर-त्वास प्राप्त झाला २९. सगरास समुद्रापासून अश्वमेधसंबंधीं अश्व मिळाला. तेव्हां त्या अत्यंत यशस्वी राजानें शंभर अश्वमेध यज्ञ केले. त्याचे साठ सहस्र पुत्र होते असें आह्मी ऐकिलें आहे ३०. इति श्रीम० खि० हरि० हरिवंशपर्वीतील सगरोत्पत्तिर्नामक चवदावा अध्याय समाप्त झाला ॥ १४ ॥

जनमेजयः—हे द्विजवर्य, महात्म्या सगराचे साठ सहस्र वीर व पराक्रमी पुत्र कसे व कोणत्या उपायानें झाले १. वैशंपायनः— तपाच्या योगानें ज्यांनीं आपलें (अनेक पूर्वजन्मार्जित) पाप जाळून टाकिलें आहे अशा सगराच्या दोन भार्या होत्या.

धर्मिणी । अरिष्टनेमिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ३ और्वस्ताख्यां वरं प्रादात्तन्निबोध जनान्-
धिप । षष्टिं पुत्रसहस्राणि गृह्णत्वेका तपस्विनी ४ एकं वंशधर त्वेका यथेष्टं वरयत्विति ।
तत्रैका जगृहे पुत्रैर्लुब्धा शूरान् बहूस्तथा ५ एकं वंशधरं त्वेका तथेत्याह च तां मुनिः ।
केशिन्यसूतसगरादसमंजसमात्मजम् ६ राजा पंचजनो नाम बभूव सुमहाबलः । इतरा
सुषुवे तुंवीं बीजपूर्णामिति श्रुतिः ७ तत्र षष्टिसहस्राणि गर्भास्ते तिलसंमिताः । संबभूवुर्य-
थाकालं ववृधुश्च यथाक्रमम् ८ घृतपूर्णेणु कुम्भेषु तान्गर्भान्निदधे पिता । धात्रीश्वैकैकशः
प्रादात्तावतीरेव पोषणे ९ ततो दशसु मासेषु समुत्तस्थुर्यथासुखम् । कुमारास्ते यथाकालं
सगरप्रीतिवर्धनाः १० षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्यैवमभवन्नप । गर्भादलाघुमध्याद्वैजातानि
पृथिवीपते ११ तेषां नारायणं तेजः प्रविष्टानां महात्मनाम् । एकः पंचजनो नाम पुत्रो
राजा बभूव ह १२ सुतः पंचजनस्यासीदंशुमाश्राम वीर्यवान् । दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वांग
इति विश्रुतः १३ येन स्वर्गादिहागत्य सुहूर्तं प्राप्य जीवितम् । त्रयोऽनुसंधिता लोका बुद्ध्या
सत्येन चानघ १४ दिलीपस्य तु दायादो महाराजो भगीरथः । यः स गंगां सरिच्छ्रेष्ठाम-
वतारयत प्रभुः १५ कीर्तिमान्स महाभागः शक्रतुल्यपराक्रमः । समुद्रमानयच्चैनां दुहितृ-
त्वेन कल्पयत् । तस्माद्भागीरथी गंगा कथ्यते वंशचिन्तकैः १६ भगीरथसुतो राजा श्रुत

केशिनी या नांवानें प्रसिद्ध असलेली विदर्भकन्या ही त्यांतील वडौल भार्या होय २. परमधर्मिणी अशी जी त्याची दुसरी पत्नी होती ती अरिष्टनेमीची कन्या असून रूपानें भूलोकीं अप्रतिम होती ३. हे जनेश्वरा, और्वानें त्या दोघींस कोणता वर दिला तो तूं ऐक. 'तुझां दोघींतील एका तपस्विनीनें साठ सहस्र पुत्र घ्यावें व दुसरीनें एका वंशधर पुत्रास मागून घ्यावें.' (हें त्या मुनींचें वचन ऐकून) त्यांतील एका राजपत्नीनें अनेक शूर पुत्रांस मागून घेतलें व एकीनें एका वंशधर पुत्राचा अंगीकार केला, तेव्हां मुनि तिला वरें आहे (तथास्तु) असें ह्मणाला. पुढें केशिनीस सगरापासून असमंज नामक पुत्र झाला ४-६. तो महाबलाढ्य राजा पंचजन या नांवानें प्रसिद्ध होता. ईलिनी नामक सगराच्या धाकट्या पत्नीस दुध्या भोपळ्याच्या आकारीचा गर्भ झाला. दुध्याप्रमाणेंच तो बीयांनीं भरलेला होता ७. त्यांत तिलाएवढाले साठ सहस्र गर्भ होते. ते योग्यकालीं योग्य क्रमानें वाढले ८. त्यांच्या पित्यानें घृतपूर्ण कुभांत त्या गर्भांस ठेविलें व एकेकास एकेक अशा त्यांच्या पोषणाकरितां साठ सहस्र दाया ठेविल्या ९. त्यानंतर दहा महिन्यांत ते पुत्र सुखरूपपणें चांगलें हृष्टपुष्ट झाले. नंतर ते कुमार योग्यकालीं सगराचा आनंद वाढविणारे झाले १०. राजान्, याप्रमाणें सगरास गर्भाशयांत उत्पन्न झालेल्या तुंवीफला पासून साठ सहस्र पुत्र झाले ११. पुढें ते सर्व नारायणाच्या क्रोधाग्नींत प्रविष्ट झाले असतां एक पंचजन नामक पुत्र राजा झाला १२. त्या पंचजनाचा अंशुमान् नामक वीर्यवान् पुत्र होता. खट्वांग या नांवानें प्रसिद्ध असलेला दिलीप हा त्याचा पुत्र होय १३. हे निष्पापा, त्यानें स्वर्गांतून येथें येऊन जीवितास प्राप्त झाल्यावर सूक्ष्म बुद्धि व सत्य ब्रह्मभाव यांच्या योगानें केवल एका सुहूर्तांत चित्तैकाग्र्य संपादन करून तिन्हीं लोकांस तत्त्वतः जाणलें (सर्व ब्रह्म आहे असे त्यास साक्षात् ज्ञान झालें) १४. दिलीपाचा पुत्र महाराज भगीरथ. त्या प्रमूनें नदींतील श्रेष्ठ गंगेस भूलोकीं आणिलें १५. तो महाभाग, मोठा कीर्तिमान् व इंद्रतुल्य पराक्रमी होता.

इत्यभिविश्रुतः । नाभागस्तु श्रुतस्यासीत्पुत्रः परमधार्मिकः १७ अंबरीषस्तु नाभागिः सिन्धु-
द्वीपपिताऽभवत् । अयुताजित्तु दयादः सिन्धुद्वीपस्य वीर्यवान् १८ अयुताजित्तसुतस्त्वासी-
दृतुपर्णो महायज्ञाः । दिव्याक्षहृदयज्ञो वै राजा नलसखो बली १९ ऋतुपर्णसुतस्त्वासीदार्त-
पर्णिर्महीपतिः । सुदासस्तस्य तनयो राजा त्विंद्रसखोऽभवत् २० सुदासस्य सुतस्त्वासीत्सौदासो
नाम पार्थिवः । ख्यातः कल्माषपादो वै नाम्ना भित्रसहस्तथा २१ कल्माषपादस्य सुतः
सर्वकर्णेति विश्रुतः । अनरण्यस्तु पुत्रोऽभूद्विश्रुतः सर्वकर्मणः २२ अनरण्यसुतो निघ्नो निघ्न-
पुत्रो बभूवतुः । अनमित्रोरघुश्चैवपार्थिवर्षभसत्तमौ २३ अनमित्रस्य धर्मात्मा विद्वान्दु-
लिदुहोऽभवत् । दिलीपस्तनयस्तस्य रामस्य प्रपितामहः २४ दीवबाहुर्दिलीपस्य रघु-
र्नाम्नाऽभवत्सुतः । अयोध्याया महाराजो रघुश्चासीन्महाबलः २५ अजस्तु रघुतो-
जज्ञे अजादशरथोऽभवत् । रामो दशरथाज्जज्ञे धर्मात्मा सुमहायज्ञाः २६ रामस्य
तनयो जज्ञे कुश इत्यभिविश्रुतः । अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चात्मजः २७
निषधस्य नलः पुत्रो नभः पुत्रो नलस्य तु । नभस्यपुंडरीकस्तुक्षेमधन्वाततः स्मृतः २८
क्षेमधन्वसुतस्त्वासीद्देवा नीकः प्रतापवान् । आसीदहीनगुर्नाम देवानीकसुत प्रभुः २९
अहीनगो सुदायादः सुधन्वा नाम पार्थिवः । सुधन्वनः सुतश्चैव ततो जज्ञेनलो नृपः ३०
उक्थो नाम स धर्मात्माऽनलपुत्रो बभूव ह । वज्रनाभः सुतस्तस्य उक्थस्य च महात्मनः ३१
शंखस्तस्य सुतो विद्वान्धुषिताश्व इति श्रुतः । पुष्पस्तस्व सुतो विद्वानर्थविद्धिस्तु तत्सुतः ३२

त्यानें गंगेस समुद्रापर्यंत नेऊन पोचविलें. व ती आपली कन्या आहे अशी त्यानें कल्पना
केली. ह्यणूनच वंशचिंतक लोक गंगेस भागीरथी असें ह्यणतात १६. भगीरथाचा श्रुत
ह्यणून प्रख्यात पुत्र होता. श्रुताचा नाभा नामक परम धार्मिक आत्मज झाला १७.
नाभागसुत अंबरीष; तो सिंधुद्वीपाचा पिता; सिंधुद्वीपाचा पुत्र वीर्यवान् अयुताजित १८.
अयुताजिताचा पुत्र महायज्ञस्वी ऋतुपर्ण; तो बलाढ्य राजा दिव्य- अक्षहृदय जाणणारा
होता. (फांशांनीं खेळण्यांत तो फारच चतुर होता). तो नलाचा सखा (सुहृद्)
झाला १९. ऋतुपर्णाचा पुत्र राजा आर्तपर्णि; सुदास हा त्याचा सुत. तो राजा इंद्राचा सखा
होता २०. सुदासाचा पुत्र सौदासनामक राजा होता. तो कल्माषपाद व मित्रसह या नावांनीं
प्रसिद्ध होता. कल्माषपादाचा पुत्र सर्वकर्मा या नांवानें प्रसिद्ध होता. सर्व कर्माचा अनरण्य
ह्यणून पुत्र होता २१, २२. अनरण्याचा पुत्र निघ्न; निघ्नाचे अनमित्र व रघु असे दोन पुत्र
असून ते सर्वोत्तम राजे होते २३. अनमित्राचा पुत्र विद्वान् दुलिदुह; त्याचा पुत्र दिलीप; तो
रामाचा प्रपितामह होय २४. दिलीपाचा आजानुबाहु पुत्र रघु या नांवानें प्रसिद्ध होता. तो
महाबलवान् रघु अयोध्येचा महाराजा झाला. रघूपासून अज झाला; अजापासून दशरथ
जन्मास आला. दशरथाच्या उदरीं अतिशय यज्ञस्वी व धर्मात्मा राम झाला २५, २६.
रामापासून प्रख्यात कुश झाला. कुशापासून अतिथि झाला. अतिथीचा निषध २७.
निषधाचा पुत्र नल, नलाचा नभ, नभाचा पुंडरीक, पुंडरीकाचा क्षेमधन्वा, व
क्षेमधन्व्याचा प्रतापी देवानीक हा पुत्र होय. देवानीकाचा पुत्र प्रभु अहीनगु
ह्यणून होता २८, २९. अहीनगूचा पुत्र सुधन्वानामक राजा होता. त्यानंतर सुधन्व्याचा पुत्र
राजा अनल ह्यणून झाला. अनलाचा पुत्र उक्थ. तो धर्मात्मा होता. त्या महात्म्या उक्थाचा
पुत्र वज्रनाभ ३०, ३१. त्याचा विद्वान् पुत्र शंख; ध्युषिताश्व ह्यणून तो प्रसिद्ध होता.

सुदर्शनः सुतस्तस्यअग्निवर्णः सुदर्शनात् । अग्निवर्णस्यशीघ्रस्तुशीघ्रस्यतुमरुः सुतः ३३ मरु-
स्तुयोगमास्थाय कलापद्वीपमास्थितः । तस्यासाद्विश्रुतवतः पुत्रो राजा बृहद्बलः ३४ नलौ
द्वावेव विख्यातौ पुराणे भरतर्षभ । वीरसेनात्मजश्चैव यश्चेक्ष्वाकुकुलोद्बहः ३५ इक्ष्वाकुवं-
शप्रभवाः प्राधान्येनेह कीर्तिताः । एते विवस्वतो वंशे राजानो भूरितेजसः ३६ पठन्सम्य-
गिमां सृष्टिमादित्यस्य विवस्वतः । श्राद्धदेवस्य देवस्य प्रजानां पुष्टिदस्य च ३७
प्रजावानेति सायुज्यमादित्यस्य विवस्वतः । विषाम्ना विरजाश्चैव आयुष्मांश्च भवत्युत ३८
[१००८] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वाणि आदित्यस्य वंशाऽनुकीर्तनं नाम
पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

जनमेजय उवाच ॥ कथं वै श्राद्धदेवत्वमादित्यस्य विवस्वतः । श्रोतुमिच्छामि विप्रा-
ग्र्यश्राद्धस्य च परं विधिम् १ पितृणामादिसर्गं च क एते पितरः स्मृताः । एवं च श्रुतम-
स्माभिः कथ्यमानं द्विजातिभिः २ स्वर्गस्थाः पितरो ये च देवानामपि देवताः । इति वेद-
विदः प्राहुरेतदिच्छामि वेदितुम् ३ ये च तेषां गणाः प्रोक्ता यच्च तेषां बलं परम् । यथा
च कृतमस्माभिः श्राद्धं प्रीणाति वै पितृन् ४ प्रीताश्च पितरो ये स्म श्रेयसा योजयन्ति हि ।
एवं वेदितुमिच्छामि पितृणां सर्गमुत्तमम् ५ वैशंपायन उवाच ॥ हंत ते कथयिष्यामि
पितृणां सर्गमुत्तमम् । यथा च कृतमस्माभिः श्राद्धं प्रीणाति वै पितृन् । प्रीताश्च पितरो
ये स्म श्रेयसा योजयन्ति हि ६ मार्कण्डेयेन कथितं भीष्माय परिपृच्छते । अपृच्छद्धर्म-

त्याचा सुत पुष्प, पुष्पाचा ज्ञानी अर्थसिद्धि; त्याचा सुदर्शन; सुदर्शनापासून अग्निवर्ण;
अग्निवर्णाचा शीघ्र व शीघ्राचा सुत मरु ३२, ३३ मरु योगाभ्यासास आरंभ करून कलापद्वीपांत
जाऊन राहिला. त्या विद्वानाचा पुत्र राजा बृहद्बल ह्मणून होता ३४. हे भरतश्रेष्ठा,
पुराणांत दोन नल प्रसिद्ध आहेत. एक वीरसेनाचा आत्मज्ञ व दुसरा इक्ष्वाकु कुलोद्बह ३५.
इक्ष्वाकुवंशांत उत्पन्न झालेले राजे मुख्यतः येथे सांगितले आहेत. वैवस्वताच्या वंशांत
हे महातेजस्वी राजे झाले ३६. प्रजेस पुष्टि देणाऱ्या प्रकाशमय श्राद्धदेवाची ह्मणजेच
आदित्यपुत्र वैवस्वताची ही सृष्टि जो वाचतो (तिचे पठण करितो) तो स्वतः प्रजावान्
होतो; आदित्यसुत वैवस्वताच्या सायुज्यतेस प्राप्त होतो; पापरहित व रजोगुणशून्य
होतो आणि आयुष्मानही होतो ३७, ३८. इति श्रीम० खि० हरि० हरिवंशपर्वातील
आदित्यवंशानुकीर्तन नामक पंधरावा अध्याय समाप्त झाला. ॥ १५ ॥

जनमेजयः--भो द्विजाग्र्य, आदित्य पुत्र वैवस्वतास श्राद्ध देवत्व कसे प्राप्त झाले तें
ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. त्याप्रमाणे श्राद्धाचा परम विधि व पितरांचा आदिसर्ग मला
सांगा. पितर हे कोण ह्मणून सांगितलेले आहेत ? ब्राह्मणांच्या तोंडून तर आह्मी असें
ऐकिलेले आहे कीं, स्वर्गस्थ जे पितर ते देवांचेही देव होत व वेदवेत्ते असेंच सांगतात.
यास्तव मी ते तत्त्वतः जाणण्याची इच्छा करितों. त्यांचे गण कोण सांगितलेले आहेत;
त्यांचे उत्कृष्ट बल किती आहे; तसेंच आह्मी केलेले श्राद्ध पितरांस कसे तृप्त करितें १-४.
इतकें हें सर्व जाणण्याची मला इच्छा आहे ५. वैशंपायनः-- राजा, बरे आहे. मी तुला
पितरांचा उत्तम सर्ग सांगेन. त्याचप्रमाणे आह्मी दिलेले श्राद्ध पितरांस कसे तृप्त करितें व
तृप्त झालेले ते आह्मांस कल्याणयुक्त कसे करितात तेंही मी तुला सांगेन ६. (हा पितृविद्या

राजो हि शरत्कल्पगतं पुरा । एवमेव पुरा प्रश्नं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ७ तत्तेऽनुपूर्व्या
 वक्ष्यामि भीष्मेणोदाहृतं यथा । गीतं सनत्कुमारेण मार्कण्डेयाय पृच्छते ८ युधिष्ठिर
 उवाच ॥ पुष्टिकामेन धर्मज्ञ कथं पुष्टिरवाप्यते । एतद्वैश्रोतुमिच्छामि किं कुर्वाणो न
 शोचति , भीष्म उवाच ॥ श्राद्धैः शीणाति हि पितृन्सर्वकामफलैस्तु यः । तत्परः प्रयतः
 श्राद्धी प्रेत्यचेहचमोदते १० पितरो धर्मकामस्य प्रजाकामस्य च प्रजाम् । पुष्टिकामस्य
 पुष्टिं च प्रयच्छन्ति युधिष्ठिर ११ युधिष्ठिर उवाच ॥ वर्तन्ते पितरः स्वर्गे केषांचिन्नरके
 पुनः । प्राणिनां नियतं ह्युक्तं कर्मजं फलमुच्यते १२ श्राद्धानि चैव कुर्वन्ति फलकामाः सदा
 नराः । अभिसंधाय पितरं पितृश्च पितरं तथा १३ पितुः पितामहं चैव त्रिषु पिण्डेषु
 नित्यशः । तानि श्राद्धानि दत्तानि कथं गच्छन्ति वै पितृन् १४ कथं च शक्तास्ते दातुं नर-
 कस्थाः कथं पुनः । के वा ते पितरोऽन्ये स्म कान्यजामो वयं पुनः १५ देवा अपि पितृन्
 स्वर्गे यजन्तीति च नः श्रुतम् । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महायुते १६ सभवान्कथय-
 त्वेतां कथाममितबुद्धिमान् । यथा दत्तं पितृणां वै तारणायैह कल्पते १७ भीष्म उवाच ॥
 अत्र ते कीर्तयिष्यामि यथाश्रुतमरिंदम । ये च ते पितरोऽन्ये स्म यान्यजामो वयं पुनः ।
 पित्रात्मस पुरा गीतं लोकान्तरगतेन वै १८ श्राद्धकाले ऋषि पितुर्मया पिण्डः समु-

संप्रदाय असा आहे. सनत्कुमारापासून मार्कण्डेयास हें ज्ञान प्राप्त झालें.) मार्कण्डे-
 यानें प्रश्न करणाऱ्या भीष्मास तें सांगितलें. तूं जसा आज मला हा प्रश्न विचारीत आहेस
 तसाच प्रश्न पूर्वी धर्मराजानें शरशय्येवर पडलेल्या भीष्मास केला ७. यास्तव, प्रश्न कर-
 णाऱ्या मार्कण्डेयास सनत्कुमारांनीं जसे सांगितलें होतें व भीष्मानें जसे तें धर्मास सांगि-
 तलें तसेच मी तुला क्रमानें सांगतो ८. युधिष्ठिर ह्मणतो:— हे धर्मज्ञ पितामह, ज्यास
 पुष्टीची इच्छा असते त्यास पुष्टि कशी प्राप्त होते तें ऐकण्याची मी इच्छा करितों. काय
 करणारा पुरुष शोक करीत नाही ९. भीष्म:— जो सर्व कामांचें फल देणाऱ्या
 श्राद्धांच्या योगानें पितरांस संतुष्ट करितो, तो तत्परायण व शुद्ध होऊन श्राद्ध करणारा
 परलोकीं व यालोकीं आनंद भोगितो १०. वा युधिष्ठिरा, पितर धर्मकामास (ह्य० ज्याला
 धर्माची इच्छा असते त्यास) धर्म, प्रजाकामास प्रजा व पुष्टिकामास पुष्टि देतात ११.
 युधिष्ठिर:— कित्येकांचें पितर स्वर्गांत असतात व कित्येकांचें नरकांत असतात. कारण,
 प्राण्यांस आपापल्या कर्मांचें फल अवश्य भोगावें लागतें असे सांगतात १२. फलाची इच्छा
 करणारे पुरुष सर्वदां तीन पिंडांचें ठायीं पिता, पितामह व प्रपितामह यांची भावना
 करून श्राद्धें करितात; पण तीं अर्पण केलेलीं श्राद्धें पितरांस कशीं पोंचतात १३, १४.
 ते धर्म, प्रजा व पुष्टि यांस देण्यास कस समर्थ होतात. बरें नरकामध्यें जे आहेत ते (स्वतःच
 जर अतिशय दुःख भोगीत आहेत तर) आह्मांस धर्मादि कसे देणार ? नरकादिस्थानीं अस-
 लेल्या त्यांच्याहून दुसऱ्या कोणत्या मनुष्यांस किंवा देवभूतांस पितर समजून आह्मी श्राद्धें
 करितों ? १५. देवही स्वर्गांत पितरांची पूजा करितात असें आह्मी ऐकिलें आहे. यास्तव,
 या सर्व गोष्टींचा निर्णय ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. यास्तव, पितरांस उद्देशून दिलेलें
 अन्नोदक त्यांस तारण्यास कसें समर्थ होतें तें मला सांगा. कारण, आपण अमित बुद्धिमान्
 व महातेजस्वी आहां आणि त्यामुळें ही कथा सांगण्यास आपण योग्य आहां १६, १७.
 भीष्म:— हे अरींचें दमन करणाऱ्या वीरा, याविषयीं मीं जसें ऐकिलें आहे तसें तुला

यतः । तं पिता नम हस्तेन भित्वा भूमिसयाचत १९ हस्ताभरणपूर्णेन केयूराभरणेन च ।
 रक्ताङ्गुलितलेनाथ यथा दृष्टः पुरा मया २० नैष कल्पे विधिर्दृष्ट इति संचिन्त्यचा-
 प्यहम् । कुशेष्वेव ततः पिण्डं दत्तवानविचारयन् २१ ततः पिता मे सुप्रीतो वाचा
 मधुरया तदा । उवाच भरतश्रेष्ठ प्रियमाणो मयाऽनघ २२ त्वया दायादवानस्मि
 कृतार्थोऽमुत्र चेह च । सत्पुत्रेण त्वया पुत्र धर्मज्ञेन विपश्चिता २३ मया तु तव जिज्ञासा
 प्रयुक्तैषा दृढव्रत । व्यवस्थानं तु धर्मेषु कर्तुं लोकस्य चानघ २४ यथा चतुर्थं
 धर्मस्य रक्षिता लभते फलम् । पापस्य हि तथा मूढः फलं प्राप्नोत्यरक्षिता २५ प्रमाणं
 यद्धि कुरुते धर्माचारेषु पार्थिवः । प्रजास्तदनुवर्तन्ते प्रमाणाचितं सदा २६ त्वया च
 भरतश्रेष्ठ वेदधर्माश्चशाश्वताः । कृताः प्रमाणं प्रीतिश्च मम निर्वर्तितातुला २७ तस्मात्तवाहं
 सुप्रीतः प्रीत्या च वरमुत्तमम् । ददामि तं प्रतिच्छ त्वं त्रिषु लोकेषु दुर्लभम् २८ न ते
 प्रभविता मृत्युर्यावज्जीवितुमिच्छसि । त्वत्तोऽभ्यनुज्ञां संप्राप्य मृत्युः प्रभविता तव २९
 किं वा ते प्रार्थितं भूयो ददामि वरमुत्तमम् । तद्ब्रूहिभरतश्रेष्ठ यत्ते मनसि वर्तते ३०
 इत्युक्तवन्तं तमहमाभिवाद्य कृताञ्जलिः । अद्भुतं कृतकृत्योऽहं प्रसन्ने त्वयि सत्तम ३१

सांगतों. (स्वर्ग व नरक या स्थानीं स्वकर्म फल भोगणाच्या प्राण्यांहून) निराळे पितर
 कोण व आह्नीं कोणास उद्देशून श्राद्ध देतों तें लोकांतरी गेलेल्या पित्यानें मला पूर्वीं
 सांगितलें आहे १८. एकदां श्राद्धसमयीं मीं आपल्या पित्यास अर्पण करण्याकरितां पिंड
 उचलला; पण माझ्या पित्यानें आपल्या हातानें त्यास मोडून भूमीची याचना केली (ह्म.
 उघड्या भूमीवर पिंड देण्यास सांगितलें.) त्याचा तो हात मीं जसा पूर्वीं पाहिला होता
 तसाच हस्ताभरणांनीं युक्त, केयूराभरणानें संपन्न व रक्तवर्ण अंगुलितलानें सुशोभित
 होता १९, २०. असो; पण मीं कल्पसूत्रांत असा कोठेंच विधि आढळत नाहीं हें मनांत आणून
 व विधिविरुद्ध पिंडदान करावयाचें नाहीं असा निश्चय करून दर्भावरच पिंडदान केलें २१.
 तेव्हां मजवर अत्यंत प्रसन्न झालेला माझा पिता, हे निष्पाप भरतश्रेष्ठा, मला मधुर वाणीनें
 ह्मणाला २२. 'तुझ्या योगानें मीं दायादवान् (पुत्रवान्) आहे. धर्मज्ञ व विद्वान् अशा तुज
 सत्पुत्रामुळें मीं इहलोकीं व परलोकींही कृतकृत्य झालों आहे २३. हे दृढव्रता, वा निष्पापा,
 लोकांची निष्ठा धर्मांमध्ये स्थिर करण्याच्या उद्देशानें मीं ही तुझी परीक्षा पाहिली २४.
 (एकाद्याच्या) धर्माचें रक्षण करणारास (त्याच्या) धर्माचरणाचें चतुर्थांश फल मिळतें
 व एकाद्याच्या धर्माचें रक्षण न केल्यास त्यास त्याच्या पापाच्या चतुर्थांशाचें फल भोगावें
 लागतें २५. राजा धर्माचरणामध्ये जें प्रमाण ह्मणून मानितो त्याचेंच प्रजाजन अनुकरण
 करितात. (ह्म. त्याच्या धर्माचरणप्रमाणें तेही धर्माचरण करितात.) २६. हे भरतश्रेष्ठा
 भीष्मा, तूं शाश्वत (सनातन) वेदधर्म प्रमाण मानिलेस व त्यामुळें माझी अतुल प्रीति
 संपादन केलीस २७. तस्मात् मीं तुजवर अत्यंत प्रसन्न झालों आहे. प्रमाणें मीं तुला
 त्रिभुवनांत दुर्लभ असलेला वर देत आहे तो तूं घे २८. तूं जोंपर्यंत जीवंत रहाण्याची इच्छा
 करशील तोंपर्यंत मृत्यु तुला मारण्यास समर्थ होणार नाहीं. अर्थात् तुझी आज्ञा घेऊ-
 नच तो तुला मारूं शकेल २९. आतां आज्ञेची तुला कोणता उत्तम इष्ट वर देऊं तें सांग.
 हे भरतकुलांतील सज्जना, तुझ्या मनांत काय मागावयाचें आहे ? ३०. धर्मराजा,
 जसें बोलणाऱ्या त्याला मीं हात जोडून अभिवादन केलें व ह्मटलें ' श्रेष्ठ तात, आपण

यदि त्वनुग्रहं भूयस्त्वन्नोऽर्हामि महायुते । प्रश्नमिच्छामिवैकिंचिद्ब्रुवाहृतं भवता स्वयम् ३२
 स मामुवाच धर्मात्मा ब्रूहि भीष्म यदिच्छसि । छेत्तास्मि संशयं सर्वं यन्मां पृच्छसि
 भारत ३३ अपृच्छं तमहं तातं तन्नान्तर्हितमेव च । गतं सुकृतिर्लोकं कौतूहलसम-
 न्वितः ३४ भीष्म उवाच ॥ श्रूयन्ते पितरो देवा देवानामपि देवताः । देवाश्चः पितरोऽन्ये
 वा कान्यजामो वयं पुनः ३५ कथं च दत्तमस्माभिः श्राद्धं प्रीणात्यथो पितृन् । लोकान्तर-
 गतांस्तात किञ्चु श्राद्धस्य वा फलम् ३६ कान्यजन्ति स्म लोका वै सदेवनरदानवाः ।
 सयक्षोरगगन्धर्वाः सकिन्नरमहोरगाः ३७ अत्र मे संशयस्तीव्रः कौतूहलमतीव च ।
 तद्ब्रूहि मम धर्मज्ञ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य भीष्मस्योवाच वै
 पिता ३८ शन्तनुरुवाच ॥ संक्षेपेणैव ते वक्ष्ये यन्मां पृच्छसि भारत । पितरश्च यथोद्धृताः
 फलं दत्तस्य चानघ ३९ पितृणां कारणं श्राद्धे शृणु सर्वं समाहितः । आदिदेवसुतास्तात
 पितरो दिवि देवताः ४० तान्यजन्ति स्म वै लोकाः सदेवालुरमानुषाः । सयक्षोरगगन्धर्वाः
 सकिन्नरमहोरगाः ४१ आप्यायिताश्च ते श्राद्धैः पुनराप्याययन्ति च । जगत्सदेवगन्धर्व-
 मिति ब्रह्मानुशासनम् ४२ तान्यजस्व महाभागश्राद्धैरन्नैरतन्द्रितः । ते ते श्रेयो विधास्यन्ति
 सर्वकामफलप्रदाः ४३ त्वया चाराध्यमानास्ते नामशोत्रादिकीर्तनैः । अस्मान्नाप्याययि-

प्रसन्न झालात कीं मी कृतकृत्य झालों ३१; पण इतकेही झाल्यावर जर मी अधिक
 अनुग्रहास पात्र असलों तर मी कांहीं प्रश्न विचारितों त्याचें आपण स्वतः उत्तर
 द्यावें, ३२. तेव्हां तो धर्मात्मा मला ह्मणाला ' भीष्मा, तुला विचारावयाचें असेल तें
 विचार. तूं जें मला विचारशील त्याविषयींचे सर्व संशय मी न हींसें करीन ' ३३.
 त्यावर वा धर्मा, कौतुकयुक्त असलेल्या मीं पुण्यवानांच्या लोकांस गेलेल्या व तेथें गुप्त
 असलेल्या त्या माझ्या पित्यास मीं असें विचारिलें ३४. भीष्मः—तात, पितर देवच
 आहेत असें श्रुतींत सांगितलें आहे. ते देवांचेही देव आहेत असेंही वेदवचन आहे व
 मेलेले जनकादिक पितर होतात व ते देवांहून निकृष्ट आहेत असेंही वर्णन आढळते.
 तेव्हां आम्ही त्यापैकीं कोणाचें यजन करावें. (देवांचें, पितरांचें कीं आणखी
 कोणाचें ?) ३५. आम्ही दिलेलें श्राद्ध लोकांतरास गेलेल्या पितरांस कसें तृप्त करितें व
 श्राद्धाचें फल काय ? ३६ देव, मानव, दानव, यक्ष, उरग, गंधर्व, किन्नर, शेषादि
 महासर्प इत्यादि लोक कोणाची पूजा करितात ? ३७. याविषयीं मला मोठा संशय
 आहे. व मोठें कौतुकही वाटत आहे. यास्तव, हे धर्मज्ञा, मला याचा निर्णय सांग.
 कारण, हे तात, तूं सर्वज्ञ आहेस असें मी समजतों. राजा, भीष्माचें हें वचन ऐकून
 त्याचा पिता शंतनु ह्मणाला—हे भरता, मला जे विचारीत आहेस तें मी तुला संक्षे-
 पतः सांगतों. पितर कसे उत्पन्न झाले, दिलेल्या श्राद्धाचें फल काय ? व श्राद्धांत
 पितरांचें काय कारण तें सर्व मी तुला सांगतों शांत मनानें ऐक. भीष्मा, पितर हे
 ब्रह्मदेवाचे पुत्र आहेत. स्वर्गातील त्या देवताच आहेत ३८—४०. देव, असुर, मानव,
 यक्ष, उरग, गंधर्व, किन्नर, महोरग इत्यादि सर्व लोक त्यांचेंच पूजन करितात ४१.
 श्राद्धांच्या योगानें देवादिकांनीं ज्यांस तृप्त केलें आहे असे ते पितर, देवादि-श्राद्ध-
 दात्यांस (योगबलानें) तृप्त करितात. (तें सर्वज्ञ असल्यामुळें त्यांस श्राद्धकर्त्यांचे पितर
 कोठें आहेत हें ठाऊक असते व त्यामुळें ते स्वर्गांत किंवा नरकांत कोठेही जरी असले
 तरी त्यांसही तेथें तृप्त करूं शकतात.) ४२. यास्तव, हे महाभागा, आळस न करितां

ष्यन्ति ६-गस्थानपि भारत ४४ मार्कण्डेयस्तु ते शेषमेतत्सर्वं प्रवक्ष्याति । एष वै पितृभक्तश्च
विदितात्मा च भारत ४५ उषस्थितश्च श्राद्धेऽयममेवानुग्रहाय वै । एनं पृच्छ महाभाग
मित्युक्त्वान्तरधीयत ४६ [१०५४] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि
श्राद्धकल्पप्रसंगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भीष्म उवाच ॥ ततोऽहं तस्य वचनान्मार्कण्डेयं समाहितः । प्रश्नं तमेवान्वपृच्छं यन्मै-
पृष्टः पुरा पिता १ स मामुवाच धर्मात्मा मार्कण्डेयो महत्तपाः । भीष्म वक्ष्यामि कात्स्न्येन
शृणुष्व प्रयतोऽनघ २ अहं पितृप्रसादाद्वै दीर्घायुष्ट्वमवाप्तवान् । पितृभक्त्यैव लब्धं च
प्राग्लोके परमं यशः ३ सोऽहं युगस्य पर्यन्ते बहुवर्षसहस्रिके । अधिरुह्य गिरिं मेरुं तपो-
ऽतप्यं सुदुश्चरम् ४ ततः कदाचित्पश्यामि दिवं प्रज्वालय तेजसा । विमानं महदा यान्त-
मुत्तरेण गिरेस्तदा ५ तस्मिन्विमाने पर्यंके ज्वलितादित्यसन्निभम् । अपश्यं तत्र चैवाहं
शयानं दीप्ततेजसम् ६ अंगुष्ठमात्रं पुरुषमग्नावग्निमिवाहितम् । सोऽहं तस्मै नमस्कृत्य प्रणम्य
शिरसा विभुम् ७ सन्निविष्टं विमानस्थं पादार्याभ्यामपूजयम् । अपृच्छं चैव दुर्धर्षं विद्याम-
त्वां कथं विभो ८ तपोवीर्यात्समुत्पन्नं नारायणगुणात्मकम् । दैवतं ह्यसि देवानामिति मे
वर्तते मतिः ९ स मामुवाच धर्मात्मा स्मयमान इवानघ । नते तपः सुचरितं धेन मां नाव-

तूँ मुख्य कल्याणें केलेल्या श्राद्धांच्या योगानें त्या पितरांचें पूजन कर. सर्व कामफल
देणारे ते तुझें कल्याण करतील ४३. भारता, नाम, गोत्र इत्यादिकांचा उच्चार करून तूँ
ज्यांची आराधना केली आहेस असे ते, स्वर्गांत स्थित असलेल्या आत्मांसही तृप्त कर-
तील ४४. भीष्मा, याविषयींचा सर्व अवशिष्ट निर्णय हा पितृभक्त व आत्मज्ञ मार्कण्डेय
तुला सांगेल. ४५. मजवरच अनुग्रह करण्याकरितां हा आज श्राद्धांत आला आहे.
तूँ या महाभागस प्रश्न कर. असें बोलून तो (शंतनु) अंतर्धान पावला ४६. इति
श्रीम० खि० हरि० हरिवंशपर्वीतील श्राद्धकल्पप्रसंग नामक सोळावा अध्याय समाप्तः
शाला ॥ १६. ॥

भीष्मः— त्यानंतर पित्याच्या सांगण्यावरून मी त्याला जो प्रश्न विचारिला होता
तोच मार्कण्डेयास शांतपणें विचारिला १. तेव्हां तो महा तपस्वी व धर्मात्मा, मार्कण्डेय मला
म्हणाला “ हे निष्पाप भीष्मा, तुझ्या प्रश्नांचें उत्तर मी संपूर्णपणें देतो तें पवित्र होऊन
ऐक २. मी पितृप्रसादानेंच दीर्घायुषास (दीर्घायुर्मर्यादेस) प्राप्त झालों. व पितृभक्तीमुळेच
पूर्वीं मला या लोकांमध्ये परम यश मिळालें ३. (पितृप्रसादयुक्त असा) तो मी बहु-
वर्ष सहस्रात्मक युगाच्या अंतसमयीं मेरुपर्वतावर आरूढ होऊन अति दुश्चर तप केलें ४.
त्यानंतर कोणे एकेवेळीं आपल्या तेजानें अंतरिक्षास प्रज्वलित करीत त्या पर्वताच्या उत्तरे-
कडून एक विमान येत आहे असें मला दिसलें. पुढें त्या विमानांत पर्यंकावर शयन
करण्या देदीप्यमान आदित्याप्रमाणें अतिशय तेजस्वी व अग्नींत टाकिलेल्या
अग्नीप्रमाणें चमकणाऱ्या अंगुष्ठमात्र पुरुषास मी पाहिलें. लागलाच त्या प्रभूस
नमस्कार करून मी आपल्या मस्तकानें प्रणाम केला ५-७. व विमानांतच उठून
बसलेल्या त्याची मी पाद्य व अर्घ्य यांच्या योगानें पूजा केली; नंतर त्या दुर्धर्ष
देवास मी हटलें “ हे प्रभो, आम्ही आपण कोण हणून समजावं ? कारण आपण
माझ्या तपोवीर्यापासून उत्पन्न झालेले व नारायणगुणात्मक आहां. आपण देवांचें दैवत.

बुध्यसे १० क्षणेनैव प्रमाणं स द्विभ्रदन्यदनुत्तमम् । रूपेण न मया कश्चिद्दृष्टपूर्वः पुमा-
 न्काचित् ११ सनत्कुमारि उवाच ॥ विद्धि मां ब्रह्मणः पुत्रं मानसं पूर्वजं विभां । तपोवी-
 र्यसमुत्पन्नं नारायणगुणात्मकम् १२ सनत्कुमार इति यः श्रुतो देवेषु वै पुरा । सोऽस्मि
 भार्गव भद्रं ते कं कामं करवाणि ते १३ ये त्वन्ये ब्रह्मणः पुत्राय वीयांसस्तु ते मम । भ्रातरः
 सप्त दुर्धर्षास्तेषां वंशाः प्रतिष्ठिताः १४ ऋतुर्वसिष्ठः पुलहः पुलस्त्योऽत्रिस्तथांगिराः । मरी-
 चिस्तु तथा धीमान्देवगन्धर्वसेविताः । त्रील्लोकान्धारयन्ती मान्देवगन्धर्वपूजिताः १५ वयं
 तु यतिधर्माणः संयोज्यात्मानमात्मानि । प्रजाधर्मं च कामं च व्यपहाय महामुने १६ यथो-
 त्पन्नस्तथैवाहं कुमार इति विद्धि माम् । तस्मात्सनत्कुमारेति नामैतन्मे प्रतिष्ठितम् १७
 मद्भक्त्या ते तपश्चरिणं मम दर्शनकांक्षया । एष दृष्टोऽस्मि भवता कं कामं करवाणि ते १८
 इत्युक्तवन्तं तमहं प्रत्यवोचं सनातनम् । अनुज्ञातो भगवता प्रियमाणेन १९
 ततोऽहमेनमर्थं वै तमपृच्छं सनातनम् । पृष्टः पितॄणां सर्गं च फलं श्राद्धस्य चानघ २०
 चिच्छेदसंशयं भीष्म स तु देवेश्वरो मम । स मामुवाच धर्मात्मा कथान्ते विहुंवार्षिकं ।
 रमे त्वयाहंऽविप्रर्षे शृणु सर्वं यथातथम् २१ देवानसृजत ब्रह्मा मां यक्ष्यन्तीति भार्गव ।

आहां अशी माझी मति मला सांगते ” ९ हे निष्पापा, त्यावर तो धर्मात्मा जणू काय
 एकाद्या गर्विष्ठाप्रमाणें मला ह्मणाला “ तूं चांगलें तप केलें नाहींस. व त्यामुळें तूं मला
 जाणत नाहींस ” १०. इतकें बोलून एका क्षणांत तो पूर्वीचें अंगुष्ठमात्र रूप सोडून दुसरें
 महापुरुषाचें अत्युत्तम शरीर धारण करिता झाला. तशा रूपाचा पुरुष मीं पूर्वी कधीही
 पाहिला नव्हता ११. सनत्कुमारः— प्रभु ब्रह्मदेवाचा मी ज्येष्ठ मानसपुत्र आहे असें तूं
 जाण. तुझ्या तपोवीर्यामुळें नारायणगुणात्मक असा मी उत्पन्न झालों आहे १२. पूर्वी
 देवांमध्ये सनत्कुमार हापून जो एक देव सांगितलेला आहे तोच मी आहे. हे भृगुगोत्रो-
 त्पन्ना, तुझे कल्याण असो; मी तुझे कोणतें हित करूं ? १३. ब्रह्मदेवाचे जे दुसरे दुर्धर्ष
 सात पुत्र ते माझे कनिष्ठ भ्राते असून त्यांचें वंश या जगांत प्रतिष्ठित आहेत १४.
 ऋतु, वसिष्ठ, पुलह, पुलस्त्य, अत्रि, अंगिरा, व त्याचप्रमाणें बुद्धिमान्
 मरीचि हे ते माझे सात भ्राते होत. देव व गंधर्व त्यांची सेवा
 करीत असतात. ते या तीन लोकांस धारण करीत असतात. त्यामुळेंच ते देव व गंधर्व
 यांस पूज्य झाले आहेत १५. हे महामुने. आह्मी तर यतिधर्माचें अनुष्ठान करणारे
 आहों. प्रजाधर्म व काम यांचा त्याग करून व आपलें चित्त आत्म्यामध्ये स्थिर करून
 आह्मी रहातो १६. त्यामुळेंच मी जसा उत्पन्न झालों तसाच अद्यापि कुमार आहे असें
 तूं जाण. त्यामुळेंच सनत्कुमार असें माझें नांव (लोकांमध्ये व शास्त्रांमध्ये) प्रतिष्ठित
 झालें आहे १७. माझ्या भक्तीनें व माझ्या दर्शनाच्या इच्छेनें तूं तप केलेंस. आणि
 त्यामुळेंच हा मी तुझ्या दृष्टी पडलों आहे. तरी तुझे कोणतें इष्ट आह्मी संपादन करावें
 तें सांग १८. हे भारता, असें बोलणाऱ्या त्या सनातन मुनीस, प्रसन्न होऊन त्या भग-
 वानानें मला अनुज्ञा दिली असतां मीं १९ तोच (श्राद्धाविषयीं व पितरांविषयीं) सना-
 तन अर्थ विचारिला. हे निष्पापा, मीं त्यास पितरांचा सर्ग व श्राद्धांचें फल विचारिलें २०.
 तेव्हां, हे भीष्मा, त्या देवांच्या ईश्वरानें माझ्या संशयाची निवृत्ति केली. पुष्कळ दिवस
 चाललेल्या कथेच्या शेवटीं तो धर्मात्मा मला ह्मणाला “ वा ब्रह्मर्षे, तुझ्या या प्रश्नानें

तमत्सृज्य तथाऽऽत्मानमयजंस्ते फलार्थिनः २१ ते शप्ताः ब्रह्मणा मूढा नष्टसंज्ञा दिवोकसः ।
 न स्म. किंचिद्विजानन्ति ततो लोकोऽप्यमुह्यत २३ ते भूयः प्रणताः शप्ताः प्रायाचन्त
 पितामहम् । अनुग्रहाय लोकानां ततस्तानब्रवीदिदृश्व २४ प्रायश्चित्तं चरध्वं वै व्यभिचारो
 हि वः कृतः । पुत्रांश्च परिपृच्छध्वं ततो ज्ञानमवाप्स्यथ २५ प्रायश्चित्तक्रियार्थं ते पुत्रान्प-
 प्रच्छुरार्तवत् । तेभ्यस्ते प्रयतात्मानः शशंसुस्तनयास्तदा २६ प्रायश्चित्तानि धर्मज्ञा वाङ्मनः
 कर्मजानि वै । शंसन्ति कुशला नित्यं शत्रुभ्यांऽपि च नित्वशः २७ प्रायश्चित्तार्थतत्त्वज्ञा
 लब्धसंज्ञा दिवोकसः । गम्यतां पुत्रकाश्चेति पुत्रैरुक्ताश्च ते तदा २८ अभिशप्तास्तु ते देवाः
 पुत्रवाक्येन निन्दिताः । पितामहमुपागच्छन् संशयच्छेदनाय वै २९ ततस्तानब्रवीद्देवो यूयं
 वै ब्रह्मवादिनः । तस्माद्यदुक्तं युष्माकं तत्तथा न तदन्यथा ३० यूयंशरीरकर्तारस्तेषां देवा
 भविष्यथ । ते तु ज्ञानप्रदानारः पितरो वी न संशयः ३१ अन्योन्यं पितरो यूयं ते चैवेति न
 संशयः । देवाश्च पितरश्चैव तद्बुद्ध्यध्वं दिवोकसः ३२ ततस्ते पुनरागम्य पुत्रानूचुर्दिवो-

मी अतिशय संतुष्ट झालों आहे. ब्रह्मदेवानें “ हे माझे पूजन करतील ”
 या आशेने देवांस उत्पन्न केले. पण, हे भार्गवा, इंद्रियांची तृप्ति हे
 प्रत्यक्ष फल मिळविण्याची इच्छा करणारे ते आपलीच पूजा करू लागले. (ह्मणजे
 शरीर, इंद्रिये व मन यांची ज्यांच्या योगानें तृप्ति होईल अशीं कर्मे करू लागले व
 आपल्या पूर्वज उत्पादक अंतरात्म्यास विसरले.) तेव्हां त्या विवेकशून्य व मूढ देवांस
 ब्रह्मदेवानें शाप दिला. त्यामुळे तर त्यांस कांहींच समजेनासें झालें. (देवांची अवस्था
 अशी झाल्या कारणानें) त्यांचें अनुकरण करणारे लोकही मूढ झाले २३. ज्यांना ब्रह्म-
 देवानें शाप दिला आहे असे ते (कांहीं कालानें) अत्यंत नम्र होऊन लोकानुग्रहार्थ
 पितामहाची प्रार्थना करू लागले. तेव्हां तो देव त्यांस असें ह्मणाला २४. “ पूज्याची
 पूजा न करणें व आपलीच पूजा करणें हा धर्मव्यतिक्रम तुम्ही केला आहे. यास्तव प्राय-
 श्चित्त करा. (यांनीं जसा माझा तिरस्कार केला आहे त्याप्रमाणें यांच्या पुत्रांनींही
 यांचा अपमान करावा या हेतूनें तो ह्मणाला—) देवहो, तुम्ही आपल्या पुत्रांस
 विचारा व त्यांच्या पासून ज्ञान प्राप्त करून घ्या ” २५. तें ऐकून प्रायश्चित्त क्रिये-
 करितां ते आर्ताप्रमाणें पुत्रांस विचारू लागले. तेव्हां शुद्ध चित्तानें युक्त असलेले
 ते धार्मिक पुत्र त्यांस मानसिक वाचिक व कायिक प्रायश्चित्तें सांगते झाले. कारण,
 कुशल पुरुष सर्वदां आपल्या शत्रूंंसही हित सांगत असतात २७. (हे तर
 त्यांचें आप्त होतें) असो; नंतर ‘ हे देवहो, विवेक उत्पन्न झाल्याकारणानें तुम्हांस आतां
 प्रायश्चित्ताचें तत्त्व समजलें आहे. यास्तव, हे पुत्रहो, तुम्ही आतां जा. ’ असें ते ‘ पुत्र
 त्यांस ह्मणाले २८. तेव्हां ‘ पुत्र ‘ असें ह्मणून ज्यांचा देवपुत्रांनीं अपमान केला आहे
 असे ते पुत्रवाक्यानें निन्दित झालेले देव संशय घालविण्याकरितां पितामहाजवळ गेले २९.
 तेव्हां त्यांस तो देव म्हणाला ‘ तुम्ही वेदमंत्रार्थज्ञ आहां. तस्मात् तुमच्या पुत्रांनीं तुम्हांस
 पुत्र असें जें ह्मटलें तें योग्यच होय. अयोग्य नव्हे (असें तुमच्याही ध्यानांत येईल) ३०.
 कारण देवांनो, तुम्ही त्यांच्या शरीरास करणारे (ह्म. जनक) पितर आहां हें खरें; पण
 ते तुम्हांस ज्ञान दान करणारे व म्हणूनच तुमचे पितर आहेत. यांत संशय नाही ३१.
 यास्तव, तुम्ही व ते एकमेकांचें पितर आहां याविषयीं मनांत शंका ठेवू नका. हे देवहो, तुम्ही

कसः । ब्रह्मणाच्छिन्नसंवेहाः प्रीतिमन्तः परस्परम् ३३ यूयं वै पितरोऽस्माकं यैर्वयं प्रतिबो-
धिताः । धर्मज्ञाः कश्च वः कामः को वरो वः प्रदीयताम् ३४ यदुक्तं चैव युष्माभिस्तत्तथा
न तदन्यथा । उक्ताश्च यस्माद्युष्माभिः पुत्रका इति वै वयम् । तस्माद्भवंतः पितरोभावि-
ष्यन्तिनसंशयः ३५ यानिष्ठा तु पितृन् श्राद्धैः क्रियाः काश्चिन्करिष्यति । राक्षसा दानवा
नागाः फलं प्राप्स्यन्ति तस्य तत् ३६ श्राद्धैराप्यायिताश्चैव पितरः सोममव्ययम् । आप्याय्यमाना
युष्माभिर्वर्धयिष्यन्ति नित्यदा ३७ श्राद्धैराप्यायितः सोमो लोकाणाप्याययिष्यति । समु-
द्रपर्वतवनं जंगमाजंगमैर्वृतम् ३८ श्राद्धानि पुष्टिकामाश्च ये करिष्यन्ति मानवाः । तेभ्यः
पुष्टिं प्रजाश्चैव दास्यन्ति पितरः सदा ३९ श्राद्धे ये च प्रदास्यन्ति त्रीन्पिण्डान्नामगोत्रतः ।
सर्वत्र वर्तमानांस्तान्पितरः सपितामहान् । भावयिष्यन्ति सततं श्राद्धदानेन तर्पिताः ४०
एवमाज्ञापितं पूर्वं ब्रह्मणापरमेष्ठिना । इति तद्वचनं सत्त्वं भवत्वद्य दिवीकसः ॥ पुत्राश्च
पितरश्चैव वयं सर्वे परस्परम् ४१ सनत्कुमार उवाच ॥ त एते पितरो देवा देवाश्च पितर-
स्तथा । अन्योन्यं पितरो ह्येतं देवाश्च पितरश्च ह ४२ [१०९६] इति श्रीमहाभारते
खिलेऽहं हरिवंश हरिवंशपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥ इत्युक्तोऽहं भगवता देवदेवेन भास्वता । सनत्कुमारेण पुनः पृष्ट्वा-

देव आहां व पितरही आहां असं जाणा , ३२. तेव्हां ते पुनः परत येऊन पुत्रांस
म्हणाले ' ब्रम्हदेवाने आमचा संशय घालविला आहे. यास्तव, आपण आतां एकमेकांवर
प्रेम करून राहूं या ३३. ज्या तुम्ही आम्हांस प्रतिबोध केलात ते तुम्ही आमचे पितर आहां.
यास्तव, धर्मज्ञ देवहो, तुमची काय इच्छा आहे ? तुम्हांस आम्ही कोणता वर द्यावा ? ३४.
तुम्ही आम्हांस ' पुत्रकाः ' असं म्हणून हाक मारिलीत. तें तुमचें करणें योग्य आहे; अयोग्य
नव्हे. यास्तव, तुम्ही पितर व्हाल यांत कांहीं संशय नाही ३५. व त्या तुम्हांस पितरांची
श्राद्धांच्या योगानें पूजा करून राक्षस, दानव, नाग इत्यादि जे कोणी कोणत्याही क्रिया
करितात त्यांस त्यांचें फल मिळेल ३६. लौकिक पितरांस तुम्ही श्राद्धादिकांच्या योगानें
तृप्त केलें असतां ते स्वतः तृप्त झालेले पितर अव्यय सोमास सर्वदां वाढवितील.
(अध्यात्मिक देवतांची तृप्ति झाली असतां आधिदैविक देवता तृप्त होतात असं छान्दो-
ग्य-उपनिषदांत प्राणाग्निहोत्रप्रसंगी सांगितलें आहे.) ३७. आणि येणेंप्रमाणें श्राद्धांच्या
योगानें आतिशय तृप्त झालेला सोम लोकांस तृप्त करील. सोमाच्या द्वारा जंगमप्राणी व
अजंगम प्राणी (ह्य० चराचर) यांनी व्याप्त असलेला समुद्र, पर्वत व वने यांची
तृप्ति होते (हें प्रसिद्ध आहे.) ३८ पुष्टीची इच्छा करणारे जे मानव श्राद्धें
करितात त्यांस पितर सर्वदां पुष्टि व प्रजा देतात ३९ श्राद्धांमध्ये नाम व गोत्र
यांचा उच्चार करून जे तीन पिंड देतात त्यांच्या कोठेंही असलेल्या पितृपितामह-
प्रपितामहांस श्राद्धदानानें तृप्त झालेले हे पितर तृप्त करितात (त्यांची वृद्धि करितात) ४०.
हे स्वर्गवासी देवपुत्रहो, असं परमेष्ठी ब्रह्मदेवानें आतांच थोड्यावेळापूर्वी आम्हांस सांगितलें
आहे. यास्तव, त्याचें वचन आतां सत्य होवो. आम्ही सर्व परस्पर पुत्र व पितर
आहोंत ४१. सनत्कुमारः— मार्कण्डेया, याप्रमाणें ते देव पितर झाले व पितर देव
झाले. हे एकमेकांचे पितर आहेत आणि त्यामुळें ते सर्वही देव व पितर आहेत ४२. इति
श्रीम० खिल० हरि० हरिवंशपर्वीतील सतरावा अध्याय समाप्त झाला. ॥ १७ ॥

न्देवमभ्ययम् १ संदेहममरश्रेष्ठं भगवंतमरिंदमम् । निबोध तन्मे गांगेय निखिलं सर्वमा-
दितः २ कियंतो वै पितृगणाः कस्मिँल्लोके प्रतिष्ठिताः । वर्तन्ति देवप्रवरा देवानां सोमव-
र्धनाः ३ सनत्कुमार उवाच ॥ सप्तैते यजतां श्रेष्ठ स्वर्गे पितृगणाः स्मृताः । चत्वारो मूर्तिम-
न्तश्च त्रयस्तेषाममूर्तयः ४ तेषां लोकं विसर्गं च कीर्तयिष्यामि तच्छृणु । प्रभावं च महत्त्वं
च विस्तरेण तपोधन ५ धर्ममूर्तिधरास्तेषां त्रयो ये परमागणाः । तेषां नामानि लोकाश्च
कथयिष्यामि तच्छृणु । लोकाः सनातना नाम यत्र तिष्ठन्तिभास्वराः । अमूर्तयःपितृगणास्ते
वै पुत्राः प्रजापतेः ७ विराजस्य द्विजश्रेष्ठ वैराजा इति विश्रुताः । यजन्ति तान्देवगणा
विधिदृष्टेन कर्मणा ८ एतेवैयोगविभ्रष्टालोकान्प्राप्यसनातनान् । पुनर्युगसहस्रान्ते जायन्ते
ब्रह्मवादिनः ९ ते तु प्राप्य स्मृतिं भूयः सांख्ययोगमनुत्तमम् । यान्तियोगगतिं सिद्धाः पुन-
रावृत्तिदुर्लभाम् १० एते स्युः पितरस्तात योगिनां योगवर्धनाः । आप्याययन्ति ये पूर्वं सोमं
योगबलेन च ११ तस्माच्छ्राद्धानि देयानि योगिनां तु विशेषतः । एष वै प्रथमः सर्गः
सोमपानां महात्मनाम् १२ एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः । पत्नीहिमवतः श्रेष्ठा
यस्या मैनाक उच्यते १३ मैनाकस्य सुतः श्रीमान् कौचो नाम महागिरिः । पर्वतप्रवरः

मार्कण्डेयः— भो गांगेय, भगवान् , देवाधिदेव, तेजस्वी सनत्कुमारानें मला असें सांगितलें असतां मी त्या अमरश्रेष्ठ ऐश्वर्यसंपन्न व कामादि आंतर शत्रूंंचें दमन करणाऱ्या देवास आपली शंका सांगून तिचा परिहार विचारिला. वा श्रेष्ठा, तो सर्व वृत्तांत तूं आरं-
भापासून एक १, २. पितृगण किती आहेत व ते सोमाची वृद्धि करणारे देवांचेही देवश्रेष्ठ कोणत्या लोकांत प्रतिष्ठित होऊन राहिले आहेत ३. सनत्कुमारः— हे यज्ञ करणारांतील श्रेष्ठा, स्वर्गांत सात पितृगण असतात असें सांगितलें आहे. त्यांतील चार मूर्तिमंत आहेत व तीन अमूर्त आहेत ४. त्यांचा लोक, विसर्गप्रभाव व महत्त्व मी आतां विस्तारपूर्वक सांगतो तें ऐक. हे तपोधना, ५ त्यांतील धर्ममूर्ति धारण करणारे जे तीन परम गण त्यांचीं नांवें व लोक मी सांगतो ती ऐक ६. सनातन नामक देदीप्यमान लोक जेथें आहेत तेथें अमूर्त पितृगण असतात. ते विराज प्रजापतीचें वैराज या नांवानें प्रसिद्ध असलेले पुत्र होत. (तेथें लोक ह्यणजे विषय सनातन ह्यणजे नित्य असतात. तेथें विष-
यांचा—भूत, भविष्य, दूर, जवळ, आड, पलीकडे इत्यादि—विशेष भासत नाही. तर सर्व विषय सदां वर्तमान व अगदीं समीप असतात.) त्या प्रजापतीच्या मानस (मनोमात्र शरीरी) पुत्रांस उद्देशून विधिप्रोक्त कर्मानें देव पूजन करितात ७,८. ते योगभ्रष्ट झाले आहेत (ह्यणजे केवल सगुण ब्रह्माची उपासना केल्यामुळें ते निर्गुण ब्रह्मास प्राप्त झाले नाहीत. कारण परम वैराग्यावाचून ब्रह्मभाव प्राप्त होत नसतो.) यास्तव, ते सनातन प्रजापति लोकांस प्राप्त होऊनही कल्पाच्या शेवटीं प्रजापतीसह मुक्त न होतां पुनः दुसऱ्या कल्पांत सनकादिकांच्या रूपानें ब्रह्मवादी होऊन प्रजापतीपासूनच उत्पन्न होतात ९. त्या कल्पांत त्यांस अत्युत्तम सांख्ययोगस्मृति होते. नंतर, सिद्ध होताते ते ज्यांत पुनरावृत्ति (पुनर्जन्म) दुर्लभ आहे अशा योगगतीस जातात १०. बाबारे, योग्यांच्या योगाची वृद्धि करणारे तेच पितर होत. ते योगसामर्थ्यानें सोमास पूर्वी तृप्त करित असतात ११. यास्तव, विशेषतः योग्यांस श्राद्धें द्यावीत. सोमाची वृद्धि करणाऱ्या या महात्म्यांचा हा प्रथम सर्ग होय १२. यांची मेना नामक मानस कन्या असून

पुत्रो नानारत्नसमन्वितः १४ तिस्रः कन्यास्तु मेनायां जनयामास शैलराट् । अपर्णासिक-
पर्णां च तृतीयामेकपाटलाम् १५ तपश्चरन्त्यः समहृद्दुश्चरं देवदानवैः । लोकान्संतापयामासु-
स्तास्तिस्रः स्थाणुजंगमान् १६ आहारमेकपर्णेन एकपर्णा समाचरत् । पाटला पुष्पमेकं च
आदधावेकपाटला १७ एका तत्र निराहारा तां माता प्रत्यषेधयत् । उमा इति निषेधन्ती
मातृस्नेहेन दुःखिता १८ सा तथोक्ता तथा मात्रा देवी दुश्चरचारिणी । उमेत्येवाभवत्ख्याता
त्रिषु लोकेषु सुन्दरी १९ तथैव नाम्ना तेनेह विश्रुता योगधर्मिणी । एतन्तु त्रिकुमारीकं जग-
त्स्थास्यति भार्गव २० तपः शरीरास्ताः सर्वास्तिस्रो योगबलान्विताः । सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः
सर्वाश्चैवोर्ध्वरेतसः २१ उमा तासां वरिष्ठा च ज्येष्ठा च वरवर्णिनी । महायोगबलापेता
महादेः सुपस्थिता २२ असितस्थैकपर्णा तु देवलस्य महात्मनः । पत्नी दत्ता महाब्रह्मन्या-
गाचार्याय धीमते २३ जैगीषव्याय तु तथा विद्धि तामेकपाटलाम् । एते चापि महाभागे
योगाचार्यावुपस्थिते २४ लोकाः सोमपदा नम मरीचैर्यत्रवैसुताः । पितोयत्रवर्तते देवास्ता-
न्भावयन्त्युत २५ अग्निष्वात्त इति ख्याताः सर्व एवामितौजसः । एतेषां मानसी कन्या
अच्छोदा नाम निम्नगा २६ आच्छोदं नाम विख्यातं सरो यस्याः समुत्थितम् । तथा न
दृष्टपूर्वास्ते पितरस्तु कदाचन २७ अप्यभूतानथपितृन्सुता ददर्श शुचिस्मिता । संभूता मनसा

ती महागिरि हिमवानाची श्रेष्ठ पत्नी होय. तिलाच मैनाक झाला १३. मैनाकाचा पुत्र श्रीमान् क्रौंचनामक महापर्वत होता. तो त्याचा पुत्र सर्व पर्वतांत श्रेष्ठ असून नानारत्नांनी भरलेला होता १४. शैलराज हिमालयानें मेनेच्या ठायीं अपर्णा, एकपर्णा व एकपाटला अशा तीन कन्या उत्पन्न केल्या १५. देवदानवांसही दुष्कर असें फार मोठें तप करणाऱ्या त्या तिघींनीं स्थाणुजंगमलोकांस संतप्त केलें १६. एकपर्णा एका पानाचा आहार करित असे. (ह्म० एक पान खाऊन रहात असे) एकपाटला दुपारीचें फूल घेत असे व तिसरी अपर्णा निराहार रहात असे. पण मातृस्नेहानें दुःखित झालेल्या त्यांच्या मातेनें ' उमा ' (ह्म० असें करू नकोस) असें ह्मणून तिचा निषेध केला १७, १८. तेव्हां मातेनें तमें सांगितलें असतांही दुश्चर तप करणारी ती देवी सुंदरी, उमा या नांवानेंच त्रिभुवनांत प्रसिद्ध झाली १९. ती योगधर्मानें युक्त असलेली गिरिजा यालोकीही तशाच नांवानें प्रसिद्ध आहे. हे भार्गवा, हें जग अशा तीन कुमारी ज्याच्यामध्ये आहेत असेच होऊन राहिल २०. त्या तिघीजणी तपःशरीरी व योगबलयुक्त होत्या. त्या सर्व ब्रह्मवादिनी व ऊर्ध्वरेतोयुक्तही होत्या २१. उमा ही त्यांच्यातील ज्येष्ठ असून सर्वोत्कृष्ट होती. ती महायोगबलानें युक्त होती. तिनें महादेवाचें उपस्थान केलें २२. हे महाब्राह्मणा, एकपर्णा बुद्धिमान्, योगाचार्य, महात्म्या, असित देवलाची पत्नी झाली २३ आणि हिमवानानें जैगीषव्यासास एकपाटला दिली असें तूं जाण. या महाभाग कन्यांनींही त्या दोघां योगाचार्यांचें उपस्थान केलें २४. सोमपद नामक लोक आहेत तेथें मरीचीचे पुत्र पितर या रूपानें रहातात. (तेच अग्निष्वात्तसंज्ञक पितर होत) देव यांस तृप्त करितात २५. अग्निसाध्यकर्मामध्ये (पिंडापितृयज्ञादिकांत) त्यांचें ग्रहण करितात ह्मणून त्यांस अग्निष्वात्त असें नांव पडलें आहे. ते सर्व महापराक्रमी आहेत. यांची मानसकन्या अच्छोदानामक नदी आहे २६. तिच्यापासून अच्छोदनामक सरोवर झालें. पूर्वी कोणी कधींही न पाहिलेल्या अमूर्त पितरांस त्या सुंदरीनें दिव्य दृष्टीनें

तेषां पितृन्स्वान्नाभिजानती २८ व्रीडिता तेन दुःखेन बभूव वरवर्णिनी । सा दृष्ट्वा पितरं
 वव्रे वसुं नामान्तरिक्षगम् २९ अनावसुरिति ख्यातमायोः पुत्रं यशस्विनम् । अद्रिकाप्सरसा
 युक्तं विमानेऽधिष्ठितं दिवि ३० सा तेन व्यभिचारेण मनसः कामरूपिणी । पितरं प्रार्थयि-
 त्वान्यं योगभ्रष्टा पपात ह ३१ व्रीण्यपश्यद्विमानानि पतमाना दिवश्च्युता । त्रसरेणुप्रमा-
 णानि सा पश्यन्नेषु तान्पितृन् ३२ सुसूक्ष्मानपरिव्यक्तानग्नीनिष्पिवाहितान् । त्रायध्वामि-
 त्पुत्राचार्या पतन्ती तान्वाक्शिराः ३३ तैहक्ता सा तु मा भैषीरिति व्योम्नि व्यवस्थिता ।
 ततः प्रसाद्यामास तान्पितृन्दीनया गिरा ३४ ऊचुस्ते पितरः कन्यां भ्रष्टैश्वर्यां व्यतिक्र-
 भात् । भ्रष्टैश्वर्यां स्वदोषेण पतसि त्वं शुचिस्मिते ३५ यैः क्रियन्ते हि कर्माणि शरीरै-
 र्दिवि देवतैः । तैरेव तत्कर्मफलं प्राप्नुवन्तीह देवताः ३६ तद्यः फलन्ति कर्माणि देवत्वे
 भेत्य मानुषे । तस्मात्त्वत्तपसः पुत्रि प्रेत्येदं प्राप्स्यसे फलम् ३७ इत्युक्त्वा पितृभिः सा तु
 पितृन्प्रासादयस्वकान् । ध्यात्वा प्रसादं ते चक्रुस्तस्याः सर्वेऽनुकंपया ३८ अवश्यभाविनं
 ज्ञात्वा तेऽर्थमूचुस्ततस्तु ताम् । अस्य राज्ञो वसोः कन्या त्वमग्र्यं भविष्यसि ३९ उत्पन्नस्य
 पृथिव्यां तु मानुषेषु महात्मनः । कन्या च भूत्वा लोकान्स्वान्पुनः प्राप्स्यसि दुर्लभान् ४०

पाहिलें. पण त्यांच्या मनापासून उत्पन्न झालेल्या तिला त्यांच्या विशेष स्वरूपाचें ज्ञान
 झालें नाहीं. तेव्हां ती वरवर्णिनी त्या दुःखानें अतिशय दुःखी झाली. तिनें अंतरि-
 क्षांत असलेल्या एका वसूस पाहिलें व हाच माझा पिता असा मनांत संकल्प केला २७-२९.
 तो आयूचा यशस्वी अमावसु या नांवानें प्रख्यात असलेला पुत्र होता. तो त्यावेळीं
 अद्रिका- अप्सरेसह अंतरिक्षगत विमानांत बसला होता ३०. असो; ती कामरूपी अच्छोदा
 त्या मानसिक पितृव्यतिक्रमामुळें (ह्यणजे अन्य पित्याची प्रार्थना करून) योगभ्रष्ट
 झाली व तिचा अधःपात झाला. पण स्वर्गांतून खाली पडत असतांना तिला त्रसरेणुप्रमाण
 तीन विमानें दिसलीं. त्यांत अति सूक्ष्म, त्यामुळेंच अपरिव्यक्त, व अग्नींत टाकिलेल्या
 अग्नीप्रमाणें देदीप्यमान पितरांस तिनें पाहिलें. खालीं मस्तक करून पडणारी ती त्यांस
 व्याकूळ होऊन “ रक्षण करा ” असें ह्यणाली ३१-३३. त्यावर त्यांनीं उत्तर दिलें. “ भिऊं
 नको. ” तें ऐकून ती आकाशांतच स्थित झाली व दीन वाणीनें त्या पितरांस प्रसन्न करूं
 लागली ३४. तेव्हां ते पितर, पितरांचा व्यातिक्रम केल्यामुळें ऐश्वर्यापासून भ्रष्ट झालेल्या
 त्या कन्येस ह्यणाले “ हे सुंदर हास्य करणाऱ्ये कन्ये, तूं आपल्या दोषानेंच भ्रष्टैश्वर्य
 होऊन पतन पावत आहेस ३५. स्वर्गांत देवता ज्या शरीरांनीं कर्में करितात त्याच शरी-
 रांनीं त्यांस त्यांचें फल भोगावें लागतें ३६. देवत्व प्राप्त झालें असतां (ह्य. तैजस देह
 प्राप्त झाला असतां) योगज धर्म संकल्पमात्रानें फलद्रूप होतात. पण मनुष्यलोकीं मर-
 णानंतर कर्मफल मिळतें. तस्मात् हे पुत्रि, तुझ्या या तपाचें फल तुला मरणोत्तर मिळेल. ”
 (कारण तूं आतां स्वर्गांतून भ्रष्ट होऊन मनुष्यत्वास प्राप्त झाली आहेस) ३७. असो;
 पितरांनीं तिला असें सांगितलें असतां तिनें आपल्या त्या पितरांस (स्तोत्रांच्या योगानें)
 प्रसन्न केलें; तेव्हां विचार करून त्या सर्वांनीं तिच्यावर दयेनें प्रसाद केला. व ही अवश्य
 होणारी गोष्ट आहे, असें जाणून तदनंतर ते तिला ह्यणाले “ तूं या राजा वसूचें कन्या-
 अपत्य होशील. पृथ्वीवर मनुष्यकृतांत उत्पन्न झालेल्या या महात्म्याची तूं कन्या होऊन
 दुर्लभ अशा आपल्या लोकांस पुनः प्राप्त होशील ३८-४०. पराशराच्या दाय्याद पुत्रास तूं

पराशरस्य दायदं त्वं पुत्रं जनयिष्यसि । स वेदमेकं ब्रह्मर्षिश्चतुर्धा विभाजिष्यति ४१
 महाभिषस्य पुत्रौ द्वौ शंतनोः कीर्तिवर्धनौ । विचित्रवीर्यं धर्मज्ञं तथा चित्रांगदं शुभम् ४२
 एतानुत्पाद्य पुत्रांस्त्वं पुनर्लोकानवाप्स्यसि । व्यतिक्रमात्पितृणां च जन्म प्राप्स्यसि कुत्सि-
 तम् ४३ अस्यैव राज्ञः कन्या त्वमद्रिकायां भविष्यसि । अष्टविंशो भवित्री त्वं द्वापरे मत्स्ययो-
 निजा ४४ एवमुक्त्वा तु दाशेयी जाता सत्यवती तदा । मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना राज्ञस्तस्य वसोः
 सुता ४५ वैभ्राजा नाम ते लोका दिवि सन्ति सुदर्शनाः । यत्र बर्हिषदो नाम पितरो दिवि
 विश्रुताः ४६ तान्वै देवगणाः सर्वे यक्षगन्धर्वराक्षसाः । नागाः सर्पाः सुपर्णाश्च भावयन्त्य-
 मितौजसः ४७ ते हि पुत्रा महात्मानः पुलस्त्यस्य प्रजापतेः । महात्मनोमहाभागास्तेजोयुक्ता-
 स्तपस्विनः ४८ एतेषां मानसी कन्यापीवरीनामविश्रुता । योगा च योगिपत्नी च योगि माता
 तथैव च ४९ भवित्री द्वापरं प्राप्य युगं धर्मभृतां वरा । पराशरकु लोद्भूतः शुको नाम महा-
 तपाः ५० भविष्यति युगे तस्मिन्महायोगी द्विजर्षभः । व्यासादरण्यां संभूतो विधूमोऽग्नि-
 रिव ज्वलन् ५१ स तस्यां पितृकन्यायां पावरीं जनयिष्यति । कन्यां पुत्रांश्च चतुरो योगा-
 चार्यान्महाबलान् ५२ कृष्णं गौरं प्रभुं शंभुं कृत्वीं कन्यां तथैव च । ब्रह्मदत्तस्य जननी
 महिषी त्वणुहस्य च ५३ एतानुत्पाद्य धर्मात्मा योगाचार्यान्महाव्रतान् । श्रुत्वा स्वजनका-

जन्म देशील. तो ब्रह्मर्षि एका वेदाचे चार विभाग करील ४१. त्याचप्रमाणें पूर्वजन्मी
 महाभिष या नांवानें झालेल्या शंतनूच्या कीर्तिवर्धन दोन पुत्रांस तूं जन्म देशील.
 त्यांतील एक धर्मज्ञ विचित्रवीर्य व दुसरा शुभ चित्रांगद या नांवाचा पुत्र होईल ४२. या
 तीन पुत्रांस उत्पन्न करून तूं पुनः या लोकास येशील. पण पितरांच्या व्यतिक्रमामुळे
 तुला निंद्य कुलांत जन्म घ्यावा लागेल ४३. तूं याच राजाची कन्या आद्रिकेच्या उंदरीं
 हांशील. पण अष्टाविसाव्या द्वापरयुगांत तूं मत्स्ययोनींत निर्माण होणार आहेस " ४४.
 असो; पितरांनीं जिला असें सांगितलें आहे अशी ती कोळ्यांच्या जातींत वाढून सत्य-
 वती नांवाची प्रसिद्ध स्त्री झाली. ती त्या वसुराजाची कन्या मत्स्ययोनींत उत्पन्न झाली
 होती. (ही साद्यंत कथा महाभारताच्या आदिपर्वत आहे) ४५. (आतां येथून पित-
 रांच्या तिसऱ्या गणाचें प्रतिपादन करितात.) स्वर्गांत वैभ्राजा नामक अत्यंत दर्शनीय
 लोक आहेत. त्यांत बर्हिषद नामक पितर स्वर्गांत प्रसिद्ध आहेत ४६. त्यांस अमित
 ओजस्वी सर्व देवगण, यक्ष, गंधर्व, राक्षस, नाग, सर्प, व सुपर्ण (पक्षी) तृप्त करितात.
 महात्म्या पुलस्त्य प्रजापतीचे ते पुत्र असून ते सर्व महात्मे, महाभाग, तेजोयुक्त व तपस्वी
 आहेत. त्यांची मानस कन्या पीवरी या नांवानें प्रसिद्ध आहे. धार्मिकांत श्रेष्ठ असलेली ती
 स्वतः योगिनी असून योग्याची पत्नी व योग्यांची जननी आहे ४७, ४८. द्वापरयुग लागलें
 असतां पराशर कुलांत शुकनामक महातपस्वी होणार आहे ४९, ५०. त्या युगांत तो श्रेष्ठ
 ब्राह्मण महायोगी होईल. धूमरहित अग्नीप्रमाणें जाज्वल्य असलेला तो व्यासांच्या वीर्या-
 पासून अरणीमध्ये उत्पन्न होईल ५१. तो त्या पीवरी नामक पितृकन्येच्या ठायीं एक
 कन्या व चार पुत्र उत्पन्न करील. ते सर्व योगाचार्य व महाबलवान् होतील ५२. कृष्ण,
 गौर, प्रभु, शंभु, व शुभ कृत्वी अशीं त्या पांच अपत्यांचीं नांवां असतील. कृत्वी अणुहाची
 महिषी व ब्रह्मदत्ताची जननी होईल ५३. असो; तो अमितबुद्धिमान् धर्मात्मा या महा-
 व्रतसंपन्न योगाचार्यांस उत्पन्न करून व आपला पिता जो व्यास त्यांच्यापासून धर्म-

द्धर्मान्व्यासादमितबुद्धिमान् ५४ महायोगी ततो गंतापुनरावर्तिनीं गतिम् । यत्तत्पद्मनु-
द्विग्रमव्ययं ब्रह्म शाश्वतम् ५५ अमूर्तिमंतः पितरो धर्ममूर्तिधरा मुने । कथा यत्रेयमुत्पन्ना
वृष्ण्यन्धककुलान्वया ५६ सुकाला नाम पितरो वसिष्ठस्य प्रजापतेः । निरता दिवि लोकेषु
ज्योतिर्भासिषु भासराः । सर्वकामसमृद्धे षु द्विजास्तान्भावयन्त्युत ५७ तेषां वै मानसी
कन्या गौर्नाम्ना दिवि विश्रुता । तत्रैव वंशे या दत्ता शुक्रस्य महिषी प्रिया । एकशृंगेति
विख्याता साध्यानां कीर्तिवर्धिनी ५८ मरीचिर्गर्भास्तौल्लोकान्समाश्रित्यव्यग्रस्थिताः । यत्त्व-
थांगिरसः पुत्राः साध्यैः संवर्धिताः पुरा ५९ तान्क्षत्रियगणास्तात भावयन्ति फलार्थिनः ।
तेषां तु मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता ६० पत्नी सा विश्वमहतः स्नुषा वै वृद्धशर्मणः ।
राजर्षेर्जननी चापि दिलीपस्य महात्मनः ६१ तस्य यज्ञे पुरा गीता गाथाः प्रीतैर्महर्षिभिः ।
तदा देवयुगे तात वाजिमेधे महामखे ६२ अग्नेर्जनन तथाश्रुत्वाशांडिल्यस्य महात्मनः । दिली-
पयजमानं ये पश्यन्ति सुसमाहिताः । सत्यवन्त महात्मानं तेषां स्वर्गाजितो नराः ६३ सुस्वधा
नाम पितरः कर्दमस्य प्रजापतेः । समुत्पन्नास्तु पुलहान्महर्षीत्मानो द्विजर्षभाः ६४ लोकेषु
दिवि वर्तन्ते कामगेषु विहंगमाः । तांश्च वैश्यगणास्तात भावयन्ति फलार्थिनः ६५ तेषां
वैमानसी कन्या विरजा नाम विश्रुता । ययातेर्जननी ब्रह्मश्च महिषी नहुषस्य च ६६

श्रवण करून ५४ त्यानंतर तो महायोगी अपुनरावर्तिनी (ह्म. पुनर्जन्मशून्य)
गतीस प्राप्त होईल. ती गति म्हणजे सुखरूप, अव्यय, शाश्वत, ब्रह्मपदच-
होय ५५. वा मुने, हे अमूर्तिमान् व धर्ममूर्ति धारण करणारे पितर होत.
त्यांच्यामध्येच ही वृष्ण्यन्धक कुलसंबंधी कथा उत्पन्न झाली ५६. असो; येथवर देवांस
पूज्य असलेल्या तीन अमूर्त पितृगणांचें व्याख्यान करून आतां मनुष्यांस पूज्य अस-
लेल्या अमूर्त चार पितृगणांचें व्याख्यान करितात. वसिष्ठ प्रजापतीचे सुकुल नामक
पितर स्वतः तेजोयुक्त असून स्वर्गातील सर्व भोग्य पदार्थांनीं समृद्ध व ज्योतीनें भासमान
होणाऱ्या लोकांमध्ये ते निरत असतात. (ह्म. तेथेंच सदा रहातात.) ब्राह्मण त्यांस तृप्त
करितात ५७. त्यांची गौर्नामक मानस कन्या स्वर्गांत प्रख्यात आहे. वा भीष्मा, ती
तुह्याच वंशांत दिलेली आहे. ती शुक्राची दुसरी प्रिय भार्या होय. ती या लोकां एक
शृंगा या नांवानें विख्यात असून साध्यांची कीर्तिवर्धिनी आहे ५८. (आतां मूर्त पितरांचा
दुसरा गण सांगतात.) सूर्याच्या किरणांनीं प्रकाशित होणाऱ्या लोकांच्या आश्रयानें
रहाणारे व पूर्वी साध्यांनीं वाढविलेले जे अंगिरस पुत्र त्यांस, वा भीष्मा, फलाची इच्छा
करणारे क्षत्रियगण तृप्त करितात. त्यांची मानसीक कन्या यशोदा या नांवानें प्रसिद्ध
आहे ५९-६०. ती विश्वमहतूची पत्नी, वृद्धशर्म्याची स्नुषा व महात्म्या
राजर्षि दिलीपाची जननी होय ६१. भीष्मा पूर्वी देवयुगांत त्याच्या अश्व-
मेधसंज्ञक महामखाधे शांडिल्य गोत्रोत्पन्न महात्म्या अग्नीचा जन्म झाला असें पाहून
संतुष्ट झालेल्या महर्षींनीं अशी गाथा झटली “ या सत्यसंपन्न व महात्म्या दिलीप यज-
मानास जे अत्यंत शांत चित्तानें पहातील तेही पुरुष स्वर्ग मिळवितील ६२, ६३. (आतां
तिसरा मूर्त पितृगणपुलहकुलोत्पन्न कर्दम प्रजापतीपासून महात्मे द्विजश्रेष्ठ सुस्वधानाक
पितर उत्पन्न झाले ६४ आकाशांतून गमन करणारे ते स्वर्गातील कामग लोकांत राहतात.
फलाची इच्छा करणारे वैश्यगण त्यांची (पूजेच्या योगानें) तृप्ति करितात ६५ विरजा

त्रय एते गणाः प्रोक्ताश्चतुर्थं तु निबोध मे । उत्पन्ना ये स्वधायां ते सोमपा वै कवेः सुताः । हिरण्यगर्भस्य सुताः शूद्रास्तान्भावयन्त्युन ६७ मानसा नाम ते लोका यत्र तिष्ठन्ति ते दिवि । तेषां वै मानसी कन्या नर्मदा सरितां वरा ६८ या भावयति भूतानिदक्षिणाप-
थगाभिनी । पुरुकुत्सस्ययापत्नीत्रसदस्योर्जनन्यपि ६९ तेषामथाभ्युपगमान्मनुस्तात युगे युगे । प्रवर्तयति श्राद्धानि नष्टधर्मेप्रजापतिः ७० पितृणामादिसर्गेण सर्वेषां द्विजसत्तम । तस्मादेनं स्वधर्मेण श्राद्धदेवं वदन्ति वै ७१ सर्वेषां राजतं पात्रमथवा रजतान्वितम् । दत्तं स्वधां पुरोधाय श्राद्धं प्रीणाति वै पितृन् ७२ सोमस्याप्यायनं कृत्वा अग्नेर्वैवस्वतस्य च । उदगायनमप्यग्नावग्न्यभावेऽप्सु वापुनः ७३ पितृन्प्रीणाति यो भक्त्या पितरः प्रीणयन्ति तम् । यच्छन्ति पितरः पुष्टिं प्रजाश्च वि . लास्तथा ७४ स्वर्गमारोग्यमेवा-
थकृत्यदपिचेप्सितम् । देवकार्यादपि मुने पितृकार्यं विशिष्यते ५ देवतानां हि पितरः पूर्वनाप्यायनं स्मृतम् । शीघ्रप्रसादाह्यक्रोधालोकस्याप्यायनं परम् ७६ स्थिरप्रसादाश्च सका तान्नमस्यस्त्र भार्गव । पितृभक्तोऽसि विप्रर्षे मद्भक्तश्च विशेषतः ७७ श्रेयस्तेऽय विधास्याभि प्रत्यक्षं कुरु तत्स्वयम् । दिव्यं चक्षुः सविज्ञानं प्रदिशाभि च तेऽनघ ७८ गति-

या नांवाने प्रसिद्ध असलेली जी नहुषाची पत्नी व ययातीची जननी तीच त्यांची मानस कन्या होय ६६. असो; येथवर हे मी तुला तीन गण सांगितले. आतां चवथा ऐक. स्वधेच्या ठायीं उत्पन्न झालेले जे विद्वान् हिरण्यगर्भाचे (अग्नीचे) सोमप नामक पुत्र त्यांची शूद्र तृप्ति करितात ६७. स्वर्ग लोकांत ते जेथे राहतात ते मानस नामक लोक लोक होत. नद्यांतील श्रेष्ठ नर्मदा ही त्यांची मानस कन्या होय. दक्षिणमार्गाने जाणारी ती चराचरभूतांस पवित्र करित असते. ती पुरुकुत्साची पत्नी व त्रसदस्युची जननी होय ६८, ६९. हे भीष्मा, प्रत्येक युगांत धर्म नष्ट झाला असतां मनु प्रजापति त्या पितरांचा पूज्यत्वाने अंगीकार करून श्राद्धे प्रवृत्त करितो ७०. कारण, हे उत्तम द्विजा, या सातही पितृगणांची प्रथम उत्पत्ति झाली आहे. त्यामुळेच स्वधर्माच्या योगाने त्यास श्राद्धदेव असे म्हणतात ७१. सर्वांस रुप्याचे पात्र अथवा रजतयुक्त पात्र ठेवून “ स्वधा पितृभ्यः । ” असा उच्चार करून दिलेले श्राद्ध पितरांस संतुष्ट करिते ७२. “ सोमाय पितृमते स्वधा नमः अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः व यमायांगिरसे स्वधा नमः ” असे ह्मणून अग्नीमध्ये अथवा तीर्थतीर्थां जलामध्ये क्रमाने सोम, अग्नि व वैवस्वत यम यांचे आप्यायन (तर्पण) व उदगायनही करून (म्हणजे तीन आहुति स्वधोच्चार-पूर्वक देऊन) जो भक्तीने पितरांस तृप्त करितो त्यास पितरही तृप्त करितात. पितर त्यास पुष्टि, विपुल प्रजा, स्वर्ग, आरोग्य, व दुसरेंही जें कांहीं इष्ट असते तें देतात वा मुने, देवा-कार्याहिनही पितृकार्य अधिक फलदायक आहे ७३-७५. देवांच्या अपेक्षेने पितरांची तृप्ति पूर्वी होत असते. (ह्मणजेच देव दुराराध्य असून) पितर थोडक्यांत संतुष्ट होणारे आहेत. ते क्रोधशून्य असतात व ते लोकांस अत्यंत तृप्त करितात असे सांगितले आहे ७६. (सनत्कुमार म्हणतात) त्याचप्रमाणे, हे भार्गवा, (मार्कंडेया) पितरांचा प्रसाद स्थिर रहाणारा आहे. यास्तव तूं त्यांस नमस्कार कर. वा विप्रर्षे, तूं पितृभक्त व विशेषतः माझा भक्त आहेस ७७. यास्तव मी आज तुझे कल्याण करीन. एवढावेळ मी जें कांहीं सांगितले तें तूं स्वतः प्रत्यक्ष पहा. अनुभवज्ञानासह मी तुला दिव्य दृष्टि देतो. हे निष्पाप

मेतामप्रमत्तो मार्कण्डेय निशामय । न हि योगगतिर्दिव्या पितृणां च परा गतिः ७९ त्वद्वि-
धेनापि सिद्धेन दृश्यते मांसचक्षुषा । स एवमुक्त्वा देवेशो मामुपस्थितमग्रतः ८० चक्षु-
र्दत्त्वा सविज्ञानं देवानामपि दुर्लभम् । जगाम गतिमिष्टां वै द्वितीयोऽग्निरिव ज्वलन् ८१
तन्निबोध कुरुश्रेष्ठ यन्मयाऽऽसीत्प्रिशामितम् । प्रसादात्तस्य देवस्य दुर्ज्ञेयं भुवि मानुषैः ८२
[११०८] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंश पर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥ आसन्नपूर्वयुगे तात भरद्वाजात्मजाद्विजा : । योगधर्ममनुयाप्य भ्रष्टा
दुश्चरितेन वै १ अपभ्रंशमनुप्राप्ता योगधर्मापचारिणः । महतः सरसः पारे मानसस्य विसं-
ज्ञिताः २ तनेवार्थमनुध्यातो नष्टमपि वव मोहिताः । अप्राप्य योगं ते सर्वे संयुक्ताः काल-
धर्मणा ३ ततस्ते योगविभ्रष्टा देवेषु सुचिरोषिताः । जाताः कौशिकदायादाः कुरुक्षेत्रनर-
र्षभाः ४ हिंसया विहरिष्यन्तो धर्मं पितृकृते ह वै । ततस्तेपुनराजातिभ्रष्टाः प्राप्स्यन्ति
कुत्सिताम् ५ तेषां पितृप्रसादेन पूर्वजातिकृतेन वै । स्मृतिरूपत्त्वतेशाप्य तां तां जातिं
जुगुप्सिताम् ६ ते धर्मचारिणो नित्यं भविष्यन्ति समाहिताः । ब्राह्मण्यं प्रहिलप्स्यन्ति ततो
भूयः स्वकर्मणा ७ ततश्च योगं प्राप्स्यन्ति पूर्वजातिकृतं पुनः । भूयःसिद्धिमनुप्राप्ताः स्थानं
प्राप्स्यन्ति शाश्वतम् ८ एवं धर्मे च ते बुद्धिर्भविष्यति पुनः पुनः । योगधर्मे च नितरां
प्राप्स्यसे बुद्धिनुत्तमाम् ९ योगोहिदुर्लभो नित्यमल्पप्रज्ञैः कदाचन । लब्ध्वाऽपि नाशयन्त्येनं

मार्कण्डेया, ही श्राद्धफलरूपी गति तूं सावधान चित्त होऊन पहा. कारण दिव्य योगगति
व पितरांची परागति तुजसारख्या सिद्धालाही मांसमय नेत्रांनीं दिसणें शक्य नाही.
(भीष्मा) दुसऱ्या अग्नीप्रमाणें देदीप्यमान दिसणारा तो देवेश पुढें स्थित असलेल्या
मला असें बोलून व देवांसही दुर्लभ असलेली अनुभवज्ञानासह दृष्टि देऊन आपल्या इष्ट
गतीस गेला ७८-८१. असो; हे कौरवांतील श्रेष्ठा, त्या देवाच्या प्रसादानें भूलोकीं मनु-
ष्यांस दुर्ज्ञेय असलेलें जें मी (त्या दिव्यदृष्टीनें) पाहिलें तें तूं ऐक ८२. इति श्रीम०
खि० हरि० हरिवंशपर्वणील अठरावा अध्याय समाप्त झाला ॥ १८ ॥

मार्कण्डेयः—वा भीष्मा. (गुप्त होण्यापूर्वी त्या देवानें मला आणखी असें सांगितलें)
पूर्वयुगांत भरद्वाजपुत्र द्विज होते ते योगधर्मास प्राप्त होऊन (ह्यणजे कर्मसंन्यास करून)
पुनः कर्माचरणरूप दुश्चरित केल्यामुळें भ्रष्ट झाले ? योगधर्माचा अपचार करणारे ते
मानससंज्ञक मोठ्या सरोवराच्या पार संज्ञशून्य होऊन पडले १,२. जलांत पडलेल्या
मातीच्या टेंकळाप्रमाणें त्यांची विवेकशक्ति विरगळून गेली. पुढें ते योगसिद्धीचेंच अनु-
चिंतन करितां करितां योगास प्राप्त न होतांच मृत्युवश झाले ३. त्यानंतर देवांमध्ये
दीर्घकाल राहिलेले ते योगभ्रष्ट होत्साते कौशिकपुत्र झाले व कुरुक्षेत्रांतील ते पुरुषश्रेष्ठ
बनले. पितृधर्माच्या उद्देशानें प्राण्यांची हिंसा करित फिरणारे (ह्यणजे ब्राह्मण असूनही
श्राद्धाच्या निमित्तानें हिंसावृत्तीवर निर्वाह करणारे) ते त्या पापामुळें पुनः भ्रष्ट होऊन
निंद्य योनींत उत्पन्न झाले ५. पण पूर्वजन्मीं संपादन केलेल्या पितृप्रसादामुळें त्यांस त्या
त्या निंद्य योनींत उत्पन्न झाल्यावरही पूर्वजन्मांचें स्मरण होत असे ६. व त्यामुळें ते
पुनरपि धर्माचरणी व शांतचित्त झाले. शेवटीं पुनः स्वकर्मानुष्ठान केल्यामुळें त्यांस ब्राह्म-
ण्याची प्राप्ति झाली ७. नंतर त्यांस पुनरपि पूर्वजातिकृत योग प्राप्त झाला आणि येणें-
प्रमाणें सिद्धीस प्राप्त झालेले ते शाश्वतस्थानास पांचले ८. याप्रमाणें हे मार्कण्डेया, तुझी

व्यसनैः कट्टतामिताः । अधर्मेष्वेव वर्तन्ते प्रार्दयन्ते गुरूनपि १० याचन्ते न त्वयाच्यानि रक्षन्ति शरणागतान् । नावमन्यन्ति कृपणान्मायन्ते न धनोष्मणा ११ युक्ताहारविहाराश्च युक्तचेष्टाः स्वकर्मसु । ध्यानाध्ययनयुक्ताश्च न नष्टानुगवेषिणः १२ नोपभोगरता नित्यं न मांसमधुभक्षणाः । न च कामपरा नित्यं न विप्राऽसेविनस्तथा १३ नाऽनार्यं संकथासक्तानालस्योपहतास्तथा । नात्यन्तमानसंसक्ता गोष्ठीष्वनिरतास्तथा १४ प्राप्नुवन्ति नरा योगं योगो वै दुर्लभो भुवि । प्रशांताश्च जितक्रोधा मानाहंकारवर्जिताः १५ कल्याणभाजनं ये तु ते भवन्ति यतव्रताः । एवं विधास्तु ते तात ब्राह्मणा ह्यभवन्स्तदा १६ स्मरन्ति ह्यात्मनो दोषं प्रमादकृतमेव तु । ध्यानाध्ययनयुक्ताश्च शांतेवर्त्मनि संस्थिताः १७ योगधर्माद्धि धर्मज्ञ न धर्मोऽस्ति विशेषवान् । वरिष्ठः सर्वधर्माणां तमेवाचर भार्गव १८ कालस्य परिणामेन लघ्वाहारो जितेंद्रियः । तत्परः प्रयतः श्राद्धी योगधर्ममवाप्स्यसि १९ इत्युक्त्वा भगवान्देवस्तत्रैवान्तरधीयत् । अष्टादशैव वर्षाणि त्वेकाहमिव मेऽभवत् २० उपासतस्तं देवेशं वर्षाण्यष्टादशैव मे । प्रसादात्तस्य देवस्य ऋग्लानिरभवत्तदा २१ नक्षुत्पिषामेकालंवाजानामिस्मतदा-

बुद्धिही अशीच वारंवार धर्मांमध्ये स्थिर होईल. तुला योगधर्माविषयींही अत्यंत उत्तम बुद्धि प्राप्त होईल ९. अल्पबुद्धिमानांस योगसिद्धि सर्वदा दुर्लभ आहे. व कित्येकांस कदाचित ती प्राप्त झाली तरी ते मृगयादि व्यसनांच्या योगाने कूरत्वास प्राप्त होत्साते तिचा नाश करितात. ते अधर्मांत प्रवृत्त होतात व गुरूंशींही द्रोह करू लागतात १०. याचना करण्यास अयोग्य असलेल्या ज्या स्त्रिया इत्यादि त्यांच्यापार्शीं जे याचना करीत नाहीत; शरणागतांचे जे रक्षण करितात; दीन व दरिद्री लोकांचा जे अपमान करीत नाहीत; धनाच्या उष्णतेने (उबने) जे मदोन्मत्त होत नाहीत; ज्यांचा आहार व विहार (फिरणे) परिमित आहे; आपल्या कर्मांमध्ये ज्यांची चेष्टा युक्त आहे; ध्यान व अध्ययन यांच्यामध्ये जे निमग्न असतात; नष्ट झालेल्या द्रव्यादिकांकरितां जे चोरादि द्रव्यापहारकांस शोधून काढण्यांत गुंतत नाहीत ११, १२; जे कधींही उपभोगांत रत होत नाहीत; मांस व मद्य यांचे सेवन करीत नाहीत; जे सदा कामपरायण नसतात; जे ब्राह्मणाचे असेवक नसतात; अनार्यांच्या ग्राम्य गोष्ठींमध्ये जे असक्त होत नाहीत; त्याचप्रमाणे जे आलस्याने नष्ट आय झालेले नसतात; जे मानांमध्ये अतिशय संसक्त नसतात व व्यर्थ गोष्ठींमध्ये निरत नसतात ते पुरुष योगास प्राप्त होतात. भूलोकीं योग दुर्लभ आहे. जे अतिशय शांत, जितक्रोध, मानाहंकारवर्जित व कल्याणभाजन असतात ते नियतव्रत होतात. वा मार्कंडेया, त्यावेळीं ते ब्राह्मण अशाप्रकारचे झाले १३-१६. आपल्या प्रमादामुळे घडलेल्या दोषांचे त्यांस स्मरण होत असे. ते ध्यान व अध्ययन यांनीं युक्त होत्साते शांत मार्गांमध्ये स्थित होते १७. हे धर्मज्ञा, योगधर्माहून दुसरा कोणताही धर्म अधिक नाही. तो सर्व धर्मांत वरिष्ठ आहे. यास्तव, हे भार्गवा, त्याचेंच तूं अनुष्ठान कर १८. कालक्रमाने (ह्मणजे हळु हळु) अल्पाहार, जितेंद्रिय, तत्पर, व पवित्र होऊन श्राद्धे करणारा तूं योगधर्मास प्राप्त होशील १९ वा भीष्मा, जातां जातां इतकें आणखी अधिक सांगून तो देव तेथेंच गुप्त झाला. त्या देवेशाची उपासना करीत असतांना माझी अठरा वर्षे एका दिवसासारखीं गेलीं. त्या देवेशाच्या प्रसादाने मला अठरावर्षांत एकदांही ग्लानि

ऽनघ । पश्चाच्छिष्यसकाशात्तु कालः संविदितो मया २२ [१२००] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणिपितृकल्पेएकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥ तस्मिन्नन्तर्हिते देववचनात्तस्य वै प्रभोः । चक्षुर्दिव्यं सविज्ञानं प्रादुरासीत्तदामम १ ततोऽहं तानपश्यं वै ब्राह्मणान्कौशिकात्मजान् । आपगेय कुरुक्षेत्रे यानुवाच विभुर्मम २ ब्रह्मदत्तोऽभवद्गजा यस्तेषां सप्तमोद्विजः । पितृवर्तीति विख्यातो नाम्ना शीलेन कर्मणा ३ शुकस्य कन्या कृत्वी तं जनयानास पार्थिवम् । अणुहात्पार्थिवश्रेष्ठाकांपिल्येनगरोत्तमे ४ भीष्म उवाच ॥ यथोवाच महाभागो मार्कण्डेयो महातपाः । तस्य वंशमहं राजन्कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ५ युधिष्ठिर उवाच ॥ अणुहः कस्य वै पुत्रः कस्मिन्काले बभूव ह । राजाधर्मभूतांश्रेष्ठोयस्यपुत्रोमहायशाः ६ ब्रह्मदत्तो नरपतिः किं वीर्यः सत्रभूवह । कथंचसप्तमस्तेषांसत्रभूवनराधिपः ७ नह्यल्पवीर्यायशुको भगवँल्लोकपूजितः । कन्यांप्रादाद्योगात्माकृत्वीकीर्तिमतीप्रभुः ८ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महायुते । ब्रह्मदत्तस्य चरितं तद्भवान् वक्तुमर्हति ९ यथा च वर्तमानास्ते संसारे च द्विजातयः । मार्कण्डेयेन कथितास्तद्भवान् प्रब्रवीतु मे १० भीष्म उवाच ॥ प्रतीपस्य तु राजर्षेस्तुल्यकालो नराधिपः । पितामहस्य मे राजन् बभूवेति मया श्रुतम् ११ ब्रह्मदत्तो महाभागो योगी राजर्षिसत्तमः । कृतज्ञः सर्वभूतानां सर्वभूताहते रतः १२ सखाऽऽस गालवो यस्य योगाचार्यो महायशाः । शिक्षामुत्पाद्य तपसा क्रमो येन

आली नाही २०-२१. क्षुधा, पिपासा (तहान) व काल यांतील मला त्यावेळीं कांहीं-एक समजलें नाही. पुढें उपासना पूर्ण झाल्यावर शिष्याच्या तोंडून मला कालाचें ज्ञान झालें २२. इति श्रीम. खिल. हरि. हरिवंशपर्वीतील पितृकल्पपैकीं एकोणिसावा अध्याय

समाप्त झाला ॥ १९. ॥

मार्कण्डेयः— भीष्मा, तो गुप्त झाला असतां त्या प्रभु देवाच्या वचनावरून मला अनुभवासह दिव्य दृष्टि प्राप्त झाली १. त्यानंतर, हे मांगेया, माझ्या, प्रभूनें मला ज्यांच्या-विषयीं सांगितलें होतें त्या कौशिक पुत्र ब्राह्मणांस मीं कुरुक्षेत्रांत पाहिलें २. त्यांच्यांतील जो ब्रह्मदत्तसंज्ञक सातवा ब्राह्मण होता तो राजा झाला. नांव, शील व कर्म यांच्या योगानें तो पितृवर्ती ह्मणून प्रख्यात असे ३. उत्तम कांपिल्य नगरांत पार्थिवश्रेष्ठ अणुहापासून शुक्याच्या कृत्वी कन्येच्या ठायीं तो राजा उत्पन्न झाला होता ४. भीष्मः— हे राजा युधिष्ठिरा, महाभाग व महातपस्वी मार्कण्डेयानें जसा सांगितला आहे त्याप्रमाणें मी त्याचा वंश तुला सांगतो तो ऐक ५. युधिष्ठिरः—हे पितामह, अणुह कोणाचा पुत्र व ज्याचा ब्रह्मदत्त नामक पुत्र महायशस्वी व धर्माचरण करणारांत श्रेष्ठ असा राजा झाला तो अणुह कोणत्या कालीं होऊन गेला. तसाच तो नरपति कसा काय वीरवान् होता? तो त्यांतील सातवा नराधिप कसा होता? ६, ७. योगी लोक पूजित प्रभू भगवान् शुकानें आपली कीर्तिमती कृत्वी कन्या ज्यांस दिली तो अणुहही अल्पवीरवान् कधींही नसला पाहिजे. यास्तव, हे महातेजस्विन्, ब्रह्मदत्ताचें चरित्र मी विस्तारपूर्वक ऐकण्याची इच्छा करितों व तें सांगण्यास आपणच योग्य आहां ८, ९. मार्कण्डेयानें ज्यांचें वर्णन केलें आहे असे ते ब्राह्मण संसारांत कसे रहात असत तें आपण मला सांगा १०. भीष्मः— राजा, योगी, राजर्षि श्रेष्ठ, महाभाग, सर्व भूतांचा कृतज्ञ, व सर्व भूतांच्या हितांत रत असा असलेला तो ब्रह्मदत्त माझा पिता-

प्रवर्तितः । कुंडरीकश्च योगात्मा तस्यैव सचिवो महान् १३ जान्यन्तरेषु सर्वेषु सखायः सर्व एव ते । समजातिषुसत्सैवभूवुरमितौजसः । यथोवाच महाभागो मार्कण्डेयो महातपाः १४ तस्य वंशमहं राजन् कीर्तयिष्यामि तच्छृणु । ब्रह्मदत्तस्य पौराणां पौरवस्य महात्मनः १५ बृहत्क्षत्रस्य दायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः । सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह १६ तेनेदं निमित्तं पूर्वं हस्तिनापुरमुत्तमम् । हस्तिनापुरापि दायादास्यः परमधार्मिकाः १७ अजमीढाद्विमीढश्चपुरुमीढस्तथैव च । अजमीढस्य धूमिन्यां जज्ञे बृहदिषुर्वप । बृहद्धनुर्वृहदिषोः पुत्रस्तस्य महायशाः १८ बृहद्धर्मेति विख्यातां राजा परमधार्मिकः । सत्यजित्तनयस्तस्य विश्वजित्तस्य चात्मजः १९ पुत्रो विश्वजितश्चापिसेनजित्पृथिवीपतिः । पुत्राः सेनजितश्चासंश्रित्वारो लोकविश्रुताः २० रुचिरः श्वेतकेतश्च महिम्नारस्तथैव च । वत्सश्चावन्तको राजा यस्यैते परिवत्सकाः २१ रुचिरस्य तुदायादः पृथुसेनो महायशाः । पृथुसेनस्य पारस्तु पाराक्षीपस्तु जज्ञिवान् २२ नीपस्यैकशतं तात पुत्राणाममितौजसाम् । महारथानां राजेंद्रशूर्पाणां बाहुशालिनाम् । नीपा इति सभाख्याता राजानः सर्व एव ते २३ तेषां वंशकरो राजा नीपानां कीर्तिवर्धनः । कांपिल्ये समरो नाम स चेष्टसमरोऽभवत् २४ समरस्य परः पारः सदश्व इति ते त्रयः । पुत्राः परमधर्मज्ञाः पारपुत्रः पृथुर्वभौ २५ पृथोस्तु सुकृता नाम सुकृतेनेह कर्मणा । जज्ञे सर्वगुणोपेतो विभ्राजस्तस्य चात्मजः २६ विभ्राजस्य

मह जो प्रतीप राजर्षि त्याच्या सभकालीन होता असें मीं ऐकलें आहे ११,१२. योगाचार्य महामुनि गालव त्याचा सखा होता. त्यानें शिक्षानामक वेदांग निर्माण करून व क्रम (संहिता व पदं यांचा एकदम पाठ.) प्रवृत्त केला. कुंडरीक योगी हा ब्रह्मदत्ताचाच मोठा सचिव होता १३. ते सर्व जन्मातरांत परस्परांचे सखे होते. ते अमित ओजस्वी सातजण सातजन्म एकमेकांस सहाय करित असत, असे महातपस्वी व महाभाग मार्कण्डेयानें मला सांगितलें १४. राजा, मी आतां त्या महात्म्या व पौरांच्या पौरव ब्रह्मदत्ताच्या वंशाचें वर्णन करितों तें ऐक. बृहत्क्षत्राचा दायाद सुहोत्र. तो पार धार्मिक होता. सुहोत्राचाही दायाद हस्ती नामक झाला १५,१६. त्यानें हें अत्युत्तम हस्तिनापुर पूर्वीं निर्माण केलें. हस्तीचे अजमीढ, द्विमीढ, व पुरुमीढ असे तीन परमधार्मिक पुत्र होते. हे राजा, अजमीढास धूमिनीच्या ठायीं बृहदिषु झाला. त्या बृहदिषूचा पुत्र महायशस्वी बृहद्धनु १७, १८ तो परमधार्मिक राजा बृहद्धर्म या नांवानें विख्यात होता. सत्यजित हा त्याचा पुत्र असून विश्वजित हा त्याचा आत्मज होय. १९ विश्वजिताचा पुत्र राजा सेनजित. सेनजिताचे रुचिर, श्वेतकेतु, महिम्नार व वत्स असे चार लोकप्रसिद्ध पुत्र होते. सेनजित अवतीच्या ठायीं झालेला असून त्याचे हे बालक होत २०,२१. रुचिराचा दायाद महायशस्वी पृथुसेन; पृथुसेनाचा पार; पाराचा नीप; व हे राजेंद्रा, नीपाचे अमित ओजस्वी महारथी, शूर, व बाहुशाली शंभर पुत्र होते. ते सर्व नीप या नांवानें प्रसिद्ध असून सर्व राजे होते २२,२३. त्या नीपांचा वंश वाढविणारा व कीर्ति करणारा समरनामकराचा कांपिलीच्याठायीं झाला. तो नीपांचा पुत्र समरश्लाघी होता २४. समरास पर, पार व सदश्व असे तीन परम धर्मज्ञ पुत्र होते. पारास पृथु हा पुत्र झाला २५. पृथूस, ऐहिक सुकृत कर्माच्या योगानें सुकृतनामक पुत्र झाला. तो सर्वगुणसंपन्न असून विभ्राज हा त्याचा आत्मज होय २६. विभ्राजाचा अणुइनामक पुत्र असून तो महायशस्वी

तु पुत्रोऽभूदणुहो नाम पार्थिवः । बभौ शुकस्य जामाता कृत्वीभर्ता महायशाः २७ पुत्रो-
ऽणुहस्य राजर्षिर्ब्रह्मदत्तोऽभवत्प्रभुः । योगात्मा तस्य तनयो विष्वक्सेनः परन्तपः २८
दिभ्राजः पुनरायातः स्वकृतेनेह कर्मणा । ब्रह्मदत्तस्य पुत्रोऽन्यः सर्वसेन इति श्रुतः २९
चक्षुषी तस्य निर्भिन्ने पक्षिण्या पूजनीयया । सुचिरोपितया राजन् ब्रह्मदत्तस्य वेश्मनि ३०
अथास्य पुत्रस्त्वपरो ब्रह्मदत्तस्य जज्ञिवान् । विष्वक्सेन इति ख्यातो महाबलपराक्रमः ३१
विष्वक्सेनस्य पुत्रोऽभूदण्डसेनो महीपतिः । भल्लाटोऽभ्य कुमारोऽभूद्वाधेयेन हतः पुरा ३२
दंडसेनात्मजः शूरो महात्मा कुलवर्धनः । भल्लाटपुत्रो दुर्बुद्धिरभवच्च युधिष्ठिर ३३ स तेषा-
मभदद्राजा नीपानामंतकृत्प । उग्रायुधेन यस्यार्थे सर्वे नीपा विनाशिताः ३४ उग्रायुधो
मदोत्सिक्तो मया विनिहतो युधि । दर्पान्वितो दर्परुचिः सततं चानये रतः ३५ युधिष्ठिर
उवाच ॥ उग्रायुधः कस्य सुतः कस्मिन्वंशेऽथ जज्ञिवान् । किमर्थं चैव भवता निहतस्त-
द्वीहि मे ३६ भीष्म उवाच ॥ अजमीढस्य दायादो विद्वान्राजा यवीनरः । धृतिमांस्तस्य
पुत्रस्तु तस्य सत्यधृतिः सुतः ३७ जज्ञे सत्यधृतेः पुत्रो दृढनेमिः प्रतापवान् । दृढनेमिसुत-
श्चापि सुधर्मा नाम पार्थिवः ३८ आसीत्सुधर्मणः पुत्रः सार्वभौमः प्रजेश्वरः । सार्वभौम
इति ख्यातः पृथिव्यामेकराड्भिविधुः ३९ तस्यान्ववाये महति महान्पौरवनंदनः । महतश्चापि
पुत्रस्तु राजा रुक्मरथः स्मृतः ४० पुत्रो रुक्मरथस्यापि सुपार्श्वो नाम पार्थिवः । सुपार्श्व-
तनयश्चापि सुमतिर्नाम धार्मिकः ४१ सुभतेरपि धर्मात्मा सन्नतिर्नाम वीर्यवान् । तस्य वै

पृथ्वीपति शुकान्चा जामाता व कृत्वीचा भर्ता झाला २७. अणुहाचा पुत्र राजर्षि ब्रह्मदत्त प्रभु होता. शत्रूंस ताप देणारा व योगात्मा विष्वक्सेन हा त्याचा पुत्र २८. आपल्या ऐहिक कृतकर्मासुद्धे ब्रह्मदत्ताचा पितामह विभ्राजच त्याचा पुत्र हाऊन आला होता. त्याचा आणस्त्री एक पुत्र सर्वसेन या नांवानें प्रसिद्ध होता. पण राजा, ब्रह्मदत्ताच्या मृत्पुत्राः दीर्घकाल राहिलेल्या एका विचित्र पूजनीयसंज्ञक चिमणीने त्याचे दोन्ही डोळे फोडिले २९, ३०. त्यानंतर त्यास विष्वक्सेन या नांवानें प्रख्यात असलेला (पूर्वोक्त) महा बलाढ्य व पराक्रमी पुत्र झाला. (त्याचा नामनिर्देश २८ व्या श्लोकांत केलाच आहे) ३१. विष्वक्सेनाचा दंडसेन राजा पुत्र होता. त्यास भल्लाट हणून पुत्र होता. त्यास पूर्वी राधेयानें (कर्णानें) मारिलें. वा युधिष्ठिरा, तो दंडसेनाचा पुत्र शूर, महात्मा व कुलवर्धन हांता. भल्लाटाचा पुत्र दुर्बुद्धि; राजा, नीपांच्या वंशाचा अंत करणारा असा तो राजा झाला. कारण उग्रायुधानें त्याच्या करितां सर्व नीपांचा नाश केला ३२-३४. तेव्हां त्या मदोन्मत्त उग्रायुधास मीं युद्धांत मारिलें. कारण तो दर्परुक्त, दर्पामध्ये रुचि ठेवणारा व सतत अन्यायांत निमग्न असे ३५. युधिष्ठिरः— उग्रायुध हा कोणाचा पुत्र कोणत्या वंशांत झाला ? व आपण त्याला कशाकरितां मारिलेंत तें मला सांगा ३६. भीष्मः— अजमीढाचा पुत्र विद्वान् राजा यवीनर. त्याचा धृतिमान् हा पुत्र. सत्यधृति हा धृतिमानाचा पुत्र ३७. सत्यधृतीस प्रतापवान् दृढनेमि हा पुत्र झाला. दृढनेमीचा पुत्र सुधर्मानामक पार्थिव होता ३८. सुधर्माचा पुत्र सार्वभौम प्रजेश्वर होता. तो प्रभू सार्वभौम याच नांवानें प्रख्यात असून या पृथ्वींत एकच राजा झाला ३९. त्याच्या मोठ्या वंशांत पौरवनंदन महान् झाला. त्याचा पुत्र राजा रुक्मरथ हणून प्रसिद्ध आहे ४०. रुक्मरथाचा पुत्र सुपार्श्वनामक पृथ्वीपति होता. सुपार्श्वीचा पुत्र सुमति. तो मोठा

सन्नतेः पुत्रः कृतो नाम महाबलः ४२ शिष्यो हिरण्यनाभस्य कौशलस्य महात्मनः ।
चतुर्विंशतिधा तेन सप्राच्याः सामसंहिताः ४३ स्मृतास्ते प्राच्यसामानः कार्तियो नाम
सामगाः । कार्तिरुग्रायुधःसोऽथवीरः पौरवनंदनः ४४ बभूव येन विक्रम्य पृषतस्य
पितामहः । नीपोनाममहातेजाः पंचालाधिपतिर्हतः ४५ उग्रायुधस्य दायादः क्षेम्यो
नाम महायशाः । क्षेम्यात्सुवीरो नृपतिः सुवीरात्तु नृपंजयः ४६ नृपंजया-
द्बहुरथ इत्येते पौरवाः स्मृताः । स चाप्युग्रायुधस्तात दुर्बुद्धिरभवत्तदा ४७ प्रवृत्त-
चक्रो बलवान् पांतकरणो महान् । सदर्पपूर्णोऽहत्वाऽऽजौ नीपानन्यांश्च पार्थिवान् ४८
पितर्युपरते मह्यं श्रावयामास किलिबबम् । माममात्यैः परिवृतं शयानं धरणीतले ४९ उग्रा-
युधस्यराजेंद्रदूनोऽभ्येत्यवचोऽब्रवीत् । अद्य त्वं जननीं भीष्म गन्धकालीं यशस्विनीम् ।
स्त्रीरत्नं मम भार्यार्थे पप्रच्छ कुरुपुंगव ५० एवं राज्यं च ते स्फीतं धनानि च न संशयः ।
प्रदास्यामि यथाकाममहं वै रत्नभागभुवि ५१ मम प्रज्वलितं चक्रं निशम्येदं सुदुर्जयम् ।
शत्रवो विद्रवन्त्याजौ दर्शनादेवं भारत ५२ राष्ट्रस्येच्छसि चेत्स्वस्ति प्राणानां वा कुलस्य
वा । शासने भ्रमतिष्ठस्व न हि ते शान्तिरन्यथा ५३ अधःप्रस्तारशयने शयानस्तेन चोदितः ।
दूतांतर्हितमेतद्वैवाक्यमग्निशिखोपमम् ५४ ततोऽहं तस्य दुर्बुद्धीर्विज्ञाय मतमच्युत । आज्ञा-

धार्मिक होता ४१. सुमतीचाही सन्नतिनामक वीर्यवान् धर्मात्मा पुत्र होऊन गेला. त्या
सन्नतीचा कृतनामक महाबल पुत्र झाला ४२. तो महात्म्या कौशल हिरण्यनाभाचा
शिष्य होता. त्यानें पूर्वीच्या सामसंहितेचे चोवीस भाग केले. ते कार्तयनामक सामग
प्राच्यसामान या नांवानेही प्रसिद्ध होते. कृताचा पुत्र उग्रायुध. तो पौरवनंदन मोठा वीर
होता ४३, ४४. त्यानें मोठा पराक्रम करून पृषताचा पितामह नीपनामक महातेजस्वी
पांचालाधिपति होता त्यास मारिलें ४५. उग्रायुधाचा पुत्र क्षेम्य ह्मणून महायशस्वी होता.
क्षेम्यापासून सुवीर राजा झाला. सुवीरापासून नृपंजय ४६. नृपंजयापासून बहुरथ; हे
सर्व पौरव राजे ह्मणून ह्मटलें आहे. बा युधिष्ठिरा, तो उग्रायुधही त्यावेळीं दुर्बुद्धि
झाला ४७. त्याचें चक्र सदा प्रवृत्त असे. तो नीपांचा अंत करणारा मोठा बलवान् होता.
दर्पपूर्ण असलेल्या त्यानें संग्रामांत नीपांस व दुसऱ्या राजांस मारून ४८ पिता मरण
पावला असतां त्यानें मला एक पापयुक्त गोष्ट ऐकविली. बा राजेंद्रा, मी अमात्यांनीं
परिवेष्टित होऊन धरणीतलीं निजलीं असतां ४९ उग्रायुधाचा दूत मजजवळ येऊन मला
ह्मणाला “ बा कुरुपुंगवा भीष्मा, आज तूं आपल्या, स्त्रीरत्न (स्त्रीजातींत उत्कृष्ट) व
यशस्विनी अशा गंधकाली मातेस माझी भार्या होण्याविषयीं विचार ५०. असें केल्यास
मी तुला विस्तृत राज्य व धन तुझ्या इच्छेप्रमाणें देईन यांत संशय नाही. कारण, मी
या भूलाकांतील रत्नांचा भोक्ता आहे. माझे हें अत्यंत दुर्जय व प्रज्वलित चक्र पाहूनच
समरांगणांतील शत्रु पळत असतात ५१, ५२. यास्तव, हे भारता, तूं जर आपल्या राष्ट्राचें
कल्याण इच्छित असशील अथवा कुलाची व प्राणांची तुला आशा असेल तर तूं माझ्या
आज्ञेंत रहा. नाहीपेक्षां तुला शांति मिळणार नाही. ” ५३ असो; भूमीवर कुशासनावर
शयन करणाऱ्या मला (ह्मणचे मी पितृमरणाशौचांत व्रतस्थ असतांना) त्यानें अशी
प्रेरणा केली. दूताच्याद्वारां पाठविलेलें हें त्याचें वाक्य अग्नीच्या शिष्येप्रमाणें (संताप-
दायक) होतें ५४. हे निश्चयी राजा, त्या दुर्बुद्धीचें हें मत जाणून सर्व सैन्याध्यक्षांस

पयं वै संग्रामे सेनाध्यक्षांश्चसर्वशः ५५ विचित्रवीर्यं बालंचमदुपाश्रयमेवच । दृष्ट्वा क्रोधप-
 रितात्मा युद्धायैव मनो दधे ५६ निगृहीतस्तदाऽहं तैः सचिवैर्मंत्रकोविदैः । ऋत्विग्भिर्बेद-
 कल्पैश्चसुहृद्भिश्चार्थदर्शिभिः ५७ स्निग्धैश्च शास्त्रविद्भिश्च संयुगस्य निवर्तने । कारणं श्रावि-
 तश्चास्मि युक्तरूपं तदाऽनघ ५८ मंत्रिण ऊचुः ॥ प्रवृत्तचक्रः पापोऽसौ त्वं चाशौचगतः
 प्रभो । न चैषः प्रथमः कल्पो युद्धं नाम कदाचन ५९ ते वयं सामपूर्वं वै दानं भेदं तथैव
 च । प्रयोक्ष्यामस्ततः शुद्धो देवतान्यभिवाद्य च ६० कृतस्वस्त्ययनो विवर्तुन्वाऽग्निनाचर्य
 च द्विजान् । ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रयास्यसि जयाय वै ६१ अस्त्राणि न प्रयोज्यानि न प्रवे-
 श्यश्च संगरं । आशौचे वर्तमाने तु वृद्धानामिति शासनम् ६२ सामदानादिभिः पूर्वमणि
 भेदेन वा ततः । तं हनिष्यासि विक्रम्य शंबरं मृगवानिव ६३ प्राज्ञानां वचनं काले वृद्धानां
 च विशेषतः । श्रोतव्यमिति तच्छ्रुत्वा निवृत्तोऽस्मि नराधिप ६४ ततस्तैः सक्रमः सर्वः
 प्रयुक्तः शास्त्रकोविदैः । तस्मिन्काले कुरुश्रेष्ठ कर्म चारब्धमुत्तमम् ६५ ससामादिभिरेवादा-
 वुपायैः प्राज्ञचित्तिः । अनुनीयमानो दुर्बुद्धिरनुनेतुं न शक्यते ६६ प्रवृत्तं तस्य तच्चक्रम-
 धर्मनिरतस्य वै । परदाराभिलाषेण सयस्तात निवर्तितम् ६७ तत्त्वहं तस्य जाने तन्निवृत्तं
 चक्रमुत्तमम् । हतंस्व कर्मणातंतुपूर्वसद्भिश्चनिन्दितम् ६८ कृतशौचः शरी चापी रथी

संग्रामाकरितां सिद्ध होण्याची आज्ञा केली ५५. विचित्रवीर्य बालक आहे. व तो
 माझ्या आश्रयाने राहणारा आहे. असे जाणून ज्याचें चित्त क्रोधाने भरून
 गेले आहे अशा मी स्वतःच युद्धार्थ जाण्याचें मनांत आणिलें ५६; पण मंत्रज्ञ
 सचिवांनीं, वेदतुल्य ऋत्विजांनीं, व अर्थशास्त्रज्ञ सुहृदांनीं त्यावेळीं माझा निग्रह
 केला ५७. शास्त्रज्ञ स्निग्ध (स्नेही) पुरुषांनींही मला युद्धापासून निवृत्त होण्याविषयीं
 सांगितलें. हे निष्पापा, त्यांनीं मला त्यावेळीं योग्य असे कारणही सांगितलें. मंत्री ह्मणाले
 हे प्रभो, तो पापी प्रवृत्तचक्र आहे (ह्. त्याचें चक्र शत्रूंचा नाश करण्यास सदा तयार
 असतें) व आपण तर आशौचात आहा; शिवाय युद्ध हा उत्तम पक्ष कधींही नव्हे ५८, ५९.
 यास्तव; आम्ही अगोदर सामपूर्वक दान व भेद यांचा उपयोग करितां. नंतर
 तूं शुद्ध होऊन, देवतांस अभिवादन करून ६०, ब्राह्मणांकडून स्वस्त्ययन करवून,
 अग्नींत हवन करून, ब्राह्मणांची पूजा करून, व ब्राह्मणांची अनुज्ञा संपादन करून नंतर
 विजय मिळविण्यास जा ६१. आशौचांत असतांना अस्त्रांचा उपयोग करूं नये. व
 संग्रामांत प्रवेश करूं नये अशी वृद्धांची आज्ञा आहे. पूर्वीं साम व दान यांनीं, नंतर
 भेदाने व (त्यानेंही कांहीं न साधल्यास) नंतर पराक्रम करून, शंबरास जसे इंद्राने
 मारिलें त्याप्रमाणें. तूं त्यास मारशील ६२ ६३. हे राजा, शहाण्यांचें व विशेषतः वृद्धांचें
 वचन प्रसंगीं ऐकावें अशी नीति असल्यामुळे मी त्यांचें म्हणणें मान्य करून युद्धापासून
 निवृत्त झालों ६४. त्यानंतर त्या शास्त्रज्ञ मंत्र्यांनीं सर्व उपायांचा क्रमानें उपयोग केला.
 हे कौरववंशजा, त्यांनीं त्याचवेळीं उत्तम कर्म आरंभिलें ६५. शहाण्यांनीं ज्यांचें चिंतन
 केलें आहे अशा सामादि उपायांनीं त्या माझ्या मंत्र्यांनीं त्याचें समाधान करण्याचा
 प्रयत्न केला; पण तो दुर्बुद्धि सांत्वन करितां येण्यासारखा नव्हता ६६. अधर्मांत
 निरत झालेल्या त्याचें तें प्रवृत्त असलेलें चक्र परस्त्रीच्या आभिलाषानें
 तत्क्षणीं निवृत्त झालें ६७. त्याचें तें उत्तम चक्र निवृत्त झालें आहे हे मी जाणलें व

निष्क्रम्य वै पुरात् । कृतस्वस्त्ययनो विप्रैः प्रायोधयमहं रिपुम् ६९ ततः संसर्गमागम्य बले-
नास्त्रबलेन च । त्र्यहमुन्मत्तवयुद्धं देवासुरमिवाभवत् ७० स मयास्त्रप्रतापेन निर्दग्धो रण-
मूर्धनि । पपाताभिमुखः शूरस्त्वक्त्वाः प्राणानरिंदम ७१ एतस्मिन्नन्तरे तात कांपिल्ये पृष-
तोऽभ्ययात् । हते नीपेश्वरे चैव हते चोग्रायुधे नृपे ७२ आहिच्छत्रं स्वकं राज्यं पित्र्यं प्राप
महाद्युतिः । द्रुपदस्य पिता राजन्ममैवास्तुमते तदा ७३ ततोऽर्जुनेन तरसां निर्जित्य द्रुपदं
रणे । आहिच्छत्रं सकांपिल्यं द्रोणायाथापवर्जितम् ७४ प्रतिगृह्य ततो द्रोण उभयं जयतां
वरः । कांपिल्यं द्रुपदायैव प्रायच्छद्विदितं तव ७५ एष ते द्रुपदस्यःदौ ब्रह्मदत्तस्य चैव ह ।
वंशः कास्वर्णेन वै प्रोक्तो नीरस्योग्रायुधस्य च ७६ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमर्थं ब्रह्मदत्तस्य
पूजनीया शकुंतिका । अंधं चकार गांगेय ज्येष्ठं पुत्रं पुरात्रिभो ७७ चिरोबिता गृहे चापि
किमर्थं चैव यस्य सा । चकार विप्रियमिदं तस्य राज्ञो महात्मनः ७८ पूजनीया चका-
रासौ किं सख्यं तेन चैव ह । एतन्मे संशयं छिंधि सर्वमुक्त्वा यथातथम् ७९ भीष्म
उवाच ॥ शृणु सर्वं महाराज यथावृत्तमभूत्पुरा । ब्रह्मदत्तस्य भवने तन्निबोध युधिष्ठिर ८०
काचिच्छकुंतिका राजन् ब्रह्मदत्तस्य वै सखी । शितिपक्षा शोणशिताः शितिपृष्ठा शिनो-
दरी ८१ सखी सा ब्रह्मदत्तस्य सुदृढं बद्धसौहृदा । तस्याः कुलायमभवद्गृहे तस्य नरो-

आपल्या कर्मानें तो अगोदरच मेला आहे व सज्जनांनी त्याची निंदा केली आहे असें पाहून ६८, शौचनिवृत्तीनंतर ब्राह्मणांनी ज्याचें स्वस्त्ययन केलें आहे असा मीं शर व चाप घेऊन रथांत बसून आपल्या नगरांतून निघालों व त्या शत्रूंशीं युद्ध केलें ६९. त्यानंतर शस्त्रबल व सैन्य यांचा संसर्ग होऊन देवासुरांच्या युद्धाप्रमाणें तीन दिवस घोर युद्ध झालें ७०. शेवटीं मी त्यास अस्त्रप्रतापानें रणांगणीं जाळून टाकिलें असतां, हे शत्रु-नाशका, तो शूर प्राणत्याग करून रणांत सन्मुख पतन पावला ७१. तेव्हां वा युधिष्ठिरा, येणेंप्रमाणें पृषताचा पितामह जो नीप त्यास उग्रायुधानें मारिलें असतां व मी त्या उग्रायुधास मारिलें असतां पृषत दक्षिण पांचाल देशांत आला व त्या महातेजस्वी द्रुपदाच्या पित्यास माझ्याच संमतीनें तें पित्याचें राज्य त्यावेळीं प्राप्त झालें. येणेंप्रमाणें त्यास आपलें आहिच्छत्र (म्हणजे आहिच्छत्र नगरीसंबंधीं उत्तर पांचाल देशाचें) राज्य व पितृसंबंधीं दक्षिण पांचाल देशाचें राज्य अशीं दोन्हां राज्यें प्राप्त झालीं ७३. नंतर अर्जुनानें मोठ्या सामर्थ्यानें द्रुपदास रणांत जिंकून आहिच्छत्र व कांपिल्य अशीं दोन्हीं राज्यें द्रोणास अर्पण केलीं ७४. तेव्हां विजयी पुरुषांतील श्रेष्ठ असा जो द्रोण त्यानें त्या दोन्हीं राज्यांचा स्वीकार करून कांपिल्य द्रुपदास दिलें हें तुला ठाऊक आहेच ७५ असो; धर्मा, हा मीं तुला द्रुपदाचा वंश सांगितला. त्याचप्रमाणें ब्रह्मदत्ताचा वंशही पूर्णपणें सांगितला व नीप आणि उग्रायुध यांच्या वंशाबैही वर्णन केलें ७६. युधिष्ठिरः— हे प्रभो गांगेय, पूजनीया चिम-णीनें ब्रह्मदत्ताच्या ज्येष्ठ पुत्रास अंध कां करून सोडिलें ? ती ज्याच्या गृहांत दीर्घकाल राहिली होती त्या महात्म्या राजाच तिनें असें अप्रिय कां केलें व तिनें त्याच्याशीं कशा करितां सख्य केलें ? हें सर्व जसें असेल तसें सांगून माझ्या संशयाचा निरास करावा ७९. भीष्मः— हे युधिष्ठिर महाराजा, पूर्वी ब्रह्मदत्ताच्या गृहांत जसें वर्तमान घडलें तसेंच तें मी तुला सांगतों. ऐक ८०. हे राजा, कोणीएक पक्षीण ब्रह्मदत्ताची सखी होती. तिचे पंख

उत्तम ८२ सा सदा हनि निर्गत्य तस्य राज्ञो गृहोत्तमात् । चचारांभोधितेरेषुपल्वलेषु-
सरः सुच, ८३ नदीपर्वतकुंजेषु वनेषूपवनेषु च । प्रफुल्लेषु तडागेषु कल्लारेषु सुगंधिषु ८४
कुमुदोत्पलकिंजल्कसुरभीकृतवायुषु ॥ हंससारसघुष्टेषुकारंडिरुतेषु च ८५ चरित्वा तेषु
सा राजन्निशि कांपिल्यमागमत् । नृपतेर्भवनं प्राप्य ब्रह्मदत्तस्य धीमतः ८६ राज्ञा तेन
सदा राजन्कथायोगं चकार सा । आश्चर्याणि च दृष्टानि यानि वृत्तानि कानिचित् ८७
चरित्वा विविधान्देशान्कथयामास तानि सा । कदाचित्तस्य नृपतेर्ब्रह्मदत्तस्य कौरव ८८
पुत्रोऽमृद्राजशार्ङ्गुल सर्वसेनेति विश्रुतः । पूजनीयाऽथ सा तस्मिन्प्रासूतांडमथापि च ८९
तस्मिन्नीडे पुराह्येकं तत्किलप्रास्फुटत्तदा । स्फुटितो मांसपिंडस्तु बाहुयादास्यसंयुतः ९०
बभ्रुवक्रश्चक्षुर्हीनो बभूव पृथिवीपते । चक्षुष्मानप्यभूत्पश्चादीषत्पक्षोत्थितश्च ह ९१
अथ सा पूजनीया वै राजपुत्रस्वयुत्रयोः । तुल्यक्रेहात्प्रीतिमती दिवसे दिवसेऽभवत् ९२
आजहार सदा सायं चंच्वाऽमृतफलद्वयम् । अमृतास्वादसदृशं सर्वसेनतनूजयोः ९३ स
बालो ब्रह्मदत्तस्यपूजनीयासुतश्चह । ते फले भक्षयित्वा च पृथुकौ प्रीतिमानसौ ९४ अभूतां
नित्यमेवेह खादेतां तौ च ते फले । तस्यां गतायामथ च पूजन्यां वै सदाहनि ९५ शिशुना
चटकेनाथ धात्री तं तु शिशुं नृप । तेनप्रकीडयामासब्रह्म दत्तात्मजं सदा ९६ नोडात्तमा-

पांढरे होते; मस्तक लाल होते; पृष्ठभाग नीलवर्ण होता व उदर कृश होते ८१. ती ब्रह्म-
दत्ताची सखी त्याच्यावर दृढ प्रेम करीत असे. हे उत्तम पुरुषा, तिचे घरटे त्याच्या गृहांत
होते ८२. ती नेहमी दिवसा त्या राजाच्या उत्तम गृहांतून बाहेर पडून समुद्रतीरी, लहान
जलाशयाच्या कांठी, सरोवरावर ८३, नदीतीरी, पर्वतांवर, मोठमोठ्या वृक्षांच्या व
वेलींच्या झुडुपांत, प्रफुल्लित वनांत व उपवनांत, तडाग, सुगंधी कलहार, इत्यादि असतील
तेथे ८४. चंद्रसूर्यविकासी कमलांतील केंसरांवरील बुक्याने सुवासिक झालेल्या
वायूमध्ये आणि हंस, सारस व कारंडव या पक्ष्यांच्या ध्वनीने दुमदुमलेल्या
प्रदेशीं विहार करीत असे ८५. राजा, याप्रमाणे त्या त्या प्रदेशीं विहार करून
रात्री ती त्या बुद्धिमान् ब्रह्मदत्त राजाच्या कांपिल्यांतील भवनास येत असे. व हे
राजा, ती त्या राजाशी सदा गोष्टी सांगत असे. नानाप्रकारच्या देशांत फिरून जीं कांहीं
आश्चर्ये तिने पाहिलीं असतील तीं सर्व ती त्यास सांगे. हे कौरवनंदना, कोणें एकेवेळीं
त्या ब्रह्मदत्त राजास पुत्र झाला. तो सर्वसेन या नांवानें प्रसिद्ध होता. हे धर्मा, पूज-
नीया पक्षीणही त्या आपल्या घरट्यांत पूर्वी एक अंडें, प्रसविली होती. तें त्यावेळीं
फुटलें. व त्यांतून हात, पाय, तोंड, यांनी युक्त असा एक मांसाचा गोळा व्यक्त
झाला ८६-९०. राजा, त्याचें मुख बभ्रुवर्णाचें असून तो चक्षुर्हीन होता. कांहीं कालानें
तो नेत्रयुक्त झाला व त्याला थोडे थोडे पंखही फुटलें ९१. पुढें ती पूजनीया राजाचा पुत्र
व आपला पुत्र यांच्यावर तुल्य प्रेम ठेवून प्रत्यही अधिकाधिक प्रीतियुक्त होत असे ९२.
ती सदा सायंकाळी (परत येतांना) आपल्या चौचीतून अमृतासारख्या स्वादानें युक्त
असलेलीं दोन अमृतफळे सर्वसेन व आपला पुत्र यांच्याकरितां आणीत असे ९३. तो
ब्रह्मदत्ताचा बालक व त्या पूजनीयेचा पुत्र असे दोघेही तीं फळे खाऊन अतिसंतुष्ट वित
होत असत. सारांश याप्रमाणें ते दोघे नित्य तीं फळे खात. दिवसा ती पूजनीया
बाहेर गेली ह्मणजे त्या राजपुत्राची दाई प्रत्यही पूजनीयेनें केलेल्या घरट्यांतून त्या

कृष्य तदा पूजनीयाकृतान्तत. । क्रीडता राजपुत्रेण कदाचिच्चटकः स तु ९७ निगृहीतः
 कंधरायां शिशुना दृढमुष्टिना । दुर्भंगमुष्टिना राजन्नसुन्सयस्त्वजीजहत् ९८ तं तु पंचत्व-
 मापन्नं व्यात्तास्यं बालघातितम् । कथंचिन्मोचितं दृष्ट्वा नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ९९ धार्त्रीं
 तस्य जगर्हे तां तदाश्रुपरमो नृपः । तस्थौ शोकान्वितो राजञ्छोचंस्तं चटकं तदा १००
 पूजनीयापि तत्काले गृहीत्वा तु फलद्वयम् । ब्रह्मदत्तस्य भवनमाजगाम वनेचरी १ अथा-
 पश्यत्तमागम्य गृहे तस्मिन्नराधिप । पंचभूतपरित्यक्तं शावं तं स्वतनूद्भवम् २ मुमोहदृष्ट्वा-
 तंपुत्रंपुनः संज्ञामथालभत् । लब्धसंज्ञा च सा राजन्विललाप तपस्विनी ३ पूजनीयोवाच ॥
 न तु त्वमाभतां पुत्र वाशंतीं पारसिर्पासिः । कुर्वेश्वाटुसहस्राणि अव्यक्तकलय गिरा ४ व्यादि-
 तास्यः भुधार्तश्च पतिनास्येन पुत्रक । शोणेन तालुना पुत्र कथमय न सर्पासि ५ पक्ष्याभ्यां
 त्वां परिष्वज्य ननु वाशासि चाप्यहम् । चीचीकूचीति वाशन्तं त्वामय न शृणोमि किम् ६
 मनोरथो यस्तु ममपश्येयंपुत्रकंकदा । व्यात्तास्यं वारि याचन्तं स्फुरत्पक्षं ममाग्रतः ७ स
 मे मनोरथो भग्नस्त्वयि पंचत्वंमागते । विलप्यैवं बहुविधं राजानमथ साऽब्रवीत् ८
 ननु मूर्धाभिषिक्तस्त्वं धर्मं वेत्सि सनातनम् । अथ कस्मान्मम सुतं धात्र्या घातितवानसि ९
 तत्र पुत्रेण चाकृष्य क्षत्रियाधम शंस मे । न च नूनं श्रुता तेऽभुदियमांगिरसी श्रुतिः ११०

बालकपक्ष्यास बाहेर काढून त्याच्याशीं ब्रह्मदत्ताच्या पुत्रास खेळवीत असे. एकदां खेळ-
 णान्या अल्प राजपुत्रानें आपल्या बट्ट मुठीनें त्या पक्ष्याची मान आवळून धरिली. राजा,
 त्याची मूठ न सोडवितां येण्यासारिखी असल्यामुळें त्या पक्ष्याच्या पोरानें प्राण
 सोडिला ९५-९८. याप्रमाणें बालकानें ज्याचा घात केला आहे; त्यामुळें जो मरण
 पावून तोंड वासून पडला आहे व बालकाच्या हातांतून ज्याला कसें तरी सोडविलें
 आहे आशा त्या बालकपक्ष्यास पाहून राजा दुःखित झाला ९९. त्यावेळीं त्याच्या
 नेत्रांत अश्रु आले आहेत अशा त्या राजानें दाईची फार निंदा
 केली. राजा युधिष्ठिरा, त्यानंतर ब्रह्मदत्त त्या पक्ष्याकरितां शोकयुक्त होऊन
 रडत राहिला १००. सायंकालीं वनांत फिरणारी पूजनीया ही दोन फळें घेऊन ब्रह्मद-
 त्ताच्या घरीं आली. १. व हे नरश्रेष्ठा, आंत येतांच तिनें त्या आपल्या मृत पुत्रास अव-
 लोकन केलें २. त्या पुत्रास पाहून तिला मूच्छा आली; पण पुनः ती सावध झाली. आणि
 हे राजा, शुद्धीवर आलेली ती दीन पूजनीया विलाप करूं लागली ३. पूजनीयाः— बा
 पुत्रा, ध्वनी करणाऱ्या माझ्या जवळ अव्यक्त व मधुरवाणीनें अनेक ध्वनि करणारा तूं कां येत
 नाहीस ४. अरे पुत्रा, तूं प्रत्यहीं तोंड उघडून व क्षुधेनें आर्त होऊन आपल्या पिवळ्या
 तोंडानें व लाल ताळनें मजजवळ येत होतास तसा आज कां येत नाहीस ? ४, ५, आपल्या
 पंखांनीं तुला आंळिंण देऊन, बाळा, मीही ध्वनि करीत असे. ची ची ची असा सुंदर शब्द
 करणाऱ्या तुझा आक्रोश मी आज कां ऐकत नाहीं ६. ज्याचे पंख हालत आहेत
 अशा तोंड उघडून पाणी मागणाऱ्या माझ्या बाळास मी आपल्यापुढें कधीं पाहीन
 असा माझा जो फार दिवसांचा हेतु होता, तो तूं मरण पावल्यामुळें भग्न झाला. याप्र-
 माणें बहुविध विलाप करून ती राजास हणाली ' राजा, तूं मूर्धाभिषिक्त आहेस. तूं
 सनातन धर्मास जाणतोस. असें असतांना अरे क्षत्रियाधमा, माझ्या पुत्रास तूं आपल्या
 पुत्राच्या हातून ओढून घेवून धात्रीकडून कां मारविलेंस तें सांग. खरोखर

शरणागतः क्षुधार्तश्च शत्रुभिश्चाप्युपद्रुतः । चिरोषितश्च स्वगृहे पातव्यः सर्वदा भवेत् ११
 अपालयन्नरो याति कुंभीपाकमसंशयम् । कथमस्य हविर्देवा गृह्णन्ति पितरः स्वधात् १२
 एवमुक्त्वा महाराज दशधर्मगता सती । शोकार्ता तस्य बालस्य चक्षुषी निर्विभेद सा १३
 कराभ्यां राजपुत्रस्य ततस्तच्चक्षुरभ्रुवत् । कृत्वा चांधं नृपसुतमुत्पपानतर्तौ वरम् १४ अथ राजा
 सुतं दृष्ट्वा पूजनीयामुवाच ह । विशोका भव कल्याणि कृतं ते भीरुशोभनम् १५
 गतशांका निवर्तस्व अजर्यं सख्यमस्तु ते । पुरेव वसभद्रं ते निवर्तस्व रमस्व च १६ पुत्रपी-
 डोद्भवश्चापि न कोपः परमस्त्वयि । ममास्ति सखि भद्रं ते कर्तव्यं च कृतं त्वया १७
 पूजनीयोवाच ॥ आत्मौपम्येन जानामि पुत्रस्नेहं तवाप्यहम् । न चाहं वस्तुमिच्छामि तव
 पुत्रमचक्षुषम् । कृत्वा वै राजशार्दूल त्वद्गृहे कृतकिल्बिषा १८ गाथा श्वाप्युशनोर्गीता
 इनाः शृणु मयेरिताः । कुमित्रं च कुदेशं च कुराजानं कुसौहृदम् । कुपुत्रं च कुभार्यं च
 दूरतः परिवर्जयेत् १९ कुमित्रे सौहृदं नास्ति कुभार्यायां कुतो रतिः । कुतः पिण्डः कुपुत्रे
 वै नास्ति सत्यं कुराजानि १२० कुसौहृदे क विश्वासः कुदेशं न तु जीव्यते । कुराजानि
 भयं नित्यं कुपुत्रे सर्वतोऽसुखम् २१ अपकारिणि विश्रंभं यः करोति नराधमः । अनाथो
 दुर्बलो यद्वन्न चिरं स तु जीवति २२ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेनाऽपि विश्वसेत् । विश्वा-

तुं ही आंगिरसी श्रुति ऐकली नसशील ७-१०. (तिचा सारांश असा) शरणागत,
 क्षुधार्त, शत्रूनी ज्यास उपद्रव दिला आहे तो व आपल्या गृहीं दीर्घकाल राहिलेला
 इतक्यांचें सदां रक्षण करणें उचित होय ११. पण जो पुरुष त्यांचें पालन करीत नाही
 तो निःसंशय कुंभीपाकतरकास जातो. देव व पितर क्रमानें त्याच्या हवींचें व स्वधेचें ग्रहण
 कसें करतील १२. असो; हे महाराज, असें बोलून (मत्त, प्रमत्त, उन्मत्त, श्रांत, क्रुद्ध, बुभु-
 क्षित, त्वरमाण, भीत, लुब्ध व कामी, अशा या) दहाप्रकारच्या पुरुषांच्या धर्मास ह्मणजे
 अविवेकास प्राप्त झालेली ती शोकार्त होत्सार्ती आपल्या नसांनीं त्या बालकाचे नेत्र फोडिती
 झाली. त्यामुळें त्या राजपुत्राचे डोळें फुटले. येणेप्रमाणें त्या राजपुत्रास अंध करून ती
 आकाशांत उडाली १३ १४. तेव्हां राजा पुत्रास पाहून पूजनीयेस ह्मणाला “ हे कल्याणि,
 तूं शोकरहित हो हे भीरु, तं बरं केलेंस १५. आतां तूं शोकरहित होऊन परत ये. तुझें
 सख्य माझ्याशीं पूर्वीप्रमाणें नित्य (अविनाशि) असो. तुझें कल्याण होवो. पूजनीये, परत
 ये व रममाण हो १६. पुत्रास पीडा दिल्यामुळें आलेला माझा कोपही तुजवर फारसा
 नाही. हे सखि, तुझें कल्याण असो. तूं जें करावयास पाहिजे होतें तेंच केलें आहेस १७.
 पूजनीयाः— राजा, मी आपल्यावरूनच तुझा पुत्रस्नेह जाणत आहे. वा राजांतील श्रेष्ठा,
 जिनें तुझा अपराध केला आहे अशी मी तुझ्या पुत्रास नेत्ररहित करून तुझ्या गृहांत राहू
 इच्छित नाहीं १८. उशनाकवीनें गाडलेली ही गाथा मी तुला सांगतें ती ऐक. कुमित्र,
 कुदेश, कुराजा, कुसौहृद, कुपुत्र व कुभार्या यांचा दूरतः त्याग करावा १९. कारण, कुमि-
 त्राचे ठार्यां सौहृद (प्रेम) नसतें; कुभार्यांच्या ठार्यां रति कोठून असणार ? कुपुत्राकडून
 पिंड कोठून मिळणार ? कुराजामध्यें सत्य नसतें १२०. कुसौहृदामध्यें विश्वास कोठचा ?
 कुदेशांत जीवंत रहातां येत नाहीं. कुराजाचें भय नित्य असतें. कुपुत्रांपासून सर्वप्रकारें
 असुखच होतें २१. जो नराधम अपकार करणारावर विश्वास ठेवितो तो अनाथ किंवा
 दुर्बलाप्रमाणें फार दिवस जीवंत रहान नाहीं २२ अविश्वासावर विश्वास ठेवूं नये व

साद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति २३ राजसेविषु विश्वासं गर्भसंकरितेषु च । यः करोति नरो मूढो न चिरं स तु जीवति २४ अप्युन्नतिं प्राप्य नरः प्रावारः कीटको यथा । स हि नश्यत्यसंदेहसाहिवमुशना वृष २५ अपि मार्दवभावेन गात्रं संलीय बुद्धिमान् । अरिं नाशयते नित्यं यथा वल्ली महाद्रुमम् २६ मृदुरार्द्रः कृशो भूत्वा शनैः संलीयते रिपुः । वल्मीक इव वृक्षस्य पश्चान्मूलानि कृन्तति २७ अद्रोहसमयं कृत्वा मुनीनामग्रतो हरिः । जघान नमुचिं पश्चादपां फेनेन पार्थिव २८ सुप्तं मत्तं प्रमत्तं वा घातयन्ति रिपुं नराः । विषेण वह्निना वापि शस्त्रेणाप्यथ मायया २९ न च शेषं प्रकुर्वन्ति पुनर्वैरभयान्नराः । घातयन्ति समूलं हि श्रुत्वेमामुपमां वृष १३० शत्रुशेषमृणाच्छेषंशेषमग्रेश्वभूमिप । पुनर्वर्धेत संभूय तस्माच्छेषं न शेषयेत् ३१ हसते जल्पते वैरी एकपात्रे भुनक्ति च । एकासनं चारोहति स्मरते तच्च किल्बषम् ३२ कृत्वा संबंधकं चापि विश्वसेच्छत्रुणानहि । पुलोमानं जघा नाजौ जामाता सञ्छतक्रतः ३३ निधाय मनसा वैरं प्रियं वक्तीह यो नरः । उपसर्पेन्न तंप्राज्ञः कुरंग इव लुब्धकम् ३४ न चासन्ने निवस्तव्यं स वैरे वर्धिते रिपौ । पातयेत्तं समूलं हि नदीरय इव द्रुमम् ३५ अभिज्ञादुन्नतिं प्राप्य नोन्नतोऽस्मीति विश्वसेत् । तस्मात्प्राप्योन्नतिं नश्येत्प्रावार इव कीटकः ३६

असज्जन विश्वासूवरही फारसा विश्वास ठेवूं नये. कारण, विश्वास ठेवल्यामुळें उत्पन्न झालेलें भय समूल नाश करितें २३. राजांच्या सेवकांवर व वर्णसंकर पावलेल्या लोकांवर जो मूढ नर विश्वास ठेवितो तो दीर्घकाल जीवंत रहात नाही २४. राजा, मुंगळा जसा उन्नतीस प्राप्त होऊनही निःसंशय मरतो त्याप्रमाणें तो विश्वास ठेवणारा पुरुष मरण पावतो असें उशनानें ह्मटलें आहे २५. बुद्धिमान् पुरुष मृदुभावानें आपलीं गात्रें आवळून धरून (नम्र-करून), वेल जशी महावृक्षाचा नाश करिते त्याप्रमाणें शत्रूचा नित्य नाश करितो २६. शत्रु मृदु, आर्द्र व कृश होऊन, वाळवी जशी वृक्षाचीं मूळें तोडिते त्याप्रमाणें हळु हळु मागून न समजतां नाश करित असतो. हे पार्थिवा, इंद्रानें मुनींच्या समक्ष अद्रोहाची प्रतिज्ञा करून मागून पाण्याच्या फेंसानें नमुचीस मारिलें २७, २८. पुरुष निजलेल्या, मद्यादिप्राशनानें मद्युक्त झालेल्या, व उन्मत्त झालेल्या शत्रूस विष, अग्नि, शस्त्र किंवा कपट यांच्या योगानें मारवितात २९. व पुनः त्यांचें भय राहूं नये ह्मणून त्यांचा शेष ठेवित नाहीत. तर त्यांचा समूल घात करवितात. भो राजन्, शत्रुशेष, ऋणशेष, व अग्नीचा शेष राहिल्यास तो पुनः जमतां जमतां फारच वाढेल यास्तव त्यांचा शेष राहू देऊं नये. ही उपमा ऐकून (त्याप्रमाणें प्रत्येकानें शत्रूविषयीं सावध रहावें) ३०, ३१. वैरी (प्रसंगीं) हंसतो, प्रिय भाषण करितो, एका पात्रांत भोजन करितो, एका आसनावर बसतो व त्याचें तें पापही त्याचवेळीं मनांत आठवीत असतो ३२. फार काय पण शत्रूशी संबंध करूनही त्याच्यावर विश्वास ठेवूं नये. कारण, इंद्रानें जामात होऊनच पुलोमास संग्रामांत मारिलें ३३. मनानें वैर धरून जो नर लौकिकांत प्रिय बोलतो त्याच्या जवळ, हरिण जसे व्याधाजवळ जात नाही त्याप्रमाणें शहाण्यानें जाऊं नये ३४. वैरयुक्त असून वृद्धि पावलेल्या शत्रूजवळ राहूं नये. कारण नदीचा वेग जसा वृक्षास पाडितो त्याप्रमाणें तो त्यास समूल पाडील ३५. शत्रूपासून उन्नतीस प्राप्त होऊनही मी उन्नत आहे असा विश्वास धरूं नये. कारण पंख फुटणें या उन्नतीस प्राप्त झालेला मुंगळा जसा थोड्याच वेळांत नाश पावतो त्याप्रमाणें शत्रूपासून उन्नतीस प्राप्त होऊन पुरुष थोड्याच अवकाशांत नाश पावतो ३६. राजा, अशाप्रकारची

इत्येता ह्युशनोगीता गाथा धार्या विपश्चिता । कुर्वता चात्मरक्षां वै नरेण पृथिवीपते ३७
 मया सकिल्बिषं तुभ्यं प्रयुक्तमतिदारुणम् । पुत्रमन्धं प्रकुर्वन्त्या तस्मान्नो विश्वसे त्वयि ३८
 एवमुक्त्वा प्रदुद्राव तदाऽऽकाशे पतंगिनी । इत्येतत्ते मयाख्यातं पुराभूतमिदं नृप ३९
 ब्रह्मदत्तस्य राजेन्द्र यद्वृत्तं पूजनीयया । श्राद्धं च पृच्छसे यन्मां युधिष्ठिरमहामते १४०
 अतस्ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् । गीतं सनत्कुमारेण मार्कण्डेयाय पृच्छते ४१
 श्राद्धस्य फलमुद्दिश्य नियतं सुकृतस्य च । तन्निबोध महाराज सप्तजातिषु भारत ४२
 सगालवस्य चरितं कंडरीकस्य चैव हि । ब्रह्मदत्ततृतीयानां योगिनां ब्रह्मचारिणाम् ४३
 [१३४३] इति श्रीमहाभारतेखिलेषुहरिवंशेहरिवंशपर्वणिचटकाख्यानं नाम विंशो-
 ऽध्यायः ॥ २० ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥ श्राद्धे प्रतिष्ठितो लोकः श्राद्धे योगः प्रवर्तते । हंत ते वर्तयिष्यामि
 श्राद्धस्य फलमुत्तमम् १ ब्रह्मदत्तेन यत्प्राप्तं सप्तजातिषु भारत । तत एव हि धर्मस्य बुद्धि-
 निर्वर्तते शनैः २ पीडयाप्याथ धर्मस्य कृते श्राद्धे पुराऽनघ । यत्प्राप्तं ब्राह्मणैः पूर्वं तन्निबोध
 महामते ३ ततो ह तानथभिष्टान्कुरुक्षेत्रे पितृव्रतम् । सनत्कुमारनिर्दिष्टानपश्यं सप्त वै
 द्विजान् ४ दिव्येन चक्षुषा तेन यानुवाच पुरा विभुः । वाग्दुष्टः क्रोधनो हिंस्रः पिशुनः
 कविरेव च । खसृमः पितृवर्ती च नामाभिः कर्मभिस्तथा ५ कौशिकस्य सुतास्तात शिष्या
 गार्ग्यस्य भारत । पितर्युपरते सर्वे व्रतवंतस्तदाऽभवन् ६ विनियोगाद्गुरोस्तस्य मां दोग्धीं

उशनानें गाइलेली गाथा आत्मरक्षा करणाच्या सुज्ञानें नेहमीं आपल्या ध्यानांत धरावी ३७.
 तुझ्या पुत्रास अंध करणाऱ्या भीं तर तुझा अतिदारुण अपराध केला आहे. यास्तव मी
 तुजवर विश्वास ठेवणार नाहीं ३८. असें बोलून ती पक्षीण तात्काळ आकाशांत उडून
 गेली. युधिष्ठिरा, याप्रमाणें हें मी तुला पूजनीयेशीं ब्रह्मदत्ताचें घडलेलें पूर्ववृत्त सांगितलें.
 आतां हे महामते धर्मा, श्राद्धाविषयीं तूं मला विचारीत आहेस. यास्तव मी तुला श्राद्धाच्या
 व पुण्याच्या नियत फलास उद्देशून प्रश्न करणाऱ्या मार्कण्डेयास सनत्कुमारानें सांगितलेला
 पुरातन इतिहास सांगतो; तो ऐक. सात जन्मांतील गालव, कंडरीक व ब्रह्मदत्त या तीन
 ब्रह्मचारी योग्यांचें चरित्र मी आतां सांगतो, ३९-१४३. इति श्रीम. सि. हरि. हरिवंश-
 मार्कण्डेयः—श्राद्धामध्यंच हा लोक प्रतिष्ठित आहे व श्राद्धांतच ज्ञानयोगाची प्रवृत्ति होते.
 असो, भीष्मा, मी तुला श्राद्धाचें उत्तम फल सांगेन १. हे भारता, ब्रह्मदत्तानें सात जन्मा-
 म्हायुद्धिमाना, धर्मास पीडनही श्राद्ध केल्यानें पूर्वी ब्राह्मणांनीं जें फळ प्राप्त होतें २. हे
 घेतलें तें ऐक ३. त्यानंतर सनत्कुमारानें ज्यांचा निर्देश केला होता अशा त्या अधर्मिष्ठ
 ज्यांच्या विषयीं मला सांगितलें होतें त्यांस मी दिव्य दृष्टीनें अवलोकन केलें. वाग्दुष्ट,
 नांवांनीं व नांवातील अर्थाप्रमाणेंच कर्मांनीं ते सातही ब्राह्मण युक्त होते ५. वा भारता,
 असतां ते सर्व त्यावेळीं व्रतयुक्त झाले. (गार्ग्याच्या गृहांत ब्रह्मचर्यार्थ राहिले) ६.

समकालयन् । समानवत्सां कपिलां सर्वे न्यायागतां तदा ७ तेषां पथि क्षुधार्तानां बाल्या-
न्मोहाच्च भारत । क्रूरा बुद्धिः समभवत्तां गां वै हिंसितुं तदा ८ तान्काविः खसृमश्वैव
याचेते नेति वै तदा । न चाशक्यन्त ते ताभ्यां तदा वारयितुं द्विजाः ९ पितृवर्ती तु यस्तेषां
नित्यं श्राद्धाह्निको द्विजः । स सर्वानब्रवीद्भ्रातृन्कोपाद्धर्मे समाहितः १० यद्यवश्यं प्रहंत-
व्यापितृनुद्दिश्यसाध्विमाम् । प्रकुर्वीमहि गां सम्यक्सर्व एव समाहिताः ११ एवमेषापि
गौर्धर्मं प्राप्स्यते नात्र संशयः । पितृनभ्यर्च्य धर्मेण नाधर्मोऽस्मान् भविष्यति १२ तथे-
त्युक्त्वा च ते सर्वे प्रोक्षयित्वा च गां ततः । पितृभ्यः कल्पयित्वैनामुषायुञ्जन्त भारत १३
उपयुज्य च गां सर्वे गुरोस्तस्य न्यवेदयन् । शार्दूलेन हता धेनुर्वत्सोऽयं गृह्यतामिति १४
आर्जवात्स तु तं वत्सं प्रतिजग्राह वै द्विजः । मिथ्योपचर्य ते तंतु गुरुमन्यायतो द्विजाः ।
कालेन समयुज्यन्त सर्व एवायुषः क्षये १५ ते वै क्रूरतया हिंसा अनार्यत्वाद्गुरौ तथा ।
उग्रा हिंसाविहाराश्च सप्ता जायन्त सोदराः १६ लुब्धकस्यात्मजास्तात बलवन्तो मन-
स्विनः । पितृनभ्यर्च्य धर्मेण प्रोक्षयित्वा च गां तदा १७ स्मृतिः प्रत्यवमर्शश्च तेषां
जात्यन्तरेऽभवत् । जाता व्याधा दशार्णेषु सप्त धर्मविचक्षणाः १८ स्वकर्मनिरताः सर्वे
लोभानृतविवर्जिताः । तावन्मात्रं प्रकुर्वन्ति यावता प्राणधारणम् १९ शेषंध्यानपराः

नंतर त्या गुरूच्या आज्ञेवरून त्यांच्या दुभत्या, कपिल वर्ण व तिच्याच वर्णाचे जिचे वत्स आहे अशा न्यायप्राप्त गायीस ते सर्व वनांत नेते झाले ७. पण मार्गात क्षुधार्त झालेल्या त्यांना सूर्खपणामुळे व मोहामुळे त्या गायीस मारण्याची क्रूर बुद्धि झाली ८. कवि व खसृम यांनी “ तिला मारू नका ” असें ह्मणून त्यांची पुष्कळ विनवणी केली. पण ते दोघे त्यांचे निवारण करण्यास समर्थ झाले नाहीत ९. त्यांत पितृवर्ती ह्मणून जो होता तो ब्राह्मण नित्य श्राद्ध करीत असे. धर्माविषयीं सावध असलेला तो क्रोधाने सर्व भावांस ह्मणाला १०. अरे, तुझाला जर ही अवश्य मारावयाचीच असेल तर पितरांस उद्देशून यथाविधि या गायीचे आपण सर्व शांत चित्ताने हनन करू या ११. असें केल्याने या गायीसही धर्म लागेल यांत संशय नाही. शिवाय यथाशास्त्र पितरांचे पूजन केल्याने आह्मांस अधर्मही लागणार नाही १२. तेव्हां ‘ तथास्तु ’ असें ह्मणून ते सर्व त्या गायीचे प्रोक्षण करून व पितरांच्या उद्देशाने तिचा परिपाक करून तिचे मांस भक्षण करिते झाले १३. यणेप्रमाणे तिला खाऊन त्या सर्वांनी ‘ तुमची गाय वाधाने खाल्ली. हे तिचे वत्स घ्या. ’ असें गुरूस सांगितले १४. तेव्हां चित्ताच्या तरळपणामुळे त्या द्विजाने त्या वत्साचे ग्रहण केले. पण याप्रमाणे त्या गुरूस अन्यायाने व मिथ्यावचनाने ठकवून ते सर्व ब्राह्मण आयुष्य क्षीण झाले असतां मरण पावले १५. क्रूरतेमुळे हिंस्र झालेले व गुरूशी अनार्याचरण केल्यामुळे उग्र झालेले ते सातही सोदर भ्राते हिंसा-विहारी झाले १६. ते पुढच्या जन्मीं व्याधाचे शहाणे व बलाढ्य पुत्र झाले. पण पूर्वजन्मांत त्यांनी पितरांस उद्देशून यथाशास्त्र गायीचे प्रोक्षण केलेले असल्यामुळे त्यास पूर्वजन्माचे स्मरण व पूर्व कृत्याचे अनुसंधान होते. तात्पर्य, दुसन्या जन्मीं दशार्ण देशांत ते सात व्याध झाले. ते धर्मविचक्षण होते १७, १८. ते सर्व आपल्या धर्मांत निरत होते. लोभ व असत्य यांनीं रहित होते. जेवढ्याने प्राण धारण होईल तेवढेच ते हिंसा-कर्म करीत १९. (व त्यांत बाल, गर्भिणी, मैथुनासक्त इत्यादिकांस न मारणे हा स्वधर्म

कालमनुध्यायंति कर्म तत् । नामधेयानि चाप्येषामिन्नान्यासन्नराधिप २० निर्वैरो निर्वृतिः
शान्तो निर्मन्युः कृतिरेव च । वैद्यसोमानृवर्ती च व्याधाः परमधार्मिकाः २१ तैरेवमु-
षितैस्तात हिंसाधर्मरतैः सदा । माता च पूजिता वृद्धा पिता च परितोषितः २२ यदा-
माता पिता चैव संयुक्तौ कालधर्मणा । तदा धनूंषि ते त्यक्त्वा वने प्राणानवासृजन् २३
शुभेन कर्मणा तेन जाता जातिस्मरा मृगाः । त्रासानुत्पद्य संविग्ना रम्ये कालंजरे गिरौ २४
उन्मुखो नित्यवित्रस्तः स्तब्धकर्णो विलोचनः । पंडितो घस्मरो नादी नामतस्तेऽभवन्मृगाः २५
तमेवार्थमनुध्यांतो जातिस्मरणसंभवम् । आसन्नवनचराः क्षांता निर्द्वेष्टा निष्परिग्रहाः २६
ते सर्वे शुभकर्माणः सधर्माणो वनेचराः । योगधर्म मनुप्राप्ता विहरन्ति स्म तत्र ह २७ जहुः
प्राणान्मरुं साध्य लब्धाहारास्तपस्विनः । तेषांमरुंसाधयतांपदस्थानानिभारत । तथैवाद्यापि
दृश्यन्ते गिरौ कालंजरे नृप २८ कर्मणा तेन त तात शुभेनाशुभवर्जिताः । शुभाच्छुभतरां
योनिं चक्रवाकत्वमागताः २९ शुभे देशे शरद्वीपे सप्तैवासन् जलौकसः । त्यक्त्वा सहचरी-
धर्मं मुनयो ब्रह्मचारिणः ३० निःस्पृहो निर्ममः क्षांतोनिर्द्वेष्टोनिष्परिग्रहः । निर्वृतिर्निभृत-
श्चैव शकुना नामतः स्मृताः ३१ ते तत्र पक्षिणः सर्वे शकुना धर्मचारिणः । निराहारा जहुः
प्राणांस्तपोयुक्ताः सरित्तटे ३२ अथ ते सोदरा जाता हंसा मानसचारिणः । जातिस्मराः

पाळीत.) व बाकीचा काल ध्यानपरायण होऊन घालवीत. भीष्मा, ते त्या आपल्या
पूर्व कर्मांचे वारंवार स्मरण करीत. निर्वैर, निर्वृति, शांत, निर्मन्यु, कृति, वैद्यसोमा, व
अनृतवर्ती अशीं त्या परमधार्मिक व्याधांचीं नांवे होतीं २०, २१. बा धार्मिका, याप्रमाणे
सदा हिंसाधर्मात रत होऊन राहिलेल्या त्यांनीं आपल्या वृद्ध मातेचे पूजन व पित्याची
सेवा करून त्यांस आनंदित केले २२. पुढे त्यांचीं मातापितरं जेव्हां कालधर्माने युक्त
झालीं (ह्यणजे मरण पावलीं) तेव्हां धनुष्यांचा त्याग करून त्यांनीं वनांत प्राण
सोडले २३. त्या शुभ कर्मांमुळे पूर्वजन्माचे ज्यांस स्मरण आहे व मृगांस (हिंसेच्या द्वारां)
त्रास दिल्यामुळे जे अतिशय भयभीत आहेत असे ते सातजण रम्य कालंजर
पर्वतावर मृगरूपानें उत्पन्न झाले २४. उन्मुख, नित्यवित्रस्त, स्तब्धकर्ण, विलोचन,
पंडित, घस्मर व नादी अशा नांवांचे ते सात मृग होते २५. पूर्व जन्माचे
स्मरण असल्यामुळे त्याच आपल्या पूर्व पापकृत्यांचे चिंतन करणारे ते
क्षमाशील, निर्द्वेष्ट व परिग्रहशून्य असे होत्साते वनांत फिरत राहिले २६. ते सर्व
वनचर शुभकर्मे करणारे व अहिंसादि एकाच प्रकारच्या धर्माचे अनुष्ठान करणारे होते.
योगधर्मास प्राप्त झालेले ते तेथें विहार करीत २७. पुढे ज्यांस आहार प्राप्त झाला आहे
असे ते तपस्वी निर्जल देशास प्राप्त होऊंस प्राणत्याग करिते झाले. बा भीष्मा, मरुस्थळीं
जाऊन मरुवत साधणाऱ्या त्यांची पादचिन्हे जशींच्या तशींच अद्यापि त्या कालंजर
पर्वतावर दिसत आहेत २८. बा राजा, त्या शुभकर्मांच्या योगानें अशुभराहित असे ते
शुभाहून अधिक शुभ अशा चक्रवाक योनींत उत्पन्न झाले २९. जलांत वास करणारे ते
सातहीजण शरद्वीपनामक शुभ देशांत सहचरीधर्मा (मैथुना)चा त्याग करून मुनि
ब्रह्मचारी होऊन राहिले ३०. निःस्पृह, निर्मम, क्षांत, निर्द्वेष्ट, निष्परिग्रह, निर्वृति व निभृत
अशीं त्या सात पक्ष्यांचीं नांवे होतीं असे सांगितले आहे ३१. धर्माचरण करणारे ते सर्व
चक्रवाकपक्षी त्या नदीच्या तीरीं निराहार व तपोयुक्त होत्साते प्राण सोडिते झाले ३२. नंतर

सुसंयुक्ताः समैव ब्रह्मचारिणः ३३ विप्रयोनौ यतो मोहान्मिथ्योपचरितो गृहः । तिर्यग्योनौ
ततो जाताः संसारे परिवध्रमुः ३४ यतश्च पितृवाक्यार्थः कृतः स्वार्थे व्यवस्थितैः । ततो-
ज्ञानंचजातिंचतेहिप्रापुर्गुणोत्तराम् ३५ सुमनाः शुचिवाक्शुद्धः पंचमश्छिद्रदर्शनः । सुने-
त्रश्च स्वतंत्रश्च शकुना नामतः स्मृताः ३६ पंचमः पांचिकस्तत्र सप्तजातिष्वजायत ।
षष्ठस्तु कण्डरीकोऽभूद्ब्रह्मदत्तस्तु सप्तमः ३७ तेषां तु तपसा तेन सप्तजातिकृतेन वै । योगस्य
चापि निर्वृत्त्या प्रतिभानाच्च शोभनात् ३८ पूर्वजातिषु यद्ब्रह्म श्रुतं गुरुकुलेषु वै । तथैवाव-
स्थिता बुद्धिः संसारेष्वपि वर्तताम् ३९ ते ब्रह्मचारिणः सर्वे विहंगा ब्रह्मवादिनः । योग-
धर्ममनुध्यान्तो विहरन्ति स्म तत्र ह ४० तेषां तत्र विहंगानां चरतां सहचारिणाम् । नीपा-
नामीश्वरो राजा विभ्राजः पौरवान्वयः ४१ विभ्राजनानो वपुषा प्रभावेन समन्वितः ।
श्रीमानंतः पुरवृतो वनं तत्प्रविवेश ह ४२ स्वतंत्रश्च विहंगोऽसौ स्पृहयामास तं नृपम् ।
दृष्ट्वायान्तं त्रियोपेतं भवेयग्रह-निदृशः ४३ यद्यस्ति सुकृतं किंचित्तपो वा नियमोपि वा ।
खिन्नोऽस्मि ह्युपवासेन तपसा निष्कलेन च ४४ [१३८७] इति श्रीमहाभारते खिलेषु
हरिवंशे हरिवंशपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥ ततस्तं चक्रवाकौ द्वावचतुः सहचारिणौ । आवां ते साचिवी स्याव-

ज्यास पूर्व जन्माचें स्मरण आहे व ज्यांचें एकमेकांशीं परम सख्य आहे असे ते सातही
मानस सरोवरांत फिरणारे हंस झाले. ते सोदर भ्राते असून ब्रह्मचारी होते ३३. ब्राह्मण
जातींत असतांना ज्या अर्थी त्यांनीं गुरूंशीं मिथ्या भाषणादि करून त्यास ठकविलें होतें
त्या अर्थीं ते तिर्यक योनींत उत्पन्न होऊन संसारांत भ्रमण करीत राहिले ३४. पण स्वार्था-
मध्ये व्यवस्थित असलेल्या त्यांनीं पितृवाक्यार्थ केल्यामुळें त्यांस (पूर्व जन्माचें) ज्ञान
व गुणांनीं उत्तम असलेली ही जाति मिळाली ३५. सुमना, शुचिवाक्, शुद्ध, पंचम,
छिद्रदर्शन, सुनेत्र, व स्वतंत्र अशीं त्या हंसपक्ष्यांचीं नांवां सांगितलीं आहेत ३६. वाग्दु-
ष्टादि वर जे (अगदीं प्रथम) सात ब्राह्मण सांगितलें आहेत त्यांतील पांचवा कवी
पुढच्या सातव्या जन्मांत पांचिकनामक राजाचा अमात्य होईल. सहावा सप्तम कंडरीक
होईल व सातवा पितृवर्ती ब्रह्मदत्त होईल ३७. असो; त्यांच्या त्या सात जन्मां केलेल्या
तपाच्या योगानें, योगाच्या निष्पत्तीमुळें आणि पूर्वजन्म व कर्म यांच्या ज्ञानानें ३८,
त्यांनीं पूर्व जन्मां गुरुकुलांत राहून जे वेदशास्त्राध्ययन केलें होतें त्याविषयींची त्यांची
बुद्धि ते संसारांत भ्रमण करीत होते तरी तशीच होती ३९. त्यामुळें ते सर्व ब्रह्मवादि
पक्षी ब्रह्मचर्यानें व योगधर्माचें अनुस्मरण करीत तेथें विहार करीत होते १४०. ते
सहचारी पक्षी तेथें येणंप्रमाणें चरत असतां, आपल्या शरीरकांतीनें देखीप्यमान
असलेला, प्रभावानें युक्त, श्रीमान् व अंतःपुर वर्गानें परिवेष्टित असलेला पौरववंशज
नीपांचा ईश्वर विभ्राजराजा त्या वनांत प्रवेश करिता झाला ४१, ४२. तेव्हां त्यांतील
सातवा स्वतंत्र नामक हंस, राज्यलक्ष्मीनें युक्त असलेला तो राजा येत आहे असें पाहून
' माझे जर कांहीं सुकृत, तप, किंवा नियम असेल तर मीही या राजासारखें व्हावें.
कारण हे उपवास व हें सुखशून्य तप यांच्या योगानें मी आतां अगदीं खिन्न झालों
आहे. ' अशी त्या राजाची इच्छा करिता झाला ४३, ४४. इति श्रीम० खि० हरि० हरि-
वंशपर्वीतील एकवीसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २१ ॥

स्तव प्रियहितैषिणौ २ तथेत्युक्त्वा च तस्यासत्तदा योगात्मिका मतिः । एवं ते समयं चक्रुः शुचिवाक्त्रमुवाच ह २ यस्मात्कामप्रधानस्त्वं योगधर्ममपास्य वै । एवं वरं प्रार्थयसे तस्माद्वाक्यं निबोध मे ३ राजा त्वं भविता तात कांपिल्ये नात्र संशयः । भविष्यतः सखायौ च द्वाविमौ सचिवौ तव ४ शप्त्वा चाऽनभिभाष्यांस्तांश्चत्वा रश्वक्रुरंडजाः । तांस्त्रिभिर्पुंसतो राज्यं व्यभिचारप्रधर्षितान् ५ शप्ताः स्वगास्त्रयस्ते तु योगभ्रष्टा विचेतनः । तानयाचन्त चतुरस्रयस्ते सहचारिणः ६ तेषां प्रसादं ते चक्रुर्यैतान्सुमनाऽब्रवीत् । सर्वेषामेव वचनात्प्रसादानुगतं वचः ७ अंतवान् भविता शापो युष्माकं नात्र संशयः । इतश्च्युताश्च मानुष्यं प्राप्य योगमवाप्स्यथ ८ सर्वसत्त्वरुतज्ञश्च स्वतंत्रोऽयं भविष्यति । पितृप्रसादो ह्यस्माभिरस्य प्राप्तः कृतेन वै ९ गां प्रोक्षयित्वा धर्मेण पितृभ्य उपकल्पयताम् । अस्माकं ज्ञानसंयोगः सर्वेषां योगसाधनः १० इमं च वाक्यसंदर्भं श्लोकमेकमुदाहृतम् । पुरुषान्तरितं श्रुत्वा ततो योगमवाप्स्यथ ११ [१३९८] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥ ते योगधर्मनिरताः सप्त मानसचारिणः । पद्मगर्भोऽरविंदाक्षः क्षीरगर्भः सुलोचनः १ उरुबिंदुः सुबिंदुश्च हैमगर्भस्तुसप्तमः । वाय्वंबुभक्षाः सततं शरीराण्युपशोषयन् २ राजा विभ्राजमानस्तु व ३ षा तद्वनं तदा । चचारान्तः पुरवृतो नन्दनं मघवानिव ३

मार्कण्डेयः—भीष्मा, तेव्हां त्याच्या बरोबर फिरणारे दोघे हंस त्यास ह्मणाले ' आह्मी दोघे तुझे मिय व हित इच्छिणारे तुझे सचिव होऊं ' १. तेव्हां ' तथास्तु ' असें ह्मणून त्याची तात्काल योगात्मिका मति झाली. असो; याप्रमाणें त्यांनीं निश्चय केला. तेव्हां शुचिवाक् नामक दुसरा हंस त्यास ह्मणाला २. ' योगधर्माचा त्याग करून व कामपरायण होऊन ज्या अर्थीं तूं असा वर इच्छित आहेस त्याअर्थीं मी काय ह्मणतो तें ऐक ३. ' बाबारे, तूं कांपिल्य देशांत राजा होशील यांत संशय नाही. हे तुझे दोघे सखे तुझे सचिव होतील ' ४ याप्रमाणें त्या तिघांस शाप देऊन बाकीच्या चौघांशीं त्यांस भाषण करण्याचा प्रतिबंध केला. कारण ते राज्याची इच्छा करून योगधर्मापासून भ्रष्ट झाले होते ५. याप्रमाणें ज्यांस शाप झाला आहे असे ते योगभ्रष्ट व मूर्ख तीन सहचर पक्षी त्या चौघांची प्रार्थना करूं लागले ६. तेव्हां त्यांनीं त्याच्यावर प्रसाद केला. नंतर सर्वांचें वचन (मत) घेऊन सुमना (पहिला हंस.) त्यास असें प्रसादानुरूप वचन बोलला ७. " तुमचा हा शाप अंतवान् होईल यांत संशय नाही. या जातीपासून च्युत होऊन व मानुष्यास प्राप्त होऊन तुम्ही योगयुक्त व्हा ८. हा स्वतंत्र सर्व प्राण्यांची भाषा जाणणारा होईल. कारण, ' या गायीचें प्रोक्षण करून पितृकृत्याकडे हिचा विनियोग करा ' अशा यानें केलेल्या उपदेशामुळेच आह्मांस पितरांचा प्रसाद प्राप्त झाला आहे. आह्मां सर्वांस योग हें ज्याचें साधन आहे असा हा ज्ञानसंयोग त्याच्यामुळेच लाघला ९, १०. यास्तव आह्मी दुसऱ्या पुरुषाच्या द्वारां उच्चारिलेले ' सप्तव्याधा ' इत्यादि दोन श्लोकरूप वचन ऐकून तुम्हांस योग प्राप्ति होईल " ११. इति श्रीम. खि. हरि हरिवंशपर्वणील बाविसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २२. ॥

मार्कण्डेयः— पद्मगर्भ, अरविंदाक्ष, क्षीरगर्भ, सुलोचन, उरुबिंदु, सुबिंदु व सातवा हैमगर्भ (अशीं ज्यांचीं दुसरीं नांवे आहेत असें योगधर्मांमध्ये निरत असलेले व मानस-

स तानपश्यत्खचरान्योगधर्मात्मकानृप । निर्वेदाच्च तमेवार्थमनुध्यायन्नपुरं ययौ ४ अणुहो नाम तस्यास्तीत्पुत्रः परमधार्मिकः । अणुधर्मरतिर्नित्यमणुं सोऽध्यगमत्पदम् ५ प्रादात्कन्यां शुक्रस्तस्मै कृत्वीं पूजितलक्षणाम् । सत्त्वशीलगुणोपेतां योगधर्मरतां सदा ६ सा ह्युद्दिष्टा पुरा भीष्म पितृकन्या मनीषिणी । सनत्कुमारेण जद्म सन्निधौ सम शोभना ७ सत्यधर्म भृतां श्रेष्ठा दुर्विज्ञेयाकृतात्मभिः । योगा च योगपत्नी च योगसाता तथैव च ८ यथा ते कथितं पूर्वं पितृकल्पेषु वै मया । विभ्राजस्त्वणुहं राज्ये स्थापयित्वा नरेश्वरः ९ आमन्त्र्य पौरान् प्रीतात्मा ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च । प्रायात्सरस्तपश्चतुं यत्र ते सहचारिणः १० स वै तत्र निराहारो वायुभक्षो महातपाः । त्यक्त्वा कामांस्तपस्तेपे सरस्तस्य पार्श्वतः ११ तस्य संकल्प आसीच्चतेषामेकतरस्य वै । पुत्रत्वं प्राप्य योगेन युज्येयमिति भारत १२ कृत्वाऽभिसंधिं तपसा महाता स समन्वितः । महातपाः स विभ्राजो विरराजांशुमानिव १३ ततो विभ्राजितं तेन वैभ्राजं नान तद्दनम् । सरस्तच्च कुरुश्रेष्ठ वैभ्राजमिति संज्ञितम् १४ यत्र ते शकुना राजंश्चत्वारो योगधर्षिणः । योगभ्रष्टास्त्रयश्चैव देहन्यासकृतोऽभवन् १५ कांपिल्ये नगरे तेषु ब्रह्मदत्तपुरोगमाः । जाताः सम महात्मानः सर्वेविगतकल्मषाः १६ ज्ञानध्यानतपः

सरोवरांत फिरणारे ते सात हंस वायु व जल भक्षण करून सतत आपल्या शरीरांस शुष्क करीत राहिले १,२. तेव्हां आपल्या शरीरानें चमकणारा तो राजा अंतःपुर वर्गासह, इंद्र जसा नंदनवनांत फिरतो त्याप्रमाणें फिरू लागला ३. राजा, त्यानें त्या योगधर्मात्मक आकाशगामी पक्ष्यांस पाहिलें. त्यास पाहून त्या राजास फार वाईट वाटलें. हे पक्षी असूनही योगसाधन करितात व मी मनुष्य असून करीत नाहीं. असें मनांत आणून त्याचेंच चिंतन करीत तो नगरास गेला ४. त्याचा अणुह या नांवाचा परम धार्मिक पुत्र होता तो नेहमीं सूक्ष्म धर्मांत रत असे व त्यामुळें त्यास अणुपद (ब्रह्म) प्राप्त झालें होतें. (ह्य. तो जीवन्मुक्त होता) ५. त्यामुळें शुकानें त्यास आपली शुभलक्षणसंपन्न कृत्वी कन्या दिली. ती सदा सत्त्वशील व गुणयुक्त असून योगधर्मांत रत असे ६. भीष्मा, पूर्वीं माझ्याशीं भाषण करितांना सनत्कुमारानें ती बर्हिपद पितरांची पीवरीनामक शहाणी कन्या मागें होती असें सांगितलें आहे (तें तुला आठवत असेल) ७. ती सत्यधर्म धारण करणारांतील श्रेष्ठ, ज्यांनीं चित्त एकाग्र केलेलें नाहीं त्यास न दिसणारी, योगरूपी, योग्याची पत्नी व योग्यांची माता होईल असेंही त्यानें मला सांगितलें होतें व पितृकल्पांत मीही तें तुला सांगितलें आहे. असो; पुढें तो नरेश्वर विभ्राज अणुहास राज्यावर वसवून ८,९ व नगरांतील जनांची अनुज्ञा घेऊन संतुष्ट चित्त होत्साता ब्राम्हणांकडून स्वस्तिवाचन करवून जेथें ते सहचारी हंस होते त्या सरोवराच्याकाठीं तप करण्याकरितां गेला १०. तेथें पांचल्यावर त्या तपस्य्यानें निराहार व वायुभक्षण करीत राहून सर्व कामनांचा त्याग करून त्या सरोवराच्या तीरीं तप केलें ११. त्याचा असा संकल्प होता कीं, त्या हंसांतील कोणातरी एकाचा पुत्र होऊन मीं योगयुक्त व्हावें १२. अशा तऱ्हेचा मनांत अभिप्राय धरून मोठ्या तपानें युक्त झालेला तो महातपस्वी विभ्राज सूर्यासारखा शोभूं लागला १३. त्यामुळें त्यानें प्रकाशित केलेलें तें वन वैभ्राज या नांवाचें झालें व हे कुरुश्रेष्ठा, तें सरोवरही वैभ्राज नामक झालें १४. राजा, जेथें ते योगधर्मी चार व योगभ्रष्ट तीन हंस होते तेथेंच त्यांनीं देहत्याग करून १५ कांपिल्य नगरांत ते ब्रह्मदत्तप्रभृति सात महात्मे

पूजावेदवेदांगपारगाः । स्मृतिमंतोऽत्रचत्वारस्रयस्तु परिमोहिताः १७ स्वतंत्रस्वणुहाज्जज्ञे
ब्रह्मदत्तो महायशः । यथा ह्यासीत्पक्षिभावे संकल्पः पूर्वचितितः १८ छिद्रदर्शी सुनेत्रश्च
तथा बाभ्रव्यवत्सयोः । जातौ श्रोत्रियदायादौ वेदवेदांगपारगौ १९ सहायौ ब्रह्मदत्तस्य
पूर्वजातिसहोषितौ । पांचालः पांचिकश्चैव कंडरीकस्तथापरः २० पांचालो बह्वृचस्त्वा-
सीदाचार्यत्वं चकार ह । द्विवेदः कंडरीकस्तु छंदोगाऽध्वर्युरेव च २१ सर्वसत्त्वरुतज्ञस्तु
राजाऽऽसीदगुहात्मजः । पांचालकंडरीकाभ्यां तस्यसख्यमभूत्तदा २२ तेग्राम्यधर्मागिरताः
कामस्यवशवर्तिनः । पूर्वजातिकृतेनासन्नधर्मकामार्थकोविदाः २३ अणुहस्तु नृपश्रेष्ठो ब्रह्म-
दत्तमकलमवम् । राज्येऽभिषिच्य योगात्मा परांग तिमवामवान् २४ ब्रह्मदत्तस्य भार्या तु
देवलस्यात्मजाऽभवत् । असितस्य हि दुर्धर्षा सन्नतिर्नामनामतः २५ तामेकभावसंपन्नां-
लेभेकन्यामनुत्तमाम् । सन्नतिं सन्नतिमतीं देवलायोगधर्मिणीम् २६ पंचमः पांचिकस्तत्र
सप्तजातिषु भारत । षष्ठस्तुकंडरीकोऽभूद्ब्रह्मदत्तस्तु सप्तमः २७ शेषा विहंगमा ये वै कांपिल्ये
सहचारिणः । ते जाताः श्रोत्रियकुले सुदरिद्रे सहोदराः २८ धृतिमान्सुमना विद्वांस्तत्त्वदर्शी
च नामतः । वेदाध्ययनसंपन्नाश्चत्वारश्छिद्रदर्शिनः २९ तेषां संविस्तथोत्पन्ना पूर्वजातिकृता
तदा । ते योगनिरताः सिद्धाः प्रस्थिताः सर्वएवहि ३० आमन्व्य पितरं तात पिता तान-

झाले. ते सर्व निष्पाप होते १६. आणि ज्ञान, ध्यान, तप, पूजा, यांमध्ये निरत व वेद
व वेदांगे यांत पारंगत होते. पण त्यांतील चौघांस पूर्वजन्मांचें स्मरण होतें. व तिथे
मोहित झाले होते १७. पूर्वी पक्ष्याच्या योनींत असतांना जसा संकल्प केला होता
त्याप्रमाणें स्वतंत्र हंस अणुहापासून महायशस्वी ब्रह्मदत्त म्हणून झाला १८. (त्याचे
दोघे सहचर) बाभ्रव्य व वत्स या वेदवेदांगपारंगत व श्रोत्रिय राज- अमात्याच्या
कुलांत छिद्रदर्शी व सुनेत्र या नांवाचे अमात्य पुत्र झाले १९. (तेही स्वतः वेदवेदांग-
पारंगत असून) पूर्व जन्मीं बरोबर राहिलेले ते ब्रह्मदत्ताचे सहाय झाले. त्यांतील पांचवा
कवि पांचाल झाला. व सहावा स्वसृम कंडरीक झाला २०. (ही त्यांचीं दुसरीं
नांवां होतीं) पांचाल ऋग्वेदी होता. त्यानें त्याचें आचार्यत्व केलें. कंडरीक
द्विवेदी होता; तो सामवेदी व यजुर्वेदी होता. पूर्व जन्मांतील संस्कारांमुळें ते धर्म,
काम व अर्थ यांस जागणारे होते २१-२३. असो; नंतर श्रेष्ठ राजा व योगात्मा असा जो अणुह
त्यानें आपल्या निष्पाप ब्रह्मदत्तास राज्याभिषेक करून परम गतीस प्रयाण केलें २४.
ब्रह्मदत्ताची भार्या असित देवलाची दुर्धर्षा सन्नति नामक कन्या होती २५. एक भावास
प्राप्त झालेली ती सर्वोत्तम कन्या त्यास मिळाली. ती देवलकन्या सन्नति अतिशय नम्र
व यांगधर्मसंपन्न होती २६. असो; भीष्मा, याप्रमाणें त्या सात ब्राह्मणांपैकीं पांचवा पांचिक
सातही जन्मांत पांचवाच झाला. सहावा या जन्मांत कंडरीक व सातवा ब्रह्मदत्त
झाला २७. व बाकीचे जे त्यांचे सहचारी पक्षी होते ते अतिशय दरिद्री श्रोत्रिय कुलांत
सख्खे भाऊ झाले. (श्रीमान् कुलांत उत्पन्न होणें हें पापाचें लक्षण असून दरिद्री श्रोत्रिय
कुलांत उत्पन्न होणें हें पुण्याचें लक्षण आहे) २८. धृतिमान्, सुमना, विद्वान् व तत्त्व-
दर्शी अशी त्यांचीं नांवां असून ते चारी वेदाध्ययनसंपन्न व आपल्या सहचरांचें भोगास-
क्तिरूप दूषण पहाणारे होते २९. त्यांस पूर्व जन्माची स्मृति व त्यांतील ज्ञान झालें.
योगामध्ये निरत असलेले ते सर्वही सिद्ध (एकमतानें निश्चय करून) पित्याची आज्ञा

ब्रवीच्छदा । अधर्म एष युष्माकं यन्मां त्यक्त्वा गमिष्यथ ३१ दारिद्र्यमनपाकृत्य पुत्रार्था-
श्वैश्च पुष्कलान् । शुश्रूषामप्रयुज्यैव कथं वै अंतुमर्हथ ३२ ते तमूच्छुर्द्विजाः सर्वेपितरं पुनरेव
च । करिष्यामो विधानं ते येन त्वं वर्तयिष्यसि ३३ इमं श्लोकं महार्थं त्वं राजानं सहस्र-
त्रिणम् । श्रावयेथाः समागम्य ब्रह्मदत्तमकल्मषम् ३४ प्रीतात्मा दास्यति स ते ग्रामान्-
भोगांश्च पुष्कलान् । यथेप्सितांश्चसर्वार्थान् गच्छ तात यथेप्सितम् ३५ एतावदुक्त्वा ते
सर्वे पूजयित्वा च तं गुरुम् । योगधर्ममनुप्राप्य परां निर्वृतिमाययुः ३६ [१४३४] इति
श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥ ब्रह्मदत्तस्य तद्वचः स वैभ्राजस्त्वजाग्रत । योगात्मा तपसा युक्तो
विष्वक्सेन इति श्रुतः १ कदाचिद्ब्रह्मदत्तस्तु भार्यया सहितो वने । विजहारप्रहृष्टात्मा
यथा शय्या शर्चापतिः २ ततः पिपीलिकरुतं स शुश्राव नराधिपः । कामिनीं कामिनस्तस्य
याचतः क्रोशतो भृशम् ३ श्रुत्वा तु याच्यमानां तां क्रुद्धां सूक्ष्मां पिपीलिकाम् । ब्रह्मद-
त्तोमहाहासमकस्मादिव चाहसत् ४ ततः सा संनतिर्दीना व्रीडितेवाभवत्तदा । निराहारा
बहुतिथं बभूव वरषाणिनी ५ प्रसाद्यमाना भर्त्रा सा तमुवाच शुचिस्मिता । त्वया च
हसिता राजन्नाहं जीवितुमुत्सहे ६ स तत्कारणजाचख्यौ न च सा श्वदधाति तत् । उवाच

धेऊन जावयास निघाले तेव्हां त्यास पिता ह्मणाला “ मला सोडून जातां हा तुमचा अधर्म आहे.
दारिद्र्याचें निराकरण न करितां वंशवृद्धि गयाश्राद्ध इत्यादि पुत्राचीं अवश्य कर्तव्ये न करितां
व माझी शुश्रूषा न करितां घरांतून सर्व पारित्याग करून जाणें तुम्हास कसें वरें योग्य
होईल ? ” तेव्हां ते सर्व ब्राह्मण आपल्या पित्यास पुनः ह्मणाले “ ज्याच्या योगानें तुला
जीवंत रहातां येईल असें कांहीं विधान आह्मी करूं. (व आह्मी तुझा उद्धार केल्यावर तुला
संतानादिकांचीही अवश्यकता उरणार नाही) ३०-३३. निष्याप ब्रह्मदत्त राजापाशीं
जाऊन संन्यासह असलेल्या त्या राजास तूं हा मोठ्या गंभीर अर्थानें युक्त असलेला श्लोक
ऐकीव ३४. ह्मणजे प्रसन्न झालेला तो तुला पुष्कळ गांव, भोगसाधनें व इच्छेप्रमाणें सर्व
अर्थ देईल. यास्तव, बाबा, तुझ्या मनास वाटेल तेव्हां तूं त्याच्याकडे जा ३५. इतके
बोलून व त्या गरुचें पूजन करून योगधर्मास प्राप्त झालेले ते परम शांतीस पोचले
(ह्मणजे सर्व संगपरित्याग करून चित्तैकाग्र्यपूर्वक ब्रह्ममय झाले) ३६. इति श्रीम. खि.
हरि. हरिवंशपर्वीतील तेविंशोऽध्याय समाप्त झाला ॥ २३ ॥

मार्कण्डेयः-- भीष्मा, तो विभ्राज, पूर्वसंकल्पाप्रमाणें ब्रह्मदत्ताचा पुत्र झाला. तो
योगात्मा व तपानें युक्त असून विष्वक्सेन या नांवानें प्रसिद्ध होता १. कोणे एके समयीं
ब्रह्मदत्त आपल्या भार्येसह प्रहृष्ट चित्तानें वनांत, इंद्र शर्चीसह जसा, तसा विहार करीत
होता २. तेव्हां आपल्या कामिनीपाशीं संयोगार्थ याचना करणाऱ्या व त्याकरितां फार
आक्रोश करणाऱ्या एका कामी पिपीलिकाचा ध्वनि त्या राजानें ऐकिला ३; पण प्रार्थना
केली जाणारी सूक्ष्म पिपीलिका (सुंगी)त्याच्यावर रागावली आहे असें तिच्या शब्दावरून
जाणून ब्रह्मदत्त एकाएकीं मोठ्यानें हंसला ४. तेव्हां ती त्याची स्त्री संनति दीन व लज्जितशी
झाली. त्या श्रेष्ठ स्त्रीनें पुष्कळ दिवस आहार केला नाही ५; तेव्हां तिचा भर्ता तिला
प्रसन्न करूं लागला असतां ती सुंदर हास्य करणारी स्त्री झाली. ‘ राजा,
तूं मला हंसलास, यास्तव मी आतां जीवंत रहाण्याची इच्छा करीत नाही ’ ६.

चैनं कुपिता नैष भावोऽस्ति मानुषे ७ को वै पिपीलिकरुतं मानुषो वेत्तुमर्हति । ऋते देव-
प्रसादाद्वा पूर्वजातिकृतेन वा ८ तपोवलेन वा राजन्विद्यया वा नराधिप । येष वै प्रभा-
वस्ते सर्वसन्वरुतज्ञता ९ यथाऽहमेतज्जानीयां तथा प्रत्याययस्व माम् । प्राणान्वापि परि-
त्यक्ष्ये राजन्सत्येन ते शपे १० तत्तस्या वचनं श्रुत्वा महिष्याः परुषाक्षरम् । स राजा पर-
मापन्नो देवश्रेष्ठमगात्ततः १ शरण्यं सर्वभूतेशं भक्त्या नारायणं हरिम् । समाहितो
निराहारः षड्रात्रेण महायशाः १- ददर्श दर्शने राजा देवं नारायणं प्रभुम् । उवाच चैनं
भगवान् सर्वभूतानुकंपकः १३ ब्रह्मदत्त प्रभाते त्वं कल्याणं समवाप्स्यसि । इत्युक्त्वा भग-
वान्देवस्तत्रैवान्तरधीयत १४ चतुर्णां तु पिता योऽसौ ब्राह्मणानां महात्मनाम् । च्छूलोकं
सोऽधीत्य पुत्रेभ्यः कृतकृत्य इवाभवत् १५ स राजानमथान्विच्छन्सहसंत्रिणमच्युतम् । न
ददर्शान्तरं किञ्चिच्छूलोकं श्राद्दयितुं तदा १६ अथ राजा सरःज्ञातो लब्ध्वा नारायणाद्द-
रम् । प्रविदेश पुरीं प्रीतो रथमारुह्य कांचनम् १७ तस्य रहनीन्प्रत्यगृह्णात्कण्डरीको द्विज-
र्षभः । चामरं व्यजनं चापि बभ्रव्यः समवाक्षिपत् १८ इदमंतरमित्येव ततः स ब्रह्मण-
स्तदा । श्रावयामास राजानं श्लोकं तं सचिवौ च तौ १९ सप्त व्याधा दशार्णेषु मृगाः
कालंजरे गिरी । चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे २० तेऽभिजाता कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा
वेदपारगाः । प्रस्थिता दीर्घमध्वानं यत्र किमवसीदथ २१ तच्छ्रुत्वा मोहमगद्ब्रह्मदत्तो

तेव्हां, राजानें आपल्या हंसण्याचें कारण तिला सांगितलें. पण तिनें त्याच्यावर विश्वास ठेविला नाही. व ती रागावून ह्मणाली ' हें सामर्थ्य मनुष्यांत नाही. देवप्रसादावाचून अथवा पूर्वजन्मार्जित पुण्यसंचयावाचून कामी पिपीलिकाचा शब्द कोणता मानव जाणण्यास समर्थ आहे ? पण राजन्, तपोवलानें किंवा विद्येनें जर तुझ्यामध्ये सर्व प्राण्यांच्या भावा समजण्याचा हा प्रभाव असेल तर ज्याच्या योगानें माझा त्यावर विश्वास बसेल असा मला अनुभव आणून दे. नाहीपेक्षां, हे राजन्, मी सत्याची शपथ घेऊन तुला सांगतें कीं मी प्राणत्याग करीन ' ७-१०. त्या राणीचें तें तसलें कठोर अक्षरांनीं भरलेलें वचन ऐकून तो राजा अतिशय आपत्तींत पडून शरण्य, सर्व भूतेश, नारायण, हरि, असा जो देवश्रेष्ठ त्यास भक्तीनें शरण गेला. सहा अहोरात्र शांतचित्त व निराहार होऊन राहिल्यावर त्या महायशस्वी राजानें प्रभु नारायणदेवास प्रत्यक्ष पाहिलें व सर्व भूतावर दया करणारा त भगवान् त्यास ह्मणावा ११-१३. " हे ब्रह्मदत्ता, प्रभातसमयीं तूं कल्याणास प्राप्त होशील. " असें बोलून तो भगवान् देव तथेच गुप्त झाला १४. इतक्यांत इकडे त्या चार महात्म्या ब्राह्मणांचा पिता आपल्या पुत्रांपासून श्लोक शिकून जणुं काय कृतकृत्य झाला होता १५. तो मंत्र्यासह स्वभावापासून च्युत न होणाऱ्या राजास भेटण्याची संधि पहात होता. पण त्यास तो श्लोक ऐकविण्यास थोडासाही अवकाश मिळाला नाही १६. पण इतक्यांत एकदां नारायणापासून ज्यास वर मिळाला आहे असा तो सरोवरांत स्नान केलेला राजा मोठ्या संतुष्ट चित्तानें सुवर्ण रथावर बसून नगरांत प्रविष्ट झाला १७. त्यावेळीं द्विजोत्तम कंडरीकानें त्याच्या घोड्याचे लगाम धरिले होते व बभ्रव्य त्याच्यावर पंखा व चवरी यांचा वारा घालीत होता १८. हीच वेळ आहे असें जाणून त्यावेळीं तो ब्राह्मण त्या राजास व त्या दोघां मंत्र्यांस तो श्लोक ऐकविता झाला १९. (सप्तव्याधा दशा० इत्यादि त्या दान श्लोकांचें तात्पर्य असे.) जे दशार्ण देशांत सात व्याध होत; कालंजर पर्वतावर

नराधिपः । सचिवश्चास्य पांचाल्यः कंडरीकश्च भारत २२ स्रस्तरश्मिप्रतोदौ तौ पतितव्यं
जनावुभौ । दृष्ट्वा बभूवुरस्वस्थाः पौराश्च सुहृदस्तथा २३ सुहूर्तमेव राजा स सह ताभ्यां
रथे स्थितः । प्रतिलभ्य ततः संज्ञां प्रत्यागच्छदरिंदमः २४ ततस्ते तत्सरः स्मृत्वा योगं तमु-
पलभ्य च । ब्राह्मणं विपुलैरर्थैर्भोगैश्च समयोजयन् २५ अभिषिच्य स्वराज्ये तु विष्वक्सेन-
सरिंदमम् । जगाम ब्रह्मदत्तोऽथ सदारो वनमेव ह २६ अथैनं सन्नतिर्धीरा देवलस्य सुता
तदा । उवाच परमधीता योगाद्वनगतं नृपम् २७ जानंत्या ते महाराज पिपीलिकरुतज्ञ-
ताम् । चोदितः क्रोधमुद्दिश्य सक्तःकामेषु वै मया २८ इतो वयं गमिष्यामो गतिनिष्ठाम-
नुत्तमाम् । तव चांतर्हितो योगस्ततः संस्मारितो मया २९ स राजा परमप्रीतः पत्न्याः
श्रुत्वा वचस्तदा । प्राप्य योगं वलादेव गतिं प्राप सुदुर्लभाम् ३० कंडरीकोपि धर्मात्मासां-
ख्ययोगमनुत्तमम् । प्राप्य योगमतिः सिद्धो विशुद्धस्तेन कर्मणा ३१ क्रमं प्रणयि पांचाल्यः
शिक्षां चोत्पाद्य केवलात् । योगाचार्यगतिं प्राप यशश्चाग्र्यं महातपाः ३२ एवमेतन्पुरावृत्तं
मम प्रत्यक्षमच्युत । तद्धारयस्व गांगेय श्रेयसा योक्ष्यसे ततः ३३ ये चान्ये धारयिष्यन्ति

मृग झाले; शरद्वीपांत चक्रवाक झाले व नंतर मानस सरोवरांत हंस झाले ते कुरुक्षेत्रांत
वेदपारग ब्राह्मण झाले आहेत; पण त्यांतील योगभ्रष्ट न झालेले आर्ही चौघेजण दीर्घ
अध्वा जो ब्रह्मसंज्ञक परमात्मा त्याच्याकडे जावयास निघालो आहेत व तुम्ही योगभ्रष्ट
झालेले तिघे क्लेश भोगीत आहां ते कां ? २०, २१. हे श्लोक ऐकतांच ब्रह्मदत्त राजा
मोहित झाला. पांचाल्य सचिव व कंडरीकही हातांतील लगाम, चाबुक चवरी, पंखा
इत्यादिकांचा त्याग करून मूर्छित झाले. हा आकस्मिक प्रकार पाहून सर्व नगरवासी जन
व सुहृद अस्वस्थ झाले २२, २३. राजा त्या दोघांसह दोन घटिका तसाच रथावर राहिला.
त्यानंतर त्यास शुद्धि येऊन तो देहमानावर आला २४. त्यानंतर त्या तिघांनाही त्या
मानससरोवराचें स्मरण झालें व योगाचा पुनः लाभ झाला. तेव्हां त्यांनीं
त्या ब्राह्मणास विपुल धन व भोग दिले २५. ब्रह्मदत्तानें आपल्या राज्या-
वर शत्रुनाशक विष्वक्सेनाची स्थापना करून पत्नीसह वनांत गमन केलें २६.
त्यानंतर देवलाची बुद्धिमान् कन्या सन्नति अत्यंत संतुष्ट होत्साती योगाभ्यासा-
करितां वनांत गेलेल्या त्या राजास ह्मणाली २७, ' राजन्, तुला पिपीलकाचा शब्द जाण-
ण्याचें सामर्थ्य आहे हें मला माहीत होतें. पण कामामध्यें आसक्त झालेल्या तुला मी क्रोध
करून हंसण्याचें कारण सांगण्याविषयीं आग्रह केला २८. पण त्यांत-आर्ही उभयतांनीं
या संसागांतून निघून इष्ट व अनुत्तम गतीस जावें- (हाच माझा उद्देश होता.) तुझा
पूर्वाभ्यस्त योग दोघांमुळें गुप्त झाला होता त्याचें मी तुला स्मरण करविलें २९. '
आपल्या पत्नीचें हें वचन ऐकून अतिशय प्रसन्न झालेला तो राजा केवल दृढनिश्चयानेंच
योगसंपन्न होऊन सुदुर्लभ गतीस प्राप्त झाला ३०. धर्मात्मा कंडरीकही अत्युत्तम ज्ञान व
योग यांस प्राप्त होऊन त्या कर्मांमुळें तो योगबुद्धियुक्त, अत्यंत शुद्ध व सिद्ध झाला ३१.
पांचाल्य वेदांचा क्रम रचून व वर्णांच्या उच्चारादिकांची शिक्षा निर्माण करून योगाचार्य या
पदवीस प्राप्त झाला. व त्या महातपस्व्याला उत्कृष्ट यश मिळालें ३२. स्वभावापासून
च्युत न होणाऱ्या भीष्मा, अशा प्रकारचें हें सर्व पूर्व वर्तमान माझ्या समक्ष घडलें.
गांगेया, तें तूं ध्यानांत धर. ह्मणजे त्याच्या योगानें तुझें कल्याण होईल ३३. त्याचप्र-

तेषां चरितमुत्तमम् । तिर्यग्योनिषु ते जातु न गमिष्यन्ति कर्हिचित् ३४ श्रुत्वा चेदमुपा-
ख्यानं महार्थं महतां गतिम् । योगधर्मो हृदि सदा परिवर्तति भारत ३५ स तेनैवानुबन्धन
कदाचिद्दुर्भते शमम् । ततो योगगतिं याति शुद्धां तां भुवि दुर्लभाम् ३६ वैशंपायन उवाच ॥
एवमेतत्पुराणीतं मार्कंडेयेन धीमता । श्राद्धस्य फलमुद्दिश्य सोमस्याप्यायनाय वै ३७
सोमो हि भगवान् देवो लोकस्याप्यायनं परम् । वृष्णिवंशप्रज्ञेन तस्यवंशनिबो धमे ३८
[१४७२] इति श्रीमहाभारते खिलेषुहरिवंशहरिवंशपर्वणि पितृकल्पसमाप्तिर्नाम चतु-
विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ पिता सोमस्य वै राजञ्जज्ञेऽभिर्भगवानृषिः । ब्रह्मणो मानभात्पूर्वं
प्रजासर्गं विधित्सतः १ तत्रात्रिः सर्वभूतानां तस्थौ स्वतनययुतः । कर्मणा मनसा वाचा
शुभान्येव चचार सः २ अहिंस्रः सर्वभूतेषु धर्मात्मा सांशिव्रतः । काष्ठकुड्यशिलाभूत
ऊर्ध्वबाहुर्महायुतिः ३ अनुत्तरं नाम तपो येन तप्तं महत्पुरा । त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्या-
नीतिं हि नः श्रुतम् ४ तत्रोर्ध्वरेतसस्तस्य स्थितस्यानिमिषस्यः इ । सोमत्वं तनुरापेदे महा-
सत्त्वस्य भारत ५ ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य सोमत्वं भावितात्मनः । नेत्राभ्यांवारिसुखावदश-
धाद्योतयद्दिशः ६ तं गर्भं विधिना हृष्टा दश देव्यो दधुस्तदा । समेत्य धारयामासुर्न च ताः

माणं जे कोणी दुसरेही त्यांचें हें उत्तम चरित्र ध्यानांत ठेवितील ते तिर्यक्यानीमध्ये
कर्धीही जाणार नाहीत ३४. ज्याच्यामध्ये महान् अर्थ आहे असें हें उपाख्यान व त्या
महात्म्यांची गति ऐकून जे त्यांचें चिंतन करितात त्यांच्या चित्तांत योगधर्म सदा रहातो
व त्याच कारणास्तव त्यांस केव्हांना केव्हां तरी परम सुखाचा लाभ होतो. आणि त्यानं
तर भूलोकीं दुर्लभ असलेल्या शुद्ध योगगतीस तो जातो ३५, ३६. वैशंपायनः—ब्रह्मज्ञेया,
बुद्धिमान् मार्कंडेयाने सोमाच्या तर्पणाकरितां श्राद्धफलास उद्देशून पूर्वी हें असें सांगि-
तलें आहे ३७. सोम हा भगवान् देव असून तो भूमिस्थ लोकांस (पितरांस) औष-
धादिकांच्या द्वारां अत्यंत तृप्त करित असतो. यास्तव वृष्णिवंशवर्णने प्रसंगानें त्याचा
वंशही तूं मजपासून ऐक ३८. इति श्रीम. खि. हरि. हरिवंशपर्वणीतल्ल पितृकल्प समाप्ति
नामक चावीसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २४ ॥

वैशंपायनः— राजन्, प्रजोत्पत्ति करण्याची इच्छा करणाऱ्या ब्रह्मदेवाच्या मनापासून
पूर्वी सोमाचा पिता भगवान् अत्रिकृषि उत्पन्न झाला १. तो मुनि प्रजासर्गामध्ये निष्ठा-
वान् झाला. व आपल्या पुत्रांसह कर्म, वाणी व मन यांच्या योगानें त्यानें भूतांचें शुभच
केलें २. तो सर्व भूतांविषयीं अहिंस्र, धर्मात्मा व तीक्ष्ण व्रतानुष्ठान करणारा होता. तो
महातेजस्वी हात वर करून काष्ठ. किंवा भित्त अथवा शिला याप्रमाणें निश्चष्ट होऊन
राहिला. व याप्रमाणें त्यानें पूर्वी अनुत्तर नामक (मौनाख्य, सर्वेन्द्रिय निग्रहरूप) मोठें तप
दिव्य तीन सहस्र वर्षे केलें, असें आह्मीं ऐकिलें आहे ३, ४. टोळ्यांची उघड झांकही न
करितां तेथें याप्रमाणें राहिलेल्या त्या ऊर्ध्वरेतस व महा सत्त्वसंपन्न अत्रीची तनु सोम-
त्वास प्राप्त झाली. (सोमाप्रमाणें त्याचें शरीर शुक्ल व भास्वर झालें) ५. तें सोमत्व
(पूर्वोक्त तेज) वर आक्रमण करून (चढून) शुद्ध व शांत आकारानें युक्त
असलेल्या त्याच्या नेत्रांतून जलरूपानें बाहेर वाहूं लागलें. त्यानें दशदिशांस प्रका-
शित केलें ६. नंतर आनंदित झालेल्या दश दिग्देवतांनीं यथाविधि त्या

समशक्नुवन् ७ स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः । पपात भासयँल्लोकान्शी-
तांशुः सर्वभावनः ८ यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः । ततस्ताभिः सहैवाशु
निपपात वसुंधराम् ९ पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः । रथमारोपयामास
लोकानां हितकाम्यया १० स हि वेदमयस्तात धर्मात्मा सत्यसंग्रहः । युक्तो वाजिसहस्रेण
सितेनेति हि नः श्रुतम् ११ तस्मिन्निपतिते देवाः पुत्रेऽत्रेः परमात्मनि । तुष्टुवृर्ब्रह्मणः पुत्रा
मानसाः सप्त ये श्रुताः १२ तथैवांगिरसस्तत्र भृगुरेवात्मजैः सह । ऋग्भिर्यजुर्भिर्बहुलैरथ-
वांगिरसैरपि १३ तस्य संस्तूयमानस्य तेजः सोमस्य भास्वतः । आप्यायमानं लोकांस्त्रान्-
भासयामास सर्वशः १४ स तेन रथमुख्येन सागरान्तां वसुंधराम् । त्रिःसप्तकुत्वोऽतियशाश्च
काराभिप्रदक्षिणम् १५ तस्य यच्चयावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत । औषध्यस्ताः समद्भूता-
स्तेजसाप्रज्वलन्त्युत १६ ताभिर्धार्यास्त्रयो लोकाः प्रजाश्चैव चतुर्विधाः । पोष्टा हि भगवान्-
न्सोमो जगतो जगतीपते १७ स लब्धतेजा भगवान्संस्तवैस्तैश्च कर्माभिः । तपस्तेपे महाभाग
पद्मानां दशतीर्दश १८ हिरण्यवर्णं या देव्यो धारयन्त्यात्मना जगत् । निधिस्तासामभूद्देवः
प्रख्यातः स्वेन कर्मणा १९ ततस्तस्मैददौराज्यंत्रह्माब्रह्मविदांवरः । बीजौषधीनां विषाणा-

गर्भास धारण केलें. त्या सगळ्याजणींनीं मिळून त्याचें धारण केलें, पण त्या
त्यास धारण करण्यास समर्थ झाल्या नाहींत ७. तेव्हां औषधींच्या द्वारां
सर्वास तृप्त करणारा तो प्रभायक्त शीतांशु (ज्याचें किरण शीतळ आहेत असा चंद्र)
गर्भ लोकांस प्रकाशित करित होत्साता त्या दिशांपासून एकाएकीं निघून खालीं पडला ८.
ह्मणजे त्या दिशा जेव्हां त्या गर्भास धारण करण्यास समर्थ झाल्या नाहींत तेव्हां त्यांच्या-
सहवर्तमानच तो तात्काल भूमीवर पडला ९. सोम पडला आहे असें पाहून लोकपितामह
ब्रह्मा लोकांचें हित करण्याच्या इच्छेनें त्यास रथावर बसविता झाला १०. बा राजा, तो
रथ वेदमय (वेदनिर्मित) होता. वियदादि धर्मस्वरूप होता. ज्ञानाच्या योगानें सत्य
जें ब्रह्म त्याचा संग्रह करणारा होता. व मंत्ररूपी सहस्रावधि शुभ्र अश्वानीं युक्त होता
असें आह्मी ऐकिलें आहे ११. असो; तो विष्णुरूप अग्निपुत्र पडला असतां ब्रह्मदेवाचे
मानस पुत्र म्हणून जे सांगितलेले आहेत ते सात देव त्याची स्तुति करूं लागले १२.
त्याचप्रमाणें पुत्रांसह आंगिरस भृगु पुष्कळ ऋक् मंत्र, यजुर्मंत्र, व अथर्वांगिरस मंत्र
यांच्या योगानें त्याचें स्तवन करूं लागला १३. तेव्हां यज्ञेप्रमाणें स्तुति केलेंल्या जाणाऱ्या
त्या तेजस्वी सोमाचें वृद्धि पावणारें तेज सर्व प्रकारें तीन लोकांस प्रकाशित करितें
झालें १४. त्या सर्वोत्कृष्ट चंद्रयुक्त रथानें त्या आति यशस्वी ब्रह्मदेवानें या सागरांत
पृथ्वीस एकवीस वेळां प्रदक्षिणा केली १५. त्यावेळीं रथवेगानें चंद्राचें जें तेज पाडविलें
हांतें तें पृथ्वीवर पडलें. त्यापासून औषधि उत्पन्न झाल्या; त्याही तेजानें प्रज्वलित होत
असतात १६. त्या औषधींच्या योगानें देव, पितर व भूत असे हे तीन लोक व नर, पशु,
पक्षी व सर्प ही चतुर्विध प्रजा यांचें धारण होतें. हे जगत्पते, भगवान् सोम (अशाप्रकारें)
जगाचा पोषण करणारा आहे १७. हे महाभाग, त्या कर्मांच्या योगानें व स्तवनांच्या
योगानें ज्यास तेज प्राप्त झालें आहे, असा तो भगवान् सहस्र वर्षे तप करिता झाला १८.
ज्या हिरण्यवर्ण (ह्म. शुक्लवर्ण) जलदेवता आपल्या सामर्थ्यानें जगाचें धारण करितात
त्यांचा तो स्वकर्मांच्या योगानें प्रख्यात असलेला देव निधि (आश्रय) झाला १९. त्या-

मयां च जनमेजय २० सोऽभिषिक्तो महाराज राजराज्येन राजराट् । लोकांस्त्रीन्भासया-
 मास स्वभासा भास्वतां वरः २१ सप्तविंशतिभिर्दोस्तु दाक्षायिण्यो महाव्रताः । ददौ प्राचे-
 तसो दक्षो नक्षत्राणीति या विदुः २२ स तत्प्राप्य महद्राज्यं सोमः सोमवतां वरः । समा-
 जहे राजसूयं सहस्रशतदक्षिणम् २३ होताऽस्य भगवानत्रिरध्वर्युर्भगवान्भृगुः । हिरण्यग-
 र्भश्चोद्गाता ब्रह्मा ब्रह्मत्वमेयिवान् - ४ सदस्यस्तत्र भगवान् हरिर्नारायणः स्वयम् । सन-
 त्कुमारप्रमुखैरायैर्ब्रह्मर्षिभिर्वृतः २५ दक्षिणामददात्सोमस्त्रील्लोकानिति नः श्रुतम् । तेभ्यो
 ब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः सदस्येभ्यश्च भारत २६ तं सिनिश्च कुहूश्चैव युतिः पुष्टिः प्रभा वसुः । कीर्ति-
 धृतिश्च लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिषेविरे २७ प्राप्यावभृथमव्यग्रः सर्वदेवर्षिपूजितः । विरराजा-
 धिराजेन्द्रो दशधा भासयन् दिशः २८ तस्य तत्प्राप्य दुष्प्राप्यमैश्वर्यं मुनिसत्कृतम् ।
 विवभ्राम मतिस्तात विनयादनयाहता २९ बृहस्पतेः स वै भार्यो तारां नाम यशस्विनीम् ।
 जहार तरसा सर्वानवमत्यांगिरः सुतान् ३० स याच्यमानो देवैश्च तथा देवर्षिभिः सह ।
 नैव व्यसर्जयत्तारां तस्मा आंगिरसे तदा । ससंरब्धस्ततस्तस्मिन्देवाचार्यो बृहस्पतिः ३१
 उशनास्तस्य जग्मह पार्ष्णिमांगिरसस्तदा । स हि शिष्यो महातेजाः पितुः पूर्वं बृह-
 स्पतेः ३२ तेन ज्ञेहेन भगवान् रुद्रस्तस्य बृहस्पतेः । पार्ष्णिग्राहोऽभवद्देवः प्रगृह्याजगवं
 धनुः ३३ तेन ब्रह्मशिरो नाम परमाद्यं महान्मना । उद्दिश्य दैत्यानुत्सृष्टं येनैषां नाशितं

नंतर ब्रह्मवेद्यांतील श्रेष्ठ ब्रह्मदेवानें, वा जनमेजया, त्यास बीज, औषधि, विप्र, व जल यांचें राज्य दिलें २०. हे राजाधिराजा महाराजा, साम्राज्यविधानानें ज्यास अभिषेक केला आहे असा तो तेजस्व्यांतील श्रेष्ठ, आपल्या तेजानें त्रैलोक्यास प्रकाशित करूं लागला २१. प्राचेतस दक्ष, नक्षत्रें ह्मणून ज्यांस लोक जाणतात त्या सत्तावीस महाव्रतयुक्त दाक्षायिणी-संज्ञक आपल्या कन्या त्या इंद्रूस देता झाला २२. पितरांतील श्रेष्ठ असा तो सोम त्या महद्राज्यास प्राप्त झाल्यावर ज्यांत लक्ष गार्गींची दक्षिणा दिली आहे असा राजसूय यज्ञ करिता झाला २३. त्याचा होता भगवान् अत्रि; अध्वर्यु भगवान् भृगु; उद्गाता हिरण्यगर्भ व ब्रह्मा ब्रह्मदेव झाला २४. त्या यज्ञांत सदस्य, सनत्कुमारप्रभृति आद्य महर्षींनीं परिवेष्टित झालेला स्वतः नारायण हरि होता २५. हे भारता, सोमानें त्या मुख्यब्रह्मर्षींस व सदस्यांस तीन लोकांची दक्षिणा दिली असें आह्मी ऐकिलें आहे २६. सिनी, कुहू, युति, पुष्टि, प्रभा, वसु, कीर्ति, धृति व लक्ष्मी या नऊ देवींनीं त्याची सेवा केली २७. शेवटीं अवभृथ स्नान करून कृतकृत्य झालेला व सर्व देव आणि ऋषि यांनीं पूजित असा तो अधिराजेन्द्र, दशदिशांस प्रकाशित करीत होत्साता अत्यंत शोभूं लागला २८. राजा, पण मुनींनीं ज्याचा सत्कार केला आहे असें तें अप्राप्य यज्ञ प्राप्त झालें असतां अन्यायानें प्रातिवद्ध झालेली त्याची बुद्धि विनयापासून भ्रष्ट झाली. (त्याच्या बुद्धीस भ्रम झाला) २९. त्यानें सर्व आंगिरःपुत्रांचा अपमान करून स्वसामर्थ्यानें बृहस्पतीच्या तारा नामक यशस्विनी भार्येस हरण केलें ३०. देवर्षिसह देव त्याची प्रार्थना करूं लागले, पण त्यानें त्यावेळीं तारा आंगिरसास परत दिली नाहीं. तेव्हां देवांचा आचार्य बृहस्पति त्याच्यावर क्रोध करिता झाला ३१ तें अकार्य केल्यामुळें असुरत्वास प्राप्त झालेल्या त्या सोमाची बाजू शुक्राचार्यानें घेतली. त्याचवेळीं बृहस्पतीची बाजू त्याच्या पित्याचा म्हणजे अंगिराचा शिष्य जो रुद्र त्यानें घेतली. कारण तो महातेजस्वी रुद्र पूर्वीं अंगिरा

यशः ३४ तत्र तयुद्धमभवत्प्रख्यातं तारकामयम् । देवानां दानवानां च लोकक्षयकरं
 महत् ३५ तत्र शिष्टास्तु ये देवास्तुषिताश्वैव भारत । ब्रह्माणं श. णं जग्मुरादिदेवं सनात-
 नम् ३६ ततो निवार्योशनसं रुद्रं ज्येष्ठं च शंकरम् । ददात्रांगिरसे तारां स्वयमेव पिता-
 महः ३७ तामंतः प्रसवां दृष्ट्वा तारां प्राह बृहस्पतिः । मदीयायां न ते योनौ गर्भो धार्यः
 कथंचन ३८ अयोनावुत्सृजत्तं सा कुमारं दस्युहंतमम् । इषीकास्तंबमासाद्य ज्वलंतमिव
 पावकम् ३९ जातमात्रः स भगवान् देवानामक्षिपद्वपुः । ततः संशयमापन्ना इमामकथय-
 न्तुराः ४० सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोमस्याथ बृहस्पतेः । पृच्छन्माना यदा देवैर्नाह सा
 साध्वसाधु वा ४१ तदा तां शकुमारब्धः कुमारो दस्युहंतमः । तं निवार्य ततो ब्रह्मा तारां
 पप्रच्छ संशयम् ४२ यदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि तारे कस्य सुतस्त्वयम् । सा प्रांजलिरुवाचेदं
 ब्रह्माणं वरदं प्रभुम् ४३ सोमस्योति महात्मानं कुमारं दस्युहंतमम् । ततस्तंमूर्धन्युपाघ्राय-
 सोमोधाताप्रजापतिः ४४ बुधइत्यकरोह्वाम तस्य पुत्रस्य धीमतः । प्रतिकूलं च गगने सम-
 भ्युत्तिष्ठते बुधः ४५ उत्पादयामास ततः पुत्रं वैराजदुविका । तस्यापत्यं महाराजो बभूवैलः
 पुरुरवाः ४६ उर्वशीयां जज्ञिरे यस्य पुत्राः सप्त महात्मनः । प्रसह्य धर्षितस्तत्र सोमो वै

मुनीचा शिष्य होता. त्या स्नेहामुळे भगवान् रुद्र बृहस्पतीचा पार्श्विग्राह झाला. आपलें अज-
 गव नामक धनुष्य घेऊन त्या महात्म्यानें दैत्यांस उद्देशून ब्रह्मशिरोनांवाचें परमास्र सोडिलें.
 त्याच्या योगानें त्यांचें यश क्षीण झालें ३४. त्यावेळीं तें तारेच्या निमित्तानें उद्धवलेले
 युद्ध फार भयंकर झालें. तें प्रसिद्ध युद्ध देव, दानव व लोक या सर्वांचें क्षय करणारें
 झालें ३५. तेव्हां त्यांतून वांचलेले देव व तुषितादिदेव सनातन ब्रह्मदेवास शरण गेले ३६.
 त्यामुळे स्वतः पितामह तेथें आला व त्यानें शुक्र व श्रेष्ठ रुद्र शंकर यांचें निवारण करून
 तारा बृहस्पतीस दिली ३७. पण ती गर्भवती आहे, असें पाहून बृहस्पती तारेस ह्मणाला
 ' तूं माझ्या योनींत हा गर्भ धारण करूं नकोस. ' तेव्हां ती त्या चोरांचा अतिशय नाश
 करणाऱ्या पुत्रास अस्थानीं सोडिली झाली. गवताचें एक झुडुप पाहून त्यांत त्या अग्नीप्रमाणें
 देदीप्यमान असलेल्या पुत्रास तिनें ठेविलें. उत्पन्न होतांच तो भगवान् देवांच्या शरीरांस
 आपल्या तेजानें निस्तेज करून टाकूं लागला. तेव्हां ज्यांस संशय आला आहे,
 असे देव तिला ह्मणाले ' तारे, स्वर्गें सांग. हा पुत्र कोणाचा ? सोमाचा कीं,
 बृहस्पतीचा ? ' पण देवांनीं विचारिलें असतां ती-होय किंवा नाहीं. यांतील कांहींच
 बोलत नाहीं असें पाहून तो दस्युहंतम कुमार तिला शाप देण्यास तयार झाला. पण
 ब्रह्मदेवानें त्याचें निवारण करून तारेस आपला संशय विचारिला ३८-४२. " तारे,
 जें सत्य असेल तें सांग. हा कुमार कोणाचा ? " तेव्हां ती हात जोडून वर देणाऱ्या
 प्रभु ब्रह्मदेवास ह्मणाली " हा सोमाचा आहे. " तें ऐकून त्या गर्भाधायक प्रजापति
 सोमानें त्या महात्म्या दस्युहंतम कुमाराच्या मस्तकाचें अवघाण करून त्या
 बुद्धिमान पुत्राचें बुध असें नांव ठेविलें. गगनामध्ये बुध प्रायः सूर्या-
 जवळ असतो. ह्यामुळे सूर्योदय होतांच तो अस्त पावतो. व जेव्हां कधीं क्वचित्
 उदय पावतो तेव्हां उत्पात निर्माण करितो. ४३-४५. त्याच्यापासून वैराजमनूची
 कन्या जी इला तिला पुत्र झाला. त्याचें तें अपत्य ह्मणजे महाराज ऐल पुरुरवच
 होय ४६. त्याला उर्वशीच्या ठायीं सात महात्मे पुत्र झाले. असो; वरील उद्धटपणा-

राजयक्ष्मणा ४७ ततो यक्ष्माभिभूतस्तु सोमः प्रक्षीणमण्डलः । जगाम शरणार्थाय पितरं सोऽत्रिमेव तु ४८ तस्य तत्तापशमनं चकारात्रिर्महातपाः । स राजयक्ष्मणा मुक्तः श्रिया जज्वाल सर्वतः ४९ एवं सोमस्य वै जन्म कीर्तितं कीर्तिवर्धनम् । वंशमस्य महाराज कीर्त्यमानं च मे शृणु ५० धन्यमारोग्यमायुष्यं पुण्यं संकल्पताधनम् । सोमस्य जन्म श्रुत्वेव पापेभ्यो विभ्रमुच्यते ५१ [१५२३] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ बुधस्य तु महाराज विद्वान् पुत्रः पुरूरवाः । तेजस्वी दानशीलश्च यज्वा विपुलदक्षिणः १ ब्रह्मवादीपराक्रांतःशत्रुभिर्युधिदुर्जयः । आहर्ताचाग्निहोत्रस्ययज्ञानांचमहीपतिः २ सत्यवादीपुण्यमतिःकाम्यः संवृतमैशुनः ॥ अतीव त्रिषु लोकेषु यशसाऽप्रतिमः सदा ३ तं ब्रह्मवादिनं क्षान्तं धर्मज्ञं सत्यवादिनम् । उर्वशी वरयामास हित्वा मानं यशस्विनी ४ तथा सहावसद्राजा वर्षाणि दश पंच च । पंच षट् सप्त चाष्टौ च दश चाष्टौ च भारत ५ वने चैत्ररथे रम्ये तथा मन्दाकिनीतटे । अलकायां विशालायां नन्दने च वनोत्तमे ६ उत्तरान्तकुरून्प्राप्य मनोरथफलद्रुमान् । गन्धमादनपादेषु मेरुपृष्ठे तथोत्तरे ७ एतेषु वनमुख्येषु सुरैराचरितेषु च । उर्वश्या सहितो राजा रेमे परमया मुदा ८ देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिद्युते । राज्यं च कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः ९ तस्य पुत्रा बभूवुस्ते

मुळें सोम राजयक्ष्मा नांवाच्या रोगानें पीडला ४७. त्यामुळें क्षयरोगानें निस्तेज झालेल्या त्याचें मंडल क्षीण झालें. तेव्हां आश्रयाकरितां तो आपल्या पित्याकडे ह्यणजे अत्रीकडे गेला ४८. महातपस्वी अत्रीनें त्याच्या पीडेचें शमन केलें. तेव्हां राजयक्ष्म्यापासून मुक्त झालेला सोम सर्वतः कांतीनें जाज्वल्य झाला ४९. हे महाराजा, याप्रमाणें कीर्ति वाढविणारें सोमाचें जन्म मी तुला सांगितलें. आतां मी त्याचा वंश सांगणार आहे तो ऐक ५०. धन, आरोग्य, आयुष्य व पुण्य यांस देणारें आणि इष्ट मनोरथ पूर्ण करणारें असें हें सोमाचें जन्म ऐकूनच प्राणी पापापासून पूर्णपणें मुक्त होतो ५१. इति श्रीमहा० वि० हरि० हरिवंशपर्वणीतील पंचविसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २५ ॥

वैशंपायनः—हे महाराज जनमेजया, बुधाचा विद्वान् पुत्र पुरूरवा. तो तेजस्वी, दानशील, यथाविधि यज्ञ करणारा, विपुल दक्षिणा देणारा, ब्रह्मवादी, पराक्रमी, युद्धांत शत्रूस दुर्जय, यज्ञ व अग्निहोत्र करणारा, पृथ्वीचा स्वामी, सत्यवादी, पुण्यमति, कामनीय मैथुनापासून निवृत्त झालेला, त्रिभुवनांत श्रेष्ठ व सदा यशानें अप्रतिम होता १-३. यशस्विनी उर्वशीनें मान सोडून त्या ब्रह्मवादी, क्षमावान्, धर्मज्ञ, व सत्यवादी राजास वरिलें ४. तिच्यासह तो राजा रम्य चैत्ररथ (कुबेराच्या) वनांत दहा वर्षे, मन्दाकिनीच्या तटीं पांच वर्षे, अलकानगरींत पांच वर्षे, विशाला नगरांत सहा वर्षे, उत्तम नंदनवनांत सात वर्षे, उत्तर कुलंतील मनोरथफल देणाऱ्या वृक्षांच्या खाली आठ वर्षे, गंधमादनपर्वताच्या पायथ्याशीं असलेल्या टेंकड्यांवर दहा वर्षे व त्याचप्रमाणें मेरूच्या उत्तर पृष्ठावर आठ वर्षे विलास करिता झाला ५-७. देवांनीं रचिलेल्या या पूर्वोक्त उत्तम वनांमध्ये पुरूरवा राजा उर्वशीसह मोठ्या आनंदानें रममाण झाला ८. त्या पृथ्वीपतीनें महर्षींनीं ज्याचें स्तवन केलें आहे अशा अतिशय पुण्यदेशांत ह्यणजे प्रयागांत (मंड्यांकडून) राज्य करविलें ९. त्याचे ते सात पुत्र देवपुत्रांप्रमाणें झाले. ते सर्व

सप्त देवसुतोपमाः । दिवि जाता महात्मान आयुधीमानमावसुः १० विश्वायुश्चैव धर्मात्मा
श्रुतायुश्च तथाऽपरः । दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुताः ११ जनमेजय उवाच ॥ गांधर्वी
चोर्वशी देवी राजानं मानुषं कथम् । देवानुत्सृज्य संप्राप्ता तन्नो ब्रूहि बहुश्रुत १२ वैशंप-
यन उवाच ॥ ब्रह्मशापाभिभूता सा मानुषं समपयत । ऐलं सा तु वरारोहा समयात्समुप-
स्थिता १३ आत्मनः शापमोक्षार्थं समयं सा चकार ह । अनघदर्शनं चैव सकामायां च
मैथुनञ्च १४ द्वी मेषौ शयनाभ्याशे सदा बद्धौ च तिष्ठतः । घृतमात्रा तथाहारः कालमेकं तु
पार्थिव १५ यद्येव समयो राजञ्च यावत्कालं च ते दृढः । तावत्कालं तु वत्स्यामि त्वत्तः समय
एष नः १६ मस्वाक्षं समयं सर्वं त राजा समपालयत् । एवं सा वसते तत्र पुरुरवासि भामिनी १७
वर्षाण्येकोमषष्टिस्तु तत्सक्ता शापमोहिता । उर्वशीयां मानुषस्थायां गन्धर्वाश्चिन्तयान्विताः १८
गन्धर्वा ऊचुः ॥ चिन्तयध्वं महाभागा यथा सा तु वरांगना । समागच्छेत्पुनर्देवानुर्वशी
स्वर्गभूषणम् १९ ततो विश्वायसुर्नाम तत्राह वदतांबरः । मया तु समयस्ताभ्यां क्रियमाणः
श्रुतः पुरा २० व्युत्क्रान्तसमयं सा वै राजानं त्यक्ष्यते यथा । तदहं वेद्यन्वशेषेण यथा
भेत्स्यत्यक्षौ कृपः २१ ससहायो गभिष्यामि युष्माकं कार्यसिद्धये । एवमुक्त्वा गतरतत्र
प्रतिष्ठापं महायशाः २२ निशायामथ चागम्य मेषमेकं जहार सः । मातृवद्वर्तते सा तु
मेषयोश्चारुहासिनी २३ गन्धर्वागमनं श्रुत्वा शापांतं च यज्ञस्विनी । राजानमब्रवीत्तत्र

महात्मे स्वर्गांतच झाले होते. धीमान् आयु, अमावसु १०, विश्वायु, धर्मात्मा श्रुतायु, दृढायु,
वनायु व शतायु असे ते सात उर्वशीपुत्र होत ११. जनमेजयः— हे बहुश्रुत ब्राह्मणवर्य,
गांधर्वी वंशी देवी देवांस सोडून मनुष्य राजास कशी प्राप्त झाली तें मला सांगा १२.
वैशंपायनः— ब्रह्मदेवाच्या शापानें मनुष्यत्वास प्राप्त झालेली ती सुंदरी कांहीं नियमानें
ऐल राजाची पत्नी झाली १३. आपल्या शापमोचनार्थ तिनें असा समय (प्रतिज्ञा,
नियम) केला. तुझे नग्नदर्शन न होणें, कामना झाली असतां मैथुन, शयना जवळ दोन
मेष सदा बांधलेलें असणें, व थोडेसें घृत दिवसां एकदां खाणें (झ. मी एकदां थोडे घृत
पीईन आणखीं कांहीं खाणार नाहीं) हा आहार. इतके माझे नियम, हे राजा, जोपर्यंत
तूं दृढतेनें पाळशील तोंपर्यंत मी तुजजवळ राहीन. मी हा तुझ्याशीं नियम करीत
आहे १४-१६. असो; त्या राजानें तिचा तो सर्व समय पूर्णपणें पाळिला. व याप्रमाणें
ती भामिनी (कोपना) त्या पुरुरवापाशीं राहूं लागली १७. येणेप्रमाणें शापानें मोहित
झालेली ती उर्वशी मानुषरूपी होऊन व त्याच्या ठायीं आसक्त होऊन एकोणसाठ वर्षे
राहिली असतां गंधर्व चिंतनें युक्त होऊन परस्पर असें हाणाले १८. गंधर्वः— अहो
महाप्रभावशाली गंधर्व हो, स्वर्गाचें भूषण अशी जी श्रेष्ठ स्त्री उर्वशी ती पुनः देवांकडे
कशी येईल त्याचा विचार करा १९. तें ऐकून वक्त्यांतील श्रेष्ठ जो विश्वावसुनामक
गंधर्व तो हाणाला “ मी पूर्वीं त्या दोघांनीं केलेला समय ऐकला आहे २०. ज्यानें समय
मोडला आहे अशा त्या राजास ती कशी सोडील हें मला ठाऊक आहे. व राजा आपला
नियम कसा मोडील हेंही मी पूर्णपणें जाणतो २१. यास्तव मी आतां तुमच्या कार्य-
सिद्धी करितां आपल्या बरोबर कांहीं सहाय घेऊन जातो. ” असें बोलून तो महायशस्वी
विश्वावसु प्रतिष्ठानास गेला २२. तेथें पोचल्यावर एके दिवशीं रात्रीं त्यानें राजमंदिरांत येऊन
त्या शयनाजवळ बांधलेल्या दोन बकऱ्यांतील एकाचें हरण केले. सुंदर हास्य करणारी ती

पुत्रो मेऽहियतेति सा २४ एवमुक्तो विनिश्चित्य नग्नो नैवोदतिष्ठत । नग्नं मां द्रक्ष्यते देवी
समयो वितथो भवेत् २५ ततो भूयस्तु गंधर्वा द्वितीयं मेषमाददुः । द्वितीये तु हृते मेषे
ऐलं देव्यन्नवीदिदम् २६ पुत्रो मेऽपहतो राजन्ननाथाया इव प्रभो । एवमुक्तस्तथोत्थाय
नग्नो राजा प्रधावितः २७ मेषयोः पदमन्विच्छन् गन्धर्वैर्विद्युदप्यथ । उत्पादिता सुमहती
यया तद्भ्रमं महत् २८ प्रकाशितं वै सहसा ततो नग्नमवैक्षत । नग्नं दृष्ट्वा तिरोभूता
साऽप्सरा कामरूपिणी २९ उत्तृष्टावुरणी दृष्ट्वा राजा गृह्यागतो गृहे । अपश्यच्चुर्वशीं तत्र
विललाप सुदुःखितः ३० चचार पृथिवीं सर्वां मार्गमाण इतस्ततः । अथापश्यत्स तां
राजा कुरुक्षेत्रे महाबलः ३१ प्लक्षतीर्थे पुष्करिण्यां हैमवत्यां समाप्लुताब्ज । क्रीडन्तीमप्स-
रोभिश्च पञ्चभिः सह शोभनाम् ३२ तां क्रीडन्तीं ततो दृष्ट्वा विललाप सुदुःखितः । सा
चापि तत्र तं दृष्ट्वा राजानमविदूरतः ३३ उर्वशी ताः सखीः प्राह स एष पुरुषोत्तमः ।
यस्मिन्नहमवःत्सं वै दर्शयामास तं नृपम् ३४ समाविज्ञास्तु ताः सर्वाः पुनरेव नराधिप ।
जायेह तिष्ठ मनसा घोरि वचसि तिष्ठ ह ३५ एवमादीनि सूक्तानि परस्परमभाषत । उर्वशी
चाब्रवीद्विलं सगर्भाऽहं त्वया प्रभो ३६ संघत्सरात्कुमारास्ते भविष्यन्ति न संशयः । निशा-

त्या दोन्ही मेषांशीं मातेसारखी वागत असे २३. गंधर्व आले आहेत, असें ऐकून व
शापाचा अंतकाल समीप आला आहे, असें जाणून ती यशस्विनी राजास म्हणाली
' माझ्या पुत्राचें कोणी हरण केलें ? ' २४. पण तिनें असें सांगितलें तरी ' आपण नग्न
आहों ' हें जाणून तो शय्येवरून उठला नाही. कारण तो मनांत झणाला कीं आतां या
हरण करणारास धरण्याकरितां जर मी उठलों तर ही देवी मला नग्न पाहील व त्यामुळे
आपला नियम मोडेल २५. तेव्हां गंधर्वांनीं पुनः दुसऱ्या मेषाचें हरण केलें. पण त्यांनीं
त्याचें हरण केलें असतां ती देवी ऐलास असें बोलली २६, ' हे प्रभो राजन्, एकाद्या
अनाथ स्त्रीच्या पुत्राप्रमाणें माझ्या या पुत्राचेंही कोणी हरण केलें. ' तेव्हां तें तिचें भाषण
ऐकून तो नग्न राजा तसाच मेषांचे पाय शोधित (अंधकारांत हातानें चाचपून पहात)
धावूं लागला. इतक्यांत गंधर्वांनीं मोठी विद्युत् उत्पन्न केली. तिच्या योगानें तें मोठें
राजभवन प्रकाशित झालें, व त्यामुळे तिनें त्या नग्न राजास एकाएकीं पाहिलें. त्यास नग्न
पाहून ती कामरूपिणी अप्सरा गुप्त झाली २७-२९. इकडे चोरांनीं सोडलेले ते दोवे
मेषही राजास सांपडले. व तो त्यांस घेऊन गृहांत आला. पण तेथें उर्वशी न दिसल्यामुळे
तो अत्यंत दुःखित होऊन विलाप करूं लागला ३०. तो तिला इतस्ततः शोधित सर्व
पृथ्वीभर हिंडला. शेवटीं त्या महाबलाख्य राजानें तिला कुरुक्षेत्रांत पाहिलें ३१.
प्लक्षतीर्थीं हैमवती पुष्करिणींत ती स्नान करीत व दुसऱ्या पांच अप्सरांसह क्रीडा
करीत होती. ती सुंदरी क्रीडा करीत आहे असें पाहून तर तो अतिशय दुःखित
होऊन विलाप करूं लागला. उर्वशीही त्या राजास दुरून पाहून त्या आपल्या
सख्यांसं झणाली ' मी ज्याच्यापाशीं (इतके दिवस होतें) तो हा उत्तम पुरुष
होय. ' असें बोलून तिनें त्यांस तो राजा दाखविला ३३, ३४. तेव्हां, हे राजा, त्या
सर्वजणी (पुनः ही आह्मांस सोडून जाते कीं काय असें मनांत आणून) उद्विग्न
झाल्या. ' अग हे घोर जाये, मनानें ह्या वचनांत रहा ' इत्यादि अर्थाचीं ' हये जाये
मनसा तिष्ठ घोरं ' इत्यादि सूक्ते त्या राजानें व उर्वशीनें एकमेकांस उद्देशून

मेकां च नृपते निवत्स्यासि मया सह ३७ ततो जगाम राजाऽथ स्वपुरं समहायशाः । गते संवत्सरे भूय उर्वशी पुनरागमत् ३८ उषितश्च तथा सार्धं एकरात्रं महायशाः । उर्वश्यथा-
 ब्रवीदैलं गन्धर्वा वरदास्तव ३९ तान्वृणीष्व महाराज ब्रुहि चैनांस्तवमेव हि । वृणीष्व
 समतां राजगन्धर्वाणां महात्मनाम् ४० तथेत्युक्त्वा वरं वव्रे गन्धर्वाश्च तथाऽस्त्विति । पूर-
 यित्वाऽग्निना स्थाली गन्धर्वाश्च तमब्रुवन् ४१ अनेनेष्ट्वा सलोकान्नः प्राप्स्यासि त्वं नराधिप ।
 तानादाय कुमारान्स्तु नगरायोपचक्रमे ४२ निक्षिप्याग्निमरण्ये तु सपुत्रस्तु गृहं ययौ । स
 त्रेताग्निं तु नापश्यदश्वत्थं तत्र दृष्टवान् ४३ शमीजातं तु तं दृष्ट्वा अश्वत्थं विस्मितस्तदा ।
 गन्धर्वेभ्यस्तदाशंसदग्निनाशं ततस्तु सः ४४ श्रुत्वातमर्थमखिलमरणीतुसमादिशत् । अश्वत्था-
 दरणीं कृत्वा मथित्वाऽग्निं यथाविधि । मथित्वाऽग्निं त्रिधा कृत्वा अयजत्स नराधिपः ४५
 इष्ट्वा यज्ञैर्बहुविधैर्गतस्तेषां सलोकताम् ४६ गन्धर्वेभ्यो वरं लब्ध्वा त्रेताग्निं समकारयत् ।
 एकोऽग्निः पूर्वमेवासीदैलस्रेतामकारयत् ४७ एवं प्रभावो राजाऽऽसीदैलस्तु नरसत्तम । देशे
 पुण्यतमे चैव महर्षिभिः भिष्टुते ४८ राज्यं स कारयासास प्रयागे पृथिवीपतिः । उत्तरे
 जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने महायशाः ४९ [१५०२] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरि-
 वंशपर्वणि ऐलोत्पत्तिर्नामषड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

हाटलीं. नंतर उर्वशी ऐलास झणाली ' प्रभो, मी तुझ्या समागमानें गर्भवती झालें आहे ३६. एका वर्षानंतर तुला पुत्र होतील यांत संशय नाही. व हे राजा, त्यावेळीं तुझा माझा आणखी एक रात्र सहवास होईल ' ३७. तें ऐकून तो अतिशय यशस्वी राजा आपल्या नगरास गेला. एक वर्ष लोटल्यावर उर्वशी पुनः आली ३८. तेव्हां तिच्यासह तो महायशस्वी राजा एकरात्र राहिला. उर्वशी राजास झणाली " गंधर्व तुला वर देणार आहेत ३९. यास्तव, हे महाराजा, तूं स्वतःच त्यांच्या-
 पाशीं वर माग. राजा, तूं त्या महात्म्यांची समता (तुल्यता) मागून घे " ४०. तेव्हां " ठीक आहे " असें झणून त्यानें वर मागितला व गंधर्वांनीं " तथास्तु " असें उलट उत्तर दिलें. व अग्नीनें स्थाली भरून गंधर्व त्यास झणाले " राजन्, या अग्नीनें यज्ञ केलास म्हणजे तूं आमच्या लोकांस प्राप्त होशील. असो; त्यानंतर त्या पुत्रांस घेऊन तो आपल्या नगरास जाऊं लगला. (पुत्र व अग्नि यांस एकदांच नगरांत नेऊं नये. या शास्त्रीय निषे-
 धास अनुसरून नगराजवळ येतांच) त्यानें अग्नीस अरण्यांत ठेविलें व पुत्रांसह (अगो-
 दर) आपल्या गृहास गेला. नंतर तो पुनः अग्नीस नेण्याकरितां तेथें आला. पण त्याला ठेविलेल्या स्थळीं त्रेताग्नि दिसला नाही तर अश्वत्थ दिसला. तेव्हां अग्नि दिसत नसून तेथेंच अश्वत्थ उभा आहे, असें पाहून तो विस्मित झाला. व त्यानें तो अग्निनाश गंध-
 र्वास सांगितला ४१-४४. तें सर्व वर्तमान ऐकून त्यांनीं त्यास अरणी करण्याविषयीं सांगि-
 तलें. त्याप्रमाणें राजानें अरणी करून यथाशास्त्र अग्नीचें मंथन केलें. अग्निमंथनानंतर त्या अग्नीस त्रिधा करून त्या राजानें यजन केलें व नानाप्रकारच्या यज्ञांनीं यजन करून तो त्यांच्या सलोकतेस गेला ४५, ४६. सारांश याप्रमाणें गंधर्वांपासून वर मिळवून त्यानें त्रेताग्नि केला. त्यापूर्वीं एकच अग्नि असे. पण ऐलानें त्यास त्रेताग्नि करविलें ४७. हे नरसत्तमा, अशा प्रभावाचा तो ऐल राजा होता. त्या महायशस्वी पृथ्वीपतीनें, महर्षींनीं ज्याची स्तुति केली आहे अशा जान्हवीच्या उत्तरतीरावरील पुण्यतम प्रतिष्ठानांत झणजे

वैशंपायन उवाच ॥ ऐलपुत्रा बभूवुस्ते सर्वे देवसुतोपमाः । दिवि जाता महात्मान
 आगुर्धोमानमावसुः १ विश्वायुश्चैव धर्मात्माश्रुतायुश्चतथापरः । दृढायुश्च वनायुश्च शता-
 युश्चोर्वशीसुताः । अमावसोश्च दायानो भीमो राजाऽथ नग्नजित् २ श्रीमान्भीमस्य
 दायानो राजाऽऽसीत्कांचनप्रभः । विद्वांसु कांचनस्यापि सुहोत्रोऽभूत्महाबलः । सौहोत्रिर-
 भवज्जन्हुः केशिन्या गर्भसंभवः । आजह्ने यो महत्सत्रं सर्वमेधमहामखम् ४ पतिलोभन यं
 गंगा पतित्वेऽभिससार ह । नेच्छतः प्लावयामास तस्य गंगा च तत्सदः ५ स तथा प्लावितं
 दृष्ट्वा यज्ञवाटं समंततः । सौहोत्रिरवदीदृंगां क्रुद्धो भारतसत्तम ६ पृष ते त्रिफलं यत्नं
 पिवन्नभः करोम्यहम् । अस्य गंगेवलेपस्य सयः फलमवाप्नुहि ७ राजर्षिणा ततः पीतां
 गंगां दृष्ट्वा महर्षयः । उपनिन्युर्महाभागां दुहितृत्वेन जाह्नवीम् ८ युवनाश्वस्य
 पुत्रीं तु कावेरीं जन्धुरावहत् । युवनाश्वस्य शापेन गंगार्थेन त्रिनिर्ममे । कावेरीं सरितां
 श्रेष्ठां जह्नुर्भार्यामनिन्दिताम् ९ जन्धुरतु दयितं पुत्रं सुनहं नाम धार्मिकम् । कावेर्यां
 जनयामास अजकस्तस्य चात्मजः १० अजकस्य तु दायानो बलाकाश्वो महीपतिः ।
 बभूव मृगयाशीलः कुशस्तस्यात्मजोऽभवत् ११ कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्चसः ।

प्रयागांत राज्यकेलें ४८,४९. इति श्रीम० खि० हरि० हरिवंशपर्वातील ऐलोत्पत्तिनामक
 सविसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २६ ॥

वैशंपायनः—ते सर्व (सातही) ऐलपुत्र देवपुत्रतुल्य झाले. त्या महात्म्यांचा जन्म
 स्वर्गलोकीं झाला होता, धीमान् आयु, अमावसु, धर्मात्मा विश्वायु, श्रुतायु, तसाच दृढायु,
 वनायु, व शतायु असे ते सात उर्वशीचे पुत्र होते. अमावसूचा दायान् भीमराजा,
 व दुसरा नग्नजित् १,२. भीमाचा पुत्र श्रीमान् कांचनप्रभ. तो राजा झाला.
 कांचनाचा पुत्र विद्वान्, विद्वानाचा पुत्र महाबलाढ्य सुहोत्र. सुहोत्राचा पुत्र जन्हु झाला.
 तो केशिनीच्या गर्भात उत्पन्न झाला. त्यानें सर्वमेधनामक महामख केला. त्यांत विदुल
 अन्नदान देतात ३,४. गंगा त्या पतीच्या गुणांनीं लुब्ध होऊन व त्यास पति समजून
 त्याच्याकडे आली. पण आपली इच्छा न करणाऱ्या त्याचें तें गृह तिनें पाण्यानें बुडवि-
 ण्यास आरंभ केला ५. तेव्हां आपल्या त्या यज्ञशालेच्या सभोवार पाणीच पाणी झालें
 आहे व सर्व प्रदेश बुडून गेला आहे असें पाहून, हे भरतसत्तमा, क्रुद्ध झालेला तो जन्हु
 गंगेस ह्मणाला ६, ' हा पहा मी आतां तुझे सर्व जल प्राशन करून तुझा यत्न निष्फल
 करितों. गंगे, या तुझ्या दर्पाचें फळ तुला तात्काळ मिळं दे ' ७. असें बोलून
 त्या राजर्षीनें गंगेस पिऊन सोडिलें आहे, असें पाहून महर्षींनीं त्या महाभागेश त्याची कन्या
 म्हणजे जान्हवी या भावानें त्याच्या उदरांतून सोडविलें ८. जन्हुनें युवनाश्व्याची पुत्री जी
 कावेरी तिच्याशीं विवाह केला. कांहीं कारणानें युवनाश्वानें गंगेस तूं मानुषी हो असा
 शपथ दिला. तेव्हां ती आपल्या अर्धांनें त्याचीच कावेरी नामक कन्या झाली व सर्व नद्यां-
 तील श्रेष्ठ अशी ती आनंदित कावेरी जन्हुची भार्या झाली (तात्पर्य येणेप्रमाणें गंगेनें
 आपला जन्हुविषयींचा मनोरथ पूर्ण करून घेतला) ९. असो; जन्हुनें सुनहनामक
 धार्मिक व प्रिय पुत्र कावेरीच्या ठायीं उत्पन्न केला. अजक हा त्याचा पुत्र होय १०.
 अजकाचा पुत्र राजा बलाकाश्व. तो मृगयाशील झाला. (ह्म. त्याला शिकारीचा फार नाद
 लागला) त्याचा पुत्र कुश झाला ११ कुशाच देवांसाग्निचे तेजस्वी चार पुत्र होते.

कुशिकः कुशनाभश्च कुशांबो मूर्तिमांस्तथा १२ पल्लवैः सह संवृद्धो राजा वनचरैस्तदा ।
 कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमप्रभम् । लभेयमिति तं शक्रासादभ्येत्य जज्ञिवाच १३
 पूर्णे वर्षसहस्रे वै तं तु शक्रो ह्यपश्यत । अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः १४ समर्थः
 पुत्रजननेस्वमेवांशमवासयत् । पुत्रत्वे कल्पयामासस देवेन्द्रः सुरोत्तमः १५ स गाधिरभव-
 द्राजा मघवान्कौशिकः स्वयम् । पौरुकुत्सीभवद्भार्या गाधिरतस्यामजायत १६ गाधेः
 कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा । तां गाधिर्भृगुपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभुः १७
 तस्याः भीतोऽभवद्भर्ता भार्गवो भृगुनन्दनः । पुत्रार्थंकारयामास चरुं गाधेस्तथैव च १८
 उदाच्चाहू य तां भर्ता ऋचीको भार्गवस्तदा । उपयोज्यश्चरुद्वयं त्वया मात्रा त्वयं तव १९
 तस्यां अनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान्क्षत्रियर्षभः । अजेयः क्षत्रियैर्लोके क्षत्रियर्षभसूदनः २०
 तत्रापि पुत्रं कल्याणि धृतिमन्तं तपोनिधिम् । शान्तस्वकं द्विजश्रेष्ठं चरुषु विधास्यति २१
 एवमुक्त्वा तु तां भार्याऋचीको भृगुनन्दनः । तपस्यभिरतो नित्यमरण्यं प्रविवेश ह २२
 गाधिः सदारस्तु तदा ऋचीकासासमभ्यगात् । तीर्थयात्रासंगेन सुतां ब्रह्मं जनेश्वरः २३
 चरुद्वयं गृहीत्वा तदृषेः सत्यवती तदा । चरुमादाय यत्नेन सा तु मात्रे न्यवेदयत् २४
 माता व्यत्यस्य दैवेन दुहित्रे स्वं चरुं ददौ । तस्याश्चरुमथाज्ञानादात्मसंस्थं चकार ह २५
 अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रियान्तकरं तदा । धारयामास दीप्तिेन वपुषा घोरदर्शनम् २६

कुशिक, कुशनाभ, कुशांब व मूर्तिमान् अशीं त्यांचीं नांवे होतीं १२. राजा कुश वनचर पल्लवांसह राहून (मृगयेंत) काल घालविता झाला. कुशिकानें मला इंद्रासारिखा तेजस्वी पुत्र व्हावा ह्मणून तप केलें तेव्हां माझ्यासारिखा दुसरा कोणी उत्पन्न होईल या भीतीनें स्वतः इंद्रच त्याचा पुत्र झाला १३. (त्याचा वृत्तांत असा) कुशिकास तप करावयास लागून पूर्ण सहस्र वर्षे झालीं असतां सहस्राक्ष पुरंदरानें त्या उग्र तपस्व्यास पाहिळें. व तो पुत्रजननास समर्थ आहे असें पाहून त्या सुरोत्तमानें आपलाच अंश त्याच्या पुत्ररूपानें कल्पिला १४, १५. तो गाधि राजा झाला. सारांश येणेप्रमाणें इंद्र कुशिकपुत्र झाला., पौरुकुत्सी ह्मणून कुशिकार्चा भार्या होती. तिच्या ठायीं तो गाधी झाला १६. गाधीची सत्यवतीनामक महाभागा व शुभ कन्या होती. प्रभु गाधीनें ती भृगुपुत्र ऋचीकास दिली १७. तिचा पति भृगुपुत्र भार्गव तिच्यावर प्रसन्न झाला. त्यानें तिला व त्याचप्रमाणें गाधीलाही पुत्र व्हावा ह्मणून चरु केला १८, आणि तिला बोलावून तो तिचा भर्ता ऋचीक भार्गव ह्मणाला “ तूं हा चरु भक्षण कर व तुझ्या मातेस या (दुसऱ्या) चरुचें सेवन करूं दे १९. ह्मणजे तिच्या उदरीं दीप्तिमान्, क्षत्रिय-श्रेष्ठ, क्षत्रियांस अजिंक्य, व या लोकांतील मोठमोठ्या क्षत्रियांस मारणारा पुत्र उत्पन्न होईल २०. हे कल्याणि, तुलाही संतुष्ट, तपोनिधि, शांतस्वरूप, व ब्राह्मणश्रेष्ठ असा पुत्र या चरुमुळें होईल ” २१. असें त्या भार्येस बोलून तपामध्यें सदा निमग्न असणारा तो भृगुनंदन ऋचीक अरण्यांत गेला २२. इतक्यांत तीर्थयात्रा करीत असतांना आपल्या कन्येस भेटण्याच्या इच्छेनें जनेश्वर गाधी स्त्रीसह ऋचीकाच्या आश्रमास आला २३. तेव्हां इकडे ऋचीके ते दोन्ही चरु सत्यवतीनें घेऊन ठेविले होते. तिनें मोठ्या प्रयत्नानें बाळगलेले ते आपल्या आईस दाखविले. २४. तेव्हां दैवयोगानें त्या मातेनें आज्ञानानें त्याची अदलाबदल करून आपला चरु कन्येस दिला. व तिचा चरु स्वतः पेतला २५. त्यामुळें सत्यवती आपल्या देदी-

तामृचीकस्ततो दृष्ट्वा योगेनाभ्यनुसृत्य च । तामब्रवीद्विजश्रेष्ठः स्वां भार्यां वरवर्णि-
नीम् २८ मात्राऽसि वंचिता भद्रे चरुव्यत्यासहेतुना । जनिष्यति हि पुत्रस्ते क्रूरकर्माऽति-
दारुणः २९ भ्राता जनिष्यते चापि ब्रह्मभूतस्तपोधनः । विश्वं हि ब्रह्म तपसा मया तस्मिन्-
समर्पितम् २९ एवमुक्त्वा महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा । प्रसादयामास पतिं पुत्रो मे
नेदृशो भवेत् । ब्रह्मणापसदस्त्वत्त इत्युक्तो मुनिरब्रवीत् ३० नैष संकल्पितः कामो मया
भद्रे तथास्त्विति । उग्रकर्मा भद्रेऽपुत्रः पितुर्भर्तुश्च कारणात् । पुनः सत्यवती वाक्यमेवमु-
क्त्वाऽब्रवीदिदम् ३१ इच्छँल्लोकानपि मुने सृजेथाः किं पुनः सुतम् । शमात्मकमृजुं त्वं मे
पुत्रं दातुमिहार्हसि ३२ काममेवं विधः पौत्रो मम स्यात्तत्र च प्रभो । यद्यन्यथा न शक्यं
वै कर्तुमेतद्विजोत्तम ३३ ततः प्रसादमकरोत्स तस्यास्तपसो बलात् । भद्रे नास्ति विशेषो
मे पौत्रे च वरवर्णिनि । त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति ३४ ततः सत्यवती पुत्रं
जनयामास भार्गवम् । तपस्यभिरतं हान्तं जमदग्निं शमात्मकम् ३५ भृगोश्चरुविपर्यासे
रौद्रवैष्णवयोः पुरा । यजनाद्वैष्णवेऽर्थांशे जमदग्निरजायत ३६ सा हि सत्यवती पुण्या
सत्यधर्मपरायणा । कौशिकीतिसमाख्याता प्रवृत्तेशं महानदी ३७ इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रेणुर्नाम
नराधिपः । तस्य कन्या महाभागा कामली नाम रेणुर्का ३८ रेणुकायां तु कामलयां तपो-

प्यमान शरीरानें घोरदर्शन व क्षत्रियांचा अंत करणारा असा गर्भ धारण करिती झाली २६.
अंतर्दृष्टीनें ऋचीकानें तें जाणलें. व तो ब्राह्मणश्रेष्ठ आपल्या सर्वोत्तम भार्येस ह्मणाला २७,
“ हे भद्रे, चरुचा व्यत्यास करणाऱ्या मातेनें तुझी मोठी हानि केली आहे. तुझा पुत्र
क्रूरकर्मे करणारा व अति दारुण होईल २८. व तुझा भ्राता ब्रह्मभूत व तपोधन निपजेल.
कारण मी त्याच्यामध्ये तपःसामर्थ्यानें सर्व वेद समर्पण केला आहे ” २९. पतीनें
याप्रमाणें सांगितलें असतां ती महाभागा सत्यवती आपल्या पतीची “ आपल्या वीर्यापासून
होणारा हा माझा पुत्र असा ब्राह्मणाधम न होवो ” अशी प्रार्थना करूं लागली. तेव्हां
तो मुनि ह्मणाला “ हे भद्रे, पिता व माता यांच्या दोषामुळे पुत्र उग्रकर्मे करणारा होत
असतो. पण माझ्या पुत्रानें उग्र व्हावें असा संकल्प मीं कधींही केला नव्हता. ” पतीचें हें
भाषण ऐकून सत्यवती पुनः म्हणाली ३०, ३१ ‘ मुने, मनांत आणिल्यास आपण मुर्लोक,
भुवर्लोक इत्यादि लोकांसही निर्माण कराल. मग पुत्राची कथा काय ? यास्तव शांतस्वरूप
व सरलस्वभाव पुत्र मला देण्यास आपण योग्य आहां ३२. हे द्विजोत्तम, ही अवश्य
होणारी गोष्ट जर मुळींच बदलतां येण्यासारखी नसली तर माझा व आपला पौत्र (नातु)
पाहिजे तर तसा होवो. (पण माझा पुत्र क्रूर निपजूं नये.) ’ तें ऐकून तपोवलानें त्या
मुनीनें तिच्यावर अनुग्रह केला. ‘ हे वर मागणारे भद्रे, पुत्र व पौत्र यांमध्ये मी मुळींच भेद
समजत नाहीं. यास्तव तूं जसें आतां ह्मणलेंस तसेंच होईल ’ ३३, ३४ त्यानंतर सत्यवतीस
भार्गव जमदग्नि हा पुत्र झाला. तो तपामध्ये अत्यंत रत, दमयुक्त व शांतस्वरूप
होता ३५. याप्रमाणें भार्गव ऋचीकाच्या देवता- आराधानामुळे तयार झालेल्या व विष्णु
आणि रुद्र यांच्या तेजानें भरलेल्या चरुचा पूर्वी विपर्यास झाल्याकारणानें त्यांतील
केवल वैष्णव अंशापासून जमदग्नि उत्पन्न झाला ३६. नंतर सत्यधर्मांमध्ये परायण असलेली
पुण्यवती सत्यवती कौशिकी या नांवाची महानदी होऊन वाहूं लागली ३७. इक्ष्वाकुवंशांत
उत्पन्न झालेला रेणु या नांवाचा एक राजा होता. त्याची महाभार्यवती कामली रेणुर्का

विद्यासाम्बन्धितः । आर्चीको जमदग्नीस्त जामदग्नीस्त सुदारुणम् ३९ सर्वविद्यानुगं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य धारकम् । राक्षं क्षत्रियदन्तारं प्रदीप्तमिव पावकम् ४० और्वस्यैव मृचीकस्य सत्यवत्यां महायशाः । जमदग्निस्तपोवीर्याज्जित्ते ब्रह्मविदां वरः ४१ मध्यमंश्च शुनः शेरुः शुनः पुच्छः कनिष्ठकः । विश्वामित्रं तु दायादं माधिः कुशिकनन्दनः ४२ जनयामास पुत्रं तु तपोविद्याज्ञानात्मकम् । प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां योऽयं सप्तर्षितां गतः ४३ विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा नाम्ना विश्वरथः स्मृतः । जज्ञे भृगुप्रसादेन कौशिकादंशवर्धनः ४४ विश्वामित्रस्य तु सुता देवरातादयः स्मृताः । प्रख्यातास्त्रियु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु ४५ देवश्रवाः कतिश्चैव यस्मात्कात्यायनाः स्मृताः । शालावत्यां हिरण्याक्षो रेणोर्जज्ञेऽथ रेणुमान् ४६ सांक्रुतिर्गालवश्चैवमुद्गलश्चेतिविश्रुताः । मधुच्छंदोजयश्चैवदेवलश्चतथाष्टकः ४७ कच्छपो हारितश्चैव विश्वामित्रस्य वै सुताः । तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनाम् ४८ पाणिनो बभ्रवश्चैव ध्यानजप्यास्तथैव च । पार्थिवा देवराताश्च शालंकायनवाष्कलाः ४९ लोहिता यामदूताश्चतथाकारिषवः स्मृताः । सौश्रुताः कौशिका राजंस्तथाऽन्ये सैंधवायनाः ५० देवलारेणवश्चैव याज्ञवल्क्याघमर्षणाः । औदुंबरा ह्यभिष्णातास्तारकायनचुंचुलाः ५१ शालावत्याहिरण्याक्षाःसांक्रुत्यागालवास्तथा । बादरायणिनश्चान्ये विश्वामित्रस्य धीमताः ५२ ऋषयन्तरविवाद्याश्च कौशिका बहवः स्मृताः । पौरवस्य महाराज ब्रह्मर्षेः

या नांवाची एक कन्या होती ३८. त्या कामळी रेणुकेच्याठायीं तप व विद्या यांनीं युक्त असलेल्या जमदग्नीनें अति दारुण जामदग्न्यास उत्पन्न केले ३९. तो सर्व विद्यांचा अभ्यास करणारा, श्रेष्ठ, व धनुर्वेदांत पारंगत होता. क्षत्रियांचा नाश करणारा तो राम देदीप्यमान अग्नीसारिखा होता ४०. तात्पर्य याप्रमाणें और्व ऋचीकाच्या तपोवीर्यापासून सत्यवतीच्या ठायीं महा यशस्वी व ब्रह्मवेद्यांत श्रेष्ठ असा जमदग्नि उत्पन्न झाला ४१. शुनःशेफ हा त्याचा मध्यम पुत्र व शुनःपुच्छ हा कनिष्ठ पुत्र होय. कुशिकनंदन गाधीनें विश्वामित्र नामक तप, विद्या व शांति यांनीं युक्त असलेल्या पुत्रास उत्पन्न केले. तो ब्रह्मर्षींच्या समतेस प्राप्त होऊन सप्तर्षींतील एक होऊन राहिला आहे ४२, ४३. धर्मात्मा विश्वामित्र विश्वरथ या नांवानें प्रसिद्ध होता. वंशाची वृद्धि करणारा तो भृगु प्रसादानें कौशिकापासून झाला. विश्वामित्राचे देवरातादिक पुत्र सांगितलेले आहेत. ते त्रिभुवनांत प्रसिद्ध आहेत. यास्तव त्यांचीं नांवे मी सांगतो ती ऐक ४४, ४५. देवश्रवा, कति व हिरण्याक्ष हे तीन शालावतीच्या ठायीं पुत्र झाले. त्यांतील कतीपासून कात्यायन झाले असें सांगितलें आहे. विश्वामित्रास रेणुसंज्ञक धर्मपत्नीच्या ठायीं रेणुमान्, सांक्रुति, गालव, मुद्गल, मधुच्छंद, जय व देवल असे सात पुत्र झाले. आणि दृषद्वतीच्या ठायीं अष्टक, कच्छप, व हारित असे तीन पुत्र झाले. त्या महात्म्या कौशिकाचे पौत्रादिक प्रसिद्ध आहेत ४६-४८. पाणिन, बभ्रव, ध्यानजप्य, पार्थिव, देवरात, शालंकायन, वाष्कल, लोहित, यामदूत, कारीषव, सौश्रुत व तसेच दुसरे सैंधवायन असे हे बारा कौशिक गोत्रज सांगितलेले आहेत ४९, ५०. देवल हे देवपुत्र, रेणव हे रेणूचे पौत्र, याज्ञवल्क्य, अघमर्षण, औदुंबर, अभिष्णात, तारकायन व चुंचुल हे शालावतीचे पौत्र व हिरण्याक्षाचे पुत्र होत. सांक्रुत्य व गालव हे रेणूचे पौत्र, व तसेच आणखी बादरायणिन हीं बुद्धिमान् विश्वामित्राचीं गोत्रापत्ये होत ५१, ५२. ते सर्व भिन्न

कौशिकस्य च । संबंधोऽप्यस्य वंशोऽस्मिन्नब्रह्मक्षत्रस्य विश्रुतः ५३ विश्वामित्रात्मजानां तु शुनःशेफोऽग्रजः स्मृतः । भार्गवः कौशिकत्वं हि प्राप्तः स मुनिसत्तमः ५४ विश्वामित्रस्य पुत्रस्तु शुनः शेफोऽभवत्किल । हरिदश्वस्य यज्ञे तु पशुत्वे दिनियोजितः ५५ देवैर्दत्तः शुनः । शेफो विश्वामित्राय वै पुनः । देवैर्दत्तः सवैयस्माद्देवरातस्ततोऽभवत् ५६ देवराता-दयः सप्त विश्वामित्रस्य वै सुताः । दृषद्वतीरु तश्चापि विश्वामित्रान्तथुष्टकः ५७ अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तो जन्हुगणो मया । अत ऊर्ध्वं श्वक्ष्यामि वंशमायोर्महात्मनः ५८ [१६३०] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि अमावसुवंशकीर्तनं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ आर्योः पुत्रास्तथा पंच सर्वे वीरा महारथाः । स्वैर्भानुतनयाया च प्रभायां जज्ञिरे नृप १ नहुषः प्रथमं जज्ञे वृद्धशर्मा ततः परम् । रंभोरजिरनेनाश्व त्रिषु लोकेषु विश्रुताः २ रजिः पुत्रशतानीह जनयामास पंच वै । राजेयमिति विख्यातं क्षत्रभि-न्द्रभयावहम् ३ यत्र देवासुरे युद्धे समुपश्रे सुदारुणे । देवाश्चैवासुराश्चैव पितामहमथाऽहु-वत् ४ आवयोर्भगवन्युद्धे को विजेता भविष्यति । ब्रूहि नः सर्वभूतेश श्रोतुमिच्छामि ते वचः ५ ब्रह्मोवाच ॥ येषामर्थाय संभ्रामे रजिरात्तायुधः प्रभुः । योत्स्यते ते जविष्यन्ति श्रील्लोकाच्च संशयः ६ यतो रजिर्धृतिस्तत्र श्रीश्च तत्र यतो धृतिः । यतो धृतिश्च श्रीश्चैव

प्रवरांच्या लोकांशीं दिवाह करण्यास योग्य असतात. याप्रमाणें पुष्कळ कौशिक सांगितलेले आहेत. हे महाराजा, पौरवराजा व वसिष्ठादिक ब्रह्मर्षि यांच्याशीं कौशिककुलाचा संबंध झाला आहे हें प्रसिद्ध आहे ५३. विश्वामित्राच्या पुत्रांतील शुनःशेफ हा थडील पुत्र झणून म्हटलें आहे. तो भृगुकुलोत्पन्न उत्तम मुनि कौशिकत्वास प्राप्त झाला ५४ म्हणजे तो विश्वामित्राचा पुत्र झाला. कारण हरिश्चंदाच्या यज्ञांत त्याचा पशूचे ठायीं विनियोग केला होता ५५. (पण विश्वामित्रानें दयेंने त्यास त्यांतून सोडविलें. त्यामुळें) देवांनीं त्यास विश्वामित्रास परत दिलें. देवांनीं त्यास परत दिल्यामुळें तो देवरात झाला ५६. याप्रमाणें विश्वामित्राचे देवरातादिक सात पुत्र झाले. दृषद्वतीस अष्टक हा पुत्र विश्वामित्रापासून झाला (हें वर सांगितलेंच आहे) ५७. अष्टकाचा पुत्र लौहि. असो; येषोप्रमाणें मी तुला जन्हुगण सांगितला. आतां महात्म्या आयूचा वंश सांगतो तो ऐक ५८. इति श्रीम. हरि. हरिवंश. अमावसुवंशकीर्तन नामक सत्ताविसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २७ ॥

वैशंपायनः— आयूचे पांच पुत्र होते. ते सर्व वीर व महारथ असून, हे राजा, राहूची कन्या जी प्रभा तिच्या ठायीं ते सर्व उत्पन्न झाले होते १. प्रथम नहुष झाला. त्यानंतर वृद्धशर्मा जन्मास आला. रंभ, रजि व अनेना हे तीन क्रमानें त्याच्या मागून झाले. ते तिन्ही लोकांत प्रसिद्ध होते २. रजिनें यालोकीं पांचशें पुत्र उत्पन्न केले. ते “ राजेय ” या नांवानें प्रसिद्ध असून तें क्षत्रकुल इंद्रास भयावह होतें ३. एकदां देव व असुर यांचें अति भयंकर युद्ध उद्भवलें असतां देव व असुर पितामहास झणाले “ भो भगवन्, या युद्धांत आह्मां दोघांतील कोण विजयी होईल ? तें, हे सर्वभूतेशा, आह्मांस सांग. आह्मीं तुझें वचन ऐकण्याची इच्छा करीत आहों ४, ५. ’ हें ऐकून ब्रह्मदेव झणालाः— ज्यांच्याकरितां हातांत शस्त्र घेऊन प्रभु रजि संग्रामांत युद्ध करूं लागेल ते त्रिभुवनास जिंकतील, यांत संशय नाही ६. कारण जेथें रजि तेथें धृति असते, जेथें धृति असते तेथें श्री असते; जेथें धृति व श्री असते तेथें

धर्मस्तत्र जयस्तथा ७ ते देवदानवाः प्रीता देवेनोक्ता रजेर्जये । अभ्ययुर्जयमिच्छन्तो
वृष्णाना भरतर्षभम् ८ स हि स्वर्भानुदीहिः प्रभायां सम्पद्यत । राजा परमतेजरवी
सोमवंशप्रवर्धनः ९ ते हृष्टमनसः सर्वैरजिदैतेयदैवताः । ऊचुरस्माज्जयाय त्वं गृहाण वक्रा-
सुक्म् १० अथोवाच रजिस्तत्र तयोर्वैदेवदैत्ययोः । स्वार्थज्ञः स्वार्थमुद्दिश्य यशः स्वं च
प्रकाशयत् ११ रजिरुवाच ॥ यदि दैत्यगणान्सर्वान्जित्वा शक्रपुरोगमाः । इंद्रो भवामि
धर्मेषु ततो योत्स्यामि संयुगे १२ देवाः प्रथमतोभूयःप्रत्यूचुर्हृष्टमानसाः । एवं यथेष्टं नृपते
कामः संपद्यतां तव १३ श्रुत्वा सुरगणानां तु वाक्यं राजा रजिस्तदा । पप्रच्छासुरमुख्यांस्तु
यथा देवानपृच्छत १४ दानवा दर्पपूर्णास्तु स्वार्थमेवानुगम्य ह । प्रत्यूचुस्तं नृपवरं साभि-
मानमिदं वचः १५ अस्माकमिन्द्रः प्रहादो यस्यार्थे विजयामहे । अस्मिस्तु समये राजं-
स्तिष्ठन्ना राजसत्तम १६ स तथेति ब्रुवन्नेव देवैरप्यभिचोदितः । भविष्यसींद्रो जित्वैवं
देवैरुक्तस्तु पार्थिवः । जवान दानवान्सर्वान्येऽवध्यावज्रपाणिनः १७ स विप्रनष्टां देवानां
परमश्रीः श्रियं वशी । निहत्यदानवान्सर्वानाजहार रजिः प्रभुः १८ ततो रजिमहावीर्य-
दैवैः सह शतक्रतुः । रजेः पुत्रोऽहमित्युक्त्वा पुनरेवाब्रवीद्वचः १९ इंद्रोऽसि तात देवानां
सर्वेषां नात्र संशयः । यस्याहमिन्द्रः पुत्रस्ते ख्यातिं यास्यामि कर्मभिः २० स तु शक्रवचः

धर्म व जय असतो ७. त्या देवानें रजीच्या जयाविषयीं असें सांगितलें असतां देव व
दानव आतिशय संतुष्ट झाले. आणि जयाची इच्छा करणारे ते त्या भरतश्रेष्ठाची प्रार्थना
कर-याकरितां त्याच्याकडे आले ८. तो प्रभेच्या ठायीं उत्पन्न झालेला परम तेजस्वी व
सोमवंशाची वृद्धि करणारा राजा राहूचा दौहित्र (कन्या पुत्र) होता हे वर समजलेंच
आहे ९. ज्यांच्या चिनांस आनंद झाला आहे असे ते सर्व दैत्य व देव रजीस ह्मणाले
कीं तूं आमच्या जयाकरितां श्रेष्ठ धनुष्य हातांत धर १०. तें ऐकून स्वार्थ जाणणारा रजि
आपल्या स्वार्थाकडे लक्ष्य देऊन व आपलें यश प्रकाशित करित त्या देवदैत्यांस
ह्मणाला ११. रजिः—अहो इंद्रप्रभृति देवहो, जर मी सर्व दैत्यगणांस जिंकून धर्मानें
इंद्र होत असलों तर मी संग्रामांत युद्ध करीन. तें ऐकून देव संतुष्ट चित्तानें पुनः त्यास
सर्वांच्या अगोदर असें ह्मणाले— “ हे नृपते, तुझ्या इच्छेप्रमाणें तुझा मनोरथ पूर्ण
होवो ” १२, १३. तें देवगणांचें वाक्य ऐकून राजा रजि तात्काल मुख्य असुरांसही देवांप्र-
माणेंच विचारूं लागला १४. पण दानव गर्वानें भरलेले होते. त्यांनीं आपल्या स्वार्थाक-
डेच दृष्टि देऊन अभिमानानें त्या श्रेष्ठ राजास असें ह्मटलें. “ आमचा इंद्र प्रहाद आहे.
व त्याच्या करितांच आर्हां विजय संपादन करीत आहों. यास्तव, हे राजा, या नियमा-
मध्येच तूं स्थिर होऊन रहा. (तूं देवांचाच इंद्र हो. आमचा इंद्र तूं कधींही होणार
नाहींस.) ” १५, १६. राक्षसांनीं याप्रमाणें त्यास सांगितलें असतां व देवांनींही त्यास पुनः
“ यांस जिंकून तूं इंद्र हो ” अशी प्रेरणा केली असतां इंद्रास अवध्य असलेल्या सर्व
दानवांस त्यानें मारिलें १७. व त्या परम तेजरवी व जितेंद्रिय रजि प्रभूनें सर्व दानवांचा
संहार करून देवांची नष्ट झालेली श्री पुनः परत आणली १८. तेव्हां महावीर्यवान् रजीस
सर्व देवांसह इंद्र “ मी रजीचा पुत्र आहे; ” असें ह्मणून पुनरपि असें बोलला १९.
“ हे तात, तूं सर्व देवांचा इंद्र आहेस यांत कांहीं संशय नाही. मी इंद्र तुझा पुत्र आहे.
व आतां उत्तम कर्मांच्या योगानें प्रसिद्ध होईन ” २०. इंद्राचें हें वचन ऐकून त्याच्या

श्रुत्वा वंचितस्तेन मायया । तथेत्येवाब्रवीद्राजा प्रियमाणः शतक्रतुम् २१ तस्मिंस्तु देवसदृशो
दिवं प्राप्ते महीपतौ । दायार्थान्द्रादाजन्धुराचारात्तनया रजेः २२ पंचपुत्रशतान्यस्य तद्वै
स्थानं शतक्रतोः । समाक्रान्त बहुधा स्वर्गलोकं त्रिविष्टपम् २३ ततो बहुतिथे काले समतीते
महाबलः । हतराज्योऽब्रवीच्छक्रो हतभागोबृहस्पतिम् २४ इन्द्र उवाच ॥ बदरीफलमात्रं वै
पुरोडाशं विधत्स्व मे । ब्रह्मर्षे येन तिष्ठेयं तेजसाऽऽप्यायितः सदा २५ ब्रह्मन्कृशोऽहं विमना
हतराज्यो हताशनः । हतौजा दुर्बलो मूढो रजिपुत्रैः कृतः प्रभो २६ बृहस्पतिरुवाच ॥
यद्येवं चोदितः शक्र त्वया स्यां पूर्वमेव हि । नाभविष्यत्त्वत्प्रियार्थमकर्तव्यं ममानघ २७
प्रयतिष्यामि देवेन्द्रत्वत्प्रियार्थं न संशयः । यथा भागं च राज्यं च न चिरात्प्रतिलप्स्यसे २८
तथात्तातकरिष्यामि माभूत्तेविक्रुवंसनः । ततः कर्म चकारास्य तेजसो वर्धनं तदा २९
तेषां च बुद्धिसंभोहमकरोद्द्विजसत्तमः । नास्तिवादाथशास्त्रं हि धर्मविद्वेषणं परम् ३०
परमं तर्कशास्त्राणामसतां तन्मनोगतम् । न हि धर्मप्रधानानां रोचते तत्कथांतरे ३१ ते
तद्बृहस्पतिकृतं शास्त्रं श्रुत्वाऽल्पचेतसः । पूर्वोक्तधर्मशास्त्राणान्भवन्द्द्वेषिणः सदा ३२ प्रव-
क्तुर्न्यायरहितं तन्मतं बहु मेनिरे । तेनाधर्मेण ते पापाः सर्व एव क्षयं गताः ३३ त्रैलोक्य-
राज्यं शक्रस्तु प्राप्य दुष्प्रापमेव च । बृहस्पतिःसादाद्धि परां निर्वृतिमभ्ययात् ३४ ते यदा

मायेनें तो फसला. व संतुष्ट झालेला तो राजा “ तथास्तु ” असें इंद्रास ह्मणाला २१.
पण तो देवतुल्य महीपति स्वर्गास गेला असतां त्याचे पुत्र इंद्रापासून वाडिलार्जित धन
वाटून मागू लागले. कारण पितृधन सर्व पुत्रांनीं वाटून घ्यावें असा आचार आहे. रजीच्या
पान्दशें पुत्रांनीं त्या शतक्रतूच्या स्थानाचें आक्रमण केलें. त्यांनीं देवलोकांतील स्वर्गाचे
अनेक विभाग केलें २२, २३. पुढें पुष्कळ काल गेला असतां ज्याचें राज्य व यज्ञभाग यांचें
रजिपुत्रांनीं हरण केलें आहे असा महाबलवान् इंद्र बृहस्पतीस ह्मणाला २४. इंद्रः— हे
ब्रह्मर्षे, बरो एवढा पुरोडाश मला दे. ह्मणजे त्याच्या तेजानें पुष्ट झालेला मी सदा तृप्त
होऊन राहीन २५. हे ब्रह्मन्, मी कृश व उद्विग्न झालों आहे. माझें राज्य व भोजन
यांचेंही शत्रूंनीं हरण केलें. हे प्रभो, रजिपुत्रांनीं मला ओजरहित, दुर्बल व मूढ करून
सोडिलें आहे २६ बृहस्पतिः— इंद्रा, असें जर आहे तर तूं मला प्रथमच कां सांगितलें
नाहींस ? कारण तुझ्या संतोषाकरितां मला अकार्य असें कांहीं एक नाहीं. हे देवेन्द्रा,
आतां मी तुझ्या प्रीत्यर्थ यत्न करीन. त्याविवर्यां तूं मनांत शंकाच बाळगूं नकोस. तुझा
भाग व राज्य तुला लवकरच प्राप्त होईल, असें मी करीन. इंद्रा, तूं आपलें चित्त खिन्न
होऊं देऊं नकोस. असें बोलून त्यानंतर त्याचें तेज वाढावें ह्मणून त्यानें अनुष्ठान केलें.
त्या श्रेष्ठ ब्राह्मणानें रजिपुत्रांच्या बुद्धीस भ्रंश पाडिला. धर्म नाहीं, ईश्वर नाहीं, इत्यादि
वाद ज्याच्यामध्ये आहेत असें नास्तिवादार्थशास्त्र त्यानें त्यांच्याकरितां निर्माण केलें. तें
शास्त्र धर्माचा परम द्वेष करणारं होतें. तर्कशास्त्रांतील तें श्रेष्ठ शास्त्र असून असज्जनांचें
मनागत त्यांत व्यक्त केलें होतें. पण धर्मप्रधान लोकांस तें सामान्य कथाप्रसंगींही आवडत
नाहीं २७-३१. असो; बृहस्पतीनें केलेलें तें शास्त्र ऐकून ते अल्पबुद्धि मूढ पूर्वीच्या धर्मशा-
स्त्रांचा सदा द्वेष करूं लागले ३२. न्यायरहित असा उपदेश करणाऱ्या त्याचें मत ते फार मानूं
लागले. आणि त्या अधर्मांमुळे ते सर्व पापी रजिपुत्र नाश पावले. तेव्हां बृहस्पतीच्या प्रसा-
दानें दुष्प्राप्य त्रैलोक्यराज्यास प्राप्त होऊन इंद्र परमसंतुष्ट झाला ३३, ३४. परंतु ते जेव्हां

तु सुसंभूटा रागोन्मत्ता विधर्मिणः । ब्रह्मद्विषश्च संवृत्ता इतर्वीर्यपराक्रमाः ३५ ततो लेभे
सुरैश्वर्यमिन्द्रःस्थानं तथोत्तमम् । हत्वा रजिसुतांस्त्वान्कामक्रोधपरायणान् ३६ य इदं
च्यावनं स्थानात्प्रतिष्ठां च शतक्रताः । शृणुयःद्वारयेद्वापि न स दौरात्म्यमाप्नुयात् ३७
[१६६७] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि आयुर्वंशकीर्तनं नाम
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ रंभोऽनपत्यस्तत्रासीद्वंशं वक्ष्याम्यनेनसः । अनेनसः सुतो राजा प्रति-
क्षत्रो महायशाः १ प्रतिक्षत्रसुतश्चापि संजयो नाम विश्रुतः । संजयस्य जयः पुत्रो विजय-
स्तस्य चात्मजः २ विजयस्य कृतिः पुत्रस्तस्य हर्यश्वतः सुतः । हर्यश्वतसुतो राजा सहदेवः
प्रतापवान् ३ सहदेवस्य धर्मात्मा नदीन इति विश्रुतः । नदीनस्य जयत्सेनो जयत्सेनस्य
संकृतिः ४ संकृतेरपि धर्मात्मा क्षत्रधर्मा महायशाः । अनेनसः समाख्याताः क्षत्रवृद्धस्य मे-
शृणु ५ क्षत्रवृद्धात्मजस्तत्र सुनहोत्रो महायशाः । सुनहोत्रस्य दायदाहयः परमधार्मिकाः ६
काशः शलश्च द्वावेतौ तथा गृत्समदः प्रभुः । पुत्रो गृत्समदस्यापि शुनको यस्य शौनकाः ७
ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव वैश्याः शूद्रास्तथैव च । शलात्मजश्चाष्टिषेणस्तनूजस्तस्य काशकः ८
काशस्य काशयो राजन्पुत्रो दीर्घतपास्तथा । धन्वस्तु दीर्घतपसो विद्वान्धन्वंतरिस्ततः ९ तप-
सांते सुमहतो जातो वृद्धस्य धीमतः । पुनर्धन्वंतरिर्देवो मानुषेष्विह जज्ञिवान् १० जनमे-
जय उवाच ॥ कथं धन्वंतरिर्देवो मानुषेष्विह जज्ञिवान् । एतद्वेदितुमिच्छामि तन्मे ब्रूहि

अत्यंत मूढ, तृष्णेनें उन्मत्त, विधर्मी व ब्रह्मद्वेषे झाले तेव्हांच त्याचें वीर्य व पराक्रम नष्ट झाला ३५. त्यानंतर काम व क्रोध यांमध्ये तल्लीन झालेल्या त्या सर्व रजिपुत्रांस मारून इंद्र देवांचें प्रभुत्व व उत्तम स्थान यांस प्राप्त झाला ३६. इंद्राचें हें स्वस्थानापासून भ्रष्ट होणें व पुनः प्रतिष्ठा यांचें जो श्रवण व मनन करितो तो दुरात्मतेस प्राप्त होत नाही ३७. इति श्रीम. खिल. हरि. हरिवं. आयुर्वंशकीर्तननामक अष्टाविसावा अध्याय समाप्तः झाला ॥ २८ ॥

वैशंपायनः—त्यांतील रंभ अपत्यरहित होता. यास्तव मी आतां अनेनाचा वंश सांगितों. अनेनाचा महायशस्वी पुत्र राजा प्रतिक्षत्र ह्मणून होता. प्रतिक्षत्राचा पुत्रही संजय या नांवानें प्रसिद्ध होता. संजयाचा पुत्र जय; त्याचा आत्मज विजय १, २; विजयाचा पुत्र कृति; कृतीचा पुत्र हर्यश्वत, हर्यश्वताचा प्रतापवान् पुत्र राजासहदेव ३. व सहदेवाचा धर्मात्मा नदीन ह्मणून प्रख्यात पुत्र होता. नदीनाचा जयत्सेन, जयत्सेनाचा संकृति ४; संकृतीचाही धर्मात्मा व महायशस्वी क्षत्रधर्मा व त्या क्षत्रवृद्धाचे अनेनस ह्मणून पुत्र सांगितलेले आहेत, हें तूं मजपासून ऐक ५. त्यांतील महायशस्वी सुनहोत्र हा क्षत्रवृद्धाचा पुत्र होता. सुनहोत्राचे परमधार्मिक तीन पुत्र होते ६. काश व शल हे दोघे आणि त्याचप्रमाणें तिसरा प्रभु गृत्समद. गृत्समदाचाही पुत्र शुनक. शौनक हे त्याचे पुत्र होत ७. त्या गृत्समदाच्या संततींत शुनकादि ब्राह्मण, क्षत्रिक, वैश्य व त्याचप्रमाणें शूद्र पुत्र झाले. शल हा मध्यम सप्तहोत्र-पुत्र. त्याचा पुत्र आष्टिषेण, त्याचा काशक ८; आणि हे राजा, काशाचे पुत्र काशय या नांवानें प्रसिद्ध होते. त्यांतील प्रथम पुत्र दीर्घतपाः, दीर्घतपाचा धन्व, व धन्वाचा विद्वान् धन्वंतरी ९. मोठ्या तपाच्या शेवटीं वृद्ध व बुद्धिमान् अशा त्याच्यापासून धन्वंतरी देव मानुषांमध्ये यालोकीं पुनः जन्मला १०. जनमेजयः—धन्वंतरी देव यालोकीं मानुषांमध्ये कसा

यथानथम् ११ वैशंपायन उवाच ॥ धन्वंतरेः संभवोऽयं श्रूयतां भरतर्षभ । जातः स हि समुद्रात् मथ्यमाने पुरामृते १२ उत्पन्नः कलशात्पूर्वं सर्वतश्च श्रियावृतः । अभ्यसन्नसिद्धि-कार्यं हि विष्णुं दृष्ट्वा हि तस्थिवान् १३ अब्जस्त्वामिति होवाच तस्मादब्जस्तु सः स्मृतः । अब्जः प्रोवाच विष्णुं वै तव पुत्रोऽस्मि वै प्रभो १४ विधत्स्व भागं स्थानं च मम लोके सुरेश्वर । एवमुक्तः स दृष्ट्वा वै तथ्यं भोवाच तं प्रभुः १५ कृतो यज्ञविभागो हि यज्ञियैर्हिंसुरैः पुरा । देवेषु विनियुक्तं हि विद्धि होत्रं महर्षिभिः १६ न शक्यमु-पहोमा वै तुभ्यं कर्तुं कदाचन । अर्वाग्भूतोऽसि देवानां पुत्र त्वं तु न हीश्वरः १७ द्विती-यायां तु संभूत्यां लोके ख्यातिं गमिष्यसि । अणिमादिश्च ते सिद्धिर्गर्भस्थस्य भाविष्यति १८ तेनैव त्वं शरीरेण देवत्वं प्राप्स्यसे प्रभो । चरुमंत्रैर्व्रतैर्जप्यैर्यक्ष्यन्ति त्वां द्विजातयः १९ अष्टधा त्वं पुनश्चैवमायुर्वेदं विधास्यासि । अवश्यं भावी ह्यर्थोऽयं प्राग्दृष्टस्त्वब्जयोनिना २० द्वितीयं द्वापरं प्राप्य भविता त्वं न संशयः । इमं तस्मै वरं दत्त्वा विष्णुरन्तर्दधे पुनः २१ द्वितीये द्वापरे प्राप्ते सौ नहोत्रिः सकाशराट् । पुत्रकामस्तपस्त्रेपे धिन्वन्दीर्घतपास्तदा २२ प्रपद्ये देवतां तां तु या मे पुत्रं प्रदास्यति । अब्जं देवं सुतार्थाय तदस्त्राधितवाङ्मयः २३ ततस्तुष्टः स भगवानब्जः प्रोवाच तं नृपम् । यदच्छासि वरं ब्रूहि तत्ते दास्यामि सुव्रत २४

उत्पन्न झाला ह जाणण्याची मी इच्छा करितो. यास्तव तें मला जसें असेल तसें सांग ११. वैशंपायन — भरतर्षभा, हा धन्वंतरीचा संभव ऐक. पूर्वी अमृताकरितां समुद्रमंथन चालत अस्तांना समुद्रापासून हा झाला १२. सर्व वाजूनीं कांतीनें आवृत असलेला हा पूर्वी समुद्रापासून उत्पन्न झाला. व सिद्धीकार्याकरितां विष्णूचें ध्यान करीत विष्णूकडे पाहत तो राहिला १३ जलापासून उत्पन्न झाल्यामुळे तूं अब्ज आहेस. असें विष्णु त्यास झणाला. व त्यामुळे त्याचें अब्ज हें नांव प्रसिद्ध झालें. तो अब्ज विष्णूस झणाला “ प्रभो, मी तुझा पुत्र आहे. यारतव हे सुरेश्वरा, लोकां-मध्ये माझा भाग व स्थान यांची योजना कर. ” तो असें बोलला असतां प्रभूनें विचार करून य त असें तथ्य वचन सांगितलें १४. १५. “ यज्ञिय देवांनीं पूर्वी यज्ञविभाग केला आहे. महर्षींनीं होमास उचित असलेलें द्रव्य देवांच्या ठायीं विनियुक्त केलें आहे. असें जाण १६. यास्तव आतां तुझ्याकरितां क्षुद्र उपहोस करितां येणें मुळींच शक्य नाही. हे पुत्रा. तूं देवांच्या मागून झाला आहेस. त्यामुळे तूं ईश्वर नव्हेस १७. पण दुसऱ्या जन्मीं तूं यालाकें प्रसिद्ध होशील. गर्भामध्ये असतांनाच तुला आणिमादि सिद्धि प्राप्त होतील १८. हे प्रभो, त्याच शरीरानें तूं देवत्वास प्राप्त होशील. त्यानंतर द्विज चरुमंत्र, व्रतें, जप इत्यादिकांच्या योगानें तुझी पूजा करतील १९. तूं आयुर्वेदाचे पुनः आठ भाग करशील. ही अवश्य होणारी गोष्ट असून अब्जयोनी ब्रह्मदेवानें त्याच्याविषयीं पूर्वीच निश्चय केलेला आहे २०. द्वितीय द्वापरांत तूं याप्रमाणें उत्पन्न होशील यांत संशय नाही. असा त्यास वर देऊन विष्णु गुप्त झाला २१ पुढें दुसरे द्वापरयुग लागलें असतां पुत्राची इच्छा करणऱ्या काशिराजानें देवांस तृप्त करीत दीर्घतप केलें. त्यामुळे त्या नहो-त्रीस दीर्घतप असें नांव प्राप्त झालें २२. ‘ जी देवता मला पुत्र देईल त्या देवतेस मी शरण जात आहे ’ असें म्हणून हे राजा, त्यानें पुत्राकरितां धन्वंतरी देवाची आराधना केली २३. तिच्या योगानें संतुष्ट झालेला तो भगवान् अब्ज त्या राजास म्हणाला ‘ हे

नृप उवाच ॥ भगवन्न्यादि तुष्टस्त्वं पुत्रो मे ख्यातिमान् भव । तथेति समनुज्ञाय तत्रैवान्त-
रधीयत २५ तस्य गेहे समुत्पन्नो देवो धन्वन्तरिस्तदा । काशिराजो महाराज सर्वरोगप्रणा-
शनः २६ आयुर्वेदं भद्राजात्प्राप्येह भिषजां क्रियाम् । तमष्टधा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्यः
प्रत्यपादयत् २७ धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विश्रुतः । अथ केतुमतः पुत्रो वीरो
भीमरथः स्मृतः २८ सुतो भीमरथस्यापि दिवोदासः प्रजेश्वरः । दिवोदासस्तु धर्मात्मा
वागणस्य धिपोऽभवत् २९ एतस्मिन्नेवकालेत्पुरीं वाराणसीं नृप । शून्यां निवासयामास
क्षेमको नाम राक्षसः ३० शप्ताहि सा मतिमता निकुंभेन महात्मना । शून्या वर्षसहस्रं वै
भवित्री नात्र संशयः ३१ तस्यां तु शतमात्रायां दिवोदासः प्रजेश्वरः । विषयां ते पुरीं
रम्यां गोमत्यां सन्यवेशयत् ३२ भद्रश्रेण्यस्य पूर्वं तु पुरीं वाराणसीत्यभूत् । भद्रश्रेण्यस्य
पुत्राणां शतमुत्तमधन्विताम् ३३ हत्वा निवेशयामास दिवोदासो नरर्षभः । भद्रश्रेण्यस्य
तद्राज्यं हृतं तेन बलीयसा ३४ जनमेजय उवाच ॥ वाराणसीं निकुंभस्तु किमर्थं शप्तवात्
प्रभुः । निकुंभकश्च धर्मात्मा स्त्रिद्विक्षेत्रं शशाप यः ३५ वैशंपायन उवाच ॥ दिवोदासस्तु
राजर्षिर्नगरीं प्राप्य पार्थिव । वसति स्म महातेजाः स्कीतायां तु नराधिपः ३६ एतस्मिन्नेव
काले तु कृतदारो महेश्वरः । देव्याः स प्रियकामस्तु न्यवसच्छ्रुवशुराचिके ३ देवाज्ञया
पार्षदा ये त्वधिरूपास्तपोधनाः । पूर्वोक्तैरुपदेशैश्च तोषयन्ति स्म पार्वतीम् ३८ हृष्यते वै
महादेवी मेना नैव प्रहृष्यति । जुगुप्सत्यसकृत्तां वै देवीं देवं तथैव सा ३९ सपा-

सुवता, तुला इष्ट असलेला वर माग. मी तो तुला देईन, २४ नृपः—हे
भगवन्, तूं जर मजवर संतुष्ट झाला असशील तर माझा ख्यातिमान् पुत्र
हो. तें ऐकून ठीक आहे, असें ह्मणून तो तेथेंच गुप्त झाला २५. त्यानंतर तो देव
धन्वंतरी त्याच्या गृहांत उत्पन्न झाला हे महाराजा, तो काशिराजा सर्व रोगांचा
नाश करणारा झाला. भद्राजापासून आयुर्वेद व भिषक-क्रिया यांस प्राप्त
करून घेऊन व पुनः त्याचे आठ भाग करून त्यानें शिष्यांस ती विद्या शिकविली २६, २७.
धन्वंतरीचा केतुमान् ह्मणून प्रसिद्ध पुत्र झाला. केतुमानाचा पुत्र वीर भीमरथ; भीमर-
थाचा पुत्र प्रजेश्वर दिवोदास. तो धर्मात्मा दिवोदास वाराणसीचा राजा असतांना एकदां
वाराणसी नगरी शून्य झाली. तेव्हां रुद्रानुचर क्षेमकनामक राक्षसानें ती नगरी वस-
विली २८-३०. 'ही नगरी सहस्र वर्षे शून्य होईल यांत कांहीं संशय नाही', असा
माहात्म्या निकुंभानें तिला शाप दिला होता. तिला असा शाप होताच प्रजेश्वर दिवोदासानें
आपल्या देशाच्या सीमेवर गोमतीच्या तीरीं दुमरी रम्य नगरी वसाविली. (यदुवंशीय
महिष्मपुत्र) भद्रश्रेण्य राजाची पूर्वी ती वाराणसी नगरी होती. पण भद्रश्रेण्याच्या
उत्तम धनुर्वर शंभर पुत्रांस मारून दिवोदास राजश्रेष्ठानें ती नगरी वसाविली. तात्पर्य
त्या बलाढ्य राजानें भद्रश्रेण्याचें तें राज्य हरण केलें ३१-३४. जनमेजयः—प्रभु निकुंभानें
वाराणसीस कां शाप दिला. त्या धर्मात्म्यानें मोक्षक्षेत्रास शाप दिला हें आश्चर्यच आहे ३५.
वैशंपायनः-राजा, जेव्हां राजर्षि दिवोदास त्या विस्तीर्ण नगरींत येऊन राहूं लागला. त्याचवेळीं
ज्यानें विवाह केला आहे, असा महेश्वर देवीचें प्रिय करण्याकरितां श्वशुराच्या येथें रहात
होता. त्या देवाच्या आज्ञेनें त्याचे तपोधन व विलक्षण स्वरूपाचे पार्षदपूर्वोक्त उपदेशांनीं
पार्वतीस संतुष्ट करित असत ३६-३८. यामुळें पार्वती आनंदित होई. पण मेना आनंदित

र्षदस्त्वनाचारस्तव भर्ता महेश्वरः । दरिद्रः सर्वदैवासौ शीलं तस्य न वर्तते ४०-
मात्रा तथोक्ता वरदा स्त्रीस्वभावाच्च चुक्रुधे । स्मितं कृत्वा च वरदा भवपार्श्वमथागतत् ४१
विवर्णवदना देवी महादेवमभाषत । नेह व्रत्याम्यहं देव नय मां स्वं निकेतनम् ४२ तथा
कर्तुं महादेवः सर्वलोकानवैक्षित । वासार्थं रोचयामास पृथिव्यां कुरुवन्दन ४३ वारा-
णसी महातेजाः सिद्धिक्षेत्रं महेश्वरः । दिवोदासेन तां ज्ञात्वा निदिष्टां नगरीं भवः ४४
पार्श्वे तिष्ठन्तस्माद्भूय निकुंभमिदमब्रवीत् । गणेश्वर पुरीं गत्वा शून्यां वाराणसीं कुरु ४५
मृदुनैवाभ्युपायेन ह्यतिवर्यिः स पार्थिव । ततो गत्वा निकुंभस्तु पुरीं वाराणसीं तदा ४६
स्वप्ने निदर्शयामास कण्डुकं नाम नापितम् । श्रेयस्तेऽहं करिष्यामि स्थानं मे रचयाऽ-
नघ ४७ मद्रूपां प्रतिमां कृत्वा नगर्यन्ते तथैव च । ततः स्वप्ने यथोद्दिष्टं सर्वं कारितवा-
नृप ४८ पुरीं द्वारे तु विज्ञाप्य राजानं च यथाविधि । पूजां तु महतीं तस्य नित्यमेव
प्रयोजयत् ४९ गंधैश्च धूपमाल्यैश्च प्रोक्षणीयैस्तथैव च । अन्नपानप्रयोगैश्च अत्यद्भुतमिवा-
मवत् ५० एवं संपूज्यते तत्र नित्यमेव गणेश्वरः । ततो वरसंहसं तु नागराणां प्रयच्छति ।
पुत्रान्निष्पन्नान् आयुश्च सर्वाङ्कामांस्तथैव च ५१ राजस्तु महिषी श्रेष्ठा सुयशा नाम विश्रुता ।
पुत्रार्थमागता देवी साध्वी राज्ञा प्रचोदिता ५२ पूजां तु विपुलां कृत्वा देवी पुत्रमयाचत ।
पुनः पुनरथागत्य बहुशः पुत्रकारणात् ५३ न प्रयच्छति पुत्रं हि निकुंभः कारणेन हि ।

होत नसे. उलट " तुझा महेश्वर भर्ता पार्षदांसह आचारशून्य आहे. तो सर्वदां दरिद्रो असून त्याला शील ह्मणून मुळीं नाहीच. " असें ह्मणून ती त्या देवीची व देवाची वारं-
वार निंदा करी ३९, ४०. पण आई असें बोलली असतां ती वरदा देवी स्त्रीस्वभावमुळे रागावली. व थोड हंसून ती शंकराजवळ गेली ४१. जिचे तोंड उतरलें आहे अशी ती देवी महादेवास ह्मणते:— देवा, मी येथे यापुढें रहाणार नाहीं. मला आपण स्वस्थानीं न्या. तेव्हां तिच्या इच्छेप्रमाणें करण्याकरितां महादेवानें सर्व लोक पाहिले. व हे कुरुवन्दना, त्यांतील पृथ्वीवरील वाराणसी सिद्धिक्षेत्र, त्या महातेजस्वी महेश्वरानें आपल्या निवासार्थ पसंत केलें. पण ती नगरी दिवोदासनें वसविली आहे, असें पाहून भवानें जवळच असलेल्या निकुंभास हाक मारून असें सांगितलें. ' गणेश्वरा, वाराणसी नगरीस जाऊन मृदु उपायानेंच ती शून्य कर. कारण तेथील राजा फार वीर्यवान् आहे. ' तें ऐकून निकुंभ वाराणसीस गेला. त्यानें कुंडनामक नापिकास स्वप्नांत साक्षात्कार दाखविला. तो त्यास म्हणाला हे निष्पाप नापिका मी तुझे कल्याण करीन. पण नगराबाहेर माझे मंदिर बांधून त्यांत माझ्यासारखीच मूर्ति करून बशीव. ' त्यानंतर त्या नापिकानें स्वप्नांत पाहिल्याप्रमाणें सर्व केलें ४२--४८. राजाची विनंति करून नगराच्या दारांत त्यानें त्याचें मंदिर बांधिलें व मूर्तीची स्थापना केली. नापिकानें त्याची यथाविधि मोठी पूजा नित्य चालविली. गंध, पुष्प, धूप, दीप, प्रोक्षणीय द्रव्ये, अन्न, पान इत्यादि उप-
चारांच्या योजनेमुळे तें पूजन अतिशय अद्भुत होत असे ४९, ५०. याप्रमाणें त्या गणेश्वराची तेथें नित्य मोठी पूजा होऊं लागली. त्यानें नगरांतील लोकांस पुत्र, सुवर्ण, आयुष्य त्याचप्रमाणें सर्व काम इत्यादि सहस्रावधि वर देण्याचा क्रम चालविला ५१. राजाची सुयशानामक श्रेष्ठ व प्रसिद्ध राणी होती. राजानें आज्ञा केली असतां ती साध्वी देवी गणेश्वराच्या मंदिरांत आली ५२. त्या देवीनें

राजा तु यदि नः कुप्येत्कार्यसिद्धिस्ततो भवेत् ५४ अथ दीर्घेण कालेन क्रोधो राजा न माविशत् । भूत एष महान्द्वारि नागराणां प्रयच्छति ५५ प्रीतो वरान्वै शतशो मम किं न प्रयच्छसि । मामकैः पूज्यते नित्यं नगर्यां मे सदैव हि ५६ विज्ञापितो मयाऽत्यर्थं देव्या मे सुप्रकारणात् । न ददाति च पुत्रं मे कृतघ्नः केन हेतुना ५७ ततो नार्हति सत्कारं मत्सकाशाद्विशेषतः । तस्मात्तु नाशयिष्यामि स्थानमस्य दुरात्मनः ५८ एवं स तु विनिश्चित्य दुरात्मा राजकिल्बिषी । स्थानं गणपतेस्तस्य नाशयामास दुर्मतिः ५९ भग्नमायतनं दृष्ट्वा राजानमशपत्प्रभुः । यस्मादनपराधस्य त्वया स्थानं विनाशितम् । पुर्यकस्मादियं शून्या तत्र नूनं भविष्यति ६० ततस्तेन तु शापेन शून्या वाराणसी तदा । शप्त्वा पुरीं निकुंभस्तु महादेवमथागमत् ६१ अकस्मात्तु पुरी सा तु विद्रुता सर्वतो दिशम् । तस्यां पुर्यां ततो देवो निर्ममे पदमात्मनः ६२ रमते तत्र वै देवो रममाणो गिरेः सुताम् । न रतिं तत्र वै देवी लभते गृहविष्मयात् । वसाम्यत्र न पुर्यां तु देवी देवमथाब्रवीत् ६३ देव उवाच ॥ नाहं वैश्व निवत्स्यामि अविमुक्तं हि मे गृहम् । नाहं तत्र गमिष्यामि गच्छ देवि गृहं प्रति ६४ हसन्नुवाच भगवान्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः । तस्मात्त दविमुक्तं हि प्रोक्तं देवेन वै

त्याची मोठी पूजा बांधून पुत्रांची याचना केली. ती पुत्राकरितां वारंवार मंदिरांत येऊन प्रार्थना करीत असे ५३. पण कांहीं कारणानें निकुंभ तिला पुत्र देईना. (त्याच्या मनांतील आशय असा कीं) राजा जर आमच्यावर रागावला तर आमची कार्यसिद्धि होईल ५४. पुढें पुष्कळ दिवस गेल्यावर राजास क्रोध आला. (तो ह्मणाला—) या नगराच्या द्वारांत हे कोणी मोठें भूत आहे. तें संतुष्ट होऊन नगरांतील लोकांना शेंकडों वर देतें; पण मला कांहीं देत नाहीं. माझ्या नगरामध्यें माझे लोक याची प्रत्यहीं सतत पूजा करितात ५५, ५६. पुत्रांकरितां मी देवीकडून त्याची पुष्कळ प्रार्थना करविली. पण तो कृतघ्न कांहीं कारणानें मला पुत्र देत नाहीं ५७. यास्तव विशेषतः माझ्याकडून त्याचा सत्कार होणें उचित नाहीं. मी आतां या दुरात्म्याचें स्थान नाहींसें करून टाकितों. असा विचार करून त्या दुष्ट पापी राजानें त्या गणपतीच्या स्थानाचा नाश कराविला ५८, ५९. आपलें स्थान भग्न झालें आहे, असें पाहून त्या प्रभूनें राजास असा शाप दिला. ' ज्याअर्थीं मज निरपराध्याचें स्थान तूं मोडविलें आहेस, त्याअर्थीं खरोखर तुझी ही नगरी अकस्मात् शून्य होईल ' ६०. त्यानंतर त्या शापाच्या योगानें वाराणसी तात्काल शून्य झाली. इकडे निकुंभ नगरीस शाप दऊन महादेवाकडे आला ६१. ती नगरी एकाएकीं चोहोंकडून जनरहित झाली. (ह्मणजे त्यांतील लोक भिऊन पळून गेले.) त्यानंतर देवानें त्या नगरींत आपलें स्थान निर्मिलें. देव आपल्या स्वरूपास अनुरूप अशा त्या शून्य नगरांत पार्वतीशीं रममाण होत राहिला. पण शंकराच्या अविमुक्त गृहाविषयीं आश्चर्यचकित झालेल्या देवीला तेथें चैन पडेना. ती महादेवास ह्मणाली, मी या नगरींत राहत नाहीं ६३. देवः— मी नित्य मुक्त ईश्वर शरीराख्य गृहांत राहणार नाहीं; कारण त्रिकालींही मुक्त न होणारें (म्हणजे आत्म-स्वरूपभूत प्रत्यक्—चैतन्य हेंच) माझें गृह आहे. यास्तव, हे देवि, तुला इष्ट असलेल्या संसार प्रदेशांतील शरीररूपी गृहामध्यें मी येणार नाहीं; तूं हवीतर जा. भगवान् त्रिपुरांतक त्र्यम्बकानें तिला असें हंसत म्हटलें. स्वतः देवानेंच त्या नगरीला अविमुक्त ह्मटलें

स्वयम् ६५ एवं वाराणसी शप्ता अविमुक्तं च कीर्तितम् ६६ यस्मिन्वसति वै देवः सर्वदेव-
नमस्कृतः । युगेषु त्रिषु धर्मात्मा सह देव्या महेश्वरः ६७ अन्तर्धानं कलौ याति तत्पुरं हि
महात्मनः । अंतर्हिते पुरे तस्मिन्पुरी सा वसते पुनः । एवं वाराणसी शप्ता निवेशं पुनरा-
गता ६८ भद्रश्रेण्यस्य पुत्रो वै दुर्दमो नामविश्रुतः । दिवोदासेन बालेति घृणया स च
वर्जितः ६९ हैहयस्य तु दायाद्यं कृतवान्वै महीपतिः । आजह्ने पितृदायाद्यं दिवोदासहतं
बलात् ७० भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्दमेन महात्मना । वैरस्यांतं महाराज क्षत्रियेण विधि-
त्सता ७१ दिवोदासाद्रवृषद्वत्यां वीरो जज्ञे प्रतर्दनः । तेन पुत्रेण बालेन प्रहतं तस्य वै
पुनः ७२ प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सभार्गो बभूवतुः । वत्सपुत्रो ह्यलर्कस्तु सन्नतिस्तस्य
चात्मजः ७३ अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः । अलर्कं प्रति राजर्षिं लोकैर्गीतः
पुरातनैः ७४ षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च । युवा रूपेण संपन्न आसीत्काशिकुलो-
द्भवः ७५ लोपामुद्रप्रसादेन परमायुरवाप सः । तस्यासीत्सुमहश्चाज्यं रूपयौवनशालिनः ।
शापस्यान्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम् ७६ रम्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं पुनः ।
सन्नतेरपि दायाद् सुनीथो नाम धार्मिकः ७७ सुनीथस्य तु दायादः क्षेम्यो नाममहायशः ।
क्षेम्यस्य केतुमान्पुत्रः सुकेतुस्तस्य चात्मजः ७८ सुकेतोस्तनयश्चापि धर्मकेतुरिति स्मृतः ।
धर्मकेतोस्तुदायादः सत्यकेतुर्महारथः ७९ सत्यकेतुस्तनयश्चापि विभुर्नाम प्रजेश्वरः । आनर्तस्त
विभांः पुत्रः सुकुमारस्तु तत्सुतः ८० सुकुमारस्य पुत्रस्तु धृष्टकेतु सुधार्मिकः । धृष्टकेतो-

आहे ६४, ६५. राजा, याप्रमाणें वाराणसीला शाप झाला व त्या नगरीस अविमुक्त हें नांव
पडलें ६६. सर्व देव ज्यास नमस्कार करितात असा तो धर्मात्मा महेश्वर तीन युगांमध्ये
देवीसह तेंथें राहतो ६७. व त्या महात्म्याचें तें नगर कलियुगांत अंतर्धान पावतें. (तो
परमेश्वर नगर गुप्त झाल्यावरही गुप्तपणें तेंथें राहतो.) ती त्याची नगरी गुप्त झाली
असतां कलियुगांत पुनः ती वसते. याप्रमाणें वाराणसीला शाप होऊन ती पुनरपि
वसली ६८. असो; भद्रश्रेण्याचा दुर्दम ह्मणून प्रसिद्ध पुत्र होता; पण तो बालक आहे, असें
समजून दिवोदासानें दयेनें त्याला मारिलें नाहीं ६९. त्या राजपुत्रानें हैहया (सहस्रार्जु
नाचे) पुत्रत्व स्वीकारून दिवोदासानें हरण केलेलें आपल्या पित्याचें राज्य बलात्कारानें
परत मिळविलें. सारांश, हे महाराजा, भद्रश्रेण्याच्या महात्म्या व खऱ्या क्षत्रीय दुर्दम पुत्रानें
सूड उगविण्याच्या इच्छेनें असें केलें. दिवोदासापासून वृषद्वतीच्या ठायीं वीर प्रतर्दन झाला.
त्यानें बाल्यअवस्थेंतच तें नगर पुनः परत मिळविलें ७०-७२. प्रतर्दनाला वत्स व भार्ग
असे दोन पुत्र होते. व त्याचा पुत्र अलर्क. व अलर्काचा सन्नति. अलर्क हा काशीराजा
सत्यप्रतिज्ञ व ब्राह्मणांचा मोठा भक्त होता. त्या राजर्षि अलर्कास उद्देशून पुरातन लोकांनीं
असें ह्मटलें आहे. तो काशिकुलोद्भव साठसहस्र व साठशत वर्षे तरुण व रूपसंपन्न
राहिला. अगस्त्याची जी लोपामुद्रा तिच्या प्रसादानें त्याला इतकें आयुष्य प्राप्त झालें
होतें. त्या रूपयौवनशाली राजाचें फार मोठें राज्य होतें. वाराणसीचा शाप निवृत्त होताच
त्या महापराक्रमी राजानें क्षेमक राक्षसास मारून रम्य वाराणसी पुनः वसाविली. सन्नतीचा-
ही सुनीथ नामक धार्मिक पुत्र होता. सुनीथाचा पुत्र महायशस्वी क्षेम्य. क्षेम्याचा पुत्र
केतुमान, केतुमानाचा सुकेतु ७३-७८. सुकेतूचा पुत्र धर्मकेतु, धर्मकेतूचा महारथ सत्य-
केतु ७९. सत्यकेतूचा पुत्र प्रजेश्वर विभु, विभूचा पुत्र आनर्त आनर्ताचा पुत्र सुकुमार.

स्तुदायादो वेणुहोत्रः प्रजेश्वरः ८१ वेणुहोत्रसुतश्चापि भर्गो नाम प्रजेश्वरः । वत्सस्य वत्सभूमिस्तु भृगुभूमिस्तु भार्गवात् ८२ एते त्वंगिरसःपुत्रा जाता वंशेऽथभार्गवे । ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्यास्तथाःपुत्राःसहस्रशः । इत्येते काश्यः प्रोक्ता नहुषस्त निबोध मे ८३ [१७५०] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ उत्पन्नाः पितृकन्यायां विरजायां महौजसः । नहुषस्य तु दायादाः षड्विद्रोपसतेजसः १ यतिर्ययातिः संयातिरायातिः पांचिको भवः । सुयातिः षष्ठस्तेषां वै ययातिः प्रार्थिवोऽभवत् । यतिर्व्येष्टस्तु तेषां वै ययातिस्तु ततः परम् २ ककुत्स्थकन्यां गां नाम लेभे परमधार्मिकः । यतिरतु मोक्षमास्थाय ब्रह्मभूतोऽभवन्मुनिः ३ तेषां ययातिः पश्चानां विजित्य वसुधामिमां । देवयानीमुशनसः सुतां भार्यामवाप सः । शर्मिष्ठायासुरीं चैव तनयां वृषपर्वणः ४ यद्वं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत । ब्रुह्यं चालुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ५ तस्मै शक्रो ददौ प्रीतो रथं परमभास्वरम् । असंगं कांचनं दिव्यं दिव्यैः परमवाजिभिः ६ युक्तं मनोजबैः शुभ्रैर्येन कार्यं समुद्धहत् । स तेनरथमुख्येनषड्रात्रेणाजयन्महीम् । ययातिर्युधिदुर्धर्षस्तथादेवान्सदासवान् ७ स रथः पौरवाणां तु सर्वेषामभवत्तदा । यावच्च वसुधाज्ञो वै कौरवाज्जनमेजयत् ८ कुरोःपुत्रस्यराजेन्द्रराज्ञःपारीक्षितस्यह । जगाम स रथो नाशं शापाद्भाग्यस्य धीमतः ९ भाग्यस्य हि सुतं बालं स राजा

सुकुमाराचा पुत्र अतिधार्मिक धृष्टकेतु, धृष्टकेतूचा प्रजेश्वर वेणुहोत्र व वेणुहोत्राचा पुत्र प्रजेश्वर भर्गू झाला. आतां अलर्काचा पिता जो वत्स त्याचा वत्सभूमि ह्मणून दुसरा पुत्र होता आणि त्या वत्साचा भ्राता जो भार्गव त्यास भृगुभूमि ह्मणून पुत्र झाला ८०-८२. हे गालवसंतंजक आंगिरसाचे पुत्र होत व भार्गव कुलामध्ये झालेल्या वत्सभूमि व भृगुभूमि नामक पुत्रांचे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्यपुत्र सहस्रशः झाले. असो. याप्रमाणें मी तुला काशवंशांतील लोकांचें वर्णन करून सांगितलें; आतां नहुषांचें ऐक ८३. इति श्रीमहा० खिल० हरि० हरिवं० एकोणतिसावा अध्याय समाप्त झाला. ॥ २९ ॥

वैशंपायनः-- नहुषास विरजा नामक पितृकन्येच्या ठायीं महाबलाढ्य व इंद्रासारखे तेजस्वी सहा पुत्र झाले १. यति, ययाति, संयाति, आयाति, पांचिकभव, व सहावा सुयाति. त्यांतील ययाति राजा झाला. त्या सर्वांमध्ये यति हा ज्येष्ठ असून ययाति त्याचा पाठचा भाऊ होता २. त्या परम धार्मिकास गा यानांवाची ककुत्स्थ कन्या प्राप्त झाली व यति मोक्षमार्गाचा आश्रय करून ब्रह्मभूत मुनि झाला ३. बाकी राहिलेल्या पांचांपैकीं ययातीनें ही सर्व पृथ्वी जिंकून घेतली. त्याला शुक्राची कन्या देवयानि दुसरी भार्या मिळाली. तिच्या बरोबरच, वृषपर्व्याची आसुरी कन्या शर्मिष्ठाही त्यास दासीभावानें प्राप्त झाली. देवयानीस यदु व तुर्वसु असे दोन पुत्र झाले. वृषपर्व्याची कन्या शर्मिष्ठा ब्रुह्य, अनु व पूरु यांस प्रसवली ४,५. ययातीस संतुष्ट झालेल्या इंद्रानें अति तेजस्वी रथ दिला. तो कोठेंही कुंठीत न होणारा, सुवर्णाचा, दिव्य व मनासारख्या वेगवान् शुभ्र व दिव्य उत्तम अश्वानां युक्त होता. त्या रथांतून तो आपल्या कार्याचा निर्वाह करीत असे. त्यानें त्या मुख्य रथाच्या सहायानें सहारात्रति पृथ्वीस जिंकिलें. तो युद्धामध्ये इंद्रासह सर्व देवासही दुर्धर्ष झाला. तो रथ कुरुकुलामध्ये उत्पन्न झालेल्या वसुनामक जनमेजयापर्यंत सर्व पौरवांच्या उपयोगीं पडला. पण हे

जनमेजयः । वाक्शूरं हिंसयामास ब्रह्महत्यामवाप सः १० स लोहगंधी राजर्षिः परिधाव-
 च्छितस्तनः कौरवान्दिग्भ्रस्तं न लेभे शर्मं कर्हिंचित् ११ ततः स दुःस्वसंतप्तो नालमत्सं-
 विदं क्वचित् । इन्द्रोतः शौनकं राजा शरणं प्रत्यपद्यत १२ याजयामास चेन्द्रोताः शौनको
 जनमेजयम् । अश्वमेधेन राजानं पावनार्थं द्विजोत्तमः १३ सलोहगंधो व्यनशत्तथावभू-
 थमेत्य ह । स च दिव्यो रथो राजन् वसोश्चेदिपतेस्तदा । दत्तः शक्रेण तुष्टेन लेभेतस्माद्बृ-
 हद्रथः १४ बृहद्रथात्कर्मणैव गतो बार्हद्रथं नृपम् । ततो हत्वा जरासंधं भीमस्तं रथमुत्त-
 मम् १५ प्रददौ वासुदेवाय प्रीत्या कौरवनन्दनः । सप्तद्वीपां ययातिस्तु जित्वा पृथ्वीं सप्ता-
 गराम् १६ व्यभजत्पंचधा राजन्पुत्राणां नाहुषस्तदा । दिशि दक्षिणपूर्वस्यां तुर्वसुंमतिमा-
 नृपः १७ प्रतीच्यामुत्तरस्यां च द्रुपं चानुं च नाहुषः । दिशि पूर्वोत्तरस्यां वै यदुं ज्येष्ठं
 न्ययोजयत् १८ मध्ये पूरुं च राजानमभ्यर्षित्त नाहुषः । तैरिषं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा
 सपत्तना १९ यथाद्देशमयापि धर्मेण प्रतिपाल्यते । प्रजास्तेषां पुरस्तात्तु बक्ष्यामि नृपस-
 त्तम २० धनुर्न्यस्य पृथकांश्च पंचभिः पुरुषर्षभैः । जरावानभिवद्राजा धारमावेक्ष्य बन्धुषु ।
 निःक्षिप्तशस्त्रः पृथिवीं निरीक्ष्य पृथिवीपतिः २१ प्रीतिमानभवद्राजा ययातिरपराजितः ।
 एवं विभज्य पृथिवीं ययातिर्यदुपब्रवीत् २२ जरां धे प्रतिगृह्णीष्व पुत्र कृत्यान्तरेण वै ।

राजेंद्रा, त्या कुरुकुलोत्पन्न परीक्षित् पुत्राचा तो रथ बुद्धिमान् गार्ग्याच्या शापामुळे नाश
 पावला. कारण त्या राजा जनमेजयानें निष्ठुर भाषण करणाऱ्या अल्पवयस्क गार्ग्यपुत्रास
 मारिलें. त्यामुळे त्याला ब्रह्महत्या लागली ६-१०. तेव्हां तो ज्ञातिवाह्य झालेला राजर्षि
 इतस्ततः धाऊं लागला. नगरांतिल व देशांतिल लोकांनी त्याचा त्याग केला. त्याला कोठेही
 सुख मिळेनासें झालें ११. त्यानंतर दुःस्वानें संतप्त झालेल्या त्यास स्वास्थ्याचा उपाय
 कोणीही सांगत नाहीं, असें पाहून तो शौनकास शरण गेला. त्या शौनकाचें इंद्रोत असें
 नांव होतें १२ त्या द्विजोत्तमानें राजास पवित्र करण्याकरितां, त्या जनमेजय राजाकडून
 अश्वमेध यज्ञ करविला. त्यामुळे अवभृथस्नान करितांच त्याचा तो दोष नष्ट झाला.
 असो; हे राजा, संतुष्ट झालेल्या शक्रानें तो दिव्य रथ चेदिपति वसूस दिला. त्याच्यापासून
 तो बृहद्रथास प्राप्त झाला १३, १४ बृहद्रथापासून क्रमानें तो बार्हद्रथ राजास मिळाला.
 त्यानंतर जरासंधास मारून कौरवनन्दन भीमानें तो उत्तम रथ प्रेमानें वासुदेवास अर्पण
 केला. राजा, नहुषपुत्र ययातीनें समुद्रासह सप्तद्वीप पृथ्वीस जिंकून, तिचे पांच भाग
 करून ते पुत्रांस वांटून दिले. आग्नेयी दिशेंत त्या बुद्धिमान् राजानें तुर्वसूस राजा
 केले १५-१७. पश्चिम व उत्तर या दोन दिशांत द्रुप व अनु ह्यांस स्थापिलें. व त्या
 नहुषपुत्रानें ऐशान्य दिशेंत ज्येष्ठ यदुची योजना केली १८. मध्यभागीं (कुरुपांचाल
 देशांत) पूरुस राज्याभिषेक केला. ते पांचही राजे सप्तद्वीपा व नगरांनीं भरलेली ही पृथ्वी
 आपापल्या प्रदेशामध्यें राहून अद्यापि धर्मानें पाळीत आहेत. हे राजा, त्यांची संताति मी
 तुला मग सांगेन १९, २०. पांच श्रेष्ठ पुत्रांच्या योगानें कृतकृत्य झालेल्या त्या नाहुष
 राजानें शेवटीं बाणासह धनुष्याचा त्याग केला. व आपल्या आप्तावर सर्व भार टाकून
 तो राजा जरायुक्त झाला. दुसऱ्याकडून पराजित न झालेला तो ययाति शस्त्रत्याग
 केल्यावरही पृथ्वीकडे पाहून संतुष्ट होत असे. याप्रमाणें पृथ्वीचा विभाग करून ययाति
 यदूम झाला “ हे पुत्रा, काहीं कार्याकरितां ही माझी जरा तूं घे. ह्मणजे तुझ्या

तरुणस्तव रूपेण चरेयं पृथिवीमिमाम् । जरां त्वयि समाधाय तं तदुः प्रत्युवाचह २३
 अनिर्दिष्टा मया भिक्षा ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुता । अनपाकृत्य हां राजन्न गृहीष्यामि ते
 जराम् २४ जरायां ब्रह्मो दोषाः पानभोजनकारिताः । तस्माज्जरां न ते राजन्नगृहीतुमह-
 मुत्सहे २५ सन्ति ते बहवःपुत्रा मत्तः प्रियतरा वृष । प्रतिगृहीतुं धर्मज्ञ पुत्रमन्यं वृणीष्व
 वै २६ स एवमुक्तो यदुना राजा कोपसमन्वितः । उवाच वदतां श्रेष्ठो ययातिर्गर्हयन्सु-
 तम् २७ क आश्रयस्तवान्योऽस्ति को वा धर्मोविधीयते । मामनादृत्य दुर्बुद्धे यदहं तव
 दैशिकः २८ एवमुक्त्वा यदुं तात शशापैनं समन्धुमान् । अराज्या ते प्रजा मूढ भवित्रीति
 नराधम २९ स तुवसुं च द्रुह्यं चाप्यनुं च भरतर्षभ । एवमेवाब्रवीद्राजा प्रत्याख्यातश्च
 तैरपि ३ शशाप तानतिक्रुद्धो ययातिरपराजितः । यथा ते कथितं पूर्वं मया राजर्षिस-
 त्तम ३ एवं शत्प्रासुतान्सर्वाश्वतुरः पूरुपूर्वजाश्च । तदेववचनं राजा पूरुमप्याह भारत ३१
 तरुणस्तव रूपेण चरेयं पृथिवीमिमाम् । जरां त्वयि समाधाय त्वं पुरो यदि मन्यसे ३२
 स जरां प्रतिजग्राह पितुः पूरु प्रतापवान् । ययातिरपि रूपेण पूरोः पर्यचरन्महीम् ३४ स
 मार्गमाणः कामानामन्तं भरतसत्तम । विश्वाच्या सहितो रमे वने चैत्ररथे प्रभुः ३५ यदा
 वितृष्णः कामानां भोगेषु स नराधिपः । तदा पूरोः सकाशाद्दे स्वां जरां प्रत्यपद्यत ३६
 तत्र गाथा महाराज शृणु गीता ययातिना । याभिः प्रत्याहरेत्कामान् सर्वतोङ्गानि कूर्म-

रूपानें तरुण होऊन व ही जरा तुजमध्ये ठेवून मी या पृथ्वीवर विहार करीन. ”
 तेव्हां त्यास यदु उलट ह्मणतो २१-२३. “ मी एका ब्राह्मणाला, त्यानें विशिषतः
 न सांगितलेली अशी कांहीं भिक्षा देण्याचें अभिषचन दिलें आहे. त्या वचनांतून मुक्त
 होई तों हे राजा, मी तुझी जरा ग्रहण करणार नाहीं. कारण जरेमध्ये पान, भोजन इत्या-
 दिकांच्या योगानें होणारे पुष्कळ दोष आहेत. यास्तव. हे राजा, तुझी जरा घेण्यास मी
 आज समर्थ नाहीं माझ्याहूनही अधिक प्रिय असलेले तुझे दुसरे पुष्कळ पुत्र आहेत.
 यास्तव हे धर्मज्ञ, दुसऱ्या पुत्रास जरा घेण्याविषयीं सांग ” २४-२६. यदूनें त्यास असें
 सांगितलें असतां, त्या राजास मोठा क्रोध आला. व वक्त्यांतील श्रेष्ठ ययाति त्या पुत्राची-
 निंदा करीत ह्मणाला २७. ‘ तुझा दुसरा कोण आश्रय आहे ? व हे दुर्बुद्धे, माझा अना-
 दर करून तूं कोणता धर्म करणार आहेस ? कारण मी तुझा विद्या गुरु आहे ’ २८.
 असें बोलून क्रोधाविष्ट झालेल्या राजानें, हे मूढा, नराधमा, तुझी प्रजा राज्यरहित होईल
 असा त्यास शाप दिला २९. हे राजा, त्यानंतर ययातीनें तुर्वसु, द्रुह्य व अनु यांसही
 तसेंच सांगितलें. व त्यांनींही त्याचा निषेध केला ३०. तेव्हां विजयी ययातीनेंही
 त्यांस पूर्वी (आदिपर्वांत) सांगितल्याप्रमाणेंच शाप दिले ३१. याप्रमाणें पूरुच्या चारी
 वडील भावांस शाप देऊन, राजानें पूरुसही तसेंच सांगितलें. ‘ हे पूरो, तूं जर अनुमोदन
 दिलेस तर आपली जरा तुला देऊन व तुझ्या रूपानें तरुण होऊन मी या पृथ्वीवर
 फिरेन ’ ३२, ३३. तेव्हां त्या प्रतापवान् पूरुनें पित्याची जरा घेतली. व ययातिही पूरुच्या
 रूपानें पृथ्वीवर फिरूं लागला ३४. तो प्रभु कामांचा (तृष्णेचा) अंत शोधित इंद्राच्या
 शापानें ककुत्स्थ कुलांत गी यानांवांनें उत्पन्न झालेल्या विश्वाचीसह चैत्ररथ वनामध्ये
 रममाण झाला ३५. व पुढें जेव्हां त्या नराधिपास विष गोपभोगाविषयीं वैराग्य आलें;
 तेव्हां त्यानें आपली जरा पूरुपासून परत घेतली ३६. हे महाराजा, त्यावेळीं ययातीनें

वत् ३५ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिव-
 र्धने ३८ यत्पृथिव्यां व्रीहियवे हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नालभेकरय तत्सर्वमिति पश्यन्न
 सुह्यति ३९ यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेषुपापकम् । कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते
 तदा ४० यदाऽन्येभ्यो न विभेति यदा चास्मान्न विभ्यति । यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म सप-
 यते तदा ४१ या दुस्त्यजादुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः । योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां
 तृष्णां त्यजतः सुखम् ४२ जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः । जीविताशा
 धनाशा च जीर्यतोऽपि न जीर्यति ४३ यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णा-
 क्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ४४ एवमुक्त्वा सराजर्षिः सदारः प्राविशद्वनम् ।
 कालेन महताचापि चचारविपुलं तपः ४५ भृगुतुंगे तपस्तप्त्वा तपसोन्ते महातपाः । अन-
 भन्देहमृत्सृज्य सदारः स्वर्गमाप्तवान् ४६ तस्य वंशे महाराज पंच राजर्षिसन्तमाः । त्रिव्यामा
 पृथिवी सर्वा सूर्यस्येव गभस्तिभिः ४७ यदोस्तु शृणु राजर्षेर्वंशं राजर्षिसत्कृतम् । यत्र
 नारायणो जज्ञे हरिवृष्णिकुलोद्भवः ४८ धन्यः प्रजावानयुष्मान्कीर्तिमान्श्च भवेन्नरः ।
 ययातेश्चरितं पुण्यं पठंश्चृण्वन्नराधिप ४९ [१०९१] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे
 हरिवंशपर्वणि ययातिचरिते त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

गायलेली गाथा ऐक. ह्यणजे त्याच्या योगानें कूर्म जर्षी आपली अंगें संकुचित करतां
 त्याप्रमाणें कोणालाही आपल्या कामांस सर्वबाजूनीं संकुचित करितां येईल ३७. कामांच्या
 उपभोगानें काम कधींही शांत होत नाही. तर घृतादि हविर्द्रव्यांच्या योगानें जसा अग्नि
 त्याप्रमाणें तो अधिकाधिकच वाढतो. पृथ्वीमध्ये जेवढें व्रीहि-यवादि धान्य, सुवर्ण, पशु
 व स्त्रिया आहेत, तेवढ्या सर्वही एकट्याच्या तृतीस पुरेशा नाहीत; असें जाणणारा पुरुषच
 मोहीत होत नाही ३८, ३९. जेव्हां हा पुरुष शरीर, मन व वाणी बांच्या योगानें सर्वभूतांचे
 ठार्यां दुष्टभाव करीत नाही, तेव्हां तो मोक्षास पात्र होतो ४०. जेव्हां दुसन्या कोणांस
 तो भीत नाही व त्यालाही कोणी भीत नाही आणि जेव्हां तो प्रियवस्तूची इच्छा व अप्रिय
 वस्तूचा द्वेष करीत नाही, तेव्हां तो ब्रह्मरूप होतो. दुर्बुद्धि पुरुषांस जिचा त्याग करतां
 येत नाही. व शरीर जीर्ण झालें तरी जी जीर्ण होत नाही. आणि जो हा प्राणांतिक रोगच
 आहे त्या तृष्णेचा त्याग करणाऱ्या धीर पुरुषास सुख होतें. जीर्ण होणाऱ्या पुरुषाचे केंस
 जीर्ण होतात; दांत जीर्ण होतात. पण जीविताशा व धनाशा कांहीं केल्या जीर्ण होत नाही.
 या लोकामध्ये जें कामसुख आहे व स्वर्गलोकांतील जें मोठें सुख त्या दोघांनाही तृष्णा-
 क्षय सुखाच्या सोळाव्या कलेची योग्यता नाही ४१-४४. असें बोलून, तो राजर्षि स्त्रियां-
 सह वनांत गेला. व तेथें दीर्घकाल विपुल तप करिता झाला ४५. भृगु तुंगावर तप करून
 शेंवटीं तो महातपस्वी कांहींएक न खातां देहाचा त्याग करून स्त्रियांसह स्वर्गास गेला ४६.
 ह महाराजा, त्याच्या वंशामध्ये पांच उत्तम राजर्षि झाले व सूर्याच्या किरणांप्रमाणें त्यांनीं
 ही पृथ्वी व्यापून टाकिली ४७. राजर्षींनीं ज्याचा सत्कार केला आहे, अशा राजर्षि
 यदूचा वंश ऐक. कारण त्या वंशामध्ये वृष्णिकुलोद्भव नारायण हरि उत्पन्न झाला आहे.
 हे राजा, ययातीचें हें पुण्य चरित्र वाचणारा व ऐकणारा पुरुष धन्य, प्रजावान्,
 आयुष्यमान् व कीर्तिमान् होईल ४८, ४९. इति श्रीमहा० खिल० हरि० हरिवं० ययाति-
 चरिताविवर्षीं तिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३० ॥

जनमेजय उवाच ॥ पुरोवंशमहं ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । द्रुह्योश्चानोर्यदोश्चैव
 तुर्वसोश्च पृथक्पृथक् १ वृष्णिवंशप्रसंगेन एवं वंशं पूर्वमेव तु । विस्तरेणानुपूर्व्याचतद्ब्रवा-
 न्ब्रवक्तुमर्हति २ वैशंपायन उवाच ॥ शृणुपुरोर्महाराज वंशमुत्तमपौरुषम् । विस्तरेणानुपूर्-
 व्याच यत्र जातोऽसि पार्थिव ३ हंत ते कीर्तयिष्यामि पुरोवंशमनुत्तमम् । द्रुह्योश्चानोर्यदो-
 श्चैवतुर्वसोश्च नराधिप ४ पुरोः पुत्रो महावीर्यो राजाऽऽसीज्जनमेजयः । प्रचिन्वांस्तु सुत-
 स्तस्य यः प्राचीमजयद्विशम् ५ प्रचिन्वतः प्रवीरोऽभून्मनस्युस्तस्य चात्मजः । राजा चाभ-
 यदो नाम मनस्यो रभवासुतः ६ तथैवाभयदस्यासीत्सुधन्वा तु महीपतिः । सुधन्वनो
 बहुगवः शम्यातिस्तस्य चात्मजः । शम्यातिस्तु रहस्याती रौद्राश्वस्तस्यचात्मजः । रौद्रा-
 श्वस्य घृताच्यां वै दशाप्सरसि सुनवः ८ ऋचेयुः प्रथमस्तेषां कृकणेषुस्तथैवच । कक्षेयुः
 स्थंडिलेयुश्च सन्नतेयुस्तथैवच ९ दशार्णेषुर्जलेयुश्च स्थलेयुश्चमहायशाः । धनेयुश्चवनेयुश्च
 पुत्रिकाश्च दश स्त्रियः १० रुद्रा शूद्रा च भद्रा च मलदा मलहा तथा । खलदा चैव राजेन्द्र
 नलदा सुरसाऽपि च । तथा गोचपला तु स्त्रीरत्नकूटा च ता दश ११ ऋषिर्जातोऽद्विवंशे
 तु तासां भर्ता प्रभाकरः । रुद्रायां जनयासास सुतं सोमं यशस्विनम् १२ स्वर्भानुना हते
 सूर्ये पतमाने दिवो महीष । तमोभिभूते लोके च प्रभा येन प्रकल्पितः १३ स्वस्ति ते
 स्त्विति चोक्तो वै पतमानो दिवाकरः । वचनात्तस्य विप्रर्षेर्न पपात दिवो महीष १४
 अत्रिश्रेष्ठानि गोत्राणि यश्चकार महातपाः । यज्ञेष्ववेर्धनं चैन सूर्यस्य प्रनर्तितम् १५

जनमेजयः— हे ब्रह्मन्, पूरु, द्रुह्य, अनु, यदु व तुर्वसु यांचे वंश पृथक् पृथक् व
 तत्त्वतः जाणण्याची मी इच्छा करीत आहे १. यास्तव वृष्णिवंशाच्या प्रसंगानें माझा
 पूरुवंश विस्तारानें व क्रमानें सांगण्यास तूं योग्य आहेस २. वैशंपायनः— हे महाराजा,
 ज्या वंशांत स्वतः तुझा उद्भव झाला आहे, असा पूरुचा उत्तम पौरुषयुक्त वंश मी तुला
 क्रमानें व विस्तारानें सांगतो, तो ऐक ३. राजा, पूरुचा अत्युत्तम वंश व द्रुह्य, अनु, यदु,
 व तुर्वसु यांचे वंश मी आतां तुला सांगेन ४. पूरुचा महावीर्यावान् पुत्र राजा जनमेजय
 झाला. त्याचा पुत्र प्रचिन्वान्; त्यानें पूर्व दिशेस जिंकिलें. प्रचिन्वानास मनस्यु नांवाचा
 अतिवीर्यावान् पुत्र झाला. त्याचा राजा अभयद; अभयदाचा राजा सुधन्वा, सुधन्व्याचा
 बहुगव, त्याचा शम्याति, शम्यातीचा रहस्याति; त्याचा रौद्राश्व; रौद्राश्वाला घृताचि
 अप्सरेच्या ठायीं दहा पुत्र झाले ५-८. त्यांतील ऋचेयु पहिला. त्याच्यामागून
 कृकणेषु, कक्षेयु, स्थंडिलेयु, सन्नतेयु, दशार्णेषु, जरेयु, स्थलेयु, महायशस्वी धनेयु
 व वनेयु असे क्रमानें पुत्र झाले आणि रुद्रा, शूद्रा, भद्रा, मलदा, मलहा,
 खलदा, नलदा, सुरसा, गोचपला व स्त्रीरत्नकूटा अशा दहा कन्या झाल्या ९-११.
 अत्रीवंशांत झालेला प्रभाकर ऋषि त्याचा भर्ता झाला. त्यानें रुद्रेच्या ठायीं सोमनामक
 यशस्वी पुत्रास उत्पन्न केलें १२. राहून सूर्यास मारिलें असतां तो अंतरिक्षांतून पृथ्वीवर
 पडूं लागला. तेव्हां लोक अंधकारानें व्याप्त झाले असतां या सोमानें प्रभा उत्पन्न केली.
 तुझें कल्याण होवो, असें त्या विप्रर्षिनें खालीं पडणाऱ्या सूर्यास ह्मटलें असतां त्याच्या
 वचनानें तो अंतरिक्षांतून भूमीवर पडला नाहीं १३, १४. आणि त्यामुळें त्या महातपस्व्यानें
 सर्व गोत्रप्रवर्तकांमध्ये अत्रीस श्रेष्ठ केलें. देवांनींही अत्रीस यज्ञामध्ये धन प्राप्त करून
 दिलें १५. असो; प्रभाकरानें त्या दहा कन्यांचे ठायीं त्यांच्याच नांवाचे सदा उग्र तपा-

स तासु जनयामास पुत्रिकासु सनामकान् । दशपुत्रान्याहात्मा स तपस्थुधेरतास्तदा १६
 ते तु गोत्रकरा राजनृषयो वेदधारणाः । स्वस्त्यात्रेया इति ख्याताः किंत्वत्रिं धनवर्जिताः १७
 ऋक्षेयोस्तनयाश्वासंश्रय एव महारथाः । सभानरश्चाक्षुषश्च परमन्थुस्तथैव च १८ सभान-
 रस्य पुत्रस्तु विद्वान्कालानलो नृपः । कालानलस्य धर्मज्ञः संजयो नाम वै सुतः १९ संजय-
 स्याभवत्पुत्रो वीरो राजा पुरंजयः । जनमेजयो महाराज पुरंजयसुतोऽभवत् २० जनमेज-
 यस्य राजर्षेर्महाशालोऽभवत्सुतः । वेदेषु सपरिज्ञातः इतिष्ठितयशा भुवि २१ महामना
 नाम सुतो महाशालस्य धार्मिकः । जज्ञे वीरः सुरगणैः पूजितः सुमहायशा. २२ महाम-
 नास्तु पुत्रो द्वौ जनयामास भारत । उशीनरं च धर्मज्ञं तितिक्षं च महाबलम् २३ उशीनरस्य
 पत्न्यस्तु पंच राजर्षिवंशजाः । नृगा कृमी नवा दर्वा पंचमी च दृषद्वती २४ उशीनरस्य
 पुत्रास्तु पंच तासु कुलोद्बहाः । तपसा वै सुमहताजात वृद्धस्य भारत २५ नृगायास्तु नृगः पुत्रः
 कृम्यां कृमिरजायत । नवायास्तु नवः पुत्रो दर्वायाः सुव्रतोऽभवत् २६ दृषद्वतीयास्तु संजज्ञे-
 शिविरीशीनरो नृपः । शिवेस्तु शिदयस्तात योधो यास्तु नृगस्य ह २७ नवस्य नवाष्टं तु
 कृमेस्तु कृमिला पुरी । सुव्रतस्य तथांबष्टा शिविपुत्रान्निबोधमे २८ शिवेश्च दृषा श्वत्वारो
 धीरास्त्रैलोक्यविश्रुताः । वृषदर्भः सुवीरश्च मद्रकः कैकयस्तथा २९ तेषां जनपदाः स्फीताः
 कैकया भद्रकास्तथा । वृषदभासुवीराश्च तितिक्षोऽभु प्रजाः शृणु ३० तैतिक्षवोऽभवद्राजा
 पूर्वस्थां दिशि भारत । उषद्रथो महाबाहुस्तस्य फेनः सुतोऽभवत् ३१ फेनास्तु सुतपाजज्ञे
 सुतः सुतपसो बलिः । जातो मानुषयानो तु स राजा कांचनेषुधिः ३२ महायोगी स तु

मध्ये रत असणारे दहा पुत्र उत्पन्न केले १६. हे राजा, ते ऋषी वेदपारंगत व गोत्रकर होते. स्वस्त्यात्रेय या नांवानें ते प्रसिद्ध होते. पण ते अत्रिधनरहित झाले १७. असो, रौद्राश्वाचा तिसरा पुत्र जो ऋक्षेयु त्याला सभानर, चाक्षुष व परमंथु असे तीन महारथ पुत्र होते १८. सभानराचा पुत्र विद्वान् कालानल राजा, कालानलाचा धर्मज्ञ संजय, संजयाचा पुत्र वीर राजा पुरंजय. हे महाराजा, त्याचा पुत्र जनमेजय १९, २०. राजर्षि जनमेजयाचा पुत्र महाशाल. तो वेदांमध्ये अतिनिष्णात असून, त्याचें यश भूलोकीं अति स्थिर झालें होतें २१. त्या महाशालाचा महामनानामक धार्मिक पुत्र होता. त्या महा- यशस्वी वीराची देवगणही पूजा करीत असत २२. हे भरतकुलोत्पन्ना, महामनास दोन पुत्र झाले. एक धर्मज्ञ उशीनर व दुसरा महाबल तितिक्ष २३. उशीनराच्या, राजर्षि वंशांत उत्पन्न झालेल्या नृगा, कृमि, नवा, दर्वा व पांचवी दृषद्वती; अशा पांच स्त्रिया होत्या २४. त्याला वृद्धपणीं मोठ्या तपाच्या योगानें त्या पांच स्त्रियांच्याठायीं पांच कुलोद्बह पुत्र झाले २५. नृगेचा पुत्र नृग. कृमीचा कृमी, नवेचा नव. दर्वेचा सुव्रत, व दृषद्वतीचा औशीनर शिवी. राजा, शिवीचें नगर शिवप्र, नृगाचें यौधेय, नवाचें नवराष्ट्र, कृमीची पुरि, कृमिला व सुव्रताची अंबष्टा होय. आतां शिवीचें पुत्र मजपासून ऐक २६-२८. त्याचे चार पुत्र होते. ते वीर व त्रैलोक्यामध्ये प्रसिद्ध असून वृषदर्भ, सुवीर, मद्रक व कैकय अशीं त्यांचीं नांवें होतीं. त्यांचें वृषदर्भ, सुवीर, मद्रक व कैकय या नांवाचें मोठे देश होते. आतां महामनाच्या तितिक्षु नामक कनिष्ठ पुत्राची प्रजा ऐक. हे भारता, तितिक्षुचा पुत्र तैतिक्षव पूर्व दिशेंत राजा झाला. त्या महापराक्रमी राजाचें उष- द्रथ असें नांव होतें. त्याला फेन हा पुत्र झाला २९-३१. फेनापासून सुतपा झाला

बलिर्वभूव नृपतिः पुरा । पुत्रानुत्पादयामास पंच वंशकरान् भुवि ३३ अंगः प्रथमतो जज्ञे
 वंगः सुह्यस्तथैव च । पुंड्रः कलिंश्व तथा बालेयं क्षत्रमुच्यते ३४ बालेया ब्राह्मणाश्चैव
 तस्य वंशकरा भुवि । बलेस्तु ब्रह्मणा दत्ता वराः प्रतिनेन भारत ३५ महायोगित्वमायुश्च
 कल्पस्य परिमाणतः । संग्रामे वाप्यजेयत्वं धर्मे चैव प्रधानता ३६ त्रैलोक्यदर्शनं चैव
 प्राधान्यं प्रसादे तथा । बले चाप्रतिमत्वं वै धर्मतत्त्वार्थदर्शनम् ३७ चतुरो नियतान्वर्णान्
 त्वं च स्थापयित्वा भुवि । इत्युक्तो विभुना राजा बलिः शांतिं परां ययौ ३८ तस्य ते
 तनयाः सर्वे क्षत्रजा मुनिपुंगवाः । संभूता दीर्घतपसो सुदेष्णायां महौजसः ३९ बलिस्तान-
 भिरिच्छेह पंच पुत्रानकल्मषान् । कृतार्थः सोपि योगात्मा योगमाश्रित्य स प्रभुः ४०
 अधृष्यः सर्वभूतानां कालापेक्षी चरन्नपि । कालेन महता राजन् स्वंच स्थानमुपागमत् ४१
 तेषां जनपदाः पंच अङ्गवङ्गः ससुहाकाः । कलिंजाः पुंड्रकाश्चैव प्रजास्त्वङ्गस्य मे शृणु ४२
 अंगपुत्रो महानासीद्वाजेंद्रो दधिवाहनः । दधिवाहनपुत्रस्तु राजा दिविरथोऽभवत् ४३ पुत्रो
 दिविरथस्त्यासीच्छक्रतुल्यपराक्रमः । विद्वान् धर्मरथो नाम तस्य चित्ररथः सुतः ४४ तेन
 चित्ररथेनाथ तदा विष्णुपदे गिरौ । यजता सह शक्रंण सोमः पीतो महात्मना ४५ अथ
 चित्ररथस्यापि पुत्रो दशरथोऽभवत् । लोमपाद इति ख्यातो यस्य शान्तां सुताऽभवत् ४६
 तस्य दाशरथिर्वीरश्चतुरंगो महायशाः । ऋष्यशृंगप्रसादेन जज्ञे कुलविवर्धनः ४७ चतुरं

पूर्वी दानवेंद्र असलेला बलीच यानुप योनीमध्ये सुतपापासून बलि या नांवानें उत्पन्न झाला. तो कांचनेबुधि राजा होता. तोच पूर्वी महायोगी बलीराजा होता. त्यानें पांच वंशवृद्धि करणारे पुत्र भूलोकीं उत्पन्न केले ३२, ३३. प्रथम अंग झाला. त्यानंतर वंग, सुह्य, पुण्ड्र व कलिंग असें क्रमानें झाले. यांस बालेय क्षत्रीय ह्यणतात. त्याचे भूलोकीं वंश करणारे बालेय ब्राह्मणही होते. संतुष्ट झालेल्या ब्रह्मदेवानें बलीस वर दिले ३४, ३५, त्यामुळे त्यास महायोगित्व, कल्पप्रमाण आयुष्य, संग्रामामध्ये अजेयत्व, धर्मामध्ये प्रमाणता, त्रैलोक्य दर्शन, प्रसवामध्ये प्रामाण्य, बलामध्ये अप्रतिमत्व व धर्मतत्त्वार्थदर्शन ३६, ३७ प्राप्त झालें.— ' हे बले, चार नियत वर्णांची भूलोकीं स्थापना करणारा तूंच होशील. ' असें विभु ब्रह्मदेवानें सांगितलें असतां बलि राजा परम शांतीस प्राप्त झाला. (त्यास ज्ञानजन्य जीवन्मुक्ति मिळाली) ३८. दीर्घ तप करणाऱ्या त्याचे ते सर्व क्षत्रज, मुनिश्रेष्ठ व बलाढ्य पुत्र सुदेष्णेच्या ठायीं झाले ३९. त्या निष्पाप पांच पुत्रांस या लोकच्या राज्यावर अभिवेक करून कृतार्थ झालेला तो प्रभु योगात्मा बलीही योगाचा आश्रय करून सर्व भूतांस अधृष्य होत्साता कालाची अपेक्षा करीत राहिला. हे राजा, सर्वभूतांस अधृष्य, व कालाची अपेक्षा करणारा असा होऊन तो पृथ्वीवर विहार करीत होता; तरी दीर्घ कालानें स्वस्थानास गेला ४०, ४१. त्याच्या पांच पुत्रांचे अंग, वंग, सुह्यक, कलिंग व पुण्ड्रक असे पांच देश होते, हें मी वर सांगितलेंच आहे. आतां अंगाची प्रजा मी सांगतो, ती ऐक. अंगाचा पुत्र दधिवाहन या नांवाचा मोठा राजा होता. दधिवाहनाचा पुत्र राजा दिविरथ; दिविरथाचा धर्मरथ नामक पुत्र इंद्रासारखा पराक्रमी व विद्वान् होता. त्याचा पुत्र चित्ररथ ४२-४४. त्या महात्म्या चित्ररथानें विष्णुपद गिरीवर यज्ञ करणाऱ्या इंद्रासह सोमपान केलें ४५. चित्ररथाचा पुत्र दशरथ. तो लोमपद या नांवानें प्रसिद्ध होता. शांता ही त्याचीच कन्या झाली. ऋष्यशृंगाच्या प्रसादानें त्याला

गस्य पुत्रस्तु पृथुलाक्ष इति स्मृतः । पृथुलाक्षसुतो राजा चंपो नाम महायशाः ४८ चंपस्य तु पुरी चंपा यामालिन्यभवत्पुरा । पूर्णभद्रप्रसादेन हर्यंगोऽस्य सुतोऽभवत् ४९ ततो वै भांडकिस्तस्य वारणं शक्रवारणम् । अवतरयामास महीं मंत्रैर्वाहनसुत्तमम् ५० हर्यंगस्य तु दायादो राजा भद्ररथः स्मृतः । पुत्रो भद्ररथस्यासीद्बृहत्कर्मा प्रजेश्वरः ५१ बृहद्वर्भः सुतस्तस्य तरमाज्जज्ञे बृहन्मनाः । बृहन्मनास्तु राजेन्द्र जनयामास वै सुतम् ५२ नाम्ना जयद्रथं नाम यस्माद्दृढरथो नृपः । आसीद्दृढरथस्यापि विश्वजिजनमेजय ५३ दायादस्तस्य कर्णस्तु विकर्णस्तस्य चात्मजः । तस्य पुत्रशतं त्वासीदंगानां कुलवर्धनम् । बृहद्वर्भसुतो-यस्तु राजा नाम्ना बृहन्मनाः ५४ तस्य पत्नीद्वयं चासीच्चैवस्यैते सुते शुभे । यशोदेवी च सत्या च ताभ्यां वंशस्तु भिद्यते ५५ जयद्रथस्तु राजेन्द्र यशोदेव्यां व्यजायत । ब्रह्मक्षत्रोत्तरः सत्यां विजयो नाम विश्रुतः ५६ विजयस्य धृतिः पुत्रस्तस्य पुत्रो धृतव्रतः । धृतव्रतस्य पुत्रस्तु सत्यकर्मा महायशाः ५७ सत्यकर्मसुतश्चापि सूतस्त्वधिरथस्तु वै । यः कर्णं प्रति-जग्राह ततः कर्णस्तु सूतजः ५८ एतद्दः कथितं सर्वं कर्णं प्रति महाबलम् । कर्णस्य वृषसे-नस्तु वृषस्तस्यात्मजः स्मृतः ५९ एतेषां वंशजाः सर्वे राजानः कीर्तिता मया । सत्यव्रता महत्मानः प्रजावन्तो महारथाः ६० ऋचेयोस्तु महाराज रौद्राश्वतनयस्य ह । शृणु वंशम-नुप्रोक्तं यद्भ्रूयानोऽसि पार्थिव ६१ [१८६०] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरि-वंशपर्वणिकुक्षेयुर्वंशानुकीर्तनं नाम एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

महायशस्वी वीर चतुरंग हा कुलवृद्धि करणारा पुत्र झाला. चतुरंगाचा पुत्र पृथुलाक्ष-असें सांगितलें आहे. पृथुलाक्षाचा राजा चंप नामक महायशस्वी पुत्र होता ४६-४८. पूर्वी जी मालिनी या नांवानें प्रसिद्ध होती तीच चंपा या नांवाची त्याची नगरी झाली. पूर्ण-भद्र मुनीच्या प्रसादानें हर्यंग हा त्यास पुत्र झाला ४९. त्यानंतर ऋष्यशृंगानें मंत्रांच्या योगानें त्याच्याकरितां ऐरावतनामक इंद्राचा हत्ती पृथ्वीवर उतरविला. तें एक उत्तम वाहन होतें ५०. हर्यंगाचा पुत्र राजा भद्ररथ, भद्ररथाचा पुत्र प्रजेश्वर बृहत्कर्मा ५१. त्याचा पुत्र बृहद्वर्भ, त्याच्यापासून बृहन्मना झाला. हे राजेन्द्रा, बृहन्मनानें जयद्रथनामक पुत्रास उत्पन्न केलें; त्याच्यापासून दृढरथ झाला. हे जनमेजया, दृढरथालाही विश्वजित-पुत्र झाला ५२, ५३. त्याचा पुत्र कर्ण, त्या कर्णाचा आत्मज विकर्ण. अंगांच्या कुलाची वृद्धि करणारे शंभर पुत्र त्यास होते. राजा बृहन्मन या नांवाचा जो बृहद्वर्भाचा पुत्र होता, त्याला दोन स्त्रिया होत्या. त्या दोघीही चैव्याच्या शुभ कन्या होत. यशोदेवी व सत्या अशीं त्यांचीं नांवां होती. त्या दोघीपासून दोन भिन्नवंश सुरू झाले ५४, ५५. हे राजेन्द्रा, यशोदेवीच्या ठायीं जयद्रथ झाला व सत्येच्याठायीं विजय या नांवानें प्रसिद्ध असलेला व ब्राह्मणांच्या शांत्यादि व क्षत्रियांच्या शौर्यादि गुणांनीं श्रेष्ठ असलेला पुत्र झाला ५६. विजयाचा पुत्र धृति, त्याचा पुत्र धृतव्रत; धृतव्रताचा पुत्र महायशस्वी सत्यकर्मा ५७. सत्यकर्माचा पुत्र सूत (ब्राह्मणांच्या ठायीं) क्षत्रियापासून झालेला अधिरथ; त्यानें कर्णाचा प्रतिग्रह केला, त्यामुळेच कर्ण सूतपुत्र होय ५८. हें मी तुला महाबलाढ्य कर्णाविषयी थोडक्यांत सर्व कांहीं सांगितलें. कर्णाचा पुत्र वृषसेन, त्याचा पुत्र वृष ५९; असो, याप्र-माणें अंगाच्या वंशांत झालेले सर्व राजे मी तुला सांगितलें. ते सत्यव्रत, महात्मे, प्रजावंत व महारथ होते ६० महाराजा, रौद्राश्व पुत्र जो ऋचेयु त्याचा वंश मी आतां तुला

वैशंपायन उवाच ॥ अनाधृष्यस्तु राजर्षिर्ऋचेयुश्चैकराट् स्मृतः । ऋचेयोर्ज्वलना नाम भार्या वै तक्षकात्मजा १ तस्यां स देव्यां राजर्षिर्मतिनारोमहीपतिः । मतिनारसुताश्वासं-
 छयः परमधार्मिकाः २ तं सुराद्यो प्रतिरथः सुबाहुश्चैवधार्मिकः । गौरा कन्या च विख्याता
 मान्धातूजननी शुभा ३ सर्वे वेदविदस्तत्र ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः । सर्वकृतास्त्रा बलिनः सर्वे
 युद्धविशारदाः ४ पुत्रः प्रतिरथस्यासीत्कण्वः समभवन्नृपः । मेधातिथिः सुतस्तस्य यस्मा-
 त्काण्वायना द्विजाः ५ ईलिनी भूप यस्यासीत्कन्या वै जनमेजय । ब्रह्मवादिन्याधि छि-
 चतंसुस्तामभ्यगच्छत ६ तंसोः सुरोधो राजर्षिर्धर्मनेत्रो महायशः । ब्रह्मवादी पराक्रांतस्तस्य
 भार्योपदानवी ७ उपदानवीसुतोऽलेभेचतुरस्त्वैलिकात्मजान् । दुष्यन्तमथ सुष्मन्तं प्रवीरम-
 नथं तथा ८ दुष्यन्तस्य तु दाय्यादो भरतो नाम वीर्यवान् । स सर्वदमनो नाम नागायुत-
 बलो महान् ९ चक्रवर्ती सुतो जज्ञे दुष्यन्तस्य महात्मनः । शकुंतलायां भरतो यस्य नाम्ना
 स्थ भारताः १० दुष्यन्तं प्रति राजानं दागुवाचाशरीरिणी । माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन
 जातः स एव सः ११ भरत्स्व पुत्रं दुष्यन्त मावमंस्थाः शकुंतलान् । रंतोधाः पुत्र उन्नयति
 नरदेव यमक्षयात् १२ त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुंतला । भरतस्य विनष्टेषु तन-
 येषु महीपतेः १३ मातृणां तात कोपेन मया ते कथितं पुरा । बृहस्पतेरांगिरसः पुत्रो
 राजन्महासुनिः । संक्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्विभुः १४ अत्रैवोदाहरन्तीमं भरद्वा-

सांगतों, तो ऐक. राजा, त्याच वंशांत तूं झाला आहेस ६१. इति श्रीमहा० खिल०
 हरि० हरिवं० कक्षेयुवंशानुकीर्तननामक एकतिसावा अध्याय समाप्त झाला. ॥ ३१ ॥

वैशंपायनः—अजिंक्य राजर्षि ऋचेयु मुख्य राजा झाला असें सांगितलें आहे. त्याची
 ज्वलनानामक तक्षक-कन्या भार्या होती. त्या देवीच्याठायीं मतिनारनामक राजर्षि मही-
 पाति झाला. मतिनाराचे तीन परम धार्मिक पुत्र होते. पहिला तंसु, प्रतिरथ व
 धार्मिक सुबाहु, अशीं त्यांचीं नांवां होतीं. मांधात्याची शुभ जननी विख्यात गौरी
 ही मतिनाराची कन्या होय १-३ ते सर्वही पुत्र वेदवेत्ते, ब्राह्मणप्रिय, सत्यवादी,
 बलाढ्य, अस्त्रसंपन्न व युद्धविशारद होते ४. प्रतिरथाचा कण्व; तोच पुढें राजा झाला.
 त्याचा पुत्र मेधातिथी; त्या मेधातिथीपासूनच काण्वायन ब्राह्मण झाले. हे राजा जनमेजया,
 ईलिनी ह्मणून ज्याची कन्या होती तो इलिन नामक राजा ब्राह्मण समुदायामध्ये श्रेष्ठ होता.
 तंसूनें त्याच्या कन्येशीं विवाह केला ५, ६. तंसूचा सुरोध राजर्षि हा पुत्र होय. तो धर्म-
 प्रवर्तक, महायशस्वी, ब्रह्मवादी व पराक्रमी होता. त्याची भार्या उपदानवी ७. उपदानवीस
 चार पुत्र झाले. ते ऐलिकाचे औरस पुत्र होत. दुष्यंत, सुष्मंत, प्रवीर, व अनथ अशीं
 त्यांचीं नांवां होतीं ८. दुष्यंतास भरतनामक वीर्यवान् पुत्र झाला. त्याला सर्वदमन असेंही
 ह्मणत. त्याला दशसहस्र हत्तींचें बल होतें. महात्म्या दुष्यंताचा तो महाचक्रवर्ती भरत-
 पुत्र शकुंतलेच्या ठायीं झाला. त्याच्या नांवांनेच तुह्मीं भारत झाला आहांत ९, १०.
 राजा दुष्यंतास उद्देशून आकाशवाणी असें ह्मणाली. हे दुष्यंता, माता केवल चर्माची
 पिशवी आहे. यास्तव, ज्याच्यापासून पुत्र झाला तो तोच हाय. तस्मात्, तूं याचें पोषण
 कर. शकुंतलेचा अपमान करूं नकोस. हे नरदेश, पित्याच्या वीर्यापासून झालेला पुत्र
 पित्यास नरकापासून तारीत असतो. तूं या गर्भाचा धाता आहेस, हें शकुंतला सत्य
 सांगत आहे. राजा, भरताचे पुत्र मातरांच्या कोपानें नष्ट झाले. हें मी तुला पूर्वी (आदि-

जस्य धीमतः । धर्मसंक्रमणं चापि मरुद्भिर्भरताय वै १५ अयोजयद्भरद्वाजो मरुद्भिः ऋतु-
भिर्हि तम् । पूर्वं तु वितथे तस्य कृते वै पुत्रजन्मानि १६ ततोऽथवितथोनामभरद्वाजसुतो-
ऽभवत् । ततोऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ १७ वितथं चाभिषिच्यथ भरद्वाजो वनं
ययौ स राजा वितथः पुत्रान् जनयामास पंच वै १८ सुहोत्रं च सुहोतारं गयं गर्गं तथैव
च । कपिलं च महात्मानं सुहोत्रस्य सुतद्वयम् १९ काशकश्च महासत्त्वस्तथा गृत्समति-
नृपः । तथा गृत्समतेः पुत्रा ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः २० काशेश्च काशयो राजन् पुत्रो
दीर्घतपास्तथा । बभूव दीर्घतपसो विद्वान्धन्वन्तरिः सुतः २१ धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमा-
निति विश्रुतः । अथ केतुमतः पुत्रो वरिो भीमरथो नृपः २२ सुतो भीमरथस्यासीदिवो-
दासः प्रजेश्वरः । दिवोदास इतिख्यातः सर्वरक्षो विनाशनः २३ एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं
वाराणसीं नृप । शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः । शप्ता हि सा मतिमता
निकुंभेन महात्मना २४ शून्या वर्षसहस्रं वै भवित्रीति नराधिप । तस्यां तु शप्तमात्रायां दिवो-
दासः प्रजेश्वरः । विषयांते पुरीं रम्यां गोमतीयां सन्यवेशयत् - ५ भद्रश्रेण्यस्य पूर्वं तु पुरीं
वाराणसीं भवत् । यदुवंशप्रसूतस्य तपस्यभिरतस्य च २६ भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतसुत्तम-
धन्विनाम् । हत्वा निवेशयामास दिवोदासः प्रजेश्वरः २७ दिवोदासस्य पुत्रस्तु वीरो राजा

पर्वात) सांगितलेंच आहे. हे राजन्, आंगिरस बृहस्पतीचा पुत्र जो महासुनि विभु भरद्वाज
त्यास मरुत्संज्ञक ऋतुदेवतांनीं भरतपुत्र केलें ११-१४. याविषयीं बुद्धिमान् भरद्वाजांचा
व मरुतांनीं भरताकडे केलेल्या त्याच्या धर्मसंक्रमणाचा असा इतिहास सांगतात १५.
मातरांनीं भरताच्या पुत्रांस मारून त्याचा पुत्रजन्माविषयींचा प्रयत्न व्यर्थ केला
असतां मरुत्संज्ञक ऋतुदेवतांनीं भरतद्वाजाची त्याचे ठायीं (दत्तकपुत्राप्रमाणें) योजना
केली १६. त्यामुळें पुढें वितथनामक भरद्वाजपुत्र झाला. पण वितथाचा जन्म होतांच
भरत स्वर्गलोकास गेला १७. नंतर कांहीं दिवसांनीं वितथास राज्याभिषेक करून भर-
द्वाजही वनांत गेला. वितथराजानें पांच पुत्र उत्पन्न केले १८. सुहोत्र, सुहोता, गय,
गर्ग, व महात्मा कपिल हीं त्यांचीं नांवां होत. सुहोत्राचे महावीर काशक व राजा
गृत्समति असे दोन पुत्र. गृत्समतीचे ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य असे त्रिविध पुत्र झाले १९, २०.
काशकाचा पुत्र काशय. राजा, त्याचा पुत्र दीर्घतपा; दीर्घतपाचा धन्वंतरीनामक विद्वान्
पुत्र झाला २१. धन्वंतरीचा केतुमान् ह्मणून प्रसिद्ध पुत्र होता. केतुमानाचा पुत्र वीर
राजा भीमरथ २२. भीमरथाचा पुत्र प्रजेश्वर दिवोदास; (दिवः दास ह्मणजे सात स्वर्गांचा
क्षय करणारा.) हा प्रजेश्वर सर्व राक्षसांचा विनाश करणारा असल्यामुळें दिवोदास या
नांवानें प्रख्यात झाला २३. इतक्यांत, हे राजेंद्रा, शून्य वाराणसी नगरी क्षेमकनामक
राक्षसानें वसविली. हे राजा, महात्म्या बुद्धिमान् निकुंभानें ही नगरी सहस्र वर्षे शून्य
होईल असा तिला शाप दिला होता. पण तिला असा शाप होतांच प्रजेश्वर दिवोदा-
सानें तिच्या सीमेवर गोमतीच्या तीरीं दुसरी रम्य नगरी वसविली २४, २५. प्रथम ती
वाराणसी यदुवंशांत उत्पन्न झालेल्या व तपश्चरणांत अभिरत असलेल्या भद्रश्रेण्याची
होती २६. पण दिवोदास प्रजेश्वरानें भद्रश्रेण्याच्या उत्तम धनुर्धर शंभर पुत्रांस मारून ती
घेतली (ही कथा पूर्वी २९ व्या अध्यायांत सविस्तर वर्णिली आहे.) दिवोदासाचा पुत्र
राजा प्रतर्दन. प्रतर्दनाचे वत्स व भार्गव असे दोन पुत्र होते २७, २८. भूलोकीं अलर्क ह्मणून

प्रतर्दनः । प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सो भार्गव एव च २८ अलर्को राजपुत्रस्तु राजा सन्नतिमान् भुवि । हैहयस्य तु दायाद्यं हतवान् वै महीपतिः २९ आजह्ने पितृदायाद्यं दिवोदासहृतं बलात् । भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्दमेन महात्मना । दिवो दासेन बालेति घृणया परिवर्जितः ३० अष्टारथो नाम नृपः सुतो भीमरथस्य वै । तेन पुत्रेषु बालेषु प्रहृतं तस्य भारतः ३१ वैरस्यान्तं महाराज क्षत्रियेण विधित्सता । अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ३२ षष्टि वर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च । तस्यासीत्सुमहद्राज्यं रूपयौवनशालिनः ३३ युवा रूपेण संपन्न आसीत्काशिकुलोद्भव । लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप सः ३४ वयसोन्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम् । शून्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं नृप ३५ अलर्कस्य तु दायादः सुनीथो नाम पार्थिवः । सुनीथस्य तु दायादः क्षेम्यो नाम महायशः ३६ क्षेम्यस्य केतुमान्पुत्रो वर्षकेतुस्ततोऽभवत् । वर्षकेतोस्तु दायादो विभुर्नाम प्रजेश्वरः ३७ आनर्तस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्ततोऽभवत् । पुत्रस्तु सुकुमारस्य सत्यकेतुर्महारथः ३८ ततोऽभवन्महातेजा राजा परमधार्मिकः । वत्सस्य वत्सभूमिस्तु भार्गभूमिस्तु भार्गवात् ३९ एते त्र्यंगिरसः पुत्रा जाता वंशेऽथ भार्गवे । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च भरतर्षभ ४० सुहोत्रस्य बृहत्पुत्रो बृहत्स्तनयास्त्रयः । अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढश्च वीर्यवान् ४१ अजमीढस्य पत्न्यस्तु तिस्रो वै यशसान्विताः । नालिनी केशिनी चैव धूमिनी च वराङ्गना ४२ अज-

एक सन्नितमान् राजपुत्र होता. त्यानें हैहयाचें पुत्रत्व स्वीकारून त्याचें राज्य संपादन केलें. तो राजा झाला २९. नंतर दिवोदासानें बलात्कारानें हरण केलेलें पित्याचें राज्य त्यानें परत घेतलें. हा बालक आहे असें ह्मणून दिवोदासानें दयनें जीवंत ठेविलेल्या भद्रश्रेण्याच्या शंभर पुत्रांतील शेवटच्या दुर्दम नामक महात्म्या पुत्राचेंच हें कृत्य होय. (अर्थात् दुर्दमाचेंच अलर्क हें दुसरें नांव आहे. टीकाकारांनीं—पूर्वीक यदुवंशज भद्रश्रेण्य, दिवोदास, क्षेमकराक्षस, वाराणसी नगरी, तिला शाप देणारा निकुंभ व दुर्दम, यांच्याहून येथील हे सर्व भिन्न आहेत—असें वर्णन केलें आहे.) भीमरथ दिवोदासाचा पुत्र अष्टारथ (प्रतर्दन) त्या क्षत्रियानें सुड उगवण्याच्या इच्छेनें दुर्दमाचे पुत्र लहान असतांना त्याचें राज्य हरण केलें. प्रतर्दनाचा पौत्र अलर्क. तो काशिराज ब्राह्मणभक्त व सत्यप्रतिज्ञ होता. त्या रूपयौवनशाली राजानें साठ सहस्र साठ वर्षे राज्य केलें. तो काशिकुलवर्धन राजा तरुण व संपन्न होता. लोपामुद्रेच्या प्रसादानें त्यास परमायु प्राप्त झालें ३०—३४. वयोवृद्ध झाल्यावरही त्या महापराक्रमी राजानें क्षेमकराक्षसास मारून शून्य वाराणसीपुरीस वसाविलें. अलर्काचा पुत्र सुनीथनामक राजा होता. सुनीथाचा क्षेम्य नामक महायशस्वी पुत्र. क्षेम्याचा पुत्र केतुमान्; त्याच्यापासून वर्षकेतु झाला. वर्षकेतूचा पुत्र विभुनामक प्रजेश्वर होता ३५—३७. विभूचा पुत्र आनर्त. त्याच्यापासून सुकुमार झाला. सुकुमाराचा पुत्र महारथ सत्यकेतु ३८. त्याच्यापासून परम धार्मिक महातेजा नामक राजा झाला. वत्साचा वत्सभूमि व भार्गवाचा भार्गभूमि ३९, हे अंगिरसाचे पुत्र व भार्गव वंशांत झालेले ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र आहेत. (एकूणीसाच्या श्लोकापासून येथपर्यंतचे श्लोक पुनरुक्त व अनावश्यक असांदतसें वाटतें.) सुहोत्राचा पुत्र बृहत्. बृहताचे तीन पुत्र. अजमीढ, द्विमीढ, व वीर्यवान् पुरुमीढ ४०, ४१. अजमीढाच्या नालिनी, केशिनी, व धूमिनी अशा तिघी पत्न्या होत्या. त्या तिघीही श्रेष्ठ

मीढस्य केशिन्यां जज्ञे जन्हुः प्रतापवान् । आजह्ने यो महासत्रं सर्वमेधं महामखम् ४३.
 पतिलोभेन यं गंगा विनीताऽभि ससार ह । नेच्छतः प्लावयामास तस्य गंगाऽथ तत्सदः ४४.
 स तथा प्लावितं दृष्ट्वा यज्ञघाटं परंतप । जन्हुरप्यन्नवीद्गंगां क्रुद्धो भरतसत्तम ४५ एष
 ते त्रिषु लोकेषु संक्षिप्यापः पित्राभ्यहम् । अस्य गंगेऽवलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ४६.
 ततः पीतां महात्मानो गंगां दृष्ट्वा महर्षयः । उपनिन्युर्महाभागा दुहितृन्वाय जान्ह-
 वीम् ४७ युवनाश्वस्य पुत्रीं तु कावेरीं जन्हुरावहत् । गंगाशापेन देहार्थं यस्याः पश्चा-
 न्नदीकृतम् ४८ जन्होस्तु दयितः पुत्रस्त्वजको नाम वीर्यवान् । अजकस्य तु दायादो
 बलाकाश्वो महीपतिः ४९ बभूव मृगयाशीलः कुशिकस्तस्य चात्मजः । पल्लवैः सह
 संरुद्धो राजा वनचरैस्तदा ५० कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं प्रभुः । लभयमिति
 तं शक्रासादभ्येत्य जज्ञिवान् ५१ स गाधिरभवद्राजा मघवान्कौशिकः स्वथम् ।
 विश्वामित्रस्तु गाधेयो राजा विश्वरथस्तदा ५२ विश्वकृद्विश्वजिञ्चैव तथा सत्यवती
 नृप । ऋचीकाजमदग्निस्तु सत्यवत्यामजायत ५३ विश्वामित्रस्य तु सुता देवरातादयः
 स्मृताः । प्रख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु ५४ देवश्रवाः कृतिश्चैव यस्मात्कात्या-
 यनाः स्मृताः । शालावत्या हिरण्याक्षो रेणोर्जज्ञेऽथ रेणुमान् ५५ सांकृत्यो गालवो राजन्
 मौद्गल्यश्चेति विश्रुताः । तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनाम् ५६ पाणिनो

स्त्रिया होत्या ४२. अजमीढास. केशिनीच्या ठायीं प्रतापवान् जन्हु झाल्या.
 त्यानें सर्वमेध नामक महामख व महासत्र केले ४३. तो आपला पति व्हावा या
 लोभानें गंगा नत्र होऊन त्याच्याकडे आली. पण तो आपली इच्छा पूर्ण करित नाही
 असें पाहून गंगा त्याच्या यज्ञगृहास बुडवूं लागली ४४. ते हे विजयी
 राजा, आपली यज्ञभूमि गंगेच्या आंगांत बुडून जात आहे, असें पाहून
 क्रोधाविष्ट जन्हुही गंगेस म्हणाला ४५. 'गंगे, तुला मर्व झाला आहे. पण त्याचें फळ
 आतांच भोग. हा पहा मी आतां तुझे त्रैलोक्यांतील जल एकेटिकाणीं जमवून पिऊन
 टाकितों ' ४६. असें ह्मणून त्यानें गंगेस पिऊन सोडिलें. तेव्हां तें अद्भुतकर्म पाहून
 महात्म्या महर्षींनीं महाभागा जान्हवीस त्याची कन्या केली ४७. युवनाश्व्याच्या कावेरी
 कन्येस जन्हुनें वरिलें. पुढें गंगेच्या शापानें तिचें अर्धें शरीर नदीरूप झालें ४८. जन्हुचा
 प्रियपुत्र अजक. तो वीर्यवान् होता. अजकाचा पुत्र राजा बलाकाश्व ४९. त्याला मृग-
 येचा फार नाद लागला. त्याचा पुत्र कुशिक. त्या राजास पल्लवांसह वनचरांनीं वेढून
 सोडिलें होतें ५०. प्रभु कुशिकानें इंद्रासारिखा पुत्र व्हावा म्हणून तप केलें.
 तेव्हां माझ्यासारिखा दुसरा काणी होईल या भीतीनें स्वतः इंद्रच त्याचा पुत्र
 झाला ५१ तात्पर्य, स्वतः इंद्र कौशिक गाधिराजा झाला. गाधिराजास विश्वामित्र,
 विश्वरथ, विश्वकृत् व विश्वजित् असे चार पुत्र होते. तशीच सत्यवतीनामक कन्या होती.
 त्या सत्यवतीचे ठायीं ऋचीकापासून जमदग्नि झाला ५२.५३. विश्वामित्राचे देवरातादि
 पुत्र सांगितलेले आहेत. ते त्रिभुवनांत प्रख्यात आहेत. त्यांचीं नांवे मजपासून ऐक ५४.
 देवश्रवा, कृति, याच्यापासून कात्यायन झाले, असें सांगितलें आहे. शालावतीचा हिर-
 ण्याक्ष, रेणुच्याठायीं उत्पन्न झालेला रेणुमान् ५५, सांकृत्य गालव व मौद्गल्य असे ते पुत्र
 प्रसिद्ध आहेत. त्या महात्म्या कौशिकांचीं गोत्रें प्रख्यात आहेत. पाणिन, बभ्रव, ध्यान-

वभ्रवश्चैव ध्यानजप्यास्तथैव च । पार्थिव्रा देवराताश्च शालंकायन सौश्रवाः ५७ लोहित्या
यामद्वृताश्च तथा कारीषयः स्मृताः । विश्रुताः कौशिका राजंस्तथाऽन्ये सैन्धवायनाः ५८
ऋष्यन्तराविवाह्याश्च कौशिका बहवः स्मृताः । पीरवस्य महाराज ब्रह्मर्षेः कौशिकस्य ह ५९
संबंधो ह्यस्य वंशोऽस्मिन्ब्रह्मक्षत्रस्य विश्रुतः । विश्वामित्रान्मजानां तु शुनः शोफोऽग्रजः
स्मृतः ६० भार्गवः कौशिकत्वं हि प्राप्तः स मुनिस्ततनः । देवरातादयश्चान्ये विश्वामित्रस्य
वै सुताः ६१ दृषद्वतीसुतश्चापि विश्वामित्रादथाष्टकः । अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तो
जन्हुगणो मया ६२ अजमीढोऽपरो वंशः श्रूयतां पुरुषर्षभ । अजमीढस्य नीलिन्यां सुशां-
तिरुदपद्यत ६३ पुरुजातिः सुशांतेस्तु बाह्याश्वः पुरुजातितः । बाह्याश्वतनयाः पंच बभ्रुवुर-
मरोपमाः ६४ मुद्गलः संजयश्चैव राजा ब्रह्मदिषुः स्मृतः । यवीनरश्च त्रिक्रान्तः कृमिनाश्वश्च
पंचमः ६५ पंचिते रक्षणायालं देशानामिति विश्रुताः । पंचानां विद्धि पंचालान्स्फीतिर्जनप-
दैर्वृतात् ६६ अलं संरक्षणे तेषां पंचाला इति विश्रुताः । मुद्गलस्य तु दायादो मौद्गल्यः सुम-
हायशाः ६७ सर्व एते महात्मानः क्षत्रंपेता द्विजातयः । एते ह्यंगिरसः पक्षं संश्रिताः काण्व-
मौद्गलाः ६८ मौद्गलस्य सुतो ज्येष्ठो ब्रह्मर्षिः सुमहायशाः । इंद्रसेनो यतो गर्भं वध्न्यश्वं
प्रत्यपद्यत ६९ वध्न्यश्वान्मिथुनं जज्ञे मेनकायामिति श्रुतिः । दिवोदासश्चराजर्षिरहल्या च
यशस्विनी ७० शरद्वृतस्य दायादमहल्या समसूयत । शतानन्दः ऋषिश्रेष्ठं तस्यापि सुमहा-
यशाः ७१ पुत्रः सत्वधृतिर्नाम धनुर्वेदस्य पारगः । तस्य सत्यधृतेरेतोदृष्ट्वाप्सरसमग्रतः ७२

जप्य. पार्थिव, देवरात, शालंकायन, सौश्रव ५६, ५७, लोहित्य, यामद्वृता. व कारीषय असे हे कौशिक प्रसिद्ध आहेत. त्याचप्रमाणे दुसरे सैन्धवायन आहेत. हे राजन्, हे सर्व कौशि-
कभिन्न अन्य ऋषींशीं विवाह करण्यास योग्य आहेत. हे महाराजा, पुरुकुलोत्पन्न ब्रह्मर्षि
कौशिकाचे अनेक गोत्रज सांगितलेले आहेत ५८, ५९. याच्या या वंशांत ब्रह्मक्षत्रसंबंध
झालेला प्रसिद्ध आहे. विश्वामित्राच्या पुत्रांत शुनःशोफ हा अग्रज होय.
तो मुनिश्रेष्ठ भार्गव कौशिकत्वास प्राप्त झाला. देवरातादिक दुसरेही विश्वा-
मित्राचें पुत्र होते ६०, ६१. विश्वामित्रापासून दृषद्वतीस अष्टकनामक पुत्र झाला.
अष्टकाचा पुत्र लौहि. असो; हा मी तुला जन्हुगण सांगितला ६२. आतां हे
पुरुषश्रेष्ठा, अजमीढाचा दुसरा वंश एक. अजमीढास नीलिनीच्या ठायीं सुशांति झाला ६३.
सुशांतीचा पुरुजाति; पुरुजातीपासून बाह्याश्व; व बाह्याश्वस देवांसारखे पांच पुत्र
झाले ६४ मुद्गल, संजय, राजा ब्रह्मदिषु, पराक्रमी यवीनर, व पांचवा कृमिलाश्व ६५. हे
पांच पुत्र देशांच्या रक्षणास समर्थ असल्यामुळे मोठमोठ्या देशांनीं युक्त असलेल्या त्यांच्या
राष्ट्रास पंचाल व त्याचें रक्षण करण्यास समर्थ असलेल्या यासही पंचाल असें ह्मणूं
लागले. मुद्गलाचा पुत्र महायशस्वी मौद्गल्य ६६, ६७. हे सर्व माहात्मे क्षेत्रयुक्त द्विजाति होत.
हे काण्व व मौद्गल अंगिरसपक्षाचा आश्रय करून होते ६८. मौद्गलाचा ज्येष्ठपुत्र महायशस्वी
ब्रह्मर्षि इंद्रसेन; त्याच्यापासून वध्न्यश्व झाला ६९-७२. वध्न्यश्वस मेनकेच्या ठायीं जुळें
झालें. त्यांतील राजर्षि दिवोदास हा पुत्र व यशस्विनी अहल्या ही कन्या होय. (हा
दिवोदास ब्राह्मण हांता, असें टीकाकार ह्मणतात.) अहल्येस गौतमपुत्र ऋषिश्रेष्ठ शतानन्द
झाला. त्यालाही अतिशय यशस्वी व धनुर्वेदामध्ये पारंगत असा शतधृतिनामक पुत्र
झाला. समोर अप्सरेस पाहून त्या सत्यधृतीचें रेतःस्खलन झालें. व त्यामुळे शरनामक

अवस्कन्नं शरस्तंबे मिथुनं समपद्यत । कृपया तच्च जग्राह शंतनुर्मृगयां गतः ७३ कृपः
 स्मृतः स वै तस्माद्गौतमी च कृपी तथा । एते शारद्वताः प्रोक्ता एते ते गौतमाः स्मृताः ७४
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य संततिम् । दिवोदासस्य दायदो ब्रह्मर्षिर्मित्रयुर्नृपः ७५
 मैत्रायणस्ततः सोमो मैत्रेयास्तु ततः स्मृताः । एतेहि संश्रिताः पञ्च क्षेत्रोपेतास्तु भार्गवाः ७६
 आसीत्यंचजनः पुत्रः सृञ्जयस्य महात्मनः । सुतः पञ्चजनस्यापि सोमदत्तो महीपतिः ७७
 सोमदत्तस्य दायदः सहदेवो महायशाः । सहदेवसुतश्चापि सोमको नाम पार्थिवः ७८
 अजमीढाव्युनर्जातः क्षीणवंशे तु सोमकः । सोमकस्य सुतो जन्तुर्यस्य पुत्रशतं बभौ ७९
 तेषां यवीयान्पृषतो द्रुपदस्यपिताप्रभुः । धृष्टद्युम्नस्तु द्रुपदाच्छुभ्रकेतुश्च तत्सुतः ८० अजमीढाः
 स्मृता ह्येते महात्मानस्तु सोमकाः । पुत्राणामजमीढस्य सोमकत्वं महात्मनः ८१ महिषी
 त्वजमीढस्य धूमिनी पुत्रगृह्णिनी । तृतीया तत्र पूर्वेषां जननी पृथिवीपते ८२ सा तु
 पुत्रार्थिनी देवी व्रतचर्या समन्विता । ततो वर्षायुतं तप्त्वा तपः परमदुश्चरम् ८३ हुत्वाऽग्निं
 विधिवत्सा तु पवित्रमितभोजना । अग्निहोत्रकुशेष्वव सुव्राप जनमेजय । धूमिन्या
 स तथा देव्या त्वजमीढः समेदिवान् ८४ ऋक्षं संजनयामास धूमवर्णं सुदर्शनम् । ऋक्षा-
 त्संवरणो जज्ञे कुरुः संवरणात्तथा । यः प्रयागादतिक्रम्य कुरुक्षेत्रं चकार ह ८५ तद्वैतत्स
 महाभागो वर्षाणि सन्नहन्यथ । तप्यमाने तदा शक्रो यत्रास्य वरदो बभौ ८६ पुण्यं च

गवताच्या बुवक्यांत एक जुळें उत्पन्न झालें. मृगयेस गेलेल्या शंतनूनें कृपेनें त्याचें गृहण
 केलें ७३. त्यामुळें त्यांतील पुत्रास कृप व कन्येस गौतमी कृपी असें म्हणूं लागले. असो;
 हे मी तुला शारद्वत सांगितलें. हेच ते प्रसिद्ध गौतम होत ७४. आतां यापुढें दिवो-
 दासाची संतति सांगतो. दिवोदासाचा पुत्र ब्रह्मर्षि मित्रयु राजा ७५. त्याचा पुत्र सोम
 झाला. या मित्रयु पुत्रापासून पुढच्या लोकांस मैत्रेय ह्मणून ह्मणतात. हे सर्व एका पक्षाचा
 आश्रय करून राहिले. त्यामुळें ते क्षेत्रयुक्त भार्गव होत ७६. महात्म्या सृञ्ज-
 याचा पंचजन म्हणून पुत्र होता. पंचजनाचा पुत्र राजा सोमदत्त ७७. सोमदत्ताचा पुत्र
 महायशस्वी सहदेव व सहदेवाचा पुत्र सोमक नांवाचा राजा होता ७८. अजमीढ जो
 सहदेव त्याच्या यज्ञांतील पशुभूत स्थानीं शंभर पुत्र झाले. पण त्यांचा वंश क्षीण झाला
 असतां पुनः हा सोमक झाला. सोमकाचा पुत्र जंतु. त्याला शंभर पुत्र होत ७९. त्या
 शंभरांतील कनिष्ठ बंधु प्रभु पृषत. तो द्रुपदाचा पिता होय. द्रुपदाचा धृष्टद्युम्न. त्याचा
 धृष्टकेतु. या अजमीढास महात्मे सोमक म्हणून ह्मटलें आहे. कारण महात्म्या अजमी-
 ढांच्या पुत्रांस सोमकत्व वर सांगिल्याप्रमाणें प्राप्त झालें आहे ८०, ८१. अजमीढाची
 धूमिनी ह्मणून पुत्रांची इच्छा करणारी महिषी (राणी) होती. राजा, तुझ्या पूर्वजांची
 ती तिसरी जननी होय ८२. पुत्रांची इच्छा करणारी ती देवी व्रताचरण
 संपन्न झाली. तिनें परम दुश्चर तप दशसहस्र वर्षे केलें ८३. हे जनमेजया,
 यथाविधि अग्नीमध्ये हवन करून पवित्र व मित भोजन करणारी ती अग्निहोत्राच्या
 दर्भावरच शयन करीत असे. पुढें त्या धूमिनी देवीशीं राजा अजमीढाचा समागम होऊन
 तिला ऋक्षनामक धूमवर्ण व सुदर्शन (सुंदर) पुत्र झाला. ऋक्षापासून संवरण झाला.
 संवरणापासून कुरु झाला. त्यानें प्रयागास सोडून कुरुक्षेत्र हें आपलें स्थान केलें ८४-८५.
 तेथें त्या महाभागानें पुष्कळ वर्षे तप केलें असतां, इंद्रानें त्यास वर दिला ८६.

रमणीयं च पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् । तस्यान्ववाचः सुमहांस्तस्य नाम्ना स्थ कौरवाः ८७
 कुरोश्च पुत्राश्चत्वारः सुधन्वा सुधनुस्तथा । परिक्षिच्च महाबाहुः प्रवरश्चारिमेजयः ८८
 सुधन्वनस्तु दायादः सुहोत्रो मतिमांस्ततः । च्यवनस्तस्य पुत्रस्तु राजा धर्मार्थकोविदः ८९
 च्यवनाकृतयज्ञस्तु इष्ट्वा यज्ञैः स धर्मवित् । विश्रुतं जनयामास पुत्रमिन्द्रसमं नृपः ९०
 चैद्योपरिचरं वीरं वसुं नामांतरिक्षगम् । चैद्योपरिचराज्जज्ञे गिरिका सप्तमानवाच्च ९१ महारथो मगधराट् विश्रुतो यो बृहद्रथः । प्रत्यग्रहः कुशश्चैव यमाहुर्माणिवाहनम् ९२ मारुतश्च यदुश्चैव मत्स्यः काली च सप्तमी । बृहद्रथस्य दायादः कुशाग्रो नाम विश्रुतः ९३ कुशाग्रस्यात्मजो विद्वान्वृषभो नाम वीर्यवान् ९४ वृषभस्य तु दायादः पुष्पवान्नाम धार्मिकः । दायादस्तस्य विक्रांतो राजा सत्यहितः स्मृतः ९५ तस्य पुत्रः स धर्मात्मा नाम्ना ऊर्जस्तु जज्ञिवान् । ऊर्जस्यसंभवः पुत्रो यस्य जज्ञे सवीर्यवान् ९६ शकले द्वे स वै जातो जरया सन्धितः सुतः । जरया सन्धितो यन्माज्जरासन्धस्ततः स्मृतः ९७ सर्वक्षत्रस्य जेताऽसौ जरासन्धो महाबलः । जरासन्धस्य पुत्रो वै सहदेवः प्रतापवान् ९८ सहदेवात्मजः श्रीमानुदायुः समहायशाः । उदायुर्जनयामास पुत्रं परमधार्मिकम् ९९ श्रुतधर्मेति नामानं मगधानयोऽवसद्विभुः । परिक्षितस्तु दायादो धार्मिको जनमेजयः १०० जनमेजयस्य दायादाश्च य एव महारथाः । श्रुतसेनोग्रसेनौ च भीमसेनश्च नामतः १ एते सर्वे महाभागा विक्रांता बलशालिनः । जनमेजयस्य पुत्रौतु सुरथोमतिमांस्तथा २ सुरथस्य तु विक्रांतः पुत्रो जज्ञे-

तें क्षेत्र पुण्य, रमणीय, व पुण्यवानांनीं ज्याचें सेवन केलें आहे, असें होतें. त्याचा वंश फार मोठा वाढला. त्याच्या नांवानेंच तुह्मी कौरव झाला आहां ८७. कुरूचे चार पुत्र सुधन्वा, सुधनु, महापराक्रमी परिक्षित व शत्रूस कांपविणारा प्रवर अशीं त्यांचीं नांवां होतीं ८८ सुधन्व्याचा पुत्र मतिमान् सुहोत्र, त्याचा पुत्र च्यवन. तो धर्म व अर्थ यांस जाणणारा राजा होता ८९. च्यवनापासून कृतयज्ञ झाला. त्या धर्मवेत्त्यानें यज्ञ करून इंद्रासारख्या प्रसिद्ध पुत्रास उत्पन्न केलें. तो वीर चेदिदेशांत रहाणारा असल्यामुळें चैद्य व (अंतरिक्षांतून विहार करणारा) असल्यामुळें उपरिचर या नांवानें प्रसिद्ध झाला. तो अंतरिक्षांत जाणारा वसुच होता. त्या चैद्योपरिचारापासून गिरिकेस सहा पुत्र व एक कन्या झाली ९०, ९१. १ महारथ मगधराट्, तो बृहद्रथ या नांवानेंही प्रसिद्ध होता. २ प्रत्यग्रह, ३ कुश, त्यास माणिवाहन असेंही ह्णत. ४ मारुत, ५ यदु व ६ मत्स्य आणि सातवी काली (अशी त्यांचीं नांवां होतीं.) बृहद्रथाचा पुत्र कुशाग्र. तो प्रसिद्ध राजा असून त्यास वृषभ या नांवाचा वीर्यवान् विद्वान् पुत्र झाला ९२-९४. वृषभास पुष्पवान् नामक धार्मिक पुत्र झाला. त्याचा पुत्र पराक्रमी राजा सत्यहित. त्याला ऊर्ज नामक धर्मात्मा पुत्र झाला ऊर्जाचा पुत्र संभव. त्याच्यापासून प्रथम दोन शकलांच्या रूपानें उत्पन्न होऊन जरेनें सांधल्यावर पूर्ण पुत्र झालेला जरासंध झाला. जरेनें सांधल्यामुळेंच त्याला जरासंध हें नांव पडलें. हा महाबलाढ्य जरासंध सर्व क्षेत्रांस जिंकणारा झाला. जरासंधाचा पुत्र प्रतापवान् सहदेव. सहदेवाचा पुत्र श्रीमान् व यशस्वी उदायु. उदायुनें श्रुतधर्मा नामक परम धार्मिक पुत्रास उत्पन्न केलें. त्या प्रभूनें मगध देश वसविला. परिक्षिताचा पुत्र धार्मिक जनमेजय ९५-१००. जनमेजयास श्रुतसेन, उग्रसेन व भीमसेन या नांवाचे तीन महारथ पुत्र होते १ हे सर्व महाभाग, पराक्रमी; व बलाढ्य होत.

विदूरथः । विदूरथस्य दायान् ऋक्ष एव महारथः ३ द्वितीयः स बभौ राजा नाम्ना तेनैव
 संज्ञितः । द्वावृक्षौ तव वंशोऽस्मिन्द्वावेव तु परिक्षितौ ४ भीमसेनास्रयो राजन्द्वावेव जनमे-
 जयो । ऋक्षस्य तु द्वितीयस्य भीमसेनोऽभवत्सुतः ५ प्रतीपो भीमसेनस्य प्रतीपस्य तु शंतनुः ।
 देवापिर्वाह्लिकश्चैव सोमदत्तो महारथाः ६ शंतनोः प्रसवस्त्वेष यत्र जातोसि पार्थिव ।
 बाल्हिकस्य तु राज्यं वै सप्तवाह्यं नरेश्वर ७ बाल्हिकस्य सुतश्चैव सोमदत्तो महायशाः ।
 जज्ञिरे सोमदत्तात्तु भूरिभूरिश्रवाः शलः ८ उपाध्यायस्तु देवानां देवापिरभवन्मुनिः ।
 च्यवनस्य कृतः पुत्र इष्टश्वासीन्महात्मनः ९ शंतनुस्त्वभवद्राजा कौरवाणां धुरन्धरः ।
 शंतनोः संप्रवक्ष्यामि यत्र जातोसि पार्थिव ११० गंगं देवव्रतं नाम पुत्रं सोऽजनयत्प्रभुः ।
 स तु भीष्म इति ख्यातः पाण्डवानां पितामहः ११ काली विचित्रवीर्यं तु जनयामास
 भारत । शंतनोर्दयितं पुत्रं धर्मात्मानमकल्मषम् १२ कृष्णद्वैपायनश्चैव क्षेत्रे वैचित्रवीर्यके ।
 धृतराष्ट्रं च पांडुं च विदुरं चाप्यजीजनत् १३ धृतराष्ट्रश्च गंधार्यां पुत्रानुत्पादयच्छतम् ।
 तेषां दुर्योधनः श्रेष्ठः सर्वेषामेव स प्रभुः १४ पांडोर्धनंजयः- पुत्रः सौभद्रस्तस्य चात्मजः ।
 अभिमन्योःपरिक्षित्तुपितातवजनेश्वर १५ एष ते पौरवो वंशो यत्र जातोसि पार्थिव ।
 तुर्वसोस्तु प्रवक्ष्यामि द्रुह्योश्वानोर्यदोस्तथा १६ सुतस्तु तुर्वसोर्वाह्लिर्गोभानुरात्मजः । गोभा-
 नोस्तु सुतो राजा त्रैसानुरपराजितः १७ करंधमस्तु त्रैसानोर्मरुत्तस्यस्य चात्मजः । अन्यस्त्वा-
 वीक्षितो राजा मरुतः कथितस्तव १८ अनपत्योऽभवद्राजा यज्वा विपुलदक्षिणः । दुहिता

त्यास मणिमतीचे ठार्यां सुरथ व मतिमान् असे आणखी दोन पुत्र झाले २. सुरथाचा पुत्र पराक्रमी विदूरथ. विदूरथाचा पुत्र महारथ ऋक्ष. कुरुचा पितामह जो ऋक्ष त्याहून हा ऋक्ष राजा भिन्न होय. राजा, तुझ्या या वंशांत दोन ऋक्ष, दोन परिक्षित्, तीन भीमसेन व दोन जनमेजय झाले. या दसऱ्या ऋक्षाचा भीमसेन हणून पुत्र होता ३-५ भीमसेनाचा प्रतीप, प्रतीपाचा पुत्र शंतनु. देवापि, बाल्हिक व सोमदत्त असे तीन महारथ पुत्र शंतनूस झाले. हे राजा, तूं या शंतनूच्या संततीपासूनच झाला आहेस. हे नरेश्वरा, बाल्हिकाचें सप्तवाह्य राज्य आहे ६,७. त्याचा पुत्र महायश सोमदत्त. सोमदत्तापासून भूरि, भूरिश्रवा, व शल असे तीन पुत्र झाले ८. देवांचा उपाध्याय देवापि मुनि झाला. महात्म्या च्यवनाचा तो मानलेला इष्ट पुत्र होता ९. शंतनु हा कौरवांचा धुरंधर राजा झाला. राजा, ज्याच्या कुळांत तूं उत्पन्न झाला आहेस त्या शंतनूचा वंश मी तुला सांगतो ११० त्या प्रभूस गंगेच्या ठार्यां देवव्रतनामक पुत्र झाला. तो पांडवांचा पितामह भीष्म या नांवानें प्रसिद्ध आहे ११. हे भारता, शंतनूच्या काली (सत्यवती) नामक स्त्रीच्या ठार्यां विचित्रवीर्य झाला. तो शंतनूचा प्रिय पुत्र धर्मात्मा व निष्पाप होता १२ विचित्रवीर्याच्या क्षेत्रांत कृष्णद्वैपायनानें धृतराष्ट्र, पांडु व विदूर यांस उत्पन्न केलें १३. धृतराष्ट्रास गंधारीच्या ठार्यां शंभर पुत्र झाले. त्यांतील दुर्योधन हा श्रेष्ठ असून तो सर्वांचा प्रभुही होता १४. पांडूचा पुत्र धनंजय, त्याचा सौभद्र; व हे राजा, त्या सौभद्र अभिमन्यूचा पुत्र परिक्षित्. तोच तुझा पिता होय १५. हा तुझा पौरववंश मी तुला सांगितला. या वंशांत तूं झालास. आतां तुर्वसु. द्रुह्य, अनु व यदु यांचे वंश ऐक १६. तुर्वसूचा पुत्र वन्हि, वन्हीचा पुत्र गोभानु, गोभानूचा पुत्र अजिंक्य त्रैसानु १७, त्रैसानूचा करंधम, त्याचा पुत्र मरुत्त; तुला सांगितलेला हा मरुत्त राजा आवीक्षिताहून भिन्न आहे १८.

सम्मता नाम तस्यासीत्पृथिवीपतेः १९ दक्षिणार्थं स्म वै दत्ता संवर्ताय महात्मने । दुष्यन्तं पौरवं चापि लेभे पुत्रमकल्मषम् १२० एवं ययातेः शापेन जरासंक्रमणे तदा । पौरवं तुर्व-
सोर्वंशः प्रविवेश नृपोत्तमः २१ दुष्यन्तस्य तु दायादः करुत्थामः प्रजेश्वरः । करुत्थामा-
त्तथाक्रीडश्वत्वारस्तस्य चात्मजा. २२ पांड्यश्वकेरलश्वैवकोलश्वोलश्वपार्थिवः । तेषांजनपदाः
स्फीताः पांड्याश्वोलाः सकेरलाः २३ द्रुह्यांश्वतनयोराजनवभ्रुःसेतुश्वपार्थिवः । अंगारसेतु-
स्तपुत्रोमहतांपतिरुच्यते २४ यौवनाश्वेन समरे कृच्छ्रेण निहतो बली । युद्धं सुमहदस्यासी-
न्मासान्परिचतुर्दश २५ अंगारस्य तु दायादो गांधारो नाम भारत । ख्यायते तस्य नाम्ना
वै गांधारविषयो महान् २६ गांधारविषयाश्वैव तुरंगा वाजिनां वराः । अनोस्तु पुत्रो
धर्मोऽभूत्घृतस्तस्यात्मजोऽभदत् २७ घृतात्तु दुदुहो जज्ञे प्रचेतास्तस्य चात्मजः । प्रचेतसः
सुचेतास्तु कीर्तिता ह्यानवो मया २८ यदोर्वंशं प्रवक्ष्यामि ज्येष्ठस्योत्तमतेजसः । विस्तरे-
णानुपूर्व्यात्तु गदतो मे निशामय १२९ [१९८५] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरि-
वंशपर्वणि पुरुवंशानुकीर्तने द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ बभूवुस्तु यदोः पुत्राः पंच देवसुतोपमाः । सहस्रदः पयोदश्च क्रोष्टा
नीलौजिकस्तथा १ सहस्रदस्य दायादास्रयः परमधार्मिकाः । हैहयश्च हयश्चैव राजन् वेणु-
हयस्तथा २ हैहयस्याभवत्पुत्रो धर्मनेत्र इति स्मृतः । धर्मनेत्रस्य कार्तस्तु साहंजस्तस्यचा-
त्मजः ३ साहंजनी नाम पुरी येन राज्ञा निवेशिता । साहंजस्य तु दायादो महिष्मान्नाम
पार्थिवः ४ माहिष्मती नाम पुरी येन राज्ञा निवेशिता । आसीन्महिष्मतः पुत्रो भद्रश्रेण्यः

तो राजा पुत्रापत्यरहित होता. त्यानें विपुल दक्षिणा देऊन यथाविधि यज्ञ केला. त्या
राजाची सम्मता नामक एक कन्या होती १९. ती त्यानें दक्षिणेच्या मिषानें महात्म्या संव-
र्तास दिली. तेव्हां त्या ब्राह्मणानें ती सुघोर क्षत्रियांस दिली असतां तिला पौरव दुष्यंत पुत्र
झाला. तो निष्पाप होता. असो; याप्रमाणें जरेचा स्वीकार न केल्यामुळें ययातीनें जो
शाप दिला होता त्याच्या योगानें तुर्वसूचा वंश पौरववंशांत मिळून गेला २०, २१. दुष्यं-
तास (शकुंतलेहून) इतर पत्नीच्या ठायीं (देवी व सुमतीच्या उदरीं ?) करुत्थाम
राजा झाला. करुत्थामापासून क्रीड; त्याचे पांड्य, केरल, कोल व उति असे चार पुत्र
होते २२-२४. त्याचें यौवनाश्वाशीं चवदा माहिने मोठें युद्ध झालें. पण त्या बलाढ्य
राजास यौवनाश्वानें मोठ्या कष्टानें युद्धांत मारिलें २५. हे भारता, अंगाराचा पुत्र गांधार;
त्याच्या नांवानें गांधार नामक मोठा देश प्रसिद्ध आहे २६. गांधार देशांत मोठे श्रेष्ठ घोडे
होत असतात. अनूचा पुत्र धर्म; त्याचा पुत्र घृत २७. घृतापासून दुदुह झाला. प्रचेता हा
त्याचा पुत्र होय. प्रचेत्याचा सुचेता. असो; येथवर मी तुला अनूचा वंश सांगितला. ज्येष्ठ
व उत्तम तेजस्वी यदूचा वंश मी आतां तुला विस्तारपूर्वक व क्रमानें सांगतां तो तूं माझ्या
तोंडून ऐक २८, १२९. इति श्रीम० खि० हरि० हरिवं० पुरुतुर्वसु व अनु यांच्या वंशवर्ण-
नाविषयीं वृत्तिसावा अध्याय समाप्त झाला. ॥ ३२ ॥

वैशंपायनः— यदूचे देवपुत्रासारिखे सहस्रद, पयोद, क्रोष्टा, नील, व अंजिक असे
पांच पुत्र होते १. सहस्रदास हैहय, हय व वेणुहय असे तीन परम धार्मिक पुत्र झाले.
हैहयाचा धर्मनेत्र हणून पुत्र सांगितलेला आहे. धर्मनेत्राचा कार्त, कार्ताचा साहंज २, ३.
त्या राजानें साहंजनीनामक पुरी वसविली. साहंजाचा पुत्र माहिष्मानामक

प्रतापवान् ५ वाराणस्याधिपो राजा कथितः पूर्वमेव तु । भद्रश्रेण्यस्य पुत्रस्तु दुर्दमो नाम विश्रुतः ६ दुर्दमस्य सुतो धीमान् कनको नाम वीर्यवान् । कनकस्य तु दायादाश्वत्वारो लोकविश्रुताः ७ कृतवीर्यः कृतौजाश्च कृतवर्मा तथैव च । कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत्कृतवीर्यात्तथाऽर्जुनः यस्तु बाहुसहस्रेण सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् । जिगाय पृथिवीमेको रथेनादित्यवर्चसा ९ न हि वर्षायुतं तप्त्वा तपः परमदुश्चरम् । दत्तमाराधयामास कार्तवीर्योऽत्रिसंभवम् १० तस्मै दत्तो वरादुप्रादाच्चतुरो भूरितेजसः । पूर्वं बाहुसहस्रं तु प्रार्थितं सुमहद्वरम् ११ अधर्मे वर्तमानस्य सद्भिस्तत्र निवारणम् । उग्रेण पृथिवीं जित्वा स्वधर्मेणानुरंजन्म् १२ संग्रामान् सुबहून् कृत्वा हत्वा चारीन्सहस्रशः । संग्रामे वर्तमानस्य वधं चाप्यधिकाद्रणे ३ तस्य बाहुसहस्रं तु युध्यतः किल भारत । योगायोगेश्वरस्येव प्रादुर्भवति मायया १४ तेनेयं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना । सप्तमुद्रा सनगरा उग्रेण विधिना जिता १५ तेन सप्तसु द्वीपेषु समयज्ञशतानि वै । प्राप्तानि विधिना राज्ञ श्रूयन्ते जनमेजय १६ सर्वे यज्ञा महाबाहोस्तस्यासन् भूरिदक्षिणाः । सर्वे कांचनयूपाश्च सर्वेकांचनवेद्यः १७ सर्वेदेवैर्महाराज विमानस्थैरलंकृताः । गंधर्वैरप्सरोग्भिश्च नित्यमेवोपशोभिताः १८ यस्य यज्ञे जगौ गाथां गंधर्वो नारदस्तथा वरीदासात्मजो विद्वान्महिम्ना तस्य विस्मितः १९ नारद उवाच ॥ न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यति पार्थिवाः । यज्ञैर्दानैस्तपोभिर्वा विक्रमेण श्रुतेन च २० स हि सप्तसु द्वीपेषु खड्गी चर्मा शरासनी । रथी द्वीपाननुचरन्योगी

राजा ४. त्यानें माहिष्मति नामक नगरी बसविली. माहिष्मताचा भद्रश्रेण्य ह्यणून प्रतापवान् पुत्र होता ५. त्या वाराणसीच्या अधिपाविषयीं मी पूर्वीच सांगितलें आहे. त्याचा पुत्र प्रख्यात दुर्दम ६. दुर्दमाचा पुत्र धीमान् व वीर्यवान् कनक. कनकास चार लोकसिद्ध पुत्र झाले ७. कृतवीर्य, कृतौजाः, कृतवर्मा व चवथा कृताग्नि. कृतवर्मापासून अर्जुन झाला ८. तो सहस्रबाहुंच्या बलावर सप्तद्वीपांचा ईश्वर झाला. आदित्यासारख्या तेजस्वी रथानें त्या एकट्यानंच पृथ्वीस जिंकिलें ९. त्या कार्तवीर्यानें दशसहस्र वर्षे परम दुश्चर तप करून अत्रिपुत्र दत्तात्रयाची आराधना केली १०. तेव्हां त्यानें त्यास चार अति तेजस्वी वर दिले. प्रथम अर्जुनानें सहस्रबाहु हा फार मोठा वर मागितला ११. नंतर अधर्माचें आचरण करणाऱ्या पुरुषांचें उत्तम उपायांनीं सहज निवारण, उग्र उपायांनीं पृथ्वीस जिंकून स्वधर्मानें त्यांतील लोकांचें अनुरंजन व पुष्कळ संग्राम करून आणि सहस्रावधि शत्रूंंस मारून संग्रामांत असतांनाच आपल्याहून अधिक वीरांच्या हातून रणांगणीं वध, असे चार वर त्यानें मागितले १२, १३. तो युद्ध करूं लागला असतां, हे भारता, योगेश्वराच्या योगबलानें केवळ संकल्पमात्रानेंच त्यास सहस्र बाहु प्राप्त होत असत १४. त्यामुळें त्या वीरानें युद्धरूपी उग्र उपायानें ही सपत्तना, सनगरा व सप्तमुद्रा सप्तद्वीपा पृथ्वी जिंकून घेतली १५. जनमेजया, त्या राजानें सात द्वीपांमध्ये सातशें यज्ञ यथाविधि केले, असें आह्मी ऐकलें आहे १६. त्या महापराक्रमी राजाचे सर्व यज्ञ पुष्कळ दक्षिणायुक्त होते. सर्व यज्ञांत सुवर्णाचे यूप (स्तंभ) व सुवर्णाच्या वेदी हांत्या १७. सर्व यज्ञ विमानस्थ देवांच्या योगानें अलंकृत होते. गंधर्व व अप्सरा यांच्या योगानें ते नित्य उपशोभित होते. त्याच्या यज्ञांत गंधर्वपति वरीदासाच्या नारदसंज्ञक विद्वान् पुत्रानें त्याच्या महात्म्यानें विस्मित होऊन अशी गाथा ह्मटली १८, १९.

संदृश्यते नृभिः २१ अनष्टद्रव्यता चैव न शोको न च विभ्रमः । प्रभावेन महाराज्ञः प्रजा
धर्मेण रक्षतः २२ पंचाशीतिसहस्राणि वर्षाणां वै नराधिपः । स सर्वरत्नभाक् सम्राट् चक्रवर्ती
चभूव ह २३ स एव यज्ञपालोऽभूत्क्षेत्रपालः स एव च । स एव वृष्ट्या पर्जन्यो योगित्वा-
दर्जुनोऽभवत् २४ स वै बाहुसहस्रेण ज्याघातकठिनत्वचा । भाति रश्मिसहस्रेण शरदीव
दिवाकरः २५ स हि नागान्मनुष्येषु माहिष्मत्यां महायुतिः । कर्कोटकसुतान् जित्वा पुर्यां
तस्यां न्यवेशयत् २६ स वै वेगं समुद्रस्य प्रावृट्कालेऽम्बुजेक्षणः । क्रीडन्निव भुजोद्भिन्नं
प्रतिस्रोतश्चकार ह २७ लुण्ठिता क्रीडिता तेन फेनस्रग्दाममालिनी । चलदूर्मि सहस्रेण शंकि-
ताऽभ्येति नर्मदा २८ तस्य बाहुसहस्रेण क्षुभ्यमाणे महोदधौ । भयाञ्जलिना निश्चेष्टाः पाता-
लस्था महासुराः २९ चूर्णीकृतमहावीचिं चलन्मीनमहातिमिम् । मारुताविद्धफेनौघमाव-
र्तक्षोभदुःसहम् ३० प्रावर्तयत्तदा राजा सहस्रेण च बाहुना । देवासुरसमाक्षिप्तः क्षीरोद-
मिव मन्दरः ३१ मन्दरक्षोभचकिता अमृतोद्भवशंकिताः । सहस्रोत्पतिता भीता भीमं दृष्ट्वा
चृपोत्तमम् ३२ नता निश्चलसूर्धानो बभूवुस्ते महोरगाः । सायाह्ने कदलीवण्डे कंपितास्तस्य

नारदः—खरोखर यज्ञ. दान, तप, विक्रम व विद्या यांच्या योगानें दुसरे कोणतेही राजे
या क्वार्तवीर्यांच्या गतीस (यांग्यतेस) प्राप्त होणार नाहीत २०. कारण खड्ग, चर्म,
शदासन, व रथ यांनीं युक्त होऊन सप्तद्वीपांमध्ये हत्तींच्या मागून जाणारा तो योगी
वीर लोकांच्या दृष्टी पडत असतां २१, धर्मानें प्रजेचें रक्षण करणाऱ्या या महाराजाच्या
प्रभावानें लोकांचें द्रव्य कधीं नष्ट होत नाहीं. त्यांस शोक होत नाहीं व भ्रय होत
नाहीं. २२. तो सर्व रत्नभाक् सम्राट् नराधिप पंचायशी सहस्र वर्षे चक्रवर्ती
झाला २३. तो अर्जुन योगी असल्यामुळें तोच यज्ञपाल, क्षेत्रपाल, व वृष्टीच्या
योगानें पर्जन्य झाला २४. धनुर्गुणाच्या आघातांनीं ज्यांची त्वचा कठिण झाली आहे
अशा सहस्र बाहुंनीं युक्त असलेला तो सहस्र किरणांनीं युक्त असलेल्या शरदृत्तुंतील
सूर्याप्रमाणें भासे २५. त्या महातेजस्वी राजानें मनुष्यलोकांतील माहिष्मती नगरीमध्ये
असलेल्या कर्कोटकपुत्र नागांस जिंकून त्या पुरींत स्वतः वास्तव्य केले २६. त्या
कमलनयन. अर्जुनानें वर्षर्तूतही समुद्राचा वेग सहज क्रीडा करीत असल्याप्रमाणें
आपल्या बाहुंनीं आडवून परतविला २७. त्यानें क्रीडा करून व्याकुल करून सोड-
लेली व फेंस हीच जिची पुष्पमाला आहे अशी नर्मदा सहस्रावधि चंचल ऊर्भियुक्त
होऊन हिचा दुसऱ्या कोणीं उपभोग घेतला अशीं समुद्रास शंका येईल असें वाटून
त्याच्याकडे भीत भीत जात असे २८. त्याच्या सहस्र बाहुंनीं महासागर क्षुब्ध होऊं
लागला असतां पाताळांतील महा असुर भीतीनें निश्चेष्ट होऊन लपून रहात २९.
त्या राजानें आपल्या सहस्र बाहुंनीं देव व असुर यांनीं फिरविलेल्या मंदराच्या योगानें
क्षुब्ध झालेल्या क्षीरसागराप्रमाणें ज्याच्या मोठमोठ्या लाटा चूर्ण झाल्या आहेत,
ज्यांतील मोठमोठे तिमिंगलादि मत्स्यही चंचल झाले आहेत, ज्याचा फेनसमूह
वायूनें उडविला आहे व भोंवऱ्यांच्या क्षोभामुळें जो दुःसह झाला आहे
अशा महासागरास घुसळिलें ३०, ३१. मंदरपर्वताप्रमाणें झालेल्या क्षोभानें चकित झालेले,
अमृताच्या उत्पत्तीची ज्यांस शंका आली आहे, व भयभीत होऊन जे एकाएकीं वर
उडाले आहेत असे मोठमोठे सर्प त्या भयंकर नृपोत्तमास पाहून आपलीं मरतकें निश्चल

वायुना ३३ स वै बध्वा धनुर्ज्याभिरुत्सिक्तं पंचाभिः शरैः । लंकेशं मोहायित्वा तु सबलं
 रावणं बलात् । निजित्यैव समानीय माहिष्मत्यां बबन्ध तम् ३४ श्रुत्वा तु बद्धं पौलस्त्यं
 रावणं त्वर्जुनेन तु । ततो गत्वा पुलस्त्यस्तमर्जुनं दृष्टो स्वयम् । सुमोच रक्षःपौलस्त्यंपुलस्त्ये-
 नानुयाचितः ३५ यस्य बाहुसहस्रस्य बभूव ज्यातलस्वनः । युगांते त्वंबुदस्येव स्फुटतो ह्यश-
 नेरिव । ३६ अहो बत मृधे वीर्यं भार्गवस्य यदच्छिनत् । राज्ञो बाहुसहस्रं तु हैमं तालवनं
 यथा ३ तृषितेन कदाचित्सभिक्षितश्चित्रभानुना । स भिक्षामददाद्वीरःसप्तद्वीपान्विभा-
 वसोः ३८ पुराणि ग्रामघोषांश्च विषयांश्चैव सर्वशः । जज्वाल तस्य सर्वाणि चित्रभानुर्दि-
 धक्षया ३९ स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेन महात्मनः । ददाह कार्तवीर्यस्य शैलांश्चैव वनानि
 च ४० स शून्यमाश्रमं रम्यं वरुणस्यात्मजस्य वै । ददाह वनत्रङ्गीताश्चित्रभानुः स हैहयः ४१
 यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भास्वन्तमुत्तमम् । वसिष्ठं नाम स मुनिः ख्यात आपव इत्युत ४२
 यत्रापवस्तु तं क्रोधाच्छप्तवानर्जुनं विभुः । यस्मान्न वर्जितमिदं वनं ते मम हैहय ४३
 तस्मात्ते दुष्करं कर्मकृतमन्योहनिष्यति । रामो नाम महाबाहुर्जामदग्र्यः प्रतापवान् ४४
 छित्वा बाहुसहस्रं ते प्रमथ्य तरसा बली । तपस्वी ब्राह्मणश्च त्वां वधिष्यति स भार्गवः ४५
 वैशंपायन उवाच ॥ अनष्टद्रव्यता यस्य बभूवामित्रकर्शन । प्रभावेन नरेन्द्रस्य प्रजा धर्मेण
 रक्षतः ४६ रामात्ततोऽस्य मृत्युर्वै तस्य शापान्मुनेर्नृप । वरश्रैष हि कौरव्य स्वयमेव वृतः

करून नम्र झाले. सायंकालीं कदली वनांत. त्याच्या श्वासवायूनें ते कंपायमान होत
 असत ३२, ३३. त्यानें सर्व सैन्यासह रावणास पांच बाणांनीं मोहित करून व धनुष्याच्या
 गुणानें बांधून त्या गर्वित लंकेशास बलात्कारानें माहिष्मतींत आणून प्रतिबंधांत
 ठेविले ३४. तेव्हां अर्जुनानें आपल्या पुत्रास बांधून ठेविले आहे, हें ऐकून पुलस्त्य स्वतः
 त्यास येऊन भेटला. व याचना करून त्यानें त्याची सुटका केली ३५. त्याच्या सहस्र
 बाहुंचा ज्यातलस्वन (मन्वगटांवर धनुष्याची दारी हापटून निघणारा ध्वनि) युगां-
 तींच्या मेवध्वनीप्रमाणें अथवा फुटणाऱ्या अशनीप्रमाणें भयंकर होत असे ३६. अहाहा,
 संग्रामांतील त्याच्या वीर्याचें किती वर्णन करावें ? तालवनामध्ये त्याचे सुवर्णभूषित
 सहस्र बाहु शत्रूंंस तोडीत असत ३७. एकदां तृषित अग्नीनें त्याच्या जवळ भिक्षा
 मागितली. तेव्हां त्या वीरानें त्यास सप्तद्वीपांची भिक्षा दिली ३८. त्याबरोबर अग्नीनें
 त्यांतील सर्व ग्राम, वाडे, नगरें, व देश जाळून टाकिले ३९. पुरुषश्रेष्ठ महात्म्या कार्त-
 वीर्याच्या प्रभावानें अग्नीनें पर्वत व वनें यांचेंही भस्म करून सोडिलें ४०. त्यानें एकाद्या
 सामान्य वनाप्रमाणें वरुणपुत्राचा रम्य व शून्य आश्रमही जाळिला. पण त्यानंतर हैहया-
 सह अग्नि भयभीत झाला ४१. कारण वरुणास तेजस्वी व उत्तम वसिष्ठनामक पुत्र पूर्वी प्राप्त
 झाला होता व तो आपव या नांवानें प्रसिद्ध असे ४२. अग्नीचें हें अकृत्य पाहून त्या प्रभूस
 क्रोध आला व त्या अग्निदाहास कारण होणाऱ्या अर्जुनास त्यानें शाप दिला. ' हे हैहया,
 ज्यापेक्षां तूं हें माझे वनही सोडिलें नाहींस त्यापेक्षां तूं जें दुष्कर कर्म केलें आहेस
 तें सर्व दुसराच कोणी नष्ट करील. तुला राम नांवाचा प्रतापी जामदग्र्य मारील ४३, ४४.
 तो तपस्वी व बलाढ्य भार्गव ब्राह्मण तुझे हे सहस्र बाहु स्वसामर्थ्यानें तोडून तुला
 मारील ४५. वैशंपायनः--हे शत्रुनाशका, धर्मानें प्रजेचें रक्षण करणाऱ्या त्या नरेन्द्राच्या
 प्रभावानें प्रजेचें द्रव्य कधींही नष्ट होत नसे ४६. पण राजा, त्या मुनीच्या शापामुळे.

पुरा ४७ तस्य पुत्रशतस्यासन् पंच शेषा महात्मनः । कृतास्त्राबलिःशूराधर्मात्मानो यशस्विनः ४ - शूरसेनश्च शूरश्च धृष्णोक्तः कृष्ण एव च । जयध्वजश्च नाम्नाऽऽसिदावन्त्यो नृपतिर्महान् ४९ कार्तवीर्यस्य तनया वीर्यवन्तो महारथाः । जयध्वजस्य पुत्रस्तु तालजंधो महाबलः ५० तस्य पुत्राः शतंख्यातास्तालजंधा इति श्रुताः । तेषां कुले महाराज हैहयानां महात्मनाम् ५१ वीतिहोत्राः सुजाताश्च भोजाश्चावन्तयः स्मृताः । तौडिकेरा इति ख्यातास्तालजंधास्तथैव च ५२ भरताश्च सुता जाता बहुवाचानुकीर्तिताः । वृषप्रभृतयो राजन्यादवाः पूर्णकर्मिणः ५३ वृषोवंशधरस्तत्र तस्य पुत्रोऽभवन्मधुः । मधोः पुत्रशतं त्वासीद्दृषणस्तस्य वंशभाक् ५४ वृषणादृष्णयः सर्वे मधोस्तु माधवाः स्मृताः । यादवा यदुना चाग्रे निरुच्यंते च हैहयाः ५५ शूराश्चशूरवीराश्चशूरसेनास्तथाऽनघ । शूरसेन इति ख्यातस्तस्य देशो महात्मनः ५६ न तस्य वित्तनाशोऽस्ति नष्टं प्रतिलभेच्च सः । कार्तवीर्यस्य यो जन्मकीर्तयेदिह नित्यशः ५७ एते ययातिपुत्राणां पंच वंशा विशांपते । कीर्तिता लोकवीराणां ये लोकान्धारयन्ति वै । भूतानीव महाराज पंच स्थावरजंगमान् ५८ श्रुत्वा पंच विसर्गं तु राजा धर्मार्थकोविदः । वशी भवति पंचानामात्मजानां तथेश्वरः ५९ लभेत्पंच वरांश्चैव दुर्लभानिह लौकिकान् । आयुः कीर्तिं तथा पुत्रानैश्वर्यं भूमिमेव च । धारणाच्छ्रवणाच्चैव पंचवर्गस्य भारत ६० क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र वंशमुत्तमपीरुषम् । यदोवंशधरस्याथ यज्वनः पुण्यकर्मणः ६१ क्रोष्टुर्हि वंशं श्रुत्वेमं सर्वपापैः प्रमुच्यते । यस्यान्ववायजो

रामाच्या हातानें त्याला मृत्यु आला. कौरवनंदना, पूर्वी त्यानें स्वतःच हा वर मागितला होता ४७. त्याच्या शंभर पुत्रांतील पांच पुत्र वांचले. ते सर्वही महात्मे अस्त्रज्ञ, बलाढ्य, शूर, धर्मात्मे व यशस्वी होते ४८. शूरसेन, शूर, धृष्णोक्त, कृष्ण व जयध्वज, असे ते कार्तवीर्याचे पांच पुत्र वीर्यवान् व महारथ होते. त्यांतील शेवटचा जयध्वज मोठा आवंत्य राजा झाला. जयध्वजाचा पुत्र महाबल तालजंघ ४९, ५०. तालजंघा या नांवांनीं प्रख्यात असलेले त्याचे शंभर पुत्र होते, असे सांगितले आहे. महाराजा, त्या महात्म्या हैहयांच्या महाकुलामध्ये ५१ वीतिहोत्र, सुजात, भोज, आवंतय, तौडिकेर, तालजंघ व भरत असे पुत्र झाले. पण ते पुष्कळ असल्यामुळे त्यांचें यथे वर्णन केले नाहीं. राजा, वृषप्रभृति यादव पुण्य कर्म करणारे होते ५२, ५३. त्यांतील वृष हा वंशधर असून त्याचा मधु या नांवाचा पुत्र होता. मधूस शंभर पुत्र झाले. पण त्यांतील वृषण हा वंशधर झाला ५४. या वृषणासुळे यादवांस वृष्णि हें नांव प्राप्त झालें व मधूसुळे ते सर्व माधव झाले. यदूच्या नांवावरून त्यांस पुढें यादव ही संज्ञा प्राप्त झाली. हैहय, शूर, शूरवीर, शूरसेन अशीं हीं त्यांस नांवां होतीं. असो. त्या महात्म्या अर्जुनाचा शूरसेन या नांवाचा देश होता ५५, ५६. कार्तवीर्याचें हें चरित जो नित्य वाचील व त्याचें कीर्तन करील त्याच्या द्रव्याचा नाश होणार नाहीं व कांहीं नष्ट झाल्यास तें त्याला तात्काळ मिळेल ५७. राजा ययातीच्या लोकवीर पुत्राचे हे पांच वंश मीं तुला सांगितले. महाराज, पांच भूतें जशीं स्थावरजंगमास धारण करितात त्याप्रमाणें ते या लोकांस धारण करीत असतात ५८. या पांच पुत्रांचा विसर्ग ऐकल्यानें राजा धर्म व अर्थ यांस जाणणारा, नियंता व त्याचप्रमाणें पांच इंद्रियांचा ईश्वर होतो ५९. या पांच वर्गांचें श्रवण व धारण केल्यास त्या श्रोत्यास थालोकीं दुर्लभ असलेले— आयुष्य, कीर्ति, पुत्र, ऐश्वर्य व भूमि—हे पांच वर प्राप्त होतात ६०.

विष्णुर्हरिवृष्णिकुलोद्भवः ६२ [२०५१] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ गांधारी चैव माद्री च क्रोष्टोभार्ये बभूवतुः । गांधारी जनयामास अनामित्रं महाबलम् १ माद्री युधाजितं पुत्रं ततोऽन्यं देवमीदृषम् । तेषां वंशास्त्रिधा भूतो वृष्णिनां कुलवर्धनः २ माद्रीः पुत्रस्य जज्ञाते सुतौ वृष्ण्यंधकाबुभौ । जज्ञाते तनयौ वृष्णेः श्वफल्कश्चित्रकस्तथा ३ श्वफल्कस्तु महाराज धर्मात्मा यत्र वर्तते । नास्ति व्याधिभयं तत्र नावर्षभयमप्युत ४ कदाचिकाशिराजस्य विभोर्भरतसत्तम । त्रिणि वर्षाणि विषये नावर्ष-त्पाकशासनः ५ स तत्र वासयामास श्वफल्कं परमार्चितम् । श्वफल्कपरिवर्ते च बवर्ष हरि-वाहनः ६ श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्यामविंदत । गांदिनीनाम सा गां तु ददौ विप्रेषु नित्यशः ७ सा मातरुंदरस्था तु बहून्वर्षगणात्किल । निवसन्ती न वै जज्ञे गर्भस्थां तां पिताऽब्रवीत् ८ जायस्व शीघ्रं भद्रं ते किमर्थमिह तिष्ठसि ९ प्रोवाच चैनं गर्भस्था कन्या गां च दिने दिने । यदि दद्यां ततोऽद्याहं जाययिष्यामि तां पिता । तथेत्युवाच तं चास्याः पिता काममपूरयत् १० दाता यज्वा च धीरश्च श्रुतवानतिथिप्रियः । अक्रूरः सुषुवे तस्याच्छ्वफल्काद्भारिदक्षिणः ११ उपासंगस्तथामद्गुर्मृदुरश्वारिमेजयः । अविक्षिपस्तथोपेक्षः शत्रुघ्नोऽथारिमर्दनः १२ धर्मधृग्यतिधर्मा च गृध्रमो जांतकस्तथा । आवाहप्रतिवाहौ च सुन्दरी च

हे राजेंद्रा, आतां यदूचा वंशधर यथाविधि यज्ञ करणारा व पुण्यकर्मांचे अनुष्ठान करणारा जो क्रोष्टु त्याचा उत्तम पौरुषसंपन्न वंश ऐक. कारण, क्रोष्टूचा हा वंश ऐकून मानव सर्व पापांपासून मुक्त होतो. कारण वृष्णिकुलोद्भव हरि— विष्णु त्याच्या वंशांत झाला ६१, ६२. इति श्रीम० खि० हरि० हरिवं० तेतिसावां अध्याय समाप्त झाला. ॥ ३३ ॥

वैशंपायनः—क्रोष्टूच्या गांधारी व माद्री अशा दोन भार्या होत्या. गांधारीने महाबल अनमित्रास जन्म दिला १. माद्रीस युधाजित् व देवमीदृष असे दोन पुत्र झाले. त्यांचा वृष्णिकुलास वाढविणारा वंश तीन प्रकारचा झाला २. माद्रीच्या युधाजित नामक पुत्रास वृष्णि व अंधक असे दोन पुत्र झाले. वृष्णीस श्वफल्क व चित्रक असे दोन पुत्र झाले ३. हे महाराजा, धर्मात्मा श्वफल्क जेथे असे तेथे व्याधीचे किंवा अवृष्टीचे भय सुळीच नसे ४. एकदां विभु काशिराजाच्या देशांत तीन वर्षे देवेंद्राने वृष्टि केली नाही ५ तेव्हां त्या राजाने श्वफल्काचा मोठा सत्कार करून त्यास तेथे राहून घेतले. पण तो त्या देशांत येतांच वृष्टि झाली. त्या श्वफल्कास काशिराजाची गांदिनी-नामक कन्या भार्या मिळाली. ती ब्राह्मणास रोज गाय देत असे (ह्मणून तिला गांदिनी असे नांव प्राप्त झाले) ६, ७. ती आपल्या मातेच्या उदरांत पुष्कळ वर्षे राहिली. ती जन्मास येईना. तेव्हां त्या गर्भस्थ कन्येस पिता ह्मणाला “ लवकर जन्मास ये. येथे कां रहातेस ? तुझे कल्याण होवो ” ९. तें ऐकून ती गर्भाशयस्थ कन्या त्यास ह्मणाली “ मी प्रत्यहीं गाय देईन हे जर तुला मान्य असेल तर मी आजच जन्मास येते. ” त्यावर पित्याने ‘ बरे आहे ’ असे उत्तर दिले. नंतर लागलाच तिचा जन्म झाला व राजानेही तिचा तो मनोरथ पूर्ण केला ८-१०. त्या श्वफल्कापासून दाता, यथाविधि यज्ञ करणारा धीर, विद्वान्, अतिथिप्रिय, व पुष्कळ दक्षिणा देणारा अक्रूर झाला ११. उपासंग, मद्गु, मृदुर, अग्निमेजय, अविक्षिप, उपेक्ष, शत्रुघ्न, अरिमर्दन १२. धर्मधृक,

वरांगना १३ अक्रूरेणोग्रसेनायां सुगात्र्यां कुरुनन्दन । प्रसेनश्चोपदेवश्च जज्ञाते देववर्चसौ १४
चित्रकस्याभवन्पुत्राः पृथुर्विपृथुरेव च । अश्वग्रीवोऽश्वबाहुश्च सुपार्श्वकगवेषणौ १५ अरि-
ष्टनेमिरश्वश्च सुधर्मा धर्मभृत्तथा । सुबाहुर्वहुवाहुश्च श्रविष्ठाश्रवणे स्त्रियौ १६ अश्मक्यां
जनयामास शूरं वै देवमीदृषः । महिष्यां जज्ञिरे शूराद्भोज्यायां पुरुषा दश १७ वसुदेवो
महाबाहुः पूर्वमानकदुन्दुभिः । जज्ञे यस्य प्रसूतस्य दुन्दुभ्यः प्राणदन्दिवि १८ आनकानां च
संहादः सुमहानभवद्विदि । पपात पुष्पवर्षं च शूरस्य भवने महत् १९ मनुष्यलोके कृत्स्नेपि
रूपे नास्ति सभो भुवि । यस्यासीत्पुरुषाग्र्यस्य कांतिश्वंद्रमसो यथा २० देवभागस्ततो
जज्ञे तथा देवश्रवाः पुनः । अनाधृष्टिः कनवको वत्सवानथ गृंजिमः २१ श्यामः शमीको
गंडूषः पंच चास्य वरांगनाः । पृथुकीर्तिः पृथा चैव श्रुतदेवा श्रुतश्रवा २२ राजाधिदेवी च
तथा पंचैता वीरमातरः । पृथादुहितरं वव्रेकुंतिस्तां कुरुनन्दन २३ शूरः पूज्याय वृद्धाय
कुंतिभोजाय तां ददौ । तस्मात्कुंतीतिविख्याता कुंतिभोजात्मजा पृथा २४ अंत्यस्य श्रुतदे-
वायां जगृहः सुशुवे सुतः । श्रुतश्रवायां चैयस्य शिशुपालो महाबलः २५ हिरण्यकशिपु-
र्योऽसौदैत्यराजोऽभवत्पुरा । पृथुकीर्त्यांतुतनयः संजज्ञेवृद्धशर्मणः २६ करुषाधिपतिर्वीरो
दन्तवक्रो महाबलः । पृथां दुहितरं चक्रे कुंतिस्तां पांडुरावहत् २७ यस्यां स धर्मं विद्राजा
धर्माज्जज्ञे युधिष्ठिरः । भीमसेनस्तथावातादिंद्राच्चैवधनंजयः २८ लोकेऽप्रतिरथोवीरः शक्रतु-

यतिधर्मा, गृध्रमोजांतक, आवाह, प्रतिवाह व श्रेष्ठ स्त्री सुंदरी हीं अक्रूराचीं भावंडे
होत १२, १३. अक्रूरास सुस्वरूप उग्रसेनेच्या ठायीं प्रसेन व उपदेव हे देवासारिखे तेजरवी
पुत्र झाले १४. अक्रूराचा चित्रक ह्यणून भ्राता होता. त्यास पृथु, विपृथु, अश्वग्रीव, अश्व-
बाहु, सुपार्श्व, गवेषण, अरिष्टनेमि, अश्व, सुधर्मा, धर्मभृत्, सुबाहु, बहुबाहु व श्रविष्ठा आणि
श्रवणा या दोन कन्या इतकीं अपत्ये झालीं १५, १६. क्रोष्टूचा तिसरा पुत्र जो देवमीदृष
त्यास अश्मकीच्या ठायीं शूर झाला. शूरापासून भोज्या महिषीच्या ठायीं दहा पुत्र
झाले १७. प्रथम महाबाहु वसुदेव झाला. त्यासच आनकदुंदुभि असें नांव प्राप्त झालें.
कारण त्याचा जन्म होतांच स्वर्गांत आपोआप दुंदुभि वाजू लागल्या १८. बुलोकीं नगा-
ज्यांचा फार मोठा ध्वनि झाला. शूराच्या गृहांत मोठा पुण्यवर्षाव झाला १९. सर्वभूलो-
कांतील मनुष्यांत त्याच्यासारिखा रूपवान् कोणी नव्हता. त्या पुरुषश्रेष्ठाची कांति चंद्राच्या
कांतीसारिखी होती २०. त्याच्यामागून देवभाग झाला. पुढें क्रमानें देवश्रवा, अनाधृष्टि,
कनवक, वत्सवान्, गृंजिम २१, श्याम, शमीक व गंडूष असे शूरास दहा पुत्र झाले व
पृथुकीर्ति, पृथा, श्रुतदेवा, श्रुतश्रवा व राजाधिदेवी या पांच कन्या झाल्या. त्या पांची-
जणी वीरमाता होत्या. कुरुनन्दना, त्यांतील पृथानामक कन्येस कुंतीनें मागितलें. तेव्हां
शूरानें त्या वृद्ध व पूज्य कुंतिभोजास ती दिली. त्यामुळें पृथा कुंती या नांवानें प्रख्यात
असलेली कुंतिभोजकन्या झाली २२-२४. श्रुतदेवानामक कन्येस अंत्यापासून जगृह पुत्र
झाला. चैय दमघोषास श्रुतश्रवेच्याठायीं महाबल शिशुपाल झाला २५. पूर्वीं हिरण्यक-
शिपु ह्यणून जो दैत्यराज होता तोच वृद्धशर्मापासून पृथुकीर्तीच्याठायीं वक्रदन्त नांवाचा
पुत्र झाला. तो वीर करुषाधिपति महाबलाढ्य होता. कुंतिभोजानें आपली ती पृथा
कन्या पांडूस दिली. तिच्याठायीं धर्मापासून धर्मज्ञ युधिष्ठिर झाला; वायूपासून भीमसेन
झाला व इंद्रापासून धनंजय झाला २६-२८. तो या लोकीं अप्रतिरथ वीर असून

ल्यपराक्रमः । अनमित्राच्छिनिर्जज्ञे कनिष्ठात् वृष्णिनन्दनात् २९ शैनेयः सत्यकस्तस्मा-
 युयुधानश्च सात्यकिः । असंगो युयुधानस्य भूमिस्तस्याभवत्सुतः ३० भूमैर्युगंधरः पुत्र इति
 वंशः समाप्यते । उद्धवो देवभागस्य महाभागः सुतोऽभवत् । पंडितानां परं प्राहुर्देवश्रवस-
 मुद्धवम् ३१ अश्मक्यां प्राप्तवान् पुत्रमनाधृष्टिर्यशास्विनम् । निवृत्तशत्रुं शत्रुघ्नं देवश्रवा
 व्यजायत ३२ देवश्रवाः प्रजातस्तु निषादिर्यः प्रतिश्रुतः । एकलव्यो महाराज निषादैः परि-
 वर्धितः ३३ वत्सावतेत्वपुत्रायवसुदेवः प्रतापवान् । अद्भिर्ददौ सुतं वीरं शौरिः कौशिकमौ-
 रसम् ३४ गंडूषाय त्वपुत्राय विष्वक्सेनो ददौ सुतान् । चारुदेष्णं सुचारुं च पंचालं कृतल-
 क्षणम् ३५ असंग्रामेण यो वीरो नावर्तत कदाचन । रौक्मिण्यो महाबाहुः कनीयान्पुरुष-
 र्षभ ३६ वायसानां सहस्राणि यं शान्तं पृष्टतोऽन्वयुः । चारुमांसानि भोक्ष्यामश्चारुदेष्णहतानि
 तु ३७ तंद्रिजस्तांद्रिपालश्च सुतौ कनकस्य तु । वीरश्चाश्वहनश्चैव वीरौ तावावगूंजिमौ ३८
 श्यामपुत्रः शमीकस्तु शमीको राज्यमावहत् । जुगुप्समानो भोजत्वाद्राजसूयमवाप सः ३९
 अजातशत्रुः शत्रूणां जज्ञे तस्य विनाशनः । वसुदेवसुतान्वीरान् कीर्तयिष्यामि तान्
 शृणु ४० वृष्णेस्त्रिविधनेतत्तु बहुशाखं महौजसम् । धारयन्विपुलं वंशं नानर्थैरिह

इंद्रासारिखा पराक्रमी होता. क्रोष्ट्वा प्रथम पुत्र जो अनमित्र त्याच्यापासून शिनि झाला. त्या कनिष्ठ वृष्णिपुत्रापासून शैनेय सत्यक झाला. त्याच्यापासून युयुधान सात्यकि; सात्यकीचा असंग, असंगाचा पुत्र भूमि व भूमीचा युगंधर हाऊन तो वंश समाप्त झाला. देवभागास (हा वसुदेवाचा दुसरा भ्राता) महाभाग उद्धव हा पुत्र झाला. देवाप्रमाणे ज्याची कीर्ति आहे अशा त्या उद्धवास श्रेष्ठ पंडित ह्मणत २९ ३१. अनाधृष्टीस अश्मकीच्याठायीं यशस्वीनामक पुत्र झाला. देवश्रवास शत्रूस पराङ्मुख करणारा शत्रुघ्न पुत्र झाला ३२. कांहीं कारणाने लहानपणीच (त्याच्या आमांनीं) त्याचा त्याग केला असतां अरण्यांतील निषादांनीं त्याचे पालन केले. ह्मणून त्यास निषाद असेही ह्मणूं लागले. महाराजा, याप्रमाणे त्या एकलव्याचे निषादांनीं परिवर्धन केले ३३. प्रतापवान् वसुदेवाने पुत्ररहित वत्सावतास आपला कौशिक नामक वीर व औरस पुत्र जलपूर्वक दिला ३४. व त्याच्या पुत्ररहित गंडूष नामक दुसऱ्या भ्रात्यास श्रीकृष्णानं आपले चारुदेष्ण, सुचारु, पंचाल व कृतलक्षण हे चार पुत्र दिले ३५. त्यांतील रुक्मिणीचा पुत्र चारुदेष्ण महावीर असून तो संग्रामापासून कधीही पराङ्मुख होत नसे. हे पुरुषश्रेष्ठा. तो कनिष्ठ पुत्र जाऊं लागला असतां या चारुदेष्णाने मारलेल्या प्राण्यांचे ताजे व गोड मांस आहारास आतां खावयास मिळेल या आशेनें सहस्रावधि कावळे त्याच्या मागून जात. (तात्पर्य जो) चारु (मिष्ठ) भक्ष्य देणारा तो चारुदेष्ण. अशी या शब्दाची व्युत्पत्ति आहे.) वसुदेवाच्या कनक नामक भ्रात्यास तंद्रिज व तंद्रिपाल असे दोन पुत्र होते. वसुदेवाच्या अवगूंजिम नामक भ्रात्यास वीर व अश्वहन या नांवाचे वीर पुत्र होते ३६-३८. वसुदेव भ्राता जो श्याम त्याचा शमीक ह्मणून अनुज होता. तोच त्याचा पुत्र झाला. त्यामुळे त्यास राज्य प्राप्त झाले. पण त्याच्या राज्याचा कांहीं भाग भोजाचाही होता ते त्यास आवडले नाही. व ते सर्व राज्य आपलेसे करण्याकरितां त्यानें राजसूय यज्ञ केला. शत्रूंचा नाश करणारा अजातशत्रु त्याचा मित्र झाला (व त्यामुळे तो शमीक राजांचा राजा झाला.) आतां मी तुला वसुदेवाचे वीर पुत्र सांगतो, ते एक ३९, ४०. वृष्णीचा

युज्यते ४१ [२०९२] इति श्रीमहाभारते खिलंषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि वृष्णिवंशकीर्तननाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ याः पत्न्यो वसुदेवस्य चतुर्दशवरांगमाः । पौरवी रोहिणी नाम इन्दिरा च तथावरा १ वैशाखी च तथा भद्रा सुनाम्नी चैव पंचमी । सहदेवा शान्तिदेवा श्रीदेवा देवरक्षिता २ वृकदेव्युपदेवी च देवकी चैव सप्तमी । सुतनुर्वडवा चैव द्वे एते परिचारिके ३ पौरवी रोहिणी नाम बाल्हिकस्यात्मजाऽभवत् । ज्येष्ठा पत्नी महाराज दयिताऽऽनकदुंदुभेः ४ लेभे ज्येष्ठं सुतं रामं सारणं शठमेव च । दुर्दमं दमनं श्वभ्रं पिंडारकमुशीनरम् ५ चित्रां नाम कुमारीं च रोहिणीतनया दश । चित्रासुभद्रेतिपुनर्विख्याता कुरुनन्दन ६ वसुदेवाच्य देवक्यां जज्ञे शौरिर्महायशाः । रामाच्च निशठो जज्ञे रेवत्यां दयितः सुतः ७ सुभद्रायां रथी पार्थादभिमन्युरजायत । अक्रूरात्काशिकन्यायः सत्यकेतुरजायत ८ वसुदेवस्य भार्यासु महाभागासु सप्तसु । ये पुत्रा जज्ञिरे शूरा नामतस्तान्निबोध मे ९ भोजश्च विजयश्चैव शान्तिदेवः सुतावुभौ । वृकदेवः सुदेवायां गदध्वास्तां सुतावुभौ १० उपासंगवरं लेभे तनयं देवरक्षिता । अगावहं महात्मानं वृकदेवी व्यजायत ११ कन्या

हा महाबलाढ्य, बहुशाखायुक्त, मुख्यतः त्रिविध व विपुल वंश जो ऐकून ध्यानांत ठेवितो त्यास यालोकीं अनर्थप्राप्ति होत नाही ४१. इति श्रीमहा० खि० हरि० हरिवं० वृष्णिवंशकीर्तननामक चवतिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३४ ॥

वैशंपायनः—वसुदेवाच्या चवदा सर्वोत्तम स्त्रिया होत्या. पौरवी रोहिणी, कनिष्ठ इन्दिरा १ वैशाखी, भद्रा, व पांचवी सुनाम्नी (या पांच पौरवकुलांतील;) सहदेवा, शांतिदेवा, श्रीदेवा, देवरक्षिता २, वृकदेवी, उपदेवी व सातवी देवकी आणि सुतनु व वडवा या दोन भोगपत्न्या अशा एकंदर त्या चवदा पत्न्या होत ३. पौरवी रोहिणी ही बाल्हिकाची कन्या होती. महाराजा, ती आनकदुंदुभीची ज्येष्ठ व प्रिय स्त्री होय ४. तिला राम हा ज्येष्ठ पुत्र झाला. सारण, शठ, दुर्दम, दमन, श्वभ्र, पिंडारक, उशीनर व चित्रा नांदाची कन्या (पण ती चित्रानामक अप्सरा मुनीच्या शापाने रोहिणीच्या गर्भाशयांत राहिली व जन्मास येतांच मेली. पण त्यामुळे ' अरेरे मी यादवांमध्ये उत्पन्न होणाऱ्या भगवानाची लीला पाहिली नाही. धिक्कार असो मला. ' असा तिला पश्चात्ताप झाला. त्या वासनेमुळे तिला पुनः सुभद्रारूपाने जन्म घ्यावा लागला.) येणेप्रमाणे रोहिणीची दहा अपत्ये. कारण कुरुनन्दना चित्राच पुनः प्रसिद्ध सुभद्रा झाली ५, ६. वसुदेवापासून देवकीच्या ठायीं महायशस्वी शौरि (श्रीकृष्ण) झाला. रामापासून निशठ झाला. तो रेवतीचा प्रिय पुत्र होय ७. सुभद्रेच्या ठायीं अर्जुनापासून रथी अभिमन्यु झाला. अक्रूरापासून काशिराज कन्येच्या ठायीं सत्यकेतु झाला ८. राजा, वसुदेवाच्या सात महाभाग भार्यांच्या ठायीं जे शूर पुत्र झाले त्यांचीं नांवे आतां एक ९. भोज व विजय हे दोघे शांतिदेवेचे पुत्र होत. गद व वृकदेव हे दोघे सुदेवेच्या ठायीं झाले. देवरक्षितेस उपासंगवर पुत्र झाला. वृकदेवीस महात्मा अगावह झाला १०. वृकदेवी ही त्रिगर्तराजाची कन्या. त्या राजाचा पुरोहित शैशिरायण (गार्ग्य) ह्मणून होता. त्याला पुरुषत्व आहे कीं नाहीं हें पहाण्याकरितां, शालनामक यादवांच्या कोणा एका पुरोहिताने स्पर्श केला. पण ऊर्ध्वरेत्या गार्ग्याचे शरीर रोमांचयुक्त झालें नाहीं. (तेव्हां हा षंड आहे, असें

त्रिगर्तराजस्य भर्ता वै शैशिरायणः । जिज्ञासां पौरुषे चक्रे न च स्कंदेऽथ पौरुषम् १२
 कृष्णायससमप्रख्यो वर्षे द्वादशने तथा । मिथ्याभिज्ञप्तो गार्ग्यस्तु मन्युनाभिसमीरितः १३
 गोपकन्यामुपादाय मैथुनायोपचक्रमे । गोपाली त्वप्सरास्तस्य गोपस्त्रीवेषधारिणी १४ धार-
 यामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्धरमच्युतम् । मानुष्यां गार्ग्यभार्यायां नयोगाच्छूलपाणिनः १५
 सकालयवनो नाम जज्ञे राजा महाबलः । वृषपूर्वार्धकायास्तमवहन्वाजिनो रणे १६
 अपुत्रस्य स राज्ञस्तु ववृषंतः पुरे शिशुः । यवनस्य महाराज सकालयवनोऽभवत् १७ स
 युद्धकामी नृपतिः पर्यपृच्छद्द्विजोत्तमान् । वृष्ण्यंधककुलं तस्य नारदोऽकथयद्विभुः १८
 अक्षौहिण्या तु सैन्यस्य मथुरामभ्ययात्तदा । दूतं संप्रेषयामास वृष्ण्यंधकनिदेशनम् १९
 ततो वृष्ण्यंधकाः कृष्णं पुरस्कृत्य महामतिम् । समेता मन्त्रयामासुर्यवनस्य भयात्तदा २०
 कुत्रा च निश्चयं सर्वे पलायनपरायणाः । विहाय मथुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम् २१
 कुशस्थलीं द्वारवतीं निवेशयितुमीप्सवः । इति कृष्णस्य जन्मेदं यः शुचिर्नियतेन्द्रियः ।
 पर्वसु श्रावयेद्विद्वाननृणः स सुखी भवेत् २२ [२११४] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे
 हरिवंशपर्वणि धीकृष्णजन्मानुकीर्तनं नाम पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ ऋष्टोरिवाभवत्पुत्रोवृजिनीवान्महायशाः । वृजिनीवत्सुतश्चापि
 स्वाहिः स्वाहाकृतां वरः १ स्वाहेः पुत्रोऽभवद्वाजा उपदुर्वदतां वरः । महाऋतुभिरीजे यो

त्यानें गार्ग्यास ह्यटलें व तें ऐकून तेथें असलेले यादव हंसले) ११, १२. तेव्हां ज्याच्यावर
 षंडत्वाचा मिथ्या आरोप केला आहे अशा वारा वर्षांच्या गार्ग्यास अतिशय क्रोध आला.
 त्याचा वर्ण कोपाच्या योगानें अतिशय काळा व भास्वर झाला १३. त्यानें एका गोप-
 कन्येस धरून मैथुनास आरंभ केला. ती त्याची गोपाली अप्सरा होती. व तिनें गोपस्त्रीचा
 वेष धारण केला होता १४. असो; तिनें गार्ग्याचा दुर्धर व अच्युत गर्भ धारण केला.
 त्या मानुषी गार्ग्यभार्येच्याठायीं शंकराच्या आज्ञेनें १५, कालयवननामक महाबलाढ्य
 राजा झाला. ज्यांचे नाभीच्या वरचे शरीरभाग बैलाच्या आकृतीचे आहेत असे घोडे
 त्यास रणांत वाहून नेत असत १६. असो; पुत्ररहित अशा यवनराजाच्या अंतःपुरांत तो
 पुत्र वाढला. आणि त्यामुळे; हे महाराजा, तो कालयवन झाला. (यावरून त्या गोपाली
 अप्सरेनें शकुंतलेप्रमाणें त्याचा त्याग केला असें वाटतें.) १७. युद्धाची इच्छा करणाऱ्या
 त्या राजानें ब्राह्मणांस वृष्ण्यंधक कुल कोठें व कितीसें आहे, असें विचारिलें. तेव्हां प्रभु
 नारदानें तें त्यास सांगितलें १८. तें ऐकून तो एक अक्षौहिणी सैन्य बरोबर
 घेऊन मथुरेस गेला व त्यानें आपल्या दूतास वृष्ण्यंधकांच्या घरीं पाठविलें.
 तेव्हां महामति कृष्णास पुढें करून वृष्ण्यंधकांनीं मिलून यवनाच्या भीतीनें
 मंत्र केला. व निश्चय करून सर्व पलायन करण्यास सज्ज झाले. शंकरानें
 कालयवनास वर दिलेला असल्यामुळे त्या (शंकरास)स मान देण्याकरितां आणि
 कुशस्थली व द्वारवती या नगरींस वसविण्याच्या उद्देशानें त्यांनीं तें (पलायनरूपी निघ
 कृत्य) केलें. असो. अशा प्रकारचा हा कृष्णाचा जन्म जो शुचिर्भूत व नितोद्दिष्ट होऊन
 पौर्णिमा, अमावास्या इत्यादि पर्वावर दुसऱ्यांकडून ऐकवितो (ह्य. त्यांस सांगतां) तो
 ऋणरहित व सुखी होतो १९-२२. इति श्रीमहा. खि. हरि. हरिवंश. श्रीकृष्णजन्मानुकीर्त-
 ननामक पसतिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३५ ॥

विविधैर्नृरिदक्षिणेः १ सुतप्रसूतिमन्विच्छन्नृषद्भुः सोऽग्र्यमात्मजम् । जज्ञे चित्ररथस्तस्य पुत्रः कर्माभिरन्वितः ३ आसीच्चैत्ररथिवीरो यज्वा विपुलदक्षिणः । शशबिंदुः परं वृत्तं राजर्षीणामनुष्ठितः ४ पृथुश्रवाः पृथुयशा राजाऽऽसीच्छशबिंदुजः । शंसन्ति च पुराणज्ञाः पार्थश्रवसमुत्तरम् ५ अनंतरं सुयज्ञस्तु सुयज्ञतनयोऽभवत् । उशतो यज्ञमखिलं स्वधर्ममुशतांवरः ६ शिनेयुरभवत्सुहृशतः शत्रुतापनः । मरुत्तस्तस्य तनयो राजर्षिरभवन्नृप ७ मरुत्ताऽलभत ज्येष्ठं सुतं कंबलबर्हिषम् । चचार विपुलं धर्ममधर्मात्पेत्यभागापि ८ शतप्रसूतिमिच्छन्वै सुतं कंबलबर्हिषः । बभूव रुक्मकवचः शतप्रसवतः सुतः ९ निहत्य रुक्मकवचः शतं कवचिना रणं । धन्विनां निशितैर्बाणैरवाप श्रियमुत्तमाम् १० जज्ञेऽथरुक्मकवचात्पराजित्परवीरहा । जज्ञिरे पंचपुत्रास्तु महावीर्याः पराजितः ११ रुक्मेषुः पृथुरुक्मश्च ज्यामघः पालितो हरिः । पालितं च हरिं चैव विदेहेभ्यः पिता ददौ १२ रुक्मेषुरभवद्राजा पृथुरुक्मस्य संश्रितः । ताभ्यां प्रव्राजितो राज्याज्यामघोवऽसदाश्रमे १३ प्रशान्तश्चाप्रशान्तः स ब्राह्मणैश्चावरोधितः । जिगाय रथमास्थाय देशमन्यं ध्वजी रथी १४ नर्मदाकूलमेकाकी नगरीं मृत्तिकावतीम् । ऋक्षवन्तं गिरिं जित्वा शुक्तिमत्यामुवास सः १५ ज्यामघस्याभवद्भार्या शैव्या बलवती

दशंपायनः—क्रोष्ट्वाच वृजिनीवान् ह्यणून महायशस्वी पुत्र होता. त्यास स्वाहि हा पुत्र झाला. तो यज्ञ करणारांमध्ये श्रेष्ठ होता १. स्वाहीपासून वक्त्यांतील श्रेष्ठ राजा उषद्भु झाला. त्यानें नानाप्रकारच्या पुष्कळ दक्षिणायुक्त महाक्रतूंनीं देवांचें यजन (पूजन) केलें. आपला पुत्र पुत्रसमृद्धियुक्त व्हावा अशी इच्छा करणाऱ्या त्यास सर्वोत्तम पुत्र झाला. त्याचें नांव चित्ररथ. तो पुत्रकामेष्ट्यादि कर्मांनीं युक्त होता. त्यास शशबिंदुनामक यज्ञशील व विपुल दक्षिणा देणारा पुत्र झाला. राजर्षींच्या श्रेष्ठ आचरणांचें तो अनुकरण करित असे २-४. शशबिंदूचा पुत्र राजा पृथुश्रवा. तो मोठा यशस्वी होता. पुराणज्ञ त्यास उत्तरपार्थश्रवस असें ह्यणतात ५. त्याचा पुत्र सुयज्ञ. सुयज्ञाचा पुत्र उशत. कामी पुरुषांतील श्रेष्ठ अशा त्यानें यज्ञच सर्व स्वधर्म आहे असें ठराविलें ६. त्यास शिनेयु ह्यणून शत्रूस ताप देणारा पुत्र झाला. राजा त्याचा पुत्र मरुत्त राजर्षि झाला ७. मरुत्तास कंबलबर्हिषनामक ज्येष्ठ पुत्र झाला. कारण त्यानें मरणानंतर फल देणाऱ्याही धर्माचें सेवन मोठ्या त्वेषानें केलें. (व त्यामुळें त्यास पुत्र झाला.) ८. पुत्राची इच्छा करणाऱ्या कंबलबर्हिषास शतप्रसूतिनामक पुत्र झाला. शतप्रसूतिपासून रुक्मकवच उद्भवला ९. त्यानें रणांगणांत तीक्ष्ण बाणांनीं शंभर कवचयुक्त धनुर्धरांस मारून उत्तम श्री मिळविली १०. रुक्मकवचापासून शत्रूंच्या वीरांस मारणारा पराजित झाला. पराजितास पांच मोठे वीर झाले ११. रुक्मेषु, पृथुरुक्म, ज्यामघ, पालित व हरि अशीं त्यांचीं नांवे होतीं. पालित व हरि या दोघां पुत्रांस राजानें विदेहाचें रक्षण करण्याकरितां विदेहदेशच्या राजास दिलें १२. रुक्मेषु पृथुरुक्माचा आश्रित राजा झाला. त्या दोघांनीं मिळून ज्यामघास राज्यांतून घालविलें. तेव्हां तो वार्धक्यामुळें अतिशय शांत पण राज्यप्राप्तीच्या लोभामुळें अप्रशांत होऊन आश्रमांत राहिला. पण ब्राह्मणांनीं त्यास विजयाकरितां उद्दीपित केलें. तेव्हां रथावर बसून ध्वज व रथ यांनीं युक्त असलेल्या त्यानें दुसरा देश जिंकला १३, १४. त्या एकट्यानेंच नर्मदातीर आपल्या आधीन करून घेऊन मृत्तिकावती नगरी वस-

सती । अपुत्रोपि च राजा स नान्यां भार्यामविन्दत १६ तस्यासीद्विजयो युद्धे तत्र कन्या-
मवाप्सः । भार्यामुवाच संव्रस्तः स्नुषेति स नरेश्वरः १७ एतच्छ्रुत्वाऽब्रवीद्देवी कस्य चयं
स्नुषेति वै । अब्रवीत्तदुपश्रुत्य ज्यामघो राजसत्तमः १८ यस्ते जनिष्यते पुत्रस्तस्य भार्यो-
पदानवी । उग्रेण तपसा तस्याः कन्यायाः स व्यजायत । पुत्रं विदर्भं सुभगा शैब्या परिणता
सती १९ राजपुत्र्यां तु विद्वांसौ स्नुषायां कथकौशिकी । पश्चाद्विदर्भोऽजनयच्छूरौ रणवि-
शारदौ २० लोमपादं तृतीयं तु पुत्रं परमधार्मिकम् । लोमपादान्मजो बभ्रुराह्वृतिस्तस्य
चात्मजः २१ आह्वृतेः कौशिकश्चैव विद्वान्परमधार्मिकः । चेदिः पुत्रः कौशिकस्य तस्मा-
च्चैद्या नृपाः स्मृताः २२ भीमो विदर्भस्य सुतः कुंतिस्तस्यात्मजोऽभवत् । कुंतेर्धृष्टसुतो
जज्ञे रणधृष्टः प्रतापवान् । धृष्टस्य जज्ञिरे शूरास्त्रयः परमधार्मिकाः २३ आवंतश्च
दशार्हश्च बली विषहरश्च यः । दशार्हस्य सुतो व्योमा व्योमो जीमूत उच्यते २४
जीमूतपुत्रो वृकतिस्तस्य भीमरथः सुतः । अथ भीमरथः प्रासीत्पुत्रो नवरथस्तथा २५
तस्य चासीद्दशरथः शकुनिस्तस्य चात्मजः । तस्मात्करंभः कारंभिर्देवरातोऽभवच्छपः २६
देवक्षत्रोऽभवत्तस्य देवक्षत्रिर्महायशाः । देवगर्भसमो जज्ञे देवक्षत्रस्य नन्दनः २७ मधुनां
वंशकृद्राजा मधुर्मधुरवागपि । मधुर्जज्ञेऽथ वैदर्भ्यां पुत्रो मरुवसास्तथा २८ आसीन्मरुवसः
पुत्रः पुरुद्वान्पुरुषोत्तमः । मधुर्जज्ञेऽथ वैदर्भ्यां भद्रवत्यां कुरूद्वहः २९ ऐक्ष्वाकी चाभवत्

विली व ऋक्षवान् पर्वतास जिंकून शुक्तिमतीमध्ये स्वतः राहिला १५. ज्यामघाची
प्रगल्भ व साध्वी शैब्या भार्या होती. त्यामुळे तो राजा अपुत्र होता तरी त्यानें
दुसरा विवाह केला नाही १६. त्याचा एका युद्धामध्ये विजय झाला व त्यांत त्याला
एक कन्या मिळाली. पण भ्यालेल्या त्या राजाने आपल्या भार्येस ही स्नुषा आहे, असें
सांगितलें १७. तेव्हां तें ऐकून ती देवी म्हणाली ' ही स्नुषा कोणाची ? ' त्यावर राजा
ह्मणतो ' तुला जो पुत्र होईल त्याची ही उपदानवी भार्या होईल ' त्यानंतर त्या
कन्येच्या उग्र तपामुळे त्या सुभगी साध्वी व वृद्ध शैब्येस विदर्भ पुत्र झाला १८, १९.
पुढें त्या विदर्भानें त्या राजपुत्रीच्या (ह्मणजे पूर्वोक्त स्नुषेच्या) ठायीं विद्वान्, शूर
व रणविशारद ऋथ व कौशिक या नांवांच्या पुत्रांस उत्पन्न केलें २०. त्यास लोमपाद्
ह्मणून तिसराही एक परम धार्मिक पुत्र झाला. लोमपादाचा पुत्र बभ्रु, त्याचा आह्वृति २१.
आह्वृतीचा विद्वान् व परम धार्मिक कौशिक; कौशिकाचा पुत्र चेदि; त्याच्या पुढच्या
राजांस चैद्य राजे असें ह्मटलें आहे २२. विदर्भाचा पुत्र भीम; त्याचा पुत्र कुंति; कुंतीचा
पुत्र धृष्ट म्हणून होता. तो प्रतापवान् व रणधृष्ट असे. धृष्टास शूर व परम धार्मिक तीन
पुत्र झाले २३. आवंत, दशार्ह व बली विषहर अशीं त्यांचीं नांवे होतीं. दशार्हाचा पुत्र
व्योमा; व्योमाचा जीमूत २४. जीमूतपुत्र वृकति, त्याचा पुत्र भीमरथ; भीमरथाचा पुत्र
नवरथ २५. त्याचा दशरथ; दशरथाचा पुत्र शकुनि; त्याचा करंभ; करंभपुत्र राजा देव-
रात; त्याचा देवक्षत्र, देवक्षत्राचा मधुपुत्र महायशस्वी व देवगर्भा सारखा झाला. मधुचा
वंश करणारा तो राजा मधुरवाकही होता (ह्मणजे त्याची वाणीही फार मधुर होती.)
त्या मधुपासून वैदर्भीच्या ठायीं मरुवसा ह्मणून पुत्र झाला २६-२८. मरुवसाचा पुरुद्वान्
ह्मणून पुत्र असून तो उत्तम पुरुष होता. हे कुरुनंदना त्याच्या वैदर्भी भद्रवती-
नामक भार्येच्या ठायीं मधुसंज्ञक पुत्र झाला २९. त्याची ऐक्ष्वाकिनामक दुसरी भाया

द्भार्या सत्त्वांस्तस्यामजायत । सत्त्वान्सर्वगुणोपेतः सात्त्वतां कीर्तिवर्धनः ३० इमां विसृष्टिं
विज्ञाय ज्यामघस्य महात्मनः । युज्यते परया कीर्त्या प्रजावांश्च भवेन्नरः ३१ [२१४५]
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ सत्त्वतान्सत्त्वसपन्नान्कौशल्या सुषुवे सुतान् । भजिनं भजमानं च
दिव्यं देवावृधं नृपम् १ अंधकं च महाबाहुं वृष्णिं च यदुनंदनम् । तेषां विसर्गाश्वत्वारो
विस्तरेणेह ताञ्छृणु २ भजमानस्य संजय्यौ बाह्यकाथापबाह्यका । आस्तां भार्ये तयोस्त-
स्माज्जाज्ञिरे बहवः सुताः ३ कृमिश्च क्रमणश्चैव धृष्टः शूरः पुरंजयः । एते बाह्यकसृंजय्यां
भजमाना द्विजज्ञिरे ४ अयुताजित्सहस्राजिच्छताजिच्चाथ दशकः । उपबाह्यकसृंजय्यां
भजमानाद्विजज्ञिरे ५ यज्वा देवावृधो राजा चचार विपुलं तपः । पुत्रः सर्वगुणोपेतो मम
स्यादिति निश्चितः ६ संयुज्यात्मानमेवं तु पणाशाया जलं स्पृशन् । सदीपस्पृशतस्तस्य
चकार प्रियमापगा ७ चिंतयाऽभिपरीता सा जगामैकाऽभिनिश्चयम् । कल्याणत्वाकरपते-
स्तस्य सा निम्नगोत्तमा ८ नाध्यगच्छत तां नारीं यस्यामेवं विधः सुतः । जायेत्तस्मात्प्रवयं
हंत भवाम्यस्य सहव्रता ९ अथ भूत्वा कुमारी सा चिभ्रती परमं वपुः । वरयामास नृपतिं
तामियेष च स प्रभुः १० तस्यामाधत्त गर्भं च तेजस्विनमुदारधीः । अथ सा दशमे मासि
सुषुवे सखितां वरा ११ पुत्रं सर्वगुणोपेतं बभ्रुं देवावृधानृपात् । अत्र वंशे पुराणज्ञा गाय-
न्तीति परिश्रुतम् १२ गुणान्देवावृधस्याथकीर्तयंतोमहात्मनः । यथैवात्रे समं दुरात्पश्याम

होती. तिच्याठायीं सत्त्वान् ज्ञाला. तो सर्वगुणसंपन्न व सात्त्वतांची कीर्ति वाढविणारा
होता ३०. महात्म्या ज्यामघाची ही संतति ऐकून पुरुष परम कीर्तियुक्त व प्रजावान्
होतो ३१. इति श्रीमहा० खिल० हरि० हरि० छत्तिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३६ ॥

वैशंपायनः—सत्त्वतापासून कौशल्येस भजन करणारा भजमान, दिव्य देवावृध,
महाबाहु अंधक व यदुनंदन वृष्णि; असे चार बलाढ्य पुत्र झाले. त्यांचे चार मोठे वंश
चालले. तेच आतां येथे विस्ताराने ऐक १, २. बाह्यका व उपबाह्यका अशा दोघी सृंजय
कन्या भजमानाच्या भार्या होत्या. त्यांच्यापासून त्यांस पुष्कळ पुत्र झाले ३. कृमि, क्रमण,
धृष्ट, शूर व पुरंजय हे पुत्र बाह्यकसृंजयेस भजमानापासून झाले ४. अयुताजित्, सहस्राजित्,
शताजित् व दशक हे उपबाह्यक सृंजयेस झाले ५. देवावृध राजा यथाविधि यज्ञ
करणारा असून मला सर्वगुणसंपन्न पुत्र व्हावा या उद्देशाने त्याने मोठे तप केले. आपल्या
चित्तास एकाग्र करून पणाशा नदीचे जल पिऊन तो रहात असे. त्यामुळे सदा स्वजलाचे
आचमन करणाऱ्या त्याचे त्या नदीने प्रिय केले ६, ७. तो राजा कल्याणरूप
असल्यामुळे त्या एकट्याच उत्तम नदीने त्याचे हित करण्याच्या उद्देशाने
असा निश्चय केला ८. “ जिच्या ठिकाणी थाला हवा आहे अशा प्रकारचा
पुत्र होईल, अशी भार्या यास मिळालेली नाही. यास्तव, मीच आतां याची धर्म-
पत्नी होते ” ९. नंतर ती परम शरीर धारण करणारी कुमारी होऊन त्या नृपतीस वरती
झाली व त्या प्रभूनेही तिची इच्छा केली १०. तिच्या ठायीं त्या उदारबुद्धि राजाने
तेजस्वी गर्भाचे आधान केले. नंतर दहाव्या महिन्यांत ती श्रेष्ठ नदी प्रसूत झाली ११.
येणेप्रमाणे देवावृध राजापासून तिला सर्वगुणसंपन्न बभ्रु पुत्र झाला. या वंशाविषयीं पुरा-
णज्ञ महात्मे देवावृधाच्या गुणांचे कीर्तन करीत असें गात असल्याचे आह्मी ऐकले आहे.

च तथांनिके १३ बभ्रुश्रेष्ठो मनुष्याणां देवैर्देवावृधः समः षष्टिश्च षट्च पुरुषाः सह-
स्राणि च सप्त च १४ एतेऽमृतत्वं संग्रामा बभ्रुर्देवावृधावपि । यज्वा दानपतिर्विद्वान् ब्रह्मण्यः
सुदृढायुधः १५ कीर्तिर्मांश्च महातेजाः सात्वतानां महावरः । तस्थान्ववायः समहान् भोजा-
ये मार्तिकावताः १६ अन्धकात्काश्यदुहिता चतुरोऽलभतात्मजान् । कुकुरं मजमानं च
शामिं कंबलवर्हिषम् १७ कुकुरस्य सुतो धृष्णुर्धृष्णोस्तु तनयस्तथा । कपोतरोमा तस्थाथ
तैत्तिरिस्तनयोऽभवत् १८ जज्ञे पुनवसुस्तस्मादाभिजित्तु पुनर्वसोः । तस्य वै पुत्रमिथुनं बभ्रुवा-
भिजितः किल १९ आहुकश्चाहुकीचैव ख्यातौ ख्यातिमतां वरी । इमां चोदाहरन्त्यत्र गाथां
प्रतितमाहुकम् २० श्वेतेन परिवारेण किशोरप्रतिमो महान् । अशीतिचर्भणा युक्तः स नृपः
प्रथमं व्रजेत् २१ नापुत्रवाद्वाशत दो नासहस्रशतायुषः । नाशुद्धकर्मा नायज्वा योभोजम-
भितोव्रजेत् २२ पूर्वस्यां दिशि नागानां भोजस्थे त्यन्मुमोदनम् । सोपासंगालुकर्षाणां
ध्वजिनां सवरूथिनाम् २३ रथानां मेघघोषाणां सहस्राणि दशैव तु । रूप्यकांचनकक्षाणां
सहस्राणि दशापि च २४ तावंत्येव सस्राणि उत्तरस्यां तथा दिशि । आभूमिपालान्भोजा-
न्त्वानुत्तिष्ठन्किंकिणीकिणः २५ आहुकीं चाप्यवंतिभ्यः स्वसारंदं बुरंधकाः । आहुकस्य तु
काश्यायां द्वौ पुत्रौ संवभूवतुः २६ देवकश्चोग्रसेनश्च देवपुत्रसमाधुभौ । देवकस्या भवन्पु-

“ तो महात्मा योगसामर्थ्यानें आपलीं अनेक रूपें करून आमच्या जवळून व दुरून एक-
सारिखाच संचार करित असल्याचें आह्मी पहातो १२, १३. मनुष्यामध्ये बभ्रु श्रेष्ठ आहे व
देववृध देवासारिखा आहे. सात सहस्र सासष्ट पुरुष व बभ्रु आणि देववृध इतके लोक युद्ध
करून अमृतत्वास प्राप्त झाले. ” बभ्रु यथाशास्त्र हवन करणारा, दानपति, विद्वान्, ब्राह्मण-
भक्त, अत्यंत दृढायुध, कीर्तिमान्, महातेजस्वी व सात्वतांतील श्रेष्ठ होता. त्याचा वंश फार
मोठा असून मार्तिकावत भोज हे त्याचे वंशज होत १४-१६. असो. अंधकापासून दृढाश्व-
काश्याच्या कन्येस चार पुत्र झाले. कुकुर, मजमान शमि व कंबलवर्हिष अशीं
त्यांचीं नांवे होती १७. कुकुराचा पुत्र धृष्णु, धृष्णूचा पुत्र कपोतरोमा, त्याचा
तैत्तिरि १८, त्याच्यापासून पुनर्वसु झाला. पुनर्वसूपासून अभिजित् व त्या अभि-
जितापासून जुळें झालें. त्यांतील पुत्राचें नांव आहुक व कन्येचें नांव आहुकी होतें.
तीं दोन्हीं मुलें ख्यातिमान् होतीं. आहुकाविषयीं अशी गाथा सांगतात १९, २०. शुद्ध
परिवारानें युक्त, तरुण अश्वासारिखा उत्साहसंपन्न. मोठा, ऐशी पुरुष ज्यास वाहात
आहेत अशा काष्ठमय आसनावर बसणारा तो राजा प्रथम जात असे. ज्याला
पुत्र नाही. जो शत (शेंकड्यांनीं) दान करणारा नाही; ज्याला दीर्घ आयुष्य नाही;
ज्याचें कर्म शुद्ध नाही; व ज्यानें यथाविधि यज्ञ केलेला नाही; असा कोणीही त्या
आहुकाबरोबर जात नसे. ज्यांच्या रूप्याच्या किंवा सोन्याच्या बंधनशृंखला आहेत असें
सहस्रावधि हत्ती त्या भोजाबरोबर जाण्याकरितां पूर्वदिशेंत येत. युग (जूं) रथाच्या
खालील काष्ठ व रथगुप्ति, यांनीं युक्त असलेलें व मेघासारिखा ज्यांचा घोष आहे असे दहा
सहस्र रथ त्याच्या मागून चालत. उत्तरादि इतर दिशांमध्येही तितकेच रथ व हत्ती त्याच्या-
बरोबर जात. (अथवा त्या त्या दिशेंत त्यास सामोरे येत.) सर्व सामंत राजास वश करून
घेऊन त्याच्या जातीचे क्षुद्र घंटायुक्त रथांनीं संपन्न असलेले भोज त्या आहुकाची सेवा
करिते २१-२५. अंधकांनीं आहुकीसही अवंतीदेशाच्या राजास दिलें. आहुकास काश्येच्या

त्राश्वत्वारिदशोपमाः २७ देववानुपदेवश्च सुदेवो देवरक्षितः । कुमार्यः सप्त चाप्या-
सन्वसुदेवाय ता द्दौ २८ देवकी शान्तिदेवा च सुदेवा देवरक्षिता । वृकदेव्युपदेवी च
सुनाम्नी चैव सप्तमी २९ नवोग्रसेनस्य सुतास्तेषां कंसस्तु पूर्वजः । न्यग्रोधश्च सुनामा च
कंकः शंकुः सुभूमिपः ३० राष्ट्रपालोऽथ सुतनुरनाधृष्टिश्च पुष्टिमाच । तेषां स्वसारः पंचा-
सन्न कंसा कंसवती तथा ३१ सुतदू राष्ट्रपाली च कंका चैव वरांगना । उग्रसेनः सहा-
पत्यो व्याख्यातः कुकुरोद्भवः ३२ कुकुराणामिमं वंशं धारयन्नमितौजसाभू । आत्मनो
विपुलं वंशं प्रजावानामुयान्नरः ३३ [२१७८] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवं-
शपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ भजमानस्य पुत्रोऽथ रथमुख्यो विदूरथः । राजाधिदेवः शूरस्तु विदू-
रथस्ततोऽभवत् १ राजाधिदेवस्य सुता जज्ञिरे वीर्यवत्तराः । दत्ताऽतिदत्तबलिनीशोणाश्वश्वे-
तवाहनः २ शर्मा च दण्डशर्मा च दण्डशत्रुश्च शत्रुजित् । श्रवणा च श्रविष्ठा च स्वसारी
संबभूवतुः ३ शर्मापुत्रः प्रतिक्षत्रः प्रतिक्षत्रस्य चात्मजः । स्वयंभोजः स्वयंभोजाद्दृदीकः संब-
भूव ह ४ तस्य पुत्रा बभूवुर्हि सर्वे भीमपराक्रमाः । कृतवर्माऽग्रजस्तेषां शतधन्वाथ मध्यमः ५
देवर्षिर्वचनात्तस्य भिषग्वैतरणश्च यः । सुदांतश्च विदांतश्च कामदा कामदन्तिका ६ देवदांश्चा-
भवत्पुत्रो विद्वान्कंबलबर्हिषः । असमौजास्तथा वीरो नासमौजाश्च तावुभौ ७ अजातपुत्राय
सुतान् प्रददावसमौजसे । सुदंष्ट्रं चारुरूपं च कृष्णमित्यंधकाश्च यः ८ एते चान्ये च बहवो

ठार्मी देवक व उग्रसेन असे पुत्र झाले. ते दोषेही देवपुत्रासारिसे होते. देवकास देवासारिसे
चार पुत्र झाले. देववान्, उपदेव, सुदेव व देवरक्षित अर्शी त्यांचीं नांवे होतीं. त्या
(देवका)ला देवकी, शान्तिदेवा, सुदेवा, देवरक्षिता, वृकदेवी, उपदेवी व सातवी सुनाम्नी
अशा सात कन्या होत्या. त्या त्याने वसुदेवास दिल्या २६-२९. उग्रसेनास नऊ पुत्र होते.
त्यांतील कंस हा वडील होय. न्यग्रोध, सुनामा, कंक, उत्तम भूपाल शंकु, ३०, राष्ट्रपाल,
सुतनु, अनाधृष्टि व पुष्टिमान् अर्शी बाकींच्या आठांचीं नांवे होतीं. त्यांच्या कंसा, कंस-
वती, सुतनू, राष्ट्रपाली, व श्रेष्ठ स्त्री कंका अशा पांच बहिणी होत्या. अपत्यांसह उग्रसे-
नास कुकुरोद्भव हणून हटलें आहे ३१, ३२. अमितबल कुकुरांचा हा वंश जो ध्यानांत
धरितो त्या पुरुषाचा वंश फार मोठा वाढतो व तो प्रजावान् होतो ३३. इति श्रीमहा०
खि० हरि० हरिवंश० सदतिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३७ ॥

वैशंपायनः— भजमानाचा पुत्र श्रेष्ठरथी विदूरथ; शूर राजाधिदेव हा विदूरथाचा पुत्र
झाला १. राजाधिदेवास अतिशय वीर्यवान् पुत्र झाले. दत्त, अतिदत्त, बली, शोणाश्व,
श्वेतवाहन, शर्मा, दंडशर्मा, दंडशत्रु व शत्रुजित्, अर्शी त्यांचीं नांवे होतीं. श्रवणा व
श्रविष्ठा अशा त्यांस दोघी बहिणी होत्या २, ३. शर्माचा पुत्र प्रतिक्षत्र, प्रतिक्षत्राचा आत्मज
स्वयंभोज, व स्वयंभोजापासून हृदीक झाला ४. त्याचे सर्व पुत्र भयंकर पराक्रमी होते.
त्यांतील कृतवर्मा हा अग्रज व शतधन्वा मध्यम होय ५. देवर्षि च्यवनाच्या वचनामुळे शत-
धन्व्यास भिषक, वैतरण, सुदांत व विदांत असे चार पुत्र व कामदा आणि कामदंतिका
अशा दोन कन्या झाल्या ६. असो; मरुत्तपुत्र कंबलबर्हिषास विद्वान् देववान् पुत्र झाला. त्यास
असमौजा व वीर नासमौजा असे दोन पुत्र होते. सुदंष्ट्र, चारुरूप, व कृष्ण असे आणखी
तीन अंधकाचे पुत्र होते. ते त्याने पुत्ररहित असमौजास दिले ७, ८. हे व दुसरेही

अंधकाः कथितास्तव । अन्धकानामिमं वंशं धारयेद्यस्तु नित्यशः ९ आत्मनो विपुलं वंशं लभते नात्र संशयः । गांधारी चैव माद्री च क्रोष्टुर्भार्ये बभूवतुः १० गान्धारी जनयामास अनमित्रं महाबलम् । माद्री युधाजितं पुत्रं ततो वै देवमीदृषम् ११ अनमित्रमामित्राणां जेतारमपराजितम् । अनमित्रसुतो निघ्नो निघ्नतो द्वौ बभूवतुः १२ प्रसेनश्चाथ सत्राजिच्छत्रुसेनाजितावुभौ । प्रसेनां द्वारवत्यां तु निवसंत्यां महामणिम् १३ दिव्यं स्यमन्तकं नाम समुद्राद्गुपलब्धवान् । तस्य सत्राजितः सूर्यः सखा प्रणलज्जोऽभवत् १४ स कदाचिन्निशापाये रथेन रथिनां वरः । अब्धिकूलमुपस्पृष्टमुपस्थातुंययौरविम् १५ तस्योपतिष्ठतः सूर्यं विवस्वानग्रत स्थितः । अस्पष्टमूर्तिर्भगवान् तेजोमण्डलवान्प्रभुः १६ अथ राजा विवस्वन्तमुवाच स्थितस्रतः । यथैवं व्योम्नि पश्यामि सदा त्वां ज्योतिषां पते १७ तेजोमण्डलिनं देवं तथैव पुरतः स्थितम् । को विशेषोऽस्ति मे त्वत्तः सख्येनोपागतस्य वै १८ एतच्छ्रुत्वा तु भगवान्मणिरत्नं स्यमन्तकम् । स्वकण्ठादवमुच्यैथ एकान्ते न्यस्तवान्विभुः १९ ततो विग्रहवन्तं तं ददर्श नृपतिस्तदा । प्रीतिमानथ तं दृष्ट्वा सुहूर्तं कृतदान्कथाम् २० तमपि प्रस्थितं भूयो विवस्वन्तं स सत्रजित् । लोकानुद्गातयस्येतान्येन त्वं सततं प्रभो । तदेतन्मणिरत्नं मे भगवन् दातुमर्हसि २१ ततः स्यमन्तकमणिं दत्तवांस्तस्य भास्करः । सतमाबध्य नगरीं प्राववेश महीपतिः २२ तं जनाः पर्यधावन्त सूर्योऽयं गच्छतीति ह । पुरीं विस्माप-

पुष्कळ अंधक मी तुला (वर) सांगितले आहेत. अंधकांचा हा वंश जो नित्य ऐकतो व त्याचें मनन करितां ९, त्याचा वंश अतिशय वाढतो यांत कांहीं संशय नाही. गांधारी व माद्री अशा क्रोष्टुच्या दोन भार्या होत्या १०. गांधारीस महाबलाढ्य अनमित्र पुत्र झाला. माद्रीस युधाजित् व त्याच्या मागून देवमीदृष झाला ११. अनमित्र शत्रूस जिंकणारा व अजिंक्य होता. त्याचा पुत्र निघ्न; निघ्नाचे प्रसेन व सत्राजित् असे दोन पुत्र; ते दोघेही शत्रुसेनेस जिंकणारे होते. द्वारवती वसविली असतां प्रसेनास तेथें समुद्रापासून दिव्य स्यमंतकनामक महामणि प्राप्त झाला. त्याच्या सत्राजितनामक भ्रात्याचा सूर्य प्राणासारखा सखा झाला १२-१४. तो रथ्यांतील श्रेष्ठ एकदां प्रातःकालीं रथांत वसून समुद्रतीरीं स्नानादि करण्याकरितां व सूर्याचें उपस्थान करण्याकरितां गेला १५. तो उपस्थान करीत असतांना अस्पष्ट मूर्ति, षड्गुणैश्वर्यसंपन्न, व तेजोमंडलसंपन्न प्रभु सूर्य त्याच्यापुढें उभा राहिला. १६. तेव्हां तो राजा पुढें स्थित असलेल्या सूर्यास ह्मणाला ' हे ज्योतींच्या नाथा, मी जसा तुला सदा आकाशांत पहात असतो तसाच आतां पुढें असलेल्याही तुज तेजोमंडलयुक्त देवास पहात आहे. मित्रभावानें माझ्या जवळ आलेल्या तुझ्या योगानें माझ्यामध्ये विशेष तो कोणता आला ' १७, १८. हें ऐकून त्या विभु भगवानानें स्यमंतकनामक उत्तम मणि आपल्या कंठांतून काढिला व एकांतांत त्याच्या गळ्यांत घातला १९. तेव्हां राजानें शरीरयुक्त असलेल्या त्यास पाहिलें. त्यास साक्षात् पाहून सत्राजित् अतिशय संतुष्ट झाला. त्यानें दोन घटिका त्याच्याशीं गोष्टी सांगितल्या २० पुढें तो सूर्य जावयास निघाला असतां सत्राजित् पुनरपि त्यास ह्मणाला ' प्रभो, तूं ज्याच्या योगानें यालोकांस सतत प्रकाशित करीत असतोस तें हें मणिरत्न मला दे ' २१. तेव्हां सूर्यानें तें रत्न त्यास दिलें. नंतर तें गळ्यांत घालूनच तो राजा नगरीमध्ये प्रविष्ट झाला २२. त्यामुळें सर्व लोक हा यथे सूर्यच आला आहे, असें

शित्वा च राजा त्वन्तःपुरं ययौ २३ तत्प्रसेनजितं दिव्यं मणिरत्नं स्यमंतकम् । ददौ भ्रात्रे
 नरपतिः प्रेम्णा सत्राजितुत्तमम् २४ स मणिः स्यन्दते रुक्मं वृष्ण्यन्धकनिवेशने । कालवर्षी
 च पर्जन्यो न च व्याधिभयं ह्यभूत् २५ लिप्सां चक्रे प्रसेनात्तुमणिरत्ने स्यमंतके । गोविन्दो
 न च तल्लभे शक्तोऽपि न जहार मः २६ कदाचिन्मृगयां यातः प्रसेनस्तेन भूषितः । स्यमन्तक-
 कुते सिंहाद्वधं प्राप वनेचरात् २७ अथ सिंहं प्रधावन्तमृक्षराजो महाबलः । निहत्य मणि-
 रत्नं तदादाय बिलमाविशत् २८ ततो वृष्ण्यन्धकाः कृष्णं प्रसेनवधकारणात् । प्रार्थनां तां
 मणेरुध्वा सर्व एव शशंकिर २९ स शंक्यमानो धर्मात्मा नकरी नस्य कर्मणः । आहारिष्ये
 मणिमिति प्रतिज्ञाय वनं ययौ ३० यत्र प्रसेनो मृगयामाचरत्तत्र चाप्यथ । प्रसेनस्य पदं
 गृह्य पुरुषैराप्तकारिभिः ३१ ऋक्षवंतंगिरिवरं विंध्यंचगिरिमुत्तमम् । अन्वेपयन्परि श्रांतः स
 कङ्कर्ष महाननाः ३२ क्षाश्वं हतं प्रसेनं वै नाविन्दचेच्छितं मणिम् । अथ सिंहः प्रसेनस्य
 शरीरस्याविदूरनः ३३ ऋक्षेण निहतो दृष्टः पादैर्ऋक्षश्च सूचितः । पादैरन्वेषयामास गुहामृक्षस्य
 माधवः ३४ महायुःशविले वाणीं शुभाव प्रमदेरिताम् । धात्र्या कुमारमादाय सुतं जांबव-
 तो नृप । कीडापयन्त्या मणिना मा रोद्धेरित्यथेरिताम् ३५ धात्र्युवाच । सिंहः प्रसेन-

समजून त्याच्या मागून धावू लागले. याप्रमाणे सर्व नगरास आश्चर्यचकित करून
 राजा अंतःपुरांत गेला २३. त्या राजा सत्राजिताने प्रेमाने ते उत्तम व दिव्य
 स्यमंतकरत्न आपल्या प्रसेनजितसंज्ञक आत्यास दिले. २४. तो मणि वृष्णि व अंधक
 यांच्या गृही सोने देत असे; (त्याच्या प्रभावाने) त्यांच्या देशांत पर्जन्य
 योग्यसमयीं पडूं लागला व व्याधिभय मुळीच नाहीसे झाले २५. ते स्यमंतकनामक
 श्रेष्ठ रत्न आपणास मिळवें अशी गोविंदस इच्छा झाली; पण प्रसेनाने त्यास ते दिले
 नाही. व समर्थ असूनही श्रीकृष्णाने ते त्याच्यापासून बलात्काराने घेतले नाही २६.
 पण कोणे एके समयीं त्या रत्नाने भूषित होऊन प्रसेन मृगयेस गेला असतां त्या रत्ना-
 करितांच वनेचर प्रसिंहाने त्यास मारिले. (या सिंहाच्या शरीरांत कोणी देवाने प्रवेश
 केला व त्याच्याकडून प्रसेनास रत्नाकरितां मारविले अशी येथे कल्पना करावी) २७.
 पण त्या सिंहाच्या मार्गे महाबलाढ्य जांबवान् लागला व त्याने त्यास मारून ते रत्न
 घेतले आणि आपल्या गुहेंत प्रवेश केला २८. परंतु कृष्णाने प्रसेनाजवळ तो मणि मागितला
 होता, असे ऐकून वृष्णि व अंधक यांस कृष्णानेच त्यास मारले अशी शंका आली २९.
 तथापि, त्या धर्मात्म्याने ते कर्म केले नव्हते. ह्मणून ' मी तो मणि असेल तेथून परत
 घेऊन येतो ' अशी प्रतिज्ञा करून जेथे प्रसेन मृगया करित होता त्या वनांत तो गेला.
 अति विश्वासु सेवकांकडून प्रसेनाचा मार्ग शोधवीत तो श्रेष्ठपर्वत ऋक्षवान् व विंध्य
 यांमध्ये फिरूं लागला. त्यास शोधून शोधून तो महाउदार देव श्रांत झाला.
 शेवटीं त्यास अश्वासह मारून पडलेला प्रसेन सांपडला. पण तो इष्ट मणि
 मिळाला नाही. तेव्हां त्यास मारणाऱ्या सिंहाचा तो शोध करूं लागला. इतक्यांत
 प्रसेनाच्या शरीरापासून थोड्याच अंतरावर ऋक्षाने मारलेला सिंह सांपडला.
 भूमीवर उमटलेल्या पायांवरून सिंहास मारणारा ऋक्षच आहे असे त्यास समजले. पुढे
 पाय पहात पहात माधवाने त्या ऋक्षाची गुहा शोधून काढली ३०-३४. त्या मोठ्या गुहेंत
 एका स्त्रीने उच्चारलेली वाणी त्याला ऐकूं आली. राजा, जांबवानाच्या लहान मुलास त्या

मवधीत्सिंहो जांबवता हतः । सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ३६ सुव्यक्तीकृत-
शब्दस्तु तूष्णीं विलमथाविशत् । प्रविश्य चापि भगवांस्तमृक्षविलमंत्रसा ३७ स्थापयित्वा
विलहारी यदून् लांगलिङ्गा सह । शार्ङ्गधन्वाविलस्थंतु जांबवन्तं ददर्श ह ३८ युयुधे
वासुदेवस्तु विले जांबवता सह । बाहुभ्यामेव गोविंदो दिवसानेकविंशतिम् ३९ प्रविष्टे
तु विल कृष्णे बलदेवपुरः सराः । पुरीं द्वारवतिलित्य हतं कृष्णं न्यवेदयन् ४० वासुदेवस्तु
निर्जित्य जांबवन्तं महाबलम् । भेजे जांबवतीं रुन्यां ऋक्षराजस्य संमताम् । मणिं स्यम-
तकं चैव जग्राहात्मविशुद्धये ४१ अनुनीयर्क्षराजानं निर्ययौ च तदा विलात् । द्वारकामग-
मत्कृष्णः श्रिया परमया युतः ४२ एवं स मणि माहृत्य विशोध्यात्मानमच्युतः । ददौ सत्रा-
जिते तं वै सर्वसात्वतसंसदि ४३ एवं मिथ्याभिज्ञप्तेन कृष्णेनाभिघातिना । आत्मा विशो-
धितः पापाद्विनिर्जित्य स्यमन्तकम् ४४ सत्राजितो दश त्वासवभार्यास्तासां शतं सुताः ।
ख्यातिमन्तस्त्रयस्तेषां भंगकारस्तु पूर्वजः ४५ वीरो वातपतिश्चैव उपस्वावांश्च ते त्रयः ।
कुमार्यश्चापि तिस्रो वै दिक्षु ख्याता नरगधिप ४६ सत्यभामोत्तमा स्त्रीणां व्रतिनी च दृढ-
व्रता । तथा प्रस्त्रापिनी चैव भार्याः कृष्णाव ता ददौ ४७ सभाक्षो भंगकारास्तु नारेयश्च

मणीनें खेळवीत असलेल्या दाईनें “ वाळा रडूं नकोस ” अशी ती वाणी उच्चारली होती ३५. ती धात्री ह्मणाली “ सिंहानें प्रसेनास मारिलें व त्या सिंहास जांबवानानें मारिलें; हे सुकुमार वाळा, रडूं नको. आतां हा स्यमंतक तुझा आहे. ” याप्रमाणें अति-
व्यक्त शब्द ऐकून कृष्ण मुक्ताच्यानें त्या गुहेत शिरला. त्या गुहेच्या दारावर बळरामासह यादवांस ठेवून व त्या ऋक्षविलांत सहज प्रवेश करून भगवान् शार्ङ्गधन्व्यानें गुहेत अस-
लेल्या जांबवानास पाहिलें ३६-३८. त्या वासुदेव संज्ञक गोविंदानें गुहेमध्येच स्ववाहूंनीं जांब-
वानाशीं एकवीस दिवस युद्ध केलें ३९. कृष्णानें विलांत प्रवेश केल्यावर बळदेवादि इतर
यादव द्वारवती पुरीस परत येऊन “ कृष्ण मेला ” असें सांगू लागले ४०. पण इकडे
वासुदेवानें महाबल जांबवानास जिंकून त्या ऋक्षराजाच्या जांबवतीनामक मान्य कन्येचा
स्वीकार केला. आणि आपल्यावरील आळ घालविण्याकरितां ४१ स्यमंतक मणिही
घेतला. ४१ नंतर त्या ऋक्षराजाचें समाधान करून तो त्या विलांतून बाहेर पडला. आणि
परम शोभनें युक्त होऊन द्वारकेस परत आला. ४२ याप्रमाणें त्या मणीस परत आणून
व आपल्या वरील आळ घालवून त्या अच्युतानें तो मणि सर्व सात्वतांच्या सभेंत सत्रा-
जितास दिला ४३. याप्रमाणें स्यमंतकास परत मिळवून मिथ्या-आरोपित व शत्रुनाशक
कृष्णानें पापापासून आपली सुटका करून घेतली ४४. सत्राजितास दहा भार्या होत्या.
त्यांस शंभर पुत्र झाले. त्यांतील तिघे मोठे कीर्तिमान् असून भंगकार हा पूर्वज (वर्डाल)
होय ४५. दुसरा वीर वातपति व तिसरा उपस्वावान्. हे नरश्रेष्ठा, त्यास दशदिशेंत
प्रसिद्ध असलेल्या तीन कन्या होत्या. त्यांतील सत्यभामा ही सर्व स्त्रियांमध्ये उत्तम असून
दुसरी दृढव्रता व्रतिनी व तिसरी प्रस्त्रापिनी होय. त्या तिघीही त्यानें कृष्णास भार्या करून
दिल्या. (या व या पूर्वीच्याही अनेक यौनसंबद्धांत सगोत्र विवाह झाल्याचा भास होता.
गोत्रावरच क्षत्रिय यजमानांचा निर्वाह होत असल्यामुळे सगोत्रविवाहदोष येत नाहीं असें
समजावें. सांप्रिंड्याचाही वसिष्ठादिकांच्या मताप्रमाणें संकोच करून हे विवाह झालेले

नरोत्तमौ । जज्ञाते गुणसंपन्नौ विश्रुतौ रूपसंपदा ४८ माद्रीपुत्रस्य जज्ञेऽथ पृश्निः पुत्रो युधा-
जितः । जज्ञाते तनयो पृश्नेः श्वफल्कश्चित्रकस्तथा ४९ श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्या-
सविन्दत । गांदिनी नाम तस्याश्च सदा गाः प्रददौ पिता ५० तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रुतवा-
निति विश्रुतः । अक्रूरोऽथ महाभागो यज्वा विपुलदक्षिणः ५१ उपमद्गुस्तथा मद्गुर्भृदुरश्वारि-
मेजयः । गिरिक्षिपस्तथोपेक्षः शत्रुहा चारिमर्दनः ५२ धर्मभृत्चापि धर्मी च गृध्रमोजान्तक-
स्तथा । आवाहप्रतिवाहौ च सुन्दरी च वरांगना ५३ विश्रुता सांभमहिषी कन्या चास्य
वसुन्धरा । रूपयौवनसंपन्ना सर्वसत्त्वमनोहरा ५४ अक्रूरेणोऽग्रमेन्यां तु सुतां द्वौ कुरुनन्दन ।
सुदेवश्चोपदेवश्च जज्ञाते देववर्चसौ ५५ चित्रकस्याभवन्पुत्राः पृथुर्विपृथुरेव च । अश्वसेनोऽ-
श्वबाहुश्च सुपार्श्वकगवेषणौ ५६ अरिष्टनेमेश्वसुताधर्मा धर्मभृदेव च । सुबाहुर्बहुबाहुश्च
श्रविष्ठाश्रवणे स्त्रियौ ५७ इमां मिथ्याऽभिज्ञानं यः कृष्णस्य समुदाहताम् । वेद मिथ्या-
भिज्ञापास्तं न स्पृशन्ति कदाचन ५८ [२२३६] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवं-
शपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ यत्नत्सत्राजिते कृष्णो मणिरत्नं स्यमन्तकम् । अदात्तधारयाभास
बभ्रुर्वै शतधन्वना १ सदा हि प्रार्थयामास सत्यभामामनिन्दिताम् । अक्रूरान्तरमन्विच्छ-
न्साणि चैव स्यमन्तकम् २ सत्राजितं ततो हत्वा शतधन्वा महाबलः । रात्रौ तं मणि-
मादाय ततोऽक्रूराय दत्तवान् ३ अक्रूरस्तु ततो रत्नमादाय भरतर्षभ । समयं कारयांचक्रे

आहेत) ४६, ४७. सत्राजिताच्या भंगकारनामक वडील पुत्रापासून सभाक्ष व नारेय हे दोन
नरोत्तम, गुणसंपन्न व रूपसंपत्तीनें प्रसिद्ध पुत्र झाले ४८. क्रोष्टृची कनिष्ठ भार्या माद्री.
तिच्या युधाजित् पुत्रास पृश्निनामक पुत्र झाला. पृश्नीस श्वफल्क व चित्रक असे दोन
पुत्र झाले ४९. श्वफल्कास काशिराजाची कन्या भार्या मिळाली. तिचें गांदिनी असें नांव
होतें; तिचा पिता तिच्याकडून सदा गोदान करवीत असे (हें वर सांगितलेंच आहे) ५०.
तिच्या ठायीं विद्वान् ह्यणून प्रख्यात असलेला महाबाहु व महाभाग अक्रूर झाला.
विपुल दक्षिणा देऊन तो यथाविधि यजन करीत असे ५१ त्यास उपमद्गु, मद्गु, भृदुर,
अरिमेजय, गिरिक्षिप, उपेक्ष, अरिमर्दन, शत्रुहा ५२, धर्मभृत्, धर्मी, गृध्रमोजान्तक, आवाह,
प्रतिवाह, व श्रेष्ठ स्त्री सुंदरी इतकीं दुसरीं भावंडे होतीं. त्यांतील सुंदरी ही प्रख्यात
सांभमहिषी झाली. त्याची वसुंधरा ह्यणून एक रूपयौवनसंपन्न व सर्व प्राण्यांस मनो-
हर वाटणारी कन्या होती ५३, ५४. असो; अक्रूरानें उग्रसेनेच्या ठायीं देवासारिखे दोन
पुत्र उत्पन्न केले सुदेव व उपदेव अशीं त्यांचीं नांवां होतीं ५५ चित्रकास पृथु. विपृथु,
अश्वसेन, अश्वबाहु, सुपार्श्वक व गवेषण असे पुत्र होते ५६. अरिष्टनेमीचे पुत्र धर्म, धर्म-
भृत् सुबाहु व बहुबाहु असे चार असून श्रविष्ठा व श्रवणा या कन्या होत्या ५७. असो;
येथें वर्णिलेला हा श्रीकृष्णावरील मिथ्या आरोप जो जाणतो त्यास मिथ्या आरोप
कधीही स्पर्श करीत नाहीत ५८. इति श्रीमहा० सि० हरि० हरिवं. अठतिहावा अध्याय
समाप्त झाला ॥ ३८ ॥

वैशंपायनः—कृष्णानें जें स्यमन्तसंज्ञकमणिरत्न सत्राजितास दिलें हातें तें अक्रूरानें
शतधन्व्याकडून हरण करविलें १. तो सदा आनिंदित सत्यभामेची इच्छा करीत असे. व
त्या मणीकरितांही तो टपून बसलेला होता २. त्यामुळे महाबल शतधन्व्यानें रात्रौ सत्रा-

नात्रेयोऽहं त्वयेत्युत ४ वयमभ्युपयत्स्यामः कृष्णेनत्वामभिद्रवम् । ममाय द्वारका सर्वा वशे
 तिष्ठत्यसंशयम् ५ हते पितरि दुःखार्ता सत्यभामा वज्रास्त्रिनी । प्रययौ रथमारुह्य नगरं
 वारणावतम् ६ सत्यभामा तु तद्वृत्तं भोजस्य शतधन्वनः । भर्तुनिद्वेष्य दुःखार्ता पार्श्वस्थाऽ-
 श्रूण्यवर्तयत् ७ पांडवानां तु दग्धानां हरिःकृतोदकाक्रियाम् । कुल्यार्थे च अपि पांडूनां न्ययो-
 जयतसात्यकिम् ८ ततस्त्वारितमागत्य द्वारकां मधुसूदन । पूर्वजं हलिनं श्रीमानिदं वचन-
 मब्रवीत् ९ हतः प्रसेनः सिंहेन सत्राजिच्छतधन्वना । स्यमंतक स मद्रामी तस्य प्रभुरहं
 विभो १० तदारोह रथं शीघ्रं भोजं हत्वा महाबलम् । स्यमंतको महाबाहो ह्यस्पाकं स
 भविष्यति ११ ततः प्रवृत्तं युद्धं तुमुलं भोजकृष्णयोः । शतधन्वा ततो क्रमैश्चतसर्वतो
 दिशम् १२ संरब्धौ तावुर्भोदृष्ट्वा तत्र भोजजनार्दनौ । शक्तोपि शाठ्यं ह्यार्दिक्यमकूरो
 नाभ्युपयत १३ अपयाने ततो बुद्धिं भोजश्चक्रे भयार्दितः । योजनानां शतं साग्रं हयया
 प्रत्यपयत १४ विख्याता हृदया नाम शतयोजनगामिनी । भोजस्य वदवा राजन्यया कृष्ण-
 मयोधयत् १५ क्षीणां जवेन च हया मध्वनः शतयोजने । दृष्ट्वा रथस्य तां बुद्धिं शतध-
 न्वानमार्दयत् १६ ततस्तस्या हयायास्तु श्रमात्खेदाच्च भारत । स्रमुत्पेतुरथ प्राणः कृष्णो

जितास मारून व तो माणि लांबवून अकूरास दिला ३. त्यानंतर अकूरानें तें रत्न घेऊन,
 हे भरतश्रेष्ठा, ' तूं माझें नांव कोणास सांगूं नयेस ' असा त्याच्याशीं नियम केला व कृष्ण.
 तुझ्यावर चालून आल्यास आम्ही तुझें रक्षण करूं. कारण, आज सर्व द्वारका
 निःसंशय माझ्या आधीन आहे ४, ५. (' असें तो म्हणाला.) इकडे याप्रमाणें
 पित्याचा घात झाला असतां दुःखानें आर्त झालेली यशस्वी सत्यभामा
 रथावर बसून हस्तिनापुरास गेली. (कारण कृष्ण त्यावेळीं तेथें होता.)
 व भोज शतधन्व्याचें तें दुष्कृत्य पतीस सांगून ती दुःखार्ता भामा नेत्रांतून अश्रु
 टाळीत त्याच्या वाजूस बसली ६, ७. तेव्हां लाक्षागृहांत जळलेल्या पांडवांची उदक-
 क्रिया करून त्या हरीनें त्यांच्या अस्थिसंस्काराकरितां सात्यकीची योजना केली. आणि
 मोठ्या त्वरेनें तां मधुसूदन द्वारकेस आला. तो श्रीमान्, ज्येष्ठ हलीस म्हणाला ' सिंहांनें
 प्रसेनास मारलें; व शतधन्व्यानें सत्राजितास मारिलें. तेव्हां आतां तो मणी प्रला
 मिळाला पाहिजे. हे प्रभो, त्याचा स्वामी मी आहे ८-१०. यास्तव शीघ्र रथारूढ होऊन
 व महाबल भोजास मारून, हे महाबाहो. स्यमंतक मणि आमचा आह्मांस मिळविला
 पाहिजे ११. त्यानंतर भोज व कृष्ण यांचें तुमुल युद्ध झालें. तेव्हां शतधन्व्यानें सर्व
 वाजुंनीं अकूराच्या सहाय्याची वाट पाहिली १२. पण त्यावेळीं कृष्ण व भोज
 (शतधन्वा) अतिशय क्रुद्ध झाले आहेत असें पाहून अकर हार्दिक्यास
 साह्य करण्यास समर्थ असूनही कपटानें त्याच्याकडे आला नाहीं १३. तेव्हां भयभीत
 झालेल्या भोजानें पळून जाण्याचा निश्चय केला. तो आपल्या घोडीवरून पूर्ण शंभर
 योजनें दूर गेला. हे राजा, त्या भोजाची हृदया नामक प्रख्यात व शंभर योजनें गमन
 करणारी घोडी होती. तिच्या सहाय्यानेंच त्यानें कृष्णाशीं युद्ध केलें १४, १५. पण शंभर
 योजनें मार्ग चालून गेल्यावर ती घोडी क्षीण झाली. तिचा वेग न्यून होऊन आपल्या
 रथाचा वेग वाढत आहे (उत्तरोत्तर दोघांमधील अंतर कमी होत आहे) असें पाहून
 त्यानें शतधन्व्यास पीडिलें १६. त्यामुळें, हे भारता, श्रम व खेद यांच्या योगानें त्या

राममथान्ब्रवीत् १७ तिष्ठस्वेह महाबाहो दृष्टदोषा हया मया । पद्भ्यां गत्वा हरिष्यामि
 मणिरत्नं स्यमंतकम् १८ पद्भ्यामेव ततो गत्वा शतधन्वानमच्युतः । मिथिलामभितो राजन्
 जघान परमास्त्रवित् १९ स्यमन्तकं च नापश्यद्भवा भोजं महाबलम् । निवृत्तं चाब्रवी-
 त्कृष्णं रत्नं देहीति लांगली २० नास्तीतिकृष्णश्चावाच ततो रामो रुषान्वितः । धिक्शब्दम
 सकृत्कृत्वाप्रत्युवाचजनार्दनम् २१ भ्रातृत्वान्मर्षयाभ्येष स्त्रास्ति तेऽस्तु ब्रजाम्यहम् । कृत्यं
 न मे द्वारकया न त्वया न च वृष्णिभिः २२ प्रविवेश ततो रामो मिथिलामरिमर्दनः । सर्व-
 कामैरुपचितैर्मिथिलेनाभिपूजितः २३ एतस्मिन्नेव काले तु बभ्रुर्मतिमतां वरः । नाना-
 रूपांश्चक्रत्सर्वानाजहार निर्गलात् २४ दीक्षामयं स कवचं रक्षार्थं प्रविवेश ह । स्यमं-
 तककृते प्राज्ञो गांदी पुत्रो महायशाः २५ अथ रत्नानि चान्यानि द्रव्याणि विविधानि च ।
 षष्टिं वर्षाणि धर्मात्मा यज्ञेषु विनियोजयत् २६ अक्रूरयज्ञा इति ते ख्यातास्तस्य महात्मनः ।
 बह्वन्नदक्षिणाः सर्वे सर्वकालप्रदायिनः २७ अथ दुर्योधनो राजा गत्वा तु मिथिलां प्रभुः ।
 गदाशिक्षां ततो दिव्यां बलभद्रादवाप्तवान् २८ प्रसाद्य तु ततो रामो वृष्ण्यन्धकमहारथैः ।
 आनतितो द्वारकामेव कृष्णेन च महात्मना २९ अक्रूरःखंधकैः सार्धमपायान्द्वरतर्पभ । हत्वा
 सत्राजितं युद्धे सह बंधुं महाबलम् ३० ज्ञातिभेदभयात्कृष्णस्तमुपेक्षितवानथ । अपयाते

घोडीचे प्राण आकाशांत निघून गेले. तेव्हां कृष्ण रामास ह्मणाला ' हे महाबाहो, तूं येथेंच रहा. ह्या घोडीचा दोष मला कळला आहे. यास्तव मी आतां पायांनींच जाऊन स्यमंतकमणिरत्नास हरण करून आणीन " १७.१८ असें ह्मणून तो परमास्त्रज्ञ अच्युत पायांनींच जाऊन मिथिलेच्या बाजूस शतधन्व्यास मारता झाला १९. पण महाबल भोजास मारूनही त्याच्याजवळ त्यास स्यमंतक मणि सांपडला नाही. तेव्हां परत आलेल्या कृष्णास ' रत्न दे ' असें बलराम ह्मणाला २०. पण तें मला मिळालेंच नाही असें कृष्णानें सांगितलें असतां क्रोधाविष्ट झालेला राम " धिक् धिक् " असें वारं-वार ह्मणून जनार्दनास बोलला २१. " तूं माझा भ्राता आहेस ह्मणून मी हें सहन करितों. असो; तुझे कल्याण होवो. मी आतां जातो. मला द्वारका, तूं व वृष्णां ग्रंच्याशीं कांहीं कर्तव्य नाहां " २२. असें बोलून तो अरींचें मर्दन करणारा राम मिथिला नगरांत प्रविष्ट झाला. तेव्हां सर्व उत्तम उत्तम इष्ट पदार्थ त्यास समर्पण करून मिथिलेश्वरानें त्याचें पूजन केलें २३. इतक्यांत इकडे मतिमानांतील श्रेष्ठ अक्रूरानें निर्भयपणें नानाप्रकारचे सर्व यज्ञ केले. गांदीच्या त्या धूर्त व यशस्वी पुत्रानें स्यमंतकमण्याकारितां व स्वरक्षणार्थ तें यज्ञदीक्षारूपी कवच धारण केलें होतें २४,२५. त्या धर्मात्म्यानें साठ वर्षे दुसरी अनेक रत्ने व नानाप्रकारचीं द्रव्ये यांचा विनियोग यज्ञामध्ये केला २६. त्या महात्म्याचे ते यज्ञ अक्रूरयज्ञ ह्मणून प्रसिद्ध आहेत. ते सर्व यज्ञ बहु अन्न व दक्षिणा यांनीं युक्त आणि सर्व कामना पूर्ण करणारे होते २७. इकडे राजा दुर्योधनानें मिथिलेस जाऊन बलभद्रापासून दिव्य गदाशिक्षा प्राप्त करून घेतली २८. त्यानंतर वृष्ण्यन्धकमहारथांनीं व महात्म्या कृष्णानें रामास प्रसन्न करून द्वारकेस परत आणिलें २९. हे भरतश्रेष्ठा, याप्रमाणें बंधूसह महाबल सत्राजितास युद्धांत मारून अक्रूर अंधकांसह तेथून गेला ३०.

तथाऽक्रूरं नावर्षत्पाकशासनः ३१ अनावृष्ट्या यदा राज्यमभवद्बहुधा कृशम् । ततः प्रसाद-
यामासुरक्रूरं कुकुरान्धकाः ३२ पुनर्द्वारवतीं प्राप्ते तस्मिन्दानपतौ ततः । प्रववर्ष सहस्राक्षः
कच्छे जलनिधेस्तदा ३३ कन्यां च वासुदेवाय स्वगारं शीलसंपन्नाम् । अक्रूरः प्रददौ
धीमान्प्रीत्यर्थं कुरुनन्दन ३४ अथ विज्ञाय योगेन कृष्णो बभ्रुगतं मणिम् । सभामध्यगतं
प्राह तमक्रूरं जनार्दनः ३५ यत्तद्भक्तं मणिवरं तव हस्तगतं विभो । तत्प्रयच्छस्व मानार्हं
मयि मानार्थकं कृथाः ३६ षष्टिवर्षे गते काले यद्रोषोऽभून्ममानघ । सतरूढोऽसकृत्प्राप्त-
स्ततः कालात्ययो महान् ३७ ततः कृष्णस्य वचनात्सर्वसात्वतसंसादि । प्रददौ तं मणि बभ्रु-
रक्लेशेन महामतिः ३८ ततस्तमार्जवप्राप्तं बभ्रोर्हस्तादरिन्दमः । ददौ हृष्टमनाः कृष्णस्तं मणिं
बभ्रवे पुनः ३९ सकृष्णहस्तात्संप्राप्तं मणिरत्नं स्यमन्तकम् । आव्रध्य गांदिनीपुत्रो विरराजां-
शुमानिव ४० यस्त्वेवं शृणुयान्नित्यं शुचिर्भूत्वा समाहितः । सुखानां सकलानां च फलभा-
गिह जायते ४१ आव्रह्मभुवनाच्चापि यशः ख्यातिर्न संशयः । भविष्यति नृपश्रेष्ठ सत्यमे-
तद्ब्रवीमि ते ४२ [२२७८] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि स्यमन्तका-
ख्यानं नाम एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

जनमेजय उवाच ॥ प्रादुर्भावान्पुराणेषु विष्णोरीमतेजसः । सतां कथयतामेव वाराह
इति नः श्रुतम् १ न जाने तस्य चरितं न विधिं नैव विस्तरम् । न कर्मगुणसंतानं न हेतुं न

आपल्या ज्ञातीमध्ये भेद (वैरभाव) वाढेल या भीतीने कृष्णाने त्याची उपेक्षा केली.
पुढे अक्रूर निघून गेला असतां द्वारकानगरीत इंद्र वृष्टि करीनासा झाला ३१. पण अना-
वृष्टीमुळे ते सर्व राज्य जेव्हां अतिशय कृश (क्षीण) झाले तेव्हां कुकुर व अंधक यांनी
अक्रूराची प्रार्थना केली ३२. व तो दानपति पुनः द्वारकेंत असतां समुद्राच्या तीव्रदेशीं
वृष्टि झाली ३३ राजा, बुद्धिमान् अक्रूराने वसुदेवास त्याच्या संतोषार्थ आपली शीलसंपन्न
व कुमारी भगिनी दिली ३४. पुष्कळ धनदान करणे इत्यादि चिन्हांवरून स्यमंतक
मणि त्याचप्राजवळच आहे असे जाणून जनार्दन सभेमध्ये बसलेल्या त्यास
ह्मणाला ३५. ' हे विभो, तुझ्या हातीं जे ते उत्तम रत्न पडले आहे ते, हे मान्य
अक्रूरा, मला दे. माझ्याशीं कपट करू नकोस ३६. कारण त्या रत्नाकरितां मला
क्रोध आला व त्यास आज साठ वर्षे होऊन गेलीं. मध्ये पुनः पुनः निमित्त होऊन तो
अतिशय वाढला आहे. व त्यास पुष्कळ दिवसही होऊन गेले आहेत. या तव, हे निष्पापा,
तो मणि मला दे ' ३७. त्यानंतर कृष्णाच्या वचनावरून सर्व सात्वतांच्या सभेत महा-
मति अक्रूराने तां मणि आनंदाने दिला ३८. तेव्हां अक्रूराच्या हातांतून सरळपणे मणि
मिळाला आहे असे पाहून तो अरीचे दमन करणाग कृष्ण संतुष्ट चित्त झाला. व
त्याने तो अक्रूरास पुनः परत दिला ३९. तेव्हां कृष्णाच्या हातांतून प्राप्त झालेला तो
श्रेष्ठ मणि स्यमंतक आपल्या गळ्यांत बांधून गांदिनी पुत्र अक्रूर सूर्यासारखा शोभू
लागला ४०. राजा, अशाप्रकारचे हे आख्यान जो पवित्र व शांतचित्त होऊन ऐकतो
तो सर्व सुखांचे भाजन होतो. ब्रह्मलोकापर्यंत त्याचे यश पसरते यांत संशय नाही.
हे नृपश्रेष्ठ, मी हे सत्य सांगत आहे ४१, ४२. इति श्रीमहा० खि० हरि०
हरिवं० स्यमंतकाख्यान नामक एकोणचालिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३९ ॥

स्यमंतकाख्यानाच्या प्रसंगाने समर्थ असलेल्या भगवानानेही लोकमर्यादा मोडली

मनाषितम् २ किमात्मको वराहः स का मूर्तिः का च देवता । किमाचारः प्रभावो वा किं वा तेन पुरा कृतम् ३ यज्ञार्थं समवेतानां विषयां च द्विजन्मनाम् । महावराहचरितं कृष्णद्वैपायनरितम् ४ यथा नारायणो ब्रह्मन्वाराहं रूपमास्थितः । दंष्ट्रया गां समुद्रस्थामुज्जहारारिसूदनः ५ विस्तरंजैव कर्माणि सर्वाणि रिपुघातिनः । श्रोतुमिच्छाम्यशेषेण हरेः कृष्णस्य धीमतः ६ कर्मणामानुपूर्व्याच्च प्रादुर्भावाच्च ये विभोः । काचास्यप्रकृतिर्वहंस्तां च व्याख्यातुमर्हसि ७ कथं च भगवान्विष्णुः सुशत्रुनिषूदनः । वसुदेवकुले धामान् वासुदेवत्वमागतः ८ अमरैरावृतं पुण्यं पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् । देवलोकं समुत्सृज्य मर्त्यलोकमिहागतः ९ देवमानुषयोर्नेतायोभुवः प्रभवो विभुः । किमर्थं दिव्यमात्मानं मानुष्ये संन्ययोजयत् १० यश्चक्रं वर्तयत्येको मानुषाणामनामयम् । मानुष्ये स कथं बुद्धिं चक्रे चक्रभृतां वरः ११ गोपायनं यः कुरुते जगतः सार्वलौकिकम् । स कथं गां गतो देवो विष्णुर्गोपत्वमागतः १२ महाभूतानि

नाहीं व स्वाभाविक कारुण्यामुळे त्यानें अक्रूरादिकांचें अपराध सहन केले असें ऐकून जनमेजयास भगवन्माहात्म्यश्रवणाविषयी मोठा आदर वाटला. आणि त्यामुळे) जनमेजय ह्मणतो:—अमिततेजस्वी विष्णूच्या पुराणोक्त प्रादुर्भावां (अवतारां) चें वर्णन करणाऱ्या संतांच्या तोंडून वराहसंबंधीं प्रादुर्भावही आह्मी ऐकला आहे (वराह या शब्दाचा अर्थ श्रेष्ठ यज्ञ असाही आहे.) त्याचें चरित्र (सर्व कार्यजनकत्व) विधि (अपूर्वस्वरूपाविष्करण) विस्तर (अनुष्ठानाची इतिकर्तव्यता) कर्म (त्या यज्ञाच्या योगानें संतर्पणीय देवता इत्यादि) गुण (द्रव्य, देश, काल, इत्यादि) संतान (प्रयोगविधि) हेतु (अधिकार) व इष्ट (त्यागात्मक स्वरूपसंपादन) यांतील कांहीं एक मी जाणत नाहीं २. त्या वराहाचें स्वरूप काय आहे, त्याची बाह्य मूर्ति कशी आहे. त्याची अंधिष्ठातृदेवता कोण ? त्याचा आचार (कर्तव्यार्थ कसा आहे ?) त्याचें सामर्थ्य किती आहे ? व त्यानें पूर्वी काय केलें ? ३ यज्ञाकरितां जमलेल्या ब्राम्हणांच्या समक्ष कृष्णद्वैपायनांनीं महावराहाचें चरित्र सांगितलें व मीही तें ऐकिलें. (पण मला तें तत्त्वतः समजलें नाहीं.) हे ब्रह्मन्, नारायणानें वराहरूप कसें घेतलें, त्या शत्रुनाशकानें समुद्रांत असलेल्या पृथ्वीचा दध्नेनें कसा उद्धार केला, तें सर्व मी ऐकलें आहे. पण त्या रिपुनाशक धीमान् कृष्णाचीं इतर सर्व कर्मे मी पूर्णपणें ऐकण्याची इच्छा करितों ४-६. यास्तव, हे पूज्य, त्या विभूच्या प्रादुर्भावापासून कर्मांच्या अनुक्रमानें तात्विक वर्णन करण्यास व तरंगस्थानीय त्याची समुद्रस्थानीय प्रकृति कोणती त्याचें व्याख्यान करण्यास तूं योग्य आहेस ७. देवशत्रूंचा संहार करणारा तो भगवान् विष्णु वसुदेवकुलामध्ये वासुदेवभावास कसा प्राप्त झाला ? ८. देवांनीं परिपूर्ण असल्या, पुण्यमय व पुण्यवानांनीं सेवित अशा देवलकांस सोडून तो या मर्त्यलोकीं कां आला ? ९. देव व मनुष्य यांचा नेता, भूलोकचें उत्पत्तिस्थान व प्रभु अशा देवाधिदेवानें आपल्या दिव्य स्वरूपास मानुष्यामध्ये कां नियुक्त केलें ? १०. जो दुसऱ्या कोणाचें सहाय्य न घेतां मानुषांचें चक्र अनायासानें चालवितो तो चक्रधारण करणारांतील श्रेष्ठ आपणही मनुष्य व्हावें, असें कसें मनांत आणता झाला ? ११. जो सर्वव्यापी देव जगाचें सार्वलौकिक रक्षण करितो तो पृथ्वीवर येऊन गोपत्वास कसा प्राप्त झाला ? १२. ज्या भूतात्म्यानें महाभूतांस निर्माण करून धारण केलें त्या श्रीगर्भास भूचर स्त्रीनें आपल्या

भूतात्मा यो धार चकार च । श्रीगर्भः स कथं गर्भे स्त्रिया भूचरया धृतः १३ येन लोका-
नःमैर्जित्वा त्रिभिर्द्विदशेप्सया । स्थापिता जगतो मार्गास्त्रिवर्गप्रभवास्त्रयः १४ योन्तकाले
जगत्प्रीत्वा कृत्वा तोयमयं वपुः । लोकमेकार्णवं चक्रे दृश्या दृश्येन वर्त्मना १५ यः पुराणे
पुराणात्मा वाराहं रूपमास्थितः । विषाणाग्नेण वसुधामृज्जहारारिसुदनः १६ यः पुरा पुरु-
हूतार्थे त्रैलोक्यमिदमव्ययः । ददौ जित्वासुरगणान्सुराणां सुरसत्तमः १७ येन सैहं वपुः कृत्वा
द्विधा कृत्वा च तत्पुनः । पूर्वं दैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुर्हृतः १८ यः पुरा ह्यनलो भूत्वा और्वः
संवर्तको विभुः । पातालस्थोऽर्णवगतं पपौ तोयमयं हविः १९ सहस्राशिरसं ब्रम्हन् सहस्राक्षं
सहस्रदम् । सहस्रचरणं देवं यमाहुर्वै युगे युगे २० नाभ्यारण्यां समुत्पन्नं यस्य पैतामहं गृहम् ।
एकार्णवजलस्थस्य नष्टे स्थावरजंगमे २१ येन ते निहता दैत्याः संग्रामे तारकामये । सर्वदे-
वमयं कृत्वा सर्वायुधधरं वपुः २२ गरुडस्थेन चोत्सिक्तः कालनेमिर्निपातितः । निर्जितश्च मयो
दैत्यस्तारकश्च महासुरः २३ उत्तरांते समुद्रस्य क्षीरोदस्यामृतोदधेः । यः शेते शाश्वतं योगमास्थाय
तिमिरं महत् २४ सुरारणिर्गर्भमधत्त दिव्यं तपःप्रकर्षाददितिः पुराणम् । शक्रं च यो दैत्य-
गणावरुद्धं गर्भावसाने निभृतं चकार २५ पदानि यो लोकयमानि कृत्वा चकार दैत्यान्सालि-
लेशयांस्तान् । कृत्वा च देवांस्त्रिदिवस्य देवांश्चक्रे सुरेशं त्रिदशाधिपत्ये २६ पात्राणि दक्षिणा

गर्भात कसें धारण केलें ? १३ ज्यानें आपल्या तीन पादन्यासांनीं देवांच्या इच्छेनें क्रमानें
तीन लोक जिंकून धर्म, अर्थ व काम या त्रिवर्गांच्या उत्पत्तीचे जगाचें तीन मार्ग
स्थापिले १४. ज्यानें चिदचिद्रूपानें अंतकालीं जगाचें भक्षण करून व जलमय शरीर
करून सर्व लोकास एक समुद्रमय केलें १५. जो शत्रुनाशक पुराणात्मा पुराणांत वाराहाचें
रूप धारण करून आपल्या दंताग्रानें पृथ्वीचा उद्धार करिता झाला १६.
ज्या देवांतील उत्तम व अव्यय देवानें पूर्वीं असुरसमूहास जिंकून इंद्रास
त्रैलोक्य मिळवून दिलें १७. ज्यानें प्रथम सिंहाचें स्वरूप करून व पुनः
त्याचे दान (नर व सिंह,) भाग करून पूर्वीं हिरण्यकशिपुनामक महावीर्यावान्
असुर मारला १८. जो संवर्तक विभु पूर्वीं और्व अग्नि होऊन पाताळांत राहिला व समु-
द्रांतील जलमय हवि अजून पीत आहे १९; हे ब्रह्मन्, ज्या देवास गति युगांत अनंत
मस्तकयुक्त, अनंत इंद्रियांनीं संपन्न, अनंतप्रद व अनंत चरण ह्यणतात २०. स्थावर व जंगम
सृष्टि नष्ट झाल्यावर एक समुद्रमय जलांत स्थित असलेल्या ज्याच्या नाभिरूपी अरण्यांत पिता-
मह ब्रह्मदेवाचें गृह उत्पन्न झालें; तारकामय संग्रामामध्ये ज्यानें तें सर्व आयुधास धारण करणारें
सर्व देवमय शरीर करून प्रसिद्ध दैत्यांस मारिलें २१, २२ गरुडावर बसलेल्या ज्यानें मत्त काल-
नेमीस रणांगणीं पाडिलें, आणि मय दैत्यास व तारक महा असुरास जिंकलें २३. जो क्षीरोद-
संज्ञक अमृत सागराच्या उत्तर दिशेच्या अगदीं शेवटीं शाश्वत योग व योगमाया यांचा आश्रय
करून शयन करिता २४. देवांची अरणि जी अदिति तिनें तपाच्या आधिक्यामुळें ज्यास गर्भरू-
पानें धारण केलें व वामनरूपानें अदितीच्या गर्भातून बाहेर येतांच ज्यानें दैत्यगणांनीं सर्वतः
प्रातिबद्ध केलेल्या इंद्राचे सर्व मनोरथ पूर्ण केले २५. आपल्या तीन पावलांनीं तीन्ही
लोक भरून सोडून ज्यानें दैत्यांस जलानें सर्वतः आच्छादित असलेल्या पाताळांत रहा-
वयास लाविलें व देवांस स्वर्गांत क्रीडा करावयास लावून इंद्रास देवाधिपत्यावर
स्थापिलें २६; यज्ञपात्रें, दक्षिणा, दीक्षा, चमस, उलूखल इत्यादि यज्ञोपकरणें, गार्हपत्य

दीक्षा चमत्सोलूख गानि च । गार्हपत्येनविधिनाअन्वाहार्येणकर्मणा २७ अग्निमाहवनीयं च
वेदीं चैव कुशं सुवम् । प्रोक्षणीयं ध्रुवां चैव आवभृथ्यं तथैव च २८ सुधात्रीणि च यश्चक्रे
हव्यकव्यप्रदात् द्विजात् । हव्यादांश्चसुरांश्चक्रे कव्यादांस्तु पितृनापि २९ भागार्थे मंत्रविधिना
यश्चक्रेपज्ञकर्मणि । यूपान्समित्स्त्रुवं सोम पवित्रात् परिधीनापि ३० यज्ञियानि च द्रव्याणि
यज्ञांश्च सचयानलान् । सदस्यान्वजमानांश्च मेध्यादींश्च ऋतूत्तमान् ३१ विवभाज पुरा
सर्वं पारमेष्ठ्येन कर्मणा । यागानुरूपान्यः कृत्वा लोकात्तनुपराक्रमत् ३२ क्षणा लवाश्च
क्लाष्टाश्च कलाभ्रैकाल्यमेव च । भुहूर्तास्तिथयो मासाः पक्षाः संवत्सरास्तथा ३३ ऋतवः
कालयोगाश्च प्रमाणं त्रिविधं त्रिषु । आयुः क्षेत्राण्युपचयो लक्षणं रूपसौष्टवम् ३४ त्रयो
वर्णास्त्रयो लोकास्त्रिविधं पादकाष्ठयः । त्रैकाल्यं त्रीणि कर्माणि त्रयोऽपायास्त्रयो गुणाः ३५
त्रयो लोकाः पुरा सुधाथेनाभ्यन्तेनकर्मणा । सर्वभूतगणस्रष्टा सर्वभूतगुणात्मकः ३६
नृणांस्त्रिन्द्रियपूर्वेण योगेन एतत्ते न यः । गतःगताभ्यां यो नेता सर्वत्र जगदीश्वरः ३७ यो
गतिर्धर्मयुक्तानाभ्यगतिः पापकर्मणाम् । चातुर्दण्डस्य प्रभवश्चातुर्होत्रस्य रक्षिता ३८ चातु-
र्विद्यस्थ यो वेत्ता चातुराध्वर्यसंश्रयः । दिगंतरो नभो भूतो वायुराप द्विभावसुः ३९ चंद्र-
सूर्यमयं ज्योतिर्धोमीशः क्षणदंतकः । यत्परं श्रयते ज्योतिर्यत्परं श्रयते तपः ४० यं परं

विधीने व अन्वाहार्य कर्माने आहवनीय अग्नि, वेदी, कुश, सुव, प्रोक्षणी, ध्रुवा, अवभृथसंज्ञक
यज्ञांत स्नानार्थ हितकर असे उपकरण व सुधाप्रभृति ऊर्ध्व, मध्य व अधःसंज्ञक तीन उपक-
रणं ज्याने केलीं; द्विजांस हव्यकव्यप्रद केलें, देवांस हव्यभक्षक केलें, व पितरांस कव्यभक्षक
केलें, यज्ञकर्मामध्ये मंत्रविधीनें भाग करण्याकरितां यूप (स्तंभ), समित्, सुव, सोम,
पवित्र, परिधी, यज्ञिय द्रव्ये, सचमानल (अग्निस्थापनार्थ उक्त स्थाने), सदस्य, यजमान,
मेध्यादि उत्तम ऋतु इत्यादि सर्व यज्ञसंबंधीं वस्तूंचा पूर्वीं परमेष्ठीनें प्रवृत्त केलेल्या कर्माने
जमाने विभाग केला; यागानुरूप लोकांस करून त्यांच्या अनुरोधानेच ज्याने पराक्रम
केला क्षण, लव, क्लाष्टा, कला, भूतादि तीन काल, भुहूर्त, तिथि, पक्ष, मास, संव-
त्सर २७-३३, ऋतु, कालयोग, नित्य, नैमित्तिक व काम्य या त्रिविध कर्मांचे श्रुति,
स्मृति व शिष्टाचार हे त्रिविध प्रमाण, स्थावर-जंगम शरीरे, वृद्धि, द्विपाद,
चतुष्पाद इत्यादि लक्षण, रूपांचे सौष्ट व ३४ यज्ञांस योग्य नसलेल्या शूद्रावाचून
ब्राह्मणादि तीन वर्ण, भूः, भुवः व स्वर असे तीन लोक, ऋक्, यजुः व सामसंज्ञक
त्रैविद्य गार्हपत्यादि तीन अग्नि, उत्पत्ति, स्थिति व लय असे तीन काल, सात्त्विक,
राजस व तामस अशीं तीन कर्मे, (पुत्र, वित्त व लोक यांची एषणा-इच्छारूप)
त्रिविध स्वार्थभ्रंश, सत्त्वादि तीन गुण. व तीन प्रकारचे लोक ज्याने संकल्पाख्य आनंत्य
कर्माने पूर्वीं निर्मिले, जो सर्वभूतगणांचा स्रष्टा, सर्वभूतगुणरूप ३५, ३६, जो जीवरूप
होऊन इंद्रियजन्य विषयसंबंधाने रममाण होतो, जो जगदीश्वर मनुष्यांच्या जन्ममरणांच्या
द्वारा ब्रह्मांडांतील नेता आहे ३७. धर्मयुक्त पुरुषांची जो गति व पापकर्म्यांची अगति आहे,
जो चारवर्णांचा प्रभव (उद्भव) चातुर्होत्र यज्ञाचा रक्षक ३८, चार विद्यांचा वेत्ता, व चार
आश्रमांचा आश्रय आहे; ज्याच्या अंतर्भागीं दिशा आहेत, जो आकाशरूप झाला आहे; जो
वायु, जरु, अग्नि व पृथ्वी आहे ३९, चंद्रसूर्यमय ज्योति, योगीश, अज्ञानरात्रीचा नाशक,
चक्षुर्ज्योति ज्या पर ज्योतीचा आश्रय करिते, तप ज्या पर तपाचा आश्रय करिते, ज्यास पर व

प्राहुरपरं यः परः परमात्मवान् । [नारायणपरावेदा नारायणपराःक्रियाः । नारायणपरं धर्मो नारायणपरा गतिः १ नारायणपरं सत्यं नारायणपरं तपः । नारायणपरो मोक्षो नारायणपरायणम् २] आदित्यादिस्तुयो दिव्यो यश्च दैत्यान्तको विशुः ४१ युगांतेष्वंतकोयश्चयश्च लोकान्तकान्तकः । सेतुर्योलोकसेतूना भेष्यो योमेध्यकर्मणाम् ४२ वेद्यो यो वेदविदुषां प्रभुर्यः प्रभवात्मनाम् । सोमभूतस्तु सौम्यानामग्निभूतोऽग्निवर्चसाम् ४३ मनुष्याणांमनोभूतस्तपोभूतस्तपस्विनाम् । विनयो नयवृत्तीनां तेजस्तेजस्विनामपि । सर्गाणां सर्गकारश्च लोकहेतुरनुत्तमः ४४ विग्रहो विग्रहार्हाणां गतिर्मतिमतामपि । आकाशप्रभवो वायुर्वायुप्राणो हुताशनः ४५ देवा हुताशनप्राणाः प्राणोऽग्नेर्मधुसूदनः । रसाद्वैशोणितं जातं शोणितान्मांसमुच्यते ४६ मांसात्तुमेदसो जन्म मेदसोऽस्थीनि चैव हि । अस्थो मज्जा समभवन्मज्जातः शुक्रमेव च ४७ शुक्रागर्भः समभवद्भ्रसमूलेन कर्मणा । तत्रापां प्रथमोभागः स सौम्योराशिरुच्यते । गर्भोष्मसंभक्तोऽग्निर्वो द्वितीयोराशिरुच्यते ४८ शुक्रं सोमात्मकं विद्यादार्तयं विद्धि पावकम् । भायी रसात्मको ह्येषां वीर्यं च शशिपावकी ४९ कफवर्गे भवेच्छुक्रं पित्तवर्गे च शोधितम् । कफस्य हृदयं स्थानं नाभ्यां पित्तं प्रतिष्ठितम् ५० देहस्य मध्ये हृदयं स्थानं तन्नवसः स्थितम् । नाभिछोष्टांतरं तत्तु तत्र देवो हुताशनः ५१ मनः प्रजापतिर्ज्ञेयः कफः सोमो विभाष्यते । पित्तमग्निः स्मृतं ह्येतदग्नीषोमा-

अपर म्हणतात, जो आत्मवान् अत्यंत पर आहे; (कारण वेद नारायणपर आहेत, सर्व क्रिया नारायणपर आहेत. धर्म नारायणपर आहे, गति नारायणपर आहे, सत्य नारायणपर आहे, तप नारायणपर आहे, मोक्ष नारायणपर आहे, व नारायणच परम स्थान आहे असे म्हटले आहे १, २.) जो विभु अंतरिक्षांत गमन करणाऱ्या आदित्यादिरूप आहे, जो दैत्यांचा अंतक ४०, ४१, युगांतीं सर्व संहारक, व सृष्ट्यूचाही सृष्ट्यु आहे, सर्व लोकमर्यादांचे रक्षण करणाऱ्या मन्वादिकांचाही जो नियन्ता, गंगाप्रभृति सर्व पावन करणांरांसाठी जो पावन करणारा, वेदवेद्यांचाही जो वेद्य, मरीच्यादि ऐश्वर्यस्वभाव पुरुषांचाही जो ईश्वर, सौम्य पदार्थांतील जो अत्यंत सोमभूत (प्रियदर्शन), अग्नितुल्य तेजस्वी पुरुषांचा जो अग्नि ४२, ४३, मनुष्यांचा मनोभूत, तपस्वी पुरुषांचा तपोभूत, नयवृत्ति पुरुषांचा विनय, तेजस्वी पुरुषांचे तेज, सर्गांचा सर्गकार, अनुत्तम लोकहेतु, शरीरास योग्य असलेल्या पुरुषांचे शरीर, व गतिमानांची गति आहे. वायूची उत्पत्ति आकाशापासून झाली आहे, अग्नीच्या स्थितीचे कारण वायु आहे; देवांचा प्राण अग्नि आहे व अग्नीचा प्राण तो मधुसूदन आहे. अन्नरसापासून रक्त झाले, रक्तापासून मांस, मांसापासून मेदाचा जन्म, मेदापासून अस्थि, अस्थीपासून मज्जा व मज्जेपासून शुक्र होते ४४-४७. रसमूलक कर्माच्या योगाने शुक्रापासून गर्भ होतो. त्या गर्भात जलाचा विकार हा प्रथम भाग आहे. त्या रेतोरूप विकारास सौम्यराशि झणतात (कारण श्वेतत्वामुळे तो सौम्य होय.) गर्भस्थ जठराग्नीपासून उद्भवलेला व अग्नीप्रमाणे लाल असलेला जो भाग तो आग्नेय द्वितीय भाग होय ४८. शुक्र सोमात्मक व शोणित अग्निरूप आहे असे जाणावे. हे दोन्ही भाग रसात्मक आहेत. रसादिकांचे सार शुक्र व शोणित आहे ४९. (सर्व जग अग्निसोमात्मक आहे असे आतां सिद्ध करितात.) कारण शुक्र कफवर्गामध्ये येते व शोणित पित्तवर्गात अंतर्भूत होते. कफाचे स्थान हृदय असून पित्त नाभीमध्ये प्रतिष्ठित असते ५०. देहाच्या मध्यभागी

त्मकं जगत् ५२ एवं प्रवर्तिते गर्भे वद्धितेऽम्बुदसान्निभे । वायुः प्रवेशं संचक्रे संगतः पश्मा-
त्मना ५३ ततोऽंगानि विसृजतिविभर्तिपरिवर्धयन् । स पंचधा शरीरस्थो भिद्यते वर्धते पुनः ५४
प्राणोऽपानःसमानश्चउदानोऽव्यानएवच । प्राणः सप्रथमंस्थानंवर्धयन् परिवर्तते ५५ अपानः
पश्चिमं कायमुदानोर्ध्वं शरीरिणः । ध्यानो ध्यायच्छते येन समानः सन्निवर्तयेत् । भूतावा-
मिस्ततस्तस्य जायतेन्द्रियगोचरात् ५६ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पंचमम् । तस्ये-
न्द्रियाणि विष्टानि स्वं स्वं योगं प्रचक्रिरे ५७ पार्थिवं देहमाहुस्तं प्राणात्मानं च मारुतम् ।
छिद्राण्याकाशयोनीनि जलात्प्रावः प्रवर्तते ५८ ज्योतिश्चक्षुश्च तेजात्मा तेषां यन्ता
मनः स्मृतः । ग्रामाश्च विषयाश्चैव यस्व वीर्यात्प्रवर्तिताः ५९ इत्येवं पुरुषः सर्वान्सृजँल्लो-
कानूसनातनान् । कथं लोकेनेधनेऽस्मिन्नस्त्वंविष्णुरागतः ६० एव मे संशयो ब्रह्मज्ञेवं
मे विस्मयो महान् । कथं गतिर्गतिमतानापञ्चो मामुषीं तनुम् ६१ श्रुतो मे त्वद्य

हृदय असून ते मनाचे स्थान ह्मणून सांगितले आहे. नाभि ह्मणजे कोठ्याच्या आंतील भाग. तेथे अग्निदेव आहे ५१. मन प्रजापति आहे असें जाणावे. व कफ सोम आहे असें समजावे. पित्त अग्नि होय असें हाटले आहे. येणेप्रमाणे हे जग अभिसोमात्मक आहे ५२. याप्रमाणे गर्भ प्रवृत्त झाला असतां व मेघासारखा तो वाटला असतां (ह्मणजे धूम, ज्योति, वायु व अग्नि यांच्या योगाने मेघ जसा वाढतो त्याप्रमाणे गर्भही अन्न, अग्नि, जल व वायु यांच्या योगाने वाढतो. त्यामुळेच तो मेघाप्रमाणे अचे-
तन आहे.) प्राणवायुयुक्त जीव ईश्वरासह त्यांत प्रवेश करितो ५३. त्यानंतर तो शिरःप्र-
भृति अंगे निर्माण करितो, त्यांचे पोषण करितो, व धारण करितो. शरीरांत असणारा तो प्राणोपाधि जीव प्राणांनरोबर आवणही पांच प्रकारचा होतो. व पुनः वाढतो ५४. प्राण, अपान, समान, उदान व व्यान असे प्राणवायूचे पांच भेद आहेत. त्यांतील प्राण हृदय-
संज्ञक प्रथम स्थानास वाढवीत रहातो ५५. अपान पश्चिम शरीरास (ह्मणजे मांड्या, जंघा व पाय या भागास) व उदान उरापासून बरील शरीरभागास वाढवीत रहातो. प्राणी ज्याच्या योगाने बलसाध्य कर्म करितो त्यास व्यान ह्मणतात. तो शरीराच्या सर्व संधींमध्ये रहातो. समान नाभिप्रदेशी राहून अन्नादिकांस सारखे विभक्त करितो (त्यांच्या त्यांच्या स्थानीं पोचवितो) या प्राणविभागानंतर त्या जीवास इंद्रियांच्या रूपादि विषयांच्या द्वारा पृथि-
व्यादि भूतांचा साक्षात्कार होतो ५६. कारण पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु व आकाश हे भूतपंचकच इंद्रियरूपाने परिणत होऊन शरीरांतील आपापल्या योग्य स्थानीं (नेत्रादि गोलकांत) प्रविष्ट झालेले असते. त्यामुळे त्या त्या भूतांचे इंद्रिय आपापल्या भूताच्या गुणांचे ग्रहण करिते ५७. प्रत्यक्ष अनुभवास येणारा हा स्थूल देह पार्थिव आहे असें ह्मणतात. शरीरांतील प्राण वायूचा विकार आहे; छिद्रे आकाशाचा भाग आहे; लाळ, मूत्र, इत्यादि द्रवभाग जल आहे. नेत्रांतील व जाठरादि अग्नि हा अग्नीचा भाग आहे. या सर्वांचे नियमन करणारे मन आहे. त्या मनाच्या सामर्थ्यानेच पृथिव्यादि विषयांचे आश्रय, गंधादि विषय, (अथवा ग्राम, पूर्व, पश्चिमादि प्रदेश) निर्माण झाले आहेत ५८, ५९. पण याप्रमाणे पुरुष विष्णु सर्व सनातन लोकांस निर्माण करून या प्रण प्रधान लोकांमध्ये मानुषत्वास कसा प्राप्त झाला ? ६०. हे ब्रह्मन्, हा मला मोठा संशय आहे. व मोठा विस्मयही वाटत आहे. गतिमानांची गति असा तो ईश्वर मानुषशरीरयुक्त

वंशस्य पूर्वेषां चैव संभवः । श्रोतुमिच्छामि विष्णोस्तु वृष्णीनां च यथाक्रमम् ६२ आश्चर्यं परमं विष्णुर्देदैर्देवैश्च कथ्यते । विष्णोरुत्पत्तिमाश्चर्यं समाचक्ष्व महामुने ६३ एतदाश्चर्य-माख्यानं कथयस्व सुखावहम् । प्रख्यातबलवीर्यस्याविष्णोरमिततेजसः । कर्मन्दाश्चर्य-भूतस्यविष्णोस्तत्त्वमिहोच्यताम् ६४ [२३४२] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

वैशंपायन उवाच ॥ प्रश्नभारो महांस्तात त्वयोक्तः शार्ङ्गधन्वनि । यथाशक्त्या तु वक्ष्यामि श्रूयतां वैष्णवं यशः १ विष्णोः प्रभावश्रवणे दिष्ट्या ते मनिरुत्थिता । हंत विष्णोः प्रवृत्तिं च शृणु दिव्यां मयेरिताम् २ सहस्राक्षं सहस्राक्षं सहस्रभुजनव्ययम् । सहस्राक्षिरक्षं देवं सहस्रकरमव्ययम् ३ सहस्राजिह्वं भास्वंतं सहस्रमुकुटंगभुम् । सहस्रदं सहस्रादिं सहस्रभुजमव्ययम् ४ सवनं हवनं चैव हव्यं होतारमेव च । पात्राणि च पवित्राणि वेदीं दीक्षां चरुं सुवम् ५ स्रुक सोमं शूर्पमुसलं प्रोक्षणं दक्षिणाऽयनम् । अध्वर्युं सामगं विप्रं सदस्यं सदनंसदः ६ यूपं समित्कुशं दूर्वां चमसोल्लखलानि च । प्राग्वंशं यज्ञभूमिं च होतारं चयनं च यत् ७ द्रस्वान्यतिप्रमाणानि चराणि स्थावराणि च । प्रायश्चित्तानि चार्थं च स्थंडिलानि कुशांस्तथा ८ मंत्रं यज्ञवहं वह्निं भागं भागवहंचयत् । अप्रेक्षुजं सोमभुजं घृतार्चिषमदायुधम् ९ आहुर्वेदविदो विप्रा यं यज्ञे शाश्वतं विभुम् । तस्य विष्णोः सुरेशस्य श्रीवत्सांकस्य धीमतः १० प्रादुर्भावसहस्राणि अतीतानि न संशयः । भूयश्चैव भविष्यन्तीत्येषमाह प्रजा-

कसा झाला ? ६१. माझ्या वंशांत झालेल्या पूर्वजांचा उद्भव मी ऐकला. आतां विष्णु व वृष्णी यांचा संभव ऐकण्याची मी इच्छा करितो. विष्णु हें परम आश्चर्य आहे, असें देव व दैत्य सांगतात. यास्तव हे महामुने, त्याची आश्चर्यकारक उत्पत्ति मला सांग ६३ तं सुखावह व आश्चर्यमय आख्यान आणि ज्याचें बल व वीर्य प्रख्यात असून तेज अमित आहे अशा आश्चर्यमय विष्णूचें कर्म व तत्त्व मला आतां सांग ६२-६४. इति श्रीमहा० खिल० हरिवं० हरि० चाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ४० ॥

वैशंपायनः— वा राजा, तूं भगवानाविषयीं हा फार मोठा प्रश्नपुार मजवर ठेविला आहेस. पण मी विष्णूचें यश यथाशक्ति सांगतो तें ऐक १. विष्णूचा प्रभाव ऐकण्याविषयीं तुला बुद्धि झाली ही आनंदाची गोष्ट आहे. आतां मी सांगत आहे. ती विष्णूची दिव्य प्रवृत्ति तूं ऐक २. सहस्रनयन, सहस्रमुख, सहस्रबाहु, अव्यय, सहस्रशीर्ष, सहस्रकर, सहस्राजिह्व, सहस्रमुकुट, देदीप्यमान, प्रभु, सहस्रद, अपरिणामी, अविनाशी ३, ४ सवनकाल, हवन कर्म, हवन केलें जाणारें द्रव्य, होता यजमान, पात्रें, कुशमयादि पवित्रें, वेदी, दीक्षा, चरुस्थाली, सुवा, स्रुक, सोम, शूर्प, मुसल, प्रोक्षणीपात्र, दक्षिणा, अयन, अध्वर्यु, उद्गाता ब्राह्मण, सदस्य, पत्नीशाला, सद (यज्ञग्रह) ५, यूप, समिधा, कुश, दूर्वा, चमस, उल्लखल, प्राग्वंश, यज्ञभूमि, होता (ऋत्विज), चयन (विटांचें स्थंडिल), सोमक्रियादिकांच्या उपयोगीं असलेलीं एकहायनी, शकट इत्यादि न्हस्व व अनडुत् (बैल) स्तंभ, शाला इत्यादि माठी स्थिर व चरसाधनें, प्रायश्चित्तें, स्वर्गादि फल, स्थंडिलें, कुश ६-८, मंत्र, यज्ञवह अग्नि, भाग, गायत्र्यादि छंद, प्रापणीय, सोमभुज, उदनीय व घृतार्चि ९ असें यज्ञामध्ये वेदवेत्ते ब्राह्मण ज्या शाश्वत विभूस झगतात त्या देवेश, श्रीवत्सांक, व धीमान् विष्णूचे सहस्रावधि

पतिः ११ यत्पृच्छसि महाराज पुण्यां दिव्यां कथां शुभाम् । यदर्थं भगवान्विष्णुः सुरेशो रिपुसूदनः । देवलाकं समुत्सृज्य वसुदेवकुलेऽभवत् १२ तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणु सर्वमशेषतः । वासुदेवस्य माहात्म्यं चरितं च महायुतेः १३ हितार्थं सुरमर्त्यानां लोकानां प्रभवाय च । बहुशः सर्वभूतात्मा प्रादुर्भवति कार्यतः १४ प्रादुर्भावांश्च वक्ष्यामि पुण्यान् दिव्यगुणैर्युतान् । छान्दसीभिरुदाराभिः श्रुतिभिः समलंकृतान् १५ शुचिः प्रयतवाग्भूत्वा निबोध जनमेजय । इदं पुराणं परमं पुण्यं वेदैश्च संमितम् १६ हंत ते कथयिष्यामि दिष्णोर्दिव्यां कथां शृणु । यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । धर्मसंस्थापनार्थाय तदा संभवति प्रभुः १७ तस्य ह्येका महाराज मूर्तिर्भवति सत्तमा । नित्यं दिविष्ठा या राजंस्तपश्चरति दुश्चरम् १८ द्वितीया चास्य शयने निद्रायोगसुपायधौ । प्रजासंहारसर्गार्थं किमध्यात्मविचिंतकम् १९ सुप्त्वा युगसहस्रं स प्रादुर्भवति कार्यतः । पूर्णे युगसहस्रे तु देवदेवो जगत्पतिः २० पितामहो लोकपालाश्चन्द्रादित्यो हुताशनः । ब्रह्माचकपिलश्चैव परमेष्ठीतथैव च २१ देवाः सप्तर्षयश्चैव त्र्यंबकश्च महायशसः । वायुः सप्तुद्राः शैलाश्च तस्य देहं समाश्रिताः २२ सनत्कुमारश्च महानुभावो मनुर्महात्मा भगवान्प्रजाकरः । पुराणदेवोऽथ पुराणि चक्रे प्रदीप्तवैश्वानरतुल्यतेजाः २३ येन चार्णवमध्यस्थो नष्टे स्थावरजंगमे । नष्टे देवासुरगणे धनद्वोरगरा-

प्रादुर्भाव होऊन गेले आहेत, यांत संशय नाही. व पुनरपि अनेक प्रादुर्भाव होतील असे प्रजापतीने सांगितले आहे ११. हे महाराजा, तू मला पुण्य, दिव्य व शुभ कथा विचारीत आहेस. शत्रुनाशक, सुरेश, भगवान् विष्णु देवलोकास सोडून वसुदेव कुलांत कशाकरिता उत्पन्न झाला १२ ते सर्व मी तुला सांगतो ऐक. महातेजस्वी वासुदेवाचे साग्र माहात्म्य व चरित्र मी आतां सांगतो १३. देव व मनुष्य आणि चतुर्दश लोक यांच्या कल्याणाकरिता व ऐश्वर्याकरिता अर्थात् कार्यवशात् तो सर्वभूतात्मा उत्पन्न होतो १४. छंदःसंबंधी व उदार अशा श्रुतींनी अलंकृत असलेले व दिव्यगुणांनी युक्त असलेले पुण्य प्रादुर्भाव मी आतां सांगेन १५. हे जनमेजया, तू शुचि होऊन व मौन धरून हे वेदतुल्य परमपुण्य पुराण ऐक १६. आतां मी विष्णूची कथा सांगते; ऐक. हे भारता, जेव्हां जेव्हां धर्माची हानि होते तेव्हां तेव्हां तो प्रभु धर्मसंस्थापना करण्याकरिता उत्पन्न होतो १७. हे महाराजा, त्याची एक सर्वोत्तम सात्विक मूर्ति सदां ब्रुलोकांत स्थित असते. ती दुश्चर तप करीत असते १८. त्याची दुसरी (तामसी) मूर्ति सर्पशयनावर पडून प्रजेच्या संहारार्थ योगनिद्रेचा अनुभव घेत असते; ता निद्रायोग सविकल्पसमाधिमान पुरुषांच्या योगाहून श्रेष्ठ आहे १९. सहस्रयुगपर्यंत तो प्रभु शयन करितो व सहस्रयुगांचा काल पूर्ण झाला असता तो देवाधिदेव जगत्पति कार्याकरिता जागा होतो २०. पितामह (ब्रह्मा), इंद्रादि लोकपाल, चंद्र, आदित्य, अग्नि, ब्रह्मा (?) कपिल, परमेष्ठी (?) २१, देव, सप्तर्षी, महायशस्वी त्र्यंबक, वायु. समुद्र व पर्वत त्याच्या देहाचा आश्रय करून राहिलेले आहेत. (अर्थात् त्याच्या अंगांत लीन झालेल्या त्यांचा प्रादुर्भाव होणे हाणजेच त्या भगवानाची जागृति होय) २२. महा प्रभावशाली सनत्कुमार, महात्मा मनु व भगवान् प्रजाकर यांच्या रूपाने व्यक्त झालेला व प्रदीप्त अग्नीप्रमाणे तेजस्वी असलेला तो पुराण देव नारायण ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत प्राण्यांचीं शरीरे करितो झाला २३. स्थावर व जंगम वस्तुजात नष्ट झाले असता व देव, असुर, उरग, राक्षस यांचे समूह क्षीण झाले असतां सागरामध्ये असलेल्या, युद्धाची इच्छा करणाऱ्या

क्षेत्रे २४ यौद्धुकामौसुदुर्धर्षोदानवोमधुकैटभौ । हतौ प्रभवता तेन तयोर्दत्त्वाऽपितं वरम् २५
पुरा कमलनाभस्य स्वपतः सागरांभसि । पुष्करे यत्र संभृता देवाः सर्षिगणाः पुरा २६
एष पौष्करको नाम प्रादुर्भावो महात्मनः । पुराणे कथ्यते यत्र वेदः श्रुतिसमाहितः २७
वाराहस्तु श्रुतिमुखः प्रादुर्भावो महात्मनः । यत्र विष्णुः सुरश्रेष्ठो वाराहं रूपमास्थितः २८
वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुदंतश्चितामुखः । अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षोमहातपाः २९ अहो-
रात्रेक्षणो दिव्यो वेदांतश्रुतिभूषणः । आज्यनासः स्रुवातुण्डः सामघोषश्चमोज्ज्वल ३०
धर्मसत्यमयः श्रीमान् क्रमविक्रमसम्कृतः । प्रायश्चित्तनखो धीरः पशुजानुर्नहाभुजः ३१
उद्गात्रन्त्रोहोमलिंगः फलबीजजहाषधिः । वाय्वंतरात्मा मंत्रस्फिग्दिकृतः सोमशोणितः ३२
वेदीस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवाण् । प्राग्वंशकायो युतिमाज्ञानादीक्षाभिराश्रितः ३३
दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो महान् । उपाकर्षोष्ठरूपकः प्रवर्ग्यवर्तभूषण ३४
नानाछन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः । छायापत्नी सहायोवै मेरुशृंग इवोच्छ्रितः ३५
महीं सागरपर्यतां शैलवनकाननाम् । एकार्जयजलेभ्रष्टामेकार्णवगतां प्रभुः ३६
दंष्ट्रया यः समुद्धृत्य लोकानां हितकाम्यया । सहस्रशीर्षोदेवादिश्चकार पृथिवीं पुनः ३७

व अत्यंत दुर्धर्ष मधुकैटभ दानवांस त्या प्रभूनें मारिलें व त्यांस कैवल्यसंज्ञक अमितवर
दिला २४, २५. तो कमलनाभ (पद्मनाभ) पूर्वी सागर जलामध्ये रायन करीत असतां
त्याच्या नाभीमध्ये ऋषि गणांसह देव उत्पन्न झाले २६. त्या महात्म्याचा हा पौष्करक
नामक प्रादुर्भाव आहे, असें पुराणांत सांगितलें आहे. पुराणांत मंत्रब्राह्मणात्मक वेद
प्रत्यक्ष सांठविला आहे, असें दिसतें. (यास्तव पुराणांतील तें वर्णन प्रत्यक्ष श्रुतिबलक
आहे) २७. त्या महात्म्याचा वाराह प्रादुर्भाव कानांस सुख देणारा आहे. त्या प्रादुर्भा-
वांत सुरश्रेष्ठ विष्णूनें वाराहाचें रूप धरिलें २८. चार वेद हे ज्याचे पाय, स्तंभ हीच
ज्याची दंष्ट्रा, क्रतु हेच दांत, चिती हेच मुख, अग्नि हीच जिह्वा, दर्भ हेच रोम, ब्रह्म हेच
मस्तक, अहोरात्र हेच नेत्र, वेदांत श्रुति हीच भूषणें, आज्य हेच ज्याचें नाक, स्रुव हेच
तोंड, व सामघोष हा ज्याचा मोठा ध्वनि आहे असा तो महातपस्वी दिव्य वराह
झाला २९, ३०. धर्म व सत्यमय, श्रीमान्, क्रम व विक्रम यांनीं सत्कृत, प्रायश्चित्त हींच
ज्याचीं नखें आहेत, धीर, पशु ह्याच ज्याच्या जानु आहेत, महाभुज, ३१.
उद्गाता हींच ज्याचीं आंतडीं आहेत, होम हेच ज्याचें लिंग आहे, महा औषधि
हेच ज्याचे वृषण व त्यांतील रेत आहे, वायु हाच ज्याचा अंतरात्मा
आहे, मंत्र हाच ज्याचा कटिपृष्ठभाग आहे, पितून काढलेला सोमरस हेच ज्याचें रक्त
आहे, वेदी हेच ज्याचे स्कंध आहेत, हवींचा ज्यास वास येत आहे, हव्य व कव्य हाच
ज्याचा अति वेग आहे, प्राग्वंश हाच ज्याचा काय (देहमध्यभाग) आहे, युतिमान्,
नाना दीक्षांनीं व्याप्त ३२, ३३, दक्षिणा हेच ज्याचें हृदय आहे, योगी, महासत्रमय,
महान्, स्वाध्याय स्वीकार हेच ज्याचें ओष्ठभूषण आहे, प्रवर्ग्य-आवृत्ति हेच ज्याचें भूषण
आहे, नानाछंदांची गति हाच ज्याचा मार्ग आहे, गुह्य उपनिषद् हेच ज्याचें आसन
आहे, छायापत्नी ज्यास सहाय्य करीत आहे व जो मेरुशृंगाप्रमाणें उंच आहे ३४, ३५,
असा तो वराहरूपी सहस्रशीर्षा, व देवाधिदेव प्रभु एकसमुद्राच्या जलांत बुडलेल्या सागरपर्यंत
व शैलवन-काननयुक्त पृथ्वीस लोकहिताच्या इच्छेनें दंष्ट्रेनें वर काढून पुनः स्थिर करिता

एवं यदावराहेण भूत्वा भूताङ्गितार्थिना । उद्धृता पृथिवी सर्वा सागरांबुधरा दुरा ३८
 वाराह एव कथितो नाशसिंहमतः शृणु । यत्र भूत्वामुलेन्द्रेण हिरण्यकशिपुर्हतः ३९
 पुरा कृतयुगे राज-सुरारिर्बलदर्पितः । दैत्यानाम्नादिपुरुषश्च चार तप उत्तमम् ४०
 दशवर्षसहस्राणि शतानि दश पंच च । जलोपवासनिरतः स्थानमौनदृढव्रतः ४१
 ततः शमदशाभ्यां च ब्रह्मचर्येण चानथ । ब्रह्मा प्रीतोऽभवत्तस्य तपसा नियमेन च ४२
 तं वै स्वयंभूर्भगवान्स्वयमागत्य भूपते । विमानेनार्कवर्णेन हंसयुक्तेन भास्वता ४३ आदि-
 त्यैर्बभूवुः साध्वैर्महाद्भिर्देवैः सह । रुद्रैर्विश्वसहायैश्च यक्षराक्षसाकिन्नरैः ४४ दिशाभिर्विदि-
 शाभिश्च नदीभिः सामरैस्तथा । नक्षत्रैश्च मुहूर्तैश्च खेचरैश्च महाग्रहैः ४५ देवर्षिभिस्तपो-
 वृद्धैः सिद्धैः सप्तर्षिभिस्तथा । राजर्षिभिः पुण्यतमैर्गन्धर्वैश्चाप्सरोगणैः ४६ चराचरगुरुः
 श्रीमान् वृत्तः सर्वैः सुरैस्तथा । ब्रह्मा ब्रह्मविदां श्रेष्ठो दैत्यं वचबभूवर्षित् ४७ शीताऽस्मि
 तव भक्तव्य तपसाऽनेन सुव्रत । वरं वरय ब्रह्म ते यथेष्टं काममागृहि ४८ हिरण्यकशिपुर्वाच ॥
 न देवानुरतन्पर्वा न यक्षो रक्षसाः । न मानुषाः पिशाचाश्च निहन्युर्मां कथञ्चन ४९
 ऋषयो वा व मां शापिः क्रुद्धा लोकपितामह । शपेयुस्तपसायुक्तावरजैर्लवणोम्यहम् ५०
 न शस्त्रेण न चास्त्रेण गिरिणा पादपेन वा । न शुष्केण न चार्द्धेण स्वाद्य चान्येन मे वधः ५१
 पाणिप्रहारैर्णैकेन सभृत्वब्रह्मवाहनम् । यो मां नाशयितुं शक्तः स मे मृत्युर्भाविष्यति ५२

झाला ३६, ३७. याप्रमाणे पूर्वी भूतांचे हित करण्याची इच्छा करणाऱ्या त्या वरा-
 हरूपी देवाने सागर व भेष यांस धरण करणाऱ्या सर्व पृथ्वीस वर काढिले ३८.
 असो; हा त्याचा वाराह प्रातुर्भाव सांगितला. ज्या अवतारांत प्रभूने सिंह होऊन हिरण्यक-
 शिपूत मारिले तो आतां नारसिंह प्रातुर्भाव ऐक. ३९. हे राजा, पूर्वी कृतयुगामध्ये
 तो ब्रह्मने दर्पयुक्त झालेला व दैत्यांचा आदिपुरुष देवशत्रु अकरा सहस्र पांच वर्षे
 उत्तम तप करिता झाला ४०. तो केबल जलाहार करित असे; दृढ आसन व इंद्रियसंयम
 यांसह ज्याचे ब्रत दृढ आहे असा तो तपामध्ये निरत झाला ४१. त्यानंतर त्याच्या
 शम व दक्ष यांच्या योगाने ब्रह्मचर्याने, आणि तपाने व नियमाने ब्रह्मा संतुष्ट झाला ४२.
 हे राजन्, तो स्वयंभू भगवान् सूर्यासारख्या तेजस्वी, चमकणाऱ्या व हंसयुक्त विमानाने
 वारा आदित्य, आठ वसु, वारा साध्य, एकूणपन्नास वायु, देवता, विश्वास सहाय्य करणारे
 रुद्र, यक्ष, राक्षस, किन्नर, दिशा, विदिशा, नदी, सागर, नक्षत्र, मुहूर्त, आकाशांत
 फिरणारे महाग्रह, देवर्षि, तपोवृद्ध सिद्ध, सप्तर्षि, अत्यंत पुण्यवान् राजर्षि, गंधर्व व
 अप्सरोगण, यांच्यासह स्वतः त्याच्याजवळ आला आणि सर्व देवांनी आवृत झालेला
 तो श्रीमान् चराचर गुरु व ब्रह्मवेद्यांतील श्रेष्ठ ब्रह्मा त्या दैत्यांस असे हणाला ४३-४७.
 “ हे सुव्रता, तुज भक्तांच्या तपाने मी संतुष्ट झालों आहे. तुझे कल्याण होवो. वर
 माग. यथेष्ट मनोरथ तुला प्राप्त होवो ” ४८. हिरण्यकशिपुः-देव, असुर, गंधर्व, यक्ष,
 उरग, राक्षस, मानुष व पिशाच यांतील कोणीही मला मारूं नये ४९. व हे लोकपि-
 तामहा, तपाने युक्त असलेल्या व क्रुद्ध झालेल्या ऋषींनीही मला (शापांच्या योगाने)
 शाप देऊं नये, हा वर मी मागतों ५०. शस्त्र, अस्त्र, पर्वत, वृक्ष, शुष्क किंवा ओली
 वस्तु किंवा दुसरें कोणतेही साधन यांच्यायोगाने माझा वध होऊं नये ५१. तर एका हस्त-
 प्रहाराने जो सेवक, सैन्य व वाहन यांसह मला मारण्यास समर्थ असेल त्यानेच माझा

भवेयन्नहमेवार्कः सोमो वायुर्हुताशनः । सलिलं चान्तरिक्षं च नक्षत्राणि दिशो वश ५३
अहं क्रोधश्च कामश्च वरुणो वासवो यमः । धनदश्च पनाध्यक्षो यक्षः किंपुरुषाधिपः ५४ एष-
मुक्तस्तु दैत्येन स्वयंभूर्भगवांस्तदा । उवाचद्वैत्य राजं तं ग्रहसद्युपसत्तम ५५ ब्रह्मो वाच्य ॥ एते-
दिव्या बरास्तात नया दत्तास्तवाद्भुताः । सर्वान्कामानिमांस्तात प्राप्स्यसि त्वं न संशयः ५६
एवमुक्त्वा तु भगवाञ्जगामाकाशमेव हि । वैराजं ब्रह्मसदनं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ५७ ततो
देवाश्च नागाश्च गन्धर्वा मुनयस्तथा । वरप्रदानं श्रुत्वा ते पितामहमुपस्थिताः ५८ विभुं
त्रिज्ञापयामासुर्देवा इन्द्रपुरोगमाः ५९ देवा ऊचुः ॥ वरेणानेन भगवन्बधिष्यति स नोऽसुरः ।
ततः प्रसीद भगवन्बधोप्यस्य विचिन्त्यताम् ६० भगवान्तर्बभूतानां स्वयंभूरादिकृद्विभुः ।
स्रष्टा च हव्यकव्यान्वामव्यक्तः प्रकृतिध्रुवः ६१ सर्वलोकहितं वाक्यं श्रुत्वा देवः प्रजापतिः ।
प्रोवाचभगवान्वाक्यं सर्वान्देवगणांस्तदा ६२ अवश्यं त्रिदशास्तेन प्राप्तव्यं तपसः ६३
तपसोतेऽस्य भगवान् बधं विष्णुः कश्चिद्विधाति ६३ एतच्छ्रुत्वा सुराः सर्वे वाक्यं पंकजसंभ-
वात् । स्वानि स्थानानि दिव्यानि जग्मुस्ते वै सुदान्विताः ६४ लब्धमात्रे वरे चापि सर्वाः
सोऽद्याधत प्रजाः । हिरण्यकशिपुर्देवो वरदानेन दर्पितः ६५ आश्रमेषु महाभागाषु मुनीन्वै
शंसितव्रताय । सत्यधर्मरतान्वांस्तान्युरा धर्षितवांस्तु सः ६६ देवांस्त्रिभुवनस्थांस्तु पराजित्वा
महासुरः । त्रैलोक्यं दशमानीय स्वर्गे वसति दानवः ६७ यदा वरमदोन्मत्तो न्यवसद्दानवो
भुवि । यज्ञियान्कृतवान्दैत्यान्देवांश्चैवाप्ययज्ञियात् ६८ आदित्याश्च ततो रुद्रा विश्वे च

मृत्यु वहावा (ह्य० मला मारावें; दुसऱ्या वंशाच्याही हातून मला मरण येऊं नये.) ५२.
मौच सूर्य, चंद्र, वायु, आग्नि, जल, अंतरिक्ष, नक्षत्रें, दश दिशा, क्रोध, काम, वरुण, इंद्र,
यम, धन देणारा कुबेर, यक्ष व किंपुरुषांच्या अधिप वहावें ५३, ५४. राजा, दैत्यानें असें
ह्याटलें असतां, त्यादेव्हीं तो भगवान् स्वयंभू हंसत हंसत त्या दैत्यराजास असें म्हणाला ५५.
ब्रह्माः—वा राक्षसा, हे दिव्य व अद्भुत वर मी तुला दिले आहेत. हे सर्व मनोरथ तुला प्राप्त
होतील यांत संशय नाही ५६. असें सांगून तो भगवान् आकाशांतील ब्रह्मर्षिगणसेवित वैराज
ब्रह्मसदनास गेला ५७. तेव्हां देव. नाग, गंधर्ब, व मुनि त वरप्रदान ऐकून ब्रह्मदेवाजवळ
येऊन उभे राहिले ५८. व इंद्राविदेव त्या विभूची अति प्रार्थना करूं लागले ५९.
देवः—हे भगवन्, तो असुर या वरानें आम्हांस मारील. यास्तव कृपानिधे, प्रसन्न हो व
याच्या वधाचाही विचार कर ६०. तेव्हां हें त्यांचें लोकहितकर वाक्य ऐकून तो भगवान्,
स्वयंभू, विभु, सर्व भूतांचा आविर्कर्ता, हव्यकव्यांचा स्रष्टा, अव्यक्त, प्रकृति व
ध्रुव प्रजापति देव सर्व देवगणांस असें बोलला—देवहो, त्याला तपाचें फल
अवश्य मिळालें पाहिजे. व फल मिळून (फलाचा भोग घेऊन) त्याच्या तपाचा क्षय
झाला झणजे विष्णु त्यास मारील ६१-६३. ब्रह्मदेवाचें हें वाक्य ऐकून सर्व देव आनंदित
हाऊन आपल्या दिव्य स्थानीं गेले ६४. इकडे वर मिळतांच तोही वरदानानें दृप्त झालेला
हिरण्यकशिपु दैत्य सर्व प्रजेस पीडा देऊं लागला ६५. त्यानें प्रथम आश्रमांतील तीक्ष्ण
व्रतें करणाऱ्या, सत्यधर्मरत, जितेंद्रिय व महाभाग मुनींस त्रास दिला ६६. त्यानंतर तो
महाअसुर दानव त्रिभुवनस्थ देवांचा पराजय करून व त्रैलोक्य आपल्या वश करून घेऊन
स्वर्गांत राहूं लागला ६७. जेव्हां तो वरमदानें मत्त झालेला दानव भूलोकीं रहात होता
तेव्हां त्यानें दैत्यांस यज्ञभाग घेणारे केलें व देवांस यज्ञभागरहित केलें ६८. तेव्हां

मरुतस्तथा । शरण्यं शरणं विष्णुमुपाजग्मुर्महाबलम् ६९ वेदयज्ञमयं ब्रह्म ब्रह्मदेवं सनाति-
नम् । भूतं भव्यं भविष्यं च प्रभुं लोकनमस्कृतम् । नारायणं विभुं देवाः शरण्यं शरणागताः ७०
देवा ऊचुः ॥ त्रायस्व नोऽय देवेश हिरण्यकशिपोर्भयात् । त्वं हि नः परमो धाता ब्रह्मादीनां
सुरोत्तम ७१ त्वं हि नः परमो देवस्त्वं हि नः परमो गुरुः । उत्फुल्लंबुजपत्राक्षः शत्रुपक्षभ-
यंकरः । क्षयाय दितिर्वंशस्य शरणं त्वं भवस्व नः ७२ विष्णुरुवाच ॥ भयं त्यजध्वममरा
ह्यभयं धो ददान्यहम् । तत्रैव त्रिदिव देवाः प्रतिपत्सथ मा चिरम् ७३ एष तं स्रगणं दैत्यं
वरदानेन दर्पितम् । अवध्यममरेन्द्राणां दानवं तं निहन्म्यहम् ७४ वैशंपायन उवाच ॥
एवमुक्त्वाः स भगवान्विरुज्य त्रिदशेश्वरान् । हिरण्यकशिपो राजन्नाजगाम हरिः सभाम् ७५
नरस्य कृत्वाऽर्धतनुं सिंहस्यार्धतनुं प्रभुः । नारसिंहेण वपुषा पाणिं संस्पृश्य पाणिना ७६
जीमूतघनसंकाशो जीमूतघनविःस्त्रमः । जीमूतघनदीप्तौजा जीमूत इव वेगवान् ७७ दैत्यं
सोऽतिबलं क्षीप्तं दृप्तशार्दूलविक्रमम् । दीप्तदैत्यगणैर्गुप्तं हतवानेकपाणिना ७८ नृसिंह एषः
कथितो भूयोऽयं वामनोऽपरः । यत्र वामनमाश्रित्य रूपं दैत्यविनाशकृत् ७९ बलेर्बलवतो
यज्ञे बलिना विष्णुना पुरा । विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्यः क्षोभितास्ते महासुराः ८० विप्रचित्तिः
शिबिः शङ्कुरयः शङ्कुस्तथैव च । अयःशिराः शङ्कुशिरा हयग्रीवश्च वीर्यवान् ८१

आदित्य, रुद्र, विश्वेदेव, मरुत इत्यादि देवगण शरण जाण्यास योग्य व महाबल अशा
विष्णूस शरण गेले ६९. वेदयज्ञमय, ब्रह्म (सर्वाहून श्रेष्ठ, मोठा) ब्राह्मणाचें दैवत,
चिरंतन (नित्य), भूत-भव्य-भविष्यरूप, समर्थ, सर्व लोक नमस्कृत, नारायण, विभु
व शरण जाण्यास उचित अशा त्यास देव शरण जाऊन ह्याणाले:- हे देवेशा, हिरण्यक-
शिपूच्या भयापासून आतां आमचें रक्षण कर. हे सुरोत्तमा, तूंच आह्मां ब्रह्मादिकांचा
परम धाता (रक्षक, पोषक) आहेस ७०, ७१. तूंच आमचा परम देव व तूंच आमचा
परम गुरु आहेस. देवा, फुललेल्या कमळाच्या पाकळ्यांप्रमाणें ज्याचे नेत्र आहेत,
असा तू शत्रुपक्षास भयंकर आहेस. दितिर्वंशाच्या नाशाकरितो तू आमचा
आश्रय हो ७२. विष्णुः--देवांनो, भयाचा त्याग करा. मी तुह्यांस अभय देतो.
आतां थोड्याच दिवसांत तुह्यांस तुमचा स्वर्गलोक प्राप्त होईल ७३. हा मी आतांच
वरप्राप्तीमुळे दृप्त झालेल्या व श्रेष्ठ देवांसही अवध्य असलेल्या त्या दानवास, त्या दिति-
सुतास त्याच्या सर्व गणांसह मारितो ७४. वैशंपायनः--राजा, असें बोलून व त्या
देवांचें विसर्जन करून तो भगवान् हरि हिरण्यकशिपूच्या सभेत आला ७५. त्या
प्रभूने त्यावेळीं मनुष्याची अर्धी तनु व सिंहाची अर्धी तनु केली होती. याप्रमाणें त्या
श्रभूने नारसिंह शरीरानें प्रकट होऊन हातावर हात चोळला व मेघसमूहासारिखा ज्याचा वर्ण
आहे, मेघवृंदासारिखा ज्याचा ध्वनि आहे, मेघसमुदायासारिखें ज्याचें दीप्त ओज आहे,
व मेघासारिखा ज्याचा वेग आहे, अशा त्यानें एका हातानें दीप्त दैत्यगणांनीं रक्षित,
दृप्तसिंहाप्रमाणें पराक्रमी, दीप्त व अति बलाढ्य अशा त्या दैत्यास मारिलें ७६-७८. मी
हा तुला नृसिंह--प्रादुर्भाव सांगितला. आतां हा दुसरा वामनावतार ऐक. त्या अवतारांत
पूर्वीं क्षोभरहित व बलाढ्य विष्णूनें बलाढ्य बलीच्या यज्ञांत दैत्यांचा विनाश करणारें
वामन (न्हस्व) रूप धारण करून तीन पादन्यासांनीं त्या महा असुरांस क्षुब्ध करून
सोडिलें ७९, ८०. विप्रचित्ति, शिबि, शंकु, शंकुरय, अयःशिरा, शंकुशिरा, वीर्यवान् हयग्रीव,

वेगवान्केतुमानुग्रः सोमव्यग्रो महासुरः । पुष्करः पुष्कलश्चैव वेपनश्च महारथः ८२
 बृहत्कीर्तिर्महाजिह्वः साश्वोऽश्वपतिरेव च । प्रन्हादोऽश्वशिरा कुम्भः सन्हादो गगनप्रियः ।
 अनुन्हादो हरिहरौ वराहः शङ्करो रुजः ८३ शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः ।
 बृहत्कीर्तिर्महाजिह्वः शङ्कुकर्णो महास्वनः ८४ दीर्घजिह्वोऽर्कनयनो मृदुचापो मृदुप्रियः ।
 वायुर्याविष्ठो नमुचिः शम्बरो विज्वरो महान् ८५ चन्द्रहन्ता क्रोधहन्ता क्रोधवर्धन एव च ।
 कालकः कालकेयश्च वृत्रः क्रोधो विरोचनः ८६ गरिष्ठश्च वरिष्ठश्च प्रलम्बनरकावुभौ । इंद्र-
 तापन वातापी केतुमान् बलदर्पितः ८७ असिलोमा पुलोमा च वाक्कलः प्रमदो मदः । स्वसृमः
 कालवदनः करालः कौशिकः शरः ८८ एकाक्षश्चन्द्रहा राहुः सन्हादः सृमर स्वनः । शत-
 घ्नीचक्रहस्ताश्च तथा परिघपाणयः ८९ महाशिलाप्रहरणाः शूलहस्ताश्च दानवाः । अश्मय-
 न्त्रायुधोपेता भिण्डिपालायुधास्तथा ९० शूलोल्लखलहस्ताश्च परश्वधधरास्तथा । पाशमुद्गर-
 रहस्ता वै तथा मुशलपाणयः ९१ नानाग्रहरणा घोरा नानावेषा महाजवाः । कूर्मकुक्कु-
 टवक्राश्च शशोल्लकमुखास्तथा ९२ खरोष्ट्रवदनाश्चैव वराहवदनास्तथा । भीमा मकरवक्राश्च
 क्रौष्टुवक्राश्च दानवाः । आखुर्दुर्दुराक्रौश्च घोरा वृकमुखास्तथा ९३ माजरीगजवक्राश्च
 महावक्रास्तथापरे । नक्रमेवाननाः शूरा गोजाविमहिषाननाः ९४ गोधाश्लयकवक्राश्च
 कौश्वक्राश्च दानवाः । गरुडाननाः खड्गमुखामयूरवदनास्तथा ९५ गजैर्द्रुचर्मवसनास्तथा
 कृष्णाजिनाम्बराः । चीरसंवृतदेहाश्च तथावलकलवाससः । उष्णीषिणो मुकुटिनस्तथा कुण्ड-

वेगवान्, केतुमान् उग्र, महा असुर सोमव्यग्र, पुष्कर, पुष्कल, महारथ वेपन, बृहत्कीर्ति, महाजिह्व, साश्व, अश्वपति, प्रन्हाद, अश्वशिरा, कुंभ, सन्हाद, गगनप्रिय, अनुन्हाद, हरि, हर, वराह, शंकर, रुज, शरभ, शलभ, कुपन, कोपन, क्रथ, बृहत्कीर्ति, महाजिह्व, शंकुकर्ण, महास्वन, दीर्घजिह्व, अर्कनयन, मृदुचाप, मृदुप्रिय, वायु, यविष्ठ, नमुचि, शंबर, विज्वर, महान् ८१-८५, चन्द्रहन्ता, क्रोधहन्ता, क्रोधवर्धन, कालक, कालकेय, वृत्र, क्रोध, विरोचन, गरिष्ठ, वरिष्ठ, प्रलंब, नरक, इंद्रतापन, वातापि, केतुमान्, बलदर्पित, असिलोमा, पुलोमा, वाक्कल, प्रमद, मद, स्वसृम, कालवदन, कराल, कौशिक, शूर, एकाक्ष, चंद्रास मारणारा राहु, सन्हाद, सृमर व स्वन इत्यादि दानव व ज्यांच्या हातांत शतघ्नीचक्रं आहेत, परिघ आहेत, मोठमोठ्या शिला फेंकण्याचीं साधनें आहेत व शूल आहेत असे दानव पाषाणांच्या यंत्रायुधानीं युक्त असलेले, गोफणींनीं लढणारे ८६-९०, ज्यांच्या हातांत शूल व उखळे आहेत असे, कुन्हाडींस धारण करणारे, पाश, मुद्गर, मुसळें इत्यादिकांस हातांत वागविणारे, नानाशस्त्रांनीं युक्त, घोर, नाना वेष धारण करणारे, महावेगवान्, कूर्म (कांसवें) व कुक्कुट (कोंबडी) यांच्यासारिखीं ज्यांचीं मुखें आहेत, सशा- सारिखीं व उखळासारिखीं ज्यांचीं तोंडे आहेत, गाढवें, उंट, वराह यांच्या सारिखीं ज्यांचीं तोंडे आहेत; भयंकर व मकरासारिखीं आणि कोल्ह्यासारिखीं ज्यांचीं तोंडे आहेत, उंदीर, बेडुक, व घोर लांडगे यांच्यासारिखीं ज्यांचीं तोंडे आहेत, मांजरें व हत्ती यांच्या तोंडांसारिखीं ज्यांचीं तोंडे आहेत, ज्यांचीं मोठीं तोंडे आहेत, नक्र, मेष, बैल, मेंढरें, रेडे यांच्यासारिखीं ज्यांचीं तोंडे आहेत, घोरपड, शाळशिंदर, व क्रौंच यांच्यासारिखीं ज्यांचीं मुखें आहेत असे दानव आणि गरुडासारिखीं, गेंड्यासारिखीं, व मोरासारिखीं ज्यांचीं तोंडे आहेत असे दानव त्या देवावर चालून आले ९१-९५. त्यांतील कित्येकांनीं मोठ्या

लिनोऽसुराः ९६ किरीटिनो लम्बशिखा कम्बुश्रीवाः सुवर्चसः । नानावेषधरा दैत्या नानामा-
ल्याऽनुलेपनाः ९७ स्वान्या युधानि संगृह्य प्रदीप्तान्यतितेजसा । क्रममाणं हृषीकेशमुपावर्तत
सर्वशः ९८ प्रमथ्य सर्वान्दैतेयान्पादहस्ततलैः प्रभुः । रूपं कृत्वा महाभीमं जहाराशु स
मेदिनीम् ९९ तस्य विक्रामतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे । नभः प्रक्रममाणस्य नाभ्यां
किल समास्थितौ १०० परं प्रक्रममाणस्य जानुदेशे स्थिताबुधौ । विष्णोरतुलवीर्यस्य
वदन्त्येवं द्विजातयः १ हत्वा स पृथिवीं कृत्स्नां जित्वा चासुरपुंगवान् । ददौ शक्राय
त्रिदिवं विष्णुर्वलवतां वरः २ एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावो महात्मन । वेदविद्धिद्विजैरेवं
कथ्यते वैष्णवं यशः ३ भूयोऽभूतात्मको विष्णोः प्रादुर्भावो महात्मनः । दत्तात्रेय इति
ख्यातः क्षमया परया युतः ४ तेन नष्टेषु वेदेषु प्रक्रियासु सखेषु च । चातुर्वर्ण्ये तु संकीर्णे
धर्मे शिथिलतां गते ५ अभिवर्धति चाधर्मे सत्ये नष्टेऽनृते स्थिते । प्रजासु शीर्यमाणासु
धर्मे चाकुलतां गते ६ सहयज्ञक्रिया वेदाः प्रत्यानीता हि तेन वै । चातुर्वर्ण्यमसंकीर्णं कृतं
तेन महात्मना ७ तेन हैहयरजस्य कार्तवीर्यस्य धीमतः । वरदेन वरो दत्तो दत्तात्रेयेण
धीमता ८ एतद्वाहुद्वयं यत्ते भृषे ममकृतंऽनघ शतानि दश ब्राह्मणां भविष्यन्ति न संशयः ९

हत्तीचें चामडें नसलें होतें, कित्येकांनीं कृष्णाजिन परिधान केलें होतें, कित्येकांनीं
फाटक्या चिंध्याच गुंडाळल्या होत्या. कित्येक तर वल्कलें नसूनच आले होते. कित्ये-
कांनी पागोटीं वातलीं होतीं. कित्येकांनीं मुकुट घातले होते व कांहीं असुरांच्या कानांत
कुंडलेंही होतीं. कित्येकांनीं मस्तकावर किरीट धारण केले होतं. कित्येकांस
लांब शेंडी असून ती मोकळी लोंबत होती. कित्येकांच्या श्रीवा (कंठ) शंखाप्रमाणें
तीन आवतींनीं युक्त असून ते फार तेजस्वीही दिसत होते. सारांश याप्रमाणें नाना वेष
धारण करणारे, नानाप्रकारच्या पुष्पमाळा गळ्यांत घालणारे, नानाप्रकारच्या उत्क्या लाव-
लेले दानव अति तेजानें प्रदीप्त झालेलीं आघापलीं आयुधें घेऊन तीन पावलें घालणाऱ्या
त्या हृषीकेशास चोहोंकडून परिवेष्टित करिते झाले. पण त्या प्रभूनें महा भयंकर रूप
करून त्या सर्व दैतेयांस पाय व तळहात यांच्या योगानें नाहीसें करून तात्काल पृथ्वी
स्वाधीन करून घेतली. सूर्य व चंद्र पृथ्वीवर पाय देणाऱ्या त्याच्या स्तनप्रदेशीं आले.
त्यानें अंतरिक्षांत पाद यास करितांच ते नाभिप्रदेशीं लागू लागले ९६-१००. व त्यानें
जेव्हां आपला पाद तृतीय भुवनांत म्हणजे स्वर्गांत ठेविला तेव्हां ते दोघे अतुल तेजस्वी
विष्णूच्या गुडघ्यांस लागू लागले, असें ब्राह्मण सांगतात. याप्रमाणें सर्व पृथ्वीचें
हरण करून व श्रेष्ठ असुरांस जिंकून त्या बलवानांतील श्रेष्ठ विष्णूनें स्वर्ग
इंद्रास दिला. हा त्या महात्म्याचा वामननामक अवतार मी तुला सांगितला. वेद-
वेत्ते ब्राह्मण विष्णूचें असें यश सांगतात. पुनः महात्म्या विष्णूचा दत्तात्रेय या नांवानें
प्रसिद्ध असलेला व परम क्षमेनें युक्त असा अद्भुत अवतार झाला. वेद नष्ट झाले असतां,
यज्ञविधी लुप्त झाले असतां, चारी वर्णांचा संकर झाला असतां, धर्म शिथिल होऊन अध-
र्माची वृद्धि झाली असतां, सत्य नष्ट होऊन असत्य प्रतिष्ठित झालें असतां, प्रजेचा नाश
व्हावयास लागून धर्मकृत्यें अधर्ममिश्रित होऊं लागलीं असतां त्यानें यज्ञक्रियेसह वेद परत
आणिले. त्या महात्म्यानें चारी वर्णांचा संकर नाहीसा करून वर्णव्यवस्था केली. त्या
धीमान् व वरद दत्तात्रेयानें धीमान् कृतवीर्यपुत्र हैहयराजास असा वर दिला. — “ हे

पालयिष्यसि कृत्वा च वसुधां वसुधाधिप । दुर्निरीक्ष्योऽरिवृन्दानां धर्मज्ञश्च भविष्यसि ११०
एष ते वैष्णवः श्रीमान्प्रादुर्भावोद्भूतः शुभः । कथितो वै महाराज यथाश्रुतमरिंदम ।
भूयश्च जामदग्न्योऽयं प्रादुर्भावो महात्मनः ११ यत्र बाहुसहस्रेण विस्मितं दुर्जयं रणे ।
रासोऽर्जुनमनीकस्थं जघान नृपतिं प्रभुः १२ रथस्थं पार्थिवं रामः पल्लयित्वाऽर्जुनं युधि ।
धर्षयित्वा यथा कामं क्रोशमानं च मेघवत् १३ कृत्वां बाहुसहस्रं च चिच्छेद भृगुनन्दनः ।
परश्वधेन दीप्तेन ज्ञातिभिः सहितस्य वै १४ कीर्णि क्षत्रियकोटाभिर्मैरुसन्दरभूषणा । त्रिसप्त-
कृत्वः पृथिवी तेन निःक्षत्रिया कृता १५ कृत्वा निःक्षत्रिया चैव भार्गवः सुमहत्तयाः ।
सर्वपापविनाशाय वाजिमेधेन चेष्टवान् १६ तस्मिन्वज्रे महादानं दक्षिणां भृगुनन्दनः ।
मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुन्धराम् १७ वारणांस्तुरगांश्छीघ्राक्षरथं च रथिनां वरः ।
हिरण्यमक्षयं धेनूर्गजेंद्रांश्च महामनाः ॥ ददौ तस्मिन्महायज्ञे वाजिमेधे महायशाः १८
अद्यापि च हितार्थाय लोकानां भृगुनन्दनः । चरभाण्यस्तपो दीप्तं जामदग्न्यः पुनः पुनः । तिष्ठते
देववृद्धीमान्महेन्द्रे पर्वतोत्तमे १९ एष विष्णोः सुरेशस्य शाश्वतव्याव्ययस्य च । जामदग्न्य
इति ख्यातः प्रादुर्भावो महात्मनः २० चतुर्विंशो युगे चापि विश्वामित्रपुत्रः सरः । जज्ञे
दशरथस्याथ पुत्रः पद्मायतेक्षणः २१ कृत्वाऽऽत्मानं महाबाहुश्चतुर्धा प्रभुरीश्वरः । लोके
राम इति ख्यातस्तेजसा भास्करोपमः २२ प्रसादनार्थं लोकस्य रक्षसां विधनाय च ।

निष्पाप राजा, हे जे तुझे दोन बाहु आहेत ते युद्धामध्ये माझ्या वराने सहस्र होतील, यांत संशय नाही. हे वसुधाधिपा, तू सर्व पृथ्वीचे पालन करशील. शत्रुसमूहास दुर्निरीक्ष्य (ह्य. पहाण्यासही अशक्य) व धर्मज्ञ होशील १०१-११०. शत्रुनाशका महाराजा, हा मी तुला जसा ऐकला होता तसा विष्णूचा अद्भुत व शुभ प्रादुर्भाव सांगितला. आतां आणखी त्या महात्म्याचा जामदग्न्य (परशुगाम) अवतार सांगतो. त्या अवतारांत त्या प्रभुरामाने सहस्र बाहुंच्या योगाने अद्भुत व दुर्जय झालेल्या रणांगणस्थ अर्जुनराजास मारिले. त्या भृगुवंशज रामाने रथांत बसलेल्या त्या अर्जुननामक राजास युद्धांत जिंकून, भूमीवर पाडून, त्याची यथेच्छ निर्भर्त्सना करून मेवाप्रमाणे आक्रोश करणाऱ्या व ज्ञातीच्या लोकांसह असलेल्या त्याचे सहस्र बाहु आपल्या दीप्त परशूने तोडिले. मेरु व मंदार हीं जिचीं भूषणे आहेत अशा या पृथ्वीस त्याने कोट्यावधि क्षत्रियांच्या शरीरांनीं एकवीस वेळां आच्छादित करून निःक्षत्रिय केले ११०-११५. याप्रमाणे आति महातपस्वी भार्गवशामाने पृथ्वीस निःक्षत्रिय करून सर्व पाप-विनाशार्थ अश्वमेध यज्ञ केला. त्या यज्ञत महादानप्रसंगी संतुष्ट झालेल्या त्या भृगुनन्दनाने मरीचीपुत्र कश्यपास पृथ्वीची दक्षिणा दिली. त्या अश्वमेध महायज्ञामध्ये महायशस्वी, उदार व रथ्यांतील श्रेष्ठ अशा त्याने हत्ती, शीघ्र चालणारे घोडे, सोन्याचा अक्षय रथ, धेनु व गजेंद्र यांचें दान केले. तो धीमान् व देवाप्रमाणे श्रीमान् जामदग्न्य लोकहितार्थ वारंवार दीप्त तप करीत महेंद्रसंज्ञक उत्तम पर्वतावर अद्यापि आहे. महात्म्या, शाश्वत, अव्यय, व सर्व देवेश विष्णूचा हा जामदग्न्य ज्ञानून प्रख्यात असलेला अवतार होय १६-२०. चौविसाव्या युगांतही तो कमलनयन विश्वामित्राच्या पुढें जाणारा दशरथ पुत्र झाला. त्या आजानुबहु प्रभु ईश्वराने आपले चार विभाग करून अवतार घेतला. तो यालोकांत राम या नांवानें प्रख्यात व तेजानें भास्करा-

धर्मस्य च विवृद्धयर्थं जज्ञे तत्र महायशाः २३ तमप्याहुर्मनुष्येन्द्रं सर्वभूतपतेस्तनुम् ।
यश्मि दत्तानि चाखाणि विश्वामित्रेण धीमता २४ वधार्थं देवशत्रूणां दुर्धरानि सुरैरपि ।
यज्ञविघ्नकरौ येन मुनीनां भाविताःत्मनाम् २५ मारीचश्च सुबाहुश्च बालेन बलिनां वरौ ।
निहतौ च निराशौ च कृतौ तेन महात्मना २६ वर्तमाने मखे येन जनकस्य महात्मनः ।
भयं माहेश्वरं चापं क्रीडता लीलया पुरा २७ यः समाः सर्वधर्मज्ञश्चतुर्दश वने वसत् ।
लक्ष्मणानुचरो रामः सर्वभूतहिते रतः २८ रूपिणी यस्व पार्श्वस्था सीतेति प्रथिता जनैः ।
पूर्वोचिता तस्य लक्ष्मीर्भर्तारमलुगच्छति २९ चतुर्दश तपस्तपत्रा वने वर्षाणि रावणः । जन-
स्थाने वसन्कार्यं त्रिदशानांचकारह ॥ सीतायाः पदमन्विच्छँल्लक्ष्मणानुचरो विभुः १३०
विराधं च कबंधं च राक्षसौ भीमविक्रमौ । जघान पुरुषव्याघ्रौ गन्धर्वौ शापविक्षती ३१
हुताशनार्केन्दुतडित्घनाभैः प्रतप्तजाम्बूनदचित्रपुंसैः । महेंद्रवज्राशक्तितुल्यसरैः शरैः शरी-
रेण वियोजितौ बलात् ३२ सुग्रीवस्य कृते येन वानरन्द्रो महाबलः । वाली विनिहतो
युद्धे सुग्रीवश्चाभिषेचितः ३३ देवाःसुरगणानां हि यक्षगन्धर्वभोगिनाम् । अवध्यं राक्षसेन्द्रं
तं रावणं युधि दुर्जयम् ३४ युक्तं राक्षसकोटीभिर्नीलांजनचयोपमम् । त्रैलोक्यरावणं घोरं
रावणं राक्षसेश्वरम् ३५ दुर्जयं दुर्धरं दृप्तं शार्दूलसमविक्रमम् । दुर्निरीक्ष्यं सुरगणैर्वरदानेन
दर्पितम् ३६ जघान सचिवैः सार्धं सैन्यं रावणं युधि । महाभयनसंकाशं महाकायसहाव-

सारिखा होता. लोकांस प्रसन्न करण्याकरितां, राक्षसांस मारण्याकरितां व धर्माची वृद्धि-
करण्याकरितां तो महायशस्वी त्या कुलांत जन्मला. त्या मनुष्येन्द्रासही सर्व
भूतपतीची तनु असें झणतात. धीमान् विश्वामित्राने देवशत्रूंच्या वधार्थं देवा-
सही दुर्धर असलेलीं अस्त्रे त्यास दिलीं. त्यामुळे बालपणांत असतांनाही त्या
महात्म्याने उदारचित्त मुनींच्या यज्ञांत विघ्न करणाऱ्या सुबाहु व मारीच नामक
बलाढ्य राक्षसास ताडन करून निराश केले. महात्म्या जनकाचा यज्ञ चालला असतां
त्यांत त्यानें खेळत असल्याप्रमाणें माहेश्वर चाप सहज तोडून टाकिले. लक्ष्मण ज्याचा
अनुचर आहे असा तो सर्व भूतांच्या हितामध्ये रत अशणारा सर्व धर्मज्ञ राम चवदा
वर्षे वनांत राहिला. लोकांनीं जिला सीता असें ह्मटलें आहे अशी ती त्याची पूर्व परिचित
लक्ष्मी त्या आपल्या भर्त्याच्या मागोमाग गेली. व ती रूपवती स्त्री सदा त्याच्याजवळ
असे. रावण चवदा वर्षे वनांत तप करीत जनस्थानीं राहिला. व त्यानें देवांचें कार्य
केले. तो लक्ष्मणानुचर प्रभु सीतेस शोधित चालला असतां मार्गांत विराध व कबंध या
नांवांच्या महाभयंकर पराक्रमी राक्षसांस मारिता झाला. पूर्वीं ते पुरुषश्रेष्ठ गंधर्व असून
शापापुळे त्या अवस्थेस प्राप्त झाले होते २१-३१. अग्नि सूर्य, चंद्र, विद्युत् व घन
या सारख्या देदीप्यमान, तापविलेल्या सोन्याप्रमाणें ज्यांचे बुधें विचित्र आहेत, महें-
द्राच्या वज्राशनीप्रमाणें ज्यांचें बल आहे अशा बाणांच्या योगानें त्यानें बलात्कारानें
त्यांस शरीररहित केले. सुग्रीवाकरितां त्यानें महाबलाढ्य वालीनामक वानरेद्रास युद्धांत
मारिलें व त्याच्या राज्यावर सुग्रीवास अधिपेक केला. देव, असुरगण, यक्ष, गंधर्व, सर्प,
इत्यादिकांस अवध्य असलेल्या, युद्धांत दुर्जय झालेल्या, कोट्यवाधि राक्षसांनीं युक्त अस-
लेल्या, नीलपर्वतासारख्या, त्रैलोक्यास रडविणाऱ्या, घोर, विजयी, दुर्धर, सिंहतुल्य-
पराक्रमी, दृप्त (दर्पयुक्त), देवगणांकडून दुर्निरीक्ष्य, वरदानानें गर्वित, मोठ्या मेधा-

लम् २७ तमागकारिणं घोरं पौलस्त्यं युधि दुर्जयम् । सभ्रातृपुत्रसचिवं ससैन्यं क्रूरनिश्व-
यम् ३८ रावणं निजवानाशु रामो भूतपातिः पुरा । मधुंश्च तनयो दृष्टो लवणो नाम
दानवः ३९ हतो मधुवने वीरो वरदृप्तो महासुरः । समरे युद्धशौण्डेन तथा चान्येऽपि
राक्षसाः १४० एतानि कृत्वा कर्माणि रामो धर्मभृतां वरः । दृशाश्वमेधानृजास्त्यानाजहार
निरर्गलान् ४१ नाश्रूयन्ताशुभावाचो नाकुलं मादृतो वदौ । न वित्तहरणं त्वार्साद्रामे राज्यं
प्रशासति ४२ पर्यदेवन्न विधवा नानर्थाश्चाभवन्स्तदा । सर्वमासीज्जगद्दान्तं रामे राज्यं
प्रशासति ४३ न प्राणिनां भयं चापि जलानिलनिघातजम् । न च स्म वृद्धा बालानां
प्रेतकार्याणि कुर्वते ४४ ब्रह्म पर्यचरत्क्षत्रं विशः क्षत्रमनुव्रताः । शूद्राश्चैव हि वर्णाधीन्
शुश्रूषन्त्यनहंकृताः । नार्यो नात्यचरन् भर्तृन् भार्या नात्यचरत्पातिः ४५ सर्वमासीज्जगद्दान्तं
निर्दस्युरभवन्मही । राम एकोऽभयद्वर्तः रामः पालयिताऽभवत् ४६ आयुर्वर्षसहस्राणि तथा
पुत्रसहस्रिणः । अरोगाः प्राणिनश्चासन्नरामे राज्यं प्रशासति ४७ देवतानामृषीणां च मनु-
ष्याणां च सर्वशः । पृथिव्यां समवायोऽभृद्रामे राज्यं प्रशासति ४८ गाथाः अप्यत्र गायन्ति
ये पुराणविदो जनाः । रामे निश्चिद्धास्तत्त्वार्था माहात्म्यं तस्य धीमतः ४९ इयामो युवा
लोहिताक्षो दीनास्यो मितभाषिता । आजानुब्राहुः सुमुखः सिंहस्कन्धो महाभुजः ५०
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च । अयोध्याधिपतिर्भूत्वा रामो राज्यमकारयत् ५१ ऋक्सा-

सारख्या महा आकाराने युक्त, धिप्पाड व महाबल अशा रावणास सचिव व सैन्ये
यांसह त्यानें युद्धांत मारिलें. राजा, पूर्वी याप्रमाणें भूतपाति रामानें अपराध् करणाच्या
त्या वोर व युद्धांत दुर्जय असलेल्या क्रूरनिश्वयी पुलस्त्य पुत्रास भ्राता, पुत्र, मंत्री व
सैन्य यांसह सत्वर मारून टाकिलें. मधूचा लवण नामक दृप्त पुत्र होता. समरामध्ये अति
निपुण असलेल्या वीर रामानें मधुवनांत त्या वरानें गर्वित झालेल्या महा असुरास व दुस-
ऱ्याही राक्षसांस मारिलें १३२-१४०. हीं कर्मे करून धार्मिकामध्ये श्रेष्ठ असलेल्या रामानें
ज्यांत तिप्पट दक्षिणा दिली आहे असे दहा अश्वमेध यज्ञ निर्विघ्नपणें केलें. राम राज्य
करीत असतांना अशुभ वाणी ऐकूं येत नसे; वायु मोठ्यानें वाहत दृसे; व कोणाचें वित्त
नष्ट होत नसे. विधवा आक्रोश करीत नसत; त्यावेळीं कोणत्याही प्रकारचे अनर्थ होत
नसत; तर राम राज्य करीत असतांना सर्व जगत् उत्तमप्रकारें निग्रहीत होतें. जल व अग्नि
यांच्या उत्पाताचें कोणास भय नसे; वृद्धांनीं बालकांचीं प्रेतकर्मे कधीं केलीं नाहींत.
क्षत्रिय ब्राह्मणांची परिचर्या करीत; वैश्य क्षत्रियांस अनुसरून रहात, व शूद्र तिन्ही
वर्णांची शुश्रूषा अहंकार न करितां करीत. स्त्रिया पतीचें अतिक्रमण करीत नसत व पुरुष
भार्याचें उलंघन करीत नसत सर्व जग उत्तम प्रकारें दान्त (निग्रहित) होतें. पृथ्वी
दस्युग्रहित (चोरांवाचून) झाली. एक रामच भार्ता व तोच पालन करणारा झाला. राम
राज्य करीत असतांना सर्वप्राणी सहस्र वर्षे (दीर्घ) आयुष्य, अनेक पुत्र व आरोग्य
यांनीं युक्त झाले. रामराज्यांत देव, ऋषि व मनुष्ये यांचा पृथ्वीवर मांटा समाज जमला.
रामामध्ये ज्यांचें चित्त आसक्त झालें आहे असे तत्त्वार्थज्ञ व पुराणवेत्ते जन त्या मति-
मानाचें महात्म्य अशारीतीनें गात असतात. “ इयामवर्ण, तरुण, ज्याचे नेत्र अरुणवर्ण
आहेत, मुख दीप्त आहे, मित भाषण करणारा, आजानुब्राहु, सुमुख, सिंहाप्रमाणें ज्याचें
स्कंध आहेत व महापराक्रमी ४१-५० व असा तो भगवान् राम दहा सहस्र दहा वर्षे

मयजुषां घोषो ज्याघोषश्च महात्मनः । अव्युच्छिन्नोऽभवद्राज्ये दीयतां भुज्यतामिति ५२
 सत्त्ववान् गुणसंपन्नो दीप्यमानः स्वतेजसा । अतिचन्द्रं च सूर्यं च रामो दाशरथिर्वभौ ५३
 ईजे क्रतुशतैः पुण्यैः समाप्तवरदाक्षिणैः । हित्वाऽयोध्यां दिवं यातो राघवः स महाबलः ५४
 एवमेव महाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनन्दनः । रावणं सगणं हत्वा दिवमाचक्रमे प्रभु ५५ वैशंपायन
 उवाच ॥ अपरः केशवध्यायं प्रादुर्भावो महात्मनः । विख्यातो माथुरे कल्पे सर्वलोकहिताय
 वै ५६ यत्र शाल्वं च मैन्दं च द्विविदं कंसमेव च । अरिष्टमृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारि-
 काम् ५७ नागं कुवलयपीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा । दैत्यान्नानुषदेहस्थान्छूड्यामास वीर्य-
 वान् ५८ छिन्नं बाहुसहस्रं च बाणस्याद्भुतकर्मणः । नरकश्चहतः संख्ये यवमश्च महाबलः ५९
 हतानि च महीपानां सर्वरत्नानि तेजसा । दुराचाराश्च निहता पार्थिवाश्च महीतले १६० नवमे
 द्वापरे विष्णुरष्टाविंशो पुराऽभवत् । वेदव्यासस्तथा जज्ञे जातूकर्ण्यपुरः सरः ६१ एको
 वेदश्चतुर्धा तु कृतस्तेन महात्मना । जन्मि तो भारतो वंशः सत्यवत्याः सुतेन च ६२ एते
 लोकहितार्थाय प्रादुर्भावा महःत्मनः । अतीताः कथिता राजन्कथयन्ते चाप्यनागताः ६३
 कल्की विष्णुयज्ञानाम शंभलभ्रामको द्विजः । सर्वलोकहितार्थाय भूयश्चोत्पत्स्यते प्रभुः ६४
 दशनो भाव्यसंपन्नो याज्ञवल्क्यपुरः सरः । क्षपयित्वा च तान्सर्वान् भाविनाऽर्थेन चोदि-
 ताश्च ६५ गंगाऽयमुनयोर्मध्ये निष्ठां प्राप्स्यति सानुगः । ततः कुले व्यतीते तु सामात्ये सह

अयोध्यापति होऊन राज्य करितां झाला. ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद याचा घोष, ज्या घोष (धनुष्याचा टणत्कार) व द्या आणि भोगा असा घोष त्याच्या राज्यांत एकसारिखा चालला होता. दाशरथि यम सत्त्ववान्, गुणसंपन्न, स्वतेजानें दीप्यमान व चंद्र सूर्याचें ज्यानें स्वतेजानें अतिक्रमण केलें आहे असा झाला. उत्तमोद्भम दक्षिणा देऊन त्यानें शेकडों यज्ञ केलें. व अयोध्येस सोडून तो महा बलवान् राघव स्वर्गांत गेला. येणेंप्रमाणें हा महाबाहु प्रभु इक्ष्वाकुवंशज गणांसह रावणास मारून स्वधामास गेला ५१-५५. वैशंपायनः— त्या महात्म्या केशवाचा माथुर कल्पांत सर्व लोक-हितार्थ झालेला हा दुसरा प्रख्यात अवतार ऐक. त्या अवतारांत शाल्व, मैन्द, द्विविद, कंस, अरिष्ट, ऋषभ, केशि, दैत्यकन्या पूतना, कुवलयापीड हत्ती, चाणूर, मुष्टिक, इत्यादि मनुष्यदेह धारण करणाऱ्या दैत्यांस त्या वीर्यवानानें मारलें. अद्भुत कर्म करणाऱ्या बागाचें सहस्र बाहु त्यानें तोडलें. रणांगणांत नरकासुरास व महादलाढ्य यवनास मारिलें. पृथ्वीतील दुराचरणी राजास मारून त्यानें आपल्या तेजानें राजांची सर्व रत्नें हरण केलीं ५६-६०. तात्पर्य, पूर्वी या अष्टाविसाच्या द्वापरांतील नवव्या अवतारांत भगवान् विष्णु हें पूर्वोक्त चरित्र करिता झाला. त्याचप्रमाणें तो जातु-कर्ण्यपुरःसर वेदव्यास झाला ६१ त्या महात्म्यानें एका वेदाचे चार भाग केले. त्या सत्य-वतीच्या पुत्रानें भारतवंश उत्पन्न केला ६२. असो, त्या महात्म्याचे लोकहितार्थ झालेले हे मागचे अवतार मी तुला सांगितलें. आतां, हे राजा, पुढचे अवतार सांगतो. सर्व लोक-हितार्थ तो प्रभु पुनरपि शंभल भ्रामांत विष्णुयशा वल्कीनामक ब्राह्मण होईल. लोकांमध्ये दहाद्या झणून प्रसिद्ध असलेला हा त्याचा अवतार होय. त्यांत बौद्धांशीं त्याचा मोठा कलह होईल. ते सर्व बौद्ध सर्व पदार्थ क्षणिक आहेत असें प्रतिपादन करणारे हांतील. दंभानें यज्ञामध्ये प्रवृत्त झाल्याकारणानें लोकांचा नाश न व्हावा म्हणून भगवान्

सैनिके ६६ नृपेष्वथ प्रणष्टेषु तदा त्वप्रग्रहाः प्रजाः । क्षणेन निर्वृते चैव हत्वा चान्योन्यमा-
हवे ६७ परस्परहनस्त्राश्च निराक्रन्दाः सुदुःखिताः । एवं कष्टमनुप्राप्ताः कलिसन्ध्यांशके
तदा । प्रजाः क्षयं प्रयास्यन्ति सार्धं कलियुगे न ह ६८ क्षीणे कलियुगे तस्मिंस्ततः कृतयुगं
पुनः । प्रपत्स्यते यथान्यायं स्वभावादेव नान्यथा ६९ एते चान्ये च बहवो दिव्या देवगुणै-
र्युनाः । प्रादुर्भावाः पुराणेषु गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः १७० यत्र देवादि सुश्रान्ति प्रादुर्भावानु-
कीर्तने पुराणं वर्तते यत्र वेदश्रुतिसमाहितम् ७१ एतदुद्देशमात्रेण प्रादुर्भावानुकीर्तनम् ।
कीर्तितं कीर्तनीयस्य सर्वलोकगुरोः प्रभोः ७२ क्षीयन्ते पितरस्तस्य प्रादुर्भावानुकीर्तनम् ।
विष्णोरतुलवीर्यस्य यः शृणोति कृताञ्जलिः ७३ एतास्तु योगेश्वरयोगमायाः श्रुत्वा नगे
मुच्यति सर्वपापैः । ऋद्धिं समृद्धिं विपुलांश्च भोगानुप्राप्नोति सर्वं भगवत्प्रसादात् १७४
[२५१६] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ विश्वत्वं शृणु मे विष्णोर्हरित्वं च कृते युगे । वैकुण्ठत्वं च देवेषु
कृष्णत्वं मानुषेषु च १ ईश्वरत्वं च तस्येदं गहनां कर्षणां गतिम् । संप्रत्यतीतां भाव्यां च

विष्णूच बुद्धमुनीचा अवतार घेऊन यज्ञांची निंदा करील; पण पुढें त्या निंदेतच प्रवृत्त झालेल्या इतर बौद्धांस वादांत व युद्धांत जिंकून कल्कि गंगा व यमुना यांच्यामध्ये अनु-
यायांसह आपला अवतार समाप्त करील. त्यानंतर एकमेकांच्या स्त्रियादिकांचें हरण करून अतिशय पाप केल्यामुळे सर्व कुलें नष्ट झालीं असतां व अनात्य आणि सेना यांसह राजे
नाहीसे झाले असतां सर्व प्रजा, जिला कोणी नियतां नाही अशी होईल. त्यामुळे आपसांत
भांडून एकमेकांचें वित्त हरण करून व एकमेकांस युद्धांत मारून थोड्याच अवकाशांत तिचा
क्षय होईल. प्रजाजन अतिशय दुःखित होतील. व सर्वत्र हाहाकार चालेल. याप्रमाणें
कलियुगाच्या संध्यांशसमयीं सर्व प्राणी कष्ट भोगतील. आणि कलियुगासह सर्वांचा क्षय
होईल. तें कलियुग क्षीण झालें असतां पुनः यथान्याय कृतयुग सुरू होईल. हें सर्व
स्वाभाविक रीतीनेच होत असतें. त्यांत अस्वाभाविक असें कांहीं एक होत नाही. असो;
हे व असेच दुसरेही अनेक दिव्य व देवगुणांनीं युक्त असे प्रादुर्भाव पुराणांमध्ये ब्रह्मवे-
च्यांनीं वर्णिले आहेत ६३-७०. त्या प्रादुर्भावांचें वर्णन करितांना देवही मोहित होतात.
पण वेदवचनासारखें अदृष्टार्थ प्रतिपादक पुराण त्यांचें वर्णन करण्यास प्रवृत्त होतें. त्या
कीर्तनीय सर्व लोकगुरूच्या अवतारांचें हें वर्णन मी संक्षेपतः केलें आहे. जो अतुल
वीर्यवान् विष्णूच्या अवतारांचें वर्णन हात जोडून ऐकतो त्याचें पितर संतुष्ट होतात.
योगेश्वराच्या या योगमाया (ऐश्वर्यलीला) ऐकल्यानें पुरुष सर्व पापांपासून मुक्त होतो
व भगवानाच्या प्रसादानें ऋद्धि, सिद्धि, व विपुल भोग या सर्वांची त्यास प्राप्ति
होते ७१-७४. इति श्रीम० खि० हरि० एकेचाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ४१ ॥

वैशंपायनः—हे राजन्, विष्णूचें विश्वत्व (आश्वासन कर्तृत्व), कृतयुगांतील हरित्व
(दुःख देणाऱ्या दुरित-दैत्यादिकांचें हर्तृत्व), देवांतील वैकुण्ठत्व (ज्याच्यापासून कुंठन
ह्मणजे गतिप्रतिघात किंवा आलस्य अथवा विकलता निघून गेली आहेत तो विकुंठ. विकुंठ
व वैकुंठ ह्या शब्दांचा अर्थ एकच आहे. अर्थात् पालनीय असे जे देवादिक सात्विक प्राणी
त्यांच्यासंबंधीं अशक्यत्वादिक ज्याचे ठायीं नाही तो वैकुंठ होय. आणि रज व तम यांनीं
ग्रस्त झालेल्या मनुष्यांमध्ये कृष्णत्व (केवळ सत्तारूपानें व सांसारिक आनंदरूपानें

शृणु राजन्यथातथम् २ अव्यक्तो व्यक्तलिङ्गस्थो यत्रैष भगवान् प्रभुः । नारायणो ह्यनन्तात्मा
 प्रभवोऽव्यय एव च ३ एष नागायणां भूत्वा हरिरासीत्कृते युगे । ब्रम्हाशक्रश्च सांमश्व
 धर्मः शुक्रो बृहस्पतिः ४ अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दनः । एष विष्णुरिति ख्यात इन्द्रा-
 दवरजोऽभवत् ५ प्रसादजं ह्यस्य विभोरदित्याः पुत्रजन्मतत् । वधार्थं सुरशङ्कणां दैत्यदानव-
 रक्षसाम् ६ प्रधानात्मा पुराह्येष ब्रह्मण्याभिसृजत्प्रभुः । सोऽसृजत्पूर्वपुरुषः पुरा कल्पे प्रजा-
 पतीम् ७ ते तन्वानास्ननुस्तत्र ब्रम्हवंशाननुत्तमान् । तेभ्योऽभवन्महात्मभ्यो बहुधा ब्रह्म
 शाश्वतम् ८ एतदाश्चर्यभूतस्य विष्णोर्नामानुकीर्तनम् । कीर्तनीयस्य लोकेषु कीर्त्यमानं
 विवांश मे ९ वृत्ते वृत्रवधे तात वर्तमाने कृते युगे । आसीत्त्रैलोक्यविख्यातः संग्रामस्तार-
 कामय १० तत्रासन् दानवा घोरः सर्वे संग्रामदर्पिताः । भ्रन्ति देवगणान्सर्वान्सयक्षोरगरा-
 क्षसान् १ ते वध्यमाना विमुखाः क्षीणप्रहरणा रणे । त्रातारं मनसा जग्मुर्देवं नारायणं
 हरिम् १२ एतस्मिन्नन्तरे मेघा निर्वाणाङ्गारवर्षिणः । सार्कचन्द्रग्रहगणं छादयन्तो नभस्त-
 लम् १३ चञ्चद्विद्युद्गणाविद्धा घोरं निर्द्वादकारिणः । अन्योन्ववेगाभिहताः प्रववुः सप्त
 मारुताः १४ दीप्ततोयाशनापतिर्वज्रवेगाज्जिलाकुलैः । ररास घोरैरुत्पातैर्दह्यमानमिदाम्ब-

आस्तित्व) तूं आल ऐक. त्याचप्रमाणें मध्यमप्रतीच्या प्राण्यांतील त्याचें हें ईश्वरत्व
 (निग्रहानुग्रह कर्तृत्व) व नानाप्रकारच्या गहन कर्मांची (लीलांची), मागें झालेली व
 पुढें होगारी यथार्थ मति ऐक. अव्यक्त असून व्यक्त (मूर्तीमध्ये) स्थित असा हा नारा-
 यण, अनन्तात्मा, भगवान् प्रभु या सृष्टीचा प्रभव (उत्पत्तिकारण) व अव्यय आहे. हा
 नारायण (जगत्स्रष्टा) होऊन (त्या उत्पन्न केलेल्या जगांत प्रवेश करून जीवभावास
 प्राप्त झाला.) पुढें कृतयुगांत जीवत्वावें हरण करणारा हरिसंज्ञक झाला. (कृतयुगांत
 प्राणी तात्काल मुक्त होतात असा याचा भावार्थ.) ब्रह्मा, इंद्र, चंद्र, धर्म, शुक्र व
 बृहस्पति हीं त्याचींच रूपें आहेत. हा यादवपुत्र अदितीचाही पुत्र होऊन इंद्राचा
 विष्णुसंज्ञक कनिष्ठ भ्राता झाला. त्या प्रभूचें तें अदितीचें पुत्रत्व हाणजे त्याच्या कृपेचेंच
 फल होय. देवांचे शत्रु असे जे दैत्य, दानव व राक्षस त्यांच्या वधाकरितां त्यानें हा
 जन्म घेतला होता. त्रिगुणात्मक माया हेंच ज्याचें शरीर आहे अशा त्या प्रभु व पूर्व
 पुरुषानें पूर्व कल्पामध्यें प्रजापतीस उत्पन्न केलें. त्यानें आपल्या तनूचा (स्वरूपाचा)
 काश्यपादि रूपानें विस्तार केला व नानागोत्रें उत्पन्न केलीं. त्या महात्म्यापासून ब्रह्म
 (यज्ञ किंवा वेद) बहुप्रकारचें झालें. कीर्तने करण्यास उचित व आश्चर्यभूत अशा
 विष्णूचें लोकांमध्ये मायिलें जाणारें हें नामानुकीर्तन मजपासून ऐक. बा राजा, वृत्राचा
 वध होऊन कृतयुग सुरू झालें असतां त्रैलोक्यांत विख्यात असलेला तारकामय संग्राम
 झाला १-१० त्या युद्धांत सर्व संग्रामदर्पित घोर दानव होते. ते यक्ष, उरग व राक्षस
 यांसह सर्व देवगणांस माळ लागले. तेव्हां राक्षस असा संहार करूं लागले असतां रणा-
 मध्यें ज्यांचीं आयुर्धेही क्षीण झालीं आहेत असे ते देव विमुख होऊन मनानें त्राता जो
 देव नारायण हरि त्यास शरण गेले. इतक्यांत निर्वाणाग्नीचा वर्षाव करणाऱ्या घोर
 मेघांनीं चंद्र, सूर्य व ग्रहगण यांसह नभस्तलास आच्छादित करून सोडिलें. ते चंचल
 विद्युत्-समूहांनीं व्याप्त असून घोर गडगडाट करणारे होते. प्रवहादि सात वायू वाहूं
 लागल्या कारणानें ते मेघ एकमेकांच्या वेगानें अभिमत (पराभूत) झाले. दीप्त जल व

रम् १५ पेतुरुल्कासहस्राणि मुहुराकाशगान्यपि । न्युब्जानि च विमानानि प्रपतन्त्युत्पतन्ति
 च १६ चतुर्भुजान्तपर्या ये लोकानां यद्भ्रमं भवेत् । तादृशान्येव रूपाणि तस्मिन्नुत्पातलक्षणे १७
 तप्तसा निष्प्रभं सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन । तिमिरौघपरिक्षिप्ता न रेजुश्च दिशो दश १८
 निशेव रूपिणी काली कालमेघावगुण्ठिता । धीर्न भान्याभिभूतार्का धोरेण तप्तसा वृता १९
 तान्घर्नावान् सतिभिरान्दोर्भ्यामुत्क्षिप्य स प्रभुः । वपुः संदर्शयामास दिव्यं कृष्णवर्णहरिः २०
 बलाहकांजननिभं बलाहकतद्वृहम् । तेजसा वपुषा चैव कृष्णं कृष्णमिवाचलम् २१ दीप्त-
 पीताम्बरधरं तप्तकाञ्चनभूषणम् । धूमान्धकारवपुषा युगांताग्निनिवोत्थितम् २२ चतुर्दिगु-
 णपीनांभं बलाकापंक्तिभूषणम् । चामीकराकरैरायुधैरुपशोभितम् २३ चंद्रार्ककिरणो-
 योतं गिरिकूटं शिलोच्चयम् । नन्दकानन्दितकरं शराशीघ्रिपधारिणम् २४ शक्तिचित्रं हलो-
 दग्रं शंखचक्रगदाधरम् । विष्णुशैलं क्षमामूलं श्रीवक्षःशाङ्गधन्दिनम् २५ हर्यश्वरथसं-
 युक्ते सुवर्णध्वजशोभिते । चन्द्रार्कचक्ररचिते मन्दराक्षधृतान्तरे २६ अनन्तरश्मिसंयुक्ते दृष्टो
 मरुकूटरे । तारकाचित्रकुसुमे ग्रहनक्षत्रवंधुरे २७ भयेष्वभयदं व्योम्नि देवा दैत्यपराजिताः ।

अशनी यांचा पात, वज्रांचा वेग व वायु यांच्या योगानें व्याकुळ झालेल्या घोर उत्पा-
 तांच्या योगानें आकाश जळत असल्यासारखें ध्वनि करूं लागलें. पुनः आकाशांत परत
 जाणाऱ्या सहस्रावधि उल्का पडल्या. विमानें उपडीं खालीं पडून पुनः वर उठून जाऊं
 लागलीं. चार युगांच्या शेवटीं अवांतर प्रलय होतो तेव्हां लोकांस जें भय भासतें तेंच
 भय त्या उत्पातलक्षणांत प्राण्यांस वाटलें. अंधकाराच्या योगानें सर्व प्रभाशून्य झालें.
 कांहीं एक दिसेना. तिमिर समूहानें व्याप्त झालेल्या दशदिशा मुळींच शोभेनात. मूर्तिमती
 काळी रात्रच अशी, काल मेवांनीं आच्छादित झालेली द्यौ (अंतरिक्ष) सूर्याचा पराभव
 झाल्यामुळे व घोर अंधकारानें व्यापिल्यामुळे मुळींच दिसेनाशी झाली; तेव्हां त्या प्रभु
 हरीनें तिमिरयुक्त अशा त्या मेघसमूहांस आपल्या दोन्ही बाहूंनीं उडवून देऊन
 आपलें दिव्य कृष्ण स्वरूप दाखविलें ११-२० ते मेघ व अंजन यांसारखें होतें. त्याच्या
 अंगावरील केंसही मेघासारखे कृष्णवर्ण होते. तेज व शरीर यांच्या योगानें कृष्णवर्ण
 पर्वताप्रमाणें तो कृष्ण होता. ज्यानें दीप्त पीतांबर धारण केला आहे, व तप्तसुवर्ण-
 भूषणें घातलीं आहेत. जो धूमान्धकाराच्या आकारानें युगांतीं उत्पन्न होणाऱ्या अग्नीप्रमाणें
 उठला आहे, ज्याला आठ पुष्ट बाहुपुळे (खांदी) आहेत, बलाकांची पंक्ति हेंच
 ज्याचें भूषण आहे, सुवर्णाच्या मुठींनीं युक्त असलेल्या आयुधांनीं जो अत्यंत सुशोभित
 झाला आहे, चंद्र व सूर्य यांच्या किरणांनीं जो देदीप्यमान् झाला आहे, पर्वताप्रमाणें
 जो स्थिर आहे, ज्याचा नावीबंध मनःशीलाच्या वणांचा आहे, ज्याचा हात नंदक-
 संज्ञक खड्गानें सुशोभित आहे, बाणरूपी सर्प ज्यानें धारण केला आहे, शक्तीच्या
 योगानें जो विचित्र दिसत आहे. हलाच्या (नांगराच्या) योगानें जो उग्र दिसत
 आहे, शंख, चक्र व गदा यांस ज्यानें धारण केलें आहे, ज्याच्या वक्षःस्थली श्री आहे, व
 ज्यानें शाङ्गधनुष्य धारण केलें आहे असा तो क्षमामूल विष्णुशैल ज्यास हरिद्वर्ण
 (हिरवे) घोडे जोडले आहेत, जो सुवर्णाच्या ध्वजांनीं सुशोभित झाला आहे, चंद्र व
 सूर्य हींच ज्यास चाकें लाविलीं आहेत, मंदरपर्वत ह्या अक्षानें ज्याचा मध्यभाग धरिला
 आहे, जो अनंत रत्नींनीं युक्त आहे, नक्षत्रें हींच ज्याच्यावरील विचित्र पुष्पें आहेत,

दृष्टुं स्थितं देवं दिव्यलोकमये रथे २८ ते कृताञ्जलयः सर्वे देवाः शक्रपुत्रो गमाः ।
जयशब्दं पुरस्कृत्य शरण्यं शरणं गताः २९ स तेषां ता गिरः श्रुत्वा विष्णुर्दधितदेवतः ।
मनश्चक्रे विनाशाय दानवानां महामृधे ३० आकाशे तु स्थितो विष्णुः सोत्तमे पुरुषोत्तमः ।
उवाच देवताः सर्वाः सप्रतिज्ञमिदं वचः ३१ शान्तिं भजत भद्रं वो मा भैष्ट मरुतां गणाः ।
जिता मे दानवाः सर्वे त्रैलोक्यं प्रतिगृह्यताम् ३२ ते तस्य सत्यसन्धस्य विष्णोर्वाक्येन
तोषिताः । देवाः भीतिं परां जग्मुः प्राप्यवानृतश्रुतिथितम् ३३ ततस्तमः संह्रियते विनेशुश्च
बलाहकाः । प्रववुश्च शिवा वाताः प्रसन्नाश्च दिशो दश ३४ सुप्रभाणि च ज्योतीषि चंद्रं
चक्रुः प्रदक्षिणम् । दीप्तिमन्ति च तेजांसि चक्रुर्कं प्रदक्षिणम् ३५ न विग्रहं ग्रहाश्चक्रुः प्रस-
न्नाश्चापि सिन्धवः । नीरजस्का बभुर्मार्गा नाकमार्गादयश्च यः ३६ यथार्थमूहुः सरितो नापि
चुक्षुभिरेऽर्णवाः । आसंश्छुभानीन्द्रियाणि नराणामन्तरात्मसु ३७ महर्षयो वीतिशोका वेदानु-
चैरधीयत । यज्ञेषु च हविःस्वादु शिवमश्नाति पावकः ३८ प्रवृत्तधर्माः संवृत्ता लोका भुदित-
मानसाः । प्रीत्या परमया युक्ता देवदेवस्य भूपते । विष्णोः सत्यप्रतिज्ञस्य श्रुत्वाऽरिनिधने
गिरम् ३९ [२५५५] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि आश्वर्ये द्विचत्वारिंशो-
ऽध्यायः ॥ ४२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ ततो भयंविष्णुमयं श्रुत्वा दैतेयदानवाः । उद्योगं विपुलं चक्रुर्बुद्ध्याय

मेरु हाच ज्याचा कूबर (जू) आहे, आणि ग्रह व नक्षत्रे यांच्या योगाने जो सुंदर झाला आहे अशा रथावर दिसला. दैत्यांनी ज्यांचा पराभव केला आहे अशा देवांनी आकाशामध्ये दिव्य लोकमय रथांत स्थित असलेल्या व भयप्रसंगीं अभय देणाऱ्या देवास पाहिले. तेव्हां ते इंद्रप्रभृति सर्व देव हात जोडून व जयशब्दाचा घोष करून त्या शरण आलेल्यांचे रक्षण करणारास शरण गेले. त्यांचा तो शब्द ऐकून ज्यास देव प्रिय आहेत असा विष्णु मोठ्या संग्रामांत दानवांचा नाश करावा असे मनांत आणित्ता झाला २१-३०. उत्तम आकाशांत स्थित असलेला तो पुरुषोत्तम विष्णु सर्व देवांस प्रतिज्ञापूर्वक असे वचन बोलला. ' हे देवगणहो, भिऊं नका. तुमचे कल्याण असो. शांत व्हा. मी सर्व दानवांस जिंकले आहे असे समजा व त्रैलोक्याचा प्रतिग्रह करा.' त्या सत्यप्रतिज्ञे विष्णूच्या या वाक्याने संतुष्ट झालेले देव समुद्रांतून निगालेले अमृत प्राप्त झाल्याप्रमाणेच अत्यंत आनंदित झाले. त्यानंतर अंधकार नाहीसा झाला; मेघ लीन झाले; शीतल, मंद व सुगंधित वायु वाहू लागला; दशदिशा प्रसन्न झाल्या; सर्व नक्षत्रे उत्तम प्रभायुक्त होऊन चंद्रास प्रदक्षिणा घालू लागली व देदीप्यमान तेजे सूर्यास प्रदक्षिणा घालू लागली. ग्रहांनीं (अपसांत) विग्रह (युद्ध) केले नाही. नद्यांचे जल प्रसन्न झाले. देव-यान, पितृयाण व मोक्षमार्ग हे तिन्ही मार्ग रजरहित (शुद्ध) झाले. नद्या आपल्या उचित मार्गांनी वाहू लागल्या. समुद्र क्षुब्ध झाले नाहीत. पुरुषांचीं शुभ इंद्रिये अंतरात्म्यामध्ये स्थित झालीं. महर्षी शोकरहित होऊन मोठ्या स्वरांनी वेदांचे अध्ययन करू लागले. यज्ञांमध्ये मधुर व कल्याणकर हवि अग्नि भक्षण करू लागला. ताःपर्य, हे राजा, सत्य-प्रतिज्ञ, देवाधिदेव विष्णूची ती शत्रुनाशाविषयी वाणी ऐकून पर प्रीतीने युक्त झालेले सर्व लोक आनंदचित्त होऊन धर्मांमध्ये प्रवृत्त झाले ३१-३९ इति श्रीमहा० खिल० हरि-वंश बेचाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ४२ ॥

युधि दुर्जयाः १ मयस्तु कांचनमयं त्रिनत्वान्तरमव्ययम् । चतुश्चक्रं विक्रमन्तं सुकल्पितम-
हायुधम् २ किंकिणीजालनिर्घोषं द्वीपिचर्मपरिष्कृतम् । स्वचितं रत्नजालैश्च हेमजालैश्च भूषि-
तम् ३ स्वक्षं रथत्रोदग्रं सुपस्थानमगोपसम् । ईहाभृगुगणाकीर्णं पक्षिभिश्च विराजितम् । दिव्या-
खनूणरिधरं पयोधरनिनादितम् ४ गदापरिघसंपूर्णं मूर्तिम तनिवारणम् ५ । हेमकेयूरवलयं
स्वर्णमण्डलकूबरम् ६ सपताकाध्वजोदग्रंसादित्यमिन्द्रमन्दरम् । गजेन्द्रांभोदप्रदृशं लंबकेत-
रवर्चसम् ६ युक्तमृक्षसहस्रेण सहस्रांबुदनादिनम् । दीपमाकाशगं दिव्यं रथपररथारुजम् ७
अध्यतिष्ठद्रणाकांक्षी मेहं दीपमिवांशुमान् । तारस्तु क्रोशविस्त रमायसं वायसध्वजम् ८
शैलोत्करसमाकीर्णं नीलाञ्जनचयोपमम् । काललोहाष्टचरणं लंहेषायुगकूबरम् ॥ तिमिरां-
गारकिरणं गर्जन्तमिव तोषदम् ९ लोहजालेन महता समवाक्षेण शिरः । आयुधैः परिवैः
कीर्णं क्षेपणवैस्नथाऽश्मभिः १० भासैः पाशैश्च विततैरवभक्तैश्च मुद्गरैः । शोभितः स-
नीयैश्च तोमरैः सपरश्वधैः ११ उद्यन्तं द्विषतां हेतोर्द्वितीचमिन्द्रमन्दरम् । युक्तं खरसहस्रेण
सोऽध्यारोहद्रथोत्तमम् १२ विशोचनस्तु संक्रद्धो गदापाणिरभस्थितः । प्रमुत्ते तस्य सैन्यस्य

वैशंपायनः— त्यानंतर विष्णूपासून मोठें भय आहे अने ऐकून युद्धांत दुर्जय असलेले दैत्य व दानव युद्धार्थं विपुल यत्न करू लागले. रणाची इच्छा करणारा मथ दैत्य, ज्याच्या आंतील भाग बाराशें हात विस्तृत आहे, ज्याचा क्षय होणें अशक्य आहे, ज्याला चार चक्रे आहेत, जल, अग्नि इत्यादि कठिण जागीही जो जाऊ शकतो. ज्याच्यावर मोठमोठी आयुधे ठेवलेली आहेत, ज्याच्यावरील लहान वटांचा ध्वनि होत आहे, जो हत्तीच्या चर्मनें मढविलेला आहे, जो रत्नसमूहांनीं स्वचित व सुवर्णजालांनीं भूषित आहे, ज्याचा अक्ष चांगला आहे, सर्व उत्तम रथांहूनही जो उत्तम आहे, ज्याला सुंदर नीडें (छिद्रं) आहेत, पर्वततुल्य, कृत्रिम प्राणिसमूहांनीं व्याप्त, लांडग्यांच्या कळपांनीं भरलेला, पक्षांच्या योगानें विराजित, दिव्य अस्त्रे व तुणिर ज्याच्यावर आहेत, मेवाप्रमाणें ज्याचा निनाद आहे, जो गदा व परिघ यांनीं भरलेला जणुं काय मूर्तिमान् समुद्रच आहे, ज्याच्यावर सुवर्णाचीं कड्यासारिखीं वलये वसूलीं आहेत, ज्याचें कूबर सुवर्णमंडलानें युक्त आहे, जो पताकायुक्त ध्वजाच्या योगानें अत्यंत उच्चक्रल झाल्या कारणानें आदित्ययुक्त मंदराप्रमाणें दिसत आहे, जो गजेन्द्र व मेश यांच्यासारिखा व आश्वलाच्या वर्णाचा आहे, ज्याला सहस्र आश्वले जोडलीं आहेत, सहस्रमेवांच्या नादाप्रमाणें ज्याचा नाद आहे, व जो शत्रूंच्या रथास अतिशय पांडा देत असतो अशा सुवर्णाच्या दीप, आकाशस्थ व दिव्य रथांमध्ये बसला. त्यावेळीं दीप मेळूवर अधिष्ठित झालेल्या सूर्याप्रमाणें तो दिसत होता. तार दैत्य आपल्या उत्तम रथावर बसला. त्याच्या रथाचा, एक कोस विस्तार होता. ता लोखंडी असून त्याच्यावर वायसध्वज होता. पर्वतांच्या राशीप्रमाणें त्याची व्याप्ति होती. नील अंजनाच्या ढिगाचीच उपमा त्यास योग्य होय. त्यास पोलादी आठ चाक्रे होती. त्याचा कूबर व धुरा लोखंडीच होती. कृष्णवर्ण निखाऱ्याप्रमाणें त्याचें किरण फांकत होते. तो जणुं काय गर्जना करणारा मेघच होता. तो मोठ्या लोखंडी खिडक्यांनीं परिवेष्टित होता. त्याच्यावर अनेक लोखंडी परिघ व फेंकावयास उचित असलेले दगड ठेविलेले होते. प्रास, विस्तृत पाश, अडकविलेले मुद्गर, भयंकर तोमर व परशु यांच्या योगानें तो रथ सुशोभित झाला होता. शत्रू-

दीप्तशृंगइवाचलः १३ युक्तं हयसहस्रेण हयग्रीवस्तु दानवः । स्यंदनं वाहयामास सपत्नानी-
कमर्दनम् १४ व्यायतं बहुसाहस्रं धनुर्विःकारयत् महत् । वराहः प्रमुखे तस्थौ सावरोह
इवाचलः १५ खरस्तु विक्षरदपत्नित्राभ्यां रोषजं जलम् । स्फुरदंतौष्ठवदनः संग्रामं सोऽभ्य-
विक्षत १६ त्वष्टा त्वष्टादशहयं यानमास्थाय दानवः । व्यूहितो दानवैर्व्यूहःपरिचक्रामवी-
र्यवान् १७ विप्रचित्तिपुत्रः श्वेतः श्वेतकुण्डलभूषणः । श्वेतशैलप्रतीकाशो युद्धायाभिमुखः
स्थित १८ अरिष्टोबालिपुत्रस्तु वरिष्टोऽद्रिशिलायुधैः । युद्धायाभिष्टदायस्तो धराधरइवा-
परः १९ किशोरश्चातिसंहर्षात्किशोर इव चोदितः । अभवद्वैत्यसैन्यस्य मध्ये रदिरिवो-
दितः २० लम्बस्तु लंबमेघाभः प्रलंबांवरभूषणः । दैत्यव्यूहं गतो भाति सनीहारइवांशु-
मान् २१ स्वर्भानुर्वक्रयोधी तु दशनौष्ठेऽक्षणायुधः । हसंतिष्ठति दैत्यानां प्रमुखे समहा-
ग्रहः २२ अन्ये हयगता भान्ति नागस्कन्धगताः परे । सिंहव्याघ्रगताश्चान्ये वराहर्षगताः
परे २३ केचित्खरोष्ट्रयातारः केचित्तोयद्वाहनाः । नानापक्षिगताश्चान्ये केचित्पवनवा-
हनाः २४ पत्तयश्चापरे दैत्या भविष्या विकृताननाः । एकपादा द्विपादाश्च नर्दन्तो युद्धकां-
क्षिणः २५ प्रक्षेपमाना बहवः स्फोटयन्तश्च ते भुजात् । दृप्तशार्दूलनिर्घोषा नेदुर्दानवपुं-

करितां तो जणुं काय दुसरा मंदरपर्वतच उठला आहे, असें वाटें. त्याला एक सहस्र
गर्भ जोडले होते १-१२. क्रोधाविष्ट झालेला विरोचन तर हातांत गदा घेऊन, ज्याचें
शिखर दीप्त आहे अशा पर्वताप्रमाणें त्या सैन्याच्या पुढें उभा राहिला. हयग्रीव दानवानें
ज्यास सहस्र अश्व जोडले आहेत अशा शत्रुसैन्याचें मर्दन करणाऱ्या आपल्या रथास चाल-
विलें. पारंब्यांनीं व्यासलेल्या वटवृक्षाप्रमाणें वराह आपलें फार मोठें धनुष्य सज्ज करून
त्याचा टणत्कार करीत पुढें उभा राहिला. दर्पानें भरलेला खर दोन्ही नेत्रांतून क्रोधामुळें
आलेलें जल गाळीत व दातांनीं ओंठ घट्ट चातित रंगनाची इच्छा करूं लागला. त्वष्टानामक
वीरवान दानव ज्याला अठग घोडे जोडले आहेत असें वाहन घेऊन दानवांच्या व्यूहांनीं
व्यूहयुक्त होतसाता सैन्यांत फिरूं लागला. श्वेतशैलासारखा व श्वेतकुंडलांनीं भूषित झालेला
विप्रचित्तिपुत्र श्वेत युद्धार्थ सन्मुख उभा राहिला. बलीचा पुत्र अरिष्ट पर्वत, शीला व अयुधें
यांच्या योगानें वरिष्ट झाला होता व त्यानें युद्धविधेकरितां पुष्कळ श्रमही केले होते.
तोही दुसऱ्या पर्वताप्रमाणें युद्धास सिद्ध झाला. ज्यास प्रेरणा केली आहे अशा किशोरा
(घोड्याच्या लहान बालकाप्रमाणें) चपल असलेला किशोरनामक दानव मोठ्या
हर्षानें उदय पावलेल्या सूर्याप्रमाणें दैत्यसैन्यामध्ये फिरूं लागला १३-२०. दीर्घ मेवा-
प्रमाणें ज्याची प्रभा आहे व ज्याचीं वस्त्रें आणि भूषणें लोंबत आहेत असा लंब दैत्य-
व्यूहांत उभा राहिला असतां कंकणग्रस्त सूर्याप्रमाणें शोभूं लागला. दांत, ओंष्ठ व नेत्र हींच
ज्याचीं आयुधें आहेत असा मुखानें युद्ध करणारा राहू मोठ्या आग्रहानें हंसत दैत्यांच्या
पुढें (प्रमुखस्थानीं) उभा राहिला. दुसरे कित्येक घोड्यावर बसलेले दिसत होते. कित्येक
हत्तीवर बसलेले दिसत होत. कित्येक सिंह व व्याघ्र यांवर बसले होत. कांहीं राक्षस
वराह व ऋक्ष (अस्वलें) यांवर बसले होत. कांहीं गर्भ व उंटे यावरून चालले होते.
कित्येकांची मेघ हींच वाहनें होती. दुसरे कित्येक नानाप्रकारच्या पक्ष्यांवर बसले होत.
कित्येक वायुगतीनें जात होते. दुसरे पुष्कळसे दैत्य पायानें चालले असून त्यांचीं मुखें
विक्राळ होती व ते भयंकर दिसत होते. त्यांतील कित्येकांस एक पाद व कित्येकांस

गवाः २६ ते गदापरिघैरुग्रैर्धनुर्व्यायामशालिनः । बाहुभिः परिघाकरैस्तर्जयन्ति स्म
 देवताः २७ प्रासैः पाशैश्च खड्गैश्च तोमरांकुशपट्टिशैः । चिक्रीडुस्ते शतघ्नीभिः शतधारैश्च
 मुद्गरैः २८ गण्डशैलैश्च शैलैश्च परिघैश्चोत्तमायुधैः । चक्रैश्च दैत्यप्रवराश्चक्रुरानन्दितं
 बलम् २९ एवं तद्दानवं सैन्यं सर्वं युद्धवलोत्कटम् । देवताभिस्तु तस्थी मेघानीकमिवोत्थि-
 तम् ३० तदद्भुतं दैत्यसहस्रगाढं वाय्वग्नितायांबुदशैलकल्पम् । बलं रणौघाभ्युदयावकीर्णं
 युयुत्सयोन्मत्तमिवावभासे ३१ [२५८६] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशप-
 र्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ श्रुतस्ते दैत्यसैन्यस्य विस्तरस्तात विद्महे । सुराणां सर्वसैन्यस्य विस्तरं
 वैष्णवं शृणु १ आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च महाबलौ । सवलाः सानुगाश्चैव संवहन्त
 यथाबलम् २ पुरुहूतस्तु पुरतो लोकपालः सहस्रदृक् । ग्रामणीः सर्वदेवानामारुहो सुर-
 द्विपम् ३ सव्ये चास्य रथः पार्श्वे पक्षिप्रवरवेगवान् । सुचारुचक्रचरणो हेमवज्रपरिष्कृतः ४
 देवगन्धर्वयक्षौघैरनुयातः सहस्रशः । दीप्तिमद्भिः सदस्यैश्च ब्रह्मर्षिभिरभिष्टुतः ५
 वज्रविस्फूर्जितोद्भूतैर्विद्युदिन्द्रायुधान्वितैः । गुणोन्नताहकगणैः कामगैरिवपर्वतैः ६ य
 मारूढः स भगवान् पर्येति मघवा जगत् । हविर्धानेषुगायन्ति द्विप्राः सोममखे स्थिताः ७

दोन पाद (पाय) होते. मोठ्यानें घोष करणारे ते सर्व युद्धार्थी इच्छा करीत होते.
 मोठा आक्रोश करणारे पुष्कळ दानव दंड ठोकू लागले. दानवश्रेष्ठ मत्त सिंहासारिखा
 निर्वोष करीत सुटले. धनुष्यांस सज्ज करून आकर्ण ओढल्यासुळें अत्यंत शोभणारे ते
 राक्षस उग्र गदा, परिघ, व परिघाकार बाहु यांच्या योगानें देवतांस भिन्नवू लागले. प्रास,
 पाश, खड्ग, तोमर, अंकुश, पट्टिश (पट्टे) शतघ्नी व शतधारायुक्त मुद्गर यांच्या
 योगानें ते आपसांत खेळू लागले. गण्डशैल, शैल (लहान मोठे पर्वत), परिघ, उत्तम
 आयुधे व चक्रे यांच्या योगानें दैत्यश्रेष्ठांनीं आपलें सर्व सैन्य आनंदित करून सोडिलें.
 सारांश याप्रमाणें युद्धबलानें उत्कट झालेलें तें सर्व दानवसैन्य, अंतरिक्षांत उठलेल्या
 मेघसमूहाप्रमाणें देवतांच्या सन्मुख उभें राहिलें २१-३०. तें अद्भुत, सहस्रावधि दैत्यांनीं
 भरलेलें, वायु, अग्नि, जल, मेघ व पर्वत यांच्याप्रमाणें पसरलेलें व रणाच्या मदनें व्याप्त
 झालेलें सैन्य युद्धाच्या इच्छेनें वेडें झाल्यासारखें दिसलें ३१. इति श्रीमहा. खिल. हरि.
 हरिवं० त्रेचाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ४३ ॥

वैशंपायनः — वा राजा, त्या युद्धांतील दैत्यांच्या सैन्यांचा विस्तार तूं ऐकलास.
 आतां देवांच्या सर्व सैन्यांचा विष्णूभवंशीं विस्तार ऐक. वारा आदित्य, आठ वसु, अकरा
 रुद्र व महाबल अश्विनीकुमार सैन्य व अनुयायी यांसह आपापल्या सैन्यांत सज्ज झाले.
 पूर्वेचा लोकपाल, सहस्रनेत्र व सर्व देवांचा नेता इंद्र देवांच्या ऐरावत संज्ञक हत्तीवर
 बसला. ज्याच्यावर आरूढ झालेला तो भगवान्, मघवा जगांत फिरत असतो तो रथ
 त्याच्या डाव्या बाजूस चालला होता. त्याचा वेग गरुडासारखा होता; त्यास सुंदर चक्र-
 रूपी चरण होते; तो सुवर्ण व वज्रमणी यांनीं भूषित केलेला होता. सहस्रावधि देव, गंधर्व
 व यक्ष यांचे समूह त्याच्या मागून चालले होते. देदीप्यमान् सदस्य व ब्रह्मर्षी त्याची
 स्तुति करीत होते. वज्राच्या भयंकर ध्वनींनीं तो अत्यंत दुर्धर्ष झालेला असून विद्युत्
 व इंद्रधनुष्य यांनीं युक्त होता. इच्छेप्रमाणें गमन करणाऱ्या पर्वतासारख्या मेघगणांनीं तो

स्वर्गे शक्रानुयानेषु देवतूर्यनिनादिषु । इन्द्रं समुपनृत्यन्ति शतशो ह्यप्सरोमणाः ८
केतुना वंशजातेन राजमानो यथा रविः । युक्तो हरिसहस्रेण मनोमाहतरंहसा ९ स
स्यन्दनवरो भाति युक्तो मातलिना तदा । कृत्स्नः परिवृतो मेरुर्भास्करस्यैव तेजसा १०
यमस्तु दण्डमुद्यम्य कालयुक्तं च मुद्गरम् । तस्थौ सुरगणानीके दैत्यान्नादेन भीषणम् ११
चतुर्भिः सागरैर्गुणोल्लिहानैश्चपन्नगैः । शंखमुक्ताङ्गदधरो विभ्रत्तोयमयं वपुः १२ कालपाशं
समाविध्य हयैः शशिकरोपमैः । वाय्वीरितजलो द्वारैः कुर्वेल्लीलाः सहस्रशः १३ पांडुरो-
द्धृतवसनः प्रवालरुचिराधरः । मणिश्यामोत्तमवपुर्हारभारार्पितोदरः १४ वरुणः पाशभृन्म-
ध्येदेवानीकस्य तस्थिवान् । युद्धबेलानभिलषन् भिन्नवेल इवार्णवः १५ यक्षराक्षससैन्येन
गुह्यकानां गणैरपि । मणिश्यामोत्तमवपुः कुबेरो नरवाहनः १६ युक्तश्च शंखपद्माभ्यां
निधीनानधिपः प्रभुः । राजराजेश्वरः श्रीमान् गदापाणिरदृश्यत १७ विमानयोधी धनदो
विमाने पुष्पके स्थितः । स राजराजः शुशुभे युद्धार्थी नरवाहनः । प्रेक्ष्यमाणः शिवसखः
साक्षादिवः शिवः स्वयम् १८ पूर्वं पक्षं सहस्राक्षः पितृराजस्तु दक्षिणम् । वरुणः पश्चिमं पक्षमु-
त्तरं नरवाहनः १९ चतुर्षु युक्ताश्चत्वारो लोकपाला बलोत्कटाः । स्वासु दिक्ष्वभ्यरक्षन्वै
तस्य देवबलस्य ह २० सूर्यः सप्ताश्वयुक्तेन रथेनाम्बरगामिना । श्रिया जाज्वल्यमानेन

उत्तमप्रकारें सुरक्षित होता. सोमयागामध्ये स्थित असलेले ब्राह्मण हविःस्थापन मंडपांत त्याचें गायन (गुण वर्णन) करीत असतात. स्वर्गामध्ये इंद्राच्या रथाच्या मागून चालणारीं देवमंगल वाद्यें वाजूं लागलीं असतां इंद्राच्या पुढें शेकडों अप्सरांचे समूह नाचूं लागतात. वेळूच्या केतूनें तो रथ सूर्याप्रमाणें शोभत होता. मन व वायु याप्रमाणें ज्यांचा वेग आहे अशा सहस्र घोड्यांनीं तो युक्त होता. सारांश ज्याच्यावर मातलि बसला आहे असा तो श्रेष्ठ रथ, सूर्याच्या तेजानें व्याप्त झालेल्या संपूर्ण मेरुप्रमाणें शोभत होता १-१०. यमदंड व कालयुक्त मुद्गर वर उचलून आपल्या नादानें दैत्यास भिववीत देवगणांच्या सैन्यांत उभा राहिला. चार सागरांनीं ज्याचें रक्षण केलें आहे, जिभळ्या चाटणाऱ्या सर्पांनीं जो युक्त आहे, शंख व मोत्यें यांचीं बाहभूषणें ज्यानें धारण केलीं आहेत, ज्यानें जलमय शरीर धारण केलें आहे, जो कालपाश गरगर फिरवून, चंद्र किरणांची ज्यास उपमा आहे अशा अश्वानीं व वायूनें चंचल केलेल्या जलाच्या मोठमोठ्या प्रवाहांनीं जो सहस्रावधि लीला करीत आहे, ज्याचें वस्त्र पांढरें व उंची आहे, ज्याचा अधरोष्ठ प्रवालमण्याप्रमाणें सुंदर आहे. ज्याचें शरीर नीलमण्याप्रमाणें उत्तम आहे व ज्याच्या उदरावर हारांचा भार घातलेला आहे असा पाशभृत वरुण, ज्यानें वेलेचें (मर्यादेचें,) उल्लंघन केलें आहे अशा समुद्राप्रमाणें, युद्धप्रसंगाची वाट पहात, देवसैन्यामध्ये उभा राहिला. नीलमण्याप्रमाणें ज्याचें शरीर उत्तम आहे असा नरवाहन कुबेर [यक्ष व राक्षस यांचें सैन्य आणि गुह्यकांचे गण यांसह] शंख व पद्म यांनीं युक्त होताता हातांत गदा घेऊन सैन्यांत चमकूं लागला. तो निधींचा अधिप, प्रभु, राजराजेश्वर, श्रीमान् धनद विमानांत बसून युद्ध करीत असे. यास्तव तो युद्धार्थी नरवाहन राजराज विमानांत स्थित होऊन शोभूं लागला. पाहणारांस तो शिवसखा साक्षात् स्वयं शिवच आहे असें वाटे. पूर्ववाजूस इंद्र, दक्षिणभागीं यम, पश्चिमपक्षीं वरुण व उत्तरप्रदेशीं कुबेर याप्रमाणें ते बलानें उत्कट झालेले चार लोकपाल चार दिशांमध्ये उभे राहिले व आपापल्या दिशेंतील देवसैन्याचें रक्षण करूं लागले ११ २०,

दीप्यमानैश्च रश्मिभिः २१ उदयास्तमयं चक्रे मेरुपर्यन्तगामिना । त्रिदिवद्वारचक्रेण तपता लोकानव्ययम् २२ सहस्ररश्मियुक्तेन भ्राजमानः स्वतेजसा । चचार मध्ये देवानां द्वादशात्मा दिनेश्वरः २३ सोमः श्वेतहये र्भाति स्यन्दने शीतरश्मिवान् । हिमतोयप्रपूर्णाभि र्भाभिराप्लावयञ्जगत् २४ तमृक्षयोगान्तगतं शिशिरांशुं द्विजेश्वरम् । जगच्छायाम्किततनू नैशस्य तमसः क्षयम् २५ ज्याः षोषामीश्वरं व्योम्निरसानारसनं प्रभुम् । ओषधीनां परित्राणं निधानममृतस्य च २६ जगतः प्रथमं भागं सौम्यं शीतमय रसम् । ददृशुर्दानवाः सौमं हिमप्रहरणं स्थितम् २७ यः प्राणः सर्वभूतानां पंचधा भिद्यते नृषु । सप्तस्कन्धगतो लोकां- स्त्रीन्दधार चराचरान् २८ यमाहुरग्नेर्यन्तारं सर्वप्रभवमीश्वरम् । समस्वरगता यस्य योनि- र्गीतिरुदीर्यते २९ यं वदन्त्युत्तमं भूतं यं वदन्त्यशरीरिणम् । यमाहुराकाशगमं शीघ्रं शब्दयोनिजम् ३० स वायुः सर्वभूतायुरुद्धृतः स्वन तेजसा । ववौ प्रव्यथयन् दैत्यान् प्रतिलोमः सतोयदः ३१ मरुतो देवगन्धर्वा विद्याधरगणेः सह । चिक्रीडुरत्तिभिः शुभ्रैर्निभु- क्तेरिव पन्नगैः ३२ सृजन्तः सर्पपतयस्तीव्रं रोषमयं विषम् । शरभूताः सुरेन्द्राणां चेरुर्व्याज- सुखा दिवि ३३ पर्वतास्तु शिलाशृंगैः शतशाखैश्च पादपैः । उपतस्थुः सुरगणान् प्रहर्तुं

सूर्य ज्यास सात घोडे जोडले आहेत अशा आकाशगामी शोभेने जाज्वल झालेल्या, दीप्यमान रश्मींनी युक्त असलेल्या व मेरूच्या वाजूवाजूने फिरणाऱ्या रथाने उदय व अस्त करून लागला. तो रथ ह्यणजे स्वर्गद्वारामध्ये फिरणारे एक अलातचक्रच होते. सारांश आपल्या तेजाने चमकणारा तो द्वादशात्मा दिवाकर अव्यय लोकास तप्त करणाऱ्या व सहस्ररश्मियुक्त रथाने देवांमध्ये फिरून लागला. शीतल जलाने परिपूर्ण असलेल्या कांतीने सर्व जगास भरून सोडणारा शीतरश्मिवान् सोम ज्यास पांढरे घोडे जोडले आहेत अशा रथावर शाभू लागला. जो नक्षत्र योगाने युक्त आहे, ज्याचे किरण शीतल आहेत, जो ब्राह्मणाचा ईश्वर आहे, ज्याची तनु जगाच्या छायने चिह्नित आहे, जो सर्वांनील अंधकाराचा क्षय करित असतो, आकाशांत जो ज्योतींचा ईश्वर, सर्व रसांचा आधार, जो प्रभु ओषधींचा रक्षक, अमृताचे निधान, जो जगाचा प्रथम (जग अग्निशोमात्मक असल्यामुळे त्याचा प्रथम भाग अन्न- रूप आहे.) सौम्य भाग, शीतमय रस, व हिम हेच ज्याचे आयुध आहे अशा स्थित असलेल्या सोमास दानवांनी पाहिले. जो सर्व भूतांचा प्राण असून प्राण्यांमध्ये प्राण, अपान इत्यादि रूपाने पांच प्रकारचा हातो, आकाशाच्या उदरांत आवह, प्रवह इत्यादि भेद जेथे रहातात त्या सात स्क्रंधांन जो गेलेला आहे, ज्याने तीन लोकांस व चराचरांस धारण केले आहे, ज्यास अग्नीचा यंता (सारथि) ह्यणून ह्यणतात, जो सर्वांच्या उत्पत्तीचे निमित्त व त्यामुळेच सर्वांचा ईश्वर आहे, ज्याची योनि (आकाश) निवाशादि सप्त स्वरामध्ये स्थित झाली असता तिलाच गीति ह्यणून ह्यणतात, ज्याला उत्तम भूत ह्यणून ह्यणतात, ज्याला अशरीरी ह्यणतात, ज्यास आकाशांत फिरणारा असे ह्यणतात, जो आकाशापासून उत्पन्न झालेला व शीघ्रगामी आहे २१-३० आणि जो सर्व भूतांचे आयुष्य आहे तो वायु स्वतेजाने दीप्त होतसाता दैत्यांस पीडा देत मेघासह प्रतिकूल गतीने वाहून लागला. वायु, देव व गंधर्व विद्याधरगणांसह, कात टाकलेल्या सर्पाप्रमाणे शुभ्र तरवारींनी खेळून लागले. सर्पांचेस्वामी सुरेद्राचे प्राण होऊन तोंडे उघडून रोषमय तीव्र विष ओकीत

दानवं बलम् ३४ यः स देवो हृषीकेशः पद्मनाभस्त्रिविक्रमः । कृष्णवर्त्मा युगांताभो विश्वस्य
जगतः प्रभुः ३५ समुद्रधोनिर्मधुहा हव्यधुक् ऋतुसत्कृतः । भूरापोव्योमभृतात्मा समः
शान्तिकरोऽरिहा ३६ जगदोनिर्जगद्बीजो जगद्गुरुद्वारधीः । सार्कमाग्निवोद्यन्तमुद्यम्यो-
त्तमतेजसम् ७ अरिहन्वस्रानीके चक्रं चक्रगदाधरः । सपरीवेषसुवन्तं सवितुर्नण्डलं
यथा ३८ सव्येनालंब्य महतीं सर्वासुरादिनाशिनीम् । करेण कालीं वपुषा शत्रुकालप्रदां
गदाम् । शैबैर्भुजैः प्रदीप्तानि भुजगारिध्वजः प्रभुः ३९ दधारायुधजालानि शाङ्गादीनि
महायशाः । स कश्यपस्यान्मभयं द्विजं भुजगभोजनम् ४० पवनाधिकसंपातं गगनक्षोभणं
स्वगम् । भुजगेंद्रेण वदने निविष्टेन विराजितम् ४१ अमृतारंभनिर्मुक्तं मन्दराद्रिमिवोच्छ्रि-
तम् । देवासुभयिनर्देषु शतशो दृष्टविक्रमम् ४२ महेंद्रेणामृतस्यार्थे वज्रेण कृतलक्षणम् ।
शिखिनं चूडिनं चैत्र तमकुण्डलभूषणम् । विचित्रपक्षवसनं धातुसन्तमिवाचलम् ४३ स्फीत-
कोडावलेन शीतांशुसमतेजसा । योगिभोगादसक्तेन मणिरत्नेन भास्वता ४४ पक्षाभ्यां
चारुपत्राभ्यामावृत्य दिवि लीलया । युगान्ते सेन्द्रचापाभ्यां तोयदाभ्यामिवांबरम् ४५
नीललोहितपीताभिः पताकाभिरलंकृतम् । केतुवेषप्रतिच्छन्नं महाकायनिकेतनम् ४६ अरु-
णावरजं श्रीमावाकृत्य समरे हरिः । सुवर्णं स्वेन वपुषा सुवर्णं खेचरोत्तमम् ४७ तमन्वयुर्दे-

अंतरिक्षांत फिरूं लागल. पर्वत शिलासय शिखरांनीं व ज्यांस शेंकडों शाखा आहेत
अशा वृक्षांनीं दानव सैन्यास मारण्याकरितां देवांच्या पक्षांत येऊन उभे राहिले. तो
प्रसिद्ध हृषीकेश देव, पद्मनाभ, त्रिविक्रम, युगाच्या अंतीं भासणाऱ्या अग्नीसारिखा, सर्व
जगाचा प्रभु, समुद्र हें ज्याचें वसतिस्थान आहे, मधु राक्षसास मारणारा, हव्यांचा भोग
घणारा, यज्ञामध्ये उत्तमप्रकारें ज्याचा सत्कार होत असतो, भूमिरूप, जलमय, आकाश-
स्वरूप, सप्त, शांतिकर शत्रुनाशक, जगाचें उत्पत्तिस्थान, जगाचें बीज, जगाचा गुरु,
उदारबुद्धि सूर्ययुक्त अग्नि जसा अतिशय उत्कृष्ट तेजस्वी दिसतो त्याप्रमाणें अति तेजस्वी
आणि शत्रूस मारणारें व सूर्याभोवतीं दिसणाऱ्या खळ्यासह उदय पावणाऱ्या सूर्यमंडला-
प्रमाणें चमकणारें चक्र धारण करणारा चक्रगदाधर देवसैन्यामध्ये होता. त्यानें आपल्या
सव्य (डाव्या) करानें सर्व असुरांचा नाश करणारी, वर्णानें काळी असलेली, शत्रूस
मृत्यु देणारी मोठी गदा उचलली होती. गरुड ज्याचा ध्वज आहे अशा त्या महायशस्वी
प्रभुनें बाकीच्या हातांत शाङ्गादि दुसरीं प्रदीप्त आयुधें घेतलीं होतीं. सर्पास
खाणारा ३१-४०, वायूहून ज्याचा वेग अधिक आहे, गगनास क्षुब्ध करणारा, तोंडांत
प्रविष्ट झालेल्या भुजगेंद्राच्या योगानें विराजित झालेला, अमृतारंभांतून मुक्त झालेला,
मंदर पर्वताप्रमाणें उंच, देव व असुर यांच्या युद्धामध्ये ज्याचा पराक्रम शतशः
दृग्गाचर झाला आहे, इंद्रानें अमृताकरितां ज्याच्यावर वज्रानें प्रहार केला
आहे, शिखायुक्त, चूडायुक्त, सुवर्ण कुंडलें हींच ज्याचीं भूषणें आहेत, विचित्र पंख
हेंच ज्याचें वस्त्र आहे, जो धातुयुक्त पर्वताप्रमाणें स्थित आहे, अर्ध्या गिळलेल्या सर्पाच्या
मस्तकांतील चंद्रासारखें तेजस्वी व देदीप्यमान श्रेष्ठ रत्न ज्याच्या विपुल बक्षःस्थलीं
चमकत आहे, ज्यांचीं पिसें फार सुंदर आहेत अशा दोन्ही पंखांच्या योगानें जो युगांत-
समयीं इंद्रचापयुक्त दोन मेघाप्रमाणें आकाशास सहज आच्छादित करून स्थित झाला
आहे. जो निळ्या, लाल व पिवळ्या पताकांनीं अलंकृत केलेला आहे, जो शत्रुवेषानें

वगणा सुवदश्च तपोधनाः । गीर्भिः परममंत्राभिस्तुष्टुभुश्च गदाधरम् ४८ तद्वैश्रवणसंश्लिष्टं
वैवस्वतपुरस्तरम् । वारिराजपरिक्षितं देवराजविराजितम् ४९ चंद्रप्रभाभिर्विमलं युद्धाय
समुपस्थितम् । पवनाधिद्ध निर्घोषं संप्रदीप्तहुताशनम् ५० विष्णोजिष्णोः सहिष्णोश्च
भ्राजिष्णोस्तेजसावृतम् । बलं बलवद्बुद्धुतं युद्धाय समवर्तत ५१ स्वस्त्यस्तु देवेभ्य इति
स्तुत्वा तत्रांगिरा ब्रवीत् । स्वस्त्यस्तु दैत्येभ्य इति उशना वाक्यमाददे ५२ [२६३८] इति
श्रीमहाभारते ० आश्चर्यतारकामयेचतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ ताभ्यां बलाभ्यां संजज्ञे तुमुलो विग्रहस्तदा । सुराणामसुराणां च
परस्परजघैपिणाम् १ दानवा दैवतैः सार्धं नानाप्रहरणोद्यताः । समीयुर्युध्यमाना वै पर्वताः
पर्वतैरिव २ तत्सुरासुरसंयुक्तं युद्धमत्यद्भुतं बभौ । धर्माधर्मसमायुक्तं दर्पेण विनयेन च ३ ततो
रथैः प्रजाविनैर्वीहनैश्च पचोदितैः । उत्पतन्निश्च गगनं सासिहस्तैः समंततः ४ विक्षिप्यमाणैर्मु-
शलैः संप्रेष्यन्निश्च सायकैः । चापैर्विस्कार्यमाणैश्च पात्यमानैश्च मुद्गरैः ५ तद्युद्धमभवद्धोरं
देवदानवसंकुलम् । जगतस्त्रासजननं युगसंवर्तकोपमञ्च ६ स्वहस्तमुक्तैः परिधैः क्षिप्यमाणैश्च
पर्वतैः । दानवाः समरे जघ्नुर्देवानिन्द्रपुरोगमान् ७ ते वध्यमाना बलिभिर्दानवैर्जितका-
शिभिः । विबण्णमनसो देवा जम्बुरातिं पशं शृधे ८ तेऽस्रजालैः प्रमथिताः परिधैर्भिन्नम-

प्रकट आहे, जो ध्वज रोवण्याचें स्थान आहे, व जो अरुणाचा कनिष्ठ भ्राता आहे अशा
श्रीमान्, कश्यपपुत्र व स्वशरीरानें सुवर्णतुल्य चमकणाऱ्या पक्ष्यांतील उत्तम सुपर्णावर तो
हरि रणांगणांत आरूढ झाला. देवगण त्याच्या मागून चालले. तपोधनमुनि, परम मंत्र-
युक्त वागीर्णी त्या गदाधराची स्तुति करूं लागले. कुत्रेराचा ज्याव्याशीं संबंध आहे, यम
ज्याचा पुरःसर (अग्रगामी) आहे, वरुणानें ज्यास सर्वतः पसरलें आहे,
इंद्राच्या योगानें जें विराजित आहे, चंद्रप्रभेनें जें निर्मल झालें आहे, जें
युद्धार्थ सिद्ध होऊन उभें आहे, वायूच्या योगानें ज्याचा निर्घोष व्याप्त आहे, जें प्रदीप्त
अग्नीप्रमाणेंच दिसत आहे आणि जें जयनशील, सहनशील व देदीप्यमान विष्णूच्या
तेजानें आवृत झालें आहे असें तें बलाढ्य व सज्ज झालेलें सैन्य युद्ध करण्यास उभें
राहिलें. तेव्हां देवांचें कल्याण होवो, असें बृहस्पति हाणाला व दैत्यांचें कल्याण होवां,
असें शुक्र हाणाला ४१-५२. इति श्रीमहा० सि० हरिवं० चवेचाळिसावा अध्याय समाप्त
झाला ॥ ४४. ॥

वैशंपायनः— एकमेकांस जिंकण्याची इच्छा करणाऱ्या त्या देवांच्या व असुरांच्या
सैन्यांचा तुमुल संग्राम सुरू झाला. पर्वत पर्वतांशीं लढत असल्याप्रमाणें ज्यांनीं नानाप्र-
कारचीं आयुधें हातांत घेतलीं आहेत असें दानव देवांशीं भिडून लढूं लागले. धर्म, अधर्म,
विनय, दर्प यांनीं युक्त असलेलें तें देवासुरांचें युद्ध अति अद्भुत झालें. वेगवान् रथ,
ग्रेणा केल्यामुळें अंतरिक्षांत उडणारीं वाहनें, सर्वतः हातांत खड्गें घेऊन उभे असलेले
लोक, फेंकलीं जाणारीं मुसळें, सोडलेले बाण, आकर्ण ओढलेलीं धनुष्ये व फेंकून मारलेले
मुद्गर, यांच्या योगानें तें देव दानवांनीं व्याप्त असलेलें युद्ध घोर झालें. जगास भयभीत
करून स्रेडणारें तें प्रलयकालच्या उपमेसच योग्य होतें. आपल्या हातांनीं भिरकावून
मारलेले तोमर व फेंकलेले पर्वत यांच्या योगानें दानव युद्धांत इंद्रादिदेवांस मारूं लागले.
तेव्हां विजयी व बलाढ्य दानवां व्हाउन ज्यांत असह्य मार खावा लागत आहे, असे देव

स्तकाः । भिन्नोरस्कादिति सुतैर्वैमूरक्तं व्रणैर्मुहुः ९ स्पंदिताः पाशजालैश्च निर्यत्नाश्च शरैः कृताः । प्रविष्टा दानवीं मायां नशेऽकुस्ते विचेष्टितुम् १० संस्तंभितमित्राभाति निःप्राणसद-शाकृति । बलं सुगणामसुरैर्निःप्रयत्नायुधं कृतम् ११ मायापाशान्विकर्षंश्च भिन्दन्वज्रेण ताञ्छरान् । शक्रो दैत्यबलं घोरं विदेश बहुलांचनः १२ स दैत्यान् प्रमुखं हत्वा तद्दानव-बलं महत् । तामतेनास्रजालेन तमोभूतमथाकरात् १३ तेऽन्योन्यं नाब्रुवन्त देवा वादानवास्तथा । घारेण तमसाविष्टाः पुरुहुतस्य तेजसा १४ मायापाशैर्दिमुक्ताश्च यज्वन्तः सुरोत्तमाः । वपूंषि दैत्यसंघानां तमोभूतान्यपातयन् १५ अपध्वस्ता विसंज्ञाश्च तस्य ना नीलवर्चसः । पेतुस्ते दानवगणाश्छिन्नपक्षा इवाचलाः १६ तद्धनीभूतदैत्यानामन्धकारस-हार्णवम् । प्रविधुं बलमुत्रस्तं तमोभूतमित्राक्षभौ १७ तदासृजन्महाभायां मधस्तां तामसीं दहन् । युगान्ताग्निमित्रात्पुत्रां सृष्टामौर्वेण वह्निना १८ सा ददाह तमः सर्वमाया मयावि-कल्पिता । दैत्याश्च दीक्षवपुषः सय उत्तस्थुराहव १९ मायामौर्वी समासाद्य दह्यमाना दिवौकसः । भेजिरे चन्द्रविषयं शीतांशुसलिलेशयात् २० ते दह्यमाना ह्यौर्वेण तेजसा भ्रष्टतेजसः । शशंसुर्त्रिजिणो देवाः संतप्ताः शरणेषिणः २१ संतप्ते मायया सैन्ये दह्यमाने च दानवैः । चोदितो देवराजेन वरुणो वाक्यमब्रवीत् २२ वरुण उवाच ॥ पुरा ब्रह्मर्षिजः-

रणांत अत्यंत दुःखी झाले व त्यांचें मन विन्न झालें. अस्त्रसमूहांनीं ते व्याकुळ झाले. परिधांच्या योगानें त्यांचीं मस्तकें फुटलीं व दितिपुत्रांनीं ज्यांचीं उरःस्थळें तोडून टाकिलीं आहेत असे ते वारंवार रक्त ओकूं लागले. दानवांनीं पाशजालांनीं त्यांस बांधून चेष्टा-रहित केलें व मग बाणांच्या योगानें त्यांच्या अंगांतील रक्त वाहविलें. दानवांच्या माये-मध्ये ज्यांचा प्रवेश झाला आहे असे ते हालचाल करण्यासही समर्थ झाले नाहीत १-१०. असुरांनीं सर्व प्रयत्न व आयुधें यांनीं विरहित केलें तें देवांचें सैन्य बांधून टाकल्या-प्रमाणें व ज्यामध्ये प्राणच नाही अशासारिखें दिसूं लागलें. तेव्हां अनेक नयन इंद्र वज्राच्या योगानें मायापाशांस ओढीत व बाणांस तोडीत त्या घोर दैत्यसैन्यांत शिरला. त्यानें पुढें आलेल्या दैत्यास मारून तें मोठें सैन्य तामस अस्रजालानें तमोभूत करून सोडलें. तेव्हां देव व दानव एकमेकांस ओळखीनातसें झालें. इंद्राच्या तेजानें ते घोर मोहांत प्रविष्ट झाले. पण उत्तम देव मायापाशांतून मुक्त झाले. व पुनः यत्न करूं लागले. त्यांनीं दैत्यसंघांचीं तमोभूत शरीरें भूमीवर पाडलीं. नष्ट झालेले, मोहित झालेले व तमाच्या योगानें काळेकुड्ड झालेले ते दानवगण पंख तोडलेल्या पर्वतांप्रमाणें खालीं पडले. दैत्यांचें तें घनीभूत, अंधकाराच्या महासागरासारिखें असलेलें व इंद्रानें प्रवेश केल्यामुळें भ्यालेलें सैन्य तमोमय झाल्यासारिखें भासूं लागलें. तेव्हां मय दैत्यानें त्या तागसी मायेस हटवीत और्वाची युगांताग्नीसारिखी घोर महामाया निर्मिली. मयानें उत्पन्न केलेल्या त्या मायेनें तें देवनिर्मित सर्व तम जाळून टाकिलें. तेव्हां ज्यांचीं शरीरें आतिशय दोष झालीं आहेत असे दैत्य युद्धांत एकाएकीं उठून उभे राहिले. जल हेंच जिचें इंधन आहे अशा त्या और्व मायेशीं संबंध झाला असतां जळूं लागलेले देव शीत जलयुक्त सरोवरांत शयन केल्यामुळें शीत झालेल्या सोमाजवळ जाऊन राहिले ११-२०. और्व अग्नीच्या तेजानें ज्यांचें तेज भ्रष्ट झालें आहे असे ते जळणारे देव संतप्त झाले. व रक्षकाची इच्छा करणारे ते (आपलें दुःख) इंद्रास सांगूं लागले. तेव्हां सर्व सैन्य

शक्र तपस्तेपेऽतिदारुणम् । ऊर्वो मुनिः स तेजस्वी सदृशो ब्रह्मणो गुणैः २३ तं तपन्तामि-
 वादित्यं तपसा जगदव्ययम् । उपतस्थुर्मुनिगणा देवा ब्रह्मर्षिभिः सह २४ हिरण्यकशिपुश्चैव
 दानवो दानवेश्वरः । ऋषिं विज्ञापयामास पुरा परमतेजसम् २५ तमूचुर्ब्रह्मण्यो वचनं
 ब्रह्मसंमितम् । ऋषिवंशेषु भगवन्छिन्नमूलमिदं कुलम् २६ एकस्त्वमनपत्यश्च गोत्रं
 यन्नानुवर्तसे । कौमारं व्रतमास्थाय क्लेशमवानुवर्तसे २७ ब्रह्मणि विप्र गोत्राणि मुनीनां
 भावितात्मनाम् । एकदेशानि तिष्ठन्तिविभक्तानि विना प्रजाः २८ कुलेषु छिन्नमूलेषु तेषुनो
 नास्ति कारणम् । भवांस्तु तपसा श्रेष्ठः प्रजापतिसमद्युतिः २९ तत्प्रवर्तस्व वंशाय वर्धया-
 त्मानमात्मना । त्वमाधत्स्वाजितं तेजो द्वितीयां वै तनुं कुरु ३० स एवसुक्तो मुनि-
 भिर्मुनिर्मनसि ताडितः । जगर्हे तानृनिगणान् वचनं चेदमब्रवीत् ३१ यथाऽयं शाश्वतो
 धर्मो मुनीनां विहितः पुरा । सदापि सेवतां कर्म वन्यमूलफलाशिनाम् ३२ ब्रह्म-
 योनौ प्रसूतस्य ब्रह्मणस्यात्मवर्तिनः । ब्रह्मचर्यं सुचरितं ब्रह्मणमपि चालयेत् ३३
 द्विजानां वृत्तयस्तिस्रोः ये गृहाश्रमवातिनः । अ-माकं तु वनं वृत्तिर्वनाश्रमनिवासिनाम् ३४
 अम्बुभक्ष्या वायुभक्ष्या दन्तोल्बलिकास्तथा । अश्मकुट्टा दशनपाः पंचानपतपाश्च ये ३५

मायेनें संतप्त झालें असतां व दानवांनीं त्यास जाळण्याचा सपाटा चालविला असतां
 (इतर अग्नीप्रमाणें हा अग्निही जलान शांत होईल असें समजणाऱ्या) इंद्रानें वरुणास
 त्याची शांति करण्याविषयीं प्रेरणा केली. तेव्हां वरुण असें ह्याणाला. वरुणः—इंद्रा, पूर्वीं
 भृगुसंज्ञक ब्रह्मर्षीपासून उत्पन्न झालेला ऊर्वनामक मुनि अति दारुण तप करिता झाला.
 तो तेजस्वी ऋषि गुणांनीं ब्रह्मदेवासारखा होता. तपाच्या योगानें सूर्याप्रमाणें यां अव्यय
 जगास संतप्त करणाऱ्या त्या मुनीजवळ ब्रह्मर्षीसह देव व मुनिगण येऊन उभे राहिले.
 त्यावेळीं दानवेश्वर दानव हिरण्यकशिपुही तेथें आला होता. त्यानें पूर्वीं त्या परमतेजस्वी
 मुनीची (या मायेकरितां) प्रार्थना केली २१-२५. असो. त्यास ते ब्रह्मर्षि असें
 वेदसंमित वचन बोलले ' हे भगवन्, तूं ऋषिवंशांत उत्पन्न झाला आहेस.
 पण हें कुल आतां छिन्नमूल झालें आहे. कारण तूं एकच असून
 शिवाय अपत्यरहित आहेस. पुत्रपौत्रादिसंतानाकरितां तूं यत्न करित नाहीस. तर
 उलट ब्रह्मचर्यव्रत धारण करून क्लेश मात्र भोगित आहेस. हे विप्रा, उदारताच्या मुनींची
 अनेक विभक्त गोत्रें प्रजेच्या अभावीं एकदेशमय होऊन राहिलीं आहेत पण त्यांचीं
 कुलें प्रजेवाचून छिन्नमूल झालेहीं असल्यामुळे त्यांच्या वृद्धीचें कारण नाहीसें झालें.
 तूं तर तपानें श्रेष्ठ व प्रजापतीसारखा तेजस्वी आहेस. यास्तव वंशाकरितां प्रवृत्त हो.
 आपल्यास पुत्ररूपानें वाढीव. तूं उत्कृष्ट तेजाचें आधान कर. आपली पुत्ररूपी दुसरी
 तनु कर ' २३-३०. मुनींनीं ज्यास असें सांगितलें आहे असा तो मुनि मनांत अतिगय
 क्षुब्ध झाला. त्यानें त्या मुनिगणांची निंदा केली व त्यास असें ह्मटलें ' वेदोक्त कर्माचें
 सेवन करणाऱ्या व वनांतील मूळें व फळें भक्षण करणाऱ्या मुनींचा हा पूर्वीं सांगितलेला
 शाश्वत धर्म आहे. ब्राह्मण योनींत उत्पन्न झालेल्या व आत्मज्ञानार्थ प्रयत्न करणाऱ्या
 ब्राह्मणाचें उत्तमप्रकारें आवरिलेले ब्रह्मचर्य ब्रह्मदेवासही भयभीत करितें गृहस्थाश्रमांत
 रहाणारे जे द्विज त्यांच्या—याजन अध्यापन व प्रतिग्रह या नावाच्या तीन वृत्ति (उपजी-
 विहा) आहेत. पण आह्मां वनाश्रमवासी द्विजांची वन हीच वृत्ति आहे. केवळ जलाहार

एते तपसि तिष्ठन्तो ब्रतैरपि सुदुष्करैः । ब्रह्मचर्यं पुरस्कृत्य प्रार्थयन्ते परां गतिम् ३६
 ब्रह्मचर्याद्ब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वं विधीयते । एवमाहुः परे लोके ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ३७
 ब्रह्मचर्ये स्थितं धैर्यं ब्रह्मचर्ये स्थितं तपः । ये स्थिता ब्रह्मचर्येषु ब्राह्मणास्ते दिवि स्थिताः ३८
 नास्ति योगं विना सिद्धिर्नास्ति सिद्धिं विना यशः । नास्ति लोकं यशोमूलं ब्रह्मचर्यात्परं
 तपः ३९ तन्निशुद्धेन्द्रियग्रामं शूद्रग्रामं च पंचमम् । ब्रह्मचर्येण वर्तेत किमतः परमं तपः ४०
 अयोगे केशहरणमसंकल्पे ब्रतक्रिया । अब्रह्मचर्ये चर्या च त्रयं स्याद्दंभसंज्ञितम् ४१
 क्व वाराः क्व च संयोगः क्व च भावत्रिपर्ययः । यदेयं ब्रह्मणा सृष्टा मनसा मानसी प्रजा ४२
 यद्यत्ति तपसो वीर्यं युष्माकममितात्मनाम् । सृजध्वं मानसान् पुत्रान् प्राजापत्येन
 कर्मणा ४३ मनसा निर्मिता योनिराधातव्या तपस्विना । न दारयोगं बीजं वा ब्रतमुक्तं
 तपस्विनाम् ४४ यदिदं लुप्तधर्मार्थं युष्माभिरिह निर्भयैः । व्याहृतं सद्भिरत्यर्थमसद्भिरिव
 मे मतिः ४५ अपुर्दीप्तांतरात्मानमेष कृत्वा मनोमयम् । दारयोगं विना लक्ष्ये पुत्रमात्मत-
 नूतहम् ४६ एवमात्मानमात्मा मे द्वितीयं जनयिष्यति । वन्द्यनानेन विधिना दिधक्षन्तमिव
 प्रजाः ४७ ऊर्वस्तु तपसानिष्टो निवेश्योऽहं हुताशने । समन्थैकेन दर्मेण पुत्रस्य प्रभवार-

करणारे, वायुभक्षण करणारे, ज्यांस दांत असतात ते दातांसच उखळाभुसळाप्रमाणे वाग-
 वून तुगासह नीवारादिक धान्य चाऊन खाणारे व ज्यांस दांत नाहीत असे कांहीं
 दगडावर कुटून भक्ष्य खाणारे, पंचाग्निसायन करणारे इत्यादि जे वनाश्रमी अत्यंत दुष्कर
 ब्रतें करीत तपामध्ये स्थित असतात ते ब्रह्मचर्याच्या योगानेच परम गतीची इच्छा करि-
 तात. ब्रह्मचर्याच्या योगानेच ब्राह्मणाचे ब्राह्मणत्व सिद्ध होते, असे सांगितले आहे. ब्रह्मवेत्ते
 जन परलोकांत त्याचे असे वर्णन करतात. ब्रह्मचर्यामध्ये धैर्य स्थित असते. ब्रह्मच-
 र्यामध्ये तप स्थित आहे: जे ब्रह्मचर्यामध्ये स्थित असतात ते ब्राह्मण स्वर्गलोकांत स्थित
 होतात. योगावाचून सिद्धि मिळत नाही. सिद्धीवाचून यश नाही व यालोकीं या ब्रह्मच-
 र्याच्या पलीकडे यशाचे मूळ असे दुसरे तप नाही. यारतव, सर्व भूतसमूहाचा
 व शब्दादि पांच विषयांचे ग्रहण करणाऱ्या इंद्रियांचा निग्रह करून ब्रह्मचर्याने रहावे.
 याच्यापेक्षा अधिक श्रेष्ठ तप कोणते आहे ? ३१—४०. संन्याशास अवश्य असलेल्या
 ध्यानयोगावांचून नुस्ते मुंडन करणे, संकल्पावाचून ब्रतानुष्ठान करणे व अध्ययनादि
 ब्रह्मचर्यावाचून ब्रह्मचारी धर्माचे आविष्करण करणे या तिन्ही कृत्यांस दंभ हे नांव आहे.
 ज्यावेळीं ब्रह्मदेवाने ही सनत्कुमारादि मानसी प्रजा उत्पन्न केली तेव्हा स्त्रिया कोठे होत्या,
 त्यांच्याशी पुरुषांचा संयोग कोठे होत होता व पिताची ही कामातुरता कोठे होती ?
 ज्याचे अमित माहात्म्य आहे अशा तुम्हांमध्ये जर तपाचे वीर्य असेल तर प्रजापतीप्रमाणे
 कर्म करून मानस पुत्र निर्माण करा. तपस्वी पुरुषाने मनाने निर्माण केलेल्या योनी
 (पुत्रोत्पत्तिस्थाना) मध्ये गर्भाधान करावे. स्त्रीसंयोग अथवा वीर्यपात हे तपस्व्यांकरितां
 ब्रत सांगितलेले नाही. तुम्ही सत्पुरुषांनी निर्भयपणे जे हे धमअर्थशून्य तत्त्व मूजपुढे
 सांगितलेले ते अत्यंत असत्पुरुषांनीच सांगितले असे मला भासते. हा पहा मी आतां
 रवसंकल्पासिद्ध असे दुसरे उत्पत्तिस्थान निर्माण करून स्त्रीसंयोगावांचूनच ज्याचा अंत-
 रात्मा झीत आहे असा पुत्र उत्पन्न करितो. माझा आत्मा अशाचरीतीने या वन्द-
 विधीने प्रजेस जाळीत असलेल्याप्रमाणे दुसऱ्या आत्म्यास उत्पन्न करील. (असे

णिम् ४८ तस्योरुं सहसा भित्त्वा ज्वालामाली निरिन्धनः । जगतो निधनाकांक्षी पुत्रोऽग्निः
समपद्यत ४९ ऊर्वस्योरुविनिर्भिय और्वोनामान्तकोऽनलः । दिधक्षन्निव लोकांस्त्रीन् जज्ञे
परमकोपनः ५० उत्पन्नमात्रश्चोवाच पितरं दीप्तया गिरा । क्षुधा मै बाधते तात जगद्भक्षे
त्यजस्व माम् ५१ त्रिदिवारोहिभिर्ज्वालैर्जुभ्रमाणो दिशो दश । निर्दहन्निव भूतानि ववृथे
सोन्तकोऽनलः ५२ एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा सर्वलोकपतिः प्रभुः । आजगाम मुनिर्यत्र व्यसृज-
त्युत्रमुत्तमम् ५३ स ददर्शोरुभूर्वस्य दीप्यमानं सुताग्निना । और्वकोपाग्निसंतमात्तल्लोकांश्च
ऋषिभिः सह ५४ तमुवाच ततो ब्रह्मा मुनिभूर्वे सभाजयन् । धार्यतां पुत्रजं तेजो लोकानां
हितकाम्यया ५५ अस्यापत्यस्य ते विप्र करिष्ये साह्यमुत्तमम् । वासं चास्ये प्रदास्यामि
प्राशनं चामृतोपमम् । तथ्यमेतन्मम वचः शृणु त्वं वदतां वरः ५६ ऊर्व उवाच ॥ धन्योऽस्म्य-
नुगृहीतोऽस्मि यन्मेऽद्य भगवन् शिशोः । मतिमेतां ददातीह परमानुग्रहाय वै ५७ प्रभाव-
काले संश्रामे कांक्षितव्ये समागमे । भगवंस्तर्पितः पुत्रः कैर्हव्यैः प्राप्स्यते सुखम् ५८ कुत्र
चास्य निवासो वै भोजनं च किमात्मकम् । विधास्यति भवानस्य वीर्यतुल्यं सहोऽसः ५९
ब्रह्मोवाच । वडवामुखेऽस्य वसतिः समुद्रास्ये भविष्यति । ममयोनिर्जलं विश्व तच्च तोय-
मयं वपुः ६० तद्धविस्तव पुत्रस्य विसृजाम्यालयं तु तत् । तत्रोद्येमास्तां निद्यतः पिबन्वारि-

बोलून) तपानें युक्त असलेल्या ऊर्व मुनीने आपली मांडी अर्घांत खुपसून त्या पुत्रोत्प-
त्तीस कारण होणाऱ्या अरणीचें एका दर्भानें मथन केलें. तेव्हां एकाएकीं त्याची ती मांडी
फोडून इंधनावांचून ज्यास ज्वालांची माला आहे असा जगास जाळण्याची इच्छा कर-
णारा अग्नि-पुत्र उत्पन्न झाला. सारांश याप्रमाणें ऊर्वाची मांडी फोडून जणुं काय त्रिभु-
वनास जाळीत असल्यासारखा और्वनामक अति कोपयुक्त व अंतक अग्नि उत्पन्न
झाला ४१-५०. उत्पन्न होतांच तो दीप्त वाणीनें पित्यास ह्मणाला, ' बाबा, मला क्षुधा
फार पीडा देत आहे. मला सोड. मला जग भक्षण करूं दे. ' असें बोलून स्वर्गास जाऊन
पांचणाऱ्या ज्वालांच्या योगानें दश दिशांत पसरणारा तो अंतकाग्नि सर्व भूतांस जाळीत
असल्याप्रमाणें वाढला. इतक्यांत ऊर्वमुनीनें जेथें त्या पुत्रास निर्माण केलें होतें तेथें सर्व
लोकपति प्रभु ब्रह्मा आला. त्यानें, पुत्राग्नीनें देदीप्यमान झालेली ऊर्वाची
ऊरु (मांडी) व ऋषींसह और्वाच्या कोपाग्नीनें संतप्त झालेले लोक यांस पाहिलें.
व ऊर्व मुनीची स्तुति करीत तो ब्रह्मा त्यास ह्मणाला. ' हे मुने, लोकांचें हित
करण्याच्या इच्छेनें तूं हें पुत्रजतेज धारण कर. या तुझ्या अपत्यास मी उत्तमप्रकारें सहाय
करीन. यास रहाण्याकरितां चांगलें स्थान व अमृतासारखें प्राशन मी देईन. हे वक्त्यांतील
श्रेष्ठा, हें माझें तथ्य वचन तूं ऐक. ' त्यावर ऊर्व ह्मणाला " ज्या अर्थीं माझ्या बालका-
वर अनुग्रह करण्याकरितां तूं असें सांगत आहेस त्याअर्थीं मीं आज धन्य आहे. हे भग-
वन्, मजवर हा मोठाच अनुग्रह झाला. यौवनकाल प्राप्त झाला असतां व अन्नाच्या समा-
गमाची प्रतीक्षा करण्याचा प्रसंग आला असतां, हे भगवन्, तूं पुत्रास तृप्त केलेंस. असें
सुख कोणत्या हव्यांनीं प्राप्त होणार आहे ? आपण याला रहाण्याकरितां कोणतें स्थान
देणार व या महाबलाढ्य पुत्राच्या वीर्यास शोभेल असें याचें भक्ष्य आपण कोणतें ठरवि-
णार ५१-५९. ब्रह्माः— घोडीच्या तोंडासारख्या समुद्राच्या तोंडांत याची वसति होईल.
हे ब्राह्मणा, माझें उत्पत्तिस्थान जल आहे. याच्या त्या वसतिस्थानाचाही जलमय आकार

मयं हविः ६१ ततो युगान्ते भूतानामेव चाहं च सुव्रत । सहितौ विचरिष्यावो लोकानिति
 पुनः पुनः ६२ एषोऽग्निरन्तकाले तु सलिलाशी मया कृतः । दहनः सर्वभूतानां सदेवासु-
 ररक्षसाम् ६३ एवमस्त्विति सोप्यग्निः संबृतज्वालमण्डलः । प्रविवेशार्णवमुखं निःक्षिप्य
 पितरि प्रभाम् ६४ प्रतियातस्ततो ब्रह्मा ते च सर्वे महर्षयः । और्वह्याग्नेः प्रभावज्ञाः स्वां
 स्वां गतिमुपाश्रिताः ६५ हिरण्यकशिपुदृष्ट्वा तदद्भुतमपूजयत् । ऊर्ध्वं प्रणतसर्वांगो वाक्यं
 चेदमुवाच ह ६६ भगवन्नद्भुतमिदं निवृत्तं लोकसाक्षिकम् । तपसा ते मुनिश्रेष्ठ परितुष्टः पिता-
 महः ६७ अहं तु तव पुत्रस्य तव चैव महाव्रत । भृत्य इत्यवगन्तव्यः श्लाघ्योऽस्मि यदि
 कर्मणा ६८ तन्मां पश्य समापन्नं तत्रैवाराधनेरतम् । यदि सीदे मुनिश्रेष्ठ तवैव स्यात्परा-
 जयः ६९ ऊर्ध्व उवाच ॥ धन्योऽस्म्यक्षुग्ृहीतोऽस्मि यस्य तेऽङ्गं गुरुर्धतः । नास्ति ते तपसाऽनेन
 भयमयेह सुव्रत ७० इमां च मायां गृह्णाष्व मम पुत्रेण निमित्तात् । निरिधनामग्निमयीं
 दुःस्पर्शां पावकेरपि ७१ एषा ते स्वस्य वंशस्य वशभारिधिनिग्रहे । रक्षिष्यत्यात्मपक्षं
 स परांश्च प्रहरिष्यति ७२ एवमस्त्विति तां गृह्य प्रणम्य मुनिपुंगवम् । जगाम त्रिदिवं हृष्टः
 कृतार्थो दानवेश्वरः ७३ वरुण उवाच ॥ शैषा बुविषहामाया देवैरपि दुरासदा । और्वेण
 निर्मिता पूर्वं पावकेनोर्वसुसुना ७४ तस्मिंस्तु व्युत्थिते दैत्ये विर्वीर्यैषा न संशयः । शापो

आहे. यास्तव तुझ्या पुत्राचें तें जलच भक्ष्य होईल. याच्या करितां मी तें आपलें स्थान सोडतों. आतां यापुढें यानें जलमय हवि पीत तेथें नियत होऊन रहावें. पुढें भूतांचा युगांतसमय आला असतां, हे उत्तम व्रतसंपन्न ब्राह्मणा, हा व मी असे दोघे बरोबर या लोकांत वारंवार संचार करूं. मी या अग्नीस अंतकालीं जलभक्षक केलें आहे. देव, असुर, राक्षस यांसह सर्व भूतांचा हा दहन (जाळणारा) आहे. तें ऐकून ज्वालामंडलानें व्याप्त असलेला तो अग्निही “ एवमस्तु ” (बरं आहे) असें ह्मणून व पित्याचे ठायीं स्वप्रभेचा निःक्षेप करून समुद्रमुखांत प्रविष्ट झाला. त्यानंतर ब्रम्हदेव व ते सर्व महर्षी तेथून परतले व और्व अग्नीचा प्रभाव जाणणारे असे ते आपल्या स्थानीं जाऊन राहिले ६०-६५. तें अद्भुत कर्म पाहून हिरण्यकशिपूनें ऊर्वाची पूजा केली. त्यास दंडवत प्रणाम केला. व असें ह्मटलें “ भगवन्, लोकांसमक्ष तूं हे अद्भुत कर्म करून दाखविलेंस. हे मुनिश्रेष्ठा, तुझ्या तपानें पितामह अत्यंत संतुष्ट झाला. हे महाव्रता, मी जर कर्माच्या योगानें श्लाघ्य असेन तर मी तुझा व तुझ्या पुत्राचा सेवक आहे असें जाण. हे मुनिश्रेष्ठ, तुझ्याच आराधनेमध्ये रत असलेला हा मी तुला शरण आलों आहे असें समज. व आतां यापुढें मला जर दुःख झालें तर तां तुझाच पराजय होय ” ६६-६९. ऊर्ध्वः- तूं मला आपला गुरु मानल्यामुळें मी धन्य व तुजकडून अनुगृहीत झालों आहे. हे सुव्रता, या तपाच्या योगानें यावेळीं तुला मुळींच भय नाहीं. माझ्या पुत्रानें उत्पन्न केलेली इंधनरहित अग्निमयी व इतर अग्नीकडूनही दुःस्पर्श अशी ही माया तूं घे. शत्रूचा निग्रह करण्याचा प्रसंग येईल तेव्हां ही तुझ्या वंशाच्या अधीन राहील. व तो तुझा वंशज आपल्या पक्षाचें रक्षण करून शत्रूंंस मारील ७०-७२. त्यावर बरें आहे, असें ह्मणून, त्या मायेचें ग्रहण करून व मुनिश्रेष्ठास प्रणाम करून आनंदित व कृतार्थ झालेला तो दानवेश्वर स्वर्गास गेला. वरुण ह्मणतो, इंद्रा, ती ही पूर्वी ऊर्ध्व-पुत्र और्व अग्नीनें निर्मिलेली व देवांसही अत्यंत असह्य असलेली माया आहे. पण तो हिर-

ह्यस्याः पुरा दत्तः सृष्टा येनैव तेजसा ७५ यथेषा प्रतिहन्तव्या कर्तव्यो भगवान् सुखी ।
दीयतां मे सखा शक्र तोययोनिर्निशाकरः ७६ तेनाहं सह संगम्य यादोभिश्च ससावृतः ।
मायामेतां हनिष्यामि त्वत्प्रसादात्क लंशयः ७७ [२७१५] इति श्रीमहाभारते खिलेषु
हरिवंश० और्वाग्निसंभवो नाम पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ एवमस्त्विति संहृष्टः शक्रश्चिदशवर्धनः । संदिदेशाग्रतः सोमं
युद्धाय शिशिरायुधम् १ शक्र उवाच ॥ गच्छ सोम सहायत्वं कुरु पाशधरस्य वै । अमु-
राणां विनाशाय जयाय च दिवोकसाम् २ त्वमप्रतिमवीर्यश्च ज्योतिषां चेश्वरेश्वरः ।
त्वन्मयं सर्वलोकानां रसं रसविदो विदुः ३ क्षयवृद्धी तलाव्यक्ते सागरस्थेव मण्डले । परि-
वर्तस्यहोरात्रं कालं जगति योजयन् ४ लोकच्छायामयं लक्ष्म तवांके शशसंज्ञितम् । न
विदुः सोम देवारत्वां ये च नक्षत्रयोगिनः ५ त्वमादित्यपथादूर्ध्वं ज्योतिषां चोपरि स्थितः ।
तनश्चोत्सार्य वपुषा भासयस्यखिलं जगत् ६ श्वेतभानुर्हिमतनुज्योतिषामधिपः शशी ।
अब्दकृत्कालयोगात्मा इज्यो यज्ञरसोऽव्ययः ७ ओषधीशः क्रियायोनिर्भोयोनिरनुष्णभाक् ।
शीतांशुरमृताधारश्चपलः श्वेतवाहनः ८ त्वं कान्तिः कान्तवपुषां त्वं सोमः सोमवृत्तिनाम् ।

प्यकशीपु दैत्य मेल्यावर ही निर्वीर्य झाली. कारण ज्याने आपल्या तेजाने हिला उत्पन्न केले
त्यानेच ' तूं जीवंत असशील तोपर्यंतच ही वीर्यवती राहिल. तुझ्या मार्गे हिचे वीर्य नष्ट
होईल ' असा पूर्वी शाप दिला आहे. यास्तव हिला जर निर्वीर्य करून सोडावयाचें
व तुला सुखी करावयाचें असेल तर हे इंद्रा, जल हीच ज्याची योनि आहे अशा चंद्रास
मार्गे सहाय करावयास दे. त्याच्या सहवर्तमान मी जलजंतूनां युक्त होत्साता तुझ्या कृपेने
या मायेस नष्ट करून सोडीन, यांत कांहीं संशय नाही ७३-७७. इति श्रीम० खि०
हरिवं. और्वाग्निसंभवनामक पंचेचाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ४५. ॥

वैशंपायनः— तेव्हां स्वर्गाची वृद्धि करणारा व अतिशय आनंदित झालेला इंद्र, वरें
आहे, असें ह्मणून पुढें असलेल्या शिशिरायुध (शीत हेंच ज्याचें आयुध आहे) चंद्रास
युद्धाची आज्ञा देता झाला. शक्रः--वा सोमा, तूं देवांच्या विजयाकरितां व असुरांच्या
दिनाशा करितां या पाशधर वरुणास सहाय कर. (त्याचा सहायकारी हो.) तुझे वीर्य
अप्रतिम आहे. तूं ज्योतींच्या ईश्वराचाही ईश्वर आहेस. रसवेत्ते सर्व लोकांचा रस
त्वन्मय आहे असें जाणतात. सागरप्रमाणें तुझ्या मंडलांतील क्षय व वृद्धि अव्यक्त अस-
तात. जगामध्ये कालाची योजना करणारा तूं अहोरात्रीचें परिवर्तन करवितोस. तुझ्या
अंकप्रदेशीं शशसंज्ञक लोकच्छायामय चिन्ह आहे. (ज्याप्रमाणें आरशापर्यंत जाऊन
पांचलेलें नेत्ररश्मी परत फिरून बाहेरील आपलेंच तोंड आरशांत असल्याप्रमाणें पहातात,
त्याप्रमाणें चंद्रमंडलापर्यंत जाऊन परत फिरलेले नेत्रकिरण दूरत्वदांपामुळें अव्यक्तरूप
पृथ्वीसच जणुं काय चंद्रमंडलगत पहातात. व तेंच त्याचें लांछन होय). हे सोमा,
देव तुला जाणत नाहीत व नक्षत्रयोगी ज्योतिषीही तुला जाणत नाहीत. तूं आदित्य-
मार्गाच्यावर व सर्व ज्योतींच्यावर स्थित आहेस. तूं स्वशरीरानें अंधःकायास हटवून सर्व
जगास प्रकाशित करित असतोस. ज्याचे किरण श्वेत आहेत व तनु हिमरूप आहे, असा
तूं ज्योतींचा अधिप शशी आहेस. तूं वर्ष करणारा, कालयोगात्मा, पूज्य व अव्यय
यज्ञरस आहेस. तुला ओषधीश, क्रियायोनि, जलयोनि, अनुष्णभाक्, शीतांशु, अमृताधार,

सौम्यस्त्वं सर्वभूतानां तिमिरघ्नस्त्वमृक्षराट् १ तद्दृच्छ त्वं सहानेन वरुणेन वरूथिना । शमय-
 स्यासुरीं मायां यया दह्याम संगरे १० सोम उवाच ॥ यन्मां वदसि युद्धार्थं देवराज जग-
 त्यते । एष वर्षाभिः शिशिरं दैत्यमायापकर्षणम् ११ एतान्मच्छीतनिर्दग्धान् पश्यत्वं हिमवेष्टि-
 ताद् । विनायान्द्रिमदांश्चैव दानवांस्त्वं महामृधे १२ वैशंपायन उवाच ॥ ततो हिमकरो-
 त्सृष्टाः सन्नाष्या हिमवृष्टयः । वेष्टयन्ति स्म तान्वोरान्मदैत्यान्मेघगणा इव १३ तौ पाशशु-
 क्लांशुधरौ वरुणेन्दू संहारणे । जघ्नतुर्हिमपातैश्च पाशघातैश्च दानवान् १४ द्वावंबुनाथौ
 समरे तौ पाशहिमयोधिना । मृधे चेतुरंभोभिः क्षुब्धाविवमहार्णवौ १५ ताभ्यामाप्लावितं
 सैन्यं तद्दानवमदृश्यत । जगत्संवर्तकांभोदैः प्रवृष्टैरिव संवृतम् १६ ताबुधतांशुपाशौ द्वौ
 शशांशुवरुणौ रणे । शमयाभासतुर्मायां देवी दैतेयनिर्मिताम् १७ शीतांशुजलानिर्दग्धाः
 पाशैश्च पसिता रणे । न शक्नुश्चलितुं दैत्या विशिरस्का इवाग्नयः १८ शीतांशुनिहतास्ते तु
 पेतुर्दैत्या हिनादिताः । हिमनाशुत्सर्वांगा निरूपमाण इवाग्नयः १९ तेषां तु दिवि दैत्यानां
 विपरीतप्रभाणि च । विमानानि विचित्राणि निपतन्त्युत्पतन्ति च २० तान्पाशहस्तग्रथि-
 तांश्च्छादितान् हिमरश्मिना । मयो ददर्श मायां वै दानवान्दिवि दानवः २१ साशिलाजाल-

चणल, व श्वेतबाहन असें म्हणतात. रमणीय शरीरानें युक्त असलेल्या पुरुषांची तूं कांति
 आहेस. सोमावर उषत्रीविक्रा करणाऱ्या देवांचा तूं सोम आहेस. सर्व भूतांस तूं सौम्य
 आहेस (तुझे दर्शन सर्वांस प्रिय वाटतें). तूं अंधकाराचा नाश करणारा नक्षत्रराज
 आहेस. यास्तव सेनायुक्त असलेल्या या वरुणाबरोबर तूं जा. व जिच्या योगानें आह्मी
 युद्धांत जळत आहों त्या आसुरी मायेस नाहीशी कर १-१०. सोमः—हे जगत्यते देव-
 राज, तूं मला युद्धाकरितां प्रेरणा करित आहेस. यास्तव मी आतां दैत्यांची माया
 नाहीशी करणाऱ्या शिशिराचा वर्षाव करितों. आतां तूं हिमानें परिवेष्टित झालेल्या व
 त्यामुळेच माझ्या शीतानें जळलेल्या यांस पहा. या मोठ्या संग्रामांत तूं आतांच हे सर्व
 दानव मान व मदरहित झाले आहेत असें पहा ११, १२. वैशंपायनः—त्यानंतर चंद्रानें
 वाष्पासह हिमवर्षाव केले. त्या वर्षावांनीं, त्या मेघगणासारख्या घोर राक्षसांस वेष्टिलें.
 पाश व शुक्ल किरण यांस धारण करणारे ते दोघे वरुण व चंद्र त्या महारणांत पाशांचे
 आघात व हिमपात यांच्या योगानें दानवांस मारूं लागले. पाश व हिम यांच्या योगानें
 युद्ध करणारे ते दोघे जलाचे स्वामी जलाच्या द्वारां क्षुब्ध झालेल्या दोन समुद्राप्रमाणें
 रणांत संचार करूं लागले. त्यांनीं बुडवून सोडलेलें तें दानवांचें सैन्य जगत्प्रलयकालच्या
 मेघांनीं वर्षाव करून आच्छादित केल्याप्रमाणें दिसूं लागलें. पाश व शीत किरण हींच
 आयुधें ज्यांनीं उठाविलीं आहेत अशा त्या दोघां देवांनीं रणांत दैत्यांनीं निर्मिलेल्या मायेस
 नाहीसें केलें. शीतांशु (चंद्रा) च्या जलानें अत्यंत पीडिलेले व वरुणाच्या पाशांनीं बद्ध झालेले
 दैत्य, शिखररहित पर्वतांप्रमाणें हालचाल करण्यासही समर्थ झाले नाहीत. शीत किरणांचा
 ज्यांच्यावर वर्षाव झाला आहे असे हिमानें पीडित झालेले ते दैत्य, सर्वांग हिमाच्छादित
 झाल्याकारणानें, उष्णतारहित अग्नीप्रमाणें होऊन गेले. अंतरिक्षांत त्या दैत्यांचीं विचित्र
 विमानें विपरीत प्रभांनीं युक्त होऊन इतस्ततः झोके घेऊं लागलीं १३—२०. असो; इत-
 क्यांत मयदानवानें, दानव अंतरिक्षांत वरुणाच्या पाशानें बद्ध व चंद्राच्या शीतानें
 पीडित झाले आहेत व और्वाची माया नष्ट झाली आहे असें पाहिलें व तत्काल त्या

विततां गण्डशैलाट्टहासिनीम् । पादयोत्कटकूटाग्रां कन्दराकीर्णकाननाम् २२ सिंहव्याघ्रगजा-
 कीर्णां नदन्तीमिव यूथपैः । ईहामृगगणाकीर्णां पवनाघूर्णितद्रुमाम् २३ निर्मितां स्वेन पुत्रेण
 क्रौञ्चेन दिवि कामगाम् । प्रमृतां पार्वतीं मायां ससृजे दानवोत्तमः २४ साश्मशब्दैः शिला-
 वर्षैः संपतद्भिश्च पादपैः । निजघ्ने देवसंघांस्तान् दानवांश्चाप्यजिवियत् २५ नैशाकरी
 वारुणी च सायेन्तर्दधतस्ततः । अश्मभिश्चायसघनैः किरन्देवगणान् रणे २६ साश्मसंघात-
 विषमा द्रुमपर्वतसंकटा । अभवद्द्वोरसंचारा पृथिवी पर्वतैरिव २७ नाना हतोश्मभिः कश्चि-
 च्छिलाभिश्चाथ ताडितः । नानिरुद्धो द्रुमगणैर्देवो दृश्येत संयुगे २८ तदपभ्रष्टधनुषं भग्नप्रह-
 रणाविलम्बम् । निःप्रयत्नं सुरानीकं वर्जयित्वा गदाधरम् २९ स हि युद्धगतः श्रीमानीशो न
 श्म व्यकंपत । सहिष्णुत्वाज्जगत्स्वामी न चुक्रोध गदाधरः ३० कालज्ञः कालमेघाभः समैक्ष-
 त्कालमाहवे । देवालुरत्रिमदं स द्रष्टुकामो जनार्दनः ३१ ततो भगवतादिष्टौ रणे
 पावकमारुतौ । शमनार्थं प्रवृद्धाया मायाया मयसृष्टया ३२ ततः प्रवृद्धावन्योन्यं प्रहृष्टी
 ज्वालदाहिनौ । चोदितौ विष्णुवाक्येन तां मायां व्यपकर्षताम् ३३ ताभ्यामुद्भ्रान्तवेगाभ्यां
 प्रवृद्धाभ्यां महाहवे । दग्धा सा पार्वती माया भस्मीभूता ननाश ह ३४ सोऽनिलोऽनलसं-

दानवोत्तमाने त्याच्या क्रौंचपुत्राने निर्मिलेली विस्तृत पार्वतीमाया उपयोगांत आणिली. ती अंतरिक्षांत वाटेल तेथे जाणारी होती. शिलासमूहाने व्याप्त होती; मोठमोठ्या शिलांच्या ओट्यांस हसणारी होती. (ह्म० त्यांहून दृढ होती) तिच्या कड्यांचे अग्रभाग वृक्षांनी उत्कट झाले होते. तिच्यावरील अरण्ये दग्यांनी व्याप्त होती. सिंह, व्याघ्र व गज यांनी ती पर्वतांची माया भरलेली होती. ती जणुं काय यूथपांनी गजबजून गेली होती. लांडग्यांचा तर तिच्यामध्ये मोठाच सुळसुळाट माजला होता. व वायूने तिच्यामधील वृक्षांस गरगर फिरविण्याचा सपाटा चालविला होता. त्या मायेने दगडांचे भयंकर शब्द, शिलांचे वर्षाव व भराभर मोडून पडणारे वृक्ष यांच्या योगाने देवसंघांस मारिले व राक्षसांस उठविले. त्या मायेच्या योगाने चंद्राची व वरुणाची माया प्रतिबद्ध झाली. रणांगणांत देवगणावर लोखंडाच्या घणासारखे दगडांचे प्रहार होऊं लागले. पाषाणसमूहाच्या योगाने विषम (उंच सखल) व वृक्ष आणि पर्वत यांनी व्याप्त असलेली पृथिवी जणुं काय पर्वतमय झाल्यामुळे घोर संचारा (ह्म. जिच्या मधील संचार भयंकर आहे अशी) झाली. त्यावेळीं संग्रामामध्ये पाषाणाचा प्रहार न झालेला, शिलांच्या योगाने व्याकुळ न झालेला व वृक्षांच्या योगाने प्रतिबद्ध न झालेला असा एकही देव नव्हता. देवसेनेतील एका गदाधरास सोडून बाकीच्या प्रत्येकांचे धनुष्य हातांतून गळून पडले व आयुध तुटून निरुपयोगी झाले. त्यामुळे ते सर्व देवसैन्य प्रयत्नशून्य झाले. तो श्रीमान् ईश्वर गदाधर युद्धांत मुळींच डगमगला नाही. सहिष्णुत्वामुळे त्या जगन्नायकाने क्रोधही केला नाही २१-३०. देव व असुर यांचा संग्राम पहाण्याची इच्छा करणारा तो कालज्ञ, नील मेघश्याम जनार्दन युद्धांत योग्य कालाची वाट पाहू लागला. मयाने उत्पन्न केलेल्या व अत्यंत वृद्धि पावलेल्या मायेच्या शमनार्थ रणांत भगवानाने अग्नि व वायु यांस आज्ञा केली. तेव्हां विष्णुवाक्याने प्रेरित व त्यामुळेच हर्षयुक्त झालेले अग्निवायू एकमेकांच्या सहाय्याने अतिशय वाढले. व त्या दोघांनी त्या मायेस क्षीण करून सोडिले. अत्रंस गरगर फिरविण्याइतका ज्यांचा वेग वाढला आहे असे ते वृद्धि पावलेले दोघे देव

युक्तः सोऽनलश्चानिलाकुलः । दैत्यसेनां ददहत्तुर्युगांत इव मूर्च्छितौ ३५ वायुः प्रधावित-
स्तत्र पश्चादग्निश्च मारुतात् । चेरतुर्दानवानिके ऋडन्तावनलानिलौ ३६ भस्मावयवभूनेषु
प्रपतन्सूत्पतत्सु च । दानवानां विमानेषु कृतकर्मणि पावके ३७ वातस्कन्धापविद्धेषु विमानेषु
समंततः । मायाबन्धेविनिर्वृत्ते स्तूयमाने गदाधरे ३८ निष्प्रयत्नेषु दैत्येषु त्रैलोक्ये मुक्तबन्धने ।
संप्रहृष्टेषु देवेषु साधुसाध्विति सर्वशः ३९ जये दशशताक्षस्य मयस्य च पराजये । दिक्षु
सर्वासु शुद्धासु प्रवृत्ते धर्मसंस्तरे ४० अपावृत्ते चन्द्रपथे अयनस्थे दिवाकरे । प्रकृतिस्थेषु
लोकेषु नृषु चारित्रबन्धुषु ४१ अभिन्नबंधने मृत्यौ हूयमाने हुताशने । यज्ञभागिषु देवेषु
स्वर्गार्थं दर्शयत्सु च ४२ लोकपालेषु सर्वेषु दिक्षु संयानवर्तिषु । भावे तपसि शुद्धानाम-
भावे दुष्टकर्मिणां ४३ देवपक्षे प्रभुदिते दैत्यपक्षे विषीदति । त्रिपादविग्रहे धर्मे अधर्मे
पादविग्रहे ४४ अपावृत्ते महाद्वारे वर्तमाने च सत्पथे । स्वधर्मस्थेषु वर्णेषु लोकेऽस्मिन्नाश्र-
मेषु च ४५ प्रजारक्षणयुक्तेषु आजमानेषु राजसु । गीयमानासु गाथासु देवसंस्तवनादिषु ४६
प्रशान्तकलुषे लोके शान्ते तपसि दारुणे । अग्निमारुतयोस्तास्मिन् वृत्ते संग्रामकर्मणि ।
तन्मया विमला लोकास्ताभ्यां जयकृताप्रियाः ४ पूर्वदेवभयं श्रुत्वा मारुतांशिकृतं महत ।

त्या महा संग्रामांत त्या पार्वती मायेस जाळून टाकिते झाले. शेवटीं भस्मीभूत झालेली ती
माया नाहीशी झाली. प्रलयकालाप्रमाणे वाढलेल्या वायुयुक्त अग्नीने व अग्नियुक्त वायूने
क्षुब्ध होऊन दैत्यसैन्यास जाळून सोडले. एकदां वायु अग्नीच्या मागून पळत जाई व एकदां
अग्नि वायूच्या पाठोपाठ धांवे. सारांश, जणुं काय खेळत असल्याप्रमाणेच ते अनिल
व अनल दानवसैन्यांत संचार करूं लागले. दानवांचीं विमाने भस्मभूत होऊन इतस्ततः
उडून जाऊं लागलीं असतां अग्नि कृतकृत्य झाला. येणेंप्रमाणें विमानें सर्व वाजूनीं
वायूच्या प्रवाहादि स्कंधांत जाऊन पडलीं असतां व मायाबंध निवृत्त झाला असतां गदाधर
वायु व अग्नि यांची स्तुति करूं लागला. दैत्य प्रयत्नशून्य झाले. त्रैलोक्य बंधनांतून
मुक्त झाले. साधु, साधु (वाहवा, वाहवा, शाबास,) असें ह्मणून सर्व देव आनंदित
झाले. सहस्रनयनाचा जय झाला व मयाचा पराभव झाला. सर्व दिशा शुद्ध झाल्या.
धर्माचरणाची तयारी झाली. ३१—४०. चंद्राचा मार्ग मोकळा झाला. सूर्य आपल्या
अयनांत स्थित झाला. लोक स्वप्रकृतीमध्ये स्थित झाले. पुरुषांस सदाचार आवडूं लागला.
मृत्यूची मर्यादा नियत झाली. अग्नीमध्ये हवन करूं लागले. देवांस यज्ञभाग मिळूं
लागले. स्वर्गरूपी पुरुषार्थ स्पष्ट दिसूं लागला. सर्व लोकपाल आपापल्या दिशेंत निर्भयपणें
संचार करूं लागले. तपाच्या योगानें शुद्ध झालेल्या लोकांचा अभ्युदय झाला व पाप-
कर्मी पुरुषांचा क्षय झाला. देवपक्ष आनंदित झाला व दैत्यपक्ष लिन्न झाला. धर्म त्रिपा-
दयुक्त शरीरसंपन्न झाला व अधर्माचें शरीर एकपाद झालें. सन्मार्गाचें महाद्वार उघडलें
व सर्व लोक सन्मार्गानें जाऊं लागले. या मनुष्य लोकांतील सर्व वर्ण व आश्रम स्वध-
र्मामध्ये स्थित झाले. राजे प्रजारक्षणामध्ये दक्ष व त्यामुळेच देदीप्यमान झाले. लोक
देवसंस्तवनादि गाथा गाऊं लागले. लोकांचें पाप शांत झालें. घोर तप करण्याचें कारण
उरलें नाही. सारांश, अग्नि व वायु यांचें तें संग्रामकर्म झालें असतां सर्व लोक अग्निमारुत-
प्रधान (तत्परायण) झाले. त्या दोघां देवांनीं जयाच्या योगानें ज्यांचें प्रिय केलें
आहे असे ते विमल झाले. पण इतक्यांत वायु व अग्नि यांच्या पराक्रमामुळे दैत्यांवर

कालनेभिरिति ख्यातो दानवः प्रत्यदृश्यत ४८ भास्कराकारमुकुटः शिंजिताभरणाङ्गदः ।
मन्दराचलसंकाशो महारजतसंवृतः ४९ शतमहरणोदग्रः शतबाहुः शताननः । शतशीर्षा स्थितः
श्रीमाञ्छतशंग इवाचलः ५० लक्षे महति संवृद्धो हिमान्त इव पावकः ५१ धूम्रकेशो
हरिद्रमश्रुर्दंष्ट्रालौष्ठपुटाननः । त्रैलोक्यांतरविस्तारी धारयन् विपुलं वपुः ५२ बाहुभिस्तुल-
यन् व्योम क्षिपन् पद्भ्यां महीधरान् । ईरयन्मुखनिः श्वासैर्दृष्टिमन्तो बलाशकात् ५३
तिर्यगायतरकाक्षं मन्दरोदग्रवर्चसम् । दिग्धन्तमिवायान्तं सर्वान्देवगणान्पृथे ५४ तजय-
न्त सुरगणांश्च्छादयन्तंदिशोदश । संवर्तकाले क्षुधितं दृप्तं मृत्युमिवोत्थितम् ५५ स्तुतलनो-
च्छायवता विपुलांगुलिपर्वणा । माल्याभरणपूर्णेन किञ्चिच्चलितवर्मणा ५६ उच्छ्रितेनाग्रह-
स्तेन दक्षिणेन वपुष्मता । दानवान्देवनिहतालुत्तिष्ठध्दमितिश्रवन् ५७ तं कालनेभिं समो-
द्विषतां कालसन्निभम् । वीक्षन्ति स्म सुराः सर्वे भयविह्वललोचनाः ५८ तं स्म वीक्षन्ति
भूतानि क्रमन्तं कालनेभिनम् । त्रिविक्रमं विक्रमन्तं नारायणमिवापरञ्च ५९ साञ्छ्रयन्
प्रथमं पादं मारुताघृणितांबरः । प्राक्रामदसुगो युद्धे आसयन् सर्वदेवताः ६० स मयेनासु-
रेन्द्रेण परिष्वक्तः क्रमन् रणे । कालनेभिर्वभो दैत्यः सविष्णुरिदं मन्दरः ६१ अथ धिव्यधिर

ओढवलेला तो भयंकर प्रसंग ऐकून कालनेमी या नावानें प्रसिद्ध असलेला दानव.
पुढें सरसावला. त्याचा मुकुट भास्कराकार होत. त्याचीं बाहुभूषणें छुम छुम ध्वानि.
करणान्या आभरणांनीं युक्त होतीं. सुवर्गांनीं आवृत असलेल्या मंदराचलासारिखा
त्याचा देह होता. शत बाहु, शत मुखें, शत मस्तकें व शत आयुधें यांनीं भयंकर
झालेला तो श्रीमान् दानव शंभर शिखरांनीं युक्त असलेल्या पर्तिप्रमाणें स्थित
होता ४१-५०. तो ग्रीष्मऋतूंत मोठ्या वनांत वाढलेल्या अग्नीप्रमाणें दिसत होता.
त्याचे केंस धूम्रवर्ण होते. श्मश्रु हरिद्वर्ण होती. दाढा ओठांच्या बाहेर आल्यामुळें मुख
विक्राळ दिसत होतें. त्रैलोक्यास भरून सोडणारें विस्तृत व विपुल शरीर त्यानें धारण
केलें होतें. तो जणुं काय आपल्या बाहुंनीं आकाशास तोलून घरीत होता. पायांनीं
पर्वतास फेंकीत होता. वृष्टि करणाऱ्या मेघांस श्वासवायू उडवीत होता. त्याचे नेत्र
गरगरीत, दीर्घ व रक्तवर्ण होते. मंदराप्रमाणें त्याचें तेज अतिशय उत्कृष्ट होतें. समरांगणांत
येतायेतांनाच तो जणुं काय सर्व देवगणांस जाळीत होता, सुरगणांस भिववीत होता,
दशदिशांस आच्छादित करून सोडीत होता. प्रलयकाळीं उठलेल्या क्षुब्ध व दर्पयुक्त
मृत्युप्रमाणेंच तो दिसत होता. ज्याला चांगला तळ आहे, ज्याच्या अंगुलींचीं पर्वें (पेरें)
विपुल आहेत, जो माळा व आभरणें यांनीं पूर्ण आहे, व ज्यानें कवच थोडेभें हालविलें
आहे, अशा उंच उचललेल्या व सुंदर आकारयुक्त दक्षिण अग्रहस्तानें तो देवांनीं व्याकुळ
करून सोडलेल्या दानवांस उठा उठा अशी खूण करीत होता व तोंडानेंही सांगत होता.
समरांत शत्रूंंस काळाप्रमाणें असलेल्या त्या कालनेमीस सर्व देव भयभीत होऊन पाहूं
लागले. सर्व प्राणी भूमीवरून चालणाऱ्या त्या कालनेमीस, तीन पावलें टाकणाऱ्या
साक्षात् नारायणाप्रमाणेंच पाहूं लागले. त्यानें पहिला पाय उचलतांच त्याच्या योगानें
उत्पन्न झालेल्या वायूच्या योगानें सर्व अंतरिक्ष जणुं काय भ्रमण करूं लागलें. तो असुर
समरांगणांत देवांस भयभीत करून सोडीत चालूं लागला ५१ ६० तो याप्रमाणें रणांत
फिरूं लागला असतां त्यास असुरेंद्र मयानें आलिंगन दिलें. त्यामुळें तो कालनेमी दैत्य

देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः । दृष्ट्वा कालमिवायान्त कालनेमिं भयावहम् ६२ [२ ७७]
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ दानवाश्चापि पिप्रीधुः कालनेमिमहासुरः । व्यवर्धत महातेजास्त-
पान्ते जलदो यथा १ त्रैलोक्यांतर्गतं तं तु दृष्ट्वा ते दानवेश्वराः । उत्तस्थुरपरिश्रान्ताः
प्राप्येवामृतमुत्तमम् २ ते भीता भयसंत्रस्ता मयतारपुरोगमाः । तारकामयसंग्रामे सततंज-
यकाशिनः । रेजुरायोधनगता दानवा युद्धकांक्षिणः ३ अक्षमभ्यस्यतां तेषां व्यूहं च
परिधावताम् । प्रेक्षतां चाभवत्प्रीतिर्दानवं कालनेमिनम् ४ ये तु तत्र मयस्यासद्
मुख्या युद्धपुरःसराः । तेऽपि सर्वे भयं त्यक्त्वा हृष्टा योद्धुमुपस्थिताः ५ मयस्तारोव-
राहश्च हयग्रीवश्च वीर्यवान् । विप्रचित्तिपुत्रः श्वेतः खरलंबावुभादपि ६ अरिष्टो बलि-
पुत्रस्तु किशोरोष्ठी तथैव च । स्वर्गादुश्वात्प्रहृतो वक्रयोधीमहाबलः ७ एतेऽस्त्र-
विबुधः सर्वे सर्वे तपसि सुव्रताः । दानवाः कृतिनो जग्मुः कालनेमिनमुत्तमम् ८
ते गदाभिश्चगुर्वीभिश्चक्रैश्च सपरश्वधैः । अश्मभिश्चाद्रिसदृशैर्गण्डशैलैश्च दंशितैः ९ पट्टिशै-
र्भिदिपालैश्च परिघैश्चोत्तमायुधैः । घातनीभिश्चगुर्वीभिः शतघ्नीभिस्तथैव च १० कालकल्पैश्च
मुसलैः क्षेपणीयैश्च मुद्गरैः । युगैर्यन्त्रैश्च निर्मुक्तैरर्गलैश्चाग्रताडितैः ११ दोर्भिश्चायतपीनांसैः
पाशैः प्रासैश्च मूर्च्छितैः । सर्पैर्लेलिह्यमानैश्च विसर्पिन्दिश्च सायकैः १२ वज्रैः प्रहरणीयैश्च

विष्णुयुक्त मंदरपर्वताप्रमाणे दिसू लागला. काळाप्रमाणे भयंकर कालनेमी येत आहे,
असे पाहून इंद्रप्रभृति सर्व देव व्यथित झाले ६१-६२. इति श्रीम० खि० हरि० शेचा-
ळिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ४६ ॥

वैशंपायनः—राजन्, ग्रीष्मऋतु संपल्यावर मेघ जसा वाढतो त्याप्रमाणे तो दानवांस
तृप्त करण्याची इच्छा करणारा महातेजस्वी महासुर कालनेमी वाढला. तो त्रैलोक्याम
व्यापून राहिला आहे, असे पाहून दानवेश्वर उत्तम अमृताचीच प्राप्ति झाल्याप्रमाणे परि-
श्रमशून्य होऊन उठले. ते पूर्वी भयभीत झाले होत तरी मयासुर व तारकासुर हे ज्यांचे
मुख्य आहेत असे ते त्या तारेकरितां प्रवृत्त झालेल्या संग्रामांत सतत जयाची इच्छा करून
लागले व युद्धाची इच्छा करणारे ते दानव समरांगणांत फार शोभू लागले. अस्त्रांचा पुनः
अभ्यास करणाऱ्या, व्यूहाकडे धांवणाऱ्या व कालनेमी दानवास पाहणाऱ्या त्यांस मोठे समा-
धान वाटले. तेथे मयाच जे मुख्य युद्धपुरःसर होते तेही सर्व पाहिले भय विसरून आनंदाने
युद्धास सिद्ध झाले. मय, तार, वराह, वीर्यवान् हयग्रीव, विप्रचित्तिपुत्र श्वेत, खर, लंब,
बलिपुत्र अरिष्ट, किशोर, उष्ट्र व तोंडाने युद्ध करणारा देवतुल्य महाबल राहु हे सर्व अस्त्र-
विद्वान्, तपश्चर्येत तत्पर व कुशल दानव उत्तम कालनेमीकडे गेले १-८. ज्यांचीं मनें अति-
शय संदीप्त झालीं आहेत असे ते, जड गदा, चक्रे, परशु, मोठमोठे दगड, भयंकर शिला,
पट्टे, गोफणी, परिघसंज्ञक उत्तम आयुधे, जड व घातक शतघ्नी, कालतुल्य मुसळे, फेंकाव-
याचे मुद्गर, युगसंज्ञक व यंत्रसंज्ञक आयुधे, मोकळ्या व अग्रभागीं ताडण करणाऱ्या
अर्गला, दीर्घ व पुष्ट भुजा, पाश, प्रास, फार मोठे जिभळ्या चाटणारे सर्प, वेगाने
जाणारे बाण, प्रहार करण्यास योग्य असलेलीं वज्रे, देदीप्यमान तोमर, कोशां (भ्यानां)
तून बाहेर काढलेल्या तरवारी, तीक्ष्ण व पाजळल्यामुळे चकचकीत झालेले शूल, इत्यादे
उत्तम आयुधानीं युक्त होऊन व संग्रामांत कालनेमीस पुढे करून उभे राहिले. दीप्त

दीप्यमानैश्चतुर्भिरैः । विकोशैश्वासिभिस्तीक्ष्णैः झूलैश्च शितनिर्मलैः १३ ते वै संदीपमनसः
 प्रगृहीतोत्तमायुधाः । कालनेभिं पुरस्कृत्य तस्थुः संग्राममूर्धनि १४ सा दीप्तशस्त्रप्रवरा
 दैत्यानां शुशुभे चमूः । यौर्निर्मलितनक्षत्रा सघनेवांबुदागमे १५ देवतानामपि चमूरुचे
 शक्रपालिता । दीप्ता शीतोष्णतंजोभ्यां चन्द्रभास्करवर्चसा १६ वायुवेगवती सौम्या ताराग-
 णपताकिनी । तोयदाविद्धवसना ग्रहनक्षत्रहासिनी १७ यमेन्द्रधनदैर्गुता वरुणेन च धीमता ।
 संग्रहीताग्निपवना नारायणपरायणा १८ सा समुद्रौघमदृशी दिव्या देवमहाचमूः । रराजा-
 स्त्रवती भीमा यक्षगन्धर्वशालिनी १९ तयोश्चन्द्रास्तदा तत्र बभूव सनत्तागमः । वावापृ-
 थिव्योः संयोगो यथा स्याद्युगपर्यये २० तद्युद्धमभधाहोरं देवदानवसंकुलम् । क्षमापराक्र-
 ममयं दर्पस्य विनयस्य च २१ निश्चक्रुर्बलाभ्यां तु ताभ्यां भीमाः सुरासुराः । पूर्वापराभ्यां
 संरब्धाः सागराभ्यामिमां बुदाः २२ ताभ्यां बलाभ्यां संहृष्टाश्चेरुस्ते देवदानवाः । वनाभ्यां
 पार्ततीयाभ्यां पुष्पिताभ्यां यथा गजाः २३ सत्वाजग्मुस्ततो भेरीः शंखान्दध्नुश्च नैकशः ।
 स शब्दो वां भुवं चैव दिशश्च तमधूरयत् २४ ज्याधाततलनिर्वोधो धनुषां कूजितानि च ।
 दुंदुभीनां निनदतां दैत्यानां निर्धुः स्वनात् २५ तेऽन्योन्यमभिसंफेतुः पातयन्तः परस्परम् ।
 बभञ्जुर्बाहुभिर्बाहून्द्वन्द्वमन्ये सुशुःसवः २६ देवतास्त्वशनिर्षोराः परिघांश्चोत्तमायसान् ।

शस्त्रांच्या योगानें श्रेष्ठ झालेली (अथवा दीप्त शस्त्रे याच जिच्यांतील विजा आहेत अशी) ती दैत्यांची सेना, वर्षतूत जिच्यांतील देवरूपी नक्षत्रे लोपलीं आहेत अशा मेघयुक्त अंतरिक्षाप्रमाणें शोभूं लागली ९-१५. इकडे इंद्रानें जिचें पालन केलें आहे अशी आणि चंद्र व सूर्य यांच्या शक्ति व उष्ण तेजांनीं दीप्त झालेली देवसेनाही चमकूं लागली. वायूच्या योगानें ती वेगवती झाली होती. तिचें दर्शन प्रिय होतें. तारागण हाच तिच्या पताकांचा समूह होता. मेघ हेंच तिचें सर्व वाजूंनीं गुंडाळलेलें वस्त्र होतें. ग्रह व नक्षत्रे हेंच तिचें हास्य होय. यम, इंद्र, कुबेर व धीमान् वरुण यांनीं तिचें सर्व प्रकारें रक्षण केलें होतें. अग्नि व वायु यांच्या योगानें ती सेना अत्यंत दीप्त दिसत होती. नारायण हेंच तिचें परम अयन (आधार) आहे. ती समुद्राच्या ओघासारिखी, दिव्य, अस्त्रयुक्त, भयंकर आणि यक्ष व गंधर्व यांच्या योगानें शोभणारी देवसेना चमकूं लागली. प्रलयसमयीं अंतरिक्ष व पृथ्वी यांचा जसा संयोग होतो त्याप्रमाणें त्या दोन सैन्यांचा समागम झाला १६-२०. दर्प व विनय यांचें क्षमा व पराक्रममय असलेलें आणि देव व दानव यांनीं व्याप्त असलेलें तें युद्ध घोर झालें. पूर्व व पश्चिम समुद्रापासून वेगयुक्त मेघ जसे निघतात त्याप्रमाणें त्या दोन्ही सैन्यांतून निर्भय देवदानव निघाले. पर्वतांच्या जवळ असलेल्या पुष्पित वनांतून जसे गज फिरतात तसे अत्यंत आनंदित झालेले देवदानव त्या दोन्ही सैन्यांत फिरूं लागले. त्यानंतर असंख्य दुंदुभी पुढें आल्या. अनेक शंख वाजूं लागले. त्या वाद्यांच्या ध्वनीनें अंतरिक्ष, भूमि व दिशा यांस व्यापून सोडलें. धनुष्यांच्या गुणांचा तळहातावर आघात झाल्याकारणानें होणारा ध्वनि, धनुष्यांचे टणत्कार व वाजणाऱ्या दुंदुभींचा रव यांनीं राक्षसांच्या सिंहनादास तुच्छ करून सोडलें. एकमेकांस मारीत ते एकमेकांवर चाल करून गेले. द्वंद्वयुद्धाची इच्छा करणारे दुसरे कित्येक आपल्या बाहुंनीं दुसऱ्यांचे बाहु मोडूं लागले. देव घोर अशानि व उत्तम लोखंडाचे परिघ यांस फेंकूं लागले व

ससर्जुराजौ निश्चिंशान् गदागुर्वीश्व दानवाः २७ गदानिपातैर्भ्रंशांगवाणैश्च शकलीकृताः ।
 परिपेतुर्भृशं केचिन्न्युब्जाः केचित्ससर्जिरे २८ ततो रथैः सतुरगैर्विमानैश्चाशुगामिभिः ।
 समीयुस्ते तु संरब्धा रोषादन्योन्यमाहवे २९ संवर्तमानाः समरे विवर्तन्तस्तथापरे । रथा
 रथैर्निरुध्यन्ते पदाताश्चपदातिभिः ३० तेषां रथानां तुमुलः स शब्दः शब्दवाहिनाम् ।
 वभूवाथ प्रसक्तानां नभसीव पयोमुचाश्च ३१ वभंजिरे रथान् केचित् केचित्संमृदिता रथैः ।
 संबाधमेके संप्राप्य न शेकुश्चलितुं रथाः ३२ अन्योन्यस्याभिसमरे दोर्भ्यामुत्क्षिप्य दर्पिताः ।
 सद्भादमानाभरणा जघ्नुस्तत्रासिर्चान्निः ३३ शस्त्रैरन्ये विनिर्भिक्षा रक्तं वेमुर्हता युधि ।
 क्षरज्जलानां सदृशा जलदानां समागमे ३४ तद्वद्विशद्यग्रथितं क्षिप्तोत्क्षिप्तगदाविलम् । देव-
 दानवसंक्षुब्धं संकुलं युद्धमावभौ ३५ तदानवमहामेघं देवायुधतडित्प्रभम् । अन्योन्यबाण-
 वर्षं तद्युद्धं दुर्दिनमावभौ ३६ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धः कालनेमिर्महासुरः । व्यवर्धत समुद्रौघैः
 पूर्यमाण इवांबुदः ३७ तस्य विद्युच्चलापीडाः प्रदीप्ताशनिवर्षिणः । गात्रे जगशिरप्रख्या विनि-
 ष्पेषुर्बलाहकाः ३८ क्रोधाग्निःश्वसतस्तस्य भ्रूभेदस्वेदवर्षिणः । साग्निनिष्पेषपवनामुखाग्नि-

दानवांनीं तरवारी व जड गदा यांचा मारा सुख केला. गदाप्रहारांच्या योगाने ज्यांचीं अंगे मोडलीं आहेत व बाणांनीं ज्यांच्या अंगाचे तुकडे उडविले आहेत असे कित्येक वीर रणांगणांत अस्ताव्यस्त पडले व कित्येक उपडे पडले. रथ, घोडे, व त्वरित गमन करणारीं विमाने यांच्या योगाने ते क्रोधाविष्ट व क्षुब्ध झालेले देवदानव युद्धांत एकमेकांसमोर गेले. त्यांतील कित्येक आपल्या प्रतिपक्षाच्या सन्मुख होत होते व कित्येक पराङ्मुख होत होते. त्यांतील रथांनीं रथांस अडविले व पदांतींनीं पदातींस प्रतिबंध केला २१-३०. अंतरिक्षांत एकमेकांवर हापटणाऱ्या मेघांप्रमाणे मोठा घोष करणाऱ्या त्या रथांचा भयंकर शब्द होऊं लागला. कित्येकांनीं रथांस मोडून पाडले व कित्येक रथांच्या योगाने पीडित झाले. कित्येक रथ अशा गर्दीत येऊन मिळाले कीं, ते इकडे तिकडे वळण्यासही समर्थ झाले नाहींत. ज्यांच्या अंगावर ध्वनि करणारीं आभरणे आहेत असे कित्येक दर्पयुक्त व ढालतरवार धारण करणारे वीर सन्मुख युद्ध करीत असतांना एकमेकांच्या शरीरास बाहूंनीं उचलून टाकून मारूं लागले. शस्त्रांच्या योगाने ज्यांचीं शरीरे छिन्नभिन्न झालीं आहेत असे दुसरे कित्येक युद्धामध्ये मार खाऊन रक्त ओकूं लागले. तात्पर्य, ज्यांच्यामधून जल गळत आहे अशा मेघांच्या समागमप्रसंगाप्रमाणे त्यांची अवस्था झाली. शस्त्रास्त्रांनीं ग्रथित, वारंवार उचलून फेकलेल्या गदांच्या योगाने भयंकर व देव दानवांच्या योगाने संक्षुब्ध असे ते तुमुल युद्ध फार शोभूं लागले. दानव हेच त्यांतील महामेघ, देवांचीं आयुधे हींच त्यांतील विद्युल्लतेची प्रभा, व एकमेकांवर बाणांचा वर्षाव करणे हाच त्यांतील वर्षाव असल्यामुळे तो युद्धरूपी दुर्दिन (मेघाच्छादित दिवस) शोभूं लागला. इतक्यांत समुद्रांच्या ओघांनीं भरणाऱ्या महा मेघाप्रमाणे तो क्रुद्ध कालनेमी महा असुर अत्यंत वाढला. विद्युल्लतेप्रमाणे चंचल असलेले त्याचे आपीड (शिखेतील माळा) प्रदीप्त अशनींचा वर्षाव करणारे होते. त्याच्या शरीराशीं संबद्ध झालेले पर्वत शिखरतुल्य मेघ छिन्नभिन्न झाले. (त्यांचा चूर झाला). क्रोधाने निःश्वास सोडणाऱ्या व भ्रूभेदरूपी स्वेदाचा वर्षाव करणाऱ्या त्याच्या तोंडांतून, ज्यांच्यामध्ये अग्निरूप अशनियुक्त वायु आहे, अशा ज्वाला निघूं लागल्या.

श्वेरुर्चिषः ३९ तिर्यगूर्ध्वं च गगने वृधुस्तस्य बाहवः । पञ्चास्याः कृष्णवपुषो लेलिहाना
 इवोरगाः ४० सोऽस्रजालैर्बहुविधैर्धन्भिः परिधैरपि । दिव्यैराकाशमावत्रे पर्वतरुच्छ्रितै-
 रिव ४१ सोऽनिलोद्धृतवसनस्तस्थौ संग्राममूर्धनि । सन्ध्यातपेभ्रस्तशिखः साक्षान्मेरुवा-
 चलः ४२ ऊरुवेगप्रतिक्षिप्तैः शैलशृङ्गाग्रपादपैः । अपातयद्देवगणान् वज्रेणेव महागिरीन् ४३
 बाहुभिः शस्त्रनिष्ठिशैच्छिन्नभिन्नशिरोरसः । न शेकुश्चालितुं देवाः कालनेमिहता युधि ४४
 मुष्टिभिर्निहताः कंचित् केचिच्च विदलीकृताः । यक्षगन्धर्वपतयः पेतुः सह महोरगैः ४५
 तेन विज्ञासिता देवाः समरे कालनेमिना । न शेकुर्यज्वन्तोऽपि प्रतिकर्तुं विचेतसः ४६
 तेन शक्रः सहस्राक्षः स्तम्भितः शरच्चन्धनैः । ऐरावतगतः संख्ये चलितुं न शशाक ह ४७
 निर्जलांभोदसदृशोऽनिर्जलार्णवसप्रभः । निर्व्यापारः कृतस्तेन विपाशो वरुणो मृधे ४८
 रणे वैश्रवणस्तेन परिधैः कालरूपिभिः । व्यलपँल्लोकपालेशस्त्याजितो धनदः क्रियाम् ४९
 यमः सर्वहरस्तेन दण्डग्रहरणो रणे । याम्यामवस्थां समरे नीतः स्वां दिशमाविशत् ५०
 स लोकपालानुत्साद्य कृत्वा तेषां च कर्म तत् । दिक्षु सर्वासु देहं स्वं चतुर्धा विदधे तदा ५१
 स नक्षत्रपथं गत्वा दिव्यं स्वर्भाबुदार्शितम् । जहार लक्ष्मीं सोमस्य यज्ञास्य विषयं महत् ५२
 चालयामास दक्षिणं स्वर्गद्वाराच्च भास्करम् । सायनं चास्य विषयं जहार दिनकर्म च ५३

ज्यांना पांच मुखें आहेत व ज्यांचीं शरीरं कृष्णवर्ण आहेत अशा जिभल्या चाटणाऱ्या सर्पाप्रमाणें त्याचे हात आकाशांत उंच व तिरकस पसरले ३१-४०. उंच पर्वताप्रमाणें त्यानें नानाप्रकारचीं आयुधें, धनुष्यें व दिव्य परित्र यांच्या योगानें आकाश भरून सोडले. ज्याच्या शिखरांवर संध्याकाळचें ऊन पडले आहे (व त्यामुळें ज्याच्यावरील रत्नांची प्रभा पसरली आहे) अशा साक्षात् मेरुपर्वताप्रमाणें वायूनें ज्याचें वसन (वस्त्र) उडविलें आहे असा तो संग्रामप्रदेशीं उभा राहिला. मांड्यांच्या वेगानें उडविलेल्या पर्वतशिखरांच्या व कड्यावरील वृक्षांच्या योगानें, वज्रानें जसें महागिरी पाडावेत त्याप्रमाणें, त्यानें देवगणांस पाडले. बाहु, शस्त्रें, तरवारी यांच्या योगानें ज्यांचीं शिरें व उरःस्थळें छिन्न-भिन्न झालीं आहेत असे देव कालनेमीच्या हातचा युद्धांत मार साल्यावर इकडे तिकडे हालण्यासही समर्थ झाले नाहींत. महा उरगांसह यक्षगंधर्वश्रेष्ठांतील कित्येक त्याच्या मुष्टिप्रहारांनीं व्याकुळ झाले व कित्येकांचे तुकडे उडाले. युद्धामध्यें कालनेमीनें ज्यांस भिववून सोडले आहे, असे देव विचारशून्य झाल्याकारणानें प्रयत्न करण्यास समर्थ असतांनाही प्रतिकार करू शकले नाहींत. त्यानें शरबंधांच्या योगानें जखडून टाकलेला व ऐरावतावर बसलेला सहस्राक्ष इंद्र संग्रामांत हालचाल करण्यासही समर्थ झाला नाहीं. युद्धांत पाशरहित झालेल्या वरुणास त्या हिरण्यकशिपुपुत्रानें निर्व्यापार करून सोडले. त्यामुळें तो जलरहित मेघाप्रमाणें किंवा निर्जल सागराप्रमाणें दिसूं लागला. त्यानें रणांत कालरूपी परिधांच्या योगानें लोकपालेश विश्रवणपुत्र धनदास रडविलें व त्याची क्रिया त्याच्याकडून सोडविली. त्यानें रणांगणांत सर्वांचें हरण करणाऱ्या व दंड हेंच ज्याचें आयुध आहे अशा यमास याम्य (मूर्च्छित-) अवस्थेंस पोचविलें. त्यामुळें तो आपल्या दक्षिण दिशेंत शिरला ४१ ५०. याप्रमाणें त्यानें लोकपालांचा उत्साद करून व त्यांचें कर्म स्वतः करून सर्व दिशांमध्ये आपल्या देहाचे चार भाग करून स्थापिले. राहून दाखविलेल्या दिव्य नक्षत्रमार्गांत जाऊन त्यानें सोमाची लक्ष्मी व त्याचा माठा विषय यांचें हरण केलें.

सोऽग्निं देवहृत्वे दृष्ट्वा चकारात्ममुखे स्वयम् । वायुं च तरसा जित्वा चकारात्मवशानु-
 गच्छ ५४ स समुद्रात्पनानीय सर्वाश्च सरितो बलात् । चकारात्मवशे वीर्याद्देहभूताश्च
 सिन्धवः ५५ अपः प्रववशगाः कृत्वा दिविजा याश्च भूमिजाः । स्थापयामास जगतीं
 सुगुतां धरणीधरैः ५६ स स्वयं भूरिवाभाति महाभूतपतिर्नहाव । सर्वलोकमयो दैत्यः
 सर्वलोकभयावहः ५७ स लोकपालैकवपुश्चन्द्रसूर्यग्रहात्मदाव । पावकानिलसंघातो रराज
 युधि दानवः । पारमेष्ठ्ये स्थितं स्थाने लोकानां प्रभवान्थये । हृष्टुवुस्तं दैत्यगणा देवा
 इव पितामहम् ५९ [२८-६] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि आश्च-
 र्यतारकामये सप्त चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ पंच त नाभ्यवर्तन्त विपरितेन कर्मणा । वेदो धर्मः क्षमा सत्यं
 श्रीश्च नारायणाश्रया १ स तेषामनुपस्थानात्तक्रोधो दानवेश्वरः । वैष्णवं पदमन्विच्छ-
 न्ययौ नारायणान्तिकम् २ स ददर्श सुदर्णस्थं शंखचक्रगदाधरम् । दानवानां विनाशाय
 भ्रामयन्तं गदां शुभाम् ३ सजलांभोदसदृशं विद्युत्सदृशवाससम् । स्वारूढं स्वर्णपत्राढ्यं
 शिखिनं काश्यपं खगम् ४ दृष्ट्वा दैत्यविनाशाय रणे सुस्थमवस्थितम् । दानवो विष्णुम-
 क्षोभ्यं वभाषे क्षुब्धमानसः ५ अयं स रिपुरस्माकं पूर्वेषां दानवर्षिणाम् । अर्णवावासिन
 श्वैवमधोर्वै क्लृप्तमस्य च ६ अयं स विग्रहोऽस्माकमशाम्यः किल कथ्यते । येन नः संयुगे-

स्वर्गद्वारांतून दीप्तांशु भास्करास चाळविलें आणि अयनासह त्याचा विषय व दिनकर्म
 यांचें हरण केलें. अग्नि देवांच्या तोंडांत आहे असं पाहून त्यानें त्याला आपल्या मुखांत
 घेतलें. वेगानें वायूस जिकून स्ववशवर्ती केलें. त्यानें बलात्कारानें सर्व नद्यांस समुद्रापा-
 सून परतवून आणिलें व त्या देहभूत नद्यांस वीर्यानें आत्मवश केलें. अंतरिक्षांतील व
 व भूमीवरील सर्व जल स्ववश करून पर्वतांच्या योगानें उत्तमप्रकारें राक्षित झालेल्या पृथ्वी-
 ची स्थापना केली. तो सर्वलोकमय व सर्वलोकभयावह दैत्य स्वयंभूप्रमाणें महाभूत-
 पति व महान् भासूं लागला. लोकपालांचें एकशरीर, चंद्रसूर्यादि ग्रहरूप, अग्नि व वायु
 यांचा संघात असा तो दानव युद्धांत शोभूं लागला. लोकांच्या उत्पत्तीचें व लयाचें जें
 पारमेष्ठ्यस्थान त्यांत स्थित असलेल्या त्याचा, देव जसे पितामहाची स्तुति करितात
 त्याप्रमाणें, दैत्यगण स्तुति करूं लागले ५१—५९. इति० श्रीमहा० खिल० हरिवंश०
 आश्चर्यतारकामयासंबंधीं सत्येचाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ४७ ॥

वैशंपायनः पण, हे राजा, त्या कालनेमीच्या असात्त्विककर्मांमुळें वेद, धर्म, क्षमा,
 सत्य व नारायणाचा आश्रय करून रहाणारी लक्ष्मी हीं पांच त्यास वश झालीं नाहींत;
 (त्याच्या पुढें येऊन उभीं राहिली नाहीं.) पण त्यांमुळें त्या दानवेश्वरास मोठा
 क्रोध आला व वैष्णवपदाचा शोध करीत तो नारायणाजवळ गेला १. २. त्यानें
 गरुडावर बसलेल्या, शंख, चक्र व गदा यांस धारण करणाऱ्या, दानवांच्या विनाशाक-
 रितां आपली शुभ गदा फिरविणाऱ्या, जलयुक्त मेघांप्रमाणें श्यामवर्ण असलेल्या,
 विजंसारखें पीत वस्त्र नेसलेल्या व सुवर्णवर्ण पंखांनीं संपन्न, शिखावान् काश्यपपुत्र
 पक्ष्यांवर चांगल्याप्रकारें बसलेल्या विष्णूस पाहिलें ३, ४. दैत्यांच्या विनाशार्थ उत्तम
 रीतीनें अवस्थित असलेल्या त्या अक्षोभ्य (क्षुब्ध करितां न येण्यासारख्या)
 विष्णूस पाहून ज्याचें मन क्षुब्ध झालें आहे, असा तो दानव झणाला ५. हा तो

ष्वाद्या बहवो दानवा हताः ७ अयं स निर्वृणो युद्धेऽस्त्री बालनिरपत्रपः । येन दानवनारीणां
सीमन्ताद्धरणं कृतम् ८ अयं स विष्णुर्देवानां वैकुण्ठश्च दिव्यैकसाह । अनन्तो भोगिना-
मसु स्वयंभूश्च स्वयंभुवः ९ अयं स नाथो देवानाम-माकं विप्रिये स्थितः । अस्य क्रोधेन
महता हिरण्यकशिपुर्हतः १० अस्य छायां समासाद्य देवा मखगुखे स्थिताः । आज्यं मह-
र्षिभिर्दत्तमश्रुवन्ति त्रिधाहुतम् ११ अयं स निधने हेतुः सर्वेषां देवविद्विषाम् । यस्य तेजः-
प्रविष्टानि कुलान्यस्माकसाहवे १२ अयं स किल युद्धेषु सुरार्थं त्यक्तजीवितः । सवितुस्ते-
जसा तुल्यं चक्रं क्षिपति शत्रुषु १३ अयं स कालो दैत्यानां कालभूते मयि स्थिते । अति-
क्रान्तस्य कालस्य फलं प्राप्स्यति दुर्मतिः १४ दिष्ट्येदानीं समक्षं मे विष्णुरेष समागतः ।
अथ मद्भागनिष्पिष्टो मामेव प्रणमिष्यति १५ यास्याभ्यपचितिं दिष्ट्या पूर्वेषामथ संयुगे ।
इमं ना-प्यणं हत्वा दानवानां भयावहम् १६ क्षिप्रमेव वधिष्यामि रणे नारायणाश्रितान् ।
जात्यन्तरगतोऽप्येष कृषे वाधाति दानवान् १७ एषोऽनन्तः पुरा भूत्वा पद्मनाभ इति स्मृतः ।
जघानैकार्णवे घोरं तावुभौ मधुकैटभौ । विनिवेश्य स्वके ऊरौ निहतौ दानवेश्वरौ १८

आमच्या पूर्वीच्या दानवश्रेष्ठांचा व सागरांत निवास करणाऱ्या मधुकैटभांचा रिपु होय ६. आह्वांस शमन न करितां येण्यासारिखा ह्मणून जो सांगतात तो हाच देह होय. यानेंच आमचे अनेक पूर्वज दानव युद्धांत मारिले ७. ज्यानें दानवस्त्रियांचें (त्यांच्या पतींस मारून) केशवपन करविलें तो हा निर्दय, युद्ध प्रसंगीं अस्त्रवान् हाणारा व बालकांप्रमाणें निर्लज्ज असलेला आमचा शत्रु होय ८. हाच तो अदिति-पुत्रांतील विष्णु (वामन), वसु-रुद्रादि स्वर्गवासी देवांतील वैकुण्ठ (त्याचें तेज अकुंठित आहे), सर्पांतील शेष व जगांत शयन करणारा ब्रह्मदेवाचाही धाता होय ९. आमचें विप्रिय करण्यास तयार झालेला हाच तो देवांचा नाथ होय. याच्या भयंकर क्रोधानें हिरण्यकशिपु (माझा पिता) मेला १०. याच्या छायेचा आश्रय करून देव यज्ञमुखांत स्थित झाले आहेत आणि नित्य, नैमित्तिक व काम्य अशा तीन प्रकारें महर्षींनीं अर्थांत आहुतिरूपानें दिलेलें दूत त खातात. संग्रामांत ज्याच्या तेजामध्यें आमचीं कुलें प्रविष्ट झालीं आहेत तो हा सर्व देवशत्रूंच्या मरणास कारण होणारा प्रभु होय ११, १२. देवां-करितां युद्धामध्यें आपल्या जीविताचा त्याग करण्यासही उद्युक्त होणारा हाच तो होय. हा सूर्याच्या तेजसारिखें चकचकीत चक्र शत्रूंवर फेंकतो १३. हा तो दैत्यांचा दुर्बुद्धि काल. आतां कालभूत असा मी स्थित झाल्याकारणानें, पूर्वीं केलेल्या दैत्यवधाचें फल भोगील. मोठी आनंदाची गोष्ट आहे कीं, हा विष्णु माझ्या दृष्टीं पडला. आतां माझ्या बाणांच्या योगानें ज्याच्या शरीराचें चूर्ण झालें आहे असा हा मलाच प्रणाम करील १४, १५. दानवांस भयावह झालेल्या या नारायणास युद्धांत मारून मोठ्या भाग्यानेंच मी पूर्वजांच्या पूजेस पात्र होईन १६. याचा आश्रय करून राह-णारांसही मी लागलेंच मारून टाकीन. कारण हा (मत्स्यादि) दुसऱ्या ज-मांत जाऊ-नही (दुसरीं शरीरें घेऊनही) दानवांस संग्रामांत पीडा देत असतो. पद्मनाथ या नांवानें प्रख्यात असलेला हा पूर्वीं अनंत (आकाशाप्रमाणें व्यापक व आकाररहितही) होऊन सातही समुद्र एक सागरमय झाले होते त्यावेळीं त्या घोर एकार्णवांत मधु व कैटभ या दोन दानवेश्वरांस आपल्या मांड्यांमध्ये चिरडून मारता झाला १७, १८.

द्विधा भूतं वपुः कृत्वा सिंहार्धं नरसंस्थितम् । पितरं मे जघानैको हिरण्यकशिपुं पुरा १९
 शुभं गर्भमधत्तेमसदितिर्देवतारणिः । यज्ञकाले बलेर्यो वै कृत्वा वामनरूपताम् । त्रींशो-
 कानाजहारैकः क्रममाणस्त्रिभिः क्रमैः २० भूयस्त्रिदानीं समरे संप्राप्ते तारकामये ।
 मया सह समागम्य सह देवैर्विनक्ष्याति २१ स एवमुक्त्वा बहुधाक्षिपन्नारायणं रणे ।
 वाग्भिरप्रतिरूपाभिर्युद्धमेदाभ्यरोचयत् २२ क्षिप्यमाणोऽसुरेन्द्रेण न चुकोप गदाधरः ।
 क्षमाबलेन महता सस्मितं वाक्यमब्रवीत् २३ अल्पदर्पबलो दैत्य स्थित क्रोधादसद्वदन् ।
 हतस्त्वमात्मनो दोषैः क्षमां योऽतीत्य भाषसे २४ अधमस्त्वं नम मतो धिगेतत्तव वाग्ब-
 लम् । न तत्र पुरुषाः सन्ति यत्र गर्जन्ति योषितः २५ अहं त्वां दैत्य पश्यामि
 पूर्वेषां मार्गगामिनाम् । प्रजापतिकृतं सेतुं क्षो भित्वा स्वस्तिमान्भवेत् २६ अथ त्वां
 नाशयिष्यामि देवव्यापारकारकम् । स्वेषु श्वेषु च स्थानेषु स्थापयिष्यामि देवता २७
 वैशंपायन उवाच ॥ एवं ब्रुवति तद्वाक्यं मृधे श्रीवत्सधारिणि । जहास दानवः क्रोधा-
 तहस्तांश्वक्रे च सायुधान् २८ स बाहुशतमुद्यम्य सर्वास्त्रग्रहणं रणे । क्रोधाद्द्विगुणरक्ताक्षो
 विष्णुं वक्षस्यताडयत् २९ दानवाश्चापि समरे मयत्तरपुरोगमाः । उद्यतायुधानिश्चिंशा दृष्ट्वा-
 विष्णुमथाद्रवन् ३० स ताड्यमानोऽतिबलैर्दैत्यैः सर्वायुधोद्यतैः । न चचाल हरियुद्धेऽकंप्य-

पूर्वीं अर्धे सिंहाचे व अर्धे नराकृति असें दोन प्रकारचें आपलें शरीर करून या
 एकट्यानेच माझ्या हिरण्यकशिपुसंज्ञक पित्यास मारिलें १९. देवतांची अरणितुल्य
 माता यांस शुभ गर्भरूपानें धारण करती झाली. पुढें त्याच तिच्या गर्भानें बलीच्या यज्ञ-
 कालीं वामनरूप धारण करून कोणाचें सहाय नसतांना तीन पावलें चालतां
 चालतां तिन्ही लोकांस हरण केलें २०. पण आतां पुनः हें तारकामय युद्ध प्राप्त झालें
 असतां माझ्याशीं युद्ध करून हा देवांसह नष्ट होईल २१. याप्रमाणें पुष्कळ बोलून
 त्यानें अयोग्य वाणीनें नारायणाची निंदा केली. व रणांगणांत युद्धाचीच इच्छा
 केली २२. पण तो असुरेंद्र निंदा करीत होता तरी गदाधर त्याच्यावर रागावला.
 नाही. कारण तो मोठ्या क्षमाबलानें युक्त होता. त्यामुळें किंचित् हंसून तो असें वाक्य
 बोलला २३. अरे दैत्या, तूं स्वल्पदर्पबलयुक्त असूनही क्रोधानें असत् भाषण करीत.
 राहिला आहेस. पण क्षमेचें उलंघन करून भाषण करीत असल्यामुळें तूं आपल्याच
 दोषांनीं मेला आहेस. तूं अधम आहेस असें मी समजतो. या तुझ्या वादबलास धिक्कार
 असो. जेथें पुरुष नसतात तेथें स्त्रिया गर्जना करीत असतात २४. २५. अरे दैत्या, पूर्वजांच्या
 मार्गानेंच जाण्याचें तुझें चिन्ह मला दिसतें कारण प्रजापतीनें केलेली धर्ममर्यादा मोडून
 कोणाचें कल्याण होणार आहे ? देवांस त्यांच्या स्वारथ्यापासून र्त करणाऱ्या तुला
 मी आज नाहीसें करीन व देवतांस त्यांच्या त्यांच्या स्थानीं स्थापीन २६, २७.
 वैशंपायनः— श्रीवत्सधारी भगवानानें युद्धांत असें वाक्य उच्चारिलें असतां दानव
 हंसला व क्रोधानें त्यानें आपलें हात आयुधयुक्त केले (शस्त्रें उचललीं) २८.
 त्यानंतर क्रोधानें ज्याचें नेत्र अधिक लाल झाले आहेत अशा त्यानें अस्त्रें घेतलेले
 सर्व ह्यणजे शंभर बाहु उचलून रणांगणांत विष्णूस वक्षःस्थळीं ताडण केलें २९. मय,
 तार इत्यादि दानवही रणांत विष्णूस पाहून आपलीं आयुधें व तरवारी उचलून पुढें
 धावले ३०. पण ज्यांनीं सर्व आयुधें उठविलीं आहेत अशा अति बलाढ्य दैत्यांनीं

मान इवाचलः ३१ संसक्तश्च सुपर्णेन कालनेमी महासुरः । सर्वप्राणेन महतीं गदामुद्यम्य
 बाहुभिः ३२ मुमोच तूलितां घोरं संरब्धो गरुडोपरि । कर्मणा तेन दैत्यस्य विष्णुर्विस्मय-
 मागतः ३३ यदा तस्य सुपर्णस्य पतिता मूर्ध्नि सा गदा । तदाऽगमत्पदा भूमिं पक्षी व्यथि-
 तविग्रहः ३४ सुपर्णं व्यथितं दृष्ट्वा क्षतं च वपुरात्मनः । क्रोधात्संरक्तनयनो वैकुण्ठश्चक्रमा-
 ददे ३५ व्यवर्धत च वेगेन सुपर्णेन समं प्रभुः । भुजाश्चाभ्य व्यवर्धन्तव्याश्रुवन्तो दिशो
 दश ३६ स दिशः प्रदिशश्चैव खं च गां चैव पृथक् । ववृधे स पुनर्लोकान् क्रान्तुकाम इवै-
 जसा ३७ तं जयाय सुरेंद्राणां वर्धमानं नभस्तले । ऋषयः मह. गन्धर्वैस्तुष्टुवर्षधुसूदनम् ३८
 स यांकिरीटेन लिखन् साभ्रमंत्ररभंत्रैः । पद्भ्यामाक्रम्य वसुधां दिशः प्रच्छाद्य बाहुभिः ३९
 सूर्यस्य रश्मितुल्याभं सहस्रारभरिक्षयम् । दीप्ताग्निसदृशं घोरं दर्शनीयं सुदर्शनम् ४० सुपर्ण-
 नेमिपर्यन्तं वज्रनाभं भयावहम् । मेदोमज्जास्थिरुधिरैर्द्विगुणं दानवसंभवः ४१ अद्वितीयं
 प्रहारेषु क्षुरपर्यंतमण्डलम् । स्रग्दाममालाविततं कामजं कामरूपिणम् ४२ स्वयं स्वयंभुवा
 सृष्टं भयदं सर्वविद्धिपाम् । महर्षिरोषैराविष्टं नित्यभाहवदर्पितम् ४३ क्षेपणायस्य सुहृन्नि
 लोकाः सस्थाणुजङ्गमाः । ऋव्यादानि च भूतानि तृप्तिं यान्ति महाहवे ४४ तमप्रतिमक

ताडण केलें तरी तो हरि, अकंप्य पर्वताप्रनाणें युद्धभूमिंत स्थिर होता. गरुडानें ज्यास
 प्रतिबंध केला आहे असा तो कालनेमी महासुर सर्व बळानं मोठ्या घोर गद्देस बाहुंनीं
 उचलून व तालून क्रोधानें गरुडावर सोडता झाला. दैत्याच्या त्या कर्मानें विष्णूस
 मोठा विस्मय वाटला ३१-३३. ती गदा जेव्हां गरुडाच्या मस्तकावर पडली तेव्हां
 ज्याच्या शरीरास व्यथा झाली आहे, असा तो पक्षी भूमीवर पाय टेंकून राहिला ३४.
 आपला पक्षी व्यथित झाला आहे व आपलें शरीर क्षतयुक्त झालें आहे, असें
 पाहून वैकुण्ठाचें नेत्र क्रोधानें लाल झाले व त्यानें चक्र घेतलें ३५. तो
 प्रभु गरुडासह वेगानें वाढला. त्याच्या भुजा दश दिशांस व्यापीत वृद्धि पावल्या ३६.
 दिशा, प्रदिशा, आकाश. व पृथ्वी यांस भरून सोडणारा तो स्वबलानें पुनः लोकांचें आक्र-
 मण करण्याची इच्छा करीत असल्याप्रमाणें वाढला ३७. तेव्हां श्रेष्ठ देवांस जय मिळावा
 ह्मणून नभस्तलीं वृद्धि पावणाऱ्या त्या मधुसूदनाची गंधर्वासह ऋषि स्तुति करून
 लागले ३८. आपल्या किरीटानें स्वर्गलोकास स्पर्श करणारा, व अभ्रांसह अंतरिक्षास
 आपल्या वस्त्रांनीं आच्छादित करणारा तो क्रोधानें दीप्त झालेला गदाधर देव पायांनीं
 भूमीचें आक्रमण करून, बाहुंनीं दिशांस झांकून, सूर्याच्या किरणांप्रमाणें ज्याची प्रभा
 आहे व ज्याला सहस्र अर आहेत असें शत्रुक्षय करणारें, दीप्ताग्निसदृश घोर व दर्शनीय,
 ज्याच्या चक्रवारांचा प्रांतभाग (कडा) सुवर्णाचा आहे. ज्याचा मध्यभाग वज्रासारिखा
 दृढ आहे, जें दानवांच्या भेद, मज्जा, अस्थि व रुधिर यांच्या योगानें लिप्त झालेलें आहे,
 प्रहार करण्यामध्ये जें अद्वितीय आहे, ज्याचें प्रांतमंडल आतिशय तीक्ष्ण आहे, जें
 अनेक पुष्पनालांनीं विस्तृत झालें आहे. जें काभळणी व कामगामी आहे, ज्यास स्वतः
 स्वयंभूनें उत्पन्न केलें आहे. जें सर्व शत्रूंंस भय देणारें आहे, जें महर्षींच्या क्रोधानें भर-
 लेलें आहे, जें नित्य यद्वाच्या दर्पानें युक्त असतें, ज्यास फेंकलें असतां सर्व चगचर
 लोक मोहित होतात महासंग्रामांत ज्याच्या योगानें अपक मांस खाणारीं भूतें तुप्त होतात,
 त्या सूर्यतेजाप्रमाणें देदीप्यमान असलेल्या व अप्रतिम कर्म करणाऱ्या चक्रास उठविताना

र्माणं समानं क्षुर्यवर्चसा । चक्रपुद्यम्यसमरेक्रोधदीपोगदाधरः ४५ संमुष्णन् दानवं तेजः
समरे स्वेन तेजसा । चिच्छेद बाहुं चक्रेण श्रीधरः कालनेमिनः ४६ तच्च दक्रशतं घोरं
साग्निचूर्णाद्विहासिनम् । तस्य दैत्यस्य चक्रेण प्रभमाथ बलाद्धरिः ४७ सच्छिन्नबाहुर्विशिरा
न प्राकंपत दानवः । कबन्धावस्थितः संख्ये विशाख इव पादपः ४८ तं वितत्य महापक्षौ
बाधोः कृत्या समं जवम् । उरसा पातयामास गरुडः कालनेमिनम् ४९ स तस्य देहो
विशुखो विशाखः स्वात्परिभ्रमन् । निपपात दिवं त्यक्त्वा क्षोभयन्धरणीतलम् ५० तस्मिन्नि-
पातिते दैत्ये देवाः सर्पिगणस्तदा । साधुसाध्विति वैकुण्ठं समेताः इत्यपजयन् ५१ अपरे ये
तु दैत्या वै युद्धे दुष्टपराक्रमाः । ते सर्वे बाहुभिर्यासा नशेकुश्वलितं रणे ५२ कांश्चित्के-
शेषु जग्राह कांश्चित्कण्ठेऽभ्यपीडयत् । पाटयत्कस्यचिद्दृक्कं मध्येकांश्चिदथाग्रहीत् ५३ ने
गदाचक्रनिर्दग्धानतसत्त्वा गतासवः । गगनाद्भ्रष्टसर्वाङ्गानिपलुर्धरणीतले ५४ तेषु राठेषु
दैत्येषु हतेषु पुरुषोत्तमः । तस्थौ शक्रप्रियं कृत्वा कृतकर्मा गदाधरः ५५ तस्मिन्विमर्दे
निर्दृत्ते संग्रामे तारकामये । तं देशमाजगामाशु ब्रह्मा लोकपितामहः ५६ सर्वैर्ब्रह्मर्षिभिः
सार्धं गन्धर्वैः साप्सरोगणैः । देवदेवो हरिं देवं पूजयन्वाक्कञ्जब्रवीत् ५७ ब्रह्मोवाच ॥ कृतं
देव महत्कर्म सुराणां शल्यमुद्धृतम् । वधेनानेन दैत्यानां वयं हि परितोषिताः ५८ योऽयं
हतस्त्वया विष्णा कालनेमी महासुरः । त्वमेकोऽस्य मृधे हन्ता नान्यः कश्चन विद्यते ५९

झाला. समरांगणांत त्यानें स्वतेजानें दानवांचें तेज हरण केलें व त्या श्रीधरानें चक्रानें कालनेमीचे बाहु तोडले ३९-४६. त्या दैत्यांचीं अग्निचूर्णासह अद्विहास करणारीं शंभर घोर मुलें हरीनें चक्रानें बलात्कारानें तोडून टाकिलीं ४७. पण ज्याचे बाहु व मस्तकें तुटलीं आहेत, असा तो दानव भ्याला नाहीं. तर शाखारहित वृक्षाप्रमाणें रणांगणांत तो कबन्धरूपानेंच राहिला (मस्तकरहित घडास कबन्ध ह्मणतात.) ४८. तेव्हां गरुडानें वायूसारखा वेग धारण करून व पंख पसरून आपल्या उराच्या तडाक्यानें कालनेमीस पाडलें ४९ तेव्हां तो त्याचा बाहुरहित व अधोमुख देह आकाशांत भ्रमण करीत अंतरिक्षास सोडून धरणीतलास क्षुब्ध करीत खालीं पडला ५०. याप्रमाणें तो दैत्य पडला असतां ऋषिगणांसह सर्व देव मिळून साधु, साधु, असें ह्मणत वैकुण्ठाची पूजा करूं लागले ५१ त्यानंतर युद्धांत दुष्ट पराक्रम करणारे जे दुसरे दैत्य होते. ते सर्व गदाधराच्या बाहुंनीं व्याप्त झाल्यामुळें रणांगणांत इकडे तिकडे वळण्यासही समर्थ झाले नाहींत ५२. केशवानें त्यांतील कित्येकांचे केंस धरिले; कित्येकांचे गळे दाबले; कित्येकांचीं तोंडे फाडलीं व कित्येकांच्या कंवरेस धरलें ५३. गदा व चक्र यांच्या योगानें दग्ध झालेले, सत्त्वशून्य, व गतप्राण झालेले, ते गगनांतून भ्रष्ट देह होऊन धरणीतलीं पडले ५४. याप्रमाणें ते सर्व दैत्य मले असतां कृतकृत्य झालेला पुरुषोत्तम गदाधर इंद्राचें प्रिय करून स्वस्थ उभा राहिला ५५. असो: तारकामय संग्रामांतील तो दैत्यविनाश होऊन गेला असतां सर्व ब्रह्मर्षि, गन्धर्व व अप्सरागण यांसह लोकपितामह देवाधिदेव ब्रह्मदेव त्यास्थळीं आला व हरीचें पूजन करून असें वचन बोलला ५६, ५७. ब्रह्मा:—हे देवा, तूं हें महत्कृत्य केलेंस. देवांचें हें एक शल्य उपटून टाकलेंस. या दैत्यांच्या वधानें आहीं अत्यंत संतुष्ट झालों आहों ५८. हे विष्णो, तूं ज्या ह्या कालनेमी महा असुराला भारिलेंस त्याला रणप्रदेशीं मारण्यास तूंच एक समर्थ होतास.

एष देवान् परिभवेँल्लोकांश्चसचराचरान् । ऋषीणां कदनं कृत्वा मामपि प्रतिगर्जति ६०
 तदनेन तद्वोग्रेण परितुष्टोऽस्मि कर्मणा । यदयं कालतुल्याभः कालनेमी निपातितः ६१
 तदा गच्छस्व भद्रं ते गच्छाम दिवमुत्तमम् । ब्रह्मर्षयस्त्वां तत्रस्था प्रतीक्षन्ते सदोगताः ६२
 अहं महर्षयश्चैव तत्र त्वां वदतां वर । विधिवच्चार्चयिष्यामो गीर्भिर्दिव्याभिरच्युत ६३
 किं चाहं तव दास्यामि वरं वरभृतां वर । सुरेष्वपि सप्त दैत्येषु वराणां वरदो भवान् ६४
 निर्यातयैतत्रैलोक्यं स्फीतं निहतकण्टकम् । अस्मिन्नेव मृधे विष्णो शक्राय सुमहान्मने ६५
 एवमुक्तो भगवता ब्रह्मणा हरिरव्ययः । देवाञ्छक्रु खान्सर्दानुवाच शुभया गिरा ६६
 विष्णुरुवाच ॥ श्रूयतां त्रिदशाः सर्वे यावतांऽत्र रुमागताः । श्रवणावहितैर्देहैः पुरस्कृत्य
 पुरंदरम् ६७ अस्मिन्नः समरे सर्वे कालनेमिमुखा हताः । दानवा विक्रमोपेताः शक्रादपि
 महत्तराः ६८ तस्मिन् महाति संक्रंदे द्वावेव तु विनिःसृता । वैरोचनश्च दैत्येन्द्रः स्वर्भानुश्च
 महाग्रहः ६९ तदिष्टां भजतां शत्रो दिशं वरुण एव च । याम्यां यमः पालयितामुत्तरां
 च धनाधिपः ७० ऋक्षैः सह यथायोगं काले चरतु चन्द्रमाः । अब्दं ऋतुमुखं सूर्यो भज-
 तामयनैः सह ७१ आज्यभागाः प्रवर्तन्तां सदस्यैरभिपूजिताः । हूयन्तामग्रयां विवेददृष्टेन
 कर्मणा ७२ देवाश्च बलिहोमेन स्वाध्यायेन महर्षयः । श्राद्धेन पितरश्चैव तृप्तिं यान्तु यथा-
 सुखम् ७३ वायुश्चरतु मार्गस्थस्त्रिधा दीप्यतु पावकः । त्रयो ब्रह्माश्च लोकांस्त्रीन् वर्धयन्त्वा-

दुसरा कोणीही नव्हता ५९. देवांचा व चराचर लोकांचा पराभव करून यानें ऋषींचें कदन केलें. व माझ्यावरहा गुरगुरण्यास आरंभ केला होता ६०. यास्तव या तुझ्या महत्कृत्यानें मी परितुष्ट झालों आहे. तूं या काळासारख्या कालनेमीस मारिलेंस. आतां तूं जा. तुझें कल्याण असो; आह्मीही उत्तम स्वर्गास जातों. तेथील गृहगत ब्रह्मर्षि तुझी प्रतीक्षा करीत असतील ६१, ६२. हे अच्युता, तेथें, मी व महर्षि, तुझी यथाविधि पूजा करूं व हे वक्त्यांतील श्रेष्ठा, दिव्यवाणींनीं तुझी स्तुति करूं ६३. शिवाय हे वर धारण करणारांतील श्रेष्ठ देवा, मी तुला वर देईन. तूं दैत्यांसह देवांमध्येंही श्रेष्ठ वरद आहेस. हे विष्णो, हें आति विस्तृत त्रैलोक्य याच संग्रामांत तूं दृष्टरहित केलें आहेस. यास्तव तें आतां या अति माहात्म्या इंद्रास दे ६४ ६५. भगवान् ब्रह्मदेवानें ज्यास असें ह्मटलें आहे, असा तो अव्यय हरि शुभ दार्णानें इंद्रादि सर्व देवांस असें बोलला ६६. विष्णुः— येथें जेवढे देव आले आहेत या सर्वांनीं आपल्या शरीरांतील सर्व शक्ति कर्णेंद्रियांत आणून (ह्मणजे अगदीं ध्यान देऊन) व इंद्रास पढें करून एकावें. या आमच्या संग्रामांत इंद्राहूनही अतिशय बलाढ्य व पराक्रमी कालनेमिप्रभृति सर्व दानव मेले आहेत ६७, ६८. त्या मोठ्या संग्रामांतून एक विरोचनपुत्र बलि व दुसरा महाग्रह राहु असे दानव दानव निसटून गेले आहेत ६९ यास्तव आतां इंद्र आपल्या इष्ट दिशेचें सेवन करो. वरुणही आपल्या दिशेंत जावो. दक्षिण दिशेचें यम पालन करो; व उत्तरेचें कुबेर रक्षण करो ७०. चंद्रमा नक्षत्रांस योग्यकालीं पूर्वीप्रमाणेंच संयोग पावन करो. सूर्यही अयनांसह, ऋतु हेंच ज्याचें मुख आहे, अशा वर्षाचें सेवन करो ७१. सदस्यांनीं ज्यांचा सर्वप्रकारें सत्कार केला आहे, असे आज्यभाग प्रवृत्त होवोत. ब्राह्मण वेदोक्त कर्मांच्या योगानें अग्नीचें हवन करोत ७२. बलिहोमानें देव, स्वाध्यायानें महर्षी व श्राद्धानें पितर यथेच्छ तृप्त होवोत ७३. आपल्या मार्गामध्यें स्थित असलेला वायु

त्मजैर्गुणैः ७४ क्रतवः संप्रवर्तन्तां दीक्षणियैर्द्विजातिभिः । दक्षिणाश्वोपवर्तन्तां यथाहं सर्व-
 सत्रिणाम् ७५ गाश्च सूर्यो रसान्सोमो वायुः प्राणांश्च प्राणिषु । तर्पयन्तः प्रवर्तन्तां शिवैः
 सोम्यैश्च कर्मभिः ७६ यथात्रदानुपूर्व्येण महेन्द्र सलिलोद्भवाः । त्रैलोक्यमातरः सर्वाः
 सागरं यान्तु निम्नगाः ७७ दैत्येभ्यस्त्यज्यतां भीश्च शान्तिं व्रजतः देवताः । स्वस्ति वोऽस्तु
 गामिष्यामि ब्रह्मलोकं सनातनम् ७८ स्वगृहे सर्वलोके वः संग्रामे वा विशेषतः । विश्रंभो
 हि न मन्तव्यो नित्यं क्षुद्रा हि दानवाः ७९ छिद्रेषु प्रहरन्त्येते न चैषां संस्थितिर्ध्रुवा ।
 सौम्यानामृजुभावानां भवतां चार्जवा मतिः ८० अहं तु दुष्टभावानां युष्मासु सुदुरात्म-
 नाम् । असम्यग्वर्तमानानां मोहं दास्यामि देवताः ८१ यदा च सुदुराधर्षं दानवेभ्यो भयं
 भवेत् । तदा समुपगम्याशु विधास्ये वस्ततोऽभयम् ८२ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा
 सुरगणान् विष्णुः सत्यपराक्रमः । जगाम ब्रह्मणा सार्धं ब्रह्मलोकं महायशाः ८३ एतदाश्व-
 र्यमभवत्संग्रामे तारकामये । दानवानां च विष्णोश्च यन्मां त्वं परिपृच्छासि ४ [२.२०]
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि कालनेमिवधो नामाष्टचत्वारिंशो-
 ऽध्यायः ॥ ४८ ॥

जनमेजय उवाच ॥ ब्रह्मणा देवदेवेन सार्धं सलिलयोनिना । ब्रह्मलोकगतो ब्रह्म-
 वैकुण्ठः किं चकार हं ? किमर्थं चादिदेवेन नीतः ? कमलयोनिना । विष्णुदैत्यवधे वृत्ते

वाहो. आग्नि गार्हपत्य. दक्षिण व आहवनीयरूपानें दीप्त होवो. तिन्ही वर्ण शमदम, शौर्य-
 तेज, कृषिगौरक्ष्य इत्यादि श्री गीतेंत सांगितलेल्या स्वाभाविक गुणांच्या योगानें तीन
 लोकांची वृद्धि : करोत ७४. दीक्षेस योग्य असलेल्या ब्राह्मणांकडून क्रतु केले जावोत.
 सर्व : सत्रें करणांसा ज्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें दक्षिणा प्राप्त होवो ७५. प्राण्यांच्या
 ठिकाणच्या नेत्रेंद्रियांस सूर्य, रसांस सोम व प्राणांस वायु तृप्त करीत शिव व सौम्य
 कर्मांच्या योगानें प्रवृत्त होवोत ७६. हे इंद्रा, जलांपासून उद्भवलेल्या सर्व त्रैलो-
 क्यमाता नद्या अगदीं पूर्वीच्याच क्रमानें सागरास जावोत ७७. हे देवतांनो, दैत्यांचें
 भय टाकून घ्या. व शांत व्हा. तुमचें कल्याण होवो. मी आतां सनातन ब्रह्मलोकास
 जातां. स्वगृहांत, सर्वलोकांमध्ये व विशेषतः संग्रामांत तुम्ही दानवांचा विश्वास धरूं
 नका. कारण, ते नेहमीं वंचक (ठग. फसवे) आहेत ७८, ७९. ते छिद्र (न्यूनता,
 कमीपणा) पाहून तात्काळ प्रहार करीत असतात. त्यांची मर्यादा स्थिर नसते.
 तुम्ही सौम्य व सरळ स्वभावाचे आहां त्यामुळें तुमची मतिही सरळ असते. पण
 हे देवहो, त्या दुष्ट अभिप्राय धारण करणाऱ्या. तुमच्याशीं दुरात्मता व्यक्त करणाऱ्या
 व अयोग्य वर्तन करणाऱ्या दानवांस, मी मोह पाडीत असतो ८०, ८१. तुम्हांस जेव्हां
 दानवांपासून अतिशय घोर भय उद्भवेल तेव्हां मी सत्वर येऊन तुम्हांस अभय
 देईन ८२. वैशंपायनः--देवगणांस असें सांगून सत्यपराक्रमी व महायशस्वी विष्णु ब्रह्म-
 देवासह ब्रह्मलोकास गेला ८३. हे राजन्, तारकामयसंग्रामांत दानव व विष्णु यांच्यामध्ये,
 तूं जें मला विचारीत आहेत तें हें आश्चर्य झालें ८४. इति श्रीम० खिल० हरि० हरिवं-
 शपर्वीतील कालनेमिवधनामक अष्टेचाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ४८ ॥

जनमेजयः--जलांत उत्पन्न होणारें कमल ज्याचें उत्पत्तिस्थान आहे, अशा देवदेव
 ब्रह्मदेवासह ब्रह्मलोकास गेलेल्या वैकुण्ठानें काय केलें ? दैत्यांचा वध झाल्यावर देवांनीं

देवैश्च कृतसत्क्रियः २ ब्रह्मलोके च किं स्थानं कं वा योगमुपास्त सः । कं वा दधार
नियमं स त्रिभुर्भूतभावनः ३ कथं तस्यासतस्तत्र विश्वं जगदिदं महत् । श्रियमाप्नाति विपुलां
सुरासुरनरार्चिताम् ४ कथं स्वपिति घर्मान्ते बुध्यते चांबुदध्रुवे । कथं च ब्रह्मलोकस्थो
धुरं वहति लौकिकीम् ५ चरितं तस्य विप्रेन्द्र दिव्यं भगवतो दिवि । विस्तरेण यथातत्त्वं
सर्वमिच्छामि वेदितुम् ६ वैशंपायन उवाच ॥ शृणु नारायणस्यादौ विस्तरेण प्रवृत्तयः ।
ब्रह्मलोकं यथारूढो ब्रह्मणा सह मोदते ७ कामं तस्य गतिः सूक्ष्मा देवैरपि दुरासदा ।
यत्तुवक्ष्याम्यहं राजंस्तन्मे निगदतः शृणु ८ एष लोकमयो देवो लोकाश्चैतन्मयाद्ययः ।
एष देवमयश्चैव देवाश्चैतन्मया दिवि ९ तस्य पारं न पश्यन्ति बहवः पारचिन्तकाः । एष
पारं परं चैव लोकानां वेद माधवः १० अस्य देवांधकारस्य मार्गितव्यस्य दैवतैः । शृणु वै
यत्तदा वृत्तं ब्रह्मलोके पुरातनम् ११ स गत्वा ब्रह्मणो लोकं दृष्ट्वा पितामहं पदम् । वचं
तानृषीन्तर्वाण्विष्णुरार्षेण कर्मणा १२ सोऽग्निं प्राक्सवने दृष्ट्वा हूयमानं महर्षिभिः ।
अवन्दत महातेजाः कृत्वा पौर्वाह्निकीं क्रियाम् १३ स ददर्श सखेष्वाज्यैरीज्यमानं मह-
र्षिभिः । भागं यज्ञियमभ्रानं स्वदेहमपरं स्थितम् १४ अभिवाद्याभिवाद्यान्नामृषीणां ब्रह्मव-

ज्याचा सत्कार केला आहे. अशा विष्णुस आदिदेव कमलयोनीने कशाकरितां नेले ? २. ब्रह्मलोकांमध्ये त्याचें स्थान कोणतें आहे ? ता कोणत्या योगाची उपासना करितो व भूतांस उत्पन्न करणाऱ्या त्यानें कोणता नियम धरला होता ३. तेथें राहून पूजंचा स्वीकार करणाऱ्या त्याची असुर, सुर व नर यांनीं सर्वोत्तम मानलेली श्री या सर्व मोठ्या विश्वास कशी प्राप्त होते ? ४. तो आषाढीस शयन कसा करितो व मेघाचा नाश झाला असतां ह्यणजे कार्तिकीस पुनः जागा कसा होतो ? आणि ब्रह्मलोकांमध्ये स्थित होऊन लोकांची धुरा (भार) कसा वाहतो ? ५. हे विप्रेन्द्र, त्या भगवानाचें देवलोकांतील सर्व दिव्यचरित जसेंच्यातसेंच ऐकण्याची मी इच्छा करितों ६. वैशंपायनः—प्रथम नारायणाचीं कर्मे सविस्तर ऐक. ब्रह्मलोकीं आरूढ होऊन तो ब्रह्मदेवासह कसा आनंद भागतो तें मी तुला सांगतों ७. त्याची गति अतिशय सूक्ष्म आहे. देवांसही कळत नाही. यास्तव हे राजन्, मी जें त्याचें चरित्र सांगत आहे तें तूं लक्ष्य लावून ऐक ८. हा देव लोकमय आहे. व तिन्ही लोक एतन्मय (ह्यानें व्याप्त, ह्याच्या रूपाचं) आहेत. हा देवमय आहे व स्वर्गातील देव ह्याच्या स्वरूपाचे आहेत. (ह्य. तंतूंच्या योगानें जसा पट कल्पित आहे तसें लोकांच्या व देवांच्या योगानें हरीचें शरीर कल्पित आहे व पट जसा केवळ पृथ्वीमय असतो तसें लोक व देव विष्णुमय आहेत.) त्याचा पार लावण्याकरितां चिंतन करणाऱ्या पुष्कळांस त्याचा पार (अंत) लागत नाही. पण हा माधव लोकांचा परम पार असा जो आत्मा त्यास जाणतो. इंद्रियांस न दिसणाऱ्या, व देवतांसही शोधावयास उचित असलेल्या त्याचें ब्रह्मलोकांतील प्राचीन वृत्त ऐक ९ ११. तो ब्रह्मदेवाच्या लोकास जाऊन, पितामहाचें पद पाहून, मंत्रप्रतिपाद्य कर्मानें त्या सर्व ऋषींस वंदन करिता झाला १२. तो महातेजस्वी देव प्राक्सवना (प्रातःसवनामध्ये) महर्षींकडून हवन केल्या जाणाऱ्या अग्नीस पाहून, आपली पौर्वाह्निकी क्रिया आटोपून, त्यास वंदन करिता झाला १३. यज्ञांमध्ये महर्षींकडून घृतानें यजन केल्या जाणाऱ्या व यज्ञिय भाग भक्षण करणाऱ्या आपल्याच स्थित अंस-

चंसाम् । परिचक्राम मोऽचिन्त्यो ब्रह्मलोकं सनातनम् १५ स ददर्शोच्छ्रितान्युपांश्वषाला-
 ग्रविभूषितान् । मखतु च ब्रह्मर्षिभिः शतशः कृतलक्षणान् १६ आज्यधूमं समाघ्राय शृण्व-
 न्चेऽनुद्विजंगितान् । यज्ञैरिज्यन्तमान्मानं पश्यंस्तत्र चचार ह १७ ऊचुस्तमृषयो देवाः
 सदस्याः सदसि स्थिताः । अर्वायतभुजाः सर्वे पवित्रान्तरपाणयः १८ देवेषु वर्तये यद्वै
 तद्वि सर्वं जनार्दनात् । यत्प्रवृत्तं च देवभ्यस्तद्विद्धि मधुसूदनात् १९ अग्नीषोममयं लोकं
 यं विदुर्विदुषो जनाः ५ तं सोमनाग्निं लोकं च वेद विष्णुं सनातनम् २० क्षीरा-
 यथा दधिभवेद्दध्नः सर्पिर्भवेद्यथा । मध्यमानेषु भूतेषु तथा लोको जनार्दनात् २१ यथे-
 द्रियंश्च भूतैश्च परमात्माविधीयते । तथा देवैश्च वेदैश्च लोकैश्च विहितो हरिः २२
 यथा भूतेन्द्रियावातिर्विहितो भुवि देहिनात् । तथा प्राणेश्वरावाप्तिर्देवानां दिवि वैष्णवी २३
 सञ्चिषां सत्रफलदः पवित्रं परमात्मवात् । लोकतन्त्रधरो ह्येष मन्त्रैर्मन्त्र इषोच्यते २४
 ऋषय ऊचुः ॥ स्वागतं ते सुरश्रेष्ठ पद्मनाभ महाद्युते । इदं यज्ञियमातिथ्यं मन्त्रतः प्रति-
 गृह्यताम् २५ त्यमस्य यज्ञपूतस्य पात्रं पाद्यभ्य पावनः । अतिथिस्त्वं हि मन्त्रोक्तः स्वदृष्टः

लेल्या दुसऱ्या मूर्तीस तो पहाता झाला १४. ब्रह्मवर्चसू-तेजानें युक्त असलेल्या व त्यामु-
 लेंच वंदन करण्यास योग्य असलेल्या ऋषींस वंदन करून तो अचिन्त्य परमात्मा सना-
 तन ब्रह्मलोकाला चालला १५. महर्षींनी यज्ञांमध्ये ज्यांस शतशः चिन्हें केलीं आहेत,
 असे उंच व चालाग्रानें (युपाच्या मस्तकावरील वलयकार काष्ठानें) विभूषित
 असलेले यूप त्यानें पाहिलें १६. घृताच्या धूमाचा वास घेऊन ब्राह्मणांनीं
 झटलेले वेद ऐकत, यज्ञांनीं यजन केल्या जाणाऱ्या आपणास पहात तो तेथें
 फिरून लागला १७. त्या यज्ञगृहामध्ये स्थित असलेल्या सदस्यांनीं, देवांनीं व
 ऋषींनीं त्यास असे (श्लोक २५) झटले. त्यावेळीं ते सर्व पवित्रपाणी (ज्यांच्या हातांत
 पवित्रें आहेत असे) व ज्यांनीं आपल्या हातांत अर्घ्य घेतलें आहे, असे
 होते १८ देवांचे ठायीं जें काहीं आहे तें सर्व जनार्दनापासून प्राप्त झालें आहे.
 देवांपासून जें प्रवृत्त झालें आहे तें मधुसूदनापासून प्रवृत्त झालें आहे असें समज १९.
 विद्वान् लोक ज्यांलोकास अग्नीषोममय जाणतात त्या सोमास, अग्नीस व लोकास तूं
 (जननेत्रय) सनातन विष्णुरूप जाण २०. दुग्धापासून जसें दही होतें, दह्यापासून
 जसें घृत होतें, त्याप्रमाणें देहांद्रियादि भूतांचें ध्यानबलानें विवेचन करूं लागलें असतां
 जनार्दनापासूनच हा लोक होतो, असें कळून येतें २१. चैतन्याच्या योगानें व्याप्त अस-
 लेल्या इंद्रियांच्या व भूतांच्या द्वारा. परमात्मा स्वयंप्रकाश असतांनाही, जसा विधिविषय
 होतो (पूर्वी अज्ञात असल्यासारखा वाटून जाणविला गेल्यासारखा होतो) त्याप्रमाणें
 देव, वेद व लोक या अनुग्रह करणारांवरून विष्णु जाणविला जातो २२. जीवांचा भूत-
 द्रियसंबंध भूलोकीं जसा भूतांपासून होत असल्याचें दिसतें त्याप्रमाणें देवांचा, बल व
 ऐश्वर्य यांच्याशीं, संबंध विष्णूपासून होतो, असें दिसतें २३. हा सत्रे करणाऱ्या पुरुषांस
 सत्रफल देणारा, अत्यंत पवित्र, स्वतंत्र, लोकतंत्राचा निर्वाह करणारा, व वाणीचें माधुर्य
 जसें वाणीनेच सागतां येतें त्याप्रमाणें या विष्णूचें स्वरूप विष्णूनेच पूजनीय आहे २४.
 ऋषीः— हे सुरश्रेष्ठ, हे पद्मनाभ, हे महाद्युते, तुझे स्वागत असो. हें यज्ञिय आतिथ्य
 मन्त्रतः ग्रहण कर २५ तूं या यज्ञामध्ये पवित्र केलेल्या पाद्याचें पात्र आहेस. तूं मन्त्रोक्त

परमो मतः २६ त्वयि योद्धुं गते विष्णो न प्रावर्तन्त नः क्रियाः । अवैष्णवस्य यज्ञस्य न हि कर्म विधीयते २७ दक्षिणस्य यज्ञस्य त्वत्प्रसूतिः फलं भवेत् । अयाःमानमिहास्माभिरिज्यमानं निरीक्ष्यसे २८ एवमस्त्विति तान्सर्वांश्च भगवान्प्रत्यपूजयत् । समुद्रे ब्रह्मलोकस्थो ब्रह्मलोकपितामहः २९ [२९४९] इति श्रीमहाभारते खलषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि लोकवर्णनं नाम एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ ऋषिभिः पूजितस्तैस्तु विवेश हरिरीश्वरः । पौराणं ब्रह्मसदनं दिव्यं नारायणाश्रमम् १ स तद्विवेश हृष्टात्मा तानामन्वय सदोगतान् । प्रणम्य चादिदेवाय ब्रह्मणे पद्मयोनिं २ स्वन नाम्ना परिज्ञातं स तं नारायणाश्रमम् । प्रविशन्नेव भगवानायुधानि व्यमर्जयत् ३ स तत्रास्वुपतिप्रख्यं ददर्शाऽलयमात्मनः । स्वधिष्ठितं देवगणैः शान्तिंश्च महर्षिभिः ४ संवर्तकांश्चुदोपेतं नक्षत्रस्थानसंलुलम् । तिमिरौघपरिक्षिप्तमप्रधृष्यं सुरासुरैः ५ नतत्र विषयोवायोर्नेदोर्नच विवस्वतः । वपुषः पद्मनाभस्य संदेशस्तेजसावृतः ६ स तत्र प्राविशन्नेव

पावन आतिथि आहेस. तूं परम स्वयंप्रकाश ह्मणून विद्वानांस ज्ञात आहेस २६. हे विष्णां, तूं युद्ध करावयास गेल्यावर आमच्या क्रिया चालत नाहीत. कारण, विष्णुरहित यज्ञाचें कर्म विहित नाही. (तूं अंतरात्मा अन्य कर्मांमध्ये गुंतलास ह्मणजे केलेलाही यज्ञ निष्फळ होतो असा वाचा भावार्थ) २७. दक्षिणाश्रुत यज्ञार्चा तुझी प्रसूति हें फल मिळते. आज आतां तूं आह्मांकडून पूजिल्या जाणाऱ्या आपल्यात पहाशील २८. त्यावर ' एवमस्तु ' (बरें आहे) असें ह्मणून भगवानानें त्या सर्वांची प्रातःपूजा केली व ब्रह्मलोका (जणु काय समाधी) मध्ये स्थित असलेला तो पितामह ब्रह्मलोकासह आनंदित झाला २९. (ब्रह्मलोकामध्ये असलेले ऋषिप्रभृति साधकही विष्णूस भजतात. आह्मी कृतकृत्य झालो आहो, असें समजून उदासीन होत नाहीत; हा या अध्यायाचा सारांश आहे.) इति श्रीमहा० खिल० हरि० हरिवंशपर्वीतील लोकवर्णननामक एकूणपन्नासावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ४९ ॥

वैशंपायन. — त्या ऋषींनीं ज्याचें पूजन केलें आहे असा तो हृष्टचित्त हरि ईश्वर पुराणांत ज्ञात होणारें जें दिव्य ब्रह्मसदन व ज्याला नारायणाश्रम ह्मणून ह्मणतात त्यांत यज्ञगृहगत ऋषींस विचारून व आदिदेव जो पद्मयोनि ब्रह्मा त्यास प्रणाम करून प्रवेश करिता झाला १, २. आपल्या नांवानेंच परिज्ञात असलेल्या त्या नारायणाश्रमांत प्रवेश करितांच भगवानानें आयुधें टाकलीं ३. त्यानें तेथील तें आपलें समुद्रतुल्य सदन पाहिलें. तें देवगण व शाश्वत महर्षी यांच्या योगानें उत्तमप्रकारें अधिष्ठित होतें ४. तें प्रलयकालीं क्षुब्ध होणाऱ्या संवर्तक संज्ञक मेघदेवतांनीं युक्त, ज्योतिश्चक्रानें व्याप्त, तिमिरसमूहानें भरलेलें, सुषुप्तीप्रमाणें सर्व तेथें सूक्ष्मरूपानें विद्यमान असतांनाही आविद्येनें आवृत झालेलें व त्यामुळेच देव व असुर यांस अगम्य होतें (ज्याप्रमाणें वटबीजामध्ये सर्व वट असतो पण तो दिसत नाही त्याप्रमाणें हरीच्या मंदिरांत सर्व ब्रह्मांड असूनही दिसत नाही) ५. तर मग त्याच्या अस्तित्वाविषयीं प्रमाण काय ?) तो वायूचा, चंद्राचा, व सूर्याचाही विषय नव्हे. कारण पद्मनाभाच्या शरीररूप तेजानें तो देश आवृत आहे. (तें आत्मज्योतीनें प्रकाशित होतें त्यामुळे त्याच्या अस्तित्वास दुसऱ्या कशाचें सहाय्य अथवा प्रमाण लागत नाही. तें स्वयंसिद्ध आहे. अनात्म पदार्थ स्वयंसिद्ध नसतात व

जटाभारं समुद्धहन् । सहस्रशीर्षो भूत्वा तु शयनायोपचक्रमे ७ लोकानामन्तकालज्ञा काली नयनशालिनी । उपतस्थे महात्मानं निद्रा तं कालरूपिणीं न शिश्ये शयने दिव्ये समुद्रांभो दशीतले । हरिरैकार्णवोक्तेन व्रतेन व्रतिनां वरः ९ तं शयानं महात्मानं भवाय जगतः प्रभुम् । उपासांचक्रिरे विष्णुं देवाः सर्पिगणास्तथा १० तस्य सुप्तस्य शुशुभे नाभिमध्यात्समुत्थितम् । आद्यं तस्यासनं पद्मं ब्रह्मणः सूर्यवर्चसम् । सहस्रपत्रं वर्णाढ्यं सुकुमारं विभूषितम् ११ ब्रह्म-सूत्रोद्यतकरः स्वपन्नेव महानुनिः । आवर्तयति लोकानां सर्वेषां कालपर्ययम् १२ विवृ-त्तान्तस्य वदनाग्निःश्वासपवनोरिताः । प्रजानां पंक्तयो ह्युच्चैर्निष्पतन्त्युत्पतन्ति च १३ ते सृष्टाः प्राणिनो मेध्या विभक्ता ब्रह्मणास्त्रयम् । चतुर्धा स्वां गतिं जग्मुः कृतान्तोक्तेन कर्मणा १४

त्यामुळें त्यांच्या अस्तित्वास प्रमाणांची अपेक्षा असते ६. पूर्वी सहस्रशीर्षा (अनंत मस्तकयुक्त) असून, आतां तें विश्वरूप टाकून जटाभारस्थानीय लोककर्मवास-नासमूह मस्तकावर वहात तो तेथें प्रवेश करतांच शयनास आरंभ करूं लागला ७. लोकांच्या अंतकालास जाणणारी, नेत्रप्रदेशीं शोभणारी व कृष्णवर्ण (मोठमोठ्या पदार्थां-सही झालून टाकणारी) कालरूपी निद्रा त्या महात्म्याला आली ८. तेव्हां व्रती पुरु-षांतर्गत श्रेष्ठ असा तो हरि निर्विकल्पसमाधीकरितां सांगितलेल्या व्रतानें (संयमनानें) निर्विकल्प व सविकल्पसमाधीरूप असल्यामुळें अति शीतळ दिव्य शय्येवर निजला ९. जगाच्या भवार्थ (कल्याणार्थ अथवा उत्पत्त्यर्थ) शयन करणाऱ्या त्या महात्म्या प्रभू विष्णूची सर्व देव व ऋषिगण उपासना करूं लागले (इंद्रियें व प्राण केवळ त्याच्या समीप स्थित झाले. त्यांनीं भोगरूपी स्वकार्य केले नाहीं) १०. त्या निजलेल्या हरीच्या नाभिकमलापासून उठलेले व आयन्तवान् ब्रह्मदेवाचें सूर्यासारखें तेजस्वी आसन, असें सहस्रपत्रांनीं संपन्न असलेले, अत्यंत विभूषित व सुकुमार पद्म फार शोभूं लागले. (मातेच्या नाभिकमलापासून एक देंठ उद्भवलेला असतो. त्यास पुष्प (ऋतु) प्राप्त होतें. रेतःसंस-र्गानें त्याचा गर्भ बनतो. तो गर्भ मातेनें भक्षण केलेल्या अन्नाच्या रसानें त्या देंठाच्या द्वारा पुष्ट होतो. त्यानंतर पिकलेल्या फलाप्रमाणें तो गर्भ मालापासून सुटतो, हें प्रसिद्ध आहे. त्याच न्यायानें विष्णूपासून उत्पन्न झालेला ब्रह्मा विष्णूच्या मायेनें पुष्ट होतो. व पुढें विष्णूपासून घ्युक्त होऊन तो मी विष्णूहून भिन्न आहे, असें मानतो. हा तत्त्वार्थ येंथें कथारूपानें वर्णिला आहे. तेथील पद्म ह्मणजे पद्मकोशाकार ब्रह्मांड असें समजावें) ११. प्रस्तुत ब्रह्मदेवाचा जन्मांतरीय वासनातंतु हाच ज्याचा वर उचललेला हात आहे, असा तो महामुनि शयन करीत असतांनाच (आपल्या स्वास्थ्या-पासून च्युत न होतां) सर्व लोकांचे कालपर्यय (कालकृत उच्चनीच भाव) करवितो. (लोहचुंबकाच्या न्यायानें कांहींएक न करणाऱ्या अशा त्या परमात्म्याच्या केवळ सत्ते-नेच लोकस्वभावामुळें सृष्टि, स्थिति व लय होतात) १२. उघडलेल्या त्याच्या मुखांतून निःश्वासवायूनें ज्यांस प्रेरणा केली आहे अशा प्रजांच्या पंक्ति उत्पन्न होतात व निष्पन्न होतात १३. असो; याप्रमाणें उत्पन्न झालेले ते सर्व प्राणी यज्ञार्ह आहेत हें खरें; कारण ते सर्व ब्राह्मण (ब्रह्मदेवाचीं अपत्ये) आहेत. पण ब्रह्मदेवानें कर्मप्रमाणें त्यांचे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र असे चार विभाग केले. ते सर्व वेदानें सांगितलेल्या आपापल्या कर्मांचें अनुष्ठान करून स्वगति असा जो परम प्राप्य ईश्वर त्यास प्राप्त झालें १४.

न तं वेद स्वयं ब्रह्मा नापि ब्रह्मर्षयोऽव्ययाः । विष्णोर्निद्रामयं यागं प्राविष्टं तमसावृतम् १५
ते तु ब्रह्मर्षयः सर्वोपितामहपुरोगमाः । न विदुस्तं क्वचित्सुप्तं क्वचिदासीनमासने १६ जागर्ति
कोऽत्र कः शैते कश्च शक्तश्च नेङ्गते । को भोगवान् कोद्युतिमान् कृष्णात् कृष्णतरश्च कः १७

विष्णूचें निद्रामय, तमानें आवृत व स्वरूपा समाहित असलेलें तें अविद्याशबलरूप स्वतः
ब्रह्मा जाणत नाही व अव्यय ब्रह्मर्षीही जाणत नाहीत. (सारांश अविद्याशबलरूपही
जर इतकें दुर्ज्ञेय आहे तर शुद्धरूप किती अधिक दुर्ज्ञेय असल याची कल्पना
करावी) १५. तो ईश्वर कोठें (किंवा केव्हां) निजला (व्यापारशून्य झाला) व
कोठें (किंवा केव्हां) आसनावर बसला (व्यवहार करूं लागला) हें पितामह प्रभृति
सर्व ब्रह्मर्षी जाणत नाहीत १६. (कोणी असं विचारितात) कीं या शरीरांत जागतो
कोण (इंद्रियांच्या द्वारां विषयोपभोग कोण घेतो ? (किण्वसंज्ञक सुरात्रीजांपासून मद्-
शक्ति जशी उत्पन्न होते त्याप्रमाणें पृथिव्यादि चार भूतांच्या संयोगापासून झालेला चेत-
नच विषयोपभोग घेणारा पुरुष आहे. त्याहून निराळा कोणी नाही, असें लोकायतिक
यावर उत्तरें देतील, असें समजून) यांतील निजतो कोण ? (अर्थात् निद्राकालींही
भूतांचा संयोग असतोच तो नाहीसा होत नाही. त्यामुळें भूतसंयोगापासून होणारा चेत-
नच जर पुरुष असता तर निद्राकालींही भोग घडला असता, पण तो घडत नाही,
त्यामुळें निजणारा कोणी अन्य असला पाहिजे.) (तर मग मनच आत्मा आहे असं
समजा; कारण सुषुप्तीमध्ये मन इंद्रियसंबंध शून्य असतें व त्यामुळें त्याला विषयांचा
अनुभव न येणें शक्य आहे, असें मनच आत्मा आहे असें ह्मणणारे कोणी सांगतील
यास्तव-) इंद्रियांवाचून विषयोपभोग घेण्यास समर्थ असूनही ता घेत नाही असा कोण ?
(मन आत्मा आहे, हें ह्मणणें युक्त नव्हे. कारण स्वप्नांमध्ये तें विषयांस इंद्रियांच्या
संबंधावांचून प्रकाशित करित असतें व त्या त्याच्या शक्तीचा त्यागही करितां येत नाही.
यास्तव आत्मा मनाहून निराळा आहे.) (वरें मनही, इतर इंद्रियांप्रमाणें, आपल्या प्रवृत्ति-
निवृत्तिविषयीं स्वतंत्र नाही. तर तें बुद्धीच्या अधीन आहे. यास्तव मनाचें नियमन करणारी
बुद्धिच आत्मा आहे असें बौद्धह्मणतात. त्यांचें निराकरण करण्याकरितां-) भोगवान् कोण ?
(बुद्धीचा सतत परिणाम होत असतो. यास्तव एका कालाची बुद्धि दुसऱ्या कालीं नसते. पण
आत्मा सदा एकरूप असतो. कारण जो मी बाळपणीं अमुक ठिकाणीं होतो तोच मी आतां
तरुणपणीं अमुक ठिकाणीं आहे, किंवा अमुक करित आहे. अशा अनुभवावरून आत्मा एक
आहे, असें ठरतें. पण बुद्धि प्रतिक्षणीं बदलत असते. त्यामुळें ती भोगवान् (अनुभव
घेणारा) आत्मा नव्हे. (तर मग मी सुखी आहे, इत्यादि अभिमान प्राणी धारण करित
असल्यामुळें अहंकारच आत्मा आहे, असें कित्येक ह्मणतात. पण ही त्यांची युक्ति अगदीं
निर्वल आहे; कारण तसें म्हटल्यास ' मी गोरा आहे ' असेंही पुरुष ह्मणत असतो. मग
गोरा देहच आत्मा आहे असेंही समजण्यास कोणता प्रत्यवाय आहे ? शिवाय अहंकार
सुषुप्तींत असत नाही. यास्तव या पक्षाचा यथें उल्लेखही न करितां शून्यच आत्मा आहे
असें समजणाऱ्या शून्यवादी माध्यमिक बौद्धांचें निराकरण करण्याकरितां) युतिमान्
कोण आहे ? (सुषुप्तींत आत्मा असतो. कारण तो जर नसता तर ' मी सुखानें निजलों

विमृशन्ति ह्यम तं देवा दिव्याभिरुपपत्तिभिः । न चैनं शेकुरन्वेष्टुं कर्मतो जन्मतोऽपि
वा १८ गाथाभिस्तत्प्रदिष्टाभिर्ये तस्य चरितं विदुः । पुराणास्तं पुत्राणेषुः ऋषयः संप्रच-
क्षते १९ श्रूयते चास्य चरितं देवेष्वपि पुरातनम् । महापुराणात्प्रभृति परं तस्य न विद्यते २०
यच्चास्य देवदेवस्य चरितं स्वप्रभावजम् । तेनेमाः श्रुतयो व्याप्ता वैदिक्यो लौकिकाश्च
होतौ. मला एवढावेळ कांहीं समजलें नाहीं. ' असें निजून उठल्यावर प्रत्येक मनुष्य
सांगतो व त्याच्या योगानें सुपुर्तीत आनंद व अज्ञान यांचा उपभोग घेणाराची सिद्धि होत.
कारण अनुभवावाचून निजून उठल्यावर त्यांच्या परामर्शानें त्यांच्या सुपुर्तीतल्या
वाद्यांच्या सुपुर्तीतील शून्यांचाही साक्षी सद्रूप आत्मा आहे असें ठरतें; पण तो साक्षी प्रत्येक
शरीरांत भिन्न आहे. कारण प्रत्येकाचा सुखदुःखादि अनुभव भिन्न भिन्न असतो. एकाच्या
सुखाचा अनुभव दुसऱ्यास येत नाहीं. असें सांख्य व नैय्यायिक ह्मणतात. योगी लोक तो
ईश्वराहूनही विलक्षण आहे. असें ह्मणतात. कारण ईश्वर क्लेश, कर्म व वासना यांनीं परामृष्ट
(संबद्ध) नसतो व पुरुष, त्यांनीं युक्त व त्यामुळेच बंध-मोक्षादिभोक्तू असतात. यांस्तव
सूक्ष्माहून सूक्ष्म कोण आहे ? (सांख्यशास्त्रकार प्रधानास अतिसूक्ष्म मानीत असतात. पण
प्रधानाचें तें अतिसूक्ष्मत्व व्यवहारतः सिद्ध आहे. युक्तितः सिद्ध नाहीं; कारण प्रधान
ह्मणजे त्रिगुणांची साम्यावस्था (तीन गुणांचा समप्रमाणें समूह.) असें त्यांचें सांगणें
आहे. त्यामुळे संघात (समूह) रूप अशा या प्रधानाहूनही असंहत अधिक सूक्ष्म असणें
युक्तच आहे. ईश्वर त्याच्याहून अधिक सूक्ष्म आहे असें पातंजल (योगी) ही मानीत नाहींत.
तस्मात् सूक्ष्माहून सूक्ष्म असा हा एक आत्माच आहे. व त्याच्याहून निराळा ब्रह्म नाहीं,
असें श्रुतीनें सांगितलेलें असल्यामुळे तोच सर्वत्र एक साक्षी आहे. पण असें मानल्यावर कित्ये-
कांनींच मुक्त होणें व इतर सर्वांनीं बद्ध होऊन राहणें ही व्यवस्था कशी होणार ? त्याचप्र-
माणें आत्मा एक असूनही एक सुखी होतांच सर्व सुखी व एक दुःखी होतांच सर्व दुःखी
कां होत नाहींत, असें कोणी ह्मणतील. ह्मणून त्यांचें समाधान केलें पाहिजे. तांकांच्या मतीं
सर्व प्राण्यांचें आकाशरूप श्रोत्रेन्द्रिय एक आहे. पण ज्याच्या शरीरात श्रोत्रावच्छिन्न आका-
शाशी ज्या शब्दाचा संबंध होतो त्यास त्याचा अनुभव येतो व ज्याच्याशी त्याचा संबंध
होत नाहीं त्यास त्याचा अनुभव येत नाहीं. अशी त्याची उपाधिभेदांमुळे ते व्यवस्था करि-
तात. त्याचप्रमाणें उपाधिभेदानें बंध-मोक्ष-सुख-दुःखादि व्यवस्था पुरुष एक आहे सापक्षीही
करितां येते. आतां क्लेशादिसंबंधाविषयीं जें योग्याचें ह्मणणें पर सांगितलें आहे त्याविषयीं
आमचें एवढेंच सांगणें आहे कीं, क्लेशादि संबंध वास्तवीक कोणांलांच नाहीं. जीवांशीं
त्याचा कल्पित संबंध होत असतो; पण तो कल्पित असल्यामुळेच मिथ्या आहे. तस्मात्
साक्षी आत्मा प्रतिशरीरांत भिन्न नाहीं. व तो ईश्वराहूनही विलक्षण नव्हे) १७. असो;
अशा प्रकारचे प्रश्न करून देव श्रुतिप्रोक्त उपपत्तीं (युक्तीं) नीं त्याच्या विषयीं विचार
करितात. पण जन्मतः व कर्मतःही ते त्यास शोधण्यास समर्थ होत नाहींत १८. त्या
परमात्म्यानें निश्वासाप्रमाणें अनायासानें निर्माण केलेल्या मंत्रांच्या योगानें जे प्राचीन
पुरुष त्याचें चरित्र जाणते झाले त्यांस पुराणामध्ये ऋषि असें ह्मणतात १९. देवांमध्येही
महा पुराणापासूनच त्याचें चरित्र श्रवण करितात. (त्याच्या नागचें त्यांनाही कांहीं
माहीत नाहीं.) त्याच्याहून श्रेष्ठ असें कांहीं नाहीं २०. या देवदेवाचे जें स्वप्रभावजन्य

याः २१ भवकाले भवत्येष लोकानां लोकभावनः । दानवानामभावाय जागर्ति मधुसू-
दनः २२ यत्रैनं वीक्षितुं देवां न शेकुः सुतमव्ययम् । ततः स्वपिति धर्मान्ते जागर्ति
जलदक्षये २३ स हि वेदाश्च यज्ञाश्च यज्ञाङ्गानि च सर्वशः । या तु यज्ञगतिः प्रोक्ता स
एव पुरुषोत्तमः २४ तस्मिन्सुप्ते न वर्तते मन्त्रपूताः क्रतुक्रियाः । शरत्प्रवृत्तयज्ञोऽयं
जागर्ते मधुसूदनः २५ तदिदं वार्षिकं चक्रं कारयत्यम्बुदेश्वरः । त्रैणवं कर्म कुर्वाणः सुप्ते
विष्णौ पुरंदरः २६ या ह्येषा गह्वरा माया निद्रेति जगति स्थिता । साऽकस्माद्द्वेषिणी घोर
कालरात्रिर्महीक्षिताम् २७ तस्यास्तनुस्तमो द्वारा निशा दिवसनाशिना । जीवितार्धहरा घोर
सर्वप्राणभृतां भुवि २८ नैतया कश्चिदाविष्टो जृम्भन्जा मुहुर्मुहुः । शक्तः प्रसहितुं वेगं
मज्जन्निव महार्णवे २९ अन्नजा भुविमर्त्यानां श्रमजा वा कथंचन । सैषा भवति लोकस्य
निद्रा सर्वस्य लौकिकी ३० स्वप्नांते क्षीयते ह्येषा प्रायशो भुवि दंहिनाम् । मृत्युकालेषु
भूतानां प्राणात्नाशयते भृशम् ३१ देवेष्वपि दधरैनां नान्यो नभार्षणोऽभूत् । सखी सर्वह-
रस्यैषा माया विष्णुशरीरजा ३२ सैषा नारायणमुखे दृष्टा कमललोचना । लोकानल्पेन
कालेन ग्रसते लोकमोहिनी ३३ एवमेषा हितार्थाय लोकानां कृष्णवर्मना । ध्रियते सेव-

चारित्रि आहे त्यानें या लौकिक कथा व श्रुति व्याप्त आहेत २१. लोकांस उत्पन्न करणारा
हा लोकांच्या सृष्टिकालीं आविर्भूत होतो. हा मधुसूदन दानवांच्या अभावार्थ (नांशार्थ)
जागत रहातो २२. त्या आविर्भाव कालींही निजलेल्या या अव्यय देवास, देव पहाण्यास
समर्थ होत नाहीत. तो आषाढी एकादशीस (ग्रीष्मांच्या शेवटीं) निजतो व मेघांचा
क्षय झाला असतां कार्तिकीस जागा होतां २३. तोच वेद, यज्ञ व सर्व यज्ञांगें आहे. यज्ञ
गति ह्मणून जी सांगितलेली आहे तोच पुरुषोत्तम होय २४. यास्तव तो निजला असतां
मंत्रांनीं पवित्र झालेल्या यज्ञक्रिया चालत नाहीत. पुढें हा मधुसूदन शरदृतंत वाजपेयादि
यज्ञ सुरू झाले असतां उठतां २५. विष्णूनें शयन केले असतां विष्णूचें कर्म करणारा
मेघांचा ईश्वर इंद्र हें वर्षर्तुसंबंधीं चक्र चालवितो २६. (विष्णूच्या प्रबोधार्थें निमित्त
यज्ञ आहे, असें वर सांगितले. आतां त्याच्या निद्रेचें कारण सांगतात) जी ही निद्रा
या नांवाची राजाची घोर कालरात्री व निष्कारण द्वेष करणारी. तमोमयी माया
आहे २६, २७. तिचीच तमोदारां तनु ही दिवसनाशिनी निशा आहे. भूलोकच्या प्राण
धारण करणाऱ्या सर्व जीवांचें अर्ध आयुष्य ही घोर निशा हरण करित असते २८. ही
(निद्रा) ज्याला येते तो वारंवार जांभया देऊं लागतो. व महा समुद्रांत निमग्न होत
असल्याप्रमाणें तो हिचा वेग सहन करण्यास समर्थ होत नाही २९. ही लौकिक निद्रा
सर्व प्राण्यांस व विशेषतः मनुष्यांस या लोकीं अशापासून अथवा श्रमापासून येते ३०.
शयन पूर्ण झाले ह्मणजे प्रायः या भूलोकच्या प्राण्यांची ती (निद्रा) क्षीण होते. व
मृत्युसमयीं ही भूतांचे प्राण नाहीसे करिते ३१ देवामध्येंही हिला नारायणावाचून
दुसरा कोणी धारण करूं शकत नाही. विष्णूच्या शरीरापासून झालेली ही सर्व हर-
कालाची सखी आहे. ही कमलनयनी नारायणाच्या मुखावर दिसत असते व लोकांस
मोह पाडणारी ही थोड्या कालांतच लोकांस ग्रासून टाकते. पति सेवनीय पतिव्रतेचें जसें
धारण करितो त्याप्रमाणें माझ्या निद्रेच्या योगानें माझ्या उदरांत असलेले हे सर्व लोक
विश्रांति घेवोत. या लोकहित बुद्धीनें ज्याचा मार्ग सूक्ष्म आहे, असा तो देव हिचें धारण

नीया हि पत्येव च पतिव्रता ४ स तथा निद्रया च्छन्नरतस्मिन्नारायणाश्रमे । शैते विभुः
 सदा विष्णुर्मोहयञ्जगदव्ययः ३५ तस्य वर्षसहस्राणि शयानस्य महात्मनः । जग्मुः कृतयुगं
 चैव त्रेता चैव युगोत्तमम् ३६ स तु द्वापरपर्यन्तं ज्ञात्वा लोकान्सुदुःखितान् । प्राबुध्यत
 महातेजाः स्तूयमानो महर्षिभिः ३७ ऋषय ऊचुः ॥ जहीहि निद्रां सहजां भुक्तपूर्वामिव
 स्रजम् । इमे ते ब्रम्हणा सार्धं देवा दर्शनकाक्षिणः ३८ इमे त्वां ब्रम्हविद्वांसो ब्रम्हसंस्त-
 वन्नादिनः । वर्धयन्ति हर्षीकेशं ऋषयः संशितव्रताः ३९ एतेषामात्मभूतानां भूतानां
 भूतभावन । शृणु विष्णो शुभा वाचो भूव्योमाद्भ्यन्तिलांभसाम् ४० इमे त्वां सप्तसुनयः
 साहिना मुनिमण्डलैः । स्तुवन्ति देवं दिव्याभिर्गेयाभिर्गीर्भिरञ्जसा ४१ उत्तिष्ठ शतपत्राक्ष
 पद्मनाभमहायुते । कारणं किञ्चिदुत्पन्नं देवानां कार्यगौरवात् ४२ वैशंपायन उवाच ॥
 ससंक्षिप्य जलं सर्वं तिमिरैषं विदारयन् । उदात्तिष्ठ हृषीकेशः श्रिया पःमया ज्वलन् ४३
 स ददर्श सुरान्सर्वान्समेतान्सपितामहान् । विवक्षतः प्रक्षुभितान् जगदर्थे समागतान् ४४
 तानुवाच हरिर्देवोऽनिद्राविश्रांतलोचनः । तत्त्वदृष्टार्थया वाचा धर्महेत्वर्थयुक्तया ४५
 श्रीभगवानुवाच ॥ कुतो वो विग्रहां देवाः कुनो वोभयमागतम् । कस्य वा केन वा कार्यं
 किञ्चा मयि न वर्तते ४६ किं खल्वकुशलं लोके वर्तते दानवोत्थितम् । नृणामायासजननं

करितो ३२-३४. (आतां त्याच्या महानिद्रेचें वर्णन करितात) त्या निद्रेच्या योगानें
 आच्छादित झालेला तो व्यापी, अक्षय विभु सदा जगास मोहित करित त्या नारायणा-
 श्रमांत निजून राहिला ३५. तो महात्मा निजल्यावर सहस्रावाधि वर्षे गेलीं. कृतयुग व
 युगोत्तम त्रेता हीं दोन युगे निघून गेलीं ३६. तेव्हां द्वापराच्या शेवटीं महर्षी स्तुति करूं
 लागले असतां सर्व लोक अतिशय दुःखित आहेत, असं जाणून तो महातेजस्वी जागा
 झाला ३७. ऋषीः— देवा, पूर्व भाग घेतलेल्या पुष्पमाळेप्रमाणें ही आपली सहज निद्रा
 सोड. ब्रह्मदेवासह हे सर्व देव तुझ्या दर्शनाची इच्छा करित आहेत. वेदांचे अर्थवाद
 ह्याणून त्यांच्याविषयीं विद्वाद् करणारे हे वेदवेत्ते व तीक्ष्ण व्रतें करणारे ऋषि, हे हृषीकेशा,
 तुझी वृद्धि करित आहेत ३८, ३९. हे भूतोत्पादका विष्णो, तुझ्या स्वरूपभूत अशा या
 पृथ्वी, जल, तेज, वायु, व आकाश या भूतांच्या अधिष्ठातृदेवतांचीं ही शुभ वाणी
 ऐक ४०. हे देवा, मुनिमंडलांसह हे सात ऋषी दिव्य व गायनप्रधान वाणींनीं तुझी
 साक्षात् स्तुति करित आहेत ४१ शतपत्र कमलाप्रमाणें ज्याचे नेत्र आहेत अशा हे
 महातेजस्विन् पद्मनाभ, ऊठ. देवांच्या कार्यगौरवामुळे कांहीं कारण उद्भवलें आहे ४२.
 वैशंपायनः— (राजा, ही स्तुति ऐकून) अखंड आनंदरूप जल संक्षिप्त करून (उपाधि
 प्रवेशामुळे अल्प करून) व अंधकाराचा सप्सूह नाहीसा करून परमश्रानें ज्वलित होत्साता
 तो हृषीकेश उठला ४३ व त्यानें ब्रह्मदेवासह प्राप्त झालेल्या, कांहीं बालण्याची इच्छा
 करणाऱ्या व जगाकरितां अतिशय क्षुब्ध होऊन एकेठिकाणीं जमलेल्या सर्व देवांस
 पाहिलें ४४. पूर्ण निद्रेच्या योगानें ज्याचे नेत्र विश्रांत झालेले (मिटलेलेच अथवा ताठ
 उवडेच) आहेत असा तो हरिदेव तत्त्वार्थानें युक्त व धर्म, आणि हेत्वर्थ यांनीं परिपूर्ण
 अशा वाणीनें त्यांस ह्याणाला ४५. श्रीभगवान्ः— देवांनो, तुमचा कोणाशीं संग्राम चालला
 आहे. व तुम्हांस कोणापासून भय उद्भवलें आहे. अथवा कोणाचें काय कार्य आहे ?
 अथवा माझ्यांठीं कोणतें सामर्थ्य नाही ४६. दानवांपासून उद्भवलेलें व मानवांस

शीघ्रमिच्छामि वेदिनुम् ४७ एष ब्रह्मविदां मध्ये विहाय शत्रुनोत्तमम् । शिवाय भद्रता-
मर्थे स्थितः किं करवाणि वः ४८ [२९९९] इति श्रीमहाभारतं खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि
विष्णोर्योगशयनोत्थानं नाम पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

वैशंपायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा विष्णुगदितं ब्रह्मा लोकपितामहः । उवाच परमं वाक्यं
हितं सर्वदिवौकसाद् १ नास्ति किञ्चिद्भयं विष्णो सुराणामसुरान्तक । येषां भवानभवद्दः
कर्णधारां रणे रणे २ शक्रे जयति देवेशे त्वयि चासुरसृदने । धर्मे प्रयतमानानां मान-
वानां कुतो भयम् ३ सत्यधर्मे च निःशान् मानवान्विगतज्वरान् । नाकाले धर्मिणो मृत्युः
शक्योति प्रसमीक्षितुम् ४ मानवानां च पतयः पार्थिवाश्च परस्परम् । षट्भागमुपभुञ्जाना न
भेदं कुर्वते भियः ५ ते प्रजानां शुभकराः करदैरव पूजिताः । सुकरैर्विप्रयुक्तार्थाः कोशाना-
पूरयन्त्युत ६ स्त्रीताम्रनपदान्सर्वान्पालयन्तः क्षमापराः । अनीक्षणदण्डाश्चतुरो वर्णान्जु-
गुपुरंजना ७ नोद्वेजनीया भूतानां सचिवैः साधुपूजिताः चतुरंगवर्लंर्गुमाः षड्गुणानुपभुं-
जते ८ धनुर्वेदपराः सर्वे सर्वे वेदेषु निष्ठिताः । यजन्ते च यथाकालं यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ९
वेदामशीत्य दीक्षाभिर्नहर्षीन् ब्रह्म चर्षया । श्राद्धैश्च मेध्यैः शतशस्तार्पयन्ति पितामहान् १०
नैषामविदिमं किञ्चित्त्रिविधं भुविदृश्यते । वैदिकं लौकिकं चैव धर्मशास्त्रोक्तमेव च ११

आयास देवारे कोणते अकुशल लोकांमध्ये चालले आहे ? ते ऐकण्याची माझी इच्छा
आहे ४७. हा मी आपले उत्तम शयन सोडून तुझां ब्रह्मवेत्त्यांमध्ये तुमच्या कल्याणार्थ
स्थित आहे. तुमचं कां गतं काम मी करूं ? ४८. इति श्रीम० खि० हरि० हरिवंशपर्व-
तील विष्णुयोगशयनोत्थाननामक पन्नासावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ५० ॥

वैशंपायनः—विष्णुने ते वचन ऐकून लोकपितामह ब्रह्मा सर्व देवांस हितकर असलेले
असे परम वाक्य बोलला १. हे दैत्यांतका विष्णो, ज्यांस तूं अभय देणारा आहेस व
व प्रत्येक रणामध्ये ज्यांचा तूं कर्णधार (नावाडी, नायक) आहेस त्या देवांस कांहींही
भय नाही २. देवेश इंद्राचा विजय झाला असतां व असुरांचा नाश करणारा
तूं असतांना धर्मांमध्ये प्रवृत्त होणाऱ्या मानवांस भय कोठून असणार ? ३. सत्यधर्मा-
मध्ये निरत असलेल्या ज्वररहित व धार्मिक मानवांकडे अकालीं वक्रदृष्टीनें पहाण्यास मृत्युही
समर्थ होत नाही ४. मानवांचे अधिपति व षट्भागवर उपजीविका करणारे राजे परस्पर
भेद करित नाहीत (आपसांत वैर धरित नाहीत) ५. ते प्रजेचें हित करितात. त्यामुळे
कर देणारे लोक त्यांची पूजा करित असतात. ते अगदीं उचित कर घेऊन व द्रव्याचा
विनियोग विशेषरीतीनें करून आपले कांशही भरून ठेवितात ६. क्षमाप्रधान होऊन ते
आपल्या सर्व विस्तृत देशांचें पालन करितात. कांणाही अपराध्यास तीक्ष्ण दंड न करितां
ते चारी वर्णांच्या लोकांचें रक्षण पूर्णपणें करितात ७. कोणत्याही प्राण्याला ते भयंकर
वाटत नाहीत. सचिव त्यांचा उत्तम सत्कार करितात. चतुरंग सैन्य त्यांचें रक्षण
करितें. नीतिशास्त्रोक्त संधि, विग्रह, यान, आसन, द्वैधीभाव व समाश्रय या सहा गुणांचें
सेवन ते करितात ८. ते सर्व धनुर्वेदांत तत्पर असून वेदामध्ये अत्यंत निष्ठा ठेवणारे आहेत.
ते योग्यसमयीं विपुल दक्षिणायुक्त यज्ञ करितात ९. ते वेदांचें अध्ययन करून महर्षींस
तृप्त करितात. नियमग्रहण व यज्ञक्रिया यांच्या योगानें सर्व देवमय हिरण्यगर्भांस तृप्त
करितात व शतशःपवित्र श्राद्धांच्या योगानें पितामहांस तृप्त करितात १०. वैदिक, लौकिक

ते परावरदृष्टार्था महर्षिसमतेजसः । भूयः कृतयुगं कर्तुमुत्सहन्ते नराधिपाः ११ तेषामेव प्रभावेण शिवं वर्धति वासवः । यथार्थं च ववुर्वाता विरजस्का दिशो दश १३ निरुत्पाता च वसुधा सुप्रचाराश्च खे ग्रहाः । चंद्रमाश्च सनक्षत्रः सौम्यं चरति योगतः १४ अनुलोमकरः सूर्यस्त्वयने द्वे चचार ह । हव्यैश्च विविधैस्तृतः शुभगन्धो हुताशनः १५ एवं राव्यकप्रवृत्तेषु विवृद्धेषु मखादिषु । तर्पयन्तु सहीं कृत्वां नृणां कालभयं कुतः १६ तेषां ज्वलितकीर्तीनामन्योन्धवशवर्तिनाम् । राज्ञां बलैर्बलवतां पीड्यते वसुधातलम् १७ सेयं भारपरिश्रान्ता पीड्यमाना नराधिपैः । पृथिवी समनुप्राना नौरिवासन्नविप्लवा १८ युगान्तसदृशी रूपैः शैलोच्चलितबन्धना । जलोत्पीडाकुला स्वदं धारयन्ती मुहुर्मुहुः १९ क्षत्रियाणां वपुर्भिश्च तेजसा च बलेन च । नृणां च राष्ट्रिविस्तीर्णैः श्राम्यतीव वसुन्धरा २० पुरे पुरे नरपतिः कोटिसंख्यैर्बलैर्वृतः । राष्ट्रे राष्ट्रे च बहवो ग्रामाः शतसहस्रशः २१ भूमिपानां सहस्रैश्च तेषां च बलिनां बलैः । आमासुतधिराष्ट्रैश्च भूमिनिर्विवरा कृता २२ सेयं निरामयं कृत्वा निश्चेष्टा कालमग्रतः । प्राप्ता समालयं विष्णोभवांश्चाख्याः परा गतिः २३ कर्मभूमिर्मनुष्याणां भूमिरेषा व्यथां गता । यथा न सीदेत्तत्कार्यं जगत्येवा हि शाश्वती २४

व धर्मशास्त्रोक्त या त्रिविध ज्ञानांतील यालोकीं त्यांस अज्ञात असें कांहीं दिसत नाहीं ? ११. ते सर्वही नराधिप परापर ब्रह्मास जाणणारे व महर्षितुल्य तेजस्वी असून पुनरपि कृतयुग करण्याचा उत्साह धरीत असतात १२ त्यांच्याच प्रभावाने इंद्र कल्याणकर वृष्टि करितो. वायु धुळीवाचून हवा तितकाच दश दिशामध्ये वहातो १३. पृथ्वी उत्पातरहित झाली आहे. अंतरिक्षांत ग्रह चांगल्या रीतीने प्रचार करितात. नक्षत्रांसह चंद्रमा योगतः सौम्य चालता १४. सर्वांस सुख देणारा सूर्य दोन्ही अयनांत फिरतो. नानाप्रकारच्या हव्यांनी तप्त झालेला अग्नि शुभ गंधयुक्त झाला आहे १५. याप्रमाणे यज्ञादिक उत्तमप्रकारे प्रवृत्त झाले असतां, त्याची वृद्धि झाली असतां व वृष्टि इत्यादिकांच्या योगाने सर्व पृथ्वी तप्त होत असतांना मानवास कालाचे भय कोठून असणार ? १६ पण ज्यांची कीर्ती प्रखर आहे व जे एकमेकांस वश होऊन राहिले आहेत अशा बलाढ्य राजांच्या सैन्याकडून वसुधातल पीडले जात आहे १७. भाराने अतिज्ञय थकलेली व ज्यांची शरीरे अग्नीसारत्वीं दीप्त आहेत अशा राजाकडून पीडली जाणारी ती ही पृथ्वी, जिचा नाश जवळ आला आहे अशा नौकेप्रमाणे, येथे आली आहे. समुद्रांत लोहमय नागरांनी बांधलेल्या नौकेप्रमाणे हिलाही पर्वतांनी जलामध्ये स्थिर केले आहे. पण सांप्रतकाळी तिची ती बंधने चंवल झाली आहेत. तिच्यापृष्ठभागावरून जल गेल्यामुळे ती आकृष्ट झाली आहे. व ती वारंवार आर्द्र होते १८, १९. क्षत्रियांची शरीरे, तेज, बल व मनुष्यांची वितृत राष्ट्रे यांच्या योगाने ती जणुंकाय थकली आहे २०. प्रत्येक नगरांतील नरपति कोट्यवधि सैनिकांनी आवृत आहे. प्रत्येक राष्ट्रांत सहस्रावधि ग्राम आहेत. ते अनेक राजे व त्या बलाढ्य राजांचे सैन्य यांनी भरलेले आहेत. ज्यामध्ये दशसहस्र व त्यांहून अधिक ग्राम आहेत अशा अनेक राष्ट्रांनी भूमि भरून गेली आहे (तिच्यामध्ये अवकाशच राहिलेला नाही) २१, २२. यास्तव ती ही भूमि निरुपद्रवी कालास पुढे करून निश्चेष्ट होत्साती हे विष्णो, माझ्या भवनास आली. हिची परागति आपणच आहां २३. मनुष्यांच्या कर्मांची भूमि अशी ही

अस्या हि पीडने दोषो महान्स्यान्मधुसूदन । क्रियालोपश्च लोकानां पीडितं च जमद्वेत् २५
 श्राभ्यते व्यक्तमेत्रेयं पार्थिवौघप्रपीडिता । सहजां या क्षमां त्यक्त्वा चलत्वमचला गता २६
 तदस्याः श्रुतवन्तः स्म तच्चापि भवता श्रुतम् । भारवतःणार्थं हि मन्त्रयाम सह त्वया २७
 सत्पथे हि स्थिताः सर्वे राजानो राष्ट्रवर्धनाः । नराणां च त्रयो वर्णा ब्राह्मणाननुयायिनः २८
 सर्वे सत्यपरं वाक्यं वर्णा धर्मपरास्तथा । सर्वे वेदपरा विश्वाः सर्वे विप्रपरा नराः २९
 एवं जगति वर्तन्ते मनुष्या धर्मकारणात् । यथा धर्मवधो न स्यात्तथा मन्त्रः प्रवर्त्यताम् ३०
 सतां गतिरियं नान्यधर्मश्चास्याः सुसाधनम् । राज्ञां चैव वधः कार्यो धरण्याः भारनिर्णये ३१
 तदागच्छ महाभाग सह वै मंत्रकारणात् । व्रजामां मेरुशिखरं पुरस्कृत्य वसुन्धराम् ३२
 एतावदुक्त्वा राजेन्द्र ब्रह्मा लोकपितामहः । पृथिव्या सहविश्वात्मा विरराम महायुतिः ३३
 [३०-३२] इति श्रीमहाभारते खिलंबु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि भारवतरणे एकपंचाशत्तमो-
 ऽध्यायः ॥ ५१ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ वाढमित्येव सह तैर्दुर्दिनांभोदनिःस्वनः । प्रतस्थे दुर्दिनाकारः
 सदुर्दिन इवाचलः १ समुक्तामणिवियोतं सचन्द्रांभोदवर्चसम् । सजटामण्डलं कृष्णं बिभ्र-
 त्कृष्णवपुर्हरिः २ स चास्योरासि विस्तीर्णे रोमांचोद्धतराजिमान् । श्रीवत्सो राजतं श्रीर्मा-

व्यथित झाली आहे. यास्तव जगाच्या आधारभूत असलेली ही शाश्वत वसु-
 धरा फुटून जाणार नाही असें करा २४. हे मधुसूदना, हिला पीडा झाल्यास
 मोठा दोष घडेल. लोकांचा क्रियालोप होईल व सर्व जगत् पीडित होईल २५. राजांच्या
 समूहानें अतिशय पीडित झालेली ही अतिशय श्रांत झाली आहे, हें उघड आहे. त्या-
 वांचून आपली क्षमा सोडून ही अचला चंचल झाली नसती २६. असो; हिचें दुःख
 आह्मी तुम्ही ऐकलें आहे. करितां आपल्या बरोबर आह्मी आतां हिचा भार कमी कर-
 ण्याचा विचार करितों २७. राष्ट्रवृद्धि करणारे सर्व राजे सन्मार्गांत स्थित आहेत. मनु-
 ष्यांचे तिन्ही वर्ण ब्राह्मणांचे अनुयायी आहेत २८. सर्व वाक्य सत्यपर उच्चारिलें जातें.
 तसेंच सर्व वर्ण धर्मपर आहेत. सर्व ब्राह्मण वेदपरादण आहेत व 'सर्व पुरुष ब्राह्मणांचे
 दास झाले आहेत २९. धर्मांमुळें याप्रमाणें जगांत सर्व मानव वागत आहेत. यास्तव धर्माचा नाश
 न होईल असा कांहीं उपाय योजला पाहिजे ३०. सज्जनांची हीच गति आहे दुसरी नाही. धर्म
 हेंच हिचें उत्तम साधन आहे. ह्या धरण्याचा भार कमी करण्याकरितां राजांचा तर वध
 केला पाहिजे ३१. यास्तव, हे महाभागा, चल. आपण संकेत ठरविण्याकरितां या पृथ्वीस
 पुढें करून मेरु शिखरावर मिळून जाऊं ३२ हे राजेंद्रा, इतकें बोलून लोकपितामह,
 विश्वात्मा, महातेजस्वी ब्रह्मा पृथ्वीसह शांत झाला (त्यानें आपलें भाषण पुरें केलें) ३३.
 इति श्रीमहा० खि० हरि० हरिवंशपर्वणिकीं भारवतरणाविषयीं एकावन्नावा अध्याय समाप्त
 झाला ॥ ५१. ॥

वैशंपायनः--त्यावर बरें आहे, असें ह्मणून वर्षाऋतूतील मेघाप्रमाणें ज्याचा ध्वनि
 आहे, मेघाप्रमाणें ज्याचा नीलवर्ण आहे व त्यामुळें पावसाळ्यांतील पर्वताप्रमाणें ज्याची
 शोभा दिसत आहे असा तो हरि त्यांच्या बरोबर निघाला. मोर्त्ये व मणि यांच्या योगानें
 देदीप्यमान झालेलें; चंद्रयुक्त मेघाप्रमाणें दित्तियुक्त, जडामंडलसंपन्न व नखशिखांत कृष्णवर्ण
 असें त्याचें शरीर होतें. उंच रोमांचाच्या योगानें ज्याच्या रेषा जणु काय उंच पसरल्या आहेत व

स्तनद्वयमुखांचितः ३ पीते वसानो वसने लोकानां गुरुरव्ययः । हरिः सोऽभवदालक्ष्यः
 ससंध्याभ्रइवाचलः ४ तं व्रजन्तं सुपर्णेन पद्मयोनिगतानुगम् । अनुजग्मुः सुराः सर्वे तद्गता-
 सक्तचक्षुषः ५ नातिदीर्घेण कालेन संग्रामा १त्नपर्वतम् । ददृशुर्देवतास्तत्र तां सभां कामरू-
 पिणीम् ६ मेरोः शिखरविन्यस्तां संयुक्तां सूर्यवर्चसा । कांचनसंभरचितां वज्रसन्धानतो-
 रणाम् ७ मनोनिर्माणचित्राढ्यां विमानशतमालिनीम् । रत्नजालान्तरवतीं कापगां रत्नभू-
 पिताम् ८ सर्वरत्नसनाकीर्णां सर्वर्तुकुसुमोत्कराम् । देवमायाधरां दिव्यां विहितां विश्वक-
 र्मणा ९ तां हृद्यमनसः सर्वे यथास्थानं यथाविधि । यथानिदेशं त्रिदशा विविशुस्ते सभां
 शुभाम् १० ते निपेदुर्यथोक्तेषु विमानेष्व्वासनेषु च । भद्रासनेषु पीठेषु कुथास्वास्तरणेषु
 च ११ ततः प्रभञ्जनो वायुर्ब्रह्मणा साधु चोदितः । साशब्दमिति सर्वत्र प्रचक्रामाथ तां
 सभाम् १२ निःशब्दस्तिम्बिने तस्मिन् समाजे त्रिदिवीकताम् । वभाषे धरणी वाक्यं खेदा-
 स्करुणभाषिणी १३ धरण्युवाच ॥ त्वया धार्या ह्यहं देव त्वया वै धार्यते जगत् । त्वं धारं-
 यासि भूतानि भुवनानि विभर्षिं च १४ यत्त्वया धार्यते किंचित्तजसा च बलेन च । तत-
 स्तव प्रसादेन मया यत्नाच्च धार्यते १५ त्वया धृतं धारयामि नाधृतं धारयाम्यहम् । न हि
 तद्विद्यते भूतं यत्त्वया नाबुधार्यते १६ त्वमेव कुरुषे देव नारायण युगे युगे । मम भाराव-

किरणांच्या द्वारां जो दोन्ही स्तनांच्या मुखांपर्यंत पोचला आहे, असा श्रीमान् श्रीवत्स त्याच्या
 विस्तीर्ण उरःस्थळीं शोभत होता १-३. ज्यानें दोन वस्त्रांचें परिधान केलें आहे. असा तो अव्यय
 लोकगुरु हरि, संध्याकाळच्या अघ्रांनीं युक्त असलेल्या पर्वताप्रमाणें कांहींमा दिसत असे ४.
 ब्रह्मदेव ज्याच्या मागून जात आहे अशा गरुडावर वसून जाणाऱ्या त्याच्या मागून ज्यांचे नेत्र
 त्याच्यामध्येच आसक्त झाले आहेत असे सर्व देव चालले ५. पुढें थोडक्याच अवकाशांत ते
 मेरुपर्वतावर येऊन पोचले. तेथें देवांनीं मेरूच्या शिखरावर रचलेली, सूर्यतुल्य तेजानें
 युक्त असलेली व वाटेला तें रूप धारण करणारी ती सभा पाहिली. ती सुवर्णस्तंभावर रचलेली
 असून तिचीं बहिर्द्वारें रत्नसंचित होती. समेत बसणाऱ्या देवादिकांच्या संकल्पाप्रमाणें
 तिची रचना विचित्र होत असे. शेकडों विमानांची पंक्तिच तेथें लागली
 होती. तिच्या खिडक्यांस रत्नमय जाल्या लाविल्या होत्या ती इच्छेनुरूप गमन
 करणारी व रत्नभूषित असे ६ ८. ती सभा सर्व प्रकारच्या रत्नांनीं व्याप्त, सर्व ऋतूतील
 पुष्पांच्या भरांनीं संपन्न, देवांच्या मायेस धारण करणारी व दिव्य अगून विश्वकर्म्यानें
 ती केली होती ९. असो. अशा प्रकारच्या त्या समेत ज्यांचीं चित्तें प्रसन्न झालीं आहेत,
 असे सर्व देव प्रवेश करून परमेश्वराच्या आज्ञेप्रमाणें आपापल्या स्थानीं यथाविधि
 बसले १०. ते सर्व विमानें, आसनें, भद्रासनें, पीठें, गालिवें व साध्या बैठकी यांवर
 सांगितल्याप्रमाणें बसले ११. त्यानंर ब्रह्मदेवानें ज्यास चांगली प्रेरणा केली आहे असा
 वायु “ दोळूं नका ” असें त्या समेत सर्वत्र फिरून सांगूं लागला १२. त्यामुळें तो देवांचा
 समाज शब्दरहित व स्तब्ध झाला असतां खेद झाल्यामुळें दीन भाषण करणारी धरणी
 असें वाक्य बोलली १३. धरणीः— हे देवा, तुला माझे धारण करणें उचित आहे.
 कारण तूंच सर्व जगाचें धारण करितोस. तूं भूतांचें धारण व भुवनांचें पोषण करितोस. तूं
 आपल्या तेजाच्या व बलाच्या योगानें सर्व कांहीं धारण करित असतोस, ह्मणूनच तुझ्या प्रसा-
 दानें मी मोठ्या प्रयत्नानें या सर्वांचें धारण करित १४, १५. तात्पर्य, तूं धरिलेलेच मी आपल्या

तरणं जगती हितकाम्यया १७ तवैव तेजसाक्रान्तां रसातलतलं गताम् । त्रायस्व मां सुर-
श्रेष्ठ तवैव शरणं गताम् १८ दानवैः पीड्यमानाऽहं राक्षसैश्च दुरात्मभिः । त्वमेवशरणं
नित्यमुपवात्येतनातनम् १९ तावन्मेऽस्ति भयं भूयो यावन्न त्वां ककुब्जिनम् । शरणं यामि
मनसा शतशो ह्युपलक्ष्ये २० अहवासे पुराणस्य संज्ञिता पद्मयोनिना । मां च सृष्ट्वा
कृती पूर्वं मायिनो द्वौ महासुरौ २१ कर्णस्रोतोद्भवी तौ हि विष्णोरस्य महात्मनः । महार्णवे
प्रस्वपतः काष्ठकुड्यसमौ स्थितौ २२ तौ विवेश स्वयं वायुर्ब्रह्मणा साधु चोदितः । दिवं
प्रच्छादयन्तौ तु ववृथाते महासुरौ २३ वायु प्राणो तु तौ गृह्य ब्रह्मापर्यमृशच्छनैः । एकं
मृदुतरं मेने कठिनं वेद चापरम् २४ नामनी तु नयोश्चक्रे स विभुः सलिलोद्भवः । मृदुस्त्वयं
मधुनाम कठिनः कैटभोऽभवत् २५ तौ दैत्यौ कृतनामानौ चरतुर्वलदपिती । सर्वमेकार्णवं
लोकं योद्धुःकामौ सुदुर्जयौ २६ तावागती समालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः । एकार्णवा-
म्बुनिचये तत्रैवान्तरधीयत २७ स पद्म पद्मनाभस्य नाभिमध्यात्समुत्थिते । रोचयामास
वमतिं गुह्यां ब्रह्मा चतुर्मुखः २८ तावुभौ जलगर्भस्थौ नारायणपितामहौ । बहून्वर्षमणा-
नप्सु शयानौ न च कंपतुः २९ अथ दीर्घस्य कालस्य तावुभौ मधुकैटभौ । आजग्मतुस्त-
मुद्देशं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः ३० दृष्ट्वा तावसुरौ घोरो महाकायी दुरासदौ । ब्रह्मणा

पृथुभागी वागवितें व तूं ज्याचें धारण करीत नाहीस त्यास मीही धरूं शकत नाहीं. तूं
ज्याचें धारण करीत नाहीस असें भूत व नाहीं. हे देवा, नारायणा, लोकहितार्थ तूंच प्रत्येक
युगामध्ये माझा भार कमी करितोस १६, १७. राजेही तुझेच स्वरूप असल्यामुळे तुझ्याच
तेजानें आक्रान्त झालेल्या, रसातळीं गेलेल्या व त्या करितांच तुला शरण आलेल्या माझे,
हे सुरश्रेष्ठा, तूं रक्षण कर १८. दानव व दुरात्मे राक्षस यांच्याकडून पीडली जाणारी
मी नेहमीं तुज सनातन देवासच शरण येत असतें १९. मी तुज धुरंधरास शरण येईं तोंच
मला भय असतें. यास्तव संकटसमयीं मी मनानें शतशः तुझे स्मरण करितें २०. सृष्टीच्या
आरंभीं सर्व व्यवहारापूर्वीं ब्रह्मदेवानें मला रचिलें, व मला उत्पन्न करून दोघां मायावी
महाअसुरांसही निर्मिलें. महासागरामध्ये निजणाऱ्या या महात्म्या विष्णूच्या
कानांतील मळापासून झालेले ते दोघे प्रथम लांकडी भिंतीप्रमाणेंच स्थित
होते २१, २२. पण ब्रह्मदेवानें चांगल्यारीतीनें प्रेरणा केली असतां स्वतः वायु त्यांच्या-
मध्ये प्रविष्ट झाला. त्यामुळे अंतरिक्षास आच्छादित करणारे ते महाअसुर अति-
शय वाढले २३. वायु हाच ज्यांचा प्राण आहे अशा त्या दोघांस जवळ घेऊन ब्रह्मदेवानें
त्यांच्या अंगावरून हळु हळु हात फिरविला; तेव्हां त्यांतील एक मृदु आहे, व दुसरा
कठिण आहे, असें त्यास समजतें २४ त्या जलोद्भव विभूनें त्या दोघांचीं नांवे ठेविलीं
व त्यामुळे त्यांतील जो मृदु होता तो मधु व जो कठिण होता तो कैटभ झाला २५.
ज्यांचीं नांवे ठेविलीं आहेत असे ते ब्रह्मनें दर्पयुक्त झालेले व अत्यंत दुर्जय असलेले दैत्य
युद्ध करण्याची इच्छा करीत एकसमुद्रमय झालेल्या सर्व लोकांत फिरूं लागले २६.
तेव्हां ते आले आहेत, असें पाहून लोकपितामह ब्रह्मा तेथेंच त्या एकसमुद्रमय जलसमू-
हांत गुप्त झाला. व त्या चतुर्मुखास पद्मनाभाच्या नाभीतून उत्पन्न झालेल्या कमलांतील
गुह्य वसति आवडली २७, २८. नारायण ज्यांचा पितामह आहे असे ते दोघे जलांत
अजगारे दैत्य पुष्कळ वर्षे जहातच राहिले. पण त्यांना भीति वाटली नाही २९. पुढें

ताडितो विष्णुः पद्मनालेन वै तदा । उत्पपाताथ शयनात्पद्मनाभो महायुतिः ३१ तद्युद्धम-
भवद्द्वोरं तयोस्तस्य च वै तदा । एकार्णवे तदा लोके त्रैलोक्ये जलतां गते ३२ तदाऽभूत्तु-
मुलं युद्धं वर्षसंख्यासहस्रशः । न च तावसुरी युद्धे तदा श्रममवापतुः ३३ अथानो दीर्घ-
कालस्य तौ दैत्यौ युद्धदुर्मदौ । ऊचतुः धीतमनसो देवं नारायणं हरिम् ३४ प्रीतो स्वस्तव
युद्धेन श्लाघ्यस्त्वं मृत्युरात्रयोः । आवां जह्नि न यत्रोर्वी सलिलेन परिप्लुता ३५ हतौ च तव
पुत्रत्वं प्राप्नुयावः सुरोत्तम । यो ह्यावां युधि निर्जेता तस्यावां विहितौ सुतौ ३६ स तु गृह्य
मृधे दोभ्यां दैत्यौ तावभ्यपीडयत् । जग्मतुर्निधनं चापि तावुभौ मधुकैटभौ ३७ तौ हतौ
चाप्लुतौ तोये वपुर्भ्यामेकतां गतौ । मेदो मुमुचतुर्दैत्यौ मथ्यमानौ जलोर्मिभिः ३ मेदभा
तज्जलं व्याप्तं ताभ्यामन्तर्दधे ततः । नारायणश्च भगवानसृजत्स तुनः प्रजाः ३९ दैत्ययोर्मे-
दताच्छत्रा मेदिनीति ततः स्मृता । प्रभावात्पद्मनाभस्य शाश्वती जगती कृता ४० वराहेण
पुरा भूत्वा मार्कण्डेयस्य पश्यतः । विषाणेनाहमेकेन तोयमध्यान्सपुद्धता ४१ कृताहं
क्रमता भूयसादायुष्माकमग्रतः । बलेः सकाशाद्दैत्यस्याविष्णुनाप्रभविष्णुना ४२ सांप्रतं
खिद्यमानाहमेनमेव गदाधरश्च । अनाथा जगतो नाथं शरण्यं शरण गता ४३ अग्निः सुवर्णस्य

दीर्घ कालानें ते दोषे मधुकैटभ जेथें ब्रह्मा स्थित होता तेथें आले ३०. तेव्हां ज्यांचीं शरीरें फार मोठीं आहेत अशा त्या दुर्जय व घोर असुरांस पाहून ब्रह्मदेवानें कमलाच्या देंठानें विष्णूस ताडण केलें. त्याचरोबर महातेजस्वी पद्मनाभ आपल्या शय्येवरून उठला ३१. व याचें त्या दोषांशीं घोर युद्ध सुरू झालें. त्यावेळीं सर्व लोक एकसमृद्रमय झाले होते. त्रैलोक्य जलमय झालें हांतें ३२. त्याप्रसंगीं सहस्रावधि वर्षें तुमुल युद्ध झालें; पण ते दोषे असुर युद्धांत थकले नाहींत ३३. पुढें दीर्घकाल लोटला असतां युद्धांत अत्यंत नक्त असलेले ते दोषे दैत्य संतुष्टचित्त होऊन नारायण देवास (हरीस) हांगाले ३४. तुझ्या युद्धानें आह्मी संतुष्ट झालों आहों. तूं आह्मां उभयतांचा स्तुत्य मृत्यु आहेस. तरी आतां जेथें पृथ्वी जलानें भिजलेली नसेल तेथें आह्मांस मार ३५. हे देवात्तमा, तुझ्या हातून मेलेले आह्मी तुझ्या पुत्रत्वास प्राप्त होऊं. कारण, जो आह्मांस युद्धांत जिंकील त्याचे आह्मी पुत्र होऊं, असा ब्रह्मदेवानें संकेत केला आहे ३६. तें ऐकून त्या देवानें युद्ध करित असतांना त्या दोषा दैत्यांस आपल्या दोऱ्हीं बाहूंमध्ये धरून आंढळलें. त्याचरोबर ते दोषे मधुकैटभदैत्य मरण पावले ३७. याप्रमाणें ते दोषे मेले व जलांत बुडाले. त्या उभयतांचीं शरीरें एकरूप झालीं. जगाच्या ऊर्मीनीं ज्यांचें मंथन केलें आहे असें ते दोषे दैत्य मेद सोडते झाले ३८. मेदानें तें जल भरून गेलें, व त्याच्या योगानें आच्छादित झालें. तेव्हां त्या भगवान् नारायणानें पुनरपि प्रजा निर्मिली ३९. त्या दोषां दैत्यांच्या मेदानें आच्छादित झाल्याका-
रणानें त्या जलास मेदिनी असें नांव प्राप्त झालें आहे. व तीच या पद्मनाभाच्या प्रभावानें शाश्वत पृथ्वी झाली. पूर्वीं मार्कण्डेयाच्या देखत ह्या प्रभूनें वराह होऊन एका दंष्ट्राग्रानें मला जलांतून वर काढिलें. या प्रभावशाली विष्णूनें पुनः तीन पावलें चालून बलिदैत्या-
पासून मला सोडवून तुमच्या स्वाधीन केलें ४०-४२. सांप्रतकाळीं पुनरपि दुःख भोगणारी व अनाथ अशी मी, जगाचा नाथ व शरण जाण्यास योग्य अशा या गदाधरास शरण आलें आहे ४३. सुवर्णाचें कारण अग्नि, किरणांचें कारण सूर्य, नक्षत्रांचा गुरु चंद्र व

गुरुर्गवां मूर्ध्ना गुरुः स्मृतः । नक्षत्राणां गुरुः सोमो मम नारायणो गुरुः ४४ यद्गुहं धार-
याम्येका जगत्स्थावरजंगमश्च । मया धृतं धारयते भर्तृमेतद्गदाधरः ४५ जामदग्न्यश्च शशेण
भारवत्तरुषेप्सया । रोषात्रिः सप्तकुन्बाऽहं क्षत्रियैर्विप्रयोजिता ४६ सास्मि वेद्यां समारोप्य
तर्पिता नृपशोणितैः । भार्गवेण पितुः श्राद्धे कश्यपाय निवेदिता ४७ मांसमेदोस्थिदुर्गन्धा
दिग्धा क्षत्रियशोणितैः । रजस्वलेव युवतिः कश्यपं तन्मुपास्थिता ४८ स मां ब्रह्मर्षिरप्याह
किमुर्वि त्वमवाङ्मुखी । वीरपत्नीव्रतामिदं धारयन्ती विषीदसि ४९ माहं विज्ञापितवती
कश्यपं लोकभावनश्च । पतयो मे हता ब्रह्मन्भार्गवेण सहात्मना ५० साहं विहीना विक्रान्तैः
क्षत्रियैः शस्त्रवृत्तिभिः । विधवा शून्यनगरा न धारयितुमुत्सहे ५१ तन्मह्यं दीयतां भर्ता
भगवंस्त्वत्समो नृपः । रक्षोत्सग्रामनगरां योमां सागरमालिनीम् ५२ स श्रुत्वा भगवान् वाक्यं
वाढमित्यन्नवत्पिबुः । ततो मां मानवेन्द्राय मनवे संप्रदत्तवान् ५३ सा मनुप्रभवं दिव्यं
प्राप्येक्ष्वाङ्कुलं नृपम् । विपुलेनास्मि कालेन पार्थिवात्पार्थिवं गता ५४ एवं दत्तास्मि
मनवे मानवेन्द्राय धीमते । भुक्त्वा राजसहस्रैश्च महर्षिकुलसंनितैः ५५ बहवः क्षत्रियाः शूरा
मां जित्वा दिवमाश्रिताः । ते च कालवशं प्राप्य मध्येव प्रलयं गताः ५६ मत्कृते विग्रहा
लोके वृत्ता वर्तत एव च । क्षत्रियाणां बलवतां संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ५७ एतद्युष्मत्प्रवृत्तेन
दैवेन परिपाल्यते । जगद्धितार्थं कुरुत राज्ञां हेतुं रणं क्षये ५८ यद्यस्ति मयि काहण्यं भार-

माज्ञा गुरु (कारण) हा नारायण आहे ४४. मी एकट्टी हें स्थावरजंगम जगधारण करीत
आहे, पण मी धारण केलेले हें सर्व गदाधरच धारण करीत आहे. जामदग्न्यश्च रामानं माज्ञा
भार उतरण्याच्या इच्छेनें रागानं एकवीस वेळां क्षत्रियांस मारिलें ४५, ४६. व वेदीमध्ये
मला बसवून राजांच्या रक्तानें मला तृप्त केले. नंतर त्या भार्गवरामानें पित्याच्या श्राद्धांत
कश्यपास माझे समर्पण केले ४७. मांस, मेद व अस्थि यांचा जिला दुर्गंध येत आहे व
क्षत्रियांच्या रक्तानें जी लिस झाली आहे अशी पृथ्वी (मी) रजस्वला तरुणीप्रमाणें कश्य-
पाजवळ उभी राहिली ४८. तेव्हां तो ब्रह्मर्षि मला हणाला ' उर्वि, तूं अशी अधोमुख
कां स्थित आहेस. हें वीरपत्नीव्रत (विधवाव्रत) धारण करणाऱ्या तुला खेद होत
आहे " ४९. तेव्हां मी त्या लोकभावन कश्यपास हटले " हे ब्रह्मन्, महात्म्या भार्गवानें
माझ्या पतींस मारिलें व त्यामुळे मी आतां पराक्रमी शस्त्रवृत्ति क्षत्रियांनीं विरहित झालें
आहे. जिच्यामधील नगरें शून्य आहेत अशी मी विधवा जीवंत राहूं इच्छित नाहीं.
यास्तव, भगवन, जो सागर हीच जिची माला आहे अशा माझे ग्राम व नगरें यांसह रक्षण
करूं शकेल असा आपल्यासारिखा राजा मला भर्ता द्या. " ५०-५२. हें माझे वाक्य
ऐकून " बरें आहे " असें तो प्रभु मला हणाला. त्यानंतर मानवेन्द्र मनूस त्यानें माझे संप्रदान
केले ५३. पुढें मनुपासून उत्पन्न झालेल्या इक्ष्वाकूच्या कुलांतील दिव्य राजांस मी प्राप्त झालें.
त्यानंतर फार दिवस मी एका राजापासून दुसऱ्या राजाकडे याप्रमाणें जात राहिलें ५४.
असो. त्याप्रमाणें बुद्धिमान् मानवेन्द्र मनूस मी प्राप्त झालें. महर्षींच्या कुलांतील पुरुषांसारख्या
सहस्रावधि राजांनीं माझा भोग घेतला ५५. पुष्कळ शूर क्षत्रिय मला जिंकून स्वर्गाचा
आश्रय करून राहिले आहेत. ते कालवश होऊन माझ्यामध्येच लीन झाले ५६. मजक-
रितांच आजपर्यंत या लोकीं संग्रामांतून परत न फिरणाऱ्या बलाढ्य क्षत्रियांचीं युद्धें
झालीं व होत आहेत ५७. तुम्हांपासून प्रवृत्त झालेल्या दैवी सामर्थ्यानें च त्यांचें परि-

शैथिल्यकारणात् । एकश्चक्रधरः श्रीमानभयं मे प्रयच्छतु ५९ यमहं भारसंतता संप्राप्ता
शरणार्थिनी । भारो यद्यवशोभव्यो विष्णुरेष ब्रवीतु माम् ६० [३०९२] इति श्रीमहाभारते
खिलेषु हरिवंशे हरिवंश पर्वणि द्विपंचा शस्रमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ ते श्रुत्वा पृथिवीवाक्यं सर्व एव दिवोकसः । तदर्थकृत्यं संचिन्त्य
पितामहमथाब्रुवन् १ भगवन् हियतामस्या धरण्या भारसंतलिः । शरीरकर्ता लोकानां त्वं
हि लोकस्य चेश्वरः २ यत्कर्तव्यं महेंद्रेण यमेन वरुणेन च । यद्वा कार्यं घनेशेन स्वयं
नारायणेन च ३ यद्वा चन्द्रमसा कार्यं भास्करेणानिलेन वा । आदित्यैर्वसुभिर्वापि रुद्रैर्वा
लोकभावनैः ४ अश्विभ्यां देववैद्याभ्यां साध्यैर्वा त्रिदशालयैः । बृहस्पत्युशनोभ्यां वा कालेन
कलिनापि वा ५ महेश्वरेण वा ब्रह्मन् विशाखेन गुहेन वा । यक्षराक्षस गन्धर्वेश्वारणैर्वा
महोरगैः ६ पतंगैः पर्वतैश्चापि सागरैर्वा महोर्मिभिः । गङ्गामुखाभिर्दिव्याभिः सरिद्धिर्वा
सुरेश्वर ७ क्षिप्रमाज्ञापय विभो कथमंशः प्रयुज्यताम् । यदि ते पार्थिवं कार्यं कार्यं पार्थि-
वविग्रहे ८ कथमंशावतरणं कुर्मः सर्वे पितामह । अंतरिक्षगता ये च पृथिव्यां पार्थिवाश्च
ये ९ सदस्यानां च विप्राणां पार्थिवानां कुलेषु च । अयोनिजाश्चैव तनूः सृजामो जग-
तीतले १० सुराणामेककार्याणां श्रुत्वेतन्निश्चितं मतम् । देवैः परिवृतः प्राह वाक्यं लोक-
पितामहः ११ रोचते मे सुरश्रेष्ठा युष्माकमपि निश्चयः । सृजध्वं स्वशरीरांशांस्तेजसात्मस-
मान्भुवि १२ सर्व एव सुरश्रेष्ठास्तेजोभिरवरोहत । भावयंतो भुवं देवीं लब्ध्वा त्रिभुवनश्रि-

पालन केलें जातें. पण आतां जगाच्या हिताकरितां राजांच्या क्षयास कारण होणारे
रण उत्पन्न करा ५८. मजवर जर तुमची दया असेल तर माझा भार शिथिल करण्याक-
रितां एकटा श्रीमान् चक्रधर मला अभय देवो ५९. या भारानें संतप्त झालेली व आश्र-
याची इच्छा करणारी मी त्यासच शरण आलें आहे. माझा भार जर हलका करावयाचा
असेल तर हा विष्णु तसें मला सांगूं दे ६०. इति श्रीमहा० खिल० हरि० हरिवंशपर्वीतील
वावनावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ५२ ॥

वैशंपायनः—राजन, पृथ्वीचें तें वाक्य ऐकून सर्व देव तिचें प्रयोजन कोणत्या उपा-
यानें सिद्ध होईल याचा विचार करून पितामहास ह्याणाले १. ' भगवन्, या धरणीचा
भार उतरावा. कारण, लोकांचा शरीरकर्ता व लोकांचा ईश्वर तूच आहेस २. महेंद्र, यम,
वरुण, कुबेर, स्वतः नारायण, चंद्रमा, भास्कर, वायु, बारा आदित्य, अष्टावसु, लोकांस
उत्पन्न करणारे अकरा रुद्र, देवांचे वैद्य अश्विनी कुमार, स्वर्गांत वास करणारे साध्य,
बृहस्पति, शुक्र, काल, कलि, महेश्वर, विशाख गुह, यक्ष, राक्षस गंधर्व, चारण, महाउरग,
पक्षी, पर्वत, मोठ्या तरंगांनीं युक्त असलेले सागर, गंगाप्रभृति दिव्य नद्या, इत्यादिकांतील
कोणी काय करावें, तें हे प्रभो, देवाधिदेवा, सांग. आम्ही अंशाची योजना कशी
करावी त्याची आम्हांस त्वरित आज्ञा कर. हे पितामहा, तुला जर पृथ्वीचें कार्य
अवश्य करावयाचें असेल तर राजांच्या शरीरांत आम्ही सर्वांनीं अंशावतरण कसें
करावें ? अंतरिक्षांत असणारे व पृथ्वीवर राजांच्या रूपानें असणारे आम्ही पृथिवीतळीं
सदस्य ब्राह्मणांच्या व राजांच्या कुलांत अयोनिजा तनू उत्पन्न करितों " ३-१०. ज्यांचें
एकच कार्य आहे, अशा त्या देवांचें तें निश्चित मत ऐकून देवांनीं परिवेष्टित झालेला
लोकपितामह असें बोलला ११. ' हे श्रेष्ठ देवहो, तुमचा हा निश्चय मला फार आवडतो.

यम् १३ पार्थिवे भारते वंशे पूर्वमेव विजानता । पृथिव्यां संभ्रममिमं श्रूयतां यन्मया
 कृतम् १४ समुद्रेऽहं पुरा पूर्वं वेलासासाय पश्चिमात् । आसे सार्धत नूजेन कश्यपेन महा-
 त्मना १५ कथाभिः पूर्ववृत्ताभिर्लोकवेदानुगामिभिः । इतिवृत्तैश्च बहुभिः पुराणप्रभवैर्गुणैः १६
 कुर्वतस्तु कथास्तास्ताः समुद्रः सह गंगया । समीपमाजगामाशु युक्तस्तोयदमारुतैः १७
 सर्वाचिविषमां कुर्वन् गतिं वेगततरंगिणीम् । यादोगणविचित्रेण संच्छन्नस्तोयवाससा १८
 शंखमुक्तामलतनुः प्रवालद्रुमभूषणः । युक्तश्चन्द्रमसा पूर्ण उग्रगंभीरनिःस्वनः १९ स मां
 परिभवन्नेव स्वां वेलां समतिक्रमन् । क्लृद्यामास चपलैर्लावणैरंबुविज्रैः २० तं च देशं
 व्यवसितः समुद्रोऽद्भिर्विमर्दितुम् । उक्तः संरब्धया वाचा शांतोसीति मया तदा २१ शांतो-
 सीत्युक्तमात्रस्तु तनुत्वं सागरो गतः । संहतोर्मितरंगौघः स्थितो राजश्रियाज्वलन् २२ भूय-
 श्चैव मया शतः समुद्रः सह गंगया । सकारणां मतिं कृत्वा युष्माकं हितकाम्यया २३
 यस्मात्त्वं राजतल्येन वपुषा समुपस्थितः । गच्छार्णव महीपालो राजैव त्वं भविष्यसि २४
 तत्रापि सहजां लीलां धारयन् स्वैन तेजसा । भविष्यसि नृणां भर्ता भारतानां कुलोद्बुधः २५
 शांतोसीति मयोक्तस्त्वं यच्चासि तनुतां गतः । सुतनुर्वशसा लाके शंतनुस्त्वं भविष्यसि २६

तुह्नी आपल्यासारिखे तेजस्वी स्वशरीरांश भूलोकीं उत्पन्न करा १२. हे सुरश्रेष्ठ, तुह्नी
 सर्वही स्वतेजानें पृथ्वीस्थ भारतवंशांत अवतार घ्या. व त्रिभुवनश्रीस प्राप्त होऊन या
 भूदेवीचें रक्षण करूं लाग्ना. पृथ्वीचें हें भय पूर्वीच ओळखून मी काय तजवीज करून
 ठेविली आहे ती ऐका १३, १४. मागें एकदां मी आपल्या महात्म्या काश्यपपुत्रासह पूर्व
 समुद्रावर पश्चिमतीरीं जाऊन बसलों १५, व आह्मी लौकिक व वैदिक पूर्व वृत्तांत इति-
 हास आणि अनेक पुराणगत आख्यानें याच्या योगानें चित्तरंजन करीत होतो; इतक्यांत
 गंगेशीं नानाप्रकारच्या कथा सांगत समुद्र आमच्याजवळ आला. तो वायु व मेव यांनीं
 युक्त असून वेगवान् तरंगांच्या योगानें आपली गति मोठ्या लाटांनीं युक्त व त्यामुळेच
 विषम करीत होता. तो जलजंतूंच्या समूहानें विचित्र झालेल्या जलरूपी वस्त्रानें आच्छा-
 दित झालेला होता १६-१८. शंख व मोर्त्ये यांच्या योगानें त्याचें शरीर शुभ्र झालें होतें.
 प्रवाल व विद्रुमसंज्ञक रत्नें हींच त्याचीं भूषणें होतीं. तो चंद्रानें युक्त व त्यामुळेच पूर्ण
 होता. त्याचा ध्वनि उग्र व गंभीर होता १९. तो जणुं काय माझा पराभव (तिरस्कार)
 च करीत असत्याप्रमाणें आपल्या मर्यादेचें उल्लंघन करून खारट जलाच्या चपल ओघांनीं
 आझांस भिजवितां झाला २०. तो समुद्र आपल्या जलानें त्या प्रदेशास बुडवून सोडण्या-
 सच तयार झाला होता. पण इतक्यांत मी त्यास क्षुब्ध वाणीनें ह्मटलें कीं, अरे सागरा, तूं
 तर शांत आहेस. हें माझें उपहासयुक्त भाषण ऐकतांच तो सागर कूश झाला. क्षुद्र उर्मि व
 माठे तरंग यांचा उपसंहार करून राजश्रीनें देदीप्यमान् होत्साता तो मग पुढें उभाराहिला;
 तेव्हां तुमचें हित करण्याच्या इच्छेनें, कांहीं कारणामुळे, गंगेसह समुद्रास मी पुनः असा
 शाप दिला " अरे अर्णवा, ज्या अर्थी तूं राजतुल्य शरीरानें मजसमार उभा राहिला
 आहेस त्या अर्थी तूं आतां पृथ्वीपाल राजाच होशील, जा २१-२४. तेथेही आपली ही
 सहज लीला धारण करणारा तूं स्वतेजानें मानवांचा भर्ता व भारतांचा कुरुश्रेष्ठ होशील २५.
 " शांत आहेस " असं मी तुला ह्मटलें व तूंही तनुतेस प्राप्त झालास त्या अर्थी यशाच्या
 योगानें या लोकीं ज्याची तनु उत्तम झाली आहे, असा तूं शंतनु होशील २६. जिचे सर्व

इयमप्यायतापाङ्ग गङ्गा सर्वाङ्गशोभना । रूपिणी च सरिच्छ्रेष्ठा तत्र त्वामुपयास्यति २७
 एवमुक्तस्तु मां क्षुब्धः सोऽभिधीक्ष्यार्णवोऽब्रवीत् । मां प्रभो देवदेवानां किमर्थं शप्त-
 वानसि २८ अहं तव विधेयात्मा त्वत्कृतस्त्वत्परायणः । अशयोऽसदृशोर्वाक्यैरात्मजं मां
 किमात्मना २९ भगवंस्त्वत्प्रसादेन वेगात्पर्वणि वर्धितः । यद्यहं चलितो ब्रह्मन्कोऽत्र
 दोषो ममात्मनः ३० क्षिप्ताभिः पवनैरद्भिः स्पृष्टो यद्यसि पर्वणि । अत्र मे किं नु भगवन्
 वियते शापकारणम् ३१ उद्धृतैश्च महावातैः प्रवृद्धैश्च बलाहकैः । पर्वणा चेन्दुयुक्तेन त्रिभिः
 क्षुब्धोऽस्मि कारणैः ३२ एवं यद्यपराद्धाऽहं कारणेस्त्वत्प्रकल्पितैः । क्षंतुमर्हसि मे ब्रह्मच्छा-
 पोऽयं विनिवर्त्यताम् ३३ एवं मयि निरालंबे शापाच्छिथिलतां गते । कारुण्यं कुरु देवेश
 प्रमाणं यद्यवेक्ष्यसे ३४ अस्यास्तु देवगङ्गाया गांगतायास्त्वदाज्ञया । मम दोषाददोषायाः
 प्रसादं कर्तुमर्हसि ३५ तमहं श्लक्ष्णया वाचा महार्णवमथाब्रवम् । अकारणज्ञं देवानां व्रस्तं
 शापानलेन तम् ३६ शान्तिं ब्रज न भेतव्यं प्रसन्नोऽस्मि महोदधे । शापेऽस्मिन्सरितां नाथ
 भविष्यं जृणु कारणम् ३७ त्वं तात भारत वंशे स्वं देहं स्वेन तेजसा । आधत्स्व सरितां
 नाथ त्यक्त्वेमां सागरीं तनुम् ३८ महादधे महीपालस्तत्र राजश्रियानृतः । पालयंश्चतुरो-
 वर्णावरंस्वस सलिलेश्वर ३९ इयं च ते सरिच्छ्रेष्ठा विध्रती रूपमुत्तमम् । तत्कालरमणा-

अवयव रमणीय आहेत अशी ही दीर्घनयना व रूपवती श्रेष्ठ नदी गंगाही
 तेथे तुजजवळ येईल ” २७. मी असें ह्मणतांच क्षुब्ध झालेला तो समुद्र
 मजकडे पाहून मला ह्मणाला “ देवाधिदेवांच्या प्रभो, मला तूं शाप कां
 दिलास २८. मी तुझ्या वशवर्ती, तुजकरितांच सर्व प्रयत्न करणारा व तुलाच आपला
 परम आश्रय समजणारा आहे. अयोग्य वचनांनीं तूं स्वतःच पुत्ररूप मला शाप कां
 दिलास २९. हे भगवन्, तुझ्याच प्रसादानें या पर्वसमयीं मी वेगानें वाढलों आहे; तेव्हां
 मी जर चंचल झालों तर त्यांत माझा कोणता अपराध ३०. हे ब्रह्मदेवा, वायनें उड-
 विलेल्या जलाच्या योगानें या पर्वकालीं जर तूं भिजलास तर त्यांत, हे भगवन्, मला
 शाप देण्यास कोणतें कारण झालें ३१. उद्धृत महावात वृद्धि पावलेले मेघ, व चंद्रयुक्त
 पर्व (पंचदशी व प्रतिपदा यांचा संधिकाल) या तीन कारणांनीं मी क्षुब्ध झालों
 आहे ३२. पण त्यांतूनही मी अपराध केला असेंच जर तुला वाटत असेल तर हे ब्रह्मन्,
 क्षमा करण्यास तूं योग्य आहेस. हा शाप निवृत्त होवो ३३. हे देवेशा, अशारीतीनें मी
 निराधार होऊन शापामुळें शिथिलतेस प्राप्त झालों असतां, शरणागताची उपेक्षा करण्यांत
 मोठा दोष आहे, असें प्रतिपादन करणारा वेद जर तुला प्रमाण वाटत असेल तर मजवर
 करुणा कर ३४. त्याचप्रमाणें, हे देवा, तुझ्या आज्ञेनें पृथ्वीवर आलेल्या व माझाच सर्व
 अपराध असल्यामुळें स्वतः दोषरहित असलेल्या या गंगेवर प्रसाद करणें तुला उचित
 आहे ३५. तेव्हां देवांचें कारण न जाणणाऱ्या व शापाशीस भ्यालेल्या समुद्रास मी मधुर
 वाणीनें ह्मटलें ३६, हे महार्णवा, शांत हो. भिऊं नकोस. मी प्रसन्नच आहे. नद्यांच्या
 नाथा, या शापांतील भविष्यकालीं व्यक्त होणारें कारण तूं ऐक ३७. बाबा, तूं ही साग-
 राची तनु सोडून आपला देह स्वतेजानें भारतवंशांत धारण कर. हे नदीनाथा, महो-
 दधे, सलिलेश्वरा, तूं तेथें राजश्रीनें युक्त असलेला राजा होऊन चारी वर्णांचें पालन
 करीत रममाण होशील ३८, ३९. ही श्रेष्ठ नदी गंगा उत्तम रूप धारण करून व तत्काल

यांगी गङ्गा परिचरिष्यति ४० अनया सह जाह्नव्या मोदमानो मसाज्ञया । दृश मल्लि-
संक्लेदं विस्मारिष्यसि सागर ४१ त्वरता चैव कर्तव्यं त्वयंदं सत्य शासनम् । प्राजापत्येन
विधिना गंगया सह सागर ४२ वसवः प्रच्युताः स्वर्गात् प्रविष्टाश्च रसातलम् । तेषामुत्पा-
दनार्थाय त्वं सया विनियोजितः ४३ अष्टौ ताज्जाह्नवी गर्भानपत्यार्थं दधात्वियम् । विभा-
वसोस्तुल्यगुणान्पुराणां प्रीतिवर्धनात् ४४ उत्पाद्य त्वं वसून् शीघ्रं कृत्वा कुरुकुलं महत् ।
प्रवेष्टासि तनुं त्यक्त्वा पुनः सागर सागरीम् ४५ एवमेतन्नया पूर्वं हितार्थं वः सुरोत्तमाः ।
भविष्यं पश्यता भारं पृथिव्या पार्थिवत्नकम् ४६ तद्वच शंभोर्देशः पृथिव्यां रोपितो
मया । वसवो यं च गङ्गायास्तुत्पन्ना स्त्रिदिवीकमः ४७ अद्यापि भुवि गंगेयस्तत्रैव वसुर-
ष्टमः । सप्तमे वसवः प्राप्ताः स एकः परिलंबते ४८ द्वितीयायां च सृष्टायां द्वितीयाशंतनो-
स्तनुः । विचित्रवीर्यो यतिमानासीद्राजा प्रतापवान् ४९ वैचित्र्यवीर्यो ह्यावन् पार्थिवी भुवि
सांप्रतम् । धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विख्यातौ पुरुषर्षभो ५० तत्र पाण्डोः श्रिया जुष्टे द्वे भार्ये
संबभूवतुः । शुभे कुन्ती च माद्री च देवयोषोपमे तु ते ५१ धृतराष्ट्राय राज्ञस्तु भार्येका
तुल्यचारिणी । गान्धारी भुवि विख्याता भर्तृर्नित्यं व्रते स्थिता ५२ तत्र वंशा निभज्यन्तां
विपक्षे पक्ष एव च । पुत्राणां हि तयो राज्ञोर्भविता विप्रहो महान् ३ तेषां दिनर्दे दायये

रमणीय अंगांनीं युक्त होऊन तुझी परिचर्या (सेवा) करील ४०. माझ्या आज्ञेनें या
जाह्नवीसह आनंदित होणारा तूं या जलजन्य अपराधास विसरशील. (त्या जन्मांतील
सुखामुळे अरेरे मी सागर होतो तो शापानें मनुष्य शाली, असें तुला वाटणार नाही) ४१.
सागरा, गंगेसह वैवाहिक विधीनें तूं हें माझे शासन (आज्ञा) त्वरेनें करावें ४२.
अष्टावतु स्वर्गांतून च्युत झालून रसातलांत प्रविष्ट झाले आहेत. त्याच्या उत्पादनार्थं मी
तुझी या कामांत योजना केली आहे ४३. ही जाह्नवी देवांची प्रीति वाढविणारे व अग्नि-
तुल्य गुणी अशा त्या आठही गर्भास धारण करो ४४. हे सागरा. तूं वसून् शीघ्र उत्पन्न
करून व मोठें कुरुकुल वाढवून ती आपली तनु सोडून सागरसंबंधां तनूंत प्रवेश
करशील ५ ४५. असो, हे उत्तम देवहो, पृथ्वीचा हा पुढील पार्थिवरूप भार जाणून,
तुमच्या हिताकरितां. मी पूर्वी इतकें करून ठेवलें आहे ४६. अशाप्रकारें मी हा शंत-
नूचा वंश भूलोकीं स्थापिला आहे. स्वर्गांत वास करणारे जे वसु गंगेच्या ठायीं उत्पन्न
झाले त्यांतील आठवा वसु गंगेय (भीष्म) रूपानें अद्यापि भूलोकीं स्थित आहे.
ब्राह्मीचे हे सात येथें परत आले आहेत व तो एकटाच तेथें राहिला आहे ४८,
शंतनूच्या दुसऱ्या भार्येच्या ठायीं जी (भीष्माच्या अपेक्षेनें) त्याची दुसरी
तनु उत्पन्न झाली तोच तेजस्वी विचित्रवीर्य होय. ता प्रतापवान् राजा झाला ४९.
भूलोकीं सांप्रतकालीं दोनच विचित्रवीर्य पुत्र राजे आहेत. ते दोघे पुरुषश्रेष्ठ धृतराष्ट्र व
पांडु या नांवांनीं प्रख्यात आहेत ५०. त्यांतील पांडूच्या दोन श्रीमती भार्या आहेत.
कुन्ती व माद्री अशा त्या शुभ स्त्रिया देवस्त्रियांप्रमाणें आहेत ५१. धृतराष्ट्राची त्याच्या
इच्छेप्रमाणें वागणारी एकच भार्या आहे ती भूलोकीं गान्धारी या नांवानें प्रख्यात असून
सदा पतीच्या व्रतामध्ये स्थित असते. त्याच्या ठायीं आयत्या अंशाचा विभाग करा.
त्यांचा विपक्ष व स्वपक्ष यांमध्ये तुझीं उत्पन्न व्हा. कारण त्या दोघां राजांच्या पुत्रांमध्ये
मोठा कलह होणार आहे ५२, ५३. त्यांच्या पितृघन संबंधीं युद्धांत राजांचा क्षय होईल,

नृपाणां भविता क्षयः । युगान्तप्रतिमं चैव भविष्यति महद्भयम् ५४ सबलेषु नरेन्द्रेषु शान्त-
यस्त्विदरेतरम् । विविक्तपुराणी वा क्षितिः शैथिल्यमेष्यति ५५ द्वापरस्य युगस्यान्ते मया
दृष्टं पुरातनम् । क्षयं यास्यन्ति शस्त्रेण मानवैः सह पार्थिवाः ५६ तत्रावशिष्टान्मनुजान्सु-
त्तान्निशि विचेतसः । ध्वजते शंकरस्यांशः पावकेनास्त्रतेजसा ५७ अन्तकप्रतिमे तस्मिन्नि-
वृत्ते क्रूरकर्मणि । समाप्तमिदमाख्यास्ये तृतीयं द्वापरं युगम् ५८ महेश्वरांशोऽपसृते ततो
महेश्वरं युगम् । तिष्यं प्रवर्तते पश्चाद्युगं दारुणदर्शनम् ५९ अधर्मप्रायपुरुषं स्वल्पधर्मप्रति-
ग्रहम् । उत्सन्नसत्यसंयोगं वर्धितानृतसंचयम् ६० महेश्वरं कुमारं च द्वौ च देवौ समा-
श्रिताः । भविष्यन्ति नराः सर्वे लोके न स्थविरायुषः ६१ तदेष निर्णयः श्रेष्ठः पृथिव्यां
पार्थिवान्तकः । अंशावतरणं सर्वे सुराः कुरुत सा धिरम् ६२ धर्मस्यांशस्तु कुन्त्यां वै
मादृच्यां च विनियुज्यताम् । विग्रहस्य कलिर्भूलं गान्धारीं विनियुज्यताम् ६३ एतौ पक्षौ
भविष्यन्ति राजानः कालचोदिताः । जातराजाः पृथिव्यर्थे सर्वे संग्रामलालसाः ६४
गच्छत्वियं वसुमती स्वां योनिं लोकधारिणी । सृष्टोऽधं नैष्ठिको राज्ञामुपायो लोकवि-
श्रुतः ६५ श्रुत्वापितामहवचः सा जगाम यथागतम् । पृथिवी सह कालेन वधाय पृथिवी-
क्षिताम् ६६ देवानचोदयद्ब्रह्मा निग्रहार्थं सुरक्षियाम् । नरं चैव पुराणार्थं शेषं च धरणी-
धरम् ६७ सनत्कुमारं साध्यांश्च सुरांश्चाग्निपुरोगमान् । वरुणं च यमं चैव सूर्याचन्द्रमसौ

त्यावेळीं प्रलयाप्रमाणें मोठें भय उत्पन्न होईल ५४. सैन्ययुक्त नेंद्र एकमेकांस मारूं
लांगले असता जिच्यांतील नगरें व राहूं निर्जन (ओस) झालीं आहेत अशी ही पृथ्वी
निर्वल होईल ५५. द्वापरयुगाच्या शेवटीं मी पूर्वीच संकल्प करून ठेवल्याप्रमाणें शस्त्रांच्या
योगानें मानवांसह राजे क्षय पावतील ५६ व त्या युद्धप्रसंगांतून जीवंत सुटलेल्या व
रात्रीं स्वस्थ निजलेल्या मानवांस शंकराचा अंश पावकास्त्राच्या तेजानें जाळील ५७.
तें प्रलयतुल्य क्रूरकर्म होऊन गेलें असतां हें तिसरें द्वापरयुग समाप्त झालें असें मी
सांगेन ५८. पुढें विष्णूचा अंश (श्रीकृष्ण) वैकुंठास गेला असतां ज्याचें दर्शन फार
भयंकर आहे असें कलिसंग्रह गौद्रया प्रवृत्त होईल ५९. त्या युगांत प्रायः सर्व पुरुष
अधार्मिक होतील. धर्मप्रतिग्रह अगदीं थोडा होईल. सत्य संयोग नाहीता होईल. अनृत
संचय वाढेल ६०. रुद्र व रुद्र यांचा ज्यांनां आश्रय केला आहे, असे या लोकचे सर्व
नर अल्पायु होतील ६१. असो; तस्मात् पृथ्वीतील राजांचा नाश करणारा हाच निर्णय
सर्वोत्तम आहे. यास्तव, देवांनो, तुम्ही सर्व अंशतः अवतार घ्या. उशीर लावूं नका ६२.
धर्माच्या पक्षांतील अंशांचा कुंती व माद्री यांच्या ठायीं विनियोग करा, आणि कलहाचें
मूळ जो कलि त्याचा व त्याच्या पक्षांतील अंशांचा विनियोग गान्धारीच्या ठायीं
करा ६३ हे दोन्ही पक्ष राजे होतील. व ज्यांस कालानें प्रेरणा केली आहे असे ते सर्व
धनादि लोलुप होऊन पृथ्वीकरितां संग्रामेच्छु होतील ६४ आतां ही लोकांस धारण
करणारी वसुमती स्वस्थानीं जावो. लोकांमध्ये प्रसिद्ध असलेला हा राजांच्या मरणा-
विषयांचा उपाय मी पूर्वीच योजलेला आहे ६५. पितामहाचें हें वचन ऐकून ती पृथ्वी
कालासह राजांच्या वधाकरितां आल्या मार्गानें परत गेली ६६. त्यानंतर ब्रह्मदेवानें, देव
शत्रूंच्या निग्रहार्थ, देवांस, पुराण (जुना) ऋषि जो नर त्यास, धरणीचें धारण कर-
णाऱ्या शेषास, सनत्कुमारास, साध्यांस, अग्निप्रभृति मुख्य देवांस, वरुण, यम, सूर्य व

तदा ६८ गन्धर्वाप्सरसश्चैव रुद्रादित्यास्तथाऽश्विनः । ततोऽज्ञानवर्ति देवाः सर्व एदावतार-
यन् ६९ यथा ते कथितं पूर्वसंशावतरणं यथा । अयोनिजा योनिजाश्च ते देवाः पृथिवी-
तले ७० दैत्यदान-हन्तारः संभूताः पुरुषेश्वराः । क्षीणिकावृक्षसंकाशा वज्रसंहननास्तथा ७१
नागायुतबलाः केचित् केचिदोद्यबलान्विताः । गदापरिघशक्तीनां सघाः परिववाहवः ७२
गिरिशृङ्गप्रहर्तारः सर्वे परिघयोधिनः । वृष्णिवंशमनुत्पन्नाः शतशोऽथ सहस्रशः ७३ कुरु-
वंशे च ते देवाः पंचालेषु च पार्थिवाः । याज्ञिकानां समृद्धानां ब्राह्मणानां च योनिषु ७४
सर्वास्त्रिंशो महेश्वासा वेदव्रतपरायणाः । सर्वार्थिष्णुसंपन्ना यज्वानः पुण्यकर्मिणः ७५ आचा-
लयेयुर्ये शैलान् क्रुद्धा भिन्दुर्दहीतलम् । उत्पतेयरथाकाशं क्षोभयेयुर्महोद्धिम् ७६
एवमादिश्य तान् ब्रह्मा भूतभव्यभवत्प्रभुः । नारायणे समावेश्य लोकान् शान्तिपुपाग-
मन् ७७ भूयः शृणु यथा दिष्णुरवतीर्णो महीतले । प्रजानां वै हितार्थाय प्रभुः प्राणिहि-
तेश्वरः ७८ यथातिवंशजस्याथ वसुदेवस्य धीमतः । कुले पूज्ये यशस्कर्म जज्ञे नारायणः
प्रभु ७९ [३१७१] इति श्रीमत्सि० खि० हरिवंशे हरिवंशपर्वणि त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५३॥

वैशंपायन उवाच ॥ कृतकार्ये गते काले जगत्यां च यथानयन् । अंशावतरणे वृत्ते
सुराणां भारते कुले १ भागेऽवतीर्णे धर्मस्य शक्त्य पवनस्य च । अश्विनोर्देवभिषजोर्भागेवै-

चंद्र यांस, गंधर्वास, अप्सरांस, रुद्रांस, आदित्यांस, व त्याचप्रमाणे अश्विनीकुमारांस
प्रेरणा केली. तेव्हां. हे राजा, मी जसे तुला पर्वी आदित्यपर्वत सांगितले आहे त्याप्रमाणे
सर्व देव पृथ्वीवर आपले अंश उतरविते झाले. सारांश येणेप्रमाणे ते देव पृथ्वीच्या पाठी-
वर दैत्यदानवांस मारणारे अयोनिज व योनिज पुरुषश्रेष्ठ उत्पन्न झाले. ते सर्व वृक्षांप्रमाणे
पुष्ट व अति दृढ अंगांनी युक्त होते ६७-७१. त्यांतील कित्येकांस दशसहस्र हत्तींचे बल
होते व कित्येकांमध्ये महाप्रवाहा इतके बल होते. गदा व परिघ यांच्या शक्तीचे जणुं-
काय ते संबन्ध होते. त्यांचे बाहू परिवाप्रमाणे पुष्ट व दीर्घ होते ७२. ते सर्व पर्वतशिख-
रांनी प्रहार करणारे व परिवांच्या योगाने युद्ध करणारे होते. त्यांतील शेकडों व सहस्रा-
वधि वीर वृष्णिवंशांत उत्पन्न झाले ७३ ते देव कुरुवंशांत व पंचालवंशांत राजे झाले;
आणि समृद्ध याज्ञिक ब्राह्मणांच्या कुळांतही जन्मास आले ७४. ते सर्व अस्त्रांस जाण-
णार, मोठमोठी धनुष्ये धारण करणारे, वेदव्रतात परायण, सर्व ऐश्वर्य गुणांनी संपन्न,
यथाविधि यज्ञ करणारे, पुण्य कर्मानुष्ठान करणारे आणि जे रागावले असतां पर्वतांसाठी
हालवितील, पृथ्वीलाचाही भेद करतील, आकाशांतही उडतील व महासागरासाठी क्षुब्ध
करतील इतके बलाढ्य होते ७५ ७६. असो, याप्रमाणे त्या सर्वांस आज्ञा करून भूत,
वर्तमान व भविष्यत् कालाचा प्रभु ब्रह्मा “ भगवन्, या लोकांचे आतां तू पालन कर ”
असे ह्मणून, सर्वांस नारायणाच्या स्वाधीन करून, शांत झाला ७७. राजा, प्राण्यांचे हित
करण्यास समर्थ असलेला प्रभु विष्णु प्रजेचे हित करण्याकरितां महीतळीं कसा अवतीर्ण
झाला ते तू पुनः ऐक ७८. यथातीच्या वंशांत उत्पन्न झालेल्या बुद्धिमान् वसुदेवाच्या
पूज्य कुळांत, ज्याचे कर्म यशस्कर आहे असा प्रभु नारायण जन्मास आला ७९. इति
श्रीमत्सि० खि० हरिवंश० त्रैपन्नाचा अध्याय समाप्त झाला ॥ ५३. ॥

वैशंपायनः— याप्रमाणे कार्यभाग करून बराच काल लोटला असतां. पृथ्वीवर भारत-
वंशांत यथान्प्राय देवांचे अंशावतरण झाले असतां, धर्म, इंद्र, वायु, देववैद्य अश्विनी-

भास्करस्य च २ पूर्वमेवावनिगते भागे देवपुंगवतः । वसुनाः लष्टमे भागे प्राथेव धरणीं गते ३ मृत्योर्भागेक्षितिगते कलंभां तथैव च । भागंशुक्रस्यसोऽप्यवरुणस्यचगांगते ४ शक्रस्य गते भागे मित्रस्य धनदस्य च । गन्धर्वोरमयक्षाणां भागांशेषु गतेषु च ५ भागेष्वेतेषु गगनादत्रतीर्णेषु मेदिनीषु । तिष्ठन्नारायणस्यांशे नारदः समदृश्यत ६ ज्वलितार्थिप्रतीकाशो बालार्कमहशेक्षणः । सव्यापवृक्षं विपुलं जटामण्डलमुद्वहन् । चंद्रांशुशक्ते वसने वसानो रवमभूषितः ७ वाणां गृहीत्वा महतीं कक्षासक्तां सखीमिव ८ कृष्णाजिनोत्तरासंगां हेम- यज्ञापर्वीतवान् । दंडी कमण्डलुधरः साक्षाच्छक्र इवापरः ९ भेन्ना जगति गुह्यानां विग्र- हाणां ग्रहोपमः । गातां चतुर्णां वेदानामुद्गाता प्रथमत्विजाम् । सङ्घर्षिर्विग्रहहचिर्विद्वान्- गान्धर्वकोविदः १० वैरिकेलिकिलां विप्रो ब्राह्मः कलिरिवापरः । देवगन्धर्वलोकानामादि- वक्ता महामुनिः ११ स नारदोऽथ ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मलोकचरोऽव्ययः । स्थितो देवसभामध्ये संरब्धो विष्णुमब्रवीत् १२ अंशावतरणं विष्णो यदिदं त्रिदशैः कृतम् । क्षयार्थं पृथिवी- न्द्राणां सर्वमेतदकारणम् १३ यदेतत्पार्थिवं क्षत्रं स्थितं त्वयि यदीश्वर । नृनारायणनुक्तोऽयं कार्यार्थः प्रतिभाति मे १४ न युक्तं जानता देव त्वया तत्त्वार्थदर्शिना । भूदेवत पृथिव्यर्थे प्रयोक्तुं कार्यमीदृशम् १५ त्वं हि चक्षुष्मतां चक्षुः श्लाघ्यः भभवतां प्रभु । श्रेष्ठो योगवतां

कुमार, व सूर्य यांचे अंश अवतरले असतां, देवांचा पुरोहित जो बृहस्पति त्याचा अंश (द्रोणरूपानें) अगोदरच पृथ्वीवर आला असतां, वसूंचा आठवा भाग (भीष्मरूपानें) पूर्वीव धरणीगत झाला असतां, मृत्यूंचा (विदुर हा) भाग, कलींचा (दुर्योधन हा) अंश. शुक्रांचा (भूरिश्रवा) सोमांचा व वरुणांचा (श्रुताश्रुव) भाग अवतरला असतां, शक्रांचा (अश्वत्थामा), मित्रांचा (कणिक), कुबरांचा (धृतराष्ट्र) व गंधर्व; उरग आणि यक्ष यांचे (दुःशासनादि) भागांश भूलोकीं आले असतां, व येणेंप्रमाणें हे सर्व भाग आकाशांतून मेदिनीवर उतरले असतां नारायणाच्या अंशांत स्थित असलेला नारद दृष्टी पडला १-६. देदीप्यमान अग्नीप्रमाणें दीप्त, बालसूर्याप्रमाणें ज्याचे नेत्र आहेत, अप्रदक्षिण वेष्टिलेले विपुल जटामंडल धारण करणारा, चंद्राच्या किरणांप्रमाणें शुक्ल वस्त्रांचें ज्यानें परिधान केलें आहे, सुवर्णानें भूषित झालेला, कक्षेंत आसक्त झालेल्या सखीप्रमाणें महती वाणा ज्यानें घेतली आहे, ज्याच्या पृष्ठभागीं कृष्णाजिन आहे, ज्याच्या कंठांत सुवर्ण-यज्ञोत्वीत आहे, दंड व कमंडलु यांस धारण करणारा, साक्षात् दुसऱ्या इंद्राप्रमाणें दिसणारा, जगांतील गुह्यांचा भेद करणारा, धूमकेतु-इत्यादिकांप्रमाणें कलहांस कारण होणारा, चारी वेदांचें गान करणारा, ऋत्वि- जांतील मुख्य उद्गाता, कलहप्रिय, गान्धर्वशास्त्रांतील पंडित, विद्वान्, वैद्यांच्या संग्रामानें क्रीडा करणारा, जणूं काय दुसरा कलिच, ब्रह्मदेवाचा पुत्र, विप्र, देव, गंधर्व व मानव यांच्यांतील आदिवक्ता व महामुनि असा तो ब्रह्मलोकांत संचार करणारा अव्यय ब्रह्मर्षि नारद देवसभेत स्थित होऊन वेगानें विष्णूस असें ह्मणाला ७-१२. ' हे विष्णो, श्रेष्ठ राजांचा क्षय करण्याकरितां देवांनीं हें जें अंशावतरण केलें आहे तें सर्व निष्कारण होय १३. कारण हे ईश्वरा, हें राजांचें युद्ध तुझ्या अधीन आहे. यास्तव सर्व प्रयोजन- सिद्धि नर व नारायण यांच्या संबंधानेंच होणार, असें मला वाटतें. (त्यांच्या वांचून हें कार्य होणार नाही) १४. भूमीच्या देवतारूप ईश्वरा, तूं तत्त्वार्थदर्शी व ज्ञाता

योगी गतिर्गतिस्तत्रापि १६ देवभागान् गतान् दृष्ट्वा किं त्वं सर्वाश्रयो विभुः । वसुन्ध-
 रायाः साह्यार्थमंशं त्वं नाऽनुयुञ्जते १७ त्वया सनाथा देवांशास्त्वन्मयास्त्वत्परायणाः ।
 जगत्यां संचरिष्यन्ति कार्यात्कार्यतरं गताः १८ तदहं त्वरया विष्णो प्रातः सुरसभाक्षिणाम् ।
 तत्र संचोदनार्थं वै शृणु चाप्यत्र कारणम् १९ ये त्वया निहता दैत्याः संग्रामे तारकामये ।
 तेषां शृणु गतिं विष्णो ये गताः पृथिवीतलम् २० पुरी पृथिव्याभुविता मथुरानामतः श्रुता ।
 निविष्टा यमुनातीरे स्तीता जवपदाश्रुता २१ मधुनाम महानासीद्दानवा युधि दुर्जयः ।
 त्रामनः सर्वभूतानां बलेन महताऽन्वितः २२ तस्य तत्र सञ्चासिन्निहापादपसंकुलम् । घोरं
 मधुवनं नाम यत्रासौ न्यवसत्पुरा २३ तस्य पुत्रो महानासीद्व्रणो नाम दानवः । त्रामनः
 सर्वभूतानां महाबलपराक्रमः २४ स तत्र दानवः क्रीडन्वर्षपूगाननेकशः । सदैवतगणैः ह्यो-
 कानुद्वासयति दर्पितः २५ अयोध्यायामयोध्यायां राज्यं दाशरथी स्थिते । राज्यं शासति
 धर्मज्ञे राक्षसानां भयावहे २६ स दानवो बलश्लावी घोरं वनमुपाश्रितः । प्रेययामास रामा-
 यदतं परुषवादिनम् २७ विषयात्तत्रभृतोऽस्मि तव राम रिपुश्च ह । न च सामन्तनिच्छन्ति
 राजानो बलदर्पितम् २८ राज्ञा राज्यव्रतह्येन प्रजानां हितकाम्यया । जेतव्या रिपवः सर्वे

आहेस. यास्तव पृथ्वीकरितां असले नरनारायणहीन कार्य करावयास लावणें तुला उचित नाही १५. तूं नेत्रवानांचा नेत्र आहेस, श्लाघ्य आहेस, प्रभूंचा प्रभु आहेस, श्रेष्ठ आहेस, योगवानांतील योगी आहेस व गतिप्रानांची गति आहेस १६. तेव्हां सर्व देव-भाग गेले आहेत, असे पाहून तूं सर्वाश्रय विभु वसुंधरेच्या साह्यार्थ आपला अंश कां योजीत नाहीस १७. देवांचं अंश तुझ्या योगानेंच सनाथ आहेत. ते त्वद्रूप व त्वत्परा-यण आहेत. (तुज अंतर्गामी वाचून हे सर्वही निरर्थक होत) ते एका कार्यापासून दुसऱ्या कार्यांत, दुसऱ्यांतून तिसऱ्यांत अशा रीतीनें गमन करणारे देव (तुजवाचून नुस्ते) जगांत संचार करतील १८. एवढ्याकरितां हे विष्णा, मी त्वरेनें या देवसभेंत आलों. तुला प्रेरणा करण्याकरितांच मी आलों आहे. त्याचें कारण आतां ऐक १९. तूं तारकामय संग्रामामध्यें ज्या दैत्यांस मारिलेंस व त्यानंतर जे पृथ्वीतलीं गेले त्यांची गति ऐक २०. पृथ्वीवर एक उत्तम पुरी आहे. मथुरा या नांवानें ती प्रसिद्ध आहे. ती यमु-नेच्या तीरीं वसलेली असून फार विस्तृत व देशयुक्त आहे २१. मधुनामक एक मोठा युद्धांमध्ये दुर्जय दानव होता. त्याचें सर्व भूतांस भय वाटत असे. तो मोठ्या बलानें युक्त होता २२. जेथें आतां मथुरानगरी आहे तेथें त्याचें मोठ्या वृक्षांनीं व्याप्त असलेलें फार मोठें व घोर मधुवन होतें. तेथें तो पूर्वीं रहात असे २३. त्याचा पुत्र लवणनामक मोठा दानव होता. तो सर्व भूतांस भयंकर वाटणारा व महाबल-पराक्रम असे २४ तो दर्पित दानव तेथें अनेक वर्षे क्रीडा करीत राहिला व त्यानें देवगणांसह लोकांचें तेथून उद्वासन केलें (त्यांस तेथून हाकलून लावण्याचा क्रम चालविला) २५. त्यावेळीं कोण-त्याही शत्रूस युद्धानें स्वाधीन करून घेण्यास अशक्य अशा अयोध्येंत दाशरथी राम स्थित होता. व राक्षसांस भयावह असलेला तो धर्मज्ञ तेथें राज्य करीत होता २६. स्तुत्य बलानें युक्त असलेल्या व घोर वनाचा आश्रय केलेल्या त्या दानवानें रामाकडे कठोर भाषण करणाऱ्या दूतास पाठविलें २७. (त्यांच्या बरोबर त्यानें असा निरोप पाठविला होता) “ रामा, मी तुझ्या राज्याच्या अगदीं जवळ आहे. व तुला शत्रुही आहे. राजास

स्त्रीतं त्रिदयमिच्छता २९ अभिवेकादिकेन राज्ञा रंजनकाव्यया । जेतव्यानीन्द्रियाण्यादौ
 तज्जये हि शुभो जयः ३० सव्यग्वर्नितुकास्य विशरणेन महीपतेः । नयानामुपदेशेन नास्ति
 लोकतना गुरुः ३१ व्यसनेषु जघन्यस्य धर्ममध्यस्य धीमतः । बलज्येष्ठस्य नृपतेर्नास्ति
 सामन्तजं भवत् ३२ सहजेयोध्यते सर्वः प्रवृद्धेरिन्द्रियारिभिः । आसत्राणां प्रियकरोऽरिषु-
 तिरीश्वरः ३३ यत्त्वया स्त्रीकृते मोहस्रगणो रावणो हतः । नैतदौषधिकं मन्ये महद्वे कर्म
 कुत्सितम् ३४ वनवात्प्रवृत्तेन यत्त्वया व्रतशालिना । प्रहृतं राक्षसान्तिके नैव दृष्टः सतां-
 विधिः ३५ सनामक्रोधजो धर्मः शुभां नयति सद्गतिम् । यत्त्वया निहता मोहाद्भविताश्चा-
 थर्मौकतः ३६ स एव रावणो ध यो यत्त्वया प्रवचरिणा । स्त्रीनिमित्ते हतो बुद्धेः श्रद्धा-
 न्यमर्निवेशता ३७ यदि ते निहनः संखे दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः । युध्यस्वाद्य सया सार्धं मृधे
 यथासि वीर्यवान् ३८ तस्यदूनस्यतच्छ्रुताभाषितं तत्त्ववादिनः । धैर्यादसंभ्रातवद्गुः सस्मितं
 राघवो ब्रवीत् ३९ अतदेव त्वया दूत भाषितं तस्य गौरवात् । चन्द्यां क्षिपसि दीपेण वदा-
 त्मानं च सुस्थिरम् ४० यद्यहं सत्यधे मूढोयदि वा रावणो हतः । यदि वा स ह्यग भार्या

आपल्या सर्माप देशों स्थित असलेले बलदर्पित राजे आवडत नसतात (आपल्या सामं-
 ताने बलाढ्य व्हावं, असे ते इच्छित नाहीत) २८. मोठे राज्य इच्छणाच्या राज्यव्रतस्थ
 राजाने प्रजेचे हित करण्याच्या इच्छेने सर्व शत्रूस जिंकावे २९. राज्याभिषाकाने ज्याचे
 केंस आर्द्र झाले आहेत, अशा राजाने प्रजारंजनाच्या इच्छेने प्रथम इंद्रिये जिंकावीं.
 कारण त्यांचा जय झाला असतां निश्चयाने जय मिळतो ३०. विशेषतः ज्यास उत्तमप्र-
 कार वागण्याची इच्छा असेल अशा राजास नयां (नीती) च्या उपदेशावध्यां लाका-
 सारिजा गुरु नां (लौकिक हितार्थि लोकांपासूनच समजणे शक्य आहे. त्याकरितां
 शास्त्राची अग्रा नसत) ३१. घृत, मृगया इत्यादिकांमध्ये ज्याचा आदर नसतो त्या
 धर्मांमध्ये स्थित असलेल्या बुद्धिमान व बलाने श्रेष्ठ राजास सामन्तापासून भय नसते ३२.
 कोणत्याही अधीर पामरास किंवा ईश्वरा (मोठ्या राजा) स देहावोचर उत्पन्न झालेला,
 वाढलेला. शत्रूंचे प्रिय करणारी व मोहास कारण होणारी इंद्रिये (इंद्रियरूपी शत्रु) पीडा
 देतात ३३. कारण तुंही स्त्रीच्या मोहाने गणांसह रावणास मारिलेस. तुं हे मोठे चांगले
 कृत्य केलेस, असे मी समजत नाहीं. कारण, तं जरी फार मोठे कर्म आहे तरी तं निग्र
 होय ३४ वनवासांमध्ये प्रवृत्त झालेल्या व व्रतशालि अशा तुं राक्षससैन्यावर प्रहार केलास
 हे योग्य नव्हे. कारण हा सज्जनांस मान्य असलेला विधि (कर्म) नव्हे. अक्रोधापासून
 उद्भवणारा धर्म सज्जनास शुभ सद्गतीस नेत अततो. पण अत्रिवेकामुळे रावणास मारणाऱ्या
 तुं आश्रमवासी पुरुषांस कलंक लाविला आहेस. (कारण तुं हे व्रतोलंघन पाहून दुसरेही
 व्रती व्रतोलंघन करतील. अर्थात् तुं दुराचारप्रवर्तक आहेस ३५, ३६. व्रताचरण करणाऱ्या व
 ग्राम्य धर्माकडे दृष्टि ठेवणाऱ्या तुं स्त्रीकरितां युद्धांत ज्याला मारिलेस तो रावण धन्य
 होय ३७. (आतां तुं ह्याणशील कीं,) दुर्बुद्धि व अजितेन्द्रिय अशा त्याश मी संग्रामांत
 मारिलें तर आतां मजशीं युद्ध कर. जर तुं वीर्यवान् असशील तर संग्राम करशील ३८.
 सत्य भाषण करणाऱ्या त्या दूताच्या तोंडून तो निरोप ऐकून धैर्यामुळे ज्याच्या शरीरांत
 थोडा सुद्धां वेग उत्पन्न झालेला नाही असा तो राघव हंसून ह्मणाला ३९ “ दूता, आपल्या
 स्वामीच्या गौरवामुळे तुं हे असत् भाषण केले आहेस. तुं आपल्या भाषणांत मला दोष

कः तत्र परिदेवना ४१ न ब्राह्मणेण दुग्धमि साधवः जल्पये स्थिताः । जागर्ति च यथा
 देवः सदा न त्वितरेषु च ४२ कृतं दूतेन यत्कार्यं गच्छु त्व दूत मा चिरम् । नात्मश्लाघिषु
 नीचेषु प्रहरतीह मद्विधाः ४३ अयं जनाशुभो भ्राता शत्रुघ्नः शत्रुतापनः । तस्य दैत्यस्य
 दुहुच्छ्रेष्ठैःप्रतिकरिष्यति ४४ एवमुक्तः स दूतरतु ययौ सौमित्रिणा सह । अनुज्ञातो नरेन्द्रेण
 रघवेण महात्मना ४५ स शीघ्रगानः संपातस्तदा मधुवनं महत् । चक्रं निवेशं सौमित्रि-
 र्वचान्ते युद्धलालसः ४६ ततो दूतस्य वचनात्स दैत्यः क्रोधदूर्च्छितः । पृष्ठतस्तद्वनं कृत्वा
 युद्धाद्याभिमुखः स्थितः ४७ तद्युद्धमभ्युद्योः सौमित्रेर्दानवस्य च । उभयोरेव बालिनोः
 शूरयो रणसूर्धनि ४८ तौ शरैः साधुनिश्चितैरन्योन्यमभिजघ्नतुः । न च तौ युद्धैर्मुख्यं श्रमं
 वाप्युपजग्मतुः ४९ अथ सौमित्रिणा बाणैः पीडितो दानवात्तमः । ततः स शूलरहितः पर्य-
 ह्नीयत दानवः ५० स गृहीत्वांकुशं चैव दैर्दत्तं वः रणे । कर्षणं सर्वभूतानां लवणो विर-
 रास ह ५१ शिरधरायां जघ्राह सांक्षुशंग चकर्ष च । प्रवेशयितुमारब्धो लवणो राघवानु-
 तु गच्छ ५२ स ह्वत्तत्तुरुमुद्यम्य शत्रुघ्नः खड्गमुत्तमम् । शिरश्चिच्छेद खड्गेन लवणस्य
 महामृग ५३ स हत्वा दानवं संख्ये सौमित्रिर्भिवत्सलः । तद्वनं तस्य दैत्यस्य चिच्छेदा-
 श्रेण बुद्धिमान् ५४ छित्वा वनं तत्सौमित्रिर्निवेशं सांभ्यराचयत् । भवाय तस्य दैत्यस्य

देव आहेस व अपणास सुस्थिर मानीत आहेस ४०. पण मी जर सन्मार्गाविपर्यी मूठ
 झालो असलो, रावण जर मारला गेला असला किंवा माझ्या भार्येस जरी हरण केलें असलें
 तरी त्याविषयी आक्रोश करण्याचें काय प्रयाजन आहे ? कारण देव सत् व असत् अशा
 दोन्ही कार्यांत जागत असतो ४१ ४२. दूताचें कर्तव्य तूं केलें आसे. आतां तूं जा.
 उर्शार लावं नकोस. माझ्यासारिले पुरुष आत्मश्लाघा करणाऱ्या नीचांवर प्रहार करीत
 नसतात ४३ हा माझा कनिष्ठ भ्राता शत्रुतापन शत्रुघ्न युद्धांत त्या दुहुच्छ्रेष्ठ दैत्याचा प्रति-
 कार करील ४४ याप्रमाणें रामानें ज्यास सांगितलें आहे असा तो दूत, नरश्रेष्ठ व
 महात्म्या राघवानें ज्यास अनुज्ञा दिली आहे अशा सुमित्रापुत्र शत्रुघ्नासह गेला ४५.
 ज्याचें रथरूपी वाहन शीघ्रगति आहे, असा तो सौमित्रि, तात्काल मोठ्या मधुवनास
 पांचला. ज्याला युद्धाची लालसा आहे अशा त्यानें त्या वनापाशींच आपलें वसतिस्थान
 केलें ४६. त्यानंतर दूताच्या तोंडून सर्व वर्तमान ऐकल्यावर क्रोधानें विवेकरहित झालेला
 तो दैत्य त्या वनास मार्गें करून युद्धार्थ सन्मुख उभा राहिला ४७. सौमित्रि व दानव
 यांचें तें युद्ध फार घोर झालें. रणप्रसंगीं ते दोघेही बलाढ्य व शूर होते ४८. अतिशय
 तीक्ष्ण केलेल्या बाणांनीं त्या दोघांनीं एकनेकांस वेध केलें. पण त्यांतील कोणीही युद्धा-
 पासून विमुख झाला नाही व श्रांतही झाला नाही ४९. पण शेवटीं सौमित्रिनें त्या
 दानवात्तमास बाणांनीं पीडिलें. शंकरानें दिलेला शूल त्यावेळीं त्याच्याजवळ
 नव्हता. त्यामुळे तो दानव निर्बल झाला ५०. देवांनीं दिलेला, रणांत श्रेष्ठ
 असलेला व सर्व भूतांचें कर्षण करणारा असा अंकुश घेऊन तो लवण एकप्रकारचा
 शब्द करूं लागला ५१. त्यानें शत्रुघ्नाची मान धरिली व अंकुशानें त्याचें अंग खरवडूं
 लागला. राघवानुजाच्या शरीरांत तो अंकुश भोसकण्याचा त्यानें प्रयत्न चालविला ५२.
 पण इतक्यांत शत्रुघ्नानें ज्याची मूठ सोन्याची आहे अशा उत्तम खड्गास हातांत घेऊन
 त्यानें त्या महा संग्रामांत लवणाचें मस्तक तोडिलें ५३. याप्रमाणें त्या मित्रांस प्रिय

पुर्याः परमधर्मवित् ५५ तस्मिन्मधुवनस्थाने मथुरा नाम सा पुरी । शत्रुघ्नेन पुरा सृष्टा
 हत्वा तं दानव्यं रणे ५६ सा पुरी परमोदारा साहृप्राकारतारणा । स्फीता राष्ट्रसमाकीर्णा
 सर्वद्वैतलवाहना ५७ उद्यानवनसंपन्ना सुसीमा सुप्रतिष्ठिता । प्रांशुप्राकारवसना परिखाकु-
 लमेखला ५८ चलाट्टालककेयूरा प्रासादवरकुंडला । सुसंवृतद्वारवती चत्वारोद्धारहासिनी ५९
 अरोगवीरपुरुषा हस्त्यश्वरथसंकुला । अर्धचन्द्रप्रतीकाशा यमुनातीरशोभिता ६० पुण्या-
 पणवती दुर्गा रत्नसंचयगर्विता । क्षेत्राणि मस्यवन्त्यस्याः कालं देवश्च वर्षति ६१ नरनारी-
 प्रसुदिता सा पुरी स्म प्रकाशते । निविष्टविषयश्चैव शूरसेनस्ततोऽभवत् ६२ तस्यां पुर्यां
 महावीर्यो राजा भोजकुलोद्भवः । उग्रसेन इति ख्यातो महासेनपराक्रमः ६३ तस्य पुत्रत्व-
 मापन्नो योऽर्षो विष्णो त्वया हतः । कालनेमिर्महादैत्यः संग्रामे तारकामये ६४ कंसो नाम
 विशालाक्षो भोजवंशविवर्धनः । राजा पृथिव्यां विख्यातः सिंहविस्पष्टविक्रमः ६५ राज्ञां
 भयंकरो घोरः शंकनीयो महिक्षिताम् । भयदः सर्वभूतानां सत्पथाद्ब्रह्मतां गतः ६६
 दारुणाभिनिवेशेन दारुणेनान्तरात्मना । युक्तस्तेनैव दर्पेण प्रजानां रोमहर्षणः ६७ न राज-

असलेल्या बुद्धिमान् सुमित्रापुत्रानें संग्रामांत दानवास मारून दैत्याचें तें वनही अस्रानें
 तोडिलें ५४. तें वन तांडल्यावर त्या देशाच्या व नगराच्या भरभराटीकरितां त्या परम
 धर्मवेत्त्यास तेथें रहाणें फार आवडलें ५५. जेथें तें मधुवन होतें तेथें शत्रुघ्नानें पूर्वी दान-
 वांस रणांत मारून मथुरानामक नगरी वसविली ५६. ती नगरी फार उत्तम होती. बुरूज,
 कांट व बहिद्वारें (वेशी) यांनीं युक्त होती. ती अति विस्तृत, राष्ट्रासारिखी भरलेली व
 पुष्कळ वाहनें आणि सैन्य यांनीं गजबजलेली होती ५७. ती उपवनांनीं संपन्न, चांगल्या
 सीमेनें युक्त, व चांगल्यारीतीनें प्रतिष्ठित होती. उंच कोट हेंच तिचें वस्त्र असून त्याच्या
 सभोवरेचा खंदक हीच तिची घट्ट मेखळा होती ५८. रहदारीचे चौक हीच तिची बाहु-
 भूषणें होतां. मोठमोठीं मंदिरें हींच तिचीं कुंडलें होतीं. तिचीं द्वारें चांगल्या रीतीनें
 आच्छादित होतीं. चव्होठ्यावरील लोकांची गडबड हेंच तिचें हास्य होय ५९. तिच्यां-
 तील पुरुष रोगरहित व वीर हांते. हस्ती, अश्व व रथ यांनीं ती व्याप्त होती. तिची रचना
 अर्धचंद्राकार असून ती यमुनेच्या तीरानें सुशोभित झाली होती ६०. ज्यांतील व्यापार
 अगदीं सचोटीनें चालला आहे अशा बाजारानें ती युक्त होती. तिचें कोणालाही उल्लंघन
 करितां येणें शक्य नव्हतें. ती मथुरा रत्नसंचयानें गर्वित झाली होती. तिच्या आसपा-
 सचीं क्षेत्रें धान्यसंपन्न असून इंद्र योग्य समयीं वर्षाव करित असे ६१. जिच्यांतील नर
 व नारी अत्यंत आनंदित आहेत अशी ती नगरी अतिशय प्रकाशित होत असे. असो;
 पुढें शूरसेनानें त्या मथुराप्रदेशांत आपलें अधिष्ठान केलें ६२. त्या पुरींत उग्रसेन या
 नांवाचा कार्तिकेयासारिखा पराक्रमी भोजकुलवर्धन व महावीर्यवान् राजा झाला ६३.
 हे विष्णो, तारकामय संग्रामांत तूं ज्या कालनेमिनामक महादैत्यास मारिलेस तोच या
 उग्रसेनाच्या पुत्रत्वास प्राप्त झाला आहे ३४. कंस हें त्याचें नांव आहे. त्याचे नेत्र विशाल
 आहेत. तो भोजवंशाची विशेष वृद्धि करणारा आहे. तो पृथ्वीमध्ये विख्यात राजा
 असून त्याचा पराक्रम सिंहासारिखा आहे ६५. राजांस तो भयंकर व घोर वाटतो.
 मांडलिकांसही त्याचें भय वाटतें. तो सर्वभूतांस भयप्रद आहे. सन्मार्गानें तो ब्रह्मतेस
 प्राप्त झाला आहे ६६. दारुण प्रकृतीनें व दारुण अंतरात्म्या (चित्ता) नें तो युक्त आहे.

धर्माभिरतो नात्मपक्षसुखावहः । नात्मराज्यप्रियकरश्चण्डः कलिहचिः सदा ६८ स कंस-
स्तत्र संभूतस्त्वया युद्धं पराजितः । ऋव्यादो बाधते लोकान्नासुरेणान्तरात्मना ६९ योप्यसौ
हयविक्रान्तो हयग्रीवश्च नामतः । केशी नाम हयो जातः स तस्यैव जघन्यजः ७० स
दुष्टो हेषितपटुः केसरी निरवग्रहः । वृंदावने वसत्यको नृणां मांसानि भक्षयन् ७१ अरिष्टो
बलिपुत्रश्च ककुद्गी वृषरूपधृक् । गवामरित्वमापन्न कामरूपी महासुरः ७२ रिष्टो नाम
दितेः पुत्रो वरिष्टो दानवेषु यः । स कुंजरत्वमापन्नो दैत्यः कंसस्य वाहनः ७३ लंबो नामा-
तिविख्यातो योऽसौ दैत्येषु दर्पितः । प्रलंबां नाम दैत्योऽसौ वटं भाण्डीरमाश्रितः ७४ खर
इत्युच्यते दैत्यो धेनुकः सोऽसुरोत्तमः । घोरं तालवनं दैत्यश्चरत्युत्सादयन्प्रजाः ७५ वारा-
हश्च किशोरश्च दानवौ यौ महाबली । मल्लौ रङ्गगर्तो तौ तु जातौ चाणूरमुष्टिकौ ७६ यौ
तौ मयश्च तारश्च दानवौ दानवान्तकः । प्राग्ज्योतिषे तौ भौमस्य नरकस्य पुरे रतौ ७७ एते
दैत्या विनिहतास्त्वया विष्णो निराकृताः । मानुषं वपुरास्थाय बाधन्ते भुवि मानवान् ७८
त्वत्कथा द्वेषिणः सर्वे त्वद्भक्तान् व्रन्ति मानुषान् । तव प्रसादान्नेषां वै दानवानां क्षयो
भवेत् ७९ त्वत्तस्ते विभ्यति दिवि त्वत्तोविभ्यति सागरे । पृथिव्यां विभ्यति त्वत्तो नान्यतस्तु
कदाचन ८० दुर्वृत्तस्य हतस्यापि त्वया नान्येन श्राधर । दिवश्च्युतस्य दैत्यस्य गतिर्भवति

आणि त्याच दर्पित तो प्रजेस थरथर कांपविणारा झाला आहे ६७. तो राजधर्मांमध्ये
अभिरत नाही. आत्मपक्षास सुखावह नाही. तो स्वराज्याचें प्रिय करणारा
नाहीं. तो सदां प्रखर व कलहप्रिय आहे ६८. सारांश, तारकामय युद्धांत तुजकडून
पराजित झालेला तो दैत्य तेथें कंस झाला आहे. त्याचें चित्त आसुरी असल्यामुळे
अपक्र (कच्चें) मांस खाणारा तो लोकांस फार पीडा देतो ६९. तसाच वोट्यासारखा
पराक्रमी असा जो हयग्रीवनामक राक्षस पूर्वी हांता तो त्याचाच कनिष्ठ भ्राता केशीनामक
वोट्या झाला आहे ७०. तो दुष्ट केसर (मानेवरील कंस) युक्त हय खिंसाळण्यांत मोठा
चतुर व निर्गळ आहे. नरमांस खात ता एकटाच वृंदावनांत रहातो ७१. बलिपुत्र अरिष्ट
वृषरूपधारी झाला आहे. ककुद्गी (ह्य. ककुद-वशिंड-युक्त) हें त्याचें नांव आहे. मनास
वाटेल तें रूप धारण करणारा तो महाअसुर सर्व गोजातीचा शत्रु झाला आहे ७२. दान-
वांमध्ये वरिष्ठ असलेला जो दितीचा रिष्टनामक पुत्र तो दैत्य कुंजर (गज) त्वास प्राप्त
होऊन कंसाचें वाहन झाला आहे ७३ लंबनामक जो अतिविख्यात व दैत्यांतील दर्पित
राक्षस होता तो प्रलंबसंज्ञक दैत्य होऊन भांडीरवटाचा आश्रय करून राहिला आहे ७४.
खरनामक दैत्य धेनुकनामक असुरोत्तम झाला आहे. तो दैत्य घोरतालवनांत फिरून
प्रजेचा नाश करित असतो ७५. वराह व किशोर या नांवाचे जे दोघे महाबल दानव
होते ते चाणूर व मुष्टिक या नांवाचे आखाड्यांत कुस्ती खेळणारे मल्ल झाले आहेत ७६.
हे दानवांतका, मय व तार या नांवाचे जे दान दानव होते ते नरकनामक भौमासुराच्या
प्राग्ज्योतिषपुरांत आनंदानें रहात आहेत ७७. सारांश, हे विष्णो, ह्या दैत्यांस तूं
मारून त्यांचें निराकरण केलेंस, पण आतां ते भूलोकीं मानुष देह धारण करून मानवांस
पीडा देत आहेत ७८. ते सर्व तुझ्या कथेचा द्वेष करितात, तुझी भक्ति करणाऱ्या मानवांस
मारितात. पण तुझ्या प्रसादानेंच त्या दानवांचा क्षय होईल ७९. स्वर्गलोकीं त्यांस तुझी
भीति वाटते; सागरांत ते तुला भितात; व पृथ्वींतही त्यांना तुझें भय वाटते. ते दुसऱ्या

मेदिनी ८१ व्युत्थितस्य च मेदिन्यां इतस्य नृशरीरिणः । दुर्लभं स्वर्गगमनं त्वयि जायति
 केशव ८२ तदागच्छ स्वयं विष्णो गच्छामः पृथिवीतलम् । दानवानां विनाशाय विसृजा-
 त्मानमात्मना ८३ मूर्तयो हि तवाव्यक्ता दृश्यादृश्याः सुरोत्तमैः । तासु सृष्टास्त्वया देवाः
 संभविष्यन्ति भूतले ८४ तवावतरणे विष्णो कंसः स विनशिष्यति । सेत्स्यते तव कार्यार्थो
 यस्यार्थे भूमिरागता ८५ त्वं भारते कार्यगुरुस्त्वं चक्षुस्त्वं परायणम् । तदागच्छ हृषीकेश
 क्षिती तान् जहि दानवान् ८६ [३५५०] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशप-
 र्वणि नारदवाक्यं नाम चतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा सस्मितं मधुसूदनः । प्रत्युवाच शुभं वाक्यं
 वरेण्यः प्रभुरीश्वरः १ त्रैलोक्यस्य हितार्थाय यन्मां वदसि नारद । तस्य सम्यक्प्रवृत्तस्य
 श्रूयतामुत्तरं वचः २ विदिता देहिनो जाता मयैते भुवि दानवाः । यां च यस्तनुमादाय
 दैत्यः पुष्यति विग्रहम् ३ जानामि कंसं संभूतमुग्रसेनमुतं भुवि । केशिनं चापि जानामि
 दैत्यं तुरगविग्रहम् ४ नामं कुवलयपीडं मल्लो चाणूरमुष्टिकौ । अरिष्टं चापि जानामि दैत्यं
 वृषभरूपिणम् ५ विदितो मे खरश्चैव प्रलंबश्च महासुरः । सा च मे विदिता विप्र पूतना
 दुहिता बलः ६ कालियं चापि जानामि यमुनाद्गोचरम् । वैनतेयभयाद्यस्तु यमुनाहृद-

कोणालाही भीत नाहीत ८०. हे श्रीधरा, सर्वातिर्यामीं अशा तूं मारलेल्या दुराचरणी
 दैत्याचीही तूच गति आहेस. पुण्याचें फल भोगून स्वर्गापासून भ्रष्ट झालेल्या दैत्याची गति
 मेदिनी आहे. पण हे केशवा, तूं यमरूपानें जागत असतांना पृथ्वीवर दुसऱ्या कोणीं
 मारलेल्या मनुष्यशरीरीं दुराचरणी पुरुषास स्वर्गगति मिळणें फार कठिण आहे ८२.
 यास्तव, हे विष्णो, तूं स्वयं चल. आह्मी पृथ्वीतळीं जाऊं. दानवांच्या विनाशाकरितां तूं
 आपणच आपणास उत्पन्न कर ८३. ईश्वरा. तुझ्या मूर्ति (आकार, शरीरें) मनुष्यांस
 अदृश्य (अव्यक्त) आहेत. सुरोत्तमांसही विष्णुत्वानें जरी दृश्य आहेत तरी परब्रह्मरूपानें
 अदृश्य आहेत. त्यांतील दृश्य मूर्तीतच तूं उत्पन्न केलेले देव भूलोकीं जन्म घेतील ८४.
 हे विष्णो, तुझ्या अवतारानेंच तो कंस मेल व ज्याच्याकरितां पृथ्वी तुजकडे आली
 होती तो तुझा कार्यार्थ सिद्ध होईल ८५. तुला भारतांत महत्कार्य करावयाचें आहे. तूं
 सन्मार्गप्रवर्तक आहेस. तूं परम अयन आहेस. यास्तव, हे हृषिकेशो. तूं भूलोकीं चल व त्या
 दानवांस मार ८६. इति श्रीमहा० खिल० हरि० हरिवंशपर्वीतील नारदवाक्य नामक
 चौपन्नावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ५४ ॥

वैशंपायनः— नारदाचें तें वाक्य ऐकून सेव्य प्रभु, ईश्वर मधुसूदन हंसत असें शुभ
 प्रत्युत्तर बोलला १. “ नारदा, त्रैलोक्याच्या हिताकरितां मला जें सांगत आहेस त्या
 तुझ्या उत्तम भाषणाचें हें उत्तर वचन ऐक २. ते दानव भूलोकीं उत्पन्न झाले आहेत हें
 मी जाणतो. कोणकाणत्या दैत्यानें कोणकोणतें शरीर धारण केलें आहे हेंही मला
 ठाऊक आहे ३. भूलोकीं उत्पन्न झालेल्या उग्रसेन पुत्र कंसास मी जाणतो. तुरगशरीरी
 केशी दैत्यही मला माहित आहे ४. कुवलापीड हत्ती, चाणूर व मुष्टिक मल्ल आणि
 वृषभरूपी अरिष्ट दैत्य यांस मी ओळखतो ५. खर व महा असुर प्रलंब माझ्या ध्यानांत
 आहेत. हे ब्राह्मणा, बलीची कन्या पूतनाही माझ्या स्मरणांतून गेलेली नाही ६. यमु-
 नेच्या डोहांत रहाणाग कालिय मला विदित आहे. गरुडाच्या भयानें तो यमुनेच्या

माविशत् ७ विदितो मे जरासन्धः स्थितो मूर्ध्नि सहीक्षिताम् । प्राग्ज्योतिषपुरे चापि नरकं साधु तर्कये ८ मालुषे पार्थिवे लोके मानुषत्वमुपागतम् । बाणं च शोणितपुरे गृह्णति मत्त-जसम् ९ दृप्तं बाहुसहस्रेण देवैरपि सुदुर्जयम् । मय्यासक्तां च जानामि भारतीं मह-धुरम् १० सर्वं तच्च विजानामि यथा यास्यन्ति ते नृपाः । क्षयो भुवि मया दृष्टः शूक्रलोकं च सात्क्रिया । तेषां पुरुषदेहानामपरावृत्तदहिनाम् ११ सप्रवेक्ष्याम्यहं योगमात्मनश्च परस्य च । संप्राप्य पार्थिवं लोकं मानुषत्वमुपागतः १२ कंसादींश्चापि तान् सर्वान् वधिष्यामि महासुरान् । तेन तेन विधानेन येन यः शान्तिमेष्यति १३ अनुशुचिश्च योगेन तास्ता हि गतयो मया । अमृतां हि सुरेन्द्राणां हंतव्या रिपवो युधि १४ जगत्यर्थे कृतो योऽयमशां-त्सर्गो दिवोकसैः । सुरदेवर्षिगंधर्वैरितश्चानुमते मम १५ विनिश्चयो हि प्रागेव नारदायं कृतो मया । निवासं ननु न ब्रह्मन्विदं भ्रातु पितामहः १६ यत्र देशे यथा जातो येन वेषेण वा वसन् । तानहं समरे हन्यां तन्मे ब्रुहि पितामह १७ ब्रह्मोवाच ॥ नारायणे मं सिद्धार्थमुपायं शृणु मे विभो । भुवि यस्ते जनयिता जननी च भविष्यति १८ यत्र त्वं च महाबाहो जातः कुलकरो भुवि । यादवानां महद्वंशमखिलं धारयिष्यति १९ तांश्चासुरा सृतास्त्य वंशं कृत्वाऽऽत्मनो महत् । स्थापयिष्यासि मर्यादां नृणां तन्मे निशामय २० पुरा हि कश्यपो

डोहांत गिरला. सर्व राजांच्या अग्रभागीं स्थित असलेल्या जरासंधास मी जाणतो. प्राग्ज्योतिष नगरांतील नरकासुराचें मला स्मरण आते ७, ८. षडाननाप्रमाणें ज्याचें तेज आहे अशा शोणितनगरांतील बाणास मी ओळखितो. तो पृथ्वीवरील मानुषलोकीं मानुषतेस प्राप्त झाला आहे ९. सहस्रबाहूंच्या योगानें तो दृप्त झाला आहे व देवांसही दुर्जय आहे. भारतभूमाचा फार मोठा भार मजवर येऊन पडला आहे, हें मी जाणतो १०. त्या राजांचा क्षय कसा होईल तें सर्व मला माहित आहे. त्या कंसादिकांचा भूलोकांतील क्षय व इंद्र लोकांतील सत्कार यांचा मी पूर्वीच विचार केला आहे. ते आतां जरी पुरुषदेह धारण करित असले तरी पुढें त्यांचा प्राण पुनर्भवांत प्रविष्ट होणार नाही ११. पार्थिव-लोकास प्राप्त होऊन व मानुषत्व धारण करून मी आता आपला व दुसऱ्यांचाही उद्यम चालवीन १२. ज्या ज्या उपायानें जो जो मरणार असेल त्यानें त्यानेच त्या कंसादि सव महा अनुरांस मी वधीन १३. योगसामर्थ्यानें मुख्य देवांच्या अंतर्धानादि प्रत्येक गतींत प्रवेश करून मला त्या नाहीशा करावयाच्या आहेत व देवादिकांकडूनच त्यांचे शत्रु मारवावयाचे आहेत १४. जगाकरितां स्वर्गांत रहाणारे देव, ऋषि व गंधर्व यांनीं माझ्या संमतीनेच जा हा अंशावतार केला आहे १५. त्याविषयीं, हे नारदा, मी आपला हा (अवताराविषयींचा) निश्चय पूर्वीच केला आहे. यास्तव हे ब्रह्मन्, आतां पितामह माझें निवासस्थान करो १६. हे पितामहा, मी कोणत्या देशांत कसा उत्पन्न होऊन व कोणत्या वेवानें वास्तव्य करून त्यांस समरांत मारूं तें सांग १७. ब्रह्मा-हे विभो नारायणा, हा सिद्धार्थ (निश्चित) उपाय ऐक. भूलोकीं तज्ञा जनक व जननी कोण होईल तें मी सांगतो १८ हे महाबाहो, मी आतां सांगत असलेल्या कुलांत उत्पन्न होऊन तुं भूलोकीं त्यांचा कुलकर होशील. व या.वांचा सर्व मोठा वंश धारण करशील १९. त्या राक्षसांस मारून आपला वंश फार मोठा करून मानवांची मर्यादा कशी स्थापावयाची आहे तें मजला पून ऐक २० हे विष्णो, पूर्वीं कश्यपानें महात्म्या वरुणाच्या दूध देणाऱ्या

विष्णो वरुणस्य महात्मनः । जहार यज्ञिया गा वै पयोदाः सुमहामखे २१ अदितिः ६-
निश्चैते द्वे भार्ये कश्यपस्य तु । प्रदीयमाना गास्तास्तु नेच्छेतां वरुणस्य वै २२ ततो मां
वरुणोऽभ्येत्य प्रणम्य शिरसा ततः । उवाच भगवन् गावो गुरुणा मे हता इति २३ कृत-
कार्यो हि गास्तास्तु नानुजानाति मे गुरुः । अन्ववर्तत भार्ये द्वे अदितिं सुरभिं तथा २४
मम ता ह्यक्षया गावो दिव्याः कामदुहाः प्रभो । चरन्ति सागरान् सर्वान् रक्षिताः स्वेन
तेजसा २५ कस्ता धर्षयितुं शक्तो मम गाः कश्यपादृते । अक्षयं याः क्षरन्त्यग्र्यं पयो
देवामृतोपमम् २६ प्रभुर्वा व्युत्थतो ब्रह्मन् गुरुर्वा यदि वेतरः । त्वया नियम्याः सर्वे वै
त्वं हि नः परमा गतिः २७ यदि प्रभवतां दण्डो लोके कार्यामजानता । न विद्यते लोक-
गुं न स्युर्वै लोकसेतवः २८ यथा वास्तु तथा वास्तु कर्तव्ये भगवान् प्रभुः । मम गावः
प्रदीयन्तां ततो गन्तारिम सागरम् २९ या आत्मदेवता गादो या गावः सत्त्वमव्ययम् ।
लोकानां त्वत्प्रवृत्तानामेकं गोब्राह्मण स्मृतम् ३० त्रातव्याः प्रथमं गावश्चातास्रायन्ति तान्
द्विजान् । गोब्राह्मणपरित्राणे परित्रातं जगद्भवेत् ३१ इत्यंबुपतिना प्रोक्तो वरुणनाहमच्युत ।
गवां कारणतत्त्वज्ञः कश्यपे शापमुत्सृजन् ३२ येनांशेन हता गावः कश्यपेन महर्षिणा ।
स तेनांशेन जगतीं गत्वा गोपत्वमेष्यति ३३ या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणिः ।

यज्ञिय गायी एका मोठ्या यज्ञाकरितां हरण केल्या. पण पुढे कश्यप त्या वरुणाच्या
गायी त्यास परत देऊं लागला असता त्याच्या अदिति व सुरभि या नांवाच्या दोघी
भार्यास तें आवडलें नाहीं २२. तेव्हां वरुण मजकडे आला व मस्तकानें वंदन करून
ह्मणाल " भगवन, माझ्या गायी माझ्या पित्यानें नेल्या होत्या; पण त्यांचें कार्य आटो-
पलें असूनही तो त्या अजून परत देत नाहीं. आपल्या अदिति व सुरभि या नांवाच्या
भार्यांच्या इच्छेप्रमाणें तो वागत आहे २३, २४. हे प्रभो, माझ्या त्या अक्षय व दिव्य
गायी कामधेनु आहेत. त्या सर्व सागरात फिरत असतात. स्वतेजानेंच त्या रक्षित
आहत २५. कश्यपावाचन आणखी दुसरा कोण त्यांचें हरण करण्यास समर्थ
आहे ? देवाच्या जमताप्रमाणें त्या अक्षय दूध देत असतात २६. हे ब्रह्मन्,
जदानें आपली मर्थादा सोडली आहे असा प्रभु असो, गुरु असो, कीं आणखी कोणी असो
सर्वांचें नियमन तुला केलें पाहिजे. तूच आमची परमगति आहेस २७. या सृष्टींत
आपलें कर्तव्य न जाणणाऱ्या सामर्थ्यवानासही जर दंड न केला तर, हे लोकगुरो,
लोकमर्थादा रहाणार नाहींत २८. सारांश, तं कसेही जरी असलें तरी सर्व कार्यांमध्ये तूं
प्रभु आहेस. माझ्या गाई मला परत देववशील तर मी सागरास परत जाईन. त्या गायी
आत्मदेवता ब्रह्मचं ज्यांची देवता आहे अशा आहेत. त्या गायी अव्यय सत्त्व आहेत.
तुझ्यापासून प्रवृत्त झालेल्या लोकांचें गोब्राह्मण हें एकच दैवत सांगितलें आहे ३०. प्रथम
गायींचें रक्षण करणें उचित आहे. त्यांचें रक्षण केलें असतां त्या द्विजांचें रक्षण करितात.
आणि गोब्राह्मणांचें परित्राण केलें असतां सर्व जग रक्षित होतें " ३१. हे अच्युता, याप्र-
माणें जरुपति वरुणानें मला ह्मटलें. तेव्हां गायींच्या अपहाराचें कारण जाणून घेऊन मी कश्य-
पास शाप दिला ३२. (कश्यप एका अंशानें नंद झाला व दुसऱ्या अंशानें वसुदेव झाला.
या गोष्टीकडे लक्ष्य ठेवून ब्रह्मदेव ह्मणतो) कश्यप महर्षीनें ज्या अंशानें गाईंचें हरण केलें त्या
अंशानें तो मूलोकीं जाऊन गोप होवो ३३. ती जी सुरभि व देवमाता अदिति त्या दोघींही

तेभ्युभे तस्य भार्ये वै तेनैव सह यास्यतः ३४ ताभ्यां च सह गोपत्वे कश्यपो भुवि संस्यते ।
 स तस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः ३५ वसुदेव इति स्यातो गोष्ठुतिष्ठति भूतले ।
 गिरिर्गोवर्धनो नाम मथुरायास्त्रदूरतः ३६ तत्राक्षी गोष्ठु निरतः कंसस्य करदायकः ।
 तस्य भार्याद्वयं जातमदितिः सुरभिश्च ते ३७ देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः ।
 सुरभी रोहिणी देवी चादितिर्देवकी त्वभूत् ३८ तत्र त्वं शिशुरेवादी गोपालकृतलक्षणः ।
 वर्धयस्व महाबाहो पुरा त्रैविक्रमे यथा ३९ छादयित्वाऽऽत्मनाऽऽत्मानं मायया योगरू-
 पया । तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन ४० जयाशीर्वचनैर्भवैते वर्धयन्ति दिवोकसः ।
 आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य महीतले ४१ देवकी रोहिणीं चैव गर्भाभ्यां परितोषय ।
 गोपकन्यासहस्राणि रमयंश्चर मेदिनीम् ४२ गाश्व ते रक्षतो विष्णो वनानि परिधावतः ।
 वनमालापरिक्षिप्तं धन्या द्रक्ष्यन्ति ते वपुः ४३ विष्णो पद्मपलाशाक्ष गोपाल वसतिं गते ।
 बाले त्वयि महाबाहो लोको बालत्वमेष्यति ४४ त्वद्भक्ताः पुण्डरीकाक्ष तव चित्तवशा-
 नुगाः । वने चारयतो गाश्व गोष्ठेषु परिधावतः ४५ मज्जतो यमुनायां च रतिं प्राप्स्यन्ति ते
 त्ययि । जीवितं वसुदेवस्य भविष्यति सुजीवितम् ४६ यस्त्वया तात इत्युक्तः स पुत्र इति
 वक्ष्यति । अथवा कस्य पुत्रत्वं गच्छेथाः कश्यपादृते ४७ का च धारयितुं शक्ता त्वां विष्णो
 अदितिं विना । योगेनात्मसमुत्थेन गच्छ त्वं विजयाय वै ॥ वयमप्यालयान्स्वांस्वान्
 गच्छामां मधुसूदन ४८ वैशंपायन उवाच ॥ स देवानभ्यनुज्ञाय विदिके त्रिदिवालये ।

त्याच्या भार्या त्याच्या बरोबर जातील ३४. व त्या दोर्धींसह गोपाल होऊन कश्यप भूलोकीं
 रममाण होईल. असो; कश्यपाचा जो दुसरा तेजानें कश्यपतुल्य अंश तो वसुदेव या
 नांवानें प्रसिद्ध होऊन गोपालांचा अधिपति होऊन राहील. असो, देवा, या शापाप्रमाणें
 सांप्रतकाळीं मथुरेच्या जवळच गोवर्धन नामक पर्वत आहे ३६ तेथें कंसास कर देणारा
 तो गोरक्षणांत निमग्न होऊन राहिला आहे. कश्यपाच्या अदिति व सुरभि ह्मणून ज्या
 भार्या होत्या त्याच त्या बुद्धिमान् वसुदेवाच्या देवकी व रोहिणी या नांवाच्या दोन भार्या,
 झाल्या. त्यांतील सुरभि रोहिणी झाली व अदिति देवकी झाली आहे (नंदस्त्री यशोदाही
 अदितिच्या अंशरूप होती) ३७, ३८. हे महाबाहो, मागच्या वामनावताराप्रमाणें गोपा-
 ललक्षणांनीं युक्त होऊन तूं अगोदर तेथें बालक होऊन मोठा वाढ ३९. आपल्या योगमा-
 येंनें आपल्या शुद्ध स्वरूपास आच्छादित करून, हे मधुसूदना, लोकांच्या अभ्युदयार्थं
 तेथें अवतार घे ४०. हे देव जयरूप आशीर्वचनांनीं तुझी वृद्धि करीत आहेत; यास्तव
 आपणच आपणास महीतळीं उत्पन्न कर. देवकी व रोहिणी यांस गर्भाच्या योगानें संतुष्ट
 कर. आणि सहस्रावधि गोपकन्यांशीं रममाण होत पृथ्वीवर विहार कर ४२. हे विष्णो,
 गायींचें रक्षण करणाऱ्या, वनांतून इतस्ततः धांवणाऱ्या व वनमालांनीं युक्त असलेल्या
 तुझ्या शरीरास धन्य पुरुष पहातील ४३. हे विष्णो, हे कमलनयना, तूं गोपालवसीस
 प्राप्त होऊन, बालक झालास कीं सर्व जग (तुझें माहात्म्य न कळल्यामुळे) बालत्वास
 प्राप्त होईल ४४ हे पुंडरीकाक्षा, तुझ्या चित्तवश राहणारे तुझे भक्त वनांत गायींस चारीत,
 गोठ्यांतून धांवत, व यमुनेमध्ये स्नान करीत तुझ्या ठायीं रत होतील. वसुदेवाचें जीवित
 सुजीवित होईल ४६. कारण तूं त्याला “ तात ” असें ह्मणशील व तो तुला “ पुत्र ”
 असें ह्मणेल. अथवा तूं कश्यपाचाचून दुसऱ्या कोणाचा पुत्र होणार आहेस ? ४७. व हे

जगाम विष्णुः स्वं देशं क्षीरोदस्योत्तरां दिशम् ४९ तत्र वै पार्वती नाम गुहा मेरोः सुदु-
र्गमा । त्रिभिस्तस्यैव विक्रांतैर्नित्यं पर्वसु पूजिता ५० पुराणं तत्र त्रिन्यस्य देहं हरिरुदा-
रधीः । आत्मानं योजयामास वसुदेवगृहे प्रभुः ५१ [३३०८] इति श्रीमहाभा.ते खिलेषु
हरिवंशपर्वणि पितामहवाक्यं नाम पंचपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

॥ इति श्रीहरिवंशप्रथमपर्व समाप्तम् ॥

विष्णो, अदितीवांचून तुला (गर्भरूपानें) धारण करण्यास दुसरी कोण समर्थ आहे ?
मधुसूदना, स्वकीय योगसामर्थ्यानें तूं विजयार्थ गमन कर. आम्हीही आपापल्या स्थानीं
जातो ४८. वैशंपायनः— याप्रमाणें एकांतांतील स्वर्गांत देवांस आज्ञा देऊन विष्णु क्षीर-
सागराच्या उत्तर दिशेंतील आपल्या प्रदेशीं गेला. तेथें पार्वतीनामक मेरूची अति दुर्गम
गुहा आहे. ती त्याच्याच तीन पावलांनीं उपलक्षित असल्यामुळे सतंत पर्वकालीं पूजिली
जाते ५०. त्या गुहेंत आपलें पुरुषण शरीर ठेवून तो उदारबुद्धि हरि प्रभु आपणास वसु-
देवगृहीं याजिता झाला ५१. इति श्रीमहा० खिल० हरिवंशपर्वीतील पितामह वाक्यना-
मक पंचावन्नावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ५५ ॥

येथें हरिवंशाचें पहिलें हरिवंशपर्व समाप्त झालें.

श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

॥ श्री ॥

महर्षिव्यासप्रणीत

॥ श्रीहरिवंशपुराण ॥

विष्णुपर्व

श्रीगणेशायनमः ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ज्ञात्वा विष्णुं क्षितिगतं भागांश्च त्रिदिवोकसाम् ।
विनाशशंसी कंसस्य नारदो मथुरां ययौ ३ त्रिविष्टपादापतितो मथुरोपवने स्थितः । प्रेष-
यामास कंसस्य उग्रमेनसुतस्य वै २ स दूतः कथयामास मुनेरागमनं वने । स नारदस्याग-
मनं श्रुत्वा त्वरितविक्रमः ३ निर्जगामासुरः कंसः स्वपुर्याः पद्मलोचनः । स ददर्शातिथिं
श्लाघ्यं देवर्षिं वीतकलमपम् ४ तेजसा ज्वलनाकारं वपुषा सूर्यवर्चसम् । सांभिवाद्यर्षये
तस्मिन् पूजां चक्रे यथाविधि ५ आसनं चाग्निवर्णाभं विसृज्योपजहार सः । निषसादासने
तस्मिन्स वै शक्रसखो मुनिः ६ उवाच चाग्रसेनस्य सुतं परमकोपनम् । पृजितोऽहं त्वया
वीर विधिदृष्टन कर्मणा ७ गतं त्वेवं मम वचः श्रूयतां गृह्यतां त्वया । अनुसृत्य दिवालां-
कानहं ब्रह्मपुरोगमान् ८ गतः सूर्यसखं तात विपुलं मेरुपर्वतम् । सनन्दनवनं चैव दृष्ट्वा
चैत्ररथं वनम् ९ आप्लुतं सर्वतीर्थेषु मरित्सु सह दैवतैः । दिव्या त्रिधारा दृष्टा मे गङ्गा

श्रीगणेशायनमः ॥ वैशंपायनः— विष्णु व देवांचे भाग पृथिवीवर गेले आहेत, असें पाहून कंसाच्या नाशाची इच्छा करणारा नारद मथुरेस आला १. स्वर्गातून खाली आलेल्या व मथुरेच्या उपवनांत राहिलेल्या त्यानें उग्रसेन पुत्र कंसाकडे दूत पाठविला २. त्या दूतानें उपवनांतील मुनींचें आगमन राजास सांगितलें. नारदाचें आगमन ऐकून ज्याचा विक्रम त्वरित आहे, असा तो कमलनयन आसुर कंस आपल्या नगरांतून निघाला. त्यानें त्या निष्पाप व स्तुत्य अतिथीस पाहिलें ३,४. तेजानें अभीसारख्या, व शरीरकांतीनें सूर्यासारख्या देवर्षींचें दर्शन घेऊन त्यानें त्यास अभिवादन केलें व त्या ऋषीची यथाविधि पूजा केली ५. अग्निवर्णतुल्य (सुवर्णाच्या) आसनाची योजना करून तें त्यास आणून दिलें. तेव्हां तो इंद्रसखा मुनि त्या आसनावर बसला ६: आणि उग्रसेनाच्या परम कोपयुक्त पुत्रास ह्मणाला “ हे वीरा, तूं माझे यथाशास्त्रोक्त कर्मानें पूजन केलें आहेस ७. यास्तव आतां तूं माझे हें वचन ऐक व त्याचें ग्रहण कर. मी ब्रह्मादि सर्व स्वर्ग लोकांत फिरून सूर्याचा सखा असा जो विस्तीर्ण मेरुपर्वत त्यावर गेलों. इंद्राच्या

त्रिपथगामिनी १० स्मरणादेव सर्वेषामंहसां या विभेदिनी । उपस्पृष्टं च तीर्थेषु दिव्येषु च
 यथाक्रमम् ११ दृष्टं मे ब्रह्मसदनं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् । देवगन्धर्वनिर्वोपैरप्सरोभिश्च नादि-
 तम् १२ सोऽहं कदाचिद्देवानां समाजे नेरुमूर्धनि । संगृह्य वीणां मंसक्तामगच्छं ब्रह्मणः
 सभाम् १३ सोऽहं तत्र सितोष्णीषान्नानारत्नविभूषितान् । दिव्यासनगतान्देवानपश्यं सपिता-
 महान् १४ तत्र मंत्रयतामेवं देवतानां मया श्रुतः । भवतः सानुगस्यैव वधोपायः सुदा-
 रुणः १५ तत्रैषा देवकी या ते मथुरायां लघुस्वसा । योऽस्या गर्भोऽष्टमः कंस म ते मृत्यु-
 र्भविष्यति १६ देवानां स तु सर्वस्वं त्रिदिवस्य गतिश्च मः । परं रहस्यं वेदानां स ते मृत्यु-
 र्भविष्यति १७ परोऽपि ह्यपरस्तेषां स्वयंभूश्च दिवौकसाम् । ततस्ते तन्महद्भूतं दिव्यं च
 कथयाम्यहम् १८ श्लाघ्यश्च स हि ते मृत्युर्भूतपूर्वश्च तं स्मर । यत्नश्च क्रियतां कंस देवक्या
 गर्भकृन्तने १९ एषा मे त्वद्गता प्रीतिर्यदर्थं चाहमागतः । भुज्यतां सर्वकामार्थाः स्वास्ति
 तेस्तु ब्रजाम्यहम् २० इत्युक्त्वा नारदो यांत तस्य वाक्यं विचिन्तयन् । जहासोच्चैस्ततः कंसः
 प्रकाशदशनश्विरम् २१ सस्मितं चैव प्रोवाच भुव्यानामग्रतः स्थितः । हास्यः खलु स सर्वेषु
 नारदो न विशारदः २२ नाहं भविष्यितुं शक्यो देवैरपि मवासवैः । आसनस्थः शयानो वा
 प्रमत्तो मत्त एव च २३ योऽहं दोर्भ्यामुदाराभ्यां क्षोभयेयं धरास्मिमाम् । कोऽस्ति मां मानुषे

नंदनवनासह कुबेराचें चित्ररथ वन पाहून मीं देवतांसह सर्व तीर्थे व नद्या यांत स्नान
 केलें. त्रिमार्ग गामिनी दिव्य त्रिधारा गंगा पाहिली ८-१०. ती केवल रवनामस्मरणानेंच
 सर्व पापांचा क्षय करीत असते. क्रमानेंच दिव्य तीर्थांत स्नान करून आचमन केलें ११.
 ब्रह्मर्षिगण सेवित असं ब्रह्मसदन मीं पाहिलें तें देव व गंधर्व यांच्या माठ्या घोषांनीं व
 अप्सरांच्या धवनींनीं नादित झालें होतें १२. असो, असा हा मी एकदां मेरूच्या मस्तका-
 वर देवसमाजांत गेलों. सदां मजजवळच असलेली ही वीणा घेऊनच मी त्या ब्रह्मदे-
 वाच्या सभेंत गेलों होतो १३ तेव्हां तेथें ज्यांचीं उष्णीषे (पागोटीं) शुभ्र आहेत
 अशा नानारत्नांनीं अत्यंत भूषित झालेल्या व दिव्य आसनावर बसलेल्या पितामहासह
 सर्व देवांस मीं पाहिलें १४. तेथें संकत करीत असलेल्या या देवांचा, अनुवरांसह तुला
 मारण्याचा, हा अत्यंत दारुण उपाय मीं ऐकिला १५ तुझी जी ही मथुरेमध्ये धाकटी
 वडिण आहे तिचा आठवा पुत्र, हे कंसा, तुला मारील १६. तो सर्व देवांचें सर्वस्व
 व स्वर्गाची गति आहे. तोच वेदांचें परम रहस्य आहे. तो तुझा मृत्यु होईल १७. देवांतील
 तो स्वयंभू देवांनाही मोक्ष व स्वर्ग देणारा आहे. एवढ्यासाठीच तें दिव्य महद्भूत आहे,
 असं मी तुला सांगत आहे १८. तोच तुझा मागचा श्लाघ्य मृत्यु आहे, याची आठवण
 कर. आणि हे कंसा, देवकीच्या गर्भाचा नाश करण्याचा प्रयत्न कर १९. तुझ्याठायीं
 माझी अशी ही प्रीति असल्यामुळें मी आलों. तूं सर्व काम व अर्थ यांचा भोग घे. तुझें
 कल्याण होवो. मी जातां " २०. असें सांगून नारद गेला असतां, त्याच्या वाक्याचा
 विचार करीत ज्याचे दंत प्रकाशयुक्त आहेत असा तो कंस बराच वेळ मोठ्यानें हंसत
 राहिला २१ आणि आपल्या भृत्यां (नोकरां) च्या समोर स्थित असलेला तो हंसत
 ह्मणाला " सर्व लोकांत नारदाचा उपाहास होणेंच उचित आहे. कारण, तो फारसा विशा-
 रद नाही २२ मी आसनस्थ, निजलेला, मूढ किंवा मद्यादिकांच्या योगानें मत्त जरी
 असलों तरी इंद्रांसह देवांनाही भिववितां येण्यासारखा नाही २३. मी आपल्या या उदार

लोकं यः क्षोभायितुमुःसहेत् २४ अद्यप्रभृति भूतानासहं देवानुवर्तिनाम् । नृपक्षिपशुसंधानां
 करोमि कदनं महत् २५ आज्ञाप्यतां हयः केशी प्रलंबो धेनुकस्तथा । अरिष्टो वृषभश्चैव
 पूतना कालियस्तथा २६ अटध्वं पृथिवीं कृत्वा यथेष्टं कामरूपिणः । प्रहरध्वं च सर्वेषु
 येऽस्माकं पक्षदूषकाः २७ गर्भस्थानामपि गतिविज्ञेया चैव देहिनाम् । नारदेन हि गर्भेभ्यो
 भयं नः समुदाहृतम् २८ भवन्तो हि यथाकामं मादन्तां विगतज्वराः । मां च वो नाथमा
 श्रित्य नास्ति देवकृत भयम् २९ स तु केलिकिलो विप्रो भेदशीलश्च नारदः । सुश्लिष्टा-
 नापि लोकेऽस्मिन्भयैल्लभते रतिम् ३० कंडूयमानः सततं लोकानटति चंचलः । घटमानां
 नरेन्द्राणां तंत्रैर्वैराणि चैव हि ३१ एवं स विलपन्नेव वाङ्मात्रेणैव केवलम् । विवेश कंसो
 भवनं दह्यमानेन चेतसा ३२ [३२] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशविष्णुपर्वणि-
 नारदगमनेकं सवाक्यं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ सोऽज्ञापयत संरब्धस्सचिवानात्मनो हितात् । यत्ता भवत सर्वे वै
 देवक्या गर्भकृन्तने १ प्रथमादेव हन्तव्या गर्भास्ते सर्व एव हि । मूलादेव तु हन्तव्यः
 सोऽनर्थो यत्र संशयः २ देवकी च गृहे गुप्ता प्रच्छन्नैरभिरक्षिता । स्वैरं चरतु विश्रब्धा गर्भ-
 काले तु रक्षयताम् ३ मासान्वै पुष्पमासादीन्गणयन्तु मम स्त्रियः । परिणाने तु गर्भस्य शेषं
 ज्ञास्यामहे वयम् ४ वसुदेवस्तु संरक्ष्यः स्त्रीसनाथासु भूमिषु । अप्रमत्तैर्मम हितै रात्रावहनि

बाहूंच्या योगानें या पृथ्वीसही क्षुब्ध करून सोडीन. मला क्षुब्ध करण्यास समर्थ होईल
 असा या मनुष्यलोकीं कोण आहे २४. मीं आजपासून देवांचें अनुवर्तन करणाऱ्या
 सर्व भूतांचें ह्मणजे मनुष्य, पशु, पक्षी, इत्यादिकांच्या संघांचें मोठें कदन करीन २५.
 हय, केशी, प्रलंब, धेनुक, अरिष्ट, वृषभ, पूतना, कालिय, यांस आज्ञा करा कीं, यथेष्ट
 रूप धारण करून सर्व पृथ्वीभर फिरा. व आमच्या पक्षास दूषित करणाऱ्या सर्वांस
 मारा २६-२७. गर्भस्थ प्राण्यांचोही गति जाणून घ्या. कारण नारदानें गर्भापासूनच
 आज्ञांस भय सांगितलें आहे २८. तुम्ही आपल्या इच्छेप्रमाणें निर्भय होऊन आनंद करा.
 मज नाथाचा आश्रय केल्यावर तुम्हांस देवांचें भय मुळींच वाळगावयास नकां २९ तो
 नारद ब्राह्मण युद्धोत्सुक व भेदशील आहे. परस्पर अत्यंत स्नेह करणाऱ्या लोकांमध्येही
 भेद पाडून तो अतिशय संतुष्ट होत असतो ३०. तो चंचल बटु सतत कलह लावीत सर्व
 लोकांत फिरतो. तो निरनिराळ्या उपायांनीं राजांचीं वैरें पाडतो ३१. असो. असें केवळ
 वार्णानेंच बडबडत तो संतप्त चित्तानें स्वगृहांत शिरला ३२. इति श्रीमहा० खिल० हरि-
 वंशाच्या विष्णुपर्वीतील नारदागमनानंतर कंसवाक्याविषयीं प्रथम अध्याय समाप्त
 झाला ॥ १. ॥

वैशंपायनः— रागावलेला तो कंस आपल्या हितकर सचिवांस अशी आज्ञा करितां झाला.
 “ वीरानो, देवकीच्या सर्व गर्भांचे तुकडे करून टाकण्यास तुम्ही सज्ज व्हा १. पहिल्या
 गर्भापासूनच तिचे सर्व गर्भ मारून टाकावेत. ज्यामध्ये संशय असेल (ज्याच्या पासून
 भीति असेल) तो पदार्थ समूळ नाहीसा करावा २. देवकी गृहामध्येच उत्तमप्रकारें रक्षित
 आहे. अंतःपुररक्षक तिचें उत्तमप्रकारें रक्षण करीत आहेत. यास्तव, अन्यसमयीं ती
 स्वेच्छेनें विहार करूं दे, पण गर्भसमयीं तिचें रक्षण करा. माझ्या स्त्रिया ती रजस्वला
 झाल्यापासून माहिने मोजतील. दहावा मास लागून गर्भ परिणत झाला ह्मणजे बाकीच्या

चैव हि ॥ स्त्रीभिर्वर्षवैश्वैव वक्तव्यं न तु कारणम् १ एष मानुष्यको यज्ञो मानुषैरेव साध्यते । श्रूयतां येन देवं हि मद्द्विद्यैः प्रतिहन्यते ६ मन्त्रग्रामैः सुविहितैरौषधैश्च सुयोजितैः । यज्ञेन चानुकूल्येन देवमप्यनुलोम्यते ७ वैशंपायन उवाच ॥ एवं स यज्ञवाकसो देवकीगर्भकृन्तने । भयेन मन्त्रयामास श्रुनार्थो नारदात्स वै ८ एवं श्रुत्वा प्रयत्नं वै कंसस्यारिष्टसंज्ञितम् । अन्तर्धानं गतो विष्णुश्चिन्तयामास वीर्यवान् ९ रुतेमान्देवकीगर्भान्भोजपुत्रो वधिष्यति । अष्टमे च सया गर्भे कार्यमाधानमात्मनः १० तस्य चिन्तयन्स्त्वेवं पातालमगमन्मनः । यत्र ते गर्भशयनाः षड्गर्भा नाम दानवाः ११ विक्रान्तवदुषो दीप्तास्तेऽमृतप्राशनोपमाः । अमरप्रतिमा युद्धे पुत्रा वै कालनेमिनः १२ ते ताततातं संत्यज्य हिरण्यकशिपुं पुरा । उपासां चक्रिरे दैत्याः पुरा लोकपितामहम् १३ तप्यमानास्तपस्तीव्रं जटामण्डलधारिणः । तेषां प्रीतोऽभवद्ब्रह्मा षड्गर्भाणां वरं ददौ १४ ब्रह्मोवाच ॥ भो भो दानवशार्दूलास्तपसाऽहं सुतोषितः । ब्रूत वो यस्य यः कामस्तस्य तं तं करोम्यहम् १५ ते तु सर्वे समानार्था दैत्या ब्रह्माणमब्रुवन् । यदि नो भगवान्प्रीतो दीयतां नो वरो वरः १६ अवध्याः स्याम भगवन्दैवतैः समहोरगैः । शापप्रहरणैश्चैव नियतैः परमर्षिभिः १७ यक्षग-

वेळीं आह्मी लक्ष्य ठेवूं ३,४. स्त्रियांनीं युक्त अशा स्थानीं वसुदेवाचें चांगलें रक्षण केलें पाहिजे. रात्रीं व दिवसां माझ्या तितकर स्त्रियां (दासीं) नीं व नपुंसकां (कंचुकीं) नीं सावधपणें त्याच्यावर दृष्टि ठेवावी व त्यास कारण सांगूं नये ५. हा मनुष्यांच्या हातून होणारा यत्न असून मनुष्यांकडूनच साधून घेतला पाहिजे. माझ्यासारखे पुरुष दैवाच्या प्रतिघात कोणत्या उपायानें करितात तें ऐका ६. उत्तमप्रकारें उच्चारिलेले मंत्रसमूह. उत्तमप्रकारें योजिलेळीं औषधें, व अनुकूल यत्न यांच्या योगानें दैवही अनुकूल हातें ७. वैशंपायनः - याप्रमाणें तो कंस देवकीचे गर्भ कापून टाकण्याविषयीं मोठा यत्न करूं लागला. नारदापासून ज्यास मरणाची गोष्ट कळली आहे, असा तो भयभीत होऊन याप्रमाणें संकेत करितां झाला ८. कंसाचा अशाप्रकारचा उत्पातरूप प्रयत्न ऐकून वीर्यवान् विष्णु अंतर्धान पावून चिंतन करूं लागला ९. हा भोजपुत्र देवकीच्या या सात गर्भांस मारील. यास्तव, तिच्या आठव्या गर्भांत मी आपली स्थापना करावी १०. याप्रमाणें ता चिंतन करीत असतांना, नाश्वा, हंस, सुविक्राथ, दमन, रिपुमर्दन व क्रोधहंता, या नांवाचें षड्गर्भ ह्मणून प्रख्यात असलेले व जलगर्भांत रहाणारे दानव जेथें होते तेथें पातालांत त्याचें मन गेलें ११. त्या दानवांचों शरीरें मोठीं पराक्रमी होतीं. ते देवांसारखे दीप्त असत. युद्धांमध्ये ते देवतुल्य होते आणि ते सर्व कालनेमीचे पुत्र होते १२. हिरण्यकशिपुनामक पितामहास सोडून त्या दैत्यांनीं पूर्वीं लोकपितामहाची उपासना केली १३. जटामंडल धारण करणाऱ्या त्यांनीं तीव्र तप केलें. त्यामुळें त्या षड्गर्भांवर ब्रह्मा प्रसन्न झाला व त्यानें त्यांस असा वर दिला १४. ब्रह्माः— अहो दानवश्रेष्ठ हो, तुमच्या तपानें मी संतुष्ट झालों आहे. तुमच्यांतील ज्याची जी इच्छा असेल त्यानें ती सांगावी. ह्मणजे मी ती ती इच्छा पूर्ण करीन १५. त्या सर्व दैत्यांची एकसारखीच इच्छा होती. त्यामुळें ते ब्रह्मदेवास ह्मणालेः— देवा, तूं जर आह्मांवर सुप्रसन्न झाला असशील तर आह्मांस हा श्रेष्ठ वर दे १६. भगवन्, महाउरगां (सर्पां) सह दैव, जिर्नद्रिय महर्षी, यक्ष व गंधर्व यांचे स्वामी, सिद्ध, चारण, मानव इत्यादिकांतील

न्धर्वपतिभिः सिद्धचारणमानवैः । मा भृद्धो नो भगवन्ददासि यदि नो वरम् ८ तालु-
वाच ततो ब्रह्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना । भवद्भिर्यद्विदं प्रोक्तं सर्वमतद्भविष्यति ९ षड्गर्भाणां
वरं दत्त्वा स्वयंभूस्त्रिदिवं गतः । ततो हिरण्यकशिपुः सरोषो वाक्यमवधीत् २० मासुत्सृज्य
वरा यस्माद्भूतो वः पद्मसंभवात् । तस्माद्दस्त्याजितः क्रोधः शत्रुभूतांस्त्यजाम्यहम् २१ षड्गर्भा
इति योयं वः शब्दः पित्राभिवर्धितः । स एव वो गर्भगतान्पिता सर्वान्वधिष्यति २२ षडेव
देवकीगर्भाः षड्गर्भा वै महासुराः । भविष्यथ ततः कंसो गर्भस्थान्वो वधिष्यति २३
वैशंपायन उवाच ॥ जगान्मथ ततो विष्णुः पातालं यत्र तेऽसुराः । षड्गर्भाः संयताः सन्ति
जले गर्भगृहेशयाः २४ संदर्श जले गुप्तान्षड्गर्भान्गर्भसंस्थितान् । निद्रया कालरूपिण्या
सर्वानन्तर्हितान्स वै २५ स्वप्नरूपेण तेषां वै विष्णुर्देहानथाविशत् । प्राणेश्वरांश्च निष्कृष्य
निद्रायै प्रददौ तदा २६ तां चोवाच ततो निद्रां विष्णुः सत्यपराक्रमः । गच्छ निद्रे
भयोत्सृष्टा देवकी भवनान्तिकम् २७ इमान्प्राणेश्वरान्गृह्य षड्गर्भान्दानवोत्तमान् ।
सर्वप्राणेश्वरांश्चैव षड्गर्भान्नामदेहिनः । षड्गर्भान्देवकीगर्भे योजयस्व यथाक्रमम् २८
जातेष्वेतेषु गर्भेषु नीतेषु च यत्नक्षयम् । कंसस्य विफले यत्ने देवक्याः सफले श्रमे २९
प्रसादं ते करिष्यामि माध्रभावसमं भुवि । येन सर्वस्य लोकस्य देवि देवी भविष्यसि ३०
सप्तमां देवकीगर्भो योशः सौम्यो ममाग्रजः । स संक्रमयितव्यस्ते सप्तमे मासि रोहिणीम् ३१

कोणाच्याही हातून शस्त्र व शाप यांच्या योगानें आही मळं नये. अवध्य व्हावें. भगवान्,
जर आह्लांस वर देत असशील तर आमचा वध होऊं नये १७, १८. त्यावर ब्रह्मा संतुष्ट
चित्तानें ह्मणाला “ तुम्ही जें हें मागत आहां तें सर्व अक्षरशः तसेंच घडेल ” १९. याप्र-
माणें षड्गर्भांस वर देऊन स्वयंभू ब्रह्मलोकीं गेला. त्यानंतर हिरण्यकशिपु क्रोधानें त्यांस
असें ह्मणाला २०. ज्याअर्थीं तुम्हीं मला सोडून ब्रह्मदेवापामून वर मिळविला आहे त्या-
अर्थीं तुम्हीच मला स्नेहत्याग करावयास लाविलें आहे. शत्रुभूत अशा तुमचा मी आतां
त्याग करितों २१. षड्गर्भ असें तुमचें नांव तुमच्या पित्यानें ठेविलें आहे. यास्तव गर्भांत
असलेल्या तुम्हां सर्वांस तोंच तुमचा पिता मारील २२. तुम्ही षड्गर्भ महाअसुर देवकीचे
सहा गर्भ व्हाल. व गर्भस्थ अशा तुम्हांस कंस मारील २३. वैशंपायनः— त्यानंतर जेथें
ते असुर होत तेथें पाताळांत विष्णु गेला. कारण, हिरण्यकशिपूच्या शापानें निरुद्ध झालेले
ते षड्गर्भ जलांतील गर्भगृहाच्या अंतर्भागीं होते २४. गर्भांत असलेल्या व जलांत सुर-
क्षित राहिलेल्या त्यांस विष्णुने पाहिलें. कालरूपी निद्रेनें ते सर्व लीन होऊन राहिले
होते २५. भगवान् त्यांच्या शरीरांत स्वप्नरूपानें प्रविष्ट झाला. त्यानें त्यांचें जीव काढून
घेतले व त्यांस निद्रेच्या स्वाधीन केलें २६. नंतर सत्य पराक्रमी विष्णु निद्रेस ह्मणाला
“ निद्र, मी जिला अनुज्ञा दिली आहे अशी तूं या दानवोत्तम षड्गर्भांच्या प्राणांस
घेऊन देवकीच्या गृहाजवळ जा. व या षड्गर्भनामक जीवांची क्रमानें देवकीच्या गर्भा-
शयांत योजना कर २७, २८. ते गर्भ जन्मास येऊन व त्यांस कंसानें मारून देवकीचे श्रम
सफल झाले असतां व कंसाचे यत्न व्यर्थ गेले असतां २९; माझ्या प्रभावास अनुरूप
असा प्रसाद मी तुजवर भूलोकीं करीन. हे देवि, त्याच्या योगानें तूं सर्व • कांची पूज्य
देवी होशील ३०. देवकीचा सातवा गर्भ माझा सौम्य अग्रज अंश होईल. सातव्या माहि-
न्यांत तूं त्यास रोहिणीच्या गर्भाशयांत नेऊन घाल ३१. देवकीच्या गर्भातून काढून

संकर्षणात्तु गर्भस्य स तु संकर्षणो युवा । भविष्यत्यग्रजो भ्राता मम शीतांशुदर्शनः ३२
 पतितो देवकीगर्भः सप्तमोऽयंभयादिति । अष्टमे मयि गर्भस्थे कंसो यत्नं करिष्यति ३३
 या तु सा नन्दगोपस्य दयिता भुवि विश्रुता । यशोदा नाम भद्रं ते भार्या गोपकुलोद्भवा ३४
 तस्यास्त्वं नवमो गर्भः कुलेऽस्माकं भविष्यसि । नवम्यामेव संजाता कृष्णपक्षस्य वै तिथौ ३५
 अहं त्वभिजितो योगे निशायां यौवने स्थिते । अर्धरात्रे करिष्यामि गर्भमोक्षं यथासु-
 खम् ३६ अष्टमस्य तु मासस्य जातावावां ततः समम् । प्राप्स्यावो गर्भव्यत्यासं प्राप्ते कंसस्य
 नाशने ३७ अहं यशोदां यास्यामि त्वं देवि भज देवकीम् । आवयोर्गर्भसंयोगे कंसो गच्छतु
 मूढताम् ३८ ततस्त्वां गृह्यचरणे शिलायां पातयिष्यति । निरस्यमाना गगने स्थानं प्राप्स्यासि
 शाश्वतम् ३९ मच्छवीसदृशी कृष्णा संकर्षणसमानना । विभ्रती विपुलौ बाहू मम बाहू-
 पमौ दिवि ४० त्रिशिखं शूलमुद्यम्य स्वङ्गं च कनकत्सरुम् । पात्रीं च पूर्णां मधुना पंकजं
 च सुनिर्मलम् ४१ नीलकौशेयसंवीता पतितोत्तरवाससा । शशिरश्मिप्रकाशेन हारेणोरसि
 राजता ४२ दिव्यकुण्डलपूर्णाभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषिता । चन्द्रसापत्नभूतेन सुखेन त्वं विरा-
 जिता ४३ मुकुटेन विचित्रेण केशबन्धेन शोभिना । भुजङ्गाभैर्भुजैर्भीमैर्भूषयन्तीदिशो दश ४४
 ध्वजेन शिखिर्बर्हेण उचितेन विराजता । अंगजेन मयूराणामंगदेन च भास्वता ४५ कीर्णा

घेतल्या (संकर्षणा) मुळें ज्याचें दर्शन चंद्राप्रमाणें आल्हादकारक आहे असा तो संकर्षण
 नावाचा माझा तरुण अग्रज (ज्येष्ठ) भ्राता होईल ३२. देवकीचा हा सातवा गर्भ
 भयानें पडला, असें समजून मी गर्भामध्ये स्थित झालों असतां त्या आठव्या गर्भाकरितां
 कंस मोठा यत्न करील ३३. भूलोकीं प्रसिद्ध असलेली जी नंदगोपाची यशोदानामक
 गोपकुलवर्धन करणारी प्रिय भार्या तिचा तूं नववा गर्भ हो. (ह्यणजे कांहीं काल
 देवकीच्या गर्भाशयांत राहून यशोदेच्या गर्भाशयांत प्रवेश करून) तूं आमच्या कुलांत
 उत्पन्न होशील. कृष्ण पक्षातील नवमीस (माझ्या जन्मानंतर) तूं जन्मास ये. मी
 मध्यरात्री अभिजिद्योग ऐन मध्यावस्थेंत आला असतां सुस्वरूपपणें गर्भाशयांतून बाहेर
 निघेन ३४-३६. ह्यगजे आठव्या मासांत एकाच वेळीं आमचा जन्म होईल. त्यानंतर
 कंसाचा विनाशकाल समीप आल्याकारणानें आह्मीं गर्भाची अदलावदल करूं ३७. मी
 यशोदेकडे जाईन व हे देवि, तूं देवकीचें सेवन कर. आमच्या गर्भाची अशी अदला-
 वदल होत असतांना कंस मूढतेस प्राप्त होईल ३८. त्यानंतर तुझे पाय धरून तो तुला
 शिळेवर हापटील. पण तुला हापटीत असतांना तूं आकाशांत शाश्वत स्थानास प्राप्त
 होशील ३९. माझ्या कांतीप्रमाणें जिचा अंगवर्ण काळा आहे, संकर्षणाप्रमाणें जिचें मुख
 आहे व माझ्या बाहूंप्रमाणें अंतरिक्षांत जी विपुल बाहूं धारण करीत आहे अशी तूं तीन
 अग्रानीं युक्त असलेला शूल व ज्यास सोन्याची मूठ आहे असा स्वङ्ग यांस उठवून,
 मद्यानें भरलेले पात्र, व अति निर्मल कमल हातांत घेऊन नैसावयाच्या नीलवर्ण रेशमी
 वस्त्रानें व पीतवर्ण उत्तरीय वस्त्रानें युक्त होऊन, चंद्रकिरणांप्रमाणें ज्याचा प्रकाश आहे
 अशा उरःस्थलावरील हारानें विराजित होऊन, दिव्य कुंडलांनीं भरलेल्या कांनांनीं अत्यंत
 भूषित होऊन, चंद्रप्रतिस्पर्धी मुखानें विराजित होत्साती, विचित्र मुकुट, सुशोभित केश-
 बंध, व भुजंगासारखे भयंकर बाहूं यांच्या योगानें दशदिशांस विभूषित करीत,
 उचित व विराजित मयूरपिच्छांच्या ध्वजानें व मयूरपिच्छांच्या देदीप्यमान बाहूभू-

भूतगणैर्वीरिर्मन्त्रियोगानुवर्तिनी । कौमारं व्रत्मास्थाय त्रिदिवं त्वं भविष्यसि ४६ तत्र
 त्वां शतदृक्शक्रो मत्प्रदिष्टेन कर्मणा । अभिषेकेण दिव्येन देवतैस्मह योक्ष्यसे ४७ तत्रैव
 त्वां भगिन्यर्थे ग्रहीष्यति स वामवः । कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि ४८ स
 ते विन्ध्ये नगश्रेष्ठे स्थानं दास्यति शाश्वतम् । ततः स्थानसहस्रैस्त्वं पृथिवीं शोभयिष्यसि ४९
 त्रैलोक्यचारिणी सा त्वं भुवि सत्यायवाचना । चरिष्यसि महाभागे वरदा कामरूपिणी ५०
 तत्र शुंभनिशुंभौ द्वौ दानवौ नगचारिणौ । तौ चकृत्वा मनसि मां मानुगौ नाशयिष्यसि ५१
 कृत्वाऽनुयात्रा भूतैस्त्वं सुरामांसबलिप्रिया । तिथौ नवम्यां पूजां त्वं प्राप्स्यसे सपशुकि-
 याम् ५२ ये च त्वां मत्प्रभावज्ञा प्रणमिष्यन्ति मानवाः । तेषां न दुर्लभं किञ्चित्पुत्रतो धन-
 तोऽपि वा ५३ कान्तारिष्ववसन्नानां मग्नानां च महार्णवे । दस्युभिर्वानिरुद्धानां त्वं गतिः
 परमा नृणाम् ५४ त्वां तु स्तोष्यन्ति ये भक्त्या स्तवेनानेन वै शुभे । तस्याहं न प्रणश्यामि
 स च मे न प्रणश्यति ५५] इति श्रीमहाभारतं खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वाणि
 भारवतरणे निद्रासंविज्ञानो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ आर्यास्तवं प्रवक्ष्यामियथोक्तमृषिभिः पुरा । नारायणीं नमस्यामि
 देवीं त्रिभुवनेश्वरीम् १ त्वं हि सिद्धिर्धृतिः कीर्तिः श्रीर्विद्या सन्नतिर्मतिः । सन्ध्या रात्रिः
 प्रभा निद्रा कालरात्रिस्तथैव च २ आर्या कात्यायनी देवी कौशिकी ब्रह्मचारिणी । जननी
 सिद्धतेनस्य उग्रचारी महाबला ३ जया च विजया चैव पुष्टि तुष्टिः क्षमा दया । ज्येष्ठा

षणांनीं युक्त होऊन. घोर भूतगणांनीं व्याप्त होऊन, माझ्या आज्ञेप्रमाणे अनृवर्तन
 करित कौमारव्रत धरून स्वर्गास जाशील ४०—४६. तेथे सहस्राक्ष इंद्र मी सांगि-
 तलेल्या विधीने दिव्य अभिषेक करून तुला देवांशीं संयुक्त करील ४७. तेथेच इंद्र
 तुला भगिनी या भावाने स्वीकारील. तू कुशिकाच्या गोत्रसंबंधाने कौशिकी होशील ४८.
 पर्वतश्रेष्ठ विन्ध्यपर्वतावर तो तुला शाश्वत स्थान देईल. त्यानंतर सहस्रावधि स्थानांनीं तू
 पृथ्वीस सुशोभित करशील ४९. तू त्रैलोक्यांत संचार करणारी होशील. माझे हे इष्ट तू
 कर ह्यणजे मी तुझे पूजन करीन अशी तुझी प्रार्थना केली असतां तू ती सफल करशील.
 हे महाभागे, तू वरदेणारी व कामरूपिणी होऊन विहार करशील ५०. त्या पर्वतावर
 फिरणारे शुंभ व निशुंभ या नांवाचे दोन दानव तुला आढळतील. त्यांस मला मनांत
 धरून, तू मारून टाक ५१. भूतांच्या योगाने आपली लोकयात्रा करून सुरा व मांस
 यांचे बलि तुला प्रिय होतील. नवमी तिथीस पशूंच्या उपहारासह तुला पूजा प्राप्त
 होईल ५२. माझा प्रभाव जणणारे जे मानव तुला प्रणाम करतील त्यांस पुत्रतः किंवा
 धनतः कांहीं दुर्लभ नाही ५३. भयंकर अरण्यांत मृत्युमुखी पडून असलेल्या, महासागर्गत
 मग्न होणाऱ्या अथवा चोरांच्या प्रतिबंधांत सांपडलेल्या मनुष्यांची परम गति (आपत्तीचा
 नाश करणारी) तूच आहेस ५४. या स्तवाने जे कोणी तुला भक्तीने स्तवितात त्याला
 मी व मला तो नाहीसा होत नाही ५५. इति श्रीमहा० खि० हरिवंशाच्या विष्णुपर्वाचा
 भारवतरणप्रसंगापैकीं निद्रासंविज्ञाननामक दुसरा अध्याय समाप्त झाला ॥ २ ॥

वैशंपायनः— पूर्वी जसा ऋषींनीं सांगितला आहे तसा आर्येचा स्तव मी सांगतो.
 त्रिभुवनेश्वरी नारायणी देवीस मी नमस्कार करितों १. तूच मुक्ति, जीवन, कीर्ति, श्री, विद्या,
 सन्नति, मति, संध्या, रात्रि, प्रभा, निद्रा, कालरात्रि, आर्या, कात्यायनी देवी, ब्रह्मचारिणी,

यस्य भगिनी नीलकौशेयवामिनी ४ बहुरूपा विरूपा च अनेकविधिचाणि । विरूपाक्षी विशालाक्षी भक्तानां परिरक्षिणी ५ पर्वताग्रेषु घोरेषु नदीषु च गुहासु च । वासस्तव महादेवि वनेषूपवनेषु च ६ शबरवर्बरैश्च पुलिन्दैश्च सुपूजिता । मयूरपिच्छध्वजिनी लोकान् क्रमसि सर्वशः ७ कुक्कुटैश्छामलेर्मेवै सिंहैर्व्याघ्रैः समाकुला । घण्टानिनादबहुला विन्ध्यवासिन्यभिश्चुता ८ त्रिशूली पट्टिशधरा सूर्यचन्द्रपताकनी । नवमी कृष्णपक्षस्य शुक्लस्यैकादशी तथा ९ भगिनी बलदेवस्य रजनी कलहप्रिया । आवासः सर्वभूतानां निष्ठा त्वं परसागतिः १० नन्दगोपसु रात्रौ देवानां विजयावहा । चीरवासास्तु वासाश्च रौद्री सन्ध्याचरी निशा ११ प्रकीर्णकेशी मृत्युश्च सुरामांसवलिप्रिया । लक्ष्मीरलक्ष्मीरूपेण दानवानां वधाय च १२ सावित्री चापि देवानामार्या मन्त्रगणेषु च । कन्यानां ब्रह्मचर्यं त्वं सौभाग्यं प्रमदासु च १३ अन्तर्वेदी च यज्ञानामृत्विजां चैव दक्षिणा । कर्षुकाणां च सीतेति भूतानां धरणीति च १४ सिद्धिस्त्वं यात्रिकाणां तु माता भूतगणस्य च । यक्षाणां प्रथमा यक्षी नागानां सुरसेति च १५ ब्रह्मवादीत्यथो दीक्षा शोभा च परमा तथा । ज्योतिषां त्वं प्रमादेवा नक्षत्राणां च रोहिणी १६ राजद्वारेषु तीर्थेषु नदीनां संगमेषु च । पूर्णा च पूर्णिमा चन्द्रे त्वं बुद्धिरंविक्वा शुचिः १७ सरस्वती च वाल्मीकि स्मृतिद्वैपायने तथा । ऋषीणां धर्मबुद्धिस्तु देवानां मानसी

कौशिकी, सिद्धसेना (स्कंदा) ची जननी, उग्रकर्मानें व्यवहार करणारी. महाबला. जया, विजया, पुष्टि, तुष्टि, क्षमा, दया, यमाची ज्येष्ठभगिनी, नीलवर्ण कौशय (रेशमी) वस्त्र नेसणारी, बहुरूपा, विरूपा, अनेक विधींचें अनुष्ठान करणारी, विरूपाक्षी, विशालाक्षी व भक्तांचें परिरक्षण करणारी आहेस २-५. हे महादेवि, घोरपर्वतशिखरें, नद्या, गुहा, वनें व उपवनें यांच्या ठायीं तुझा वास असतो ६. शबर, वर्बर व पुलिंद यांच्याकडून तूं पूजिली जाशील. मयूरपिच्छांचा जिचा ध्वज आहे अशी तूं सर्व वाजूनीं लोकांत फिरतेस ७. कोंवडीं, बकरीं, मेंढे, सिंह व व्याघ्र यांनीं तूं परिवेष्टित असतेस. तुझ्या अंगावरील घटांचा मोठा निनाद (ध्वनि) होत असतो. विन्ध्यवासिनी असं तुझें नांव प्रसिद्ध आहे ८. त्रिशूल व पट्टिश यांस धारण करणारी, सूर्य व चंद्र याच पताकांनीं युक्त, कृष्ण पक्षाची नवमी, शुक्ल पक्षाची एकादशी ९, बलदेवाची भगिनी, रजनी, कलहप्रिया, सर्व भूतांचा निवास, मरण व परम गति (मुक्ति) तूं आहेस १०. तूं नन्दगोपाची कन्या, देवांस विजय देणारी, फाटकीं वस्त्रें नेसणारी, वस्त्र न नेसणारी, रौद्री, संध्याचरी (संध्यासमयीं भटकणारी), निशा, प्रकीर्णकेशी (जिचे केंस विखुरले आहेत) व मृत्यु आहेस. सुरा व मांस यांचे बली तुला फार प्रिय आहेत. तूं वस्तुतः लक्ष्मी असूनही दानवांच्या वधार्थ अलक्ष्मीरूप होतेस ११, १२. तूं देवांतील सावित्री आहेस, मंत्रगणांतील आर्या आहेस, कन्यांतील ब्रह्मचर्य आहेस व प्रमदां (तरुणास्त्रियां) तील सौभाग्य आहेस १३. यज्ञांतील तूं अंतर्वेदी आहेस, ऋत्विजांची दक्षिणा आहेस, खोदणाऱ्यांतील तूं नागर आहेस, भूपांतील तूं धरित्री आहेस १४, यात्रिकांची तूं सिद्धि आहेस, भूतगणाची माता आहेस, यक्षांची पहिली यक्षी आहेस व नागांची सुरसा आहेस १५. तूं ब्रह्मवादी, दीक्षा, परम शोभा, ज्योतींतील प्रमादेवा व नक्षत्रांतील रोहिणी आहेस १६. राजद्वारें, तीर्थें व नद्यांचे संगम, यांमध्ये तूं पूर्ण लक्ष्मी आहेस. चंद्रामध्ये तूं पूर्णिमा आहेस. तूं बुद्धि व शुद्ध अंविक्वा आहेस १७. तूं वाल्मीकीची सरस्वती, व द्वैपायनाची स्मृति आहेस.

तथा । सुरादेवी तु भूतेषु स्तूयसेत्वं स्वकर्मभिः १८ इन्द्रस्य चारुदृष्टिस्त्वं सहस्रनयनेति च ।
 तापसानां च देवी त्वमरणी चाग्निहोत्रिणाम् १९ क्षुधा च सर्वभूतानां तृप्तिस्त्वं दैवतेषु च ।
 स्वाहा तृप्तिर्धृतिर्मेधा वसूनां त्वं वसूमती २० आशा त्वं मानुषाणां च पुष्टिश्च कृतकर्मणाश्च ।
 दिशश्च विदिशश्चैव तथा ह्याग्निशिखा प्रभा २१ शकुनी पूतना त्वं च रेवती च सुदारुणा ।
 निद्रापि सर्वभूतानां मोहिनी क्षत्रिया तथा २२ विद्यानां ब्रह्मविद्या त्वं त्वमोकारोवषट्कतथा ।
 नारीणां पार्वतीं च त्वा पीराणीमृषयो विदुः २३ अरुन्धती च साध्वीनां प्रजापतिवचो
 यथा । यथार्थनामभिर्दिव्यैरिन्द्राणी चति विश्रुता २४ त्वया व्याप्तमिदं सर्वं जगत्स्थावरजं-
 गमम् । संग्रामेषु च सर्वेषु अग्निप्रज्वलितेषु च । नदीतीरेषु चौरिषु कान्तारिषु भयेषु च २५
 प्रवासे राजबन्धे च शत्रूणां च प्रमर्दने । प्राणात्ययेषु सर्वेषु त्वं हि रक्षा न संशयः २६ त्वयि
 मे हृदयं देवि त्वयि चित्तं मनस्त्वयि । रक्ष मां सर्वपापेभ्यः प्रसादं कर्तुमर्हसि २७ इमं यः
 सुस्तवं दिव्यमिति व्यासप्रकल्पितम् । यः पठेत्प्रातरुत्थाय शुचिः प्रयतमानसः २८ त्रिभि-
 र्मासैः कांक्षितं च फलं वै संप्रयच्छति । षड्भिर्मासैर्वरिष्ठं तु वरमेकं प्रयच्छति २९ अर्चिता
 तु त्रिभिर्मासैर्दिव्यं चक्षुः प्रयच्छति । संबत्सरेण सिद्धिं तु यथाकामं प्रयच्छति ३० सायं
 ब्रह्म च दिव्यं च द्वैपायनवचो यथा । नृणां बन्धं वधं घोरं पुत्रनाशं धनक्षयम् ३१ व्याधि-
 मृत्युभयं चैव पूजिता शमयिष्यसि । भविष्यसि महाभागे वरदा कामरूपिणी । मोह-

तूं ऋषींची धर्मबुद्धि व देवांची मानसी (सत्य संकल्पात्मिका चित्तवृत्ति) आहेस. तूं भूतांतील सुरा देवी आहेस. स्वकर्मांच्या योगाने तूही स्तुति करितात १८. इंद्राची सहस्रनयना या नांवाची तूं सुंदर दृष्टि आहेस. तूं तापसांची देवी व अग्निहोत्र्यांची अरणी आहेस १९. तूं सर्व भूतांची क्षुधा व तृप्ति आहेस. देवांची स्वाहा, तृप्ति, धृति, व मेधा आहेस. वसूंची तूं वसुमती आहेस २०. तूं मनुष्यांची आशा व ज्यांनीं कर्मे केलीं आहेत त्यांची पुष्टी आहेस तूं दिशा, विदिशा, अग्निशिखा, प्रभा २१, शकुनी, अति दारुण पतना, रेवती, सर्व भूतांची मोह पाडणारी निद्रा, तशीच क्षत्रिया २२, सर्व विद्यांतील ब्रह्मविद्या, ओंकार व वषट्-कार आहेस. नारींतील तूं पौराणी पार्वती आहेस असें ऋषी सम- जतात २३. तूं साध्वींतील अरुन्धती आहेस. कारण प्रजापतीचें तसें वचन आहे. दिव्य यथार्थ नांवांनीं तूं इंद्राणी ह्मणून प्रसिद्ध आहेस २४. तूं हे सर्व स्थावर-जंगम जग व्यापिलें आहेस. सर्व संग्रामामध्ये, अग्निदाहामध्ये, नदीतीरांवर, चोरांनीं वेढिलें असतां, अरण्यांत, भयप्रसंगीं २५, प्रवासांत, राजबंधांत, शत्रूंच्या मर्दनप्रसंगीं व इतर सर्व प्राण जाण्याच्या प्रसंगीं तूंच रक्षण करणारी आहेस यांत संशय नाही २६. हे देवि, माझे हृदय तुझ्या ठायीं आहे. तुझ्या ठिकाणींच माझे चित्त व मन आहे. माझे सर्व पापांपासून रक्षण कर. मजवर प्रसाद करण्यास तूं योग्य आहेस २७. असो; अशाप्रकारे (विष्णुरूपी) व्यासांनीं केलेला हा दिव्य स्तव जो प्रातःकाळीं उठून, शुचि होऊन व चित्त स्थिर करून ह्मणतो त्यास तीन महिन्यांनीं इष्ट फल प्राप्त होते. त्याचा साहा महिने असा पाठ केल्यास ती देवी साहा महि- न्यांनीं एक उत्तम वर देते. तिचें पूजन केलें असतां तीन महिन्यांनीं ती दिव्य दृष्टि देते. एक वर्षानें इच्छेप्रमाणें सिद्धि देते. ती देवीच सत्य, ब्रह्म व दिव्य आहे. कारण तसें व्यासांचें वचन आहे. देवि, जिची पूजा केली आहे अशी तूं नरांचा बंध, वध, घोर पुत्रनाश, धनक्षय, व्याधि व मृत्यु यांचें भय यांचा नाश करशील. हे महाभागे, तूं वरदा व काम-

यित्वा च तं कंसमेकं त्वं भोक्ष्यसे जगत् ३२ अहमप्यात्मनो वृत्तिं विधास्ये गोषु गोप-
वत् । स्ववृद्धयर्थमहं चैव करिष्ये कंसगोपताम् ३३ एवं तां स समादिश्य गतान्तर्धानमी-
श्वरः । सा चापि तं नमस्कृत्य तथारित्वति च निश्चिता ३४ यश्चैतत्पठते स्तोत्रं शृणुयाद्वा-
प्यभाक्षणशः । सर्वार्थसिद्धिं लभते नरो नास्त्यत्र संशयः ३५ [१२२] इति श्रीमहाभारते
खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वाणि स्वप्नगर्भविधाने आर्याभुतिनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ कृते गर्भविधाने तु देवकी देवतोपमा । जग्राह सप्त तान्गर्भान्यथावत्समु-
दाहताम् १ षड्गर्भान्निःसृतांकंसस्ताञ्जघान शिलातले । आपन्नं सप्तमं गर्भं सा निनायाथ
रोहिणीम् २ सार्धरात्रे स्थितं गर्भं पातयन्ती रजस्वला । निद्रया सहसाविष्टा पपात धरणी-
तले ३ सा स्वप्नमिव तं दृष्ट्वा स्वे गर्भे गर्भमादधत् । अपश्यन्ती च तं गर्भं मुहूर्तं व्यथि-
ताऽभवत् ४ तामाह निद्रा संविद्धां नैशे तमग्नि रोहिणीम् । रोहिणीमिव सांभस्य वसुदेवस्य
धर्मतः ५ कर्षणेनास्य गर्भस्य स्वगर्भे चाहितस्य वै । संकर्षणं नाम सुत शुभे तव भवि-
ष्यति ६ सा तं पुत्रमवाप्यैवं हृष्टा किञ्चिद्वाङ्मुखी । विंश रोहिणीं वदन् सुप्रभा रोहिणी
यथा ७ तस्य गर्भस्य मर्गेण गर्भमाधत्त देवकी । यदर्थं सप्त त गर्भाः कसेन विनिपातिताः ८
तं तु गर्भं प्रयत्नेन ररक्षुस्तस्य मंत्रिणः । सोऽप्यत्र गर्भवती वसत्यात्मेच्छया हरिः ९

रूपिणी आहेस. त्या कंसास मोहित करून तू एकटाच जगाचा भोग घेशील २८-३२.
मीही गोपांप्रमाणे गाईचे ठायीं आपली वृत्ति (जीविका) ठेवीन. आपल्या वृद्धीकरितां
मी कंसाचे गोपत्व घेवीन ३३. असो; याप्रमाणे तिला आज्ञा करून ईश्वर गुप्त इ।ग.
तिनेही त्यास नमस्कार करून 'तथास्तु' असें ह्मटले व त्याप्रमाणे करण्याचा निश्चय
केला ३४. जो हें स्तोत्र ह्मणतो किंवा वारंवार ऐकतो त्या पुरुषास सर्व पुरुषार्थांची प्राप्ति
होते, यांत कांहीं संशय नाही ३५ इति श्रीमहा० खिल० हरिवंशाच्या विष्णुपर्वातील
स्वप्नगर्भ विधानापैकीं आर्यारतुतिनामक तिसरा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३. ॥

वैशंपायनः— गर्भाधान झाले असतां देवताप्रमाणे असलेली देवकी विष्णूने सांगित-
ल्याप्रमाणे त्या सात गर्भास धारण करती झाली १ गर्भाशियांतून बाहेर येतांच षड्गर्भास
कंसाने शिळेवर आपटून मारले देवकीच्या उदरांत आलेल्या सातव्या गर्भास त्या योग-
मायेने रोहिणीच्या गर्भांत नेले. मध्यरात्री रजस्वला झालेली रोहिणी आपल्या उदरांत
असलेल्या गर्भास पाडवीत आपण स्वतः निद्रेने व्याकुळ होऊन एकाएकीं भूतळीं
पडली २,३ स्वप्नाप्रमाणे तिने आपला गर्भपात पाहिला. व पुनः आपल्या गर्भाशियांत
त्या गर्भाचे धारण केले; पण पडलेला गर्भ, मायेने नेल्यामुळे, तिच्या दृष्टी पडला नाही.
आणि त्या कारणाने तिला फार दुःख झाले; पण अत्यंत खिन्न झालेल्या त्या चंद्राच्या रोहिणी-
गर्भ्या रोहिणीस, रात्री दाट अंधकारांतच ह्मणाली, 'रोहिण, बुद्धिमान् वसुदेवाचा गर्भ
त्या देवकीच्या गर्भाशियांतून आकर्षण करून तुझ्या गर्भाशयां । स्थापिला आहे. हे शुभे,
१ संकर्षण या नांवाचा पुत्र होईल. अशारीतीने पुत्रप्राप्ति झाली असतां आनंदित
होईली ती किंचित् अधोमुख होऊन. उत्तम प्रभायुक्त रोहिणीप्रमाणे घरांत गेली ४-७.
२-३ देवकीचा सातवा गर्भ गेला कोठें ? ह्मणून कंसाचे अनुयायी शोध करित आहेत तोच
देवकीने अठवा गर्भ धारण केला. ज्याच्या करितां कंसाने ते सात गर्भ मारिले त्या
आठव्या गर्भाचे रक्षण त्याच्या मंत्र्यांनीं उत्तमप्रकारे केले. इकडे तो हरिही आपल्या

यशोदापि समाधत्त गर्भं तदहरेव तु । विष्णोः शरीरजां निद्रां विष्णुनिर्देशकारिणीम् १०
 गर्भकाले त्वसंपूर्णं अष्टमे मासि ते स्त्रियौ । देवकी च यशोदा च सुषुवाते समं तदा ११
 यामेव रजनीं कृष्णो जज्ञे वृष्णिकुलोद्भवः । तामेव रजनीं कन्यां यशोदापि व्यजायत १२
 नन्दगोपस्य भार्यैका वसुदेवस्य चापरा । तुल्यकालं च गर्भिण्यौ यशोदादेवकी तथा १३
 देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तां तु दारिकाम् । मुहूर्तेऽभिजिति प्राप्ते सार्धरात्रे विभूषिते १४
 सागराः समकंपत चेलुश्च धरणीधराः । जज्वलुश्चाश्रयः शान्ता जायमाने जनार्दने १५
 शिवाश्च प्रववुर्वाताः प्रशान्तमभवद्भजः । ज्योतींश्चलिव्यकाशान्त जायमाने जनार्दने १६
 अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी । मुहूर्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ।
 अव्यक्तः शाश्वतः सूक्ष्मो हरिर्नारायणः प्रभुः १७ जायमानां हि भगवान्मयनेर्मोहयन्प्रभुः ।
 अनाहता दुंदुभयो देवानां प्राणदन्दित्रि १८ आकाशात्पुष्पवृष्टिं च ववषं त्रिदशेश्वरः ।
 गीर्भिर्मंगलयुक्ताभिः स्तुवन्तो मधुसूदनम् १९ महर्षयः सगंधर्वा उपतस्थुः सहाप्सराः ।
 जायमाने हृषीकेशे प्रहृष्टमभवज्जगत् २० इंद्रश्च त्रिदर्शः सार्धं तुष्टाव मधुसूदनम् । वसुदे-
 वश्च तं रात्रौ जातं पुत्रमधोक्षजम् २१ श्रीवत्सलक्षणं दृष्ट्वा युतं दिव्यैश्च लक्षणैः । उवाच
 वसुदेवस्तु रूपं संहार व प्रभो २२ भीतोऽहं देव कंसस्य तस्मादेवं ब्रवीम्यहम् । मम पुत्रा

इच्छेनें गर्भवासांत राहिला ८, ९. तिकडे यशोदाही त्याच दिवशीं गर्भवती झाली. विष्णूच्या शरीरापासून झालेल्या व त्याच्या आज्ञेप्रमाणे चालणाऱ्या निद्रेचा गर्भ तिने धारण केला १०. गर्भकाल संपूर्ण झाला नसतांनच आठव्या महिन्यांत देवकी व यशोदा या दोन्ही स्त्रिया एकाच कालीं प्रसूत झाल्या ११. ज्या रात्री वृष्णिकुलवर्धन कृष्ण जन्मास आला त्याच रात्री यशोदेलाही कन्या झाली १२. त्यांतील पहिली वसुदेवाची भार्या होती व दुसरी नंदगोपाची भार्या होती. देवकी व यशोदा एकाचकालीं गर्भवती झाल्या १३. त्यांतील पहिली विष्णूस प्रसवली व दुसरी त्या कन्येस जन्म देती झाली. देवकीस विष्णु अभिजित योगावर झाला. आणि दीडप्रहर रात्र अवशिष्ट राहिली असतां जेव्हां तो विष्णु गांकुळाकडे चालला तेव्हां सागर कंपायमान झाले. पृथ्वीस वारण करणारे शेषादि हालू लागले व जनार्दन उत्पन्न झाला असतां अग्नी शांत जळू लागले १४, १५. शुभ वायू वाहू लागले. पृथ्वीवरील उडणारी धूळ खालीं वसली. व अंतरिक्षांतील ज्योती अतिशय चमकू लागल्या १६. ज्यावेळीं अव्यक्त, शाश्वत, सूक्ष्म, भक्तांच्या पापांचें हरण करणारा नारायण प्रभु जनार्दन उत्पन्न झाला त्यावेळीं अभिजित् नामक नक्षत्र, जयंती-नामक रात्र व विजयनामक मुहूर्त होता १७. तो प्रभु भगवान् उत्पन्न होतांच नेत्रांच्या योगानें सर्वास मोहित करितां झाला. अंतरिक्षात देवांच्या अनाहत (प्रहार केल्या वाचून वाजणाऱ्या) दुंदुभी वाजूं लागल्या १८. इंद्रानें आकाशांतून पुष्पवृष्टि केली. मंगलयुक्त वाणींनीं मधुसूदनाची स्तुति करणारे महर्षी, गंधर्व व अप्सरा यांसह उपस्थान (उठून ध्यान व स्तुति करणें) करू लागले. साराश, जनार्दनाचा जन्म होतांच जगत् अत्यंत हृष्ट झालें १९, २०. देवांसह इंद्रानें मधुसूदनाची स्तुति आरंभिली. व वसुदेवही रात्रीं झालेल्या त्या अधोक्षज पुत्राची स्तुति करू लागला २१. तो श्रीवत्सलक्षण व दिव्य लक्षणांनीं युक्त आहे हें पाहून वसुदेव ह्मणाला “ प्रभो, तूं या आपल्या दिव्य रूपाचा उपसंहार कर २२. कारण, हे देवा, मला कंसाची मोठी भीति वाटते व ह्मणून मी असें सांगत

हतास्तेन तव ज्येष्ठाऽम्बुजेक्षण २३ वैशंपायन उवाच ॥ वसुदेववचः श्रुत्वा रूपं चाहरद-
 च्युतः । अनुज्ञाप्य पितृत्वेन नन्दगोपगृहं नय २४ वसुदेवस्तु संगृह्य दारकं क्षिप्रमेव च ।
 यशोदाया गृहं रात्रौ विवेश सुतवत्सलः २५ यशोदायास्त्वविज्ञातस्तत्र निक्षिप्य दारकम् ।
 प्रगृह्य दारिकां चैव देवकीशयने न्यसत् २६ परिवर्ते कृते ताभ्यां गर्भाभ्यां भयविक्रवः ।
 वसुदेवः कृतार्थो वै निर्जगाम निवेशनात् २७ उग्रसेनसुतायाथ कंसायानकदुन्दुभिः । निवे-
 द्यान्नास तदा तां कन्यां वरवर्णिनीम् २८ तच्छ्रुत्वा त्वरितः कंसो रक्षिभिः सह वेगिभिः ।
 आजगामगृहद्वारं वसुदेवस्य वीर्यवान् २९ स तत्र त्वरितं द्वारि किंजातमिति चाब्रवीत् ।
 दीयतां शीघ्रमित्येवं वाग्भिः समभितर्जयत् ३० ततो हाहाकृताः सर्वा देवकीभवने स्त्रियः ।
 उवाच देवकी दीना बाष्पगद्गदया गिरा ३१ दारिका तु प्रजातंति कंसं समभियाचती ।
 श्रीमन्तो मे हताः सप्त पुत्रगर्भास्त्वया विभो ३२ दारिकेयं हतैवैषा पश्यस्व यदि मन्यसे ।
 दृष्ट्वा कंसस्तु तां कन्यामाकृष्यत मुदा युतः ३३ हतैवैषा यदा कन्यर जातेत्युक्त्वा वृथा
 मतिः । सा गर्भशयने क्लिष्टा गर्भांबुक्लिन्नमूर्धजा ३४ कंसस्य पुरतो न्यस्ता पृथिव्यां पृथिवी
 समा । स चैनां गृह्य परुषः समाविध्यावधूय च ३५ उद्यच्छन्नेव सहसा शिलायां समपो-
 थयत् । सावधूता शिलापृष्ठेऽनिष्पिष्टा दिवमुत्पतत् ३६ हित्वा गर्भतनुं सा तु सहसा मुक्त-
 भूर्धजा । जगाम कंसमादिश्य दिव्यस्त्रगनुलेपना ३७ हारशोभितसर्वांगी मुकुटोज्ज्वल

आहे. हे कमलनयना, माझे पुत्र ह्यणजे तुझे ज्येष्ठ भ्राते त्याने मारिले ” २३.
 वैशंपायनः— वसुदेवाचें हें वचन ऐकून अच्युतानें आपलें दिव्यरूप गुप्त केलें. व मला
 नंदगोपगृहीं ने, असें पितृत्वामुळें पूज्य असलेल्या त्यास सांगितलें २४. तेव्हां लागलेंच
 त्या बालकास घेऊन पुत्रवत्सल वसुदेव रातोरात यशोदेच्या घरां गेला. तिला
 न कळतां त्या बालकास तेथें ठेवून व तिच्या मुलीस घेऊन परत फिरला आणि
 तिला देवकीच्या शय्येवर आणून ठेविलें २५, २६. याप्रमाणें त्या दोघां मुलांची अदलाबदल
 केल्यावर भयभीत पण कृतार्थ झालेला वसुदेव सूतिकागृहांतून बाहेर पडला २७. आणि
 तत्क्षणीं त्या आनकदुंदुभीनें उग्रसेन पुत्र कंसास त्या सर्वोत्तम कन्येच्या जन्माची वार्ता
 कळविली २८. ती ऐकतांच चपल रक्षकांसह वीर्यवान् कंस मोठ्या त्वरेनें वसुदेवाच्या गृह-
 द्वाारावर आला २९. व दारांत असतांनाच काय झालें आहे ? ह्यणून त्वरेनें विचारूं लागला
 आणि जें काय झालें असेल तें शीघ्र मला द्या, इत्यादि शब्दांनीं भिववूं लागला ३०. त्यामुळें
 देवकीच्या गृहामध्यें असलेल्या सर्व स्त्रिया हाहाकार करूं लागल्या. कन्या झाली असें सांगून
 कंसाची सर्वतोपरी याचना करणारी दीन देवकी सद्गदीत वाणीनें ह्यणाली “ हे प्रभो, माझ्या
 जन्मास आलेल्या सात श्रीमान् (सुंदर) पुत्रांस तूं मारिलेंस. पण आतां ही कन्या झाली
 आहे. व ती जन्मतःच मेलेली आहे. तुझी इच्छा असल्यास पहा. ” तें ऐकून कंसानें त्या
 कन्येस पाहिलें व तिला ओढून तो मंदमति ही कन्या जेव्हां झाली तेव्हांच मेली असें
 मोठ्या आनंदानें ह्यणाला. तेव्हां देवकीनें गर्भशयनावर जिला क्लेश झाले आहेत व गर्भा-
 शयांतील जलानें जिचे कंस भिजलें आहेत अशा पृथ्वीप्रमाणें जड झालेल्या तिला भूमीवर
 कंसापुढें ठेविलें. त्या बरोबर त्या निष्ठुरानें तिला घेऊन, गरगर फिरवून व तुच्छतेनें वर
 उवळून एकाएकीं शिळेंवर हांपटिलें; पण शिळेंवर आपटलेली ती छिन्नभिन्न न होतां
 अ. १३३३३ उडाली एकाएकीं आपलें गर्भशरीर सोडून जिवे कंस सुटलें आहेत, व जिनें

मस्तका । कन्यैव साऽभवन्नित्यं दिव्या देवैरभिद्रुता ३८ नीलपीतांबरधरा गजकुंभोपम-
स्तनी । रथविस्तीर्णजघना चन्द्रवक्रा चतुर्भुजा ३९ त्रियुद्धिस्पष्टवर्णा भा बालार्कसदृशक्षणा ।
पयोधरस्तनवती संध्येव सपयोधरा ४० सा वै निशि तमोग्रस्ते बभौ भूतगणाकुले । नृत्यती
हसती चैव विपरीतेन भास्वती ४१ विहायस्ति गता रौद्रा पपौ पानमनुत्तमम् । जहास च
महाहासं कंसं च रुपिताऽब्रवीत् ४२ कंस कंशात्मनाशाय यदह घातिता त्वया । सहसा च
समुत्क्षिप्य शिलायामभिपोथिता ४३ तस्मात्तत्रान्तकालेऽहं कृष्यमाणस्य शत्रुणा । पाटयि-
त्वाकरैर्देहमुष्णं पाश्यामि शाणितम् ४४ एवमुक्त्वा वचो घोरं सा यथेष्टेन वर्त्मना । खं सा
देवालयं देवी सगणा विचचार ह ४५ सा कन्या ब्रवृथे तत्र वृष्णिसंघसुपूजिता । पुत्रवत्पा-
ल्यमाना सा वसुदेवाज्ञया तदा ४६ विद्धि चैनामयात्पन्नानंशाद्देवीं प्रजापतेः । एकानंशां
योगकन्यां रक्षार्थं केशवस्य तु ४७ तां वै सर्वे सुमनसः पूजयन्ति स्म यादवाः । देववृद्धि-
व्यवपुषा कृष्णः संरक्षितो यया ४८ तस्यां गतायां कंसस्तु तां मेने मृत्युमात्मनः । विविक्ते
देवकीं चैव द्रीडितः समभाषत ४९ कंस उवाच ॥ मृत्योः स्वसः कृतो यत्नस्तव
गर्भा मया हताः । अन्यएवान्यतो देवि मम मृत्युरूपस्थितः ५० नैराश्येन कृतो

दिव्य माळा व उट्या धारण केल्या आहेत अशी ती कंसास तुच्छ करून आकाशांत
गेली ३१-३७. तिचें सर्व शरीर हाराच्या योगानें सुशोभित झालें होतें. मस्तक मुकु-
टाच्या योगानें उज्ज्वल झालें होतें. ती नित्य दिव्य कन्याच होती. देव तिची रतुति
करीत होते. ती नील पीतांबर धारण करीत असे. हत्तीच्या गंडस्थलांप्रमाणें तिचे स्तन
होते. तिचा जघनप्रदेश रथाप्रमाणें विस्तीर्ण होता. तिचें मुख चंद्रासारखें मनोहर होतें.
तिला चार भुजा होत्या ३८, ३९. तिची अंगकांति विजेप्रमाणें अति स्पष्ट होती. बाल-
सूर्याप्रमाणें तिचे नेत्र होते. मेघरूपी स्तनांनीं युक्त असलेल्या संध्येप्रमाणें ती पयोधरयुक्त
होती. भूतगणांनीं आकुल झालेल्या व अंधकारानें ग्रस्त झालेल्या रात्रीं नाचणारी,
हंसणारी व विपरीतपणें प्रकाशमान होणारी ती शोभूं लागली ४०, ४१. ती भयंकर देवी
आकाशांत गेली. तिनें अत्युत्तम पानाचें प्राशन केलें. ती मोठ्यानें हंसली व रागावलेली
ती कंसास ह्मणाली ४२. " अरेरे कंसा, दुष्टा, एकाएकीं शिळेवर हांपटून मला मारणाऱ्या
तूं आयल्या नाशाकरितां मजवर हा प्रहार केला आहेस ४३. तुझ्या अंतकाळीं शत्रु तुला
ओढूं लागला असतां मी आपल्या हातांनीं तुझा देह फाडून तुझें उष्ण रक्त पिईन " ४४.
असें घोर वचन बोलून ती देवी यथेष्ट मार्गानें गणांसह देवस्थानरूप आकाशांत फिरूं
लागली ४५. वृष्णिसंघानें जिची उत्तमप्रकारें पूजा केली आहे अशी ती कन्या तेंथें
वाढली. त्यावेळीं वसुदेवाच्या आज्ञेनें सर्व देव पुत्राप्रमाणें तिचें पालन करूं लागले ४६. राजा,
ही देवि प्रजापतीच्या अंशापासून उत्पन्न झाली आहे असें जाण. वस्तुतः ती योगकन्या एक
व अंशरहित असून केशवाच्या रक्षणाकरितां उत्पन्न झाली होती ४७. जिनें कृष्णाचें संरक्षण
केलें त्या कन्येचें, सर्व देवशरीरी ह्मणजे पूर्वीं देव असून पुढें यदुकुलांत उत्पन्न झालेले
यादव, देवाप्रमाणें पूजन करूं लागले ४८. पण याप्रमाणें ती कन्या उडून गेली असतां कंस ती
आपला मृत्यु आहे असें मानूं लागला. व ज्याला लज्जा आली आहे असा तो एकांतांत देव-
कीस ह्मणाला ४९. कंसः- भगिनि, मृत्यूचें निवारण करण्याकरितां मी पुष्कळ यत्न केला.
तुझ्या गर्भास मी मारिलें. पण हे देवि, हा माझा दुसराच मृत्यु दुसरीकडूनच

यत्नः स्वजने प्रहृतं मया । देवं पुरुषकारेण न चातिक्रान्तवानहम् ५१ त्यज
 गर्भकृतां चिन्तां संताप पुत्रजं त्यज । हेतुभूतस्त्वहं तेषां सति कालविपर्यये ५२ काल-
 एव नृणां शत्रुः कालश्च परिणामकः । कालो नयति सर्वं देहेतुभूतस्तु मद्बिधः ५३ आग-
 मिष्यंति वै देवियथाभागमुपद्रवाः । इदंतुकष्टं यज्जंतुः कर्ताहमिति मन्यते ५४ मा कार्षीः
 पुत्रजां चिन्तां विलापं शोकजं त्यज । एवं प्रायो नृणां योनिर्नास्ति कालस्य
 संस्थितिः ५५ एष ते पादयोर्मूर्धा पुत्रवत्तव देवकि । मद्गतस्त्यज्यतां रोषो जानाम्यपकृतं
 त्वयि ५६ इत्युक्तवन्तं कंसं सा देवकी वाक्यमब्रवीत् । साऽश्रुपूर्णमुखी दीना भर्तारमुदवी-
 क्षती ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वत्सोति कंसं मातेव जल्पती ॥ ७ देवक्युवाच ॥ समाग्रतो हता गर्भा
 ये त्वया कालरूपिणा । कारणं त्वं न वै पुत्र कृतान्तोप्यत्र कारणम् ५८ गर्भकृतनमेतं मे
 सहनीयं त्वया कृतम् । पादयोः पतता मूर्धा स्वं च कर्म जुगुप्सता ५९ गर्भे तु नियतो मृत्यु-
 बाल्येऽपि न निवर्तते । युवापि मृत्योर्ब्रह्मणः स्थविरो मृत एव तु ६० कालभूतमिदं सर्वं
 हेतुभूतस्तु त्वद्विधः । अजाते दर्शनं नास्ति यथावायुस्तथैव च ६१ जातोप्यजाततां याति
 विधात्रा यत्र नीयते । तद्गच्छ पुत्र माते भून्मद्गतं मृत्युकारणम् ६२ मृत्युनाऽपहृते पूर्वं शेषो
 हेतुः प्रवर्तते । त्वधिना पूर्वदृष्टेन प्रजासर्गेण तच्चतः ६३ मातापित्रोस्तु कार्येण जन्मतस्तू

उत्पन्न झाला ५०. मी निहुरपणें यत्न केला. आपल्या लोकांवर शस्त्रप्रहार केले. पण मला पुरुषार्थानें दैवाचें उलंघन करितां आलें नाहीं ५१. आतां तूं गर्भा-विषयांची चिंता सोड. पुत्राकरितां झालेल्या संतापाचा त्याग कर. काल फिरल्याकारणानें त्यांच्या मृत्यूस मी कारण झालों ५२. कालच मानवांचा शत्रु, कालच त्यांचा परिणाम करणारा, व कालच सर्वास नेणारा आहे. माझ्यासारखा प्राणी केवळ त्याचें निमित्त होत असतो. हे देवि, पापकर्माप्रमाणें उपद्रव होत असतात. पण प्राणी मी कर्ता असें ह्मणतां, हेंच मोठें कष्टकर आहे ५३, ५४. यास्तव, पुत्रांकरितां चिंता करूं नको. शोकामुळ होणारा विलाप सोड. प्रायः मानवांची उत्पत्ति अशीच होत असते. कालाचें खंडण करितां येत नाहीं ५५. हे देवकि, पुत्राप्रमाणें मस्तकानें तुझ्या पायांवर मी नम्र होत आहे. माझ्यावरील रोष सोड. मीं तुला फार पीडा दिली, हें मी जाणतां ५६. असें बोलणाऱ्या त्या कंसास जिचें मुख अश्रूनीं भरलें आहे व जी दीन. होऊन वर पतीकडे पहात आहे अशी ती देवकी ' वत्सा, ऊठ, ऊठ; ' असें मातेप्रमाणें ह्मणत असें वाक्य बोलली ५७. देवकीः— कालरूपी अशा तूं माझ्या समोर जे माझे पुत्र मागिलेस त्याचें कारण, हे बालका, तूं नव्हेस तर माझ्या पुत्रांचा काळ त्याचें कारण आहे ५८. पायांवर मस्तकानें नम्र होणाऱ्या व आपल्या कर्माची निंदा करणाऱ्या तूं मला हा पुत्रसंहार सद्य केलास ५९. उत्पन्न झालेल्या जीवास मृत्यु नियमानें येतोच. बाल्यावस्थेंतही तो परतून जात नाहीं. तरुणही मृत्युवश होतात. वृद्ध तर मृतच आहे ६०. सारांश, हें सर्व कालभूत आहे. तुझ्यासारखा प्राणी केवळ हेतुभूत आहे. उत्पन्न होई तो जीवाचें दर्शनच होत नाहीं. तर जसा वायु तसाच तो अदृश्य असतो. पण उत्पन्न झालेला जीवही, जेव्हां त्यास विधात्रा नेतो त्यावेळीं अनुत्पन्न होतो. यास्तव, वत्सा जा; मी मृत्यूचें कारण आहे. असें तूं समजूं नकोस ६१, ६२. कारण जीवास मृत्यूनें प्रथम नेलें असतां नंतर इतर हेतुसंस्कार, जन्मांतरीय कर्म, प्रजात्पादक काल, व लौकिक निमित्त -यांच्या द्वारां प्रवृत्त होत

पययते । निशम्य देवकीवाक्यं स कंसः स्वं निवेशनम् ६४ प्रविवेश स संरब्धो दह्यमानेन
चेतसा । कृत्ये प्रतिहते दीनो जगाम विमना भृशम् ६५ [१८७] इति श्रीमहाभारते
खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ प्राग्देव वसुदेवस्तु ब्रजे शुश्राव रोहिणीम् । प्रजातां पुत्रमेवाग्रे चन्द्रा-
त्कान्ततराननम् १ स नन्दगोपं त्वरितः शोवाच शुभया गिरा । गच्छानया सहैव त्वं ब्रज-
मेव यशोदया २ तत्र तौ दारकौ गत्वा जातकर्मादिभिर्गुणैः । योजयित्वा ब्रजे तात संब-
धय यथासुखम् ३ रौहिणेयं च पुत्रं मे परिरक्ष विशुं ब्रजे । अहं वाच्यो भविष्यामि
पितृपक्षेषु पुत्रिणाम् ४ योऽहमेकस्य पुत्रस्य न पश्यामि शिशोर्मुखम् । न्हियते हि बला-
त्प्रज्ञा प्राज्ञस्यापि सतो मम ५ अस्माद्धि मे भयं कंसान्निर्घृणाद्वै शिशोर्वधे । तद्यथा रौहि-
णेयं त्वं नन्दगोप ममात्मजम् ६ गोपायसि यथा तात तत्त्वान्देषी तथा कुरु । विघ्ना हि
बहवां लोके बालानुव्रासयन्ति ह ७ स च पुत्रो मम ज्यायान्कर्नायांश्च तवाप्ययम् । उभा-
वपि समं नास्ना निरीक्षस्व यथासुखम् ८ वर्धमानाबुभावे तौ समानवयसौ यथा । शोभेतां
गोब्रजे तस्मिन्नन्दगोप तथा कुरु ९ बाल्ये केलिकिलः सर्वो बाल्ये मुह्यति मानवः । बाल्ये

असतो ६३ माता व पिता यांच्या दुष्ट अन्न सेवनादि कार्यानि व जन्मतः जाति गुणाने
या सर्वांचा उपपत्ति लागते. असौ; हे देवकीचे वाक्य ऐकून ज्याचे चित्त विक्षिप्त झाले
आहे असा कंस जळणाऱ्या चित्ताने आपल्या गृहांत गेला व केलेले कर्म प्रतिकूल झाले
असतां दीन झालेला तो कंस अत्यंत खिन्न होऊन एकांतांत जाऊन बसला ६४-६५.
इति श्रीमहा० खिल० हरिवं० विष्णुपर्वाचा चवथा अध्याय समाप्त झाला. ॥ ४ ॥

वैशंपायनः— प्रसूत होण्यापूर्वीच गोकुळांत पाठविलेली रोहिणी (तेथे गेल्यावर)
प्रसूत झाली असे वसुदेवाने ऐकले. कृष्णजन्माच्या पूर्वीच तिला ज्याचे मुख चंद्राहूनही
आधिक रमणीय आहे असा पुत्र झाला १ तेव्हां शुभ वाणीने तो कर देण्याकरितां मथु-
रेस आलेल्या नंदगोपास त्वरेने ह्मणाला “ तूं या यशोदेसहवर्तमानच गोकुळास जा २.
आणि, बा नंदा, तेथे जाऊन जातकर्मादि संस्कार करून व ब्रजांत त्यांची योजना
करून त्या दोघां पुत्रांस सुखरूपपणे वाढाव ३. गोकुळांत माझ्या रौहिणेय अल्प पुत्राचे
चांगल्या रीतीने रक्षण कर. जो मी एकाही तान्हा मुलाचे मुख पहात नाही त्या माझी
पितृपक्षामध्ये पुत्रांच्या तोंडून निंदा होईल. अतिशय ज्ञानी अशाही माझी प्रज्ञा (बुद्धि)
बलात्काराने जणुं काय हरण केली जात आहे ४,५. या निर्दय कंसाचे मला मोठे भय
वाटते. कारण तो माझ्या पुत्रांस मारण्याकरितां टपलेला असतो. यास्तव, बा नंदगोपा,
जशा रीतीने तूं माझ्या रौहिणेय (रोहिणीपुत्र) पुत्रास उत्तमप्रकारे पाळूं शकशील तसा
कांहीं उपाय कर. बालकांशीं द्रोह करणारांचे तत्त्व (यथार्थ स्वरूप) तूं शोध. कारण,
लोकांमध्ये अनेक विघ्ने बालकांस त्रास देत असतात ६,७. माझा तो ज्येष्ठपुत्र व तुझा
कनिष्ठ पुत्र हे दोघेही तुझेच आहेत. दोघांनाही तूं नांवाने एकसारखेच समज (ह्मणजे
कृष्ण या नांवाचा अर्थ आकर्षण करणारा. अर्थात् तुझे चित्त अतिशय स्नेहामुळे तो
आपल्या वश करून घेईल. बलगमाचेही संकर्षण असे नांव आहे. व त्याचाही अर्थ
असाच आहे.) ८. बा नंदगोपा, ज्यांचे वय समान आहे, असे ते दोघे प्रत्यही
वाढत असतांना गोकुळांत अतिशय शोभतील असे कर ९. बाल्यावस्थेत

चण्डतमः सर्वस्तत्र यत्नपरो भव १० न च वृंदावने कार्यो गवां घोषः कथंचन । भेतव्यं तत्र दगता केशिनः पापदर्शिनः ११ सर्पसृपेभ्यः क्रीटेभ्य शङ्खनिश्चरतैश्च च । गांष्टेषु गोभ्यो वत्सेभ्यो रक्ष्यौ ते द्वाविमौ शिशू १२ नन्दगोप गता रात्रिः शीघ्रयानो ब्रजाशुगः । इमे त्वां व्याहरन्तीव पक्षिणः सव्यदक्षिणम् १३ रहस्यं वसुदेवेन सोऽनुज्ञातो महात्मना । यानं यशोदयासार्धमारुरोह मुदान्वितः १४ कुमारः स्कन्धवाह्यायां शिविकायां समाहितः । संवेशयामास शिशुं शयनीयां महामतिः १५ जगाम च विविक्तेन शीतलानिलसर्पिणा । बहुदकेन मार्गेण यमुनातीरगाहिना १६ स ददर्श शुभे देशे गोवर्धनसमीपगे । यमुनातीरसंबद्धं शीतमारुतसेवितम् १७ विरुतश्वापदैरभ्यं लतावह्निमहाद्भुमम् । गोभिस्तृणविलग्नाभिः स्यन्दतीभिरलंकृतम् १८ समप्रचारं च गवां समतीर्थजलाशयम् । वृषाणां स्कन्धघातैश्च विषाणोद्धृष्टपादपम् १९ भासाभिषादलुप्तैः श्यनैश्चामिषघ्नधुभिः । सृगालमृगासिंहैश्च वसामेदाशिभिर्वृतम् २० शार्दूलशब्दाभिरुतं नानापक्षिसमाकुलम् । स्वादुवृक्षफलं रम्यं पर्याप्ततृणधीरुधम् २१ गोव्रजं गोरुतं रम्यं गोपनारीभिरावृतम् । हंभारनैश्च वत्सानां सर्वतः कृतानिःश्वनम् २२ शकटावर्ताविपुलं कण्टकीवाटसंकुलम् । पर्यन्तेष्वानृतं वन्यैर्बृहद्भिः

प्रत्येक जीव स्वेच्छाविहारी असतो. बाल्यांत मानव मोहित होत असतो. व बाळपणांत प्रत्येकजण अतिशय प्रखर असतो. यास्तव, त्या अवस्थेत प्रयत्नशील हो १०. कांहीं झालें तरी वृंदावनांत गाईचा घोष (वाडा) करूं नकोस. तेथें रहाणाऱ्या तूं पापी केशीविषयीं साशंक असावेंस ११. सर्प, क्रीट, पक्षी, गोठ्यांतील गाई, बैल, व त्यांचीं वत्से यांच्यापासून त्या दोवां अल्प शिशूंचें तूं रक्षण कर १२. वा नन्दगोपा, रात्र संपत आली आहे. यास्तव तूं आतां शीघ्र गमन करणाऱ्या वाहनांत बसून वेगानें जा. हे पक्षी तड्या उजव्या व डाव्या बाजूस जणुं काय तुला बोलावीतच आहेत १३. असो; याप्रमाणं महात्म्या वसुदेवानें एकांतांत त्यास अनुज्ञा केली असतां तो नन्दगोप यशोदेसह आनंदयुक्त होऊन वाहनावर आरूढ झाला. त्या महाबुद्धिमानानें खांद्यावरून वाहाण्यास योग्य असलेल्या शिविकेंत मृदु शय्येवर त्या अल्प बालकास स्वस्थपणें निजविलें १४, १५. व निर्जन. ज्याच्यांतून शीतल वायुवहात आहे, ज्यांत पुष्कळ जल आहे, व जो यमुनेच्या तीरावरून सरळ जात आहे अशा मार्गानें गमन केलें १६. पुढें त्यानें गोवर्धनाजवळील यमुनातीरास लागून असलेल्या प्रदेशांत ब्रज पाहिलें. तें शीतळ वायूनें सेवित व विशिष्ट ध्वनींनीं युक्त असलेल्या श्वापदांनीं रम्य होतें. भूमीवर पसरणाऱ्या लता व झाडांवर चढणाऱ्या वेली यांच्यासह मोठमोठें वृक्ष त्यांत होते. गवतावर बसलेल्या व दुध देणाऱ्या गायींनीं तें अलंकृत होतें १७, १८. त्यांत गुरांची चरण्याची भूमि सारखी होती. व जलाशयांत उतरण्याचें मार्गही सम होते. बैलांच्या खांद्यांच्या आघातांनीं व शिंगांच्या तडाक्यांनीं त्यांतील वृक्ष समूळ उपडून पडले होते १९. गृध्र व मांसभक्षक वनमांजरें यांच्या मार्गे लागलेले व मांसाची इच्छा करणारे श्येन, आणि वसा, मेद, वत्यादिकांस खाणारे शृगाल, चित्ते, व सिंह यांनीं तें भरलेलें होतें २०. व्याघ्रांच्या गर्जनांनीं तें गोकुळ नादित झालें होतें, अनेक पक्ष्यांनीं व्याप्त होतें; गोड वृक्षफलांनीं रम्य होतें; असंख्य वेली व पुरेसें गदत त्यांत होतें २१. बैलांच्या डुरकण्यानें तें रम्य झालेलें व गवळ्यांच्या नागींनीं परिपूर्ण होतें. वत्सांच्या हंबरण्यानें तें सर्वतः नादित झालें

पातितैर्दुमैः २३ वत्सानां रोपितैः कीलैर्दामभिश्च विभूषितम् । करीषाकीर्णवसुधं कटच्छ-
न्नकुटीमठम् २४ क्षेम्यप्रचारबहुलं हृष्टपुष्टजनावृतम् । दामर्नापाशबहुलं गर्गराद्धारनिःस्व-
नम् २५ तक्रानिःस्नावमलिनं दधिमण्डार्द्रमृत्तिकम् । मन्थानवलयोद्धारैर्गोपीनांजनितस्व-
नम् २६ काकपक्षधरैर्वालैर्गोपालैःक्रीडनाकुलम् । सार्गलद्धारगोवाटमध्ये गोस्थानसंकुलम् २७
सर्पिषा पच्यमानन सुरभीकृतमारुतम् । नीलपीतांबराभिश्च तरुणीभिरलंकृतम् २८
वन्यपुष्पावतंसाभिर्गोपकन्याभिरावृतम् । शिरोभिर्धृतकुंभाभिर्बद्धैरग्रस्तनांबरैः २९ यमुना-
तीरमार्गेण जलहारीभिरावृतम् । स तत्र प्रविशन् हृष्टो गोव्रजं गोपनादितम् ३० प्रत्युद्गतो
गोपवृद्धैः स्त्रीभिर्वृद्धाभिरेवच । निवेशं रोचयामास परिवर्ते सुखाश्रये ३१ सायत्ररोहिणी-
देवीवसुदेवसुखावहा । तत्रतंबालसूर्याभिरुष्णंगृहंन्यवेशयत् ३२ [२१९] इति श्रीमहा-
भारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि गोव्रजगमनं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ तत्र तस्यासतः कालः सुमहानत्यवर्तत । गोव्रजे नन्दगोपस्य बल-
वत्त्वं प्रकुर्वतः १ दारकौ कृतनामानौ वदुधाते सुखं च तौ । ज्येष्ठः संकर्षणो नाम कनी-

होतें २२. त्यांत पुष्कळ गाडे असून कांट्या झाडांच्या वयींनीं त्यांतील मार्ग मर्यादित केले होते. कडेला मोठमोठे वन्य वृक्ष पाडून ठेविलेले होते २३. वासरांकरितां भृमींत पुरलेले खांबे व दावीं यांच्या योगानें तें अत्यंत भूषित झालें होतें. त्यांतील भूमि गोव-
न्यांनीं भरून गेली होती. त्यांतील झोंपड्यांत व गृहांत चट्या हांतरल्या होत्या २४. योग्य व सुलक्षणी गोपालांच्या प्रचारानें तें समृद्धियुक्त झालें होतें. हृष्ट व पुष्ट लोकांनीं पूर्ण होतें. दावणीच्या पाशांनीं तें विस्तीर्ण होतें. ताकं करण्याच्या डेंब्यांतून निघणाऱ्या ध्वनींनीं तें दुमदुमून गेलें होतें २५. ताक सांडल्यामुळें तें मलिन झालें होतें. दह्यावगील तवंग फेकल्यामुळें त्यांतील माती आर्द्र झाली होती. ताक करण्याची रवी व गोपीच्या हातांतील बांगड्या यांच्या संघर्षानें तेथें ध्वनि निघत होता २६. झुलपें धारण करणाऱ्या अल्पवयस्क गोपालांच्या योगानें त्यांतील खेळण्याचे आखाडे भरून गेले होते. ज्याला आडण्यांसह द्वारें आहेत अशा गायींच्या गोठ्यांमध्ये तें गोस्थान आटून गेलें होतें. कट-
वीत असलेल्या घृतांच्या योगानें त्यांतील वायु सुगंधित झाला होता. ज्यांचीं वस्त्रें नील-
वर्ण व पीतवर्ण होतीं अशा तरुण स्त्रियांनीं तें अलंकृत होतें २७, २८. ज्यांनीं आपल्या कानांत वनांत झालेलीं पुष्पें अडकविलीं आहेत अशा गोपकन्यांनीं तें गोकुळ व्याप्त होतें ज्यांच्यावर कुंभ धारण केले आहेत अशा मस्तकांनीं व घट्ट बांधलेल्या कांचोळ्यांनीं युक्त असलेल्या आणि यमुनेच्या तीरावरील मार्गानें जल आणणाऱ्या स्त्रियांनीं तें परिपूर्ण होतें. असो; गोपांनीं नादित केलेल्या त्या गोकुलांत प्रवेश करणारा तो नंद हृष्ट झाला २९, ३०. वृद्ध गोप व गोपस्त्रिया त्यास सामोऱ्या आल्या. सुखकर आश्रयस्थानीं रहाणें त्यांस आवडलें ३१. आणि वसुदेवास सुख देणारी रोहिणीदेवी जेथें होती तेथेंच त्या बालमूर्धाप्रमाणें तेजस्वी कृष्णास त्यानें गुप्तपणें ठेविलें ३२. इति श्रीमहा० खिल० हरिवं० विष्णुपर्वीतील नंदाचें गोकुलांत गमन करणें याविषयीं पांचवा अध्याय समाप्त झाला ॥ ५ ॥

वैशंपायनः— राजा, तेथें गुप्तपणें असलेल्या व गोकुलांत गोपत्व करणाऱ्या नंद-
गोपाचा पुष्कळ काल लोटला १. ज्यांचें नामकरण केलें आहे असे ते दोघे बालक सुख-

यान्कृष्ण एव तु २ मेघकृष्णस्तु कृष्णोऽभूद्देहान्त गतो हरिः । व्यवर्धत गवां मध्ये सागरस्य
 इवांबुदः ३ शकटस्य त्वधः सुप्तं कदाचित्पुत्रगृद्धिनी । यशोदा तं समुत्सृज्य जगाम यमुनां
 नदीम् ४ शिशुलीलां ततः कुर्वन्स हस्तचरणौ क्षिपन् । रुदोद मधुरं कृष्णः पादावूर्ध्वप्र-
 सारयन् ५ स तत्रैकेन पादेन शकटं पर्यवर्तयत् । न्युब्जं पयोधराकांक्षी चकार च रुदोद
 च ६ एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ता यशोदा शीघ्रगामिनी । ज्ञाता प्रस्रवदिग्धांगी बद्धवत्सेव
 सौरभी ७ सा ददर्श विपर्यस्तं शकटं वायुना विना । हाहेति कृत्वा त्वरिता दारकं जगृहे
 तदा ८ न सा बुबोध तच्चेन शकटं परिवर्तितम् । स्वस्ति मे दारकायेति प्रीता भीता च
 साऽभवत् ९ किं नुवक्ष्यति ते पुत्र पिता परमकोपनः । त्वय्यधः शकटे सुप्ते अकस्माच्च
 विलोडितं १० किं ने ज्ञानेन दुःस्नानं किं च मे गमने नदीम् । पर्यस्ते शकटे पुत्र यं त्वां
 पश्याम्यपावृतम् ११ एतस्मिन्नन्तरे गोभिराजगामं वने चरः । काषायत्राससी विभ्रजन्दगोपो
 व्रजान्तिकम् १२ स ददर्श विपर्यस्तं भिन्नभाण्डघटीघटम् । अपास्तधूर्विभिन्नाक्षं शकटं
 चक्रमौलिनम् १३ भीतस्त्वरितमागम्य सहसा साश्रुलोचनः । अपि मे स्वस्ति पुत्रायेत्यस-
 कृद्दहनं वदन् १४ पिचन्तं स्तनमालक्ष्य पुत्रं स्वस्थोऽज्जवीत्पुनः । वृषयुद्धं विना केन

रूपपणं वाढले. त्यांतील ज्येष्ठ पुत्राचें नांव संकर्षण व कनिष्ठाचें कृष्ण होते. दुसऱ्या
 देहास प्राप्त झालेला हरि कृष्ण झाला. तो मेघाप्रमाणे कृष्णवर्ण होता. सागरामुळें जसा
 मेघ वाढतो त्याप्रमाणे तो गार्गीमध्ये (त्याचें दूध पिऊन) वाढला २, ३. एकदा शकटाच्या
 खालीं निजलेल्या त्यास तेथेच सोडून पुत्राची इच्छा करणारी यशोदा यमुना नदीस
 गेली ४. तेव्हां हातपाय झाडून व बाललीला करीत पाय वर पसरून तो कृष्ण मंजुळ
 स्वरानें रडूं लागला ५ त्यान एका पायानें तो गाडा उलटला. स्तनपानाची इच्छा कर-
 णान्या त्याने त्या शकटास उपडे करून रडण्यास आरंभ केला. इतक्यांत त्वरेनें गमन
 करणारी यशोदा आली. त्यावेळीं जिचे वासरू पगून बांधले आहे अशा गार्गीप्रमाणे
 स्नान केलेल्या तिचे अंग स्तनांतून गळणाऱ्या दुधानें भरून गेलें होतें ६, ७. मोठ्या वायूवा-
 चूनच तो गाडा उलटला आहे, असें तिनें पाहिलें. व त्याबरोबर हाहाकार करून सत्वर
 आपल्या बाळकास उचलून घेतले ८. पण तो शकट कसा उलटला हे तिला तत्त्वतः
 समजेना. तथापि माझ्या प्रिय पुत्रास कांहीं झालें नाहीं हे पाहून भयभीत झालेल्याही
 तिला संतोष झाला ९. अरे पुत्रा, तूं शकटाखालीं निजलेला होतास व त्याचवेळीं अक-
 स्मात् तो शकट उलटला हे पाहून तुझा अतिशय रागित पिता काय बरे ह्मणेल १०.
 शकट उलटला असतां मी तुला उबड्यांत पडलेला पाहत आहे त्यापेक्षां मला स्नान
 करून काय करावयाचें आहे. हे स्नान नसून दुःस्नानच आहे. नदीस जाण्याचा मला
 काय उपयोग आहे ? ११. (यशोदा असें बोलून रडत आहे तों) इतक्यांत दोन
 काषाय वस्त्रे परिधान करणारा व वनांत फिरणारा नंदगोप गार्गीसह गोकुळाजवळ आला
 आणि ज्यांतील भांडीं, मडकीं व लोटकीं फुटलीं आहेत, धुरा अस्ताव्यस्त झाली आहे,
 कणा तुटला आहे व चाकें वर झालीं आहेत अशा उलटलेल्या शकटास पहाता
 झाला १२ १३. त्याबरोबर भयभीत झालेला व ज्याच्या नेत्रांत अश्रु आले आहेत असा
 तो माझ्या पुत्राचें कुशल आहे ना ? असें वचन वारंवार ह्मणत त्वरेनें एकाएकीं आंत
 आला. नंतर स्तनपान करीत असलेल्या पुत्रास पाहून स्वस्थ झालेला तो पुनरपि ह्मणाला

पर्यस्तं शकटं मम १५ प्रत्युवाच यशोदातंभीता गद्गदभाषिणी । न विजानाम्यहं केन शकटं परिवर्तितम् १६ अहं नदीं गता सौम्य चैलप्रक्षालनार्थिनी । आगता च विपर्यस्तमपश्यं शकटं भुवि १७ तयोः कथयतंरेवमद्भुवंस्तत्र दारकाः । अनेन शिशुना यानमेतत्पादेन लंडितम् १८ अस्माभिः संपतद्भिश्च दृष्टमेतद्यदृच्छया । नन्दगोपस्तु तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं यवौ १९ महदृश्वैव भीतश्च किमेतदिति चिन्तयन् । न च ते श्रद्धधूर्गोपाः सर्वे मानुषबुद्धयः २० आश्चर्यामिति ते सर्वे विस्मयोऽकुललोचनाः । स्वे स्थाने शकटं चैव चक्रवन्धमकारयन् २१ वैशंपायन उवाच ॥ कल्पयित्त्वथ कालस्य शकुनी वेषधारिणी । धात्री कंसस्य भोजस्य पूतनेति परिश्रुता २२ पूतना न.म शकुनी घोरा प्राणिभयंकरी । आजगामार्धरात्रे वै पक्षौ क्रोधाद्धिधुन्वती २ ततोऽर्धरात्रसमयेपतनाप्रयदृश्यत । व्याघ्रगंभीरनिर्घोषं व्याहरन्ती पुनःपुनः २४ निलिल्ये शकटाक्षे सा प्रस्रवोत्पीडयार्पिणी । ददौ स्तनं च कृष्णाय तस्मिन्सुप्ते जने निजि २५ तस्यास्तनं यपौ कृष्णः प्राणैः सह विनय च । छिन्नस्तनी तु सहसा पपात शकुनी भुवि २६ तेन शब्देन वित्रस्तास्ततो बुबुधिरे भयात् । स नन्दगोपो गोपा वै यशोदा च बुबुक्त्वा २७ ते तामपश्यन्पतितां विसंज्ञां विषयांधराम् । पूतनां पतितां भूमौ वज्रेणव त्रिदारिताम् २८ इदं किञ्चित् संव्रताः कस्येदं कर्म चेत्यपि । नन्दगोपं पुरस्कृत्य गोपास्ते पर्यवारयन् २९ नाध्यगच्छन्त च तदा हेतुं तत्र कदाचन । आश्चर्यमाश्चर्यमिति ब्रुवन्तोऽनुययुर्ग-

“ बैलंच्या झुंझीवाचून माझा हा शकट कोणी कसा उलटला ? ” त्यावर गद्गद ध्वनीने भाषण करणारी व भ्यालेली यशोदा त्यास उलट झणाली “ गाडा कोणी उलथला तें मला ठाऊक नाही १६. वस्त्रें धुण्याकरितां मी नदीवर गेलें होतें. आणि हे प्रिय, परत येतें तों भूमीवर हा शकट उलथून पडलेला मला दिसला १७. तीं दोघें असें बोलत आहेत तों तेथील इतर बालक असें झणाले “ या तुमच्या पुत्रानेंच हें वाहन पायानें लोटलें एकाएकीं पडणाऱ्या आह्मी हें प्रत्यक्ष पाहिलें. ” तें ऐकून नंदगोपास मोठा विस्मय वाटला १८, १९. हें काय ? व कसें घडलें ? असा विचार करित असतांना तो अतिशय भयभीत व आनंदित झाला पण हा मनुष्य आहे अशी बुद्धि ठेवणाऱ्या गोपांची त्या सर्वेश्वरावर श्रद्धा बसेना. ते सर्व हें मोठे आश्चर्य आहे, असें झणाले व विस्मयानें त्यांचे नेत्र विकसित झाले शेवटीं त्यांनीं तो शकट त्याच्या योग्यस्थानीं ठेवून त्याचीं चाकें बांधून टाकविलीं २०, २१. वैशंपायनः—राजा, कांहीं कालानें पक्षिणीचा वेष धारण करणारी भोज कंसाची पूतना नांवाची प्रसिद्ध घोर व प्राण्यांस भयंकर असलेली दायी मध्यरात्री क्रोधानें पंख हालवीत आली २२, २३. व्याघ्रासारख्या गंभीर ध्वनीनें वारंवार ओरडगारी ती पूतना मध्यरात्रीं दिसली २४. स्तनामध्ये दूध फार झाल्यामुळें होणारी जी पीडा तिच्यामुळें दुग्धवर्षाव करणारी ती शकटाच्या कण्यावर पडली. रात्रीं सर्व लोक स्वस्थ निजले असतां तिनें कृष्णास स्तन प्यावयास दिलें २५. कृष्णानें तिचे स्तन तिच्या प्राणांस माठी गर्जना करून आकर्षण करून घेतलें. तेव्हां तिचे स्तन तुटले आहेत अशी ती पक्षिणी एकाएकीं भूमीवर पडली २६. तिच्या पडण्याच्या ध्वनीनें भयभीत झालेले लोक घाबरून उठले. तो नंदगोप, गोपाल व यशोदा हीं सर्व व्याकळ झालीं २७. त्यांनीं स्तनरहित, प्राणरहित आणि वज्रानें विदीर्ण केल्याप्रमाणें भूमीवर पडलेल्या पूतनेला पाहिलें २८. “ हें काय आहे बरें व कोणाचें हें कृत्य आहे ”

हान् ३० गतेषु तेषु गोपेषु विस्मितेषु यथाग्रहम् । यशोदां नन्दगोपस्तु पप्रच्छ गतसंभ्रमः ३१
 कोऽयं विधिर्न जानामि विस्मयो मे महानयम् । पुत्रस्य मे भयं तत्रिं भीरुत्वं समुपागतम् ३२
 यशोदा त्ववव्रीद्धीता नार्यं जानामि किं त्विदम् । दारकेण सहानेन सुप्ता शब्देन बोधिता ३३
 यशोदायामजानन्त्यां नन्दगोपः सद्बान्धवः । कंसाद्भयं चकारोग्रं विस्मयं च जगाम ह ३४
 [२५३] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां शकटभंगपूतनावधौ नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ काले गच्छति तौ सौम्यौ दारकौ कृतनारकौ । कृष्णसंकर्षणौ
 चोभौ रिग्णिणौ समययनाम् १ तावन्योन्यगतौ बालौ बाल्यादेवैकतां गतौ । एकमूर्तिधरौ
 कान्तौ बालचन्द्रार्कवर्चसौ २ एकनिर्माणनिर्मुक्तावेकशय्यासनाशनौ । एकवेषधरावेकं
 पुष्यमाणौ शिशुव्रतम् ३ एककार्यान्तरगतावेकदेहौ द्विधा कृतौ । एककार्यौ महावीर्यावेकस्य
 शिशुतां गतौ ४ एकप्रमाणौ लोकानां देववृत्तांत मानुषौ । कृत्स्नस्य जगतो गोपौ संवृत्तौ
 गोपदारकौ ५ अन्योन्यव्यतिषक्ताभिः क्रीडाभिरभिशांभितौ । अन्योन्यकिरणग्रस्तौ चन्द्रसूर्य-
 यां त्रिवांबरे ६ विसर्पन्तौ तु सर्वत्र सर्पभोगभुजाबुभौ । रेजतुः पांसुदिग्धांगौ दृप्तौ कलभका-

असें ह्यणून घाबरलेले ते सर्व गोप नंदगोपास पुढें करून तिच्या सभोंवार उभे राहिले २९. पण त्यांस त्यांचें कारण मुळींच समजलें नाहीं. केवळ आश्चर्य आश्चर्य असें ह्यणून ते आपापल्या घरीं गेले ३०. ते गोप विस्मित होऊन आपापल्या घरीं गेले असतां ज्याचें भय जरा कमी झालें आहे असा नंदगोप यशोदेस ह्यणाला “ हा काय प्रकार आहे ? मला कांहीं समजत नाहीं. मला मोठें आश्चर्य वाटत आहे. माझ्या पुत्रावर मांठें भय व तोत्र भीरुत्व आढवलें आहे. ” त्यावर यशोदा ह्यणते “ हे आर्य, हें काय आहे तें मलाही कळत नाहीं. या बाळाला जवळ घेऊन मी निजलें. व इतरांप्रमाणें त्या मोठ्या शब्दानें जागी झालें ” ३१-३३. तेव्हां यशोदेलाही त्याचें कारण माहीत नाहीं असें जाणून बांधवांसह नंदगोप कंसास फार भिवूं लागला व त्याला मोठा विस्मयही वाटला ३४. इति श्रीमहा. खि. हरि. विष्णुपर्वचा शिशुचर्येतील शकटभंग -- पूतनावधनामक सहावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ९ ॥

वैशंपायनः — पुढें कांहीं दिवसांनीं ज्यांचीं नांवें ठेविलीं आहेत असे ते दोघे सौम्य कृष्ण व संकर्षण बालक रांगुं लागले १. परस्परांत अंतर्भूत झालेले ते दोघे बालक बालपणासूनच एकतेस प्राप्त झाले. वस्तुतः ते एकशरीराच होते. ते दोघेही अतिसुंदर व बालचंद्र आणि सूर्य यांच्याप्रमाणें तेजस्वी होते २. ते दोघेही समानरूप असून जन्महीन होते. त्यांची शय्या, आसन व भोजन एकत्र होत असे. ते एकसारखाच वेष धारण करीत असत. एकच शिशुव्रत पाळीत असत ३. ते एका कार्यामध्येच निष्ठा ठेवून रहात. त्यांचा वस्तुतः एकच देह असून तो द्विधा केला होता. त्यांचें कार्य एकच होतें. ते दोघेही महावीर्यवान् होते. ते एकाचच पुत्र झाले होते ४. त्यांचें देहप्रमाण एकसारखेंच होतें. लोकांच्या व देवांच्या शत्रुरूप पापिष्ठांस मारावें, यज्ञदानादिकांचा प्रचार करावा इत्यादि-
 तिद्धांता-करितां ते मनुष्यरूपी झाले हे ते. त गोपपुत्र सर्व जगाचे रक्षक (गोप) झाले ५. इहमेकांशीं मिश्रित असलेल्या क्रीडांच्या यागानें ते अतिशय शांभत होते. आकाशांतील चंद्रसूर्यांप्रमाणें ते दोघे एकमेकांच १ किरणांनीं ग्रस्त होत असत ६. सर्पांच्या शरीरा-

त्रिव्र ७ क्वचिन्द्रममदीनांजी करीपप्रोक्षितौ क्वचित् । ती तत्र पर्यधादेतां वृमारा विव
 पावकी ८ क्वचिज्जानुभिरुशृष्टैः सर्वमार्णो विरजतुः । क्रीडन्तौ वत्सशालासु शकृद्दिग्धांग-
 मूर्वजौ ९ शुशुभाते श्रिया जुग्रावानन्दजननौ पितुः । जनं च विप्रकुर्वाणी विहसन्तौ
 क्वचित्क्वचित् १० ती तत्र कौतूहलिनौ भूर्वजव्याकुलेक्षणौ । रेजतुश्चन्द्रवदनौ दारकौ सुकु-
 मारकौ ११ अतिप्रमत्तौ ता दृष्ट्वा मर्दन्नजविचारिणौ । न.शकसैवारयितुंनंदगोपः सुदु-
 र्दमौ १२ ततो यशोदा संक्रुद्धा कृष्णं कमललोचनम् । आनाय्य शकटीमूले भर्त्सयन्ती पुनः
 पुनः १३ दास्रा चैवोदरे बध्वा प्रयत्नन्धटुलूखले । यदि शक्नोषि गच्छेति तमुक्त्वा कर्म
 साऽकरोत् १४ व्यघ्रायां लुपशोदायां निर्जमाम ततोऽंगणात् । शिशुलीलां ततः कुर्वन्कृष्णो
 विस्मययन्ब्रजम् १५ सौगणाभिः सृतः कृष्णः कर्षमाण उत्खलम् । यमलाभ्यां प्रवृद्धा-
 भ्यामर्जुनाभ्यां चरन्वने । मध्यान्निश्चक्राम तयोः कर्षमाण उत्खलम् १६ तत्तस्य कर्षतो
 चद्धं तिर्यगतमुत्खलम् । लग्नं ताभ्या समूलाभ्यामर्जुनाभ्यां चकर्षच १७ तावर्जुनौ कृष्य-
 माणौ तेन बालेन रंहसा । समूलविटपौ भग््नौ स तु मध्ये जहास वै १८ निदर्शनार्थं

प्रमाणे ज्यांच्या भुजा आहेत असे चोहोंकडे फिरणारे व त्यामुळे ज्यांचीं अंगे धुळीने
 मलिन झालीं आहेत असे ते दोघे हत्तीच्या मत्त छाव्याप्रमाणे शोभत असत ७. क्वचित्
 त्यांचीं अंगे भस्माच्या योगाने प्रदीप्त दिसत होतीं. एकाद्रे वेळीं त्यांच्या शरीरावर शेण
 उडत असे. व त्या गोकुळांत ते दोघे पुत्र, दोघां कुमारस्वामीप्रमाणे चोहोंकडे धांवत
 असत ८. केव्हां केव्हां गुडघे अतिशय घांसीत रांगत फिरणारे ते फार शोभत असत.
 वासरें बांधण्याच्या ठिकाणीं (ह्य० वत्सशालेंत) खेळणाऱ्या त्या दोघांचीं अंगे व मस्तका-
 वरील केंस वत्सांच्या शेणाने भरून जात ९. पित्यास आनंद देणारे ते लक्ष्मीयुक्त
 झाल्या कारणाने अतिशय शोभू लागले. ते लोगी, दही इत्यादिकांची चोरी करून
 लोकांस उपसर्ग देत व केव्हां केव्हां हंसत १० त्यांना मोठे कौतुक वाटत असे. केंस
 तोंडावर आल्याकारणाने त्यांचे नेत्र व्याकुळ होत. सारांश, ज्यांचीं तोंडे चंद्रासारखीं
 रमणीय आहेत असे ते दोघे सुकुमार बालक फार शोभत होते. ते सर्व गोकुळभर फिर-
 णारे क्रीडेमध्ये अतिशय आसक्त आहेत असे पाहून नंदगोप ज्यांचे दमन (नियह)
 करणे अशक्य आहे अशा त्यांचे निवारण करण्यास समर्थ झाला नाही ११.१२. तेव्हां
 अतिशय रागावलेली यशोदा एकदा कमलनयन कृष्णास शकटी खाली आणन व त्याची
 वारंवार निर्भर्त्सना करून १३, दाव्याने पोट बांधून त्याला उखळास बांधले. व आतां
 जर तुला जातो आले तर जा, असे बोलून ती काम करू लागली १४. यशोदा कामामध्ये
 व्यग्र झाली असतां कृष्ण त्या अंगणांतून निघाला व शिशुलीला करीत ब्रजवासी लोकांस
 विस्मित करू लागला १५. अंगणांतून निघालेला व उखळास ओढीत जाणारा कृष्ण
 वाढलेल्या दोघां अर्जुन वृक्षांस उपटण्याकरितां वनांतून फिरू लागला. ते उखळ ओढीत
 तो त्या दोघां वृक्षांच्या मधून जाऊं लागला. इतक्यांत तो ओढीत असलेले व त्यास
 बांधलेले ते उखळ आडवे शाले व तं त्या दोघां वृक्षांच्या मूळांत अडकले. पण तो त्यास
 ओढं लागला १६,१७ तेव्हां त्या बालकाकडून मोठ्या वेगाने आकर्षण केले जाणारे वृक्ष
 मूळे व शाखा यांसह उपटून खाली पडले. पण त्या दोघांच्या मध्यभागीं असलेला तो
 हसू लागला १८ आपले दिव्य बल गोपांच्या निदर्शनास आणून देण्याकरितां त्यानें हे

गोपानां दिव्यं स्वबलमास्थितः । तद्दाम तस्य बालस्य प्रभावादभवद्दृढम् १९ यमुनातीरमा-
 र्गस्था गोप्यस्तं ददृशुः शिशुम् । क्रंदन्त्यो विस्मयन्त्यश्च यशोदां ययुरंगनाः २० तारु-
 संभ्रान्तवदना यशोदामूचुरंगनाः । एह्यागच्छ यशोदे त्वं संभ्रमात्किं विलंबसे २१ यौ ताव-
 र्जुनवृक्षौ तु व्रजे सत्योपयाचनौ । पुत्रस्योपरि तावेतौ पतितौ ते महीरुहौ २२ दृढेन दाम्ना
 तत्रैव बद्धो बन्ध इवोदरे । जहास वृक्षयोर्मध्ये तत्र पुत्रः स बालकः २३ उत्तिष्ठ गच्छ
 दुर्मेधे मूढे पण्डितमानिनि । पुत्रमानय जीवन्तं मुक्तं मृत्युमुखादिव २४ सा भीना सहसा-
 त्थाय हाहाकारं प्रकुर्वती । तं देशमगमयत्र पातितौ तावुभौ द्रुमौ २५ सा ददर्श तयोमध्ये
 द्रुमयोरान्मजं शिशुम् । दाम्नां निवद्धमुदरं कर्षमाणमुलूखलम् २६ सा गोपी गोपवृद्धश्च
 समुवाच व्रजस्तदा । पर्यागच्छन्त ते द्रष्टुंगोपेषु महदद्भुतम् ७ जजल्पु ते यथाकामं गोपा
 वनविचारिणः । केनेमौ पातितौ वृक्षौ घोपस्यायतनोपमौ २८ विना दातं विना वर्षं विद्यु-
 त्प्रपतनं विना । विना हस्तिकृतं दोषं केनेमौ पातितौ द्रुमौ २९ अहो वत न शोभेतां विमू-
 लावर्जनाविमौ । भूमौ निपतितौ वृक्षौ वितोथौ जलदाविव ॥ यदीमौ घोषरचितौ घोष-
 कल्याणकारिणौ ३० नन्दगोपप्रसन्नौ ते द्रुमवेवं गतावपि । यत्र ते दारुणो मुक्तो विपुला-
 भ्यामपि क्षितौ ३१ औत्पातिकनिदं घोषं तृतीयं वर्तते त्विह । पूतनाया विनाशश्च द्रुमयोः
 शकटस्य च ३२ अस्मिन्स्थाने च वासोऽयं घोपस्यात्य न युज्यते । उत्पाता ह्यत्र दृश्यन्ते-

अद्भुत कर्म केलें. पण त्या बाळाच्या प्रभावानें तें दावें जसेच्या तसेच दृढ होतें १९. यमुनेच्या तीरावरील मार्गातून जाणाऱ्या गोपीनीं त्या बाळकास पाहिलें. व त्या स्त्रिया आक्रोश करीत व विस्मित होऊन यशोदेकडे आल्या आणि ज्यांचीं मुलें भयानें म्लान झालीं आहेत अशा त्या यशोदेस ह्मणाल्या “ यशोदे, चल, चल; लवकर चल. विलंब काय लावतेस ? जें मागावें तें देणारे व ह्मणूनच देवताभूत असे जे दोन अर्जुन वृक्ष वजांत आहेत ते तुझ्या पुत्राच्या अंगावर पडले. गोपीच्या वासराप्रमाणें घट्ट दाव्यानें पोटाशीं बांधलेला तो तुझा लहान बालक त्या दोन वृक्षांच्या मध्यें हंसत आहे. अग वेडे, मूढे, आपणास मोठी शहाणी समजणाऱ्ये, ऊठ लवकर. आणि मृत्यूच्या तोंडांतूनच जणुं काय सुटलेल्या व जीवंत असलेल्या आपल्या पुत्रास घेऊन ये २०-२४. तें एकतांच भ्यालेली ती एकाएकीं उठून हाहाकार करीत जेथें ते दोन वृक्ष पडले होते तेथें गेली २५. त्यांच्या मध्यभागीं ज्याच्या उदरास दाव्यानें बांधलें आहे व जो उदळास ओढीत आहे अशा आपल्या अल्प बाळकास तिनें पाहिलें २६. ती गोपी व गोप वृद्ध सर्व वजास तो वृक्षांत सांगूं लागली. तेव्हां त्यास पहाण्याकरितां सर्व गोप तेंथें आले व तजांत मोठें आश्चर्य वाटलें २७. वजांत फिरणारे गोप यथेच्छ बोलूं लागले “ या लवकर वृक्षांच्या आयतनभूत असे हे दोन वृक्ष कोणी पाडले २८. काय वृष्टि विद्युत्पतन (वा न पतनं) इत्तीनें केलेला दोष यावाचून हे कसे पडले. यांस कोणी उदरान्मुक्तें २९. असे मलांत असे हे दोन वृक्ष शोभत नाहींत. जरूरीत मेघाप्रमाणें हे वृक्ष भूमीवर पडले आहे. हे दोन वृक्षा गवळ्यांच्या वाड्यांतच लाविलेले असून या घांवाचें कल्याण करणारे आहेत ३०. कारण हे नन्दगोपा, ते अशा रीतीनें भद्र झाले आहेत तरी तुजवर प्रसन्न आहेत. कारण त्या फार विस्तीर्ण वृक्षांनीं भूमीवर तुझ्या बालकास सुरक्षित सोडलें आहे ३१. या आमच्या घोषामध्यें ह्या तिसरा उत्पात आहे. पूतनेवा विनाश, या दोन वृक्षांचा पात व शकटाचें परिवर्तन ३२.

कथयन्तो न शोभन्त ३३ नन्दगोपस्तु सहसा सुकृत्वा कृष्णमलखलात् । निवेश्य चांके
सुचिं मृतं पुनरिवागात् ३४ नानृत्यत्प्रेक्ष्यमाणां वै कृष्णं कमललाचनम् । ततो यशोदां
महन्वै नन्दगोपों विवेश ह ॥ स च गोपजनः सर्वो ब्रजमेव जगाम ह ३५ स च तेनैव
नाम्ना तु कृष्णो वै दामरन्धरात् गोष्ठे दामोदर इति गोपीभिः परिगीयते ३६ एतदाश्चर्य-
भूतं हि बालस्यामीदृचिद्विदितम् । कृष्णस्य भरतश्रेष्ठ घोषे निवसतस्तदा ३७ [२९०] इति
श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां यमलार्जुनभगे सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

वैशंपायन उवाच ॥ एवं तौ बाल्यसुत्तीर्णौ कृष्णसंकर्षणाबुभौ । तस्मिन्नेव ब्रजस्थाने
सप्तवर्षौ बभूवतुः १ नीलपीतांबरधरौ पीतश्वेतानुलंपनौ । बभूवतुर्वत्सपालौ काकपक्षधरा-
बुभौ २ पणवायं श्रुतिसुखं वादयन्तौ वरानतौ । शुशुभानेवनगतौ त्रिशोषाविवपन्नगौ ३
मयूरगण्डकर्णौत्पल्लवापीडधारिणौ । वज्रमालाकुलस्कन्धोद्भुजयोनाविवौद्वीतौ ४ अरविन्दकृ-
तापोडो रज्जयज्ञोपवीतिनौ । सशिष्यतुंबकरकी गोपवेणुप्रवादकौ ५ क्वचिद्धसंतावन्योन्यं
ब्रीडमानौ क्वचिःक्वचित् । पर्णशय्यासुसंसुप्तौ क्वचिन्निद्रान्तरेक्षणौ ६ एवं वत्सान्पालयन्तौ
शोभयन्तौ महावनम् । चंचूर्यन्तौ रमन्तौ स्म किशोराविव चंचलौ ७ अथ दामोदरः
श्रीमान्संकर्षणमुवाच ह । आर्य नास्मिन्वने शक्यं गोपालैः सह क्रीडितुम् ८ अवगतिमिदं

यास्तव आतां यापुढं येथें या घोषाचें वास्तव्य असणें योग्य नव्हे. कारण येथें उत्पात
दिसत आहेत. व ते चांगलें सुचवीत नाहींत ३३. असो; इतक्यांत नंदगोपानें एकाएकीं
कृष्णास उलळापासून सोडून व आपल्या मांडीवर बेंऊन मरून पुनः परत आल्याप्रमाणें
पुढळ वेळ त्या कमलनयन कृष्णाकडे पाहिलें. पण तृप्ति झाली नाहीं. त्यानंतर यशोदेची
निंदा करीत तो आपल्या गृहीं गेला. तो सर्व गोपसमूहही ब्रजास गेला ३४, ३५ कृष्ण त्या
दामरंधनामुळें त्याच नांवानें प्रसिद्ध झाला. त्या गोष्ठांत गोपी त्यास दामोदर असें ह्मणूं
लागल्या ३६. हे भरतश्रेष्ठा, घोषामध्ये रहाणाऱ्या बालकृष्णाचें असें आश्चर्यभूत चेष्टित
झालें ३७. इति श्रीमहाभा० खिल० हरिवं० विष्णुपर्व्याच्या शिशुचर्येतील यमलार्जुन
भंगाविवर्यां सातवा अध्याय समाप्त झाला ॥ ७ ॥

वैशंपायनः --- याप्रमाणें कृष्ण व संकर्षण या दोघांनीं त्याच ब्रजस्थानांत बाल्याचें
उल्लंघन केलें. व ते सात वर्षांचे झाले १. ते क्रमानें पीत व नील वस्त्र धारण करीत असत.
पीत व श्वेत उद्या लावीत. व झुलपें धारण करणारे ते दोघे गायींचीं वासरें राखणारे
झाले २. श्रवणेंद्रियांस सुख देणारीं पणवादिवाद्यें वाजविणारे व ज्यांचीं मुखें उत्तम
आहेत असे ते वनांत गेलेले बालक तीन फणांनीं युक्त असलेल्या सर्पाप्रमाणें दिसत. त्यांचीं
बाहुभूषणें व कुंडलें मयूराकृति असून त्यांना पल्लवांच्या माला मस्तकावर धारण केल्या
होत्या त्यांचे खांदे वनमालांनीं आकुल होते. त्यांच्या मस्तकावरील तिरकस माला कम-
लांच्या होत्या. गळ्यांत दारीच्या आकारांचीं यज्ञोपवितें होतीं. शिंक्यांसह तुंबीफलाचे
कमंडलु त्यांच्या हातांत होते. ते गवळ्यांच्या वेणु वाजवीत ३, ५. ते क्वचित् परस्पर पाहून
हंसत. कोठें कोठें खेळत. एकादेवेळीं पर्णशय्येवर उत्तमप्रकारें झोंप घेत आणि प्रसंगीं निद्रें
गुंग होत ६. याप्रमाणें वत्सांस पाळीत व महावनास सुशोभित करीत. इतस्ततःसंचार करीत
चंचल अश्ववत्सांप्रमाणें ते रममाण झाले ७. नंतर श्रीमान् दामोदर संकर्षणास ह्मणाला “ हे
आर्य, या वनांत गोपाळांसह खेळतां येणें शक्य नाहीं. आह्मी ज्याचा भोग घेतला आहे असें हें

सर्वसावाभ्यां मुक्तकाननम् । पक्षीणतृणकाष्ठं च गपिर्नथितपापम् ९ धनीभूतानि यान्या-
सद् काननानि वनानि च । तान्याकाशानिकाशानि दृश्यन्तः । यथासुखम् १० गोवाटेष्व-
पिथेवृक्षाःपरिवृत्तार्गलेषु च । सर्वे गोष्ठाग्निषु गताः क्षयमक्षयवर्चसः ११ संनिकृष्टानि यान्य-
सन्काष्ठानि च तृणानि च । तानि दूरावकृष्टासु नार्गितव्यानि भूमिषु १२ अरण्यमिदम-
ल्योदमल्पकर्म निराश्रयम् । अन्वेषितव्यं विश्रामं दारुणं विरलद्रुमम् १३ अकर्मण्येषु
वृक्षेषु स्थितविप्रस्थिताद्विजम् । संवत्सस्यास्य महतो जननोत्सादितद्रुमम् १४ निरानन्द
निरास्वादं निष्प्रयोजनमारुतम् । निर्विहंगमिदं शून्यं निर्व्यंजनमिवाशनम् १५ विक्रीय-
माणैः काष्ठैश्च शकैश्च वनसंभवैः । उच्छ्रलसंचयतृषैर्वोषेऽयं नगरायते १६ शैलानां भूषणं
घोषो घोषाणां भूषणं वनम् । वनानां भूषणं गावस्ताश्चारमाकं परा गतिः १७ तस्मादन्य-
द्वनं यामः प्रत्यग्रयवसेन्धानम् । इच्छन्पशुपशुकानि गावो भोक्तुं तृणानि च १८ तस्माद्वनं
न वृषं गच्छन्तु धनिनां व्रजाः । न द्वारबन्धावर । न गृहक्षेत्रिभस्तथा । प्रशस्ता वै व्रजा
लोके यथा वै चक्रचारिणः १९ शकृन्चूरेषु तेष्वेव जातक्षारस्नायनम् । न तृणं भुंजते
गावो नापि तल्पयसे हितम् २० स्थलीप्रायासु रथ्यासु नवासु वनराजिषु चरध्वः सहितौ

सर्व अरण्य आतां निंश झालें आहे. कारण यांतील तृण व काष्ठं आतां अगदीं नाहीशीं झालीं आहेत व गोपांनां सर्व वृक्ष तोडून टाकिले आहेत जीं वने व उपवनें अगदीं वृक्षादिकांनीं भरलेलीं होतीं तीं आतां आकाशासारखीं उजाड झालीं आहेत. व त्यांताल भाग इकडून तिकडे सहज दिसतो ८-१० गायींच्या गोठणामध्य चक्राकार वतुळ व अंग- लायुक्त प्रदेशीं जे वृक्ष होते ते सर्व अक्षयतेजस्वी गोष्ठाग्नीं जळून क्षीण झाले ११. आजपर्यंत या अरण्यांत जीं जवळच तृणें व काष्ठें सांपडत असत तींच आतां दूर दूर जाऊन तेथील प्रदेशींही शोधावीं लागतात १२. ह्या अरण्यांत आतां फार जल राहिलें नाही. गवतही अगदी थोडें आहे. यांत आश्रय करण्यासारखें स्थान नाही. वृक्ष विरल आ ल. त्यामुळें विश्रांतीचें स्थान शोधावें लागतें. हें अरण्य मयंकर झालें आहे. कर्म करण्यास अयोग्य झालेल्या वृक्षाखालीं बसलेले ब्राह्मण तथून निघून जात आहेत. या मोठ्या वस- तिस्थानाजवळचे वृक्ष लोकांनीं तोडून टाकिले आहेत १३.१४. यांत आतां आनंद राहिला नाही. कांहीं स्वाद नाही. यांत कांहीं प्रयोजन नसतांनाच वायु वहातो. तोंडीं- लावण्यावाचून जसें भोजन आनंद देत नाही. त्याप्रमाणें पक्षीशून्य असें हें अरण्य शून्य झालें आहे १५. या घोषामध्यें लोक आतां काष्ठें व वनांत झालेल्या शाका विक्रं लागले आहेत व ठिकठिकाणीं कापून आणलेल्या गवताचा संचय करूं लागले आहेत. त्यामुळें हा घोषही आतां नगराप्रमाणें झाला आहे १६. वस्तुतः पर्वतांचें भूषण घोष आहे. घोषांचें भूषण वन आहे. वनांचें भूषण गायीं आहेत व त्या गायींच आमची परा- गति आहे १७. यास्तव जेथें नवें गवत व जळण असेल त्या दुसन्या वनांस आपण आतां जाऊं या. गायीं आजपर्यंत न झालेल्या जातींचें गवत खाण्याची इच्छा करीत आहेत १८. यास्तव धनी गोपाळ जेथें नवें तृण असेल अशा वनांत जावोत. पण ज्यांस द्वारबंध व आवरणें असतील आणि जे गृह-क्षेत्रसंपन्न असतील त्यांनीं कांठही जाऊं नये. लोकांमध्ये समूहानें फिरणाऱ्या हंससारसादि पक्ष्यांप्रमाणें एकाच ठिकाणीं न रहाणारे व्रत्र प्रशस्त होत १९. गवतावर शोण व मूत्र पडलें असतां त्यावर

गोभिः क्षिप्रं संवाह्यतां व्रजः २१ श्रूयते हि वनं रम्यं पर्याप्तं तृणसंस्तरम् । नाम्ना वृंदावनं
 नाम स्वादुवृक्षकलोदकम् २२ अक्षिलिकण्टक वनं सर्वैर्वनगुणैर्युतम् । कदंबपादपप्रायं यमु-
 नानीरसंश्रितम् २३ स्निग्धशीतानिलवनं सर्वदुर्निलयं शुभम् । गोपीनां सुखसंचारं चारु-
 चित्रवनान्तरम् २४ तत्र गोवर्धनो नाम नातिदूरे गिरिर्महान् । आजते दीर्घशिखरो नन्दन-
 स्येव मन्दरः २५ मध्ये चास्य महाशाखो न्यग्रोधो योजनोच्छ्रितः । भाण्डीरो नाम शुशुभे
 नीलमेव इवांवरे २६ मध्ये न चास्य कालिन्दी सीमंतमिव कुर्वती । प्रयाता नन्दनस्येव
 नलिनी सरितां वरा २७ तत्र गोवर्धनं चैव भाण्डीरं च वनस्पतिम् । कालिन्दीं च नदीं
 रम्यां द्रक्ष्यावश्वरतः सुखम् २८ तत्रायं कल्प्यतां घोषस्त्यज्यतां निर्गुणं वनम् । संवासयावो
 भद्रं ते किञ्चिदुत्पाद्य कारणम् २९ एवं कथयतस्तस्य वासुदेवस्य धीमतः । प्रादुर्बभूवुः
 शनशो रक्तमांसवसाशनाः ३० धोराश्विन्तयतस्तस्य स्वतनुरुहजास्तदा । विदिष्पेतुर्भयकराः
 सर्वशः शतशां वृकाः ३१ निष्पतन्ति स्म बहवो व्रजस्योत्सादनाय वै । वृकात्रिष्पतिता-
 न्दृष्ट्वा गोषु वत्सेष्वथो नृषु ३२ गोपीषु च यथाकामं व्रजे त्रासोऽभवत्महान् । ते वृकाः
 पंचवद्धाश्च दशवद्धास्तथा परे ३३ त्रिंशद्विंशतिवद्धाश्च शतवद्धास्तथा परे । निश्चेरुस्तस्य
 गात्रेभ्यः श्रीवत्सकृतलक्षणाः ३४ कृष्णस्य कृष्णवदना गोपानां भयवर्धनाः । भक्षयद्भिश्च

एकप्रकारचा क्षाररस बसत असतो. व तसलें तृण गायी खात नाहीत. व तें दुधालाही
 हितकर नव्हे २०. समभूर्मीसारख्या व त्यामुळेंच रथ चालण्यास योग्य असलेल्या नव्या
 वनपक्तींमध्ये आपण उभयतां गायींसह फिरूं. यास्तव हा गायींचा कळप सत्वर हांकून
 न्या. २१. ज्याच्यामध्ये विपुल गवत आहे, ज्यांत गोड वृक्षफळें व मधुर उदक आहे
 असें वृंदावननामक रम्य वन आहे असें ऐकतें २२ त्या वनांत क्षिप्ती या नांवाचें वन
 कीट व कंटक नसून तें सर्व वनगुणांनीं युक्त आहे. त्यांत प्रायः कदंबवृक्षच आहेत. तें
 यमुनेच्या तीरावर वाढलें आहे. त्यांत स्निग्ध व शीत वायु वहात असतो. तें शुभ वृंदा-
 वन सर्व ऋतूंचें वसतिस्थान आहे. गोपींचा तेथें सुखकर संचार होऊं शकेल. तें दुसरें
 सुंदर चित्रवनच आहे २३, २४. तेथें जवळच ज्याचीं शिखरें फार उंच आहेत असा मोठा
 गोवर्धन नामक पर्वत नंदनांतील मंदराप्रमाणें शोभत असतो २५. त्याच्यामध्ये असलेला
 भाण्डीर नामक वट वृक्ष आकाशांतील नील मेवाप्रमाणें शोभतो. त्याच्या शाखा फार
 मोठ्या असून तो एक योजन उंच आहे २६. जणुंकाय भांगाप्रमाणें दिसणारी श्रेष्ठ नदी
 कालिन्दी नंदनवनांतून जाणाऱ्या नलिनीप्रमाणें त्या वृंदावनाच्या मधून जाते २७.
 यास्तव तेथें जाऊन स्वच्छंदानें फिरत असतांना गोवर्धन, भाण्डीर वृक्ष, व रम्य कालिन्दी
 नदी पाहूं या २८. हा घोष तेथें करा. या निर्गुण वनाचा त्याग करा. कांहीं कारण
 काढून आपण या लोकांस त्रासवून सोडूं या २९. बुद्धिमान् वासुदेव असें सांगत आहे
 तों विचार करणाऱ्या त्याच्या शरीरावगील रोमांपासून सर्व बाजूंनीं रक्त, मांस व वसा
 भक्षण करणारे घोर, व भयंकर लांडगे शेंकडों निघाले ३०, ३१. व त्या व्रजाचानाश कर-
 ण्याकरितां ते इतस्ततः पळूं लागले. गायी, त्यांचीं वासरे, पुरुष व गोपी यांच्या अंगावर
 लांडगें यथेच्छ धावून जात आहेत असें पाहून व्रजामध्यें मोठें भय उद्भवलें. ज्यांच्या शरी-
 रावर श्रीवत्साचें लक्षण (चिह्न) आहे असे ते लांडगे पांच पांच, दहा दहा, वीस वीस,
 तीस तीस, शंभर शंभर असे समूहानें त्याच्या शरीरापासून निघाले ३२-३४. कृष्णाच्या

तैर्वत्सान् त्रासयद्दिश्व गोत्रजान् ३५ निशिबालान्हरद्दिश्व वृकैरुत्सायते ब्रजः । न वने शक्यते गन्तुं न गाश्च परिरक्षितुम् ३६ न वनात्किंचिदाहर्तुं न च वा तरितुं नदीम् । वस्ता ह्युद्विग्नमनसोऽगनास्तस्मिन्वनेऽवसत् ३७ एवं वृकैरुदीर्णैस्तु व्याघ्रतुल्यपराक्रमैः । ब्रजो निष्पन्दचंष्टः स एकस्थानचरः कृतः ३८ [३२८] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां वृकदर्शनो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ एवं वृकांश्च तान्दृष्ट्वा वर्धमानान्दुरासदात् । सस्त्रीपुमान्स घोषो वै समस्तोऽम-त्रयत्तदा १ स्थानेनेह न नः कार्यं ब्रजासोऽन्यन्मह-नम् । यच्छिवं च सुखोज्यं च गवां चैव सुखावहम् • अथैव किं विरेण स्म ब्रजान्नः सह गोधनैः । यावद्वृकैर्वधंधैरेर्न नः सर्वो ब्रजो ब्रजेत् ३ एषां धूम्राणांगनां दंष्ट्रिणां नक्षकपिणात् । वृकाणां कृष्णव-क्राणां विभीमो निशि गर्जताम् ४ मम पुत्रो मम भ्राता मम वन्तोऽथ गौर्भम । वृकैर्व्या-पादिता होत्रं क्रन्दति स्म गृहे गृहे ५ तासां रुदितशब्देन गवां हंभारवेण च । ब्रजस्यो-त्थापनं चक्रुर्शोबवृद्धाः समागताः ६ तेषां सतमथाज्ञाय गन्तुं वृंदावनं प्रति । ब्रजस्य त्रिनिवेशाय गवां चैव हिताय च ७ वृन्दावननिवासाय तान् ज्ञात्वा कृतनिश्चयान् । नन्द-गोषो बृहद्वाक्यं बृहस्पतिरिवादे ८ अथैव निश्चयप्राप्तिर्यदि गन्तव्यमे-व नः । शीघ्रमाज्ञाप्यतां

शरीरापासून उद्धवलेले ते काळ्या तोंडाचे व गोपांचे भय वाढविणारे होते. वासरांस भक्षण करणाऱ्या, गायींच्या समूहास भिवविणाऱ्या ३५ व रात्रा मुलांस उचलून नेणाऱ्या लांडग्यांकडून सर्व घोषाचा नाश होऊं लागला. वनांत जातां येईना, गाईंचे रक्षण करितां येईना, वनांतून कांहीं आणतां येईना व नशीत पोहतां येईना. सर्वांचा संचार बंद झाला. सर्व भयभीत व उद्विग्न चित्त होऊन त्या वनांत राहूं लागले ३६, ३७. सारांश याप्रमाणें व्याघ्रासारख्य पराक्रमी व उद्धाम वृकांनीं तो सर्व ब्रज चेष्टारहित व त्यामुळेच एकस्थानीच स्थिर राहणाग केला ३८ इति श्रीमहा० खिल० हरि० विष्णुपर्वी पैकीं शिशुचर्यातील वृकदर्शननामक आठवा अध्याय समाप्त झाला ॥ ८ ॥

वैशंपायनः— याप्रमाणें ज्यांचें दमन करितां येणें अशक्य आहे अशा लांडग्यांची उत्तरोत्तर वृद्धि होत आहे, असें पाहून त्या घोषांतील सर्व स्त्रीपुरुष त्यावेळीं असा विचार करूं लागले १. आह्मांस या स्थानांशीं कांहीं कर्तव्य नाही. आपण आतां जें कल्याणकर, सुखानें रहातां येण्यासारखें व गायींस सुखावह असेल अशा दुसऱ्या मोठ्या वनांत जाऊं २. उगीच उगीर करून काय करावयाचे आहे. आमच्या या सर्व ब्रजाचा नाश घोर लांडग्यांनीं केला नाही तोंच गोधनांसह आपण आजच येथून जाऊं या ३. धूम्र व अरुण वर्णांचीं ज्यांचीं अंगे आहेत अशा या दंष्ट्रायुक्त, नखांनीं ओरबडणाऱ्या, कृष्ण-मुख व रात्रीं गर्जना करणाऱ्या लांडग्यांस आशीं फार भीत आहों ४. माझा पुत्र, माझा भ्राता, माझे वासरूं व माझा बैल किंवा गाय इत्यादिकांस लांडग्यांनीं मारून टाकिलें, असें घरोघर ओरडत असतात ५. त्यांच्या रडण्याच्या ध्वनीनें व गायींच्या हंवरण्यानें एके ठिकाणीं जनलेल्या घोषांतील वृद्धांनीं ब्रजाचें उत्थापन करण्याचा निश्चय केला ६. तेव्हां ब्रज वसविण्याकृतिं व गायींच्या हिताकरितां वृंदावनास जाण्याविषयीं त्यांचें मत काय आहे तें जाणून त्यांनीं वृंदावनांत निवास करण्याचा निश्चय केला आहे, असें

घोषः सज्जी भवत माचिरम् ९ ततोऽनधुष्यत तदा घोषे तत्प्राकृतैर्जलैः । शीघ्रं गावः प्रक-
ल्प्यन्तां भाण्डं समभिरुष्यन्ताम् १० वत्सयुथानि काल्यन्तां युज्यन्तां शकटानि च । वृन्दा-
वनसितः स्थानान्निवेशाय च गम्यताम् ११ तच्छ्रुत्वा नन्दगोपस्य वचनं साधुभाषितम् ।
उदतिष्ठद्ब्रजःसर्वःशीघ्रंगमनलालसः १२ प्रयाद्युत्तिष्ठ गच्छामः किं शेषे साधु योजय ।
उत्तिष्ठति ब्रजे तस्मिन्नासीत्कोलाहलो सदात् १३ उत्तिष्ठमानः शुशुभे शकटी शाकटस्तु-
मः । व्याघ्रघोषमहाघोषो घोषः सागरघोषवान् १४ गोपीनां गर्गरीभिश्च सृष्टिं चोत्तंभितै-
र्घटैः । निष्यपात ब्रजात्पंक्तिस्तारापंक्तिरिवांत्ररात् १५ नीलपीतारुणैस्तासां वस्त्रैरग्रस्तनो-
च्छ्रितैः । शक्रचापायते पंक्तिर्गोपीनां मार्गगाभिनी १६ दांमनीदामभारैश्चैकैश्चित्कायाव-
लंबिभिः । गोप मार्गगता भान्ति सावरोहा इवद्रुनाः १७ स ब्रजो ब्रजता भाति शक-
टौघेन भास्वता । पतैः पवननिक्षिप्तैर्निष्पतद्भिरिवाणवः १८ क्षणेन तद्ब्रजस्थानमरिणं
समपद्यत । द्रव्यावयवनिर्भूतं कीर्णं वायुसमण्डलैः १९ ततः क्रमेण घोषः संप्राप्तो वृन्दावनं
वनम् । निवेशं विपुलं चक्रे गवां चैव हिताय च २० शकटावर्तपर्यन्तं चन्द्रा-
र्धाकारसंस्थितम् । मध्ये योजनविस्तीर्णं तावद्द्विगुणमायतम् २१ कण्टकीभिः प्र-

समजल्यावर नन्दगोप बृहस्पतीप्रमाणे असें गंभीर वाक्य बोलूं लागला ७,८. “ आह्यांस
जर जावयावेच आहे तर आजच निश्चयप्राप्ति करून घ्यावी. घोषांतील सर्वांस
शीघ्र आज्ञा करा. सज्ज व्हा. उशीर लावूं नका. हें ऐकून प्राकृत लोकांनीं त्यावेळीं
नंदाच्या सांगण्याप्रमाणे घोषांत “ लवकर गायी सज्ज करा. हांडींभांडीं गाड्यावर चढवा.
वासरांच्या समूहास एकेठिकाणीं जमवून हांका. आतां उशीर न लावितां गाड्या जुंपा.
आणि येथून निघून निघासाकरितां वृन्दावनास चला ” अशी दंडवी पिटली ९-११. नंद
गोपाचें तें सुंदर आज्ञावचन ऐकून सत्वर जाण्याविषयीं उत्सुक असलेला सर्व ब्रज उठला १२.
‘चल ये. ऊठ, चला आपण जाऊं या, असा निजतोस काय. गाडी जुंप ” इत्यादिप्रकारचा
मोठा कोलाहल. तो ब्रज उठून जाऊं लागला असतां झाला १३. गाड्यांच्या समूहा-
सह उठून जात असलेला तो गवळीवाडा फार शोभला. त्यावेळीं त्या घोषामध्ये व्याघ्राच्या
घोषाप्रमाणे व सागरांच्या घोषाप्रमाणे मोठा घाघ झाला १४. आकाशांतून जशी तारापंक्ति
निवते त्याप्रमाणे ब्रजांतून गोपींची पंक्ति निघाली. त्यांनीं आपल्या डोक्यावर ताक कर-
ण्याचे डेरे घेतले होते. मार्गांतून जाणारी ती गोपींची पंक्ति स्तनाग्रावर उंच दिसणाऱ्या
त्यांच्या नील, पीत व रक्तवर्ण वस्त्रांच्या योगाने इंद्रधनुष्याप्रमाणे शोभत होती. मार्गांतून
जाणारे गोप डोक्यावर घेतलेल्या दावणीच्या व दाव्यांच्या भाराने जटायुक्त (वटादि)
वृक्षांप्रमाणे भासत होते १५-१७. गमन करणाऱ्या व चमकणाऱ्या शकटौघाने तो ब्रजवायूनें
ज्यास वेगाने हलविलें आहे अशा चालणाऱ्या होड्यांनीं युक्त असलेल्या समुद्राप्रमाणे
दिसत होता १८. सारांश तें ब्रजस्थान एका क्षणांत ऊपरभूमी (ओसाड, शून्य) झालें.
त्यांत द्रव्याचा थोडासा अंशही राहिलेला नाही. तें वायुसांच्या मंडलांनीं व्याप्त झालें १९.
त्यानंतर क्रमाने तो घोष वृन्दावनास येऊन पोचला. गोपांनीं तेथे रहावयाचें विस्तीर्णस्थान
बनविलें. गायींच्या हिताकरितांही चांगलें स्थान केलें. त्याच्या कडेला शकटाचें वर्तुळ
होतें. तें चंद्राच्या अर्ध्या आकाराप्रमाणे वसविलें होतें. मध्ये त्याचा विस्तार एक योजन होता.
व तें दोन योजनें दीर्घ होतें २०, २१. अतिशय वडलेल्या बाभळी व तसेंच दुसरेही कांटेरे

द्वाभिस्तथा कण्टकिनद्रुमैः । निखातोच्छ्रितशाखाग्रैरभिगुप्तं समंततः २२ मन्थेरा-
रोप्यमाणश्च मन्थवन्धानुकर्षणैः । अद्भिः प्रक्षाल्यमानाभिर्गर्गरीभिः समंततः २३
कीलैरारोप्यमाणैश्च दामनीपाशपाशितैः । स्तंभनीभिर्धृताभिश्च शकटैः परिवर्तितैः २४
नियोगपाशैरासक्तैर्गर्गरीस्तंभभूर्धसु । छादनार्थं प्रकीर्णैश्च कटकेरतृणसंकटैः २५ शाखा-
त्रिकैर्वृक्षाणां क्रियमाणैरितस्ततः । शोध्यमानैर्गवां स्थानैः स्थाप्यमानैरुदुखलैः २६
प्राङ्मुखैः सिच्यमानैश्च संदोष्यद्भिश्च पावकैः । सवत्सचर्मास्तरणैः पर्यङ्कैश्चावरोपितैः २७
तोयसुत्तारयन्तीभिः प्रेक्षन्तीभिश्च तद्वनम् । शाखाश्चाकर्षमाणाभिर्गोपीभिश्चसमंततः २८
युवभिः स्थविरैश्चैवगोपैर्व्यग्रकरैर्भृशम् । विशसद्भिः कुटारैश्च काष्ठान्यपि तरूनापि २९
तद्ब्रजस्थानमधिकं शुशुभे काननावृतम् । रम्यं वननिवेशं वै स्वादुमूलफलोदकम् ३०
तास्तु कामदुघा गात्रः सर्वपाक्षिरुतं वनम् । वृन्दावनमनुप्राप्ता नन्दनोपमकाननम् ३१ पूर्व-
मेव तु कृष्णेन गवां वै हितकारिणा । शिवेन मनसा दृष्टं तद्वनं वनचारिणा ३२ पश्चिमं तु
ततो रूक्षे घर्ममासे निरामये । वर्षतीवामृतं देवे तृणं तत्र व्यवर्धत ३३ न तत्र यत्साः
सीदन्ति न गावो नेतरे जनाः । यत्र तिष्ठति लोकानां भवाय मधुसूदनः ३४ ताश्च गावः स

वृक्ष आणि भूमीत पुरलेलीं उंच शाखाग्रें यांच्या योगानें तें स्थान समंततः उत्तमप्रकारें
रक्षित होतें २२. कोणी ताक करण्याचे खांब पुरीत होते. कोणी रव्यांस दोऱ्या लावून
त्यांस ओढून पहात होते. कोणी जलाच्या योगानें ताकाचे ढेरे धुवीत होते. व त्यामुळें
गरगरू असा ध्वनि निघत होता. कित्येक खांब ठोकित होते. त्यांस दावणीच्या पाशांनीं
घट्ट बांधत होते. दावणीच्यामध्ये आधाराकरितां स्तंभ पुरले होते. शकट फिरवून उभे
केले होते २३, २४. ताक घुसळण्याच्या डेंब्याजवळ पुरलेल्या स्तंभावर रवी इतस्ततः जाऊं
नये ह्मणून तिला नियत करण्याकरितां ज्या दोऱ्या लावितात त्या (मांजरीं)
अडकविल्या होत्या. डेंब्यांच्या खालीं ठेवावयाचीं गवताचीं पाळीं व त्यांच्या तोंडावर
ठेवावयाचीं गवताचींच झांकणें यांनीं तें स्तंभ युक्त होते २५. मवळी वृक्षांच्या शाखांवर
पक्ष्यांस वसण्याकरितां इतस्ततः स्थानें तयार करीत होते. कोणी गायींचीं स्थानें झाडून
सारवून स्वच्छ करीत होते. कोणी उखळें पुरीत होते. कोणी पूर्वेकडे तोंडें करून नूतन
भूमीवर सडा घालीत होते. कोणी अग्नीस प्रदीप्त करीत होते. कोणी वत्स व चर्मास्तरणें
यांसह पर्यङ्कांची स्थापना करीत होते २६, २७. कांहीं गोपी पाणी ओढीत होत्या. कांहीं
तें वन पहात होत्या. कांहीं जणी चोंहोंकडून वृक्षांच्या शाखांस ओढीत होत्या २८.
ज्यांचें हात अतिशय व्यग्र झाले आहेत असे तरुण व वृद्ध गोप कुन्हाडींनीं लाकडें व
वृक्ष तोडीत होते २९. तात्पर्य, अशाप्रकारच्या विचित्र प्रवृत्तीमुळें तें अरण्यानें वेष्टित अस-
लेलें ब्रजस्थान अधिक शोभूं लागलें. त्या वनाची रचना स्वभावतःच रम्य होती. तेथील
मूळें, फळें व जलहीं मधुर होती ३०. त्या सर्व गायी कामधेनुसारख्या यथेच्छ दूध देणाऱ्या
हांत्या. त्या वनांत सर्व पक्ष्यांचे ध्वनी सदा ऐकूं येत. सारांश, नंदनवनाची उपमा
गायींचें हित करणाऱ्या व वनांत संचार करणाऱ्या कृष्णानें शुभ मनानें पूर्वीच तें वन
पाहिलें होतें ३२. पुढें रूक्ष ग्रीष्मऋतूच्या उपद्रवरहित शेवटच्या महिन्यांत (ह्म० आषा-
ढांत) देवानें जणुं काय अमृताचा वर्षाव केला असतां तेथें पुष्कळ तृण उगवलें ३३.

घोषस्तु स च संकर्षणो युवा । कृष्णेन विहितं वासं तमध्यासन्त निर्वृताः ३५ [३६३]
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वृन्दावनप्रवेशो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ तौ तु वृन्दावनं प्राप्ते वसुदेवसुतादुभौ । चैरतुर्वत्सयूथानि चार-
यन्तौ सुखरूपिणौ १ पूर्णस्तु घर्मसमयस्तयोस्तत्र वने सुखम् । क्रीडतोः सह गोपालैर्दभुनां
चावगाहतोः २ ततः प्रावृडनुप्राप्ता मनसः कामदीपिनी । प्रवदुर्महामेघाः शक्रचापांकि-
तोदराः ३ बभूवादर्शनः सूर्यो भूमिश्चादर्शना तृणैः । महता मेघघातेन नवतोयानुवर्षिणा ४
संमार्जिततला भूमियौवनस्थेव लक्ष्यते । नाशितं जलदैर्हृष्णं तोषिता दसुधा जलैः ५ नव-
वर्षावसिक्तानि शक्रगोपकुलानि च । नष्टदावाग्निध्रुमानि वनानि प्रचकाशिरे ६ नृत्यव्या-
पा कालश्च मयूराणां कलापिनाम् । मदरक्ताः प्रवृत्ताश्च केकाः पटुरवास्तथा ७ नवप्रावृषि
कान्तानां षट्पदाहारदायिनाम् । यौवनस्थकदंबानां नवाभ्रैर्भ्रजिते वपुः ८ हासितं कुटजै-
र्वृक्षैः कदंबैर्वासितं वनम् । संतप्ता भास्करकरैरभितप्ता दवाग्निभिः ९ जलैर्बलाहकांसृष्टै-
रुच्छ्रवसन्तीव पर्वताः । महावातसमुद्भूतं महामेघगणार्पितम् । महीमहाराजपुरैस्तुल्यमाप-
यने नभः १० क्वचित्कदंबहासाढ्यं शिलींघ्राभरणं क्वचित् । संप्रदीप्तमिवाभाति फुल्लनीपद्रुमं

मधुसूदन लोकांच्या अभ्युदयाकरितां जेथें रहात होता तेथें गायींच्या वत्सांस, गायींस
किंवा इतर जनांस क्लेश होत नसत ३४. येणेंप्रमाणें कृष्णानें केलेल्या निवासस्थानीं
त्या गायी, तो सर्व घोष (ह्य० त्यांतील सर्व गवळी) आणि तो तरुण संकर्षण (बळराम)
सुखी होऊन तेथें राहिले ३५. इति श्रीम० खि० हरि० विष्णुप० वृन्दावन प्रवेश नामक
नववा अध्याय समाप्त झाला ॥ ९. ॥

वैशंपायनः— ते दोघेही सुस्वरूपी वसुदेव पुत्र वृन्दावनास आल्यावर गायींच्या वास-
रांच्या समूहास चारीत संचार करूं लागले १. गोपाळांसह खेळणाऱ्या व यमुनेत स्नान
करणाऱ्या त्या दोघांचा त्या वनांत सर्व ग्रीष्मसमय सुखानें गेला २. व मनःकामना
प्रदीप्त करणारा प्रावृड-काल (वर्षासमय) लागला. ज्यांचा अंतर्भाग इंद्र धनुष्यानें
चिह्नित आहे असे महा मेघ अतिशय वृष्टि करूं लागले ३. सूर्यानें दर्शन होईनासें झालें.
पुष्कळ गवत उगवल्यामुळें भूमिही दिसेनाशी झाली. नूतन जलाचा वर्षाव करणाऱ्या
मोठ्या मेघवायूनें जिच्या तलाचें संमार्जन केलें आहे अशी भूमि यौवनस्थ असल्यासा-
रखी दिसूं लागली. मेघांनीं उष्णाचा नाश केला. जलाच्या योगानें पृथ्वी संतुष्ट
झाली ४, ५. इंद्रगोपकुळें नूतन वर्षावानें भिजलीं व ज्यांतील दावाग्नीचें धूम नष्ट झाले
आहेत तीं वनें अतिशय शोभूं लागलीं ६. विसाऱ्यानें युक्त असलेल्या मयूरांचा तो नृत्य
करण्याचा काल होता. मदनें रमणीय झालेल्या व ज्यांचा ध्वनि फार सुंदर आहे
अशा केका प्रवृत्त झाल्या ७. नव्या प्रावृट्-समयीं भ्रमरांस आहार देणाऱ्या व
तारुण्यांत स्थित असलेल्या रमणीय कदंबांचा आकार नव्या अभ्रांच्या योगानें फार
शोभत असे. कुड्याच्या वृक्षांनीं त्या वनास प्रकाशित केलें. कदंबांनीं त्यास सुवासित
केलें. सूर्याच्या किरणांनीं संतप्त झालेले व दावाग्नीनें भाजून गेलेले पर्वत मेघांनीं केलेल्या
जलवृष्टींच्या योगानें जणु काय बाष्पच बाहेर काढीत होते. तेथील आकाश पृथ्वीवरील
महाराजाच्या नगराप्रमाणें दिसत होतें. कारण महावात ह्याच त्यांतील फडकणाऱ्या
पताका व महा मेघ हेच त्यांतील मोठमोठे प्रासाद (मंदिरे) होते ८-१०. तें कानन

वनम् ११ ऐन्द्रेण पयसा सिक्तं मारुतेन नवीकृतम् । पार्थिवं गन्धमघ्नः य लोकः क्षुभितमा-
नसः १२ दृप्तसारङ्गनादेन दर्दुरव्याहनेन च । नर्वेश्व शिखिविक्रुटैरवकीर्णा वसुन्धरा १३
भ्रमपूर्गसहावर्ता वर्षाप्रसहहारयाः । हरन्त्यस्तीरजान्बृक्षान्विस्तारं यान्ति निष्प्रगाः १४
संततासारनिर्यजः क्लिन्नयज्ञोत्तरच्छदाः । न त्यजन्ति नग.ग्राणि श्रा.ता इव पतञ्जिनः १५
तोयगंभीरलवेषु स्रवन्सु च नदन्सु च । उदरेषु नवाभ्राणां मज्जतीव दिवाकरः १६ मही-
रुहैरुत्पतितैः सलिलोत्पीडसंकुला । अन्विष्यभागविसुधा भाति शाङ्खलमालिनी १७ वज्रे-
णेवावरुणानां नगानां नगशालिनाम् । स्रोतोभिः परिक्रन्तानि पतन्ति शिखराण्यथः १८
पतता मेघवर्षेण यथानिम्नानुसारिणा । पल्वलोत्कीर्णसक्तेन पूर्यन्ते वनराजयः १९ हस्तो-
च्छ्रितमुखा वन्या मेघनादानुसारिणः । भांत्यतिवृष्ट्या मातंगा गां गता इव तोयदाः २०
प्रावृद्धवृत्तिं च संदृश्य दृष्ट्वा चांबुधरान्धनान् । रौहिणेयो मिथः काले कृष्णं वचनमब्र-
वीत् २१ पश्य कृष्णघनान्कृष्णान्वलाकापंक्तिभूषणान् । गगने तव गात्रस्य वर्णचौरान्समुत्थि-
तान् २२ तव निद्राकरः कालस्तत्र गात्रोपमं नभः । त्रभिवाज्ञा तवसतिं चन्द्रो वसतिवर्षि-
कीम् २३ एतन्नीलोत्पलश्यामं नीलोत्पलद्वलप्रभम् । संग्रामे दुर्दिने काञ्चे दुर्दिनं भाति वै नभः २४

काचित् कदंबांच्या विकासानें संपन्न व क्वचित् छत्र्यांनीं भूषित झालें होतें. ज्याच्यांतील
नीप वृक्ष प्रफुल्लित झाले आहेत असें तें वन जणुं काय प्रफुल्लित असल्यासारखेंच भासत
असे ११. इंद्राच्या जलानें शिंपलेल्या व वायूनें नूतन केलेल्या पृथ्वीच्या गंधाचा वास
घेऊन सर्व प्राणिसमूह कामातुर झाला १२. तेथील भूमि मत्त भ्रमरांच्या नादानें, बंड-
कांच्या ओरडण्यानें व मयूरांच्या नव्या टाहोनीं व्यापून गेली १३. ज्यांच्यामध्ये भ्रमण
करणारे मोठे भांवरे आहेत व वर्षावामुळें ज्यांच्यामध्ये मोठा वेग आला आहे अशा नद्या
तीरांवरील वृक्षांस हरण करीत विस्तार पावूं लागल्या १४. एकसारखा धारावर्षाव होत
राहिल्यामुळें यत्नशून्य झालेले व ज्याचे यत्नशील पंख भिजून गेले आहेत असे श्रांत
झालेले पक्षी वृक्षांचीं अग्नें सोडून जाइनासें झालें १५. जलाच्या योगानें पूर्ण, विस्तृत,
स्राव करणाऱ्या व गडगड ध्वनि करणाऱ्या नूतन अभ्रांच्या उदरांत सूर्य जणुं काय बुडतच
होता १६. उपटून पडलेल्या वृक्षांच्या योगानें जिच्यांतील मार्ग शोधावा लागत आहे,
व जी जलाच्या मोठ्या पूरानें व्याप्त झाली आहे, अशी हिरव्या गवतानें युक्त असलेली
पृथ्वी फार शोभूं लागली १७. वृक्षांच्या योगानें शोभणाऱ्या पर्वतांचीं शिखरें नद्यांच्या
प्रवाहांनीं तुटून वज्रानें तुटल्याप्रमाणेंच खालीं पडूं लागलीं १८. जशी सखलभूमि असल
त्याप्रमाणें पडणाऱ्या व ड.क्यांतून उडालेल्या जलानें युक्त असलेल्या मेघवर्षावानें
वनपंक्ती भरूं लागल्या १९. ज्यांचीं मुखें सोंडेसह वर उचललीं आहेत असे मेघनादाच्या
मार्गोभाग जाणारे वन्य गज अतिवृष्टीच्या योगानें पृथ्वीवर आलेल्या मेघांप्रमाणेंच शोभूं
लागले २०. वर्षाकाळची ही वृत्ति पाहून व जलास धारण करणाऱ्या मेघांस अवलोकन
करून याग्यसमर्थी बलराम कृष्णास एकांतांत असें लणाला २१. “ हे कृष्णा, बलाकांच्या
पंक्तींनीं भूषित झालेल्या व तुझ्या शरीरवर्णास चोरणाऱ्या या गगनांत उद्भवलेल्या काळ्या
मेघांस पहा २२. हा काल तुला निद्रा आणणारा आहे. यावेळीं आकाशास तुझ्या शरी-
राचीच उपमा देतां येणें शक्य आहे. सांप्रतकाळीं चंद्रमा तुझ्याप्रमाणेंच अज्ञात अवस्थेंत
रहात आहे. (ह्म. तो कोठें आहे हें कळत नाही) २३. वर्षाकाल लागला असतां नील-

पश्य कृष्णजलोदधैः कृष्णैरुद्ग्रथितैर्धनैः । गोवर्धनां यथा रम्यो भाति गोवर्धनो गिरिः २५
 पतितेनांभसा ह्येते समंताःमददर्पिताः । भ्राजन्ते कृष्णसारंगाः काननेषु मुदान्विताः २६
 एतान्व्यंबुप्रहृष्टानि हरितानि मृदूनि च । तृणानि शतपत्राक्ष पत्रैर्गृह्णन्तिभेदिनीम् २७
 क्षरज्जलानां शैलानां वनानां जलदागमे । ससस्थानां च मोमानां न लक्ष्मीर्व्यतिरिच्यते २८
 शीघ्रवातसमुद्भूतः शोपितौत्सुक्यकारिणः । दामोदरोद्दामरवाः प्रागल्भ्यं यान्तितोयदाः २९
 हरे हर्यश्वनाभेन त्रिवर्णेन त्रिविक्रम । त्रिजाणज्येन रचितं तत्रेदं मध्यमं पदम् ३०
 नभस्येव नभश्चक्षुर्न भात्यत्र नभस्तले । मेघैः शीतातपकरो द्विरश्मिरिव रश्मिदात्र ३१
 यात्रापृथिव्योः संसर्गःसततं विततैःकृतः । अव्यवच्छिन्नधारैर्धैः समुद्रौवसमेर्धनैः ३२
 नीपार्जुनकदंबानां पृथिव्यां चातिवृष्टिभिः । गंधैः कोलाहला वाग्नि वाता मदनदीपनाः ३३
 संप्रवृत्तमहावर्षं लंभमानमहांबुदम् । भात्यगाधमपर्यंतं समागममवांबरम् ३४ धारानिर्म-
 लनाराचं विद्युत्कवचवर्मिणम् । शक्रचापायुधधरं युद्धसज्जमिवांबरम् ३५ शैलानां च
 वनानां च दुमाणां च वरानन । प्रतिच्छन्नानि भासन्तेशिखराणिवनैर्धनैः ३६ गजानी-

कमलाप्रमाणं श्यामवर्णं व नील कमलाच्या पाकळीप्रमाणं ज्याची प्रभा आहे, असं
 हें आकाश मेघांनीं आच्छादित झालें आहे २४. कृष्णा, जलपूर्ण व त्यामुळेंच
 कृष्णवर्ण अशा शिखरावर येऊन राहिलेल्या मेघांच्या योगानें गार्याची वृद्धि
 करणारा हा गोवर्धन पर्वत कसा रम्य दिसत आहे पहा २५. पडलेल्या जलाच्या
 योगानें सर्वप्रकारें मदानें मत्त झालेले हे काळवीट आरण्यांत आनंदित झालेले
 दिसत आहेत २६. हे कमलनयना कृष्णा, ही जलवर्षावामुळें टवटवीत झालेलीं हिरवीं
 व मृदु तृणें आपल्या पानांनीं पृथ्वीस झांकीत आहेत २७. ज्यांच्या वरून पाण्याचा
 स्राव होत आहे अशा पर्वतांची, वनांची व उगवलेल्या धान्यासह नांगरलेल्या भूमींची
 शोभा मेघांचा उद्भव झाला असतां एकसारखीच दिसूं लागली २८ शीघ्रवातांच्या योगानें
 चपल झालेले, प्रवाशांस गृहगमनाविषयीं उत्सुक करणारे व तुज दामोदराप्रमाणें गंभीर
 ध्वनि करणारे मेघ मोठ्या प्रगल्भनेस प्राप्त होत असतात २९. हे हरे, हे त्रिविक्रम, तुझे
 हें मध्यम (दुसरें) पद (अंतरिक्ष) बाण व ज्या यांनीं राहित व तीन वर्णांनीं युक्त
 असलेल्या इंद्राच्या धनुष्यानें मिश्रित झालें आहे ३०. श्रावणांत हा सूर्य आकाशांत
 मुळींच भासत नाही. शीत प्रकाश पाडणारा हा चंद्रमा मेघांच्या योगानें किरणरहित
 असल्यासारखा झाला आहे ३१. समुद्राच्या ओवाप्रमाणें वाढलेल्या व पसरलेल्या
 मेघांनीं सतत पडणाऱ्या धारांच्या योगानें पृथ्वी व अंतरिक्ष यांचा सतत संसर्ग केला
 आहे ३२. अतिवृष्टीच्या योगानें पृथ्वीवर नीप, अर्जुन व कदंब वृक्षांच्या पुष्पगंधानें
 युक्त झालेले व त्यामुळेंच कामास उद्दीपित करणारे वात मोठ्या वेगानें कोलाहल करीत
 वाहत आहेत ३३. ज्याच्यामध्ये महा वर्षाव चालला आहे व मोठमोठे मेघ (पृथ्वीवर)
 लोंबूं लागले आहेत असें अगाध व निःसीम आकाश सागरयुक्त असल्यासारखें भासत
 आहे ३४. धारा हेंच ज्याच्यांतलिल निर्मल बाण आहेत, विद्युद्युक्त मेघ हेंच ज्याच्यांतलिल
 शरीररक्षण करणारें कवच आहे व इंद्र धनुष्य हेंच ज्यानें आयुध धारण केलें आहे, असें
 गगन युद्धास सज्ज झाल्यासारखेंच दिसत आहे ३५. हे सुंदरमुख कृष्णा, निविड
 मेघांच्या योगानें पर्वत, वने व वृक्ष यांचीं शिखरें आच्छादित झालीं आहेत कीं काय

कैरिवाकीर्णं सलिलोद्गारिभिर्घनैः । वर्णसारूप्यतां याति गगनं सागरस्य च ३७ समुद्रो-
 द्रुतजगिता लालाः शाड्वलकंपिनः । शीताः सपृषतोद्दामाः कर्कशा वान्ति मारुताः ३८
 निशासु सुप्तचंद्रालु मुक्ततोयासु तोयदैः । मग्नसूर्यस्य नभसो न विभान्ति दिशा दश ३९
 चेतनं पुष्करं काशैः क्षुधाध्मातैः समंततः । न घृणीनां न रम्याणां विवेकं यान्ति
 कृष्टयः ४० घर्मदोषपरित्यक्तं मेघतोयत्रिभूषितम् । पश्य वृन्दावनं कृष्ण वनं चैत्ररथं
 यथा ४१ एवं प्रावृद्धगुणान्सर्वान् श्रीमान्कृष्णस्य पूर्वजः । कथयन्नेव बलवान्ब्रजमेव जगाम
 ह ४२ अन्योन्यं रममाणौ तु कृष्णसंकर्षणावुभौ । तत्कालज्ञातिभिः सार्धं चेरतुस्तद्व-
 महत् ४३ [४०६] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि प्रावृद्धवर्णनं नाम
 दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वैशंपायन उवाच ॥ कदाचित्तु तदा कृष्णो विना संकर्षणेन वै । चचार तद्वनं सर्वं
 कामरूपी वराननः १ काकपक्षधरः श्रीमान् श्यामः पद्मदलक्षणः । श्रीवत्सवो सा युक्तः
 शशांक इव लक्ष्मणा २ सांगदेनाग्रहस्तेन पंकजोद्भिन्नवर्चसा । सुकुमाराभिताम्रेण क्रान्त-
 विक्रान्तगामिना ३ पतिं प्रीतिकरे दृणां पद्मकिंजल्कसप्रभे । सूक्ष्मे वसानेऽवमनं ससंध्य
 इव तोयदः ४ वत्सव्यापारयुक्ताभ्यां व्यग्राभ्यां दण्डज्जुभिः । भुजाभ्यां साधुवृत्ताभ्यां

असा भास होतो ३६. गजांच्या सैन्यांप्रमाणें जलवर्षाव करणाऱ्या मेघांच्या योगानें व्याप-
 लेलें हें आकाश सागराच्या वर्ण सारूप्यास प्राप्त होत आहे ७. समुद्राच्या वेगामुळें उद्व-
 वलेले व कोमल तृणास कांपविणारे चंचल, शीतल व विंद्रयुक्त असल्यामुळें उद्दाम झालेले
 वायू वहात आहेत ३८. मेघ जलवर्षाव करूं लागले असतां व चंद्र लुप्त झाला असतां
 तशा प्रकारच्या रात्री ज्यांताल सूर्य मावळला आहे अशा आकाशाच्या दहा दिशा
 दिसत नाहींत ३९. वायूनें ज्यास भरून सोडलें आहे अशा चर्माच्या कोशासारख्या
 मेघांनीं युक्त असलेलें आकाश सचेतन असल्यासारखें भासतें. (मेघ सर्व बाजूनीं
 चारुत असल्यामुळें आकाशच चारुत आहे असा भास होतो.) सामान्य जनांस
 रात्र व दिवस यांचा विवेक होत नाहीं असें नाहीं. (तर दिवस मेघाच्छादित जरी
 असले तरी आतां दिवस आहे असें ओळखतां येतें) ४०. कृष्णा, ग्रीष्माच्या दोषांनीं
 रहित असलेलें, व मेघजलानें भूषित झालेलें हें वृन्दावन वन कुबेराच्या चैत्ररथ वनाप्रमाणें
 दिसत आहे पहा ४१. याप्रमाणें कृष्णाचा वडील, श्रीमान् व बलाढ्य भ्राता सर्व वर्षर्तूंचे
 गुण सांगत ब्रजासच गेला ४२. अशा रीतीनें एकमेकांस रममाण करणारे ते दोघे कृष्ण-
 संकर्षण त्यावेळच्या त्या ज्ञातिबांधवांसह (जन्मबांधव यादवांसह नव्हे.) त्या मोठ्या
 वनांत संचार करीत राहिले ४३. इति श्रीमहा० खि० हरि० विष्णु० प्रावृद्धवर्णननामक
 दहावा अध्याय समाप्त झाला ॥ १० ॥

वैशंपायनः— राजा, कोणे एके वेळीं कामरूपी सुंदर वदन कृष्ण संकर्षणावांचूनच त्या
 मोठ्या वनांत फिरत होता १. त्यावेळीं तो झुलपें धागण करणारा, श्रीमान् व श्यामवर्ण कृष्ण
 लांडुनाच्या योगानें जसा चंद्र त्याप्रमाणें श्रीवत्सयुक्त उराच्या योगानें अतिशय शोभत होता २.
 विकास प्रावणाऱ्या कमलाप्रमाणें तेजस्वी व बाहुभूषणयुक्त अग्रहस्तानें आणि सुकुमार,
 सर्वतः ताम्रवर्ण व क्रांतविक्रांतगामी (गमनशील) पादानें तो युक्त होता ३. मनुष्यांस
 प्रियकर वाटणाऱ्या व कमलांच्या बुक्याप्रमाणें प्रभायुक्त असलेल्या दोन सूक्ष्म पिवळ्या

पूजिताभ्यां दिवौकसैः ५ सदृशंपुण्डरीकस्य गन्धेन कमलस्य च । रराज चाप्य तद्दाल्ये
 रुनिरौष्ठपुटं सुखम् ६ शिखाभिस्तस्य मुक्ताभि रराज मुखपंकजम् । वृतं षट्पदपंक्तीभि-
 र्यथा श्यात्पद्ममण्डलम् ७ तस्यार्जुनकदंबाढ्या नीपकंदलमालिनी । रराजमाला शिरसि
 नक्षत्राणां यथा दिवि ८ स तथा मालया वीरः शुशुभे कंठसक्तया । मेघमालांबुदश्यामो
 नभस्य इव सूर्तिमान् ९ एकेनामलपत्रेण कण्ठसूत्रावलंबिना । रराज बर्हिपत्रेण मन्दमा-
 रुतकंपिना १० क्वचिद्वायन्क्वचित्क्रीडंश्चंचूर्यंश्च क्वचित्क्वचित् । पर्णवायं श्रुतिह्रस्वं वादयंश्च
 क्वचिद्वने ११ गोपवेणुं सुमधुरं कामाक्षमपि वादयन् । प्रह्लादनार्थं च गवां क्वचिद्वनगतो
 युवा १२ गोकुलेबुधरश्यामश्चचार क्षुतिमान्ध्रुः । रेमे च तत्र रम्यासु चचार वनरा-
 जिषु १३ मयूररवघुटासु मदनाद्दीपनीषु च । मेघनादप्रतिव्यूहैर्नादितासु समंततः १४
 शाहलच्छन्नमार्गासु शिलींघ्राभरणासु च । कंदलामलपत्रासु स्रवंतीषु नवं जलम् १५
 केसराणां नवैर्गन्धैर्मदनश्वासितोपमैः । अभीक्षणं निःश्वसंतीषु कामिनीष्विव नित्यशः १६
 सेव्यमानो नवैर्वातैर्द्रमसंघातनिःसृतैः । तासु कृष्णो मुदं लेभे सौम्यासु वनराजिषु १७ स
 कदाचिद्वने तस्मिन्गोभिः सह परिव्रजन् । ददर्श विपुलोदग्रं शाखिनं शाखिनां वरम् १८

वस्त्रांचें परिधान करणारा तो संध्याकाळच्या मेघाप्रमाणें दिसत होता ४. काठी व दावीं
 यांनीं व्यग्र असलेल्या (अडलेल्या), वासरांस धरण्यांत व त्यांस कुरवाळण्यांत गढून
 गेलेल्या, अतिशय वर्तुळ व देवांकडून पूजित अशा दोन भुजांनीं तो संपन्न होता ५.
 ज्याचें ओष्ठपुट अतिशय रमणीय आहे असें त्याचें तें बालपणचें मुख सुवासाच्यायोगानें
 पुंडरीक कमलाप्रमाणें शोभत होतें ६. भ्रमरपंक्तींनीं परिवेष्टित झालेल्या पद्ममंडलाप्रमाणें
 सुटलेल्या शिखेच्या योगानें त्याचें तें मुख शोभूं लागलें ७. अंतरिक्षांतील नक्षत्रमालेप्र-
 माणें त्याच्या मस्तकावर अर्जुन, कदंब, नीप इत्यादिकांच्या पुष्पांची व कोमल अंकु-
 रांची माळा शोभत असे ८ तो वीर गळ्यांत घातलेल्या माळेच्या योगानें, मेघमालांनीं
 युक्त व मेघवत् श्यामवर्ण असलेल्या साक्षात् भाद्रपदासारखा दिसूं लागला ९ कंठसूत्रांत
 अडकविलेल्या व मंदवायूच्या योगानें हालणाऱ्या निर्मल पत्रयुक्त मयूर पिच्छेनें तो फार
 सुंदर दिसे १०. कांहीं वेळ गात, केव्हां खेळत, केव्हां केव्हां धांवत व क्वचित् कर्णास सुख
 देणारें पर्णाचें वाद्य वाजवीत तो वनांतून फिरत असे ११. केव्हां केव्हां वनांत असणारा
 तो देव गार्गींस आल्हाद देण्याकरितां स्वेच्छेनें अति मधुर गोपवेणूही वाजवीत असे १२.
 तो तेजस्वी व मेघश्याम प्रभु गोकुलांत फिरत असे व तो तेथें रम्य वनपंक्तीमध्ये संचार
 करून रममाण होई १३. मयूरध्वनींनीं नादित झालेल्या, मदनास उद्दीपित करणाऱ्या
 मेघगर्जनांच्या प्रतिध्वनींनीं सर्वतः नादित झालेल्या १४. ज्यांतील मार्ग कोमल तृणांनीं
 आच्छादित झाले आहेत अशा, भ्रमर हींच ज्यांचीं आभरणें आहेत अशा, ज्यांतील पानें
 निर्मल व नवांकुरयुक्त आहेत अशा, नूतन जलाचा स्राव करणाऱ्या १५, मदनाच्या
 श्वासाची ज्यांस उपमा आहे अशा, पुष्पकेसरांच्या नव्या गंधांनीं सुंदर स्त्रियाप्रमाणें
 सर्वदां वारंवार निःश्वास सोडणाऱ्या व दर्शन होतांच प्रिय वाटणाऱ्या त्या वनपंक्तीमध्ये
 वृक्षसमूहावरून येणारा नवा वायु ज्याची सेवा करीत आहे असा कृष्ण आनंदित होत
 असे १६, १७. एकदां त्या वनांत गार्गींसह परिभ्रमण करीत असतां त्यानें सर्व वृक्षांत श्रेष्ठ
 असलेल्या एका विस्तृत व उंच वटास पाहिलें १८. तो पृथ्वीवर मेघाप्रमाणें स्थित होता.

स्थितं धरण्यां मेघाभं निविडं दलत्तंचदैः । गगनोर्ध्वोच्छ्रिताकारं पर्वताभोगधारिणम् १९
नीलचित्रांगवर्णैश्च सेवितं बहुभिः खगैः । फलैः प्रवालैश्च घनैः सेन्द्रचापघनोपमम् २-
भवनाकारविटपं लतापुष्पसुमण्डितम् । विशालमृलावनतं पद्मनाभोदधारिणम् २१ आधिप-
त्यमिवान्येषां तस्य देशस्य शाखिनाम् । कुर्वाणंशुभकर्माणानिरावर्धमनातपम् २२ व्यग्रोधं
पर्वताग्राभं भाण्डीरं नाम नामतः । दृष्ट्वा तत्र मतिं चक्रं निवासाय ततः प्रभुः २३ स तत्र
वयसा तुल्यैर्वत्सपालैः सहानघ । रमं वै वासरं कृष्णः पुरा स्वर्गगतो यथा २४ तं क्रीड-
मानं गोपालाः कृष्णं भाण्डीरवासिनम् । रमयन्तिरम बहवो वन्यैः क्रीडन्कैरतदा २५
अन्ये स्म परिगायन्ति गोपा मुदितमानसाः । गोपालाः कृष्णमेवान्ये गायन्ति स्म रति-
प्रियाः २६ तेषां स गायतामेव दादयाभास वीर्यवान् । पर्णवाद्यान्तरे वेणुं तुंबीवीणां च तत्र
ह २७ कदाचिच्चारयन्नेव गाः स गोवृषभक्षणः । जगत्स यमुनातीरं लतालंकृतपादपम् २८
तरंगापांगकुटिलां वारिस्पर्शसुखानिलाम् । तां च पद्मोत्पलवतीं ददर्श यमुनां नदीम् २९
सुतीर्थी स्वादुसलिलां हृदिनीं वेगगामिनीम् । तोयवातोयतर्वैश्वानामितपादपाम् ३०
हंसकारण्डवोद्धृष्टां सारसींश्च निनादिताम् । अनर्घमिथुनैश्चैव सेवितां मिथुनेधरैः ३१

पर्णसंचयाच्या योगानें निविड झाला होता. त्याचा आकार आकाशांत उंच उंच वाढला होता. तो पर्वतासारखा विस्तार करीत होता १९. ज्यांचा उंगवर्ण नील व चित्र-
विचित्र आहे अशा अनेक पक्ष्यांनीं (मयरांनीं) त्याचें सेवन केलें होतें. फळें व दाट,
कोंवळी पालवी यांच्या योगानें तो इंद्रचापयुक्त मेघासारखाच दिसत असे २०. त्याच्या
शाखा घराच्या आकाराच्या होत्या. तो लता व पुष्पे यांच्या योगानें अतिशय भूषित
झाला होता. त्याचीं मूळें फार मोठीं होतीं व त्यामुळें तो दट नम्र झाला होता वायु व
मेघ यांस तो धारण करीत असे २१. त्या प्रदेशांत असलेल्या इतर वृक्षांचें तो जणुं काय
आधिपत्यच करीत होता. तो वृक्ष पुण्यवानास वृष्टि व ऊन यांची पीडा होऊं देत
नसे २२. तो भांडीरनामक न्यग्रोध वृक्ष पर्वताच्या अग्रासारखा दिसत होता. अशा
प्रकारच्या त्या वृक्षास पाहून प्रभूनें तेंथें रहाण्याचा निश्चय केला २३. हे निष्पाप राजा,
तुल्यवयाच्या वत्सपालांसह (वासरांस राखणाऱ्या गोपपुत्रांसह), पूर्वी स्वर्गांत असतांना
जसा, तसाच तो कृष्ण एक दिवसभर रमला २४. भांडीराखालीं रहाणाऱ्या व क्रीडा कर-
णाऱ्या त्या कृष्णास पुष्कळ गोपाल अरण्यांतील खेळणीं देऊन रममाण करूं लागले २५.
कांहीं गोपाल आनंदितचित्त होऊन गाणीं गाऊं लागले. कित्येक खेळाडू गोपालांनीं
कृष्णाविषयींच गाणीं ह्मणण्यास आरंभ केला २६. ते गाऊं लागले असतां वीर्यवान् कृष्ण
पर्णवाद्यामध्येच वेणु व तुंबीवीणा वाजवूं लागला २७. कोणे एकेसमयीं श्रेष्ठवृषभाप्रमाणें
ज्याचें नेत्र आहेत असा तो कृष्ण गाईस चरवीत जेथील वृक्ष लतांनीं अलं-
कृत झाले आहेत अशा यमुनेच्या तीरीं गेला २८. तरंगरूपी कटाक्षांनीं जिचें तीर
वक्र झालें आहे, जलस्पर्शामुळें जिच्या वरील वायु सुखकर झाला आहे व जिच्यामध्ये
पक्षांचे समूह आहेत अशा यमुना नदीस त्यानें पाहिलें २९. तिला चांगला घाट बांधला
होता. तिचें जल मधुर होतें. तिच्यामध्ये डोह होते व ती वेगानें जात होती. जलवातानें
वाढलेल्या वेगानें तिनें जवळचे वृक्ष नम्र करून सोडले होते ३०. तिच्या तीरीं हंस व
कारंडव या पक्ष्यांचा घोष चालला होता. सारसांनीं तिला नादित करून सोडलें होतें.

जलजैः प्राणिभिः कीर्णां जलजैर्भूषिता गुणैः । जलजैः कुसुमैश्चित्रांजलजैर्हरितोदकाम् ३२
 प्रसृतस्रोतचरणं पुलिनश्रोणिमण्डलाम् । आवर्तनाभिगंभीरां पंक्तोमानुरंजिताम् ३३ तट-
 च्छेदोदरां कान्तां त्रितरंगवलीधराम् । फेनप्रहृष्टवदनां प्रसन्नां हंसहासिनीम् ३४ रुचिरोत्पल-
 दन्तौष्ठीं नतभ्रूं जलजेक्षणाम् । हृददीर्घललाटांतां कान्तां शैवलमूर्धजाम् ३५ चक्रवाकस्तनतटां
 तीरपार्श्वायताननाम् । दीर्घस्रोतायतभुजामाभोगश्रवणायताम् ३६ कारण्डवाकुण्डलिनीं श्रीम-
 त्यंकजलोचनाम् । तटजाभरणोपेतां मीननिर्मलमेखलाम् ३७ वारिप्लवप्लवक्षौमां सारसाराव-
 नूपुराम् । काशपुष्पमयंवासोवसानां हंसलक्षणाम् ३८ भूमिनक्रानुलिमांगीं कूर्मलक्षणभूषि-
 ताम् । निपानश्वापदापीडां नृभिः पीनपयोधराम् ३९ श्वापदाच्छिष्टसलिलामाश्रमस्थानसं-
 कुलाम् । तां समुद्रस्य महिषीभीक्ष्माणः समंततः ४० चचार विपुलां कृष्णो यमुनामुपशो-
 भयन् । तां चरन्स नदीं श्रेष्ठां ददर्श हृदमुत्तमम् ४१ दीर्घं योजनविस्तारं दुस्तरं त्रिदशै-
 रपि । गंभीरमक्षोभ्यजलं निष्कंपमिव सागरम् ४२ तोयजैः श्वापदैस्त्यक्तं शून्यं तोयचरैः

ज्यांचा जोडा सकल आहे असे चक्रवाकपक्षी तिचें सेवन करीत असत ३१. जलांत उत्पन्न झालेल्या मत्स्यादि प्राण्यांनीं व जलांतील शीतलत्व, निर्मलत्व इत्यादि गुणांनीं ती भूषित झालेली होती. जलज पुष्पांनीं ती विचित्र झाली होती व शेवाळानें तिचें जल हिरवें झालें होतें ३२. पसरलेले प्रवाह हेच चरण, व पुलिन (जलाजवळील चढती भूमि) हेंच जिचें श्रोणिमंडल आहे, आवर्तरूपी नाभीनें जी गंभीर झाली आहे, पंकरूपी रोमांच्या योगानें जी रंजित आहे, तटच्छेद हेंच जिचें उदर आहे, रमणीय, तीनतरंगरूपी वळ्यांस धारण करणारी, फेंसाच्या योगानें जिचें मुख अतिशय आनंदित झालें आहे, प्रसन्न, हंसाप्रमाणें रमणीय हास्य करणारी, सुंदर कमलाप्रमाणें जिचे दंत व ओष्ठ आहेत, जिच्या भुंवया नत (नत्र, उतरत्या) आहेत, जिचे नेत्र कमलाप्रमाणें आहेत, डोहाप्रमाणें जिचें ललाटप्रांतभाग दीर्घ आहेत, शेवाळ हेंच जिचे केंस आहेत ३३-३५, चक्रवाकाप्रमाणें जिचे तटरूपी स्तन आहेत, तीराचा बाजूचा भाग हेंच जिचें मुख आहे, लांब लांब आंध हेच जिचे दीर्घ बाहू आहेत, तटाची दान्हीकडची पूर्णता हेंच जिचे विस्तृत कर्ण आहेत, कारंडव हींच जिचीं कुंडले आहेत, तेजस्वी कमलाप्रमाणें जिचे नेत्र चमकत आहेत, तटावर उगवलेल्या अंकुरादिरूप आभरणांनीं जी युक्त आहे, मत्स्य हींच जिची निर्मल मेखला आहे, जलांत विस्तार पावणारें शेवाळ किंवा कमलिनी हेंच जिचें रेशमी वस्त्र आहे, सारसपक्ष्यांचा आक्रोश हींच जिचीं नूपुरें आहेत, काशपुष्पमय वस्त्र नेसणारी, हंस हेंच जिचें लक्षण आहे ३६-३८. भयंकर नकांच्या योगानें जिचें अंक अनुलिप्त आहे, कूर्मरूपी चिह्नांनीं जी भूषित आहे, श्वापदांस पाणी पिण्याकरितां केलेल्या स्थानावर आलेलीं श्वापदे हींच जिचीं भूषणें आहेत, मानवांच्या योगानें जिचे पयाधर पुट आहेत ३९. श्वापदांनीं जिचें जठ उच्छिष्ट केले आहे व आश्रमस्थानांनीं जी व्याकुळ झाली आहे अशा त्या समुद्राच्या महिषी (राणी) चे समंततः निरीक्षण करणारा तो कृष्ण विपुल यमुनेस सुशोभित करीत तिच्या कांठांवरून फिरूं लागला. त्या श्रेष्ठ नदीवर फिरणारा तो एका उत्तम न्हदास पहाता झाला ४०, ४१. तें फार लांब असून त्याचा विस्तार योजनभर होता. तें देवांसही दुस्तर होतें. तें स्वतः गंभीर व त्याचें जल अक्षोभ्य होतें. तें सागराप्रमाणें निष्कंप होतें ४२. जलांत उत्पन्न होणारीं श्वापदेही त्यांत

खगैः । अगाधेनांभसा पूर्णं मेघपूर्णमिदांबरम् ४३ दुःखोपसर्पतीरेषुससर्पैर्विपुलैर्विलैः ।
 विषारणिभवस्याग्नेर्धूमेन परिवेष्टितम् ४४ अभोग्यं तत्पशूनां हि अपेयं च जलार्थिनाम् ।
 उपभोगैः परित्यक्तं सुरैश्चिषवणार्थिभिः ४५ आकाशादप्यसंचार्यं खगैराकाशगोचरैः ।
 तृणेष्वपि पतस्त्वप्सु उवलंतमिव तेजसा ४६ ससंताद्योजनंसाग्रंदेवैरपिदुरासदम् । विषा-
 नलेन घोरेण ज्वालाप्रज्वलितद्रुमम् ४७ ब्रजस्योत्तरतस्तस्य क्रोशमात्रे निरामये । तं दृष्ट्वा
 चिन्तयामास कृष्णा वै विपुलं हृदम् ४८ अगाधं द्योतमानं च कस्यचिन्महतो हृदः ।
 अस्मिन्स कालियो नाम नालांजनचयोपमः ४९ उरगाधिपतिः साक्षाद्भूदे वसति दारुणः ।
 उत्सृज्यसागरवासं यो मया निर्जितः पुरा ५० मयापत्नमराजस्य सुपर्णस्योरगाशिनः ।
 तेनेयं दूषिता सर्वा यमुना सागरंगमा ५१ भयात्तस्योरगपतेर्नायं देशो निपद्यते । तदिदं
 दारुणाकारमरण्यं रूढशाद्वलम् ५२ सावरोहद्रुमंधोरंकीर्णंनानालताद्रुमैः । रक्षितंसर्पराज-
 स्यसचिवैरामकारिभिः ५३ वनं निर्दिषयाकारं विषाक्तमिदं दुःस्पृशम् । तैरामकारि-
 भिर्नित्यं सर्वतः परिरक्षितम् ५४ शैवालनलिर्नश्यापिवृक्षैः क्षुपलताकुलैः । कर्तव्यमार्गो भ्राजते
 हृदस्यास्य तटावुभौ ५५ तदस्य सर्पराजस्य कर्तव्यो निग्रहो मया । यथेयं सदिदंभोदा भवे-

नवहतीं. जलचर पक्ष्यांनीही त्याचा त्याग केला होता तें मेघपूर्ण आकाशाप्रमाणें अगाध जलानें भरलेलें होतें ४३. ज्यांत सर्प आहेत अशा मोठ्याल्या त्रिकांच्या यांगानें त्यांच्या तीरावरून तिरणें कट कर झालें होतें. व तें हृद सर्पापाहून उत्पन्न झालेल्या अग्नीच्या धूमानें परिवेष्टित झालें होतें. त्यांतील जल पशूंनाही अभोग्य व जलार्थी मानवांस अपेय झालें होतें. त्रिकाल स्नान करण्याची इच्छा करणाऱ्या देवांनींही त्याचा उपभोग घ्यावयाचें सोडलें ४४, ४५. आकाशांत संचार करणाऱ्या पक्ष्यांस त्या हृदावरील आकाशांतून संचार करितां येत नसे. त्यांत पडणाऱ्या तृणांसाठी आपल्या तेजानें तें जणु काय जाळीत होतें ४६ चारी बाजूंनीं तें साग्र योजन असून देवांनाही दुष्प्राप्य होतें. घोर विषाग्नीच्या ज्वालांनीं तेथील वृक्ष प्रज्वलित होत होते ४७ तें हृद त्या ब्रजाच्या उत्तरेस केवल एका कोसावरच होतें. त्या मोठ्या डोहास पाहून कृष्ण मनांत असा विचार करूं लागला. ज्याचें जल अगाध व देदीप्यमान आहे असें हें मांडें हृद कोणाचें आहे. काळ्या अंजनाच्या ढीगाची ज्याला उपमा आहे असा तो कालियनामक साक्षात् सर्पाचा राजा या हृदांत रहातो तो अतिशय भयंकर आहे. पूर्वी सागरवास सोडून मी याला जिंकलें ४८, ५० तेव्हां सर्पभक्षक प्रक्षिराज गरुडाच्या भयानें हा येथें येऊन राहिला. त्यानें ही सागरास जाऊन पांचणारी सर्व यमुना दूषित करून सोडली आहे ५१. त्या सर्पराजाच्या भयानें ज्या प्रदेशाचें सेवन कोणी करित नाही तें दारुणाकार व कोंवळ्या गवतानें भरलेलें अरण्य आहे ५२. हें वटादि वृक्षयुक्त, घोर व नाना लतावृक्षांनीं व्याप्त असलेलें वन त्या सर्पराजांच्या हितकारी सचिवांनीं रक्षिलें आहे ५३. हें कोणीही आश्रय न केलेलें व विषयुक्त अन्नाप्रमाणें दुःस्पर्श असलेलें वन त्या कालियाच्या आप्तानीं सर्व बाजूंनीं नित्य रक्षित आहे. या हृदाचे दोन्ही तटावरील मार्ग अद्यापि करावयाचे आहेत असें दिसतें. कारण ते भाग शेवाळ, कमलें, वृक्ष, लहान लता यांनीं व्याप्त आहेत ५४, ५५. यास्तव मला त्या सर्पराजाचा निग्रह करावयाचा आहे. कारण तसें केल्यानें ही नदी जल देणारी होईल. ती कल्याणकर जलाशययुक्त होईल. मीं त्या नागाचें दमन केलें

च्छिवजलाशया १६ ब्रजोपभोग्या च यथा नागे च दमिते मया । सर्वदुःखसंचारा सर्व-
तीर्थसुखाश्रया ५७ एतदर्थं च वासोऽयं ब्रजेऽस्मिन्गोपजन्म च । अग्नीषामुत्पथ-थानां
निग्रहार्थं दुरात्मनाम् ५८ एनं कदंबमारुह्य तदेव शिशुलीलया । त्रिनिपत्य च्छदे घोरे दम-
यिष्यामि कालियम् ५९ एवं कृते बाहुवीर्यं लोके ख्यातं गमिष्यति ६ [४६६] इति
श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि बालचरितेयमुनावर्णननामैकादशोऽध्यायः ॥११॥

वैशंपायन उवाच ॥ सोपसृत्य नदीतीरं बध्वा परिकरं दृढम् । आरोहच्चपलः कृष्णः
कदंबशिखरं मुदा १ कृष्णः कदंबशिखरालंबमानो घनाकृतिः । हृदमध्येऽकरोच्छब्दं
निपतन्नंबुजेक्षणः २ कृष्णं तत्र पतता क्षुभितो यमुनाहृदः । संप्रापिच्यत वेगेन भिद्यमानः
इवांबुदः ३ तेन शब्देन संक्षुब्धं सर्पस्य भवनं महत् । उदतिष्ठज्जलासर्पो रोपपर्याकुलेक्षणः ४
स चौरगपतिः क्रुद्धो मेघराशिसमप्रभः । ततो रक्तांतनयनः कालियः समदृश्यत ५
पंचास्यः पावकोच्छ्वासश्चलज्जिह्वोऽनलाननः । पृथुभिः पंचभिर्घोरैः शिरोभिः परिवारितः ६
पूरयित्वाहृदंसर्वभोगेनानलवर्चसा । रघुरन्निव च रोपेण ज्वलन्निव च तेजसा ७ क्रोधेन
तज्जलं तस्य सर्वं शृतमिवाभवत् । प्रतिघ्नोताश्च भीतेव जगाम यमुना नदीऽतस्य क्रोधाग्नि-
पूर्णभ्योदकेभ्योऽभूच्च मारुतः । दृष्ट्वा कृष्णं हृदगतं क्रीडन्त शिशुलीलया ९ सधूमाः

ह्मणजे ही यमुना सर्व ब्रजास उपभोग्य होऊन सर्वत्र सुखानें संचार करितां येईल. व
सर्व पाणवठ्यांचा निर्भयपणें आश्रय करितां येईल ५६, ५७. एवढ्यासाठीच तर माझा
गोकुलांत दास होत असून या उन्मार्गीगामी दुरात्म्यांच्या निग्रहार्थं मी हा जन्म घेतला
आहे ५८. आतां या कदंबवृक्षावर चढून बाललीलेनें या घोर डोहांत पडून मी कालि-
याचें दमन करितों ५९. असें केल्यानें माझें बाहुवीर्य लोकांत प्रख्यात होईल ६०. इति
श्रीमहा० खिल० हरिवं० विष्णुपर्वीतील बालचरिता पैकीं यमुनावर्णन नामक अकरावा
अध्याय समाप्त झाला ॥ ११. ॥

वैशंपायनः— राजा, तो चपल कृष्ण नदीच्या कांठावर जाऊन घडू कबर बांधून
आनंदानें कदंबाच्या शिखरा (अग्रा) वर चढला १. मेघासारखी ज्याची मूर्ति आहे
असा कमलनयन कृष्ण त्या कदंबाच्या अग्रावरून लोंबकळून त्या हृदांत पडतां पडतां मोठा
ध्वनि करिता झाला २. त्यांत पडणाऱ्या कृष्णानें तो यमुनेचा डोह क्षुब्ध केला व त्यामुळें
फुटलेल्या मेघाप्रमाणें वेगानें तीरावर जलविंदूचा वर्षाव झाला ३. कृष्णानें केलेल्या
शब्दानें सर्पाचें मोठें गृह अत्यंत क्षुब्ध झालें. व रोषानें ज्याचे नेत्र अति व्याकुळ झाले
आहेत असा तो सर्प जलांतून वर आला ४. मेघांच्या समुहासारखी ज्याची प्रभा आहे
असा तो सर्पपति क्रोधयुक्त झाला. व त्यामुळें तो कालिय ज्याच्या नेत्रांचे प्रांतभाग
आरक्तवर्ण आहेत असा दिसूं लागला ५. त्याला पांच मुखें होतीं. त्याच्या उच्छ्वासा-
बरोबर अग्नि निघत असे. त्याच्या जिह्वा चंचल होत्या. नेत्र अग्नीसारखे लाल होते.
पांच स्थूल व घोर मस्तकांनीं तो परिवेष्टित होता ६. अग्नीसारख्या तेजस्वी शरीरानें तें
सर्व हृद भरून सोडून क्रोधानें कांपत असल्याप्रमाणें व तेजानें जळत असल्याप्रमाणें
तो दिसत होता ७. क्रोधानें त्याचें तें सर्व जल आधण आल्याप्रमाणें शिजूं लागलें.
यमुना नदी जणुं काय भिऊनच उलट दिशेस वाहूं लागली ८. त्याच्या क्रोधाग्निनें भर-
लेल्या मुखांतून वायु उद्भवला. हृदामध्यें आलेला कृष्ण बाललीनेनें क्रीडा करीत आहे असें

पन्नगेन्द्रस्य मुखान्निश्चैरुरर्चिषः । सृजता तेन रोषाग्निं समीपे तीरजा द्रुमाः १० क्षणेन
 भस्मसाक्षीता युगान्तप्रतिखेन वै । तस्य पुत्राश्च दाराश्च भृत्याश्चान्ये महोरगाः ११ वमन्तः
 पावकं घोरं वक्रभ्यां विषसंभवम् । रुध्रं पन्नगेन्द्रारते निपेक्षितौजसः १२ प्रवेशितश्च
 तैः सैः स कृष्णो भोगदन्धनम् । निर्यद्वचरणकारस्तस्थौ शिरिवाचलः १३ अदशन्दश-
 नैस्तिक्ष्णैर्विषोत्पीडजलादिलैः । ते कृष्णं सर्पपतथो न ममार च वीर्यवान् १४ एतन्मिन्न-
 न्तरे भीता गोपालाः सर्व एव ते । क्र दमाना व्रजं जग्मुर्वाष्पगद्गदा गिरा १५ गोपा
 ऊचुः ॥ एष मोहं गतः कृष्णो मग्ना वै कालिये हृदे । भक्षयते सर्पराजेन तदागच्छत मा
 चिरम् १६ नन्दगोपाय वै क्षिप्रं सबलाय निवेद्यताम् । एष ते कृष्यते कृष्णः सर्पेणेति महा-
 हृदे १७ नन्दगोपस्तु तच्छ्रुत्वा दञ्जपातोपमं वचः । आर्तः खलितदिक्रातरतं जगाम
 हृदोत्तमम् १८ सबालयुवतीवृद्धः स च संकर्षणो युवा । आक्रीडं पन्नगेन्द्रस्य जलस्थं
 समुपागमत् १९ नन्दगोपमुखा गोपास्ते सर्वे साश्रुलोचनाः । हाहाकारं प्रहृष्टन्तस्तरथुरतीरे
 हृदस्य वै २० व्रीडिता विस्मिताश्चैव शोकार्ताश्च पुनः पुनः । केचित्तुपुत्रहोहेतिहाधिगि-
 त्यपरेपुनः २१ अपरे हा हताः स्मेति रुरुदुर्भृशदुःखिताः । स्त्रियश्चैव यशोदां तांहा हता-
 सीति चुक्रुशुः २२ या पश्यासि प्रियं पुत्रं सर्पराजवशं गतम् । स्पन्दितं सर्पभोगेन कृष्य-
 माणं यथा मृतम् २३ अश्मसारसयं नूनं हृदयं ते विलक्ष्यते । पुत्रं कथमिमं दृष्ट्वा यशोदे

पाहून त्या सर्पेन्द्राच्या मुखांतून धूमयुक्त ज्वाला निघाल्या. प्रलयासारख्या रोषाग्नीस उत्पन्न
 करणाऱ्या त्यानें जवळचे तीरगत वृक्ष क्षणांत भस्ममय करून सोडले. त्याचे पुत्र,
 स्त्रिया व भृत्य हे दुसरे अति पराक्रमी व श्रेष्ठ महासर्पही विषापासून उत्पन्न झालेल्या
 घोर अग्नीस ओकीत बाहेर पडले १-१२. त्या सर्पांनीं कृष्णास आपल्या वेटाळ्यामध्ये
 प्रविष्ट केले. (त्याच्या शरीरास वेष्टिले.) व त्यामुळे पर्वत जसा निश्चल असतो त्याप्र-
 माणे तो कांहींएक हालचाल न करितां प्रयत्नशून्य होऊन राहिसा १३. ज्यांच्या
 विषवृष्टीनें जरु गढुळ झाले आहे अशा तीक्ष्ण दांतांनीं त्या सर्पश्रेष्ठांनीं कृष्णास दंश केले.
 पण तो वीर्यवान् मेला नाही १४. इतक्यांत भ्यालेले सर्व गोप आक्रोश करीत व सद्गदीत
 वाणीनें कृष्णाचे वर्तमान सांगत व्रजास गेले १५ गोपः— अहो या कृष्णास मोह पडला.
 तो कालिय डोहांत बुडाला. सर्पराज त्यास खात आहेत. यास्तव चला या. उशीर लावूं
 नका १६. बलयुक्तनंद गोपास सत्वर सांगा कीं, या तुझ्या कृष्णास सर्प महाडोहांत
 ओढून नेत आहेत १७. नंदगोप वज्रपातासारखें तें वचन ऐकून व्याकुळ झाला. त्याचा सर्व
 पुरुषार्थ नाहीसा झाला. व तो बालक, तरुण स्त्रिया व वृद्ध यांसह त्या उत्तम न्हदाजवळ
 गेला. तरुण संकर्षणही त्या सर्पश्रेष्ठांच्या जलस्थ स्थानास गेला १८, १९. नंदगोपप्रभृति
 सर्व गोप डोळ्यांत अश्रू आणून आहाकार करीत त्या न्हदाच्या तीरीं उभे राहिले २०.
 त्यांना लज्जा आली. विस्मय वाटला व ते वारंवार शोकार्ताही झाले. कित्येक हाय हायरे
 पुत्रा, असें व दुसरे कित्येक हा धिक् हा धिक् असें आणि आणखी कांहींजण अत्यंत दुःखित
 होऊन अरेरे आह्मीं मेलों, असें ह्मणून रडूं लागले. स्त्रिया यशोदेश असें ह्मणून आक्रोश
 करूं लागल्या २१, २२ ' यशोदे, जी तूं सर्पराजाच्या वशंगत, सर्पाच्या शरीरवेष्टनानें
 धैर्यामुळे किंचित् हालविलेल्या व मृत प्राण्याप्रमाणें आकर्षण केल्या जाणाऱ्या आपल्या
 प्रियपुत्रास पहात आहेस ती तूं मेली आहेस २३. खरोखर तुझे हृदय व्रजाचेंच आहे

नावदीर्यसे २४ दुःखितं वत पश्यामो नन्दगोपं हृदयान्तिके । न्यस्य पुत्रकुक्षे दृष्टिं निश्चेत-
नमिव स्थितम् २५ यशोदामनुगच्छत्यः सर्पादासमिदं हृदयम् । प्रदिशामो न यास्यामो
ब्रजं दामोदरं विना २६ दिवसः को दिना सूर्यं दिना चन्द्रेण का निशा । विना वृषेण का
गावो विना कृष्णेन को ब्रजः २७ विना कृष्णं न यास्यामो विवत्सा इव धेनवः । तासां
विलपितं श्रुत्वा तेषां च ब्रजवासिनाम् । विलापं नन्दगोपच यशोदारुदितं तथा २८
एकभावशरीरज्ञ एकदेहां द्विधाकृतः । संकर्षणस्तु संक्रुद्धो वभाषे कृष्णअव्ययम् २९
कृष्ण कृष्ण महाबाहो गोपानां नन्दिवर्धन । दम्यतामेष वै क्षिप्रं सर्पराजो विषा-
युधः ३० इमे नो बान्धवास्तात त्वां मत्वा मानुषं विभो । परिदेवन्ति करुणं सर्वे मानुषबु-
द्धयः ३१ तच्छ्रुत्वा रौहिणेयभ्य वादयं संज्ञासमीरितम् । दिक्कस्यास्फोटयद्ग्राहं भित्वा
तन्नागबन्धनम् ३२ तस्य पश्यामथाक्रम्य भोगराशिं जलोत्थितम् । शिरः स कृष्णो जग्राह
श्वहस्तेनावनाम्य च ३३ तरयारुरोह सहसा मध्यमं तन्महच्छिरः । सोऽस्य मूर्ध्नि स्थितः
कृष्णो ननर्त रुचिरांगदः ३४ मृदमानः स कृष्णेन शान्तमूर्धा भुजंगमः । आस्येः सरुधि-
रोद्गारेः कातरो वाक्यमब्रवीत् ३५ अविज्ञानान्मया कृष्ण रोषोऽयं संप्रदर्शितः । दामि-
तोऽहं हतविषो वक्षामः तं वरानन ३६ तदाज्ञापय किं कुर्यां सदासापत्यबान्धवः । कस्य वा
वशतां यामि जीवितं मे प्रदीयताम् ३७ पंचमूर्धा नतं दृष्ट्वा सर्पं सर्पारिकेतनः । अक्रुद्ध एव

असें दिसतं. यशोदे या पुत्रास पाहून तुझे हृदय विदीर्ण कसें होत नाही २४. अरेरे या
दुःखित नंदगोपास आह्मी डोहाजवळ पहात आहो. पुत्राच्या तोंडाकडे दृष्टि लावून निश्चे-
तन असल्यासारखा स्थित आहे २५. यशोदेच्या मागांमाग जाऊन आह्मीही या सर्प-
निवासभूत हृदांत प्रवेश करितां. दामोदरावाचून आह्मांस ब्रजास परत यावयाचें
नाहीं २६. कारण सूर्यावांचून दिवस कसला ? चंद्रावांचून निशा कसची ? बैलावां-
चून गाऱ्यांचा काय उपयोग ? व कृष्णावांचून गोकुळ कसलें ? २७. वत्सरहित धेनुंप्र-
माणें कृष्णावांचून आह्मी येणार नाहीं. हा त्यांचा विलाप, त्या ब्रजवासी जनांचें
रडणें, नंदगोपाचें विलपनं व यशोदेचा आक्रोश ऐकून २८ एकरूप शरीरास जाणणारा व
ज्याचा एकच देह द्विधा केला आहे असा क्रुद्ध संकर्षण अव्यय कृष्णास हाणाला २९. कृष्णा,
वा कृष्णा, हे महाबाहो, गोपांच्या आनंदास वाढविणाऱ्या विष हेंच ज्याचें आयुध आहे अशा
या सर्पराजाचें दमन कर ३०. हे विभो, हे आमचे सर्व मानुषबुद्धि बांधव तूं मानुष
आहेस असें समजून तुझ्याकरितां अतिशय रडत आहेत ३१. बलरामाचें तें खुणेचें
भाषण ऐकून कृष्णानें पराक्रम करून दंड धोपटिला. तें नागबंधन तोडलें ३२. जलांतून
वर आलेल्या त्याच्या शरीरराशिवर दोन्ही पाय देऊन तो उभा राहिला. व त्या कृष्णानें
आपल्या हस्तानें त्याचें शिर नम्र करून धरलें ३३. त्यानंतर तो एकाएकीं
त्याच्या मोठ्या मध्यम शिरावर आरूढ झाला. व त्या सर्पाच्या मस्तकावर स्थित
झालेला तो सुंदर बाहुभूषणयुक्त कृष्ण नाचूं लागला ३४ कृष्णानें याप्रमाणें ज्याचें मर्दन
केलें आहे असा तो भ्यालेला व ज्याचें मस्तक शांत झालें आहे असा तो भुजंग ज्यांतून
रक्त पडत आहे अशा मुखांनीं हें वचन बोलला ३५ “ हे कृष्णा, तुला न जाणल्यामुळें मी
हा रोष दाखविला. हे सुंदर वदना माझे चांगलें दमन झालें आहे. विष नाहीसें झालें. व
मी तुझ्या अधीन झालों आहे ३६. यास्तव दास, अपत्ये व आप्त यांसह मी काय करूं

भगवान्प्रत्युवाचोःश्वरम् ३८ तत्रास्मि यमुनातोये नैव स्थानं ददास्यहम् । गच्छार्णवजलं
सर्प सभार्यः सहवन्धवः ३९ यश्चेह भूयो दृश्येत स्थाने वा यदि वा जलं । तत्र भृत्यस्तनूजो
वा क्षिप्रं वध्यः स मे भवेत् ४० द्विवं चास्य जलस्यास्तु त्वं च गच्छ महार्णवम् ।
स्थाने त्विह भवेदोषस्तवान्तकरणो महान् ४१ मत्प्रदानि च ते सर्प दृष्ट्वा मूर्धसु
सागरे । गरुडः पद्मगरिपुत्रायि न श्रहरिष्यति ४२ शृणु मूर्धा तु चरणी कृष्ण-
स्योरगपुंभवः । पश्यतामेव गोपानां जगामादर्शनं च्छदात् ४३ निर्जिते तु गते सर्पे
कृष्णनुत्तीर्य धिष्ठितम् । विस्मितास्तुष्टुवुर्गोपाश्चक्रुश्चैव प्रदक्षिणम् ४४ ऊचुः सर्वे च
संप्रीता नन्दगोप वनेचराः । धन्योऽयमुग्रहीतोसि यस्य ते पुत्र ईदृशः ४५ अथप्र-
भृति गोपानां गवां गोष्ठस्य चानघ । आपत्सु शरणं कृष्णः प्रभुश्चायतलोचनः ४६ जाता
शिवजला सर्वा यमुना मुनिसंविता । तीरे चास्याः सुखं गात्रे विचरिष्यन्तिनः सदा ४७
व्यक्तमेव वने जाता वयं यत्कृष्णमीदृशम् । महद्भूतं न जानीमश्छन्नमाग्निमिव ब्रजे ४८ एवं
वै विस्मिताः सर्वे स्तुवंतः कृष्णमव्ययम् । जग्मुर्गोपगणा घोषं देवाश्चैत्ररथं यथा ४९
[५१५] इति श्रीमन्महाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ - २ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ दमिते सर्पराजे तु कृष्णेन यमुनाच्छदे । तमेव चैरतुर्देशं सहितौ
रामकेशधौ । आजगमतुस्तौ सहितौ गाधनैः सह गामिनी । गिरिं गोवर्धनं रम्यं वसुदेवसु-

तें सांग. मी कोणाच्या अधीन होऊं ? मला जीवित दे ” ३७. तेव्हां पांची मस्तकांनीं
नम्र झालेल्या सर्पास पाहून गरुडध्वज भगवान् न रागावतांच त्या सर्पराजास उलट
झणाला ३८. “ तुला मी या यमुनेच्या जलांत स्थान कधीही देणार नाहीं यास्तव सर्पा
तूं भार्या व बांधव यांसह समुद्र जलांत जा ३९. जर कोणी तुझा भृत्य अथवा पुत्र या
जलांत किंवा स्थानीं पुनः माझ्या दृष्टीं पडेल तर तो मला तात्काळ वध्य होईल ४०.
या जलाचें शुभ होवो व तूं महासागरांत जा. या स्थानीं तुझा अंत करणारा मोठा
दोषी होईल ४१. सर्पा तुझ्या मस्तकावर माझे पाय उठलेले पाहून सागरांत सर्पशत्रु गरुड
तुजवर प्रहार करणार नाहीं ” ४२. हें ऐकून व मस्तकावर कृष्णाचे दोन्ही चरण धारण करून
तो सर्पराज सर्व गोपांच्या समक्ष त्या डोहांतून निघून गेला ४३. याप्रमाणें सर्पाचा पराभव
होऊन तो गेला असतां कृष्ण जलांतून निघून तीरावर येऊन उभा राहिला. त्यास पाहून
विस्मित झालेले गोप त्याची स्तुति करूं लागले. व त्यांनीं त्यास प्रदक्षिणा केल्या ४४. नंतर ते
सर्व वनेचर अत्यंत संतुष्ट होऊन नंदगोपास झणाले, ‘ धन्य आहेस. तुजवर मोठा अनु-
ग्रह झाला आहे. कारण तुझा पुत्र हा अशा प्रकारचा आहे ४५. हे निष्पापा, आजपा-
सून आपर्त्तांत गोप, गायी व गोष्ठ या सर्वांचा आश्रय व प्रभु हा दीर्घनयन कृष्ण
आहे ४६. मुनींनीं जिचें सेवन केलें आहे अशी ही सर्व यमुना कल्याणकर जलानें
युक्त झाली आहे. आतां आमच्या गायी हिच्या तीरीं सदा सुखानें संचार करतील ४७.
गुप्त अग्नीप्रमाणें वज्रांत असलेल्या या अशा प्रकारच्या कृष्णास वनांत झालेले आम्ही हें
कोणी महत्त्व आहे हें जाणत नाहीं ’ ४८. याप्रमाणें विस्मित झालेले ते सर्व गोपगण
अव्यय कृष्णाची स्तुति करीत देव जसे चैत्ररथ उपवनास जातात त्याप्रमाणें आपल्या
घोषास गेले ४९. इति श्रीमहा० खि० हरिवं० विष्णुपर्वणील बारावा अध्याय समाप्त
झाला ॥ १२ ॥

देवघुनावुभौ - गोवर्धनस्योत्तरतो यमुनातीरमाश्रितम् । दृष्टशाते च तौ वीरौ रम्यं तालवनं
महत् ३ तौ तालपर्षपतते रम्ये तालवने रतौ । चेरतुः परमप्रतीतौ वृषपोताविवोद्धतौ ४ स
तु देशः सदा स्निग्धो लोटपाषाणवर्जितः । दर्भप्रायस्थलीभूतः सुमहान्कृष्णामृतिकः ५
तालैस्तैर्विपुलस्कन्धैश्चिह्नितैः श्यामपर्वभिः । फलाग्रशाखिभिर्भाति नागहस्तैरिवोच्छ्रितैः ६
तत्र दामोदरो वाक्यमुवाच वदतांवरः । अहो तालफलैः पक्कैर्वासितेयं वनस्थली ७ स्वादू-
न्यार्यसुगन्धीनि श्यामानि रसवन्ति च । पक्कतालानि सहितौ पातयावो लघुक्रमौ ८ यद्ये-
षामीदृशो गन्धो माधुर्यघ्राणनर्पणः । रसेनामृतकल्पेन भवितव्यं च मे मतिः ९ दामोदर-
वचः श्रुत्वा रौहिणेयो हसन्निव । पातयन्पक्कतालानि चालयामास तांस्तरून् १० तत्तु ताल-
वनं वृणामसेव्यं दुरतिक्रमम् । निर्गणभूतभिरिणं पुरुषादालयोपमम् ११ दारुणो धेनुको
नाम दैत्यां गर्दभरूपवान् । खरघृथेन महता वृतः सपनुसेवते १२ स तु तालवनं घोरं गर्दभः
परिरक्षति । क्षुपक्षिश्वापद्गणांस्त्रासघानः सुदुर्मतिः १३ तालशब्दं स तं श्रुत्वा संघुष्टं फल-
पातनात् । नास्पर्षयत्स संक्रुद्धस्तालखममिद्व द्विषः १४ शब्दानुकारी संक्रुद्धो दर्पादिद्धस-
टाननः । स्तब्धाक्षो हेषितपटुः लुरिर्निर्दारयन्महीम् १५ आविद्धपुच्छो हृषितोव्यात्ताननइ-

वैशंपायनः—कृष्णानं यमुनेच्या डोहांत सर्पराजाचें दमन केलें असतां त्याच प्रदेशीं
राम व केशव बरोबर फिरूं लागले १. ते दोघे मिळून गोधनासह जाणारे वसुदेवपुत्र
गोवर्धननामक रम्य पर्वतास पोचले २. त्या दोघां वीरांनीं गोवर्धनाच्या उत्तरेस यमुना-
तीराचा आश्रय करून असलेलें रम्य व मोठें तालवन पाहिलें ३. उद्धत खोंडा-
प्रमाणें ते दोघे आतिशय आनंदित होऊन तालपत्रांनीं भरलेल्या रम्य तालव-
नांत रत होत्साते फिरूं लागले ४. तो प्रदेश सदा स्निग्ध, टेंकळें व
दगड यांनीं रहित, ज्यांतील भूभाग दर्भमय आहे असा, फार मोठा व ज्यांतील माती
काळी आहे असा होता ५. ज्यांच्या शाखा विपुल आहेत, पेरें काळीं आहेत व प्रतिशा-
खेच्या अग्रभागीं फळें लागलीं आहेत अशा उंच ताल वृक्षांच्या योगानें तें वन हत्तींच्या
उंच सोंडांनीं युक्त असल्याप्रमाणें दिसत होतें ६. तेव्हां वक्त्यांतील श्रेष्ठ दामोदर ह्जणाला.
“ अहाहा, पिकलेल्या तालफलांनीं ही वनस्थली सुवासित झाली आहे ७. ज्यांची कोण-
तीही क्रिया शीघ्र होत असते असे आपण दोघे मधुर, सुवासिक, काळीं, रसाळ व पिक-
लेलीं तालफळें पाडवूं या ८. माधुर्यानें घ्राणेंद्रियास तृप्त करणारा हा यांचा सुवास जर
असा आहे तर यांचा रस अमृतासारखाच असावा असें मला वाटतें ” ९. वासुदेवाचें हें
वचन ऐकून रौहिणेय हंसतच त्या वृक्षांस हालवून पिकलेलीं तालफळें पाडवूं लागला १०.
पण तें तालवन मानवांस असेव्य, अनुलंघनीय, उत्पत्तितःच ओसाड व नरभक्षकांच्या
गृहासारखें होतें ११. धेनुकनामक गर्दभाचें स्वरूप धारण करणारा दारुण दैत्य मोठ्या
खरसमूहानें युक्त होत्साता त्याचें सेवन करीत असे १२. तो अत्यंत दुर्बुद्धि गर्दभ मनुष्यें,
पक्षी, पशु इत्यादिकांस भिववीत त्या घोर तालवनाचें सर्वप्रकारें रक्षण करीत असे १३. फळें
पाडल्यामुळें झालेला तो ताल शब्द ऐकून, हत्तीला जसा तालध्वनि सहन होत नाही त्याप्रमाणें
क्रुद्ध झालेल्या त्याला तें सहन झालें नाहीं १४. व अतिशय क्रुद्ध झालेला तो जिकडून
फलपतनशब्द येत होता तिकडे दर्पानें केंस उभारून व मुख उग्र करून, नेत्र स्थिर
(निमिषरहित) करून मोठ्यानें ओरडत व खुरांनीं भूमीस विदारित पुच्छ वर करून

दांतकः । अपतन्नेव दृष्टो रौहिणेयमुपस्थितम् १६ तालानां तमधो दृष्ट्वा सध्वजाकार-
मव्ययम् । रौहिणेयं खरो दुष्टः सोऽदशदशनायुधः १७ पद्भ्यामुभाभ्यां च पुनः पश्चिमाभ्यां
पराङ्मुखः । जघानोरसि दैत्येन्द्रो रौहिणेयं निरायुधम् १८ ताभ्यामेव स जग्राह पद्भ्यां
तं दैत्यगर्दभम् । आवर्जितमुखस्कन्धं प्रेरयंस्तालमूर्धनि १९ संभ्रोरुकटिग्रीवो भग्नपृष्ठो
दुराकृतिः । खरस्तालफलैः सार्धं पपात धरणीतले २० तं गतासुं गतश्रीकं पतितं वीक्ष्य
गर्दभम् । ज्ञातींस्तथापरांस्तस्य तृणराजनि सोऽक्षिपत् २१ सा भूर्गर्दभदेहैश्च फलैः पद्भ्यश्च
पातितैः । बभासे छन्नजलदा यौरिवाव्यक्तशरदी २२ तस्मिन्गर्दभदैत्ये तु साजुगे विनि-
पातिते । रम्यं तालवनं तद्धि भूयो रम्यतरं बभौ २३ विप्रमुक्तभयं शुभ्रं विविक्ताकारदर्श-
नम् । चरन्ति स्म सुखं गावस्तत्तालवनमुत्तमम् २४ ततः श्रविष्ठास्ते सर्वे गोपा वनविचा-
रिणः । वीतशोकभयायासाश्चंचूर्वन्ते स्य तद्वनम् २५ ततः सुखं शकीर्णास्तु गोषु नागेन्द्र-
विक्रमौ । द्रुमपर्णासले कृत्वा तौ यथाहं निधीदतुः २६ [५४१] इति श्रीमहाभारते
खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वाणि धेनुकवधो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ अथ तौ जातहर्षौ तु वसुदेवसुतानुभौ । तत्तालवनमुत्सृज्य भूयो
भाण्डीरमागतौ १ चारयन्तौ विवृद्धानि गोधनानि शुभानि च । स्फुटिसस्यप्ररूढानि वीक्ष्य-

आनंदाने मुख पसरून अंतकाप्रमाणे पळत येत असतांनाच पुढे असलेल्या बलरामास
पहाता झाला १५, १६. ध्वजाकार व अव्यय अशा त्यास तालवृक्षांच्या खाली पाहून
दंत हेंच ज्याचे आयुध आहे असा तो रोहिणीपुत्रास चावता झाला १७. व पुनरपि परा-
ङ्मुख होऊन मागच्या दोन्ही पायांनी त्या दैत्येन्द्राने आयुधरहित बळरामाच्या उरावर
प्रहार केला १८. पण त्या शूर रौहिणेयाने त्या गर्दभाचे तेंच पाय धरिले व त्याचे मुख
आणि स्कंध यांस फिरवून तालवृक्षाच्या अग्रावर फेंकून दिले १९. तेव्हां मांड्या, कंबर,
मान व पाठ ही ज्याची मोडली आहेत व त्यामुळे ज्याची आकृति फार वाईट झाली
आहे असा तो खर तालफलांसह भूतळी पडला २०. तो गर्दभ गतप्राण व गतश्री होऊन
पडला आहे व त्याच्या जातीच्या इतरांचीही तशीच अवस्था झाली आहे असे पाहून
बलरामाने त्यांस तृणसमूहांत फेंकिले २१. ते गर्दभाचे देह व पाडलेली पकफळे यांच्या
योगाने ती भूमि जगाच्यातील शरच्छोभा अव्यक्त आहे अशा मेवाच्छादित आकाशाप्रमाणे
भासू लागली २२. अनुचरांसह त्या गर्दभ दैत्याचा नाश झाला असतां अगोदरच रम्य
असलेले तें तालवन अधिक रम्य दिसू लागले २३. ज्याच्यातील भय पार नाहीसे झाले
आहे व ज्याचा आकार विशेष प्रकारचा व त्यामुळेच दर्शनीय आहे. असे ते शुभ्र व
उत्तम तालवन असून त्यांत गायी आनंदाने चरू लागल्या २४. त्यानंतर वनांत संचार
करणारे सर्व गोप त्यांत शिरले व शोक, भय आणि आयास यांनी रहित होत्साते ते
त्यांत विहार करू लागले २५. त्यानंतर गायी त्या वनांत सुखाने पसरल्या असतां श्रेष्ठ
हत्तीप्रमाणे त्यांचा विक्रम आहे असे ते दोघे वृक्षपर्णांचीं दोन आसनें करून त्यांवर
यथास्थितपणे बसले २६. इति श्रीमहा० खिल० हरि० विष्णुपर्वातील धेनुकावधनामक
तेरावा अध्याय समाप्त झाला ॥ १३ ॥

वैशंपायनः त्यानंतर ज्यांस हर्ष झाला आहे असे ते दोघे वसुदेवपुत्र त्या तालवनास
सोडून पुनः भाण्डीरवृक्षाकडे आले १. अतिशय वाढलेल्या व शुभ गोधनांस चरवीत, ज्यांत

माणौ वनानि च २ क्षत्रेडयन्तौ प्रगायन्तौ प्रचिन्वन्तौ च षादपान् । नामभिव्याहरन्तौ च सवत्सा गाः परंतपी ३ नियोगपाशैरासक्तैः स्कन्धाभ्यां शुभलक्षणौ । वनमालाकुलोरस्कौ बालशृंगाविवर्धभौ ४ सुवर्णांजनचूर्णाभावन्यांन्यसदृशांवरौ । महेन्द्रासुघसंयुक्तौ शुक्लकृष्णा- विवांबुदौ ५ कुशाग्रकुसुमानां च कर्णपूरी मनोरमौ । वनमार्गेषु कुर्वाणौ वन्यवेषधरा- वुभौ ६ गोवर्धनस्यानुचरौ वने मानुचरौ तु तौ । चेरतुलोकसिद्धाभिः क्रीडाभिरपराजितौ ७ तावैवं मानुषीं दीक्षां वहन्तौ सुरपूजितौ । तज्जातिगुणयुक्ताभिः क्रीडाभिश्चैरतुर्वनम् ८ तौ तु भाण्डीरमाश्रित्य बालक्रीडानुवर्तिनौ । प्राप्तौ परमशाखाढ्यं न्यग्रोधं शाखिनां वरम् ९ तत्र स्पन्दोलिकाभिश्च युद्धमार्गविशारदौ । अहमभिः क्षेपणीयैश्च तौ व्यायाममकुर्वताम् १० युद्धमार्गैश्च विविधैर्गोपालैः सहितानुभौ । मुदितौ सिंहविक्रान्तौ यथाकामं विचैरतुः ११ तयो रम्यतरेवं तल्लिप्सुरसुरोत्तमः । प्रलंबोभ्यागमत्तत्र छिद्रान्वेषी तयोस्तदा १२ गोपालवेषमास्थायवन्यपुष्पविभूषितः । लोभयानः स तौ वीरौ हास्यैः क्रीडनकैस्तथा १३ सोऽवगाहन निःशंकस्तेषां मध्यममानुषः । मानुषं वपुरास्थाय प्रलंबो दानवोत्तमः १४ प्रक्रीडिताश्च ते सर्वे सह तेनानरारिणा । गोपालवपुषं गोपा मन्यमानाः स्वबांधवसु १५ स तु च्छिद्रां तरप्रेप्सुः प्रलंबो गोपतां गतः । दृष्टिं प्राणिदधे कृष्णे रौहिणेये च दारुणाम् १६

पुष्कळ कोंवळें गवत उगवळें आहे अशीं निरनिराळीं वनें पहात, भुजा ठोंक्रीत, गात, वृक्षांच्या मार्गे लपत, वत्सांसह गायींस त्यांच्या नांवांनीं हाका मारीत ते दोषे शत्रूंंस ताप देणारे त्या वृक्षाकडे चालले होते २, ३. शुभलक्षणांनीं युक्त असलेल्या त्यांच्या स्कंधांवर अन्नाचीं शिंकीं अडकविलीं होतीं. उरःस्थळ वनमालांनीं आकुल झालें होतें व त्यामुळें ते ज्यांचीं शिंगे अजून बाहेर पडलीं नाहींत अशा तरुण खोंडांप्रमाणच दिसत होते ४. ते सुवर्णांच्या अंजनचूर्णा (सुरम्या) प्रमाणें शोभत असून त्यांचीं एकसारखींच वस्त्रे हांतीं. इंद्रधनुष्यानें युक्त असलेल्या शुक्ल व कृष्णवर्ण मेघांप्रमाणेंच ते दोषे चमकत होते ५. वन्यवेष धारण करणाऱ्या त्या दोघांनीं वनमार्गांत मनोरम कुशाग्रें व पुष्पें आपल्या कानांत घातलीं होतीं ६. पराजित न होणारे, वनांत अनुचरांसह असणारे व गोवर्धनाच्या आजूबाजूंस फिरणारे ते दोषे लोकसिद्ध क्रीडांनीं विहार करूं लागले ७. देवांस पूज्य झालेले व येजेप्रमाणें मानुषी दीक्षा वाहणारे ते त्या गोपजाति गुणांनीं युक्त असलेल्या क्रीडांनीं वनांत फिरत राहिले ८. असो; भांडीराचा आश्रय करून बालक्रीडांचें अनुवर्तन करणारे ते वृक्ष श्रेष्ठ न्यग्रोधास प्राप्त झाले ९. तेथें युद्ध मार्गांत विशारद असलेले ते दोषे गोपालांसह विटीदांड, दगड फेंकणें व नानाप्रकारचे युद्धमार्ग यांच्या योगानें व्यायाम करिते झाले. सिंहाप्रमाणें पराक्रमी व आनंदित असे ते यथेच्छ विहार करूं लागले १०, ११. पण याप्रमाणें क्रीडा करणाऱ्या त्या दोघांस स्वाधीन करून घेण्याची इच्छा करणारा व छिद्रान्वेषी असुरश्रेष्ठ प्रलंब तेथें आला १२. गोपालवेष घेऊन वन्य-पुष्पांनीं अत्यंत भूषित झालेला तो अमानुष त्या दोघांस हास्य व खेळणीं यांच्या योगानें लोभयुक्त करीत निःशंकपणें त्यांच्यामध्ये प्रविष्ट झाला. सारांश तो दानवोत्तम प्रलंब मानुष-शरीर धरून त्यांच्यामध्ये शिरला १३, १४. गोपालशरीर धारण करणारा तो आपला बांधवच आहे, असें समजणारे ते सर्व गोप त्या देव शत्रूंशीं खेळूं लागले १५ त्यांची न्यूनता छिद्र पाहण्याकरितां गोपतेस प्राप्त झालेला तो प्रलंब कृष्ण व रौहिणेय यांच्या-

अविषह्यं ततो मत्वा कृष्णसद्भुतविक्रमम् । रौहिणेयवधेयत्नमकरोद्दानवोत्तमः १७
 हरिणाः क्रीडितं नाम बालक्रीडनकं ततः । प्रक्रीडितास्तु ते सर्वे द्वौ द्वौ युगपदुत्पतन् १८
 कृष्णः श्रीदामतहितः पुप्लुवे गोपसूनुजा । संकर्षणस्तु प्लुतवान्प्रलंबेन सहानय १९ गोपा-
 लास्त्वपरे द्वन्द्वं गोपालैरपरेः सह । प्रद्रुता लंघयन्तो वै तेऽन्योन्यं लघुविक्रमाः २० श्रीदा-
 ममजयत्कृष्णः प्रलंबं रोहिणीसुतः । गोपालैः कृष्णपक्षापैर्गोपालास्त्वपरे जिताः २१ ते
 वाहयंतस्त्वन्योन्यं संहर्षात्सहसा द्रुताः । भाण्डीरस्कन्धमुद्दिश्य मर्यादां पुनरागमन् २२
 संकर्षणं तु स्कन्धेन शीघ्रमुत्क्षिप्य दानवः । द्रुतं जगान विमुखः सचन्द्र इव तोयदः २३ स
 भारमसहंस्तस्य रौहिणेयस्य धीमतः । ववृधे सुमहाकायः शङ्काञ्जान्त इवां बुदः २४
 सभाण्डीरवटप्रस्यंदग्धांजनगिरिप्रभम् । श्वं वपुर्दर्शमायासप्रलंबो दानवोत्तमः २५ पंचस्तव-
 कयुक्तेन मुकुटनार्कवर्चसा । दीप्यमानाननो दैत्यः सूर्याञ्जान्त इवांबुदः २६ महाननो
 महार्धवः सुमहानंतकोपमः । रौद्रः शकटचक्राक्षो नामयंश्चरजैर्बहीम् २७ स्रग्दासलंबा-
 भरणः प्रलंबांबरभूषणः । वारः प्रलंबः प्रययौ लंबतोय इवांबुदः २८ स जहाराथ वेगेन
 रौहिणेयं महासुरः । सागरोपप्लवगतं कृत्स्नं लोकमिवांतकः २९ न्हियमाजः प्रलंबेन स तु

वर दारुण दृष्टि फेकता झाला १६. पण अद्भुत पराक्रमी कृष्ण अत्यंत असह्य आहे. असे पाहून त्या दानवोत्तमाने रौहिणेयाच्या वधाकरितां यत्न आरंभिला १७. हरिक्रीडित कुर्वाडी या नांवाचा बालकांचा एक खेळ आहे. तो खेळ ते सर्व दोघे दोघे एकाच कालीं उडत खेळू लागले १८. कृष्ण गोपपुत्र उड्या मारू लागला. हे निष्याष राजा. संकर्षण प्रलंबावरोंवर पळू लागला १९. दुसरे गोपाल इतर गोपालांसह जाड्या जोड्यांनीं खेळू लागले. ते चपल गोपपुत्र एकमेकांचें उलंघन करीत पळू लागले २०. कृष्णाने श्रीदामास हटविलें. संकर्षणाने प्रलंबास जिंकिलें व कृष्णाच्यापक्षाच्या गोपांनीं दुसऱ्या पक्षांतील गोपांस जिंकिलें २१. ते एकमेकांस आपल्या पाठीवरून वाहून नेत व एकाएकीं आंनदानें पळत. भाण्डीरवृक्षाच्या खोडापर्यंत याप्रमाणें पळत जाऊन निघालेल्या मर्यादेस ते पुनः परत येत २२. दानव संकर्षणास स्कंधावर शीघ्र उचलून वेऊन चंद्रयुक्त मेघाप्रमाणें परतून वेगानें चालला २३. पण बुद्धिमान् बलरामाचा भार त्यास सहन होईना. ह्मणून इंद्रानें ज्याचें आक्रमण केलें आहे अशा मेघाप्रमाणें त्यानें आपलें शरीर फार मोठें वाढविलें २४. त्या दानवश्रेष्ठ प्रलंबाने भाण्डीर वटासारसें उंच व विस्तृत आणि जळलेल्या कज्जल पर्व- ताप्रमाणें काळें असें आपलें शरीर व्यक्त केलें २५. सूर्याप्रमाणें देदीप्यमान व पांच विभागांनीं युक्त अशा मुकुटाच्या योगानें ज्याचें मुख दीप्त आहे असा तो दैत्य सूर्यानें आक्रमण केलेल्या मेघाप्रमाणें दिसत होता २६. त्याचें तोंड मोठें होतें. ग्रीवा (मान -) मोठी होती. तो स्वतः फार मोठा होता. त्याला यमाचीच उपमा योग्य होती. तो फार भयंकर होता. त्याचे नेत्र गाडीच्या चाकांसारखे होते. आपल्या पादप्रक्षेपांनीं तो पृथ्वीस नमवीत असे. पुष्पांच्या माळा व इतर हार हींच ज्याचीं लोंबणारीं भूषणें आहेत आणि ज्याचीं वस्त्रे व इतर भूषणें लोंबत आहेत, असा तो वीर प्रलंब, ज्यांतील जल गळत आहे अशा मेघाप्रमाणें चालला २७, २८. प्रलयसमयीं सातीं समुद्र वाढले असतां अंतक त्यांतील सर्व प्राण्यांचें जसें हरण करितां त्याप्रमाणें त्या महा असुरानें वेगानें रौहिणेयास हरण करून नेलें २९. पण याप्रमाणें प्रलंब ज्यास खांद्यावरून नेत आहे असा तो संकर्षण आकाशांत

संकर्षणो बभौ । उद्यमान इवाकाशे कालमेवेन चन्द्रमाः ३० ससंदिग्धमित्रात्मानं मने संकर्षणस्तदा । दैत्यभ्रकन्धगतः श्रीमान्कृष्णं चदमुवाच ह ३१ त्रिभुवंहं कृष्णदैत्येन पर्वताद्-
 भ्रवर्षणा । प्रदर्शयित्वा महतीं मायां मानुषरूपिणीम् ३२ कथमस्य मया कार्यं शासनं दुष्टचेतसः । प्रलंबस्यप्रवृद्धस्यदर्पाद्द्विगुणवर्चसः ३३ तन्माह सस्मितं कृष्णः साम्ना हर्षक-
 लेन वै । अभिज्ञो रौहिणेयस्य वृत्तस्य च बलस्य च ३४ अहोऽयं मानुषाभावो व्यक्तमेवा-
 नुपालयते । यस्त्वं जगन्मयं देवं गुह्याद्गुह्यतरंगतः ३५ स्मरनारायणात्मानं लोकानां त्वं विपर्यये । अवगच्छात्मनात्मानं समुद्राणां समागमे ३६ पुरातनानां देवानां ब्रह्मणः सलि-
 लस्य च । आत्मवृत्तप्रभावाणां संस्मरायं च वै पुनः ३७ शिरः खं ते जलं मूर्तिः क्षमाभू-
 र्दहनोमुखम् । वायुर्लोकायुरुच्छ्वासो मनः स्रष्टा ह्यभूत्तव ३८ सहस्रास्यः सहस्रांगः सहस्र-
 चरणक्षणः । सहस्रपद्मनाभस्त्वं सहस्रांशुधरोऽरिहा ३९ यत्त्वया दर्शितं लोके तत्पश्यन्ति दिवोकसः । यत्त्वया नोक्तपूर्वं हि कस्तदन्वेष्टुमर्हति ४० यद्देदितव्यं लोकेऽस्मिन्स्तत्त्वया समुदाहृतम् । विदितं यत्तत्रैकस्य देवा अपिन तद्विदुः ४१ आत्प्रजं ते वपुर्व्योञ्चि न पश्यं-
 त्यात्मसंभवम् । यत्तुते कृत्रिमं रूपं तदर्शन्ति दिवोकसः ४२ देवैर्न दृष्टश्चन्तस्ते तेनानंत इति स्मृतः । त्वं हि सूक्ष्मो महानेकः सूक्ष्मैरपि दुरासदः ४३ त्वय्येव जगतः स्तंभे शाश्वती जगती स्थिता । अचला प्राणिनां योनिर्धारयन्त्यखिलं जगत् ४४ चतुः सागरयोनिस्त्वं

कालमेव ज्यास वहात आहे अशा चंद्राप्रमाणे दिसू लागला ३०. तेव्हां संकर्षणास आपल्या जीविताविषयी संदेह वाटला व दैत्याच्या स्कंधावर बसलेला तो श्रीमान् कृष्णास असे ह्मणाला ३१. “कृष्णा, पर्वताप्रमाणे ज्याचे शरीर धिप्पाड आहे असा दैत्य मानुषरूपी माठी माया दाखवून मला नेत आहे ३२. या दुष्टचित्त, अतिशय वाढलेल्या व दर्पाने दुष्पट तेजस्वी झालेल्या प्रलंब दैत्याचे शासन मीं कसे करूं ? ” ३३ तें ऐकून रौहिणेयाचे पूर्व वर्तमान व बल यांस जाणणारा कृष्ण थोडेंसे हंसत सौम्यरीतीने व हर्षकलेने त्यास ह्मणाला ३४. “अहाहा काय चमत्कार आहे ? खरेच तूं हा आपला मानुषभाव पाळीत आहेस. कारण तूं गुह्याहून अति गुह्य जगन्मय देवास प्राप्त झाला आहेस ३५. लोकांचा क्षय झाला असतां नारायणरूप होणाऱ्या आपल्याला तूं आठव. समुद्रांचा समागम होऊन सृष्टि जलमय झाली असतां तूं कसा असतोस तें आपणच आपणास जाण ३६. आपल्यापासून ज्यांचे प्रभाव झाले आहेत अशा पुरातन देवांचे, ब्रह्मदेवांचे व जलाचे कारण काय आहे यांचे स्मरण कर ३७. आकाश हें तुझें मस्तक, जल मूर्ति, क्षमा भूमि, अग्नि मुख. लोकांचा आयुष्य-रूपी वायु हा तुझा उच्छ्वास व मन स्रष्टा झाला ३८. तूं शत्रुनाशक सहस्रमुख, सहस्र अंगांनी युक्त, सहस्रचरण, सहस्र नेत्र, सहस्रपद्मकमल, व चंद्रसूर्यांस धारण करणारा आहेस ३९. तूं लोकांमध्ये जें दाखविलें आहेस तेंच देव पहातात. तूं जें पूर्वी सांगितलेलें नाहीं त्यास शोधून काढण्यास कोण समर्थ आहे ? ४०. या लोकांत जें जाणण्यास उचित आहे, तें तूं सांगितलें आहेस. तुला एकट्याला जें ठाऊक आहे तें देवांसही माहीत नाहीं ४१. तुझें आत्म्यापासून उत्पन्न झालेलें स्वयंभू शरीर आकाशांत कोणालाही दिसत नाहीं. तर देव तुझ्या कृत्रिम रूपाची पूजा करीत असतात ४२. देवांस तुझा अंत लागलेला नाहीं. ह्मणूनच तुला अनंत असें ह्मटलें आहे. तूंच सूक्ष्म, महान् व एक आहेस. तूं अति सूक्ष्म वस्तूंसही दुष्प्राप्य आहेस ४३. जगाचा आधारस्तंभ अशा तुजवरच ही शाश्वत पृथ्वी स्थित आहे.

चातुर्वर्ण्यविभागवित् । चतुर्युगेशो लोकानां चातुर्होत्रफलाशनः ४५ यथाऽहमपि लोकानां
 तथा त्वं तच्च मे मतम् । उभादेकशरीरी स्वो जगदर्थे द्विधा कृतौ ४६ अहं वा शाश्वतः
 कृष्णस्त्वं वा शेषः पुरातनः । लोकानां शाश्वतो देवस्त्वं हि शेषः सनातनः । आवयोर्देह-
 मात्रेण द्विवेदं धार्यते जगत् ४७ अहं यः स भवानेव यस्त्वं सौऽहं सनाततः । द्वावेव
 विहितौ ह्यावामेकदेहौ महाबलौ ४८ तदास्ते मूढवचं किं प्राणेन जाहि दानवम् । मूर्ध्नि
 देवरिपुं देव वज्रकल्पेन मुष्टिना ४९ वैशंपायन उवाच ॥ संस्मारितस्तु कृष्णेन रौहिणेयः
 पुरातनम् । बलेनापूर्यत तदा त्रैलोक्यांतरचारिणा ५० ततः प्रलंबं दुर्वृत्तं बुबुधे समहाभुजः ।
 मुष्टिना वज्रकल्पेन मूर्ध्नि चैनं समाहनत् ५१ तस्योत्तमांगं स्वे काये विकपालं विवेश ह ।
 जानुभ्यां चाहतः शीते गतानुर्दानवोत्तमः ५२ जगत्यां विप्रकीर्णस्य तस्य देहो बभौ तदा ।
 प्रलंबस्यांबरस्थस्य मेघस्येव विदीर्यतः ५३ तस्य भग्नोत्तमांगस्य देहात्सुप्ताव शोणितम् ।
 बहुगैरिकसंयुक्तं शैलशृंगादिवोदकम् ५४ तं निहत्य प्रलंबं तु संहृत्य बलमात्मनः । पर्यञ्च-
 जत वै कृष्णं रौहिणेयः प्रतापवान् ५५ तं तु कृष्णश्च गोपाश्च दिविस्थाश्च दिशीकसः ।
 तुष्टुवुर्निहते दैत्ये जयाशीर्भिर्महाबलम् ५६ बलेनायं हतो दैत्यो बालेनाक्लिष्टकर्मणा । विव-
 दंत्यशरीरिण्यो वाचः सुरसर्मारिताः ५७ बलदेवोत नामास्य देवैरुक्तं दिवि स्थितैः । बलं तु

ती अचल व.प्राण्यांची योनि (उत्पत्तिस्थान) असून सर्व जगास धारण करीत
 असते ४४. तू चार सागरांचें उत्पत्तिस्थान, चार वर्णांच्या विभागास जाणणारा, चार
 युगांचा ईश व लोकांच्या चातुर्होत्र फलाचा भोक्ता आहेस ४५. जसा मीही लोकांचा
 स्वामी तसाच तू आहेस, असं माझे मत आहे. आह्मी दोघे वस्तुतः एकशरीरी असून
 जगाच्या रक्षणाकरितां दोन प्रकारचे झालो आहो ४६. मी शाश्वत कृष्ण आहे
 व तू पुरातन शेष आहेस. तू लोकांचा शाश्वत देव सनातन शेष आहेस
 आमच्या केवल देहानेच हे जग द्विधा धारण केलें जातें ४७. जो मी तोच तू व
 जो तू तोच मी सनातन आहे. आह्मी दोघेही एकशरीरी व महाबलाढ्य उत्पन्न झालो
 आहो ४८. मग असें असतांना तू असा मूढासारखा कां स्थित आहेस ! या दानवाचा
 प्राण घे. हे देवा, या देवशत्रूच्या मस्तकावर आपल्या वज्रतुल्य मुष्टीनें प्रहार
 कर ” ४९. वैशंपायनः— राजा, याप्रमाणें कृष्णानें मागचें स्मरण करून दिलें असतां
 रौहिणेय त्रैलोक्यांत संचार करणाऱ्या बलानें भरून गेला ५०. त्यानंतर त्या महाबाहूनें
 त्या दुर्वृत्त प्रलंबास ओळखिलें व वज्रासारख्या मुष्टीनें मस्तकावर प्रहार केला ५१. त्याचें
 मस्तक कपालरहित होऊन त्याच्या शरीरांत शिरलें व बलरामानें गुडघ्यांच्या योगानें प्रहार
 केल्यामुळें गतप्राण झालेला तो दानवोत्तम भूमीवर पडला ५२. याप्रमाणें पृथ्वीवर अस्ताव्यस्त
 पडणाऱ्या त्याचा देह त्यावेळीं विदीर्ण झालेल्या आकाशस्थ मेघाप्रमाणें शोभूं लागला ५३.
 ज्याचें उत्तमांग (मस्तक) फुटलें आहे अशा त्याच्या देहापासून, पर्वतशिखरावरून वाहणा
 ऱ्या पुष्कळ गेरूनें युक्त असलेल्या जलाप्रमाणें, रक्त वाहूं लागलें ५४. असो; याप्रमाणें त्या
 प्रलंबास मारून व आपल्या बलाचा आपल्या ठायींच उपसंहार करून प्रतापी रौहिणी
 पुत्रानें कृष्णास आलिंगन दिलें ५५. तेव्हां कृष्ण, गोप व आकाशांत असलेले देव तो दैत्य
 मेला असतां त्या महाबलवानाची जयजयकार व आशीर्वाद यांच्या योगानें स्तुति करूं
 लागले ५६. ज्याचें कर्म अक्लिष्ट (सरळ, निष्कपट) आहे अशा या बालकानें स्वसा-

बलदेवस्य तदा भुवि जना विदुः ५८ प्रलंबे निहते दित्ये देवैरपितुरामवे ५९ [६००]
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां प्रलंबवधो नाम चतुर्द-
शोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वैशंपायन उवाच । तयोः प्रवृत्तयोरेवं कृष्णस्य च बलस्य च । वने द्विचरतोर्मासी
व्यतियाती स्म वार्षिकौ १ ब्रजभाजगमतुस्तौ तु ब्रजे शुश्रुवतुस्तदा । प्राप्तं शक्रमहं वीगै
गोपांश्चोत्सवलालसान् २ कौतूहलादिदं वाक्यं कृष्णः प्रोवाच तत्र तान् । कोऽयं शक्रमहो
नाम येन वो हर्षआगतः ३ तत्र वृद्धतमस्त्वेका गोपो वाक्यमुवाच ह । श्रूयतां तात शक्रस्य
यदर्थं ध्वज इज्यते ४ देवानाम्नीश्वरः शक्रो मेघानां चारिस्तुदन । तस्य चार्यं मखः कृष्ण
लोकनाथस्य शाश्वतः ५ तेन संशोदिता मेघास्तस्य चायुधभूषिताः । तस्यैवाज्ञाकराः सस्यं
जनयन्ति नवांबुभिः ६ मेघस्य पयसो दाता पुरुहूतः पुरंदरः । संप्रहृष्टः स भगवान्प्रीण-
यत्यखिलं जंगतं ७ तेन संपादितं सस्यं वयमन्ये च मानवाः । महोत्सवं प्रयुंजानास्तर्षया-
मश्व देवताः ८ देवे वर्षति लोकेऽस्मिंस्ततः सस्यं प्रवर्धते । पृथिव्यां तर्षितायां तु सामृतं
लक्ष्यते जगत् ९ क्षीरवत्यस्त्विमागावोवत्सवत्यश्वनिर्वृताः । तेन संवर्धिता गावस्तृणैः
पुष्टाः ऋषंगवाः १० नासस्या नातृणा भूमिर्न बुभुक्षादितो जनः । दृश्यते यत्र दृश्यन्ते वृष्टि-
मन्तो बलाहकाः ११ दुदोह सवितुर्गवैशक्रो दिव्याः पयस्विनीः । ताः क्षरन्ति क्षीरं नवं

मर्त्यानि या दैत्यास मारिले , असा देवांनी उच्चारिलेल्या आकाशवाणी घोष करूं
लागल्या ५७. आकाशांत स्थित असलेल्या देवांनी त्याचें बलदेव असें नांव ठेविलें.
तात्पर्य देवांसही आजिंक्य असलेल्या प्रलंब दैत्यास मारल्यावर त्या बलदेवाचें बल
भूलोकच्या मानवांस कळलें ५८, ५९. इति श्रीमहा० खिल० हरि० विष्णुपर्व्याच्या
शिशुचर्येतील प्रलंबवधनामक चवथा अध्याय समाप्त झाला ॥ १४. ॥

वैशंपायनः— याप्रमाणें व्यवहार कृष्णाच्या व वनांत फिरणाऱ्या कृष्णाचे व बळरामाचे
वर्षर्तूचे दोन मास निघून गेले १. नंतर ते दोघे ब्रजास आले. तेथें इंद्राचा महोत्सव आला
आहे, असें त्या दोघां वीरांनीं ऐकलें व सर्व गोप उत्सवाविषयीं लोलुप झाल्याचेंही त्यांस
दिसलें २. तेव्हां कृष्ण मोठ्या कौतुकानें त्यावेळीं त्यांस ह्मणाला “ ज्याच्या करितां तुह्मांस
इतका हर्ष होत आहे तो शक्रमह ह्मणने काय आहे ? ” तेव्हां त्यांतील एक वृद्ध गोप
असें वाक्य बोलला “ वा कृष्णा, ज्याच्या करितां इंद्राच्या ध्वजाची पूजा केली जाते.
तें निमित्त तूं ऐक ३, ४. हे शत्रुनाशका, देवांचा व मेघांचा ईश्वर इंद्र आहे. कृष्णा, त्या
लोकनाथाचा हा शाश्वत यज्ञ आहे ५. मेघांस वर्षाव करण्याविषयीं तोच प्रेरणा करितो
व ते त्याच्या आयुधानें भूषित असतात. त्याची आज्ञा मानणारे ते नूतन जलाच्या
योगानें तृण-धान्य वाढवितात ६. मेघजलांचा दाता पुरुहूत पुरंदर आहे. संतुष्ट झालेला
तो भगवान् सर्व जगास आनंदित करितो ७. त्यानें उत्पन्न केलेल्या धान्यावर आह्मी व
इतर मानव आपला निर्वाह करितात आणि महोत्सह करणारे आह्मी देवतांस तृप्त करितो ८.
तो देव वर्षाव करूं लागला असतां या लोकांतील धान्य वाढतें. पृथ्वी तृप्त झाली असतां
सर्व जग जलामृतयुक्त झाल्यासारखें दिसतें ९ त्या देवानें ज्यांस वाढविलें आहे अशा या
गायी पुष्कळ दूध देणाऱ्या, वत्सयुक्त व सुखी झाल्या आहेत. त्या बैलांसह तृणाच्या योगानें
पुष्ट होतात १०. जेथें वृष्टि करणारे मेघ दिसत असतात तेथें धान्यरहित व तृणरहित भूमि

मेध्यं मेघौघधारितम् २ वाञ्छारितं तु मेघेषु करोति निनदं महत् । जवेनावर्तितं चैव
 गर्जतीति जना त्रिदुः १३ तस्य चैवोद्यमानस्य वायुयुक्तैर्बलाहकैः । वज्राशानिसमाः शब्दाः
 श्रूयन्ते नगभेदिनः १४ तज्जलं वज्रनिष्पदिर्विमुंचन्ति नभोगतैः । बहुभिः कामशैमेघैः शक्रो
 भृत्यैरिवेश्वरः १५ क्वचिद्दुर्दिनसंकाशैः क्वचिच्छिन्नाभ्रसंनिभैः । क्वचिद्भिन्नाजनाकारैः
 क्वचिच्छीकरवर्षिभिः १६ मंडयन्तीवदेवेन्द्रो विश्वमेवं नभोधनैः । क्वचिच्छीकरमुक्ताभं
 कुरुते मगनं घन १७ एवमेतत्पथो दुग्धं गोभिः सूर्यस्य वारिदः । पर्जन्यः सर्वभूतानां
 भवाय भुवि वर्षति १८ यस्मात्प्रावृडियं कृष्ण शक्रस्य तु विभाविनी । तस्मात्प्रावृषि
 राजानः सर्वे शक्रं जुदा युताः । महिः सुरेशमर्चन्ति वयमन्ये च मानवाः १९ [६१९]
 इति श्रीमहाभारते हरिवंशे विष्णु० शिशुचर्यायां गोपवाक्यं नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ गोपवृद्धस्य वचनं श्रुत्वा शक्रपरिग्रहे । प्रभावज्ञोऽपि शक्रस्य वाक्यं
 दामोदरोऽब्रवीत् १ अथ वनचरा गोपाः सदा गोधनजीविनः । गावोऽस्मद्देवतं विद्धि
 गिरयश्च वनानि च २ कर्षुकाणां कृषिर्वृत्तिः पथं विषाणजीविनाम् । गावोऽस्माकं परा

किंवा भुम्क्षेने (क्षुधेने) व्याकळ झालेले लोक आढळत नाहीत ११. इंद्र सूर्याकिरणरूपी
 दुभत्या गार्गीची धार काढितो व त्या (गार्गी) मेघसमुहांमध्ये धारण केलेले पवित्र व नूतन
 क्षीर देतात (याचा भावार्थ असा -- ज्याप्रमाणे आमचा जठराग्नि प्राणांचे सहाय्य घेऊन
 जल सुकवितो व आह्मी बलाने साध्य होणारे एकादे कर्म केले असतां रोमरंध्रांतून धर्मरूपाने
 तो ते बाहेर सोडतो त्याप्रमाणे वायूचं ज्यास सहाय्य आहे असा सूर्य भूम्यादिकांवीरिल
 जरू आपल्या किरणांच्या द्वारां शोषून घेतो व इंद्राने बलसाध्य कर्मांमध्ये त्याची योजना
 केली असतां तो ते जल चर्मदोशरूप मेघांमध्ये सोडतो. व इंद्र त्या मेघांस फोडून वृष्टीस
 प्रवृत्त करितो. अर्थात् ईशशक्तीच्या प्रभावाने सूर्य किरणांच्या द्वारांच हा सर्व प्रकार
 घडतो) १२. वायूने ज्यास प्रेरणा केली आहे असे ते जल मेघांमध्ये वेगाने फिरू लागले
 असतां मोठा ध्वनि करिते. व त्यास लांक मेघगर्जना होत आहे असे समजतात १३.
 वायुयुक्त मेघांकडून वाहिल्या जाणाऱ्या (मेघांवर बसून जाणाऱ्या) त्याचे पर्वतांस
 फोडणारे वज्राशनितुल्य शब्द ऐकू येतात १४. एकादा स्वामी आपल्या सेवकांकडून जसे एकादे
 कार्य करवितो त्याप्रमाणे इंद्र इच्छेप्रमाणे गमन करणाऱ्या त्या आकाशस्थ अनेक मेघांकडून
 जल पाडवितो १५. क्वचित् दुर्दिनसदृश, क्वचित् छिन्नाभ्रतुल्य, क्वचित् भिन्नाजनाकार व
 क्वचित् तुषारांचा वर्षाव करणाऱ्या आकाशस्थ मेघांच्या योगाने देवेन्द्र विश्वास जणुं काय
 मंडितच करितो. एकादे ठिकाणीं मेघ आकाशास जलविंदूच्या योगाने मोत्यांसारखे
 करितो १६, १७. असो; याप्रमाणे सूर्याच्या किरणांनीं आकर्षण करून घेतलेले जल
 जलदेणारा इंद्र सर्व भूतांच्या कल्याणाकरितां भूलोकीं वृष्टिरूपाने पाडतो १८ कृष्णा,
 ज्याअर्थी इंद्राच्या पूजेचा हा वर्षाकाल आहे त्याअर्थी सर्व राजे व आह्मी इतर मानव
 आनंद युक्त होऊन वर्षासमयीं देवेश्वर इंद्राची उत्सवांच्या योगाने पूजा करितो १९.
 इति श्रीमहा० खि० हरिवं० विष्णुपर्वाच्या शिशुचर्यातील गोपवाक्यनामक पंधरावा
 अध्याय समाप्त झाला ॥ १५ ॥

वैशंपायनः--राजा, त्या वृद्धगोपाचे हे इंद्रमहोत्सवाविषयीं वचन ऐकून इंद्राचा प्रभाव
 जाणणाराही दामोदर उलट असे वाक्य बोलला १. आह्मी वनांत फिरणारे गोप आहो.

वृत्तिरेतत्रैवियुच्यते ३ विद्यया यो यथा युक्तस्तस्य सा दैवतं परम् । सैव पूज्याऽर्चनीया
 च सैव तस्योपकारिणी । योऽन्यस्य फलमशानः करोत्यन्यस्य सत्क्रियाम् ४ द्वावन्तर्था स
 लभते प्रेत्य चेह च मानवः । कृष्यन्ता प्रथिता सीमा सीमान्तं प्रथितं वनम् ५ वनान्ता
 गिरयः सर्वे सा चास्माकं गतिर्ध्रुवा । श्रूयन्ते गिरयश्चापि वनेऽस्मिन्कामरूपिणः । प्राविश्य
 तास्तस्तनयो रमन्ते स्वेषु सानुषु ६ मृत्वा केशरिण संहा व्याघ्राश्च नाखिनां वराः । वनानि
 स्वानि रक्षन्ति प्रासयन्तां वनच्छिदः ७ यदा चैषां विकुर्वन्ति ते वनालयजीविनः । घ्नन्ति
 तानेह दुर्वृत्ताःपीरुषादेन कर्मणा ८ मंत्रयज्ञपरा विप्राः सीतायज्ञाश्च कर्षुकाः । गिरि-ज्ञा-
 स्तथा गोपा हज्योऽस्माभिर्गिरिवने ९ तन्मह्यं रंचते गोपा गिरियज्ञः प्रवर्तताम् । कर्म कृत्वा
 सुखस्थाने पादपेप्यथवा गिरी १० तत्र हत्वा पशून्मेघ्यान्वितत्यायतने शुभे । सर्वघोषस्य
 संदोहः क्रियतां किं विचार्यते ११ तं शरत्कृत्सुपापीडाः परिवार्य प्रदक्षिणम् । गावो गिरि-
 वरं सर्वास्ततो यान्तु पुनर्ब्रजम् १२ प्राप्ता क्लिष्टं हि गवां स्वादुतोयतृणा गुणैः । शरत्प्र-
 मुदिता रन्या गतमेघजलाशया १३ प्रियकैः पुष्पितैर्भौरिं श्मानं वाप्याः नैः क्वचित् । कठो-

आह्नी सदां गोधनावर आपली उपजीविका करितो. गायी, पर्वत व वन हीं आमचीं
 दैवतें आहेत, असें समज २. शेतकऱ्यांची शेती ही वृत्ति, वाण्यांची विक्रेय वस्तू हे उपजी-
 विकेचे साधन व आमची गायी हीच उत्तम वृत्ति होय. यासच त्रैविद्य (वार्तारूप विद्येचे
 तीन भेद) म्हणतात ३. जो ज्या विद्येनें युक्त असतो तीच त्याचे पर दैवत होय. तीच
 त्याची पूज्य, अर्चनीय व उपहार करगारी होते. जो दुसऱ्याचे फल भोगणारा दुस-
 ऱ्याची सत्क्रिया करतो ४, त्या मानवास या लोकीं एक व परलोकीं दुसरा अमे दोन
 अनर्थ प्राप्त होतात. शेतापर्यंत ग्रामसीमा प्रसिद्ध असते. सीमेपर्यंत वन प्रसिद्ध असते.
 (ह्म० ग्रामाची सीमा लागली कीं वन संलें.) सर्व पर्वत वनांच्या पुढें असतात. व ती
 (पर्वत) च आमची निश्चित गति आहे. या वनांतील पर्वतही कामरूपी (इच्छेस येईल
 तें रूप धारण करणारे) आहेत असें ऐकतो. त्या त्या निरनिराळ्या शरीरांत प्रवेश
 करून ते आपल्या शिखरांवर रममाण होत असतात ५, ६ नखयुक्त प्राण्यांतील श्रेष्ठ
 व्याघ्र व आयाळानें युक्त असलेले सिंह होऊन ते वनाचा उच्छेद करणारांस भिवर्वात
 आपल्या वनांचें रक्षण करितात ७. भिड, गोप, सुतार इत्यादि जेव्हां त्या वनांस विकार
 करितात तेव्हां पुरुषांस भक्षण करणें या कर्माच्या योगानें ते त्या दुर्वृत्तांस मारितात ८.
 ब्राह्मण मंत्रयुक्त यज्ञांत तत्पर असतात. शेतकरी नांगरणें या यज्ञांत तल्लीन होतात. व
 गोप गिरियज्ञ असतात. यास्तव, आह्मांस वनांतील पर्वतच पूज्य आहे ९. हे गोपहो,
 मला तो यज्ञच आवडतो. यास्तव गिरियज्ञ आरंभा. वृक्ष अथवा पर्वत यांच्या समीप
 समप्रदेशीं स्वस्तिवाचनादिक कर्म करून, तेथें यज्ञिय पशूंस मारून, कुंडमंडपादि
 करून सर्व घोषाची इच्छा पूर्ण करा. विचार कसला करितां ? १०, ११. शरत्का-
 लच्या पुष्पांच्या माळा ज्यांच्या मस्तकावर घातल्या आहेत अशा सर्व गायी
 आणि बैल या श्रेष्ठ पर्वतास प्रदक्षिणा घालून त्यानंतर पुनः वजास येवोत १२. जिच्या
 मध्यें मेघ व जलाशय कमी झाले आहेत अशी शरत् प्राप्त झाली आहे (शरत्काल
 लागला आहे.) यावेळीं गुरांस मधुर जल व तृण मिळतें. या ऋतूंत सर्व लोकां आनंदित
 असल्यामुळे स्वतः शरत्कालच आनंदित आहे असें वाटतें १३. प्रियकनामक एका

रतृणमाधाति निर्मयूररुतं वनम् १४ विजला त्रिमला व्योम्नि विबलाका विविद्युतः ।
 विवर्धन्ते जलधरा विदन्ता इव कुंजराः १५ पटुना मेघनादेन नवतांयानुकर्षिणा । पर्णोत्क-
 र्चिनाः सर्वे प्रसादं यान्ति पादपाः १६ सितवर्णांबुदोष्णीषं हंसचामरवर्जितम् । पूर्णचंद्रा-
 मलच्छन्नं साभिषेकमिवांबरम् १७ हंसैः प्रहसितानीव समुत्कृष्टानि सारसैः । सर्वाणि तदुतां
 यान्ति जलानि जलदक्षये १८ चक्रवाकस्तनतटाः पुलिनश्रोणिमण्डलाः । हंसलक्षणहा-
 सिन्यः पतिं यान्ति समुद्रगाः १९ कृमुदोत्कृष्टमुदकं ताराभिश्चित्रमंबरम् । सममभ्युत्सगयं-
 तीव शर्वरीष्वितरेतरम् २० मत्तक्रौंचावघुष्टेषु कलमापकपांडुषु । निविष्टरमणीयेषु वनेषु
 रमते मनः २१ पुष्करिण्यस्तहागानि वाप्यश्व दिकचोत्पलाः । केदाराः सरितश्चैव सरांसि च
 श्रियाऽज्वलन् २२ पंकजानि च ताम्राणि तथाऽन्यानि सितान्यापि । उत्पलानि च नीलानि
 भेजिरे वारिजां श्रियम् २३ मदं जहुः सितापांगा मदं ववृधिरऽनिलाः । अभवद्यम्रप्राका-
 शमभूश्च निभृहोऽर्णवः २४ ऋतुपर्यायशिथिलैर्वृत्तनृत्यसमुज्झितैः । मयूरांगरुहंभूमिर्बहुनेत्रेव
 लक्ष्यते २५ स्वपंकमलिनैस्तीरैः काशपुष्पलताकुलैः । हंससारसाविन्यासैर्यमुना भाति
 शोभना २६ कलमापाकरम्येषु केदारेषु वनेषु च । सस्यादा जलजादाश्च मत्ता विरुक्षुः

जातीच्या कदंबाच्या पुष्पांनी गौर व क्वचित् वाणपुष्पांनी श्याम झालेले व ज्यांतील तृण
 जून झाले आहे असे मयूरध्वनिरहित वन फार शोभते १४. वृंतरहित हत्तीप्रमाणे आका-
 शांत जलरहित, शुभ्र, बलाकारहित व विद्युत्-शून्य मेघ वृद्धि पावत आहेत १५. हा
 समय नूतन जलास आकर्षण करून घेणाऱ्या रमणीय मेघनादाने युक्त आहे. ज्यांच्यावर
 पुष्कळ टवटवीत पालवी आली आहे असे सर्व वृक्ष प्रसन्न झाले आहेत १६. शुभ्र वर्णांचे
 मेघ हेच ज्यांचे उष्णीष आहे, हंस ह्याच ज्यांच्यावर पारल्या जाणाऱ्या चवऱ्या आहेत
 व जे पूर्ण चंद्ररूपी निर्मल वस्त्राने आच्छादित आहे असे हे आकाश प्रहाभिषिक्त राजा-
 प्रमाणे दिसते १७. मेघांचा क्षय झाला असतां सर्व प्रकारची उदके, हंस ज्यांस हंसत
 आहेत व सारस ज्यास तुच्छ समजत आहेत, अर्शांचे जणुं काय होत्यातीं कृशतेस प्राप्त
 होत आहेत १८. चक्रवाक पक्षी हेच ज्यांचे स्तनतट आहेत, जलाजवळची उंच भूमि
 हीच ज्यांचीं श्रोणिमंडले आहेत व हंस हेच ज्यांचे हास्य आहे अशा समुद्रपत्नी नद्या
 आपल्या पतीकडे जात आहेत १९. सांप्रतकाळीं कुमुद (चंद्रविकासी) कमलांच्या
 योगाने प्रफुल्लित झालेले जल व तारांच्या योगाने चित्रविचित्र झालेले अंतरिक्ष हीं दोघे
 रात्रीं एकमेकांस गर्वाने हंसतात २०. मत्त क्रौंच पक्ष्यांच्या ध्वनाने नादित झालेल्या,
 पिकलेल्या धाम्यमंत्ररींच्या योगाने पिण्डवर्ण दिसणाऱ्या व विवाह केलेल्या स्त्रीपुरुषां-
 प्रमाणे रमणीय भासणाऱ्या वनांमध्ये मन रममाण होते २१. पुष्करिणी, तडाग ज्यांतील
 कमले प्रफुल्लित झाली आहेत अशा वाणी, पाणथळीचीं शेते, नद्या व सरोवरे
 शोभेच्या योगाने देदीप्यमान दिसत आहेत २२. तांबडीं कमले, तशींच दुसरीं शुभ्र व
 नील कमले जलज पुष्पांच्या शोभेस प्राप्त झाली आहेत २३. यासमयीं मयूरांनीं आपल्या
 मदाचा त्याग केला आहे. वायु हळु हळु वाहत आहेत. आकाश मेघरहित झाले आहे व
 समुद्र पूर्ण झाला आहे २४. ऋतु बदलल्यामुळे (वर्ष संपून शरत् लागल्यामुळे) स्वभा-
 वतच शिथिल झालेल्या व नृत्य समाप्त झाल्यामुळे टाकून दिलेल्या मयूरांच्या पिसांनीं
 भूमि बहुनेत्रयुक्त असल्यासारखी भासते २५. काशपुष्पे व लता यांनीं भरलेल्या,

खगाः २७ सिधिक्षुर्पानि जलदा खलेन जलदागमे । तानि सस्यान्यथाळानि कठिनत्वं
गतानि वै २८ त्यक्त्वा मेघमय वासः शरद्वृणाविदीपितः । एष वै विमले व्योम्नि हृष्टो
घसति चन्द्रमाः २९ क्षीरिण्यो द्विगुणं गावः प्रमत्ता द्विगुणं वृषाः । वनानां द्विगुणा लक्ष्मीः
सस्यैर्गुणवती मही ३० ज्योतीषि घनमुक्तानि पश्यन्ति जलानि च । मनांसि च मनुष्याणां
प्रसादमुपयान्ति वै ३१ असृज्यत्सविता व्योम्नि निर्मुक्तो जलदैर्भृशम् । शरत्प्रज्वलितं तेज-
स्तीक्ष्णरश्मिर्विशोषयन् ३२ नीराजयित्वा सैन्यानि प्रयान्ति विजिगीषवः । अन्योन्यराष्ट्रा-
भिमुखा पार्थिवाः पृथिवीक्षितः ३३ बन्धुजीवाभिताम्रास्तु बद्धपंकवतीषु च । मनस्तिष्ठति
कान्तास्तु चित्रास्तु वनराजिषु ३४ वनेषु च विराजन्ते पादपा वनशोभिनः । असनाः सप्तप-
र्णाश्च कोविदाराश्च पुष्पिताः ३५ इषुसाह्वानिकुंभाश्च प्रियकाः स्वर्णकास्तथा । सृमराः
पेक्षुकाश्चैव केतक्यश्च समंततः ३६ व्रजेषु च विशेषेण गर्गरोद्गारहासिषु । शरत्प्रकाशयोषेव
गोष्ठेष्वटति रूपिणी ३७ लूनं त्रिदशभूयिष्ठं मेघकालसुखोपितम् । पतद्विकेतनं देवं बोधयन्ति
दिवोकसः ३८ शरद्वेव सुसस्यायां प्राप्तायां प्रावृषः क्षये । नीलचंद्रार्कवर्णैश्च रचितं बहु-
भिर्द्विजैः ३९ फलैः प्रवालैश्च घनमिन्द्रचापघनोपगम् । भवनाकारविटपं लतापरममण्डि-

आपल्याच चिखलानें मलिन झालेल्या व हंस-सारसादि पक्ष्यांनीं ज्यांच्यावर आपलें
वसण्याचें स्थान केलें आहे अशा तीरांच्या योगानें यमुना अतिशय शोभा-
यमान दिसते २६. भातें पिकल्यामुळें रम्य दिसणाऱ्या पाणथळ शेतांमध्ये व
वनांमध्ये धान्य खाणारे व मत्स्यादि जलजंतूंस भक्षण करणारे पक्षी मत्त होऊन
ध्वनि करीत असतात २७. वर्षर्तूत मेघांनीं ज्यांच्यावर जलाचा सेक केला
होता तीं तृणें आतां मोठीं होऊन कठिनतेस प्राप्त झालीं आहेत २८. हा चंद्रमा
मेघांतील निवास सोडून शरद्वृणांच्या योगानें अत्यंत दीपित होतसाता निर्मळ आकाशांत
आनंदित होऊन राहिला आहे २९. यावेळीं गायी दुग्ध देऊं लागल्या आहेत. बैल
दुग्ध मत्त झाले आहेत. वनांस दुग्ध शोभा आली आहे. व पृथ्वी धान्याच्या योगानें
गुणवती झाली आहे ३०. सर्व नक्षत्रें मेघांच्या आवरणांतून मुक्त झालीं आहेत. जलें कम-
लयुक्त आहेत व मनुष्यांचीं अंतःकरणें प्रसन्नतेस प्राप्त झालीं आहेत ३१. मेघांतून मुक्त
झालेला सूर्य शरत्कालामुळें प्रज्वलित झालेले तेज आकाशांत पसरून आपल्या तीक्ष्ण
रश्मींनीं सर्व रसांस शोषित आहे ३२. शत्रूंंस जिंकण्याची इच्छा करणारे व पृथ्वीचें पालन
करणारे राजे सैन्यांचा नीराजनविधि करून एकमेकांच्या राष्ट्रांच्या सन्मुख जात
आहेत ३३. दुपारीच्या लाल पुण्यांच्या योगानें सर्वतः ताम्रवर्ण दिसणाऱ्या व ज्यांच्यावर
चिखल वसला आहे अशा रमणीय व चित्रविचित्र वनपंक्तींमध्ये मन आसक्त होऊन
रहात आहे ३४ वनांस सुशोभित करणारे व फुललेले असून, सप्तपर्ण, कोविदार इषुसाह्व,
निकुंभ, प्रियक, स्वर्णक व केतकी हे वृक्ष वनांत विराजमान होत आहेत. सृमरनामक
हरिणें व घुबडेंही यावेळीं समंततः आढळतात ३५, ३६. ताक करण्याच्या डेण्यांतून निघ-
णाऱ्या धवनींनीं विशेषतः हास्य करणाऱ्या वजातील गोठ्यांतून मूर्तिमती शरत् प्रासिद्ध
स्त्रीप्रमाणें वावरत आहेसं वाटतें ३७. ज्याच्यापार्शीं देवांचें बाहुल्य आहे व मेघसमयीं जो
सुखानें शयन करीत असतो त्या गरुडवाहन देवास खरोखर इतर देव यावेळीं जागवीत
आहेत ३८. यास्तव प्रावृष्ट-काल क्षीण होऊन उत्तम धान्ययुक्त शरत्-काल प्राप्त झाला

तम् ४० विशालमृलावततं पवनाभोगसण्डितम् । अर्चयामो गिरिं देवं गार्ध्वैव च विशेष-
षतः ४१ सावतंसैर्विषाणैश्च वर्द्धापीडैश्च दंशितैः । घंटाभिश्च प्रलंबाभिः पुष्पैः शारदिक-
स्तथा ४२ शिवाय गावः पूज्यन्तां गिरियज्ञः प्रवर्त्यताम् । पूज्यतां त्रिदशैः शक्रो गिरिरि-
ष्माभिरिज्यताम् ४३ कारविष्यामि गोयज्ञं बलादपि न संशयः । यद्यस्ति मयि वः प्रीति-
र्यदि वा सुहृदो वयम् ४४ गावो हि पूज्याः सततं सर्वेषां नात्र संशयः । यदि साम्ना भवे-
त्प्रीतिर्भवतां वै भवाय व । एतन्मम वचस्तथ्यं क्रियतामविचारितम् ४५ [६८४] इति
श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि षोडशाध्यायः ॥ १६ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ दामोदरवचः श्रुत्वा हृष्टास्ते गोषु जीविनः । तद्वायमृतमभ्रानाः
प्रयूचुरत्रिशंकया १ त्वेपा बाल महती गोपानां हर्षवर्धनी । प्रीणयत्येव नः सर्वान्बुद्धिर्वृ-
द्धिकरी नृणाम् २ त्वं गतिस्तयं रतिश्चैव त्वं वेत्ता त्वं परायणम् । भयेष्वभयदस्त्वं नरायणेश्च
सुहृदां सुहृत् ३ त्वत्कृते कृष्ण घोषोऽयं क्षेमी सुदितगोकुलः । कृत्वा वसति शान्तारिष्यथा
स्वर्गं गतस्तथा ४ जन्मप्रभृति कर्मैतद्देवैरसुकरं उचि । बोद्धव्याद्याभिगानाच्च त्रिस्त्रितानि
मनांसि नः ५ ऋतेन च पार्थेन यशसा विक्रमेण च । उत्तमात्वं च मर्त्येषु देवेष्विव

असतां नीलवर्णं व चंद्रसूर्यांचे वर्णं यांनीं युक्त असलेल्या पुष्कळ पक्ष्यांनीं—ज्याची चित्र-
विचित्र रचना केली आहे, फळं व कोमल पल्लव यांनीं परिपूर्ण, इंद्रचापयुक्त घनासारख्या,
गृहाप्रमाणे ज्याच्यावरील वृक्षांच्या शाखा आहेत. लतांनीं अत्यंत मंडित झालेल्या विशाल
मूलांच्या द्वारा पसरलेल्या व वायूच्या विस्ताराने मंडित असलेल्या या पर्वतरूपी देवास व
विशेषतः गार्गींस आपण पूजूं या ३९-४१ शिंगांवर मुकुट बसवून, व तेथेच मयूरपिच्छे
बांधून आणि गळ्यांत लोवणाच्या घंटा अडकवून तुम्ही शरत्कालीं झालेल्या पुष्पांच्या
योगाने आपल्या कल्याणाकरितां गार्गींचे पूजन करा. गिरियज्ञास आरंभ होऊं दे. देव
पाहिजे असल्यास इंद्राचे पूजन करतील. आपण आपले पर्वताचे पूजन करूं या ४२ ४३.
माझ्या सांगण्याप्रमाणे न वागल्यास मी बलात्कारानेही गायजूं करवोन. यांत संशय
नाहीं. पण तुमची मजवर जर प्रीति असेल व आम्ही जर परस्पर मित्र असूं तर आम्हां
सर्वास सदा गार्गींचे पूज्य आहेत याविषयीं तुम्ही शंका बाळगणार नाहीं. सामाच्या
योगाने जर आपली प्रीति राहिली तर ती तुमच्या हितास कारण होईल. तुम्ही माझे हें
सत्य सांगणें ऐका. व कांहीं एक विचार न करतां त्याप्रमाणे वर्तन करा ४४, ४५. इति
श्रीमहा० खिल० हरि० विष्णुपर्वचा कृष्णवाक्यनामक सोळावा अध्याय समाप्त
झाला ॥ १६ ॥

वैशंपायनः— गार्गींवर उपजीविका करणारे ते गोप दामोदराचे ते वचन ऐकून आनं-
दित झाले आणि त्याच्या वागमृताचे सेवन करणारे ते निःशंकपणे त्यास उलट
ह्मणाले १. “ बाळा, गोपांचा आनंद वाढविणारी व मानवांची वृद्धि करणारी ही तुम्ही
मोठी बुद्धि आम्हां सर्वास संतुष्ट करित आहे २. तूं आमची गति, तूं आमची रति, तूं
वेत्ता, तूंच परम आश्रय, व आम्हांस भयप्रसंगीं अभय देणाराही तूंच आहेस. आमच्या
सर्व सुहृदांतील तूं श्रेष्ठ सुहृद् आहेस ३. कृष्णा, तुझ्यामुळेच हा सर्व घोष कुशल आहे.
यांतील गार्गींचे कुल आनंदित आहे. स्वर्गांत जाऊन राहिल्याप्रमाणे येथील सर्व लोक
शत्रुरहित होऊन रहात आहेत ४. भूलोकीं देवांसही सुकर नसलेले शकटभंगादिकर्म तूं

पुं०दरः ६ प्रतापेन च तक्षिणेन दीप्त्या पूर्णतयाऽपि च । उत्तमस्त्वं च मर्त्येषु देवेष्विव दिवा-
कर ७ कान्त्या लक्ष्म्या प्रसादेन वदनेन स्मितेन च । उत्तमस्त्वं च मर्त्येषु देवेष्विव निशा-
काः ८ बलेन वपुषा चैव बाल्येन चारतेन च । स्यात्ते शक्तिधरस्तुल्यो न तु कश्चन मानुषः ९
यस्त्वयाऽभिहितं वाक्यं गिरियज्ञं प्रति प्रभो । कस्तल्लययितुं शक्तो बलामिव महोदधेः १
स्थितः शक्रमहस्तात श्रीमन्गिरिमहस्त्वयम् । त्वत्प्रणीतोऽय गोपानां गवां हेतोः प्रवत्यं-
ताम् ११ भोजनान्युपकल्पयन्तां पयसः पेशलानि च । कुंभाश्च विनिवेशयन्तामुदपानेषु
शोभनाः १२ पूर्यन्तां पयसा नद्यो ब्रंष्यश्च विपुलायताः । भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च तत्सर्व-
मुपनीयताम् १३ भाजनानि च मांसस्य न्यस्यतामोदनस्य च । त्रिरात्रं चैव संदोहः सर्व-
घोषस्थ गृह्यताम् १४ विहन्यतां च पशवो भोज्या ये महिषादयः । प्रवर्त्यतां च यज्ञोऽयं
सर्वगोपसमाकुलैः १५ आनन्दजननो घोषो महान्मुदितगोकुलः । तूर्यप्रणादघोषैश्च वृष-
भाणां च गर्जितैः १६ हंभार्वैश्च वत्सानां गोपानां हर्षवर्धनः । दध्नो हृदो घृतावर्तः पयः-
कुल्यासमाकुलः १७ मांसराशिः प्रभूताढ्यः प्रकाशादनपर्वतः । संप्रावर्तत यज्ञोऽस्य गिरे-
र्गोभिः समाकुलः १८ तुष्टगोपसमाकुर्णो गोपनारीमनोहरः । भक्ष्याणां राशयस्तत्र शत-

जन्मापासूनच करीत आहेस. ' मी तुमच्याकडून बलात्काराने हें करवीन ' इत्यादि प्रकारच्या पहाण्यास योग्य असलेल्या तुझ्या अभिमानाच्या योगाने आमची मने विस्मित झाली आहेत ५. देवांमध्ये जसा इंद्र त्याप्रमाणे श्रेष्ठ बल, यश व पराक्रम यांच्यायोगाने तू मनुष्यामध्ये उत्तम आहेस ६. देदीप्यमान ज्योतीमध्ये जसा दिवाकर (सूर्य) त्याप्रमाणे तक्षिण प्रताप, दीप्ति व पूर्णता यांच्या योगाने मानवांमध्ये तू उत्तम आहेस ७. कान्ति, लक्ष्मी, प्रसाद स्मितयुक्त मुख यांच्या योगाने नक्षत्रांतील चंद्राप्रमाणे तू मनुष्यांत उत्तम आहेस ८. बल, शरीर व बालपणांतील चरित यांच्या योगाने एक कार्ति-
केयच तुझी बरोबरी करू शकेल. दुसरा कोणीही मानव करू शकणार नाही ९. हे प्रभो, गिरियज्ञाविषयीं तू जें सांगितलेंस त्याचें, महासमुद्राच्या वेलेप्रमाणे, उलंघन करण्यास कोण समर्थ आहे ? १०. इंद्रमहोत्सव राहिला. वा कृष्णा, आतां तू निर्माण केलेला हा श्रीमान् गिरिमह गोपांच्या व गार्गीच्या हिताकरितां चालू दे ११. दुग्धाच्या योगाने सुंदर केलेलीं भोजनें तयार करा. जलाशयांवर सुरेख कुंभांची स्थापना करा. नद्या जलाच्या योगाने परिपूर्ण होऊं देत. पुष्कळ लांब व रुंद असलेले पाटही जलपूर्ण होऊं देत. भक्ष्य, भोज्य, पेय इत्यादि सर्व सिद्ध करा. मांसाची व भाताची पात्रे चुलाण्यांवर चढवा. तीन दिवस सर्व घोषांतील दही-दूध न विकतां एके ठिकाणीं सांठवा १२-१४. खाण्यास योग्य असलेल्या महिषादि पशूंस मारा आणि हा यज्ञ सर्व गोपांसह चालू दे १५. ज्यांतील गार्गींचा समूह आनंदित झाला आहे असा मोठा घोष (व्रज) प्राण्यांस आनंद देणारा होवो. असो; त्यानंतर मंगलवाद्यांचे घोष, बैलांचीं डुरकणीं व गार्गींच्या वासरांचीं हंबरणीं यांच्या योगाने तो (घोष) गोपांचा आनंद वाढविणारा झाला. दद्यांचे डोह, घृतांचे आवर्त (भोंवरे) व दुधाचे पाट यांच्या योगाने तो व्यापून गेला १६, १७. त्यांत मांसाचा ढीग पडला. मसाल्याच्या पुष्कळ वस्तूनीं तो संपन्न झाला. भाताचा पर्वत स्पष्ट दिसूं लागला. तात्पर्य, गार्गीनीं व्याप्त असलेला त्या पर्वताचा यज्ञ सुरू झाला १८. सर्व यज्ञभूमि संतुष्ट

शश्व सहस्रशः १ अथाधिशृतपर्यन्ते संपाते यज्ञसंविधौ । यज्ञं गिरेस्तिथौ सौम्ये ऋगुर्गोपा
द्विजैः सह २० यजमान्ते तदन्नं तु तत्पया दधि चोत्तमम् । मांसं च भायया कृष्णो गिरि-
र्भूत्वा समश्नुते २१ तर्पिताश्वापि विप्राग्रचारतुष्टाः संपूर्णमानसाः । उत्तस्थुः प्रीतमनसः
स्वस्ति वाच्य यथासुखम् २२ भुक्त्वा चावभृथे कृष्णः पयः पीत्वा च कामतः । संतुष्टोऽ-
स्मीति दिव्येन रूपेण प्रजहास वै २३ तं गोपाः पर्वताकारं दिव्यस्त्रगनुलेपनम् । गिरिदूर्धि
स्थितं दृष्ट्वा कृष्णं जग्मुः प्रधानतः २४ भगवानपि तेनैव रूपेण च्छादितः प्रभुः । सह तैः
प्रणतो गोपैर्वन्द्यात्मानमात्मना २५ तस्म्युर्विस्मिता गोपा देवं गिरिधरे स्थितम् । भगवं-
स्त्वदृशो युक्ता दासाः किं कुर्म किंकराः २६ स उवाच ततो गोपान्गिरिप्रभवया गिरा ।
अद्यप्रभृति चेज्योऽहं गोषु यद्यन्ति वो दया २७ अहं वः प्रथमो देवः सर्वकामकरः शुभः ।
मम प्रभावाच्च गवामशुतान्येष भोक्ष्यथ २८ शिवश्च वो भविष्यामि मद्भक्तानां वने वने ।
रंस्ये च सह युष्माभिर्यथा दिवि गतस्तथा २९ ये चेमे प्रथिता गोपा नन्दगोपपुरोगमाः ।
एषां प्रीतः प्रयच्छामि गोपानां विपुलं धनम् ३० पर्याप्तुवन्तु क्षिप्रं मां गावो वत्ससमाकुलाः ।
एवं मम परा प्रीतिर्भविष्यति न संशयः ३१ ततो नीराजनाथं हि वृन्दशो गोकुलानि तम् ।

झालेल्या गोपांनीं व्याप्त झाली. तो यज्ञ गोपांच्या स्त्रियांस मनोहर वाटला. तेथे भक्ष्य पदार्थांच्या शेकडों व सहस्रावधि राशि झाल्या १९ अग्निवर शिज-
विलेल्या स्थाल्या वगैरे ज्याच्या सर्माप उतरून ठेविल्या आहेत, असा तो यज्ञविधि प्राप्त झाला असतां गोपांनीं ब्राह्मणांसह गिरीचा यज्ञ सौम्य तिथीवर आरंभिला २०. यज्ञाच्या शेवटीं कृष्ण मायेनें पर्वत हाऊन तें अन्न, तें दूध, तें उत्तम दही व मांस खाऊं लागला २१. तृप्त झालेले श्रेष्ठ ब्राह्मणही अत्यंत प्रसन्न व संपूर्णमानस होऊन समाधानानें स्वस्ति-
वाचन करून उठले २२. अवभृथस्नानकालीं कृष्णानें दिव्य रूपानें तें अन्न खावून व यथेच्छ दुग्ध प्राशन करून मी अतिशय तृप्त झालों आहे, असें बोलून अत्यंत हास्य केलें २३. तेव्हां गोप ज्याचा आकार पर्वताएवढा आहे आणि ज्याच्या गळ्यांत दिव्य माळा व अंगास दिव्य उटी लाविली आहे असा कृष्ण पर्वताच्या मस्तकावर स्थित आहे असें पाहून मुख्यतः त्याच्याकडेच जाऊं लागले २४. तेव्हां तो प्रभु भगवान्ही त्याच (गोप) रूपानें आपलें स्वरूप आच्छादित करून त्या गोपांबरोबर नम्र होऊन आपणच आपणास वंदन करिता झाला २५. नंतर ते आश्चर्यचकित झालेले गोप त्या श्रेष्ठ पर्वतावर स्थित असलेल्या देवास ह्मणाले 'भगवन्, हे आम्ही दास हात जोडून तुझ्या अधीन झालों आहों. या किंकरांनीं काय करावें' २६. तेव्हां पर्वतापासून उत्पन्न झालेल्या वाणीनें तो त्या गोपांस ह्मणाला 'गायींविषयीं जर तुझांस दया असेल तर आजपासून तुम्ही माझे पूजन करावें २७. मी तुमचा मुख्य देव आहे. मी शुभ व तुमचे सर्व मनोरथ पूर्ण करणारा आहे. माझ्या प्रभावानेंच असंख्य गायींचा उपभोग तुम्ही घेत आहां २८. प्रत्येक वनांत माझ्या भक्तांचा (तुमचा) मी कल्याणकर होईन. स्वर्गांत असतांना जसा तसाच मी येथे तुमच्या बरोबर रममाण होईन २९. हे जे नन्दगोपप्रभृति प्रासिद्ध गोप आहेत त्यांच्यावर संतुष्ट होऊन मी त्यांस विपुल धन देईन ३०. वत्सांसहवर्तमान या सर्व गायी मला प्रदक्षिणा घालूं देत. असें केल्यानें मी अति-
शय संतुष्ट होईन, यांत संशय नाही ३१ त्यानंतर नीराजनाकरितां गायींचीं

परिवृत्तिरिवरं सवृक्षाणि समातः ३० ता गावः प्रवृत्ता हृष्टाः सार्थीडस्तवकांगदाः । सस्र-
जापीडशृंगायाः शतशोऽथ सहस्रशः ३३ अनुगम्भुश्च गोपालाः कालयन्तो धनानि च ।
भक्तिच्छेदानुलिप्तांगा रक्तपीतसितांबराः ३४ मयूरचित्रांगदिनां भुजैः प्रहरणावृतेः । मयूर-
पद्मवृन्तानां केशबंधैः सुयोजितैः ३५ वभ्राजुरधिष्णं गोपा. ममवाये तदाऽद्भुते । अन्ये वृषा-
नारुहुरुत्त्यन्ति रम परे मुदा ३६ गोपालास्त्वपरे गाश्च जगृहुर्वेगगाभिनः । तस्मिन्पर्याय-
निर्वृत्ते गवां नीराजनोत्सवे .७ अंतर्धानं जगामाशु तेन देहेन सोऽचलः । कृष्णोऽपि
गोपसहितो विवेश व्रजमेव ह ३८ गिरियज्ञप्रवृत्तेन तेनाश्चर्येण विस्मिताः । गोपाः स्म
बालवृद्धा वै तुष्टुधुर्मधुसूदनम् ३९ [७२३] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे गिरि-
यज्ञप्रवर्तनं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ महे प्रतिहते शक्रः सश्रोभस्त्रिदशेश्वरः । सांवर्तकं नाम गणं तोय-
वानामथाब्रवीत् १ भो बलाहकमातंगाः श्रूयतां मम भाषितम् । यहि वो मत्प्रियं कार्यं
राजभक्तिपुरस्कृतम् २ एते वृंदावनगता दामोदरपरायणाः । नन्दगोपाद्यो गोपा विद्विषन्ति
मसोत्सवम् ३ आजीवो यः परस्तेषां गोपत्वं च यतः स्मृतम् । ता गावः सतरात्रेण
पीडयन्तां वर्षमारुतैः ४ ऐरावतगतश्चाहं स्वयमेवांबु दारुणम् । अश्यामि वृष्टिं वातं च

कुळं समूहांनी बैलांसह त्या श्रेष्ठ पर्वताच्या सभोवार जाऊं लागलीं ३२. शिरो-
भूषणांनीं युक्त असलेल्या, पुष्पगुच्छांच्या आकाराचीं बाहुभूषणें ज्यांच्या पुढच्या पायांत
घातलीं आहेत आणि ज्यांचीं शृंगाग्रें माळां व शृंगारभूषणें यांसह आहेत अशा शेंकडों
व हजारों गायी आनंदित होऊन पळं लागल्या ३३. गोपाल त्या गोधनास हाकवीत
त्यांच्या मागून चालले. त्यांनीं आपल्या अंगांस विभाग करून निरनिराळे रंग लाविले
होते. लाल, पिवळीं. व शुभ्र वस्त्रें त्यांनीं नेसलीं होतीं ३४. मयूरपिच्छांचीं चित्रविचित्र
बाहुभूषणें घातलीं होतीं. हातांत प्रहरणें (गार्गीस मारण्याचीं साधनें) घेतलीं होतीं व
मोराच्या पिसांचे दांडे केंसांच्या गांठींत अडकविले होते ३५. त्यामुळें त्या अद्भुत समा-
जांत गोप फारच चमकूं लागले. कित्येक गोप बैलांवर आरूढ झाले. दुसरे कित्येक
आनंदानें नाचूं लागले ३६ आणि कांहीं गोपालांनीं वेगानें धावणाऱ्या गार्गीस थांबविलें.
असो; याप्रमाणें तो गार्गीचा नीराजनोत्सव क्रमानें समाप्त झाला असतां ३७ त्या देहानें
तो पर्वत तात्काल गुप्त झाला. तेव्हां कृष्णही गोपालांसह वजांत गेला ३८. राजा, शेवटीं
त्या गिरियज्ञामुळें वाटलेल्या आश्चर्यानें विस्मित झालेले आबालवृद्ध गोप मधुसूदनाची
स्तुति करूं लागले ३९. इति श्रीमहा० खिल० हरिवंशाच्या विष्णुपर्वातील गिरि-
यज्ञप्रवर्तननामक सतरावा अध्याय समाप्त झाला ॥ १७. ॥

वैशंपायनः—पण इंद्राचा महोत्सव प्रतिवद्ध झाला असतां त्या देवेशास मोठा क्रोध
आला व तो सांवर्तकनामक मेघांच्या गणांस ह्मणाला १. ' हे मेघमातंगहो, जर
तुहांस राजभक्तिपुरःसर माझे प्रिय कर्तव्य असेल तर मी काय ह्मणतो तें ऐका. हे वृंदा-
वनांत रहाणारे व दामोदरपरायण असलेले नंदगोपादिक गोप माझ्या उत्सवाचा द्वेष
कारितात २, ३. ज्याअर्थी ते गोप आहेत त्याअर्थी त्यांच्या आजीविकेचें मुख्य साधन
गायी आहेत. यास्तव, सात अहोरात्र तुम्ही वर्षाव व वायु यांच्या योगानें त्यांस पीडा
द्या ४. मीही स्वतः ऐरावतावर वसून वज्राशनीसारखें असह्य व दारुण जल, वृष्टि

वज्राशनिस्तमभम् ५ भवद्भिश्चण्डवर्षेण चरता मारुतेन च । हतारता सत्रजा गावभ्य-
 क्षयन्ति भुवि जीवितम् ६ एवशाज्ञायामास सर्वान् जलधरान्प्रभुः । प्रत्याहते वै कृष्णेन
 शासने पाकशासनः ७ ततस्ते जलदाः कृष्णा वारणादा भयावहाः । आकाशं छादयामासुः
 सर्वतः पर्वतोपमाः ८ त्रिशुत्संपातजननाः शक्रचापविभ्रयिताः । तिमिरावृतमाकाशं चक्रुस्ते
 जलदास्तदा ९ गजा इवान्यसंयुक्ताः केचिन्नकरवर्चसः । नागा इवान्ये गगनं चेरुर्जलदु-
 गवाः १० तेऽन्योन्यं वपुषा बद्धा नागयूथायुतोऽन्ता । दुर्दिनं विपुलं चक्रुस्तदाद्यन्तो नभ-
 स्तलम् ११ नृहृत्तनागहस्तानां वेणूनां चैव सर्वतः । धाराभिस्तुल्यरूपाभिर्वृष्टुस्ते बला-
 हकाः १२ समुद्रं मेनिरे तं हि स्यनारूढं नृचक्षुषः । दुर्विगाह्यमपर्यंतमपाधं दुर्दिनं
 महत् १३ नैवापतन्वै खगसा दुद्रुर्दृग्जातयः । पर्वताभेदु मेधेषु खे नदत्सु समंततः १४
 नष्टसूर्येन्दुमदृशैर्भेधैर्नभसि दाहणैः । अतिवृष्टेन लोकस्य विरूपमभवद्दुः १५ मेघावनि-
 ष्यभाकारमदृश्यग्रहतारकम् । चन्द्रसूर्योश्चरहितं खं वभूत्प्रतिनिष्प्रभम् १६ वारिणा मेघ-
 मुक्तेन मुच्यमानेन चासकृत् । आवभौ सर्वतस्तत्र मृमिस्तोयनयी यथा १७ विनेदुर्धर्णिण-
 स्तत्र लोककल्परुताः खगाः । विवृद्धिं निरुगा याताः पृथगाः संपूर्वं गताः १८ गर्जितेन च
 मेघानां पर्जन्यनिन्देन च । तर्जितानीव कंपन्ते तृणानि तरुभिः सह १९ शाश्वतोऽन्तःकालो

व वात यांस उत्पन्न करीन ५. तुह्नी प्रखर वर्षानानें व वेगानें वहाणाऱ्या वायूनें ज्यांस
 पीडून सोडलें आहे अशा व्रजासह त्या सर्व गांभी भूर्मावर जीवित सोडतील ६. सारांश,
 कृष्णानें आपली आज्ञा मोडली आहे असें पाहतांच प्रभु इंद्र सर्व मेघांस अशी आज्ञा,
 कृतिता झाला ७. त्यानंतर ते काळे, घोर नाद करणारे, भयंकर व पर्वतासारखे मोठे मेघ
 आकाशास आच्छादित करिते झाले ८ त्यावेळीं त्रिशुत्संपात उत्पन्न करणाऱ्या व इंद्रचा-
 पांनीं भूधित झालेल्या त्या जलदांनीं आकाशास अंधकारानें आच्छादित करून सोडलें ९.
 कित्येक अन्य गजांशीं युद्ध करणाऱ्या गजांप्रमाणें, मकरांप्रमाणें व कित्येक नागांप्रमाणें
 गगनांत फिरूं लागले १०. सहस्रावधि हत्तींच्या कळपाप्रमाणें शरीरानें एकमेकांशीं भिडून
 गेलेल्या त्यांनीं नभस्तलास झांकून अतिशय दुर्दिन करून सोडलें ११. मनुष्यांचे हात,
 हत्तींच्या सोडा, व वेळु यांच्या एवढ्या मोठ्या धारांनीं ते मेघ चोहोंकडून वर्षाव करूं
 लागले १२. मानवांच्या नेत्रांस समुद्र आकाशांत आरूढ झाला आहे असे वाटूं लागलें.
 कारण, तें मोठें दुर्दिन अगाध, निःसीम व ज्याच्याकडे पहावतही नाही असें होतें १३.
 सर्वतः पर्वताकार मेघ आकाशांत गर्जना करूं लागले असतां पक्षी उडेनातसे झाले व
 मृगांच्या जातीही पळेनातशा झाल्या १४. कल्पांतासारख्या आकाशांतील भयंकर मेघांनीं
 अतिवृष्टि केल्यामुळें लोकांचीं शरीरें विरूप झालीं १५. मेघांच्या समूहानें प्रभाशून्य
 आकाराचें व ज्याच्यांतील ग्रह व तारा अदृश्य झाल्या आहेत असें चंद्र व सूर्य यांच्या
 किरणांचाचून असलेलें आकाश अतिशय निस्तेज झालें १६. मेघांनीं सोडलेल्या व
 वारंवार सोडीत असलेल्या जलाच्या योगानें तेथील भूमि सर्वतः जलमय सरोवराप्रमाणें
 दिसत होती १७. त्यावेळीं तेथें मयूर टाहो फोडूं लागले. इतर पक्षी अगदीं थोडे शब्द
 करीत होते. नद्या वाढल्या, व तीरावरील वृक्षादिक प्रवाहाबरोबर वाहून जाऊं लागले १८,
 मेघांच्या गर्जनेनें व पर्जन्याच्या नादानें वृक्षांसह तृणें भ्याल्याप्रमाणें थरथर कांपूं
 लागलीं १९. भयानें व्याकुळ झालेले गोप लोकांचा अंतकाल प्राप्त झाला, पृथ्वी एक

लोकानां व्यक्तमेकार्णवा मही । इति गोपगणा वाक्यं व्याहरन्ति भयार्दिताः २० तेनोत्पा-
तांबुवर्षेण गावो विप्रहता भृशम् । हंभारद्वैः क्रन्दमाना न जेलुः स्तंभितोपमाः २१ निष्कं-
पसक्थिचरणा निष्प्रयत्नखुराननाः । हृष्टरोमाद्रतनवः क्षामकुक्षिपयोधराः २२ काश्चित्प्रा-
णाञ्जुजतुः श्रान्ता निपेतुः काश्चिदातुराः । काश्चित्सवत्साः पतिता गावः शीकरवेजिताः २३
काश्चिदाक्रम्य क्रोडिन वत्साभित्तिमन्ति मातरः । विमुखाः श्रान्तसक्थ्यश्च निराहाराः कृशो-
दराः २४ पेतुरार्ता वेपमाना गावो वर्षपराजिताः । वत्साश्चोन्मुखका बाला दासोदरमुखाः
स्थिताः ॥ प्राहीति वदन्दीर्घैः कृष्णामुचुरिवादिताः २५ गवां तत्कदनं दृष्ट्वा दुर्दिनागमजं
महत् । गोपांश्चासन्ननिधनान्कृष्णः कोपं समादधे २६ स चिह्नस्त्रिवा संख्यो दृष्टोपायो मयेति
च । आत्मानमात्मना वाक्यमिदमूचे प्रियंवदः २७ अद्याहमिममुत्पाद्य सकाननवनं
गिरिम् । कल्पयेयं गवां स्थानं वर्षत्राणाय दुर्धरम् २८ अयं धृतो मया शैलः पृथ्वीगृहनि-
भोपसः । त्रास्यते स्रज्जा गा वै महृथश्च भविष्यति २९ एवं संचिन्तयित्वा तु कृष्णः
सत्यपराक्रमः । बाह्वोर्बलं दर्शयिष्यन्समीपं तं महीधरम् ३० दोर्भ्यामुत्पाटयामास कृष्णो
गिरिरिवापरः । स धृतः संगतो मेघैर्गिरिः सत्येन पाणिना । गृहभावं गतस्तत्र गृहाकारेण
वर्चसा ३१ भूमेरुत्पाद्यमानस्य तस्य शैलस्य सानुषु । शिलाः प्रशिथिलाश्चेलुविनिष्पेतुश्च

समुद्रमय झाली अशीं निराशेचीं वाक्ये बोल् लागले २०. त्या उत्पातजलवर्षावाने
अत्यंत दुःखी झालेल्या गायी हंवरडे फोडून आक्रोश करून लागल्या व जणुं काय जख-
डून टाकल्याप्रमाणं त्या पाऊलमरही इकडे तिकडे हालल्या नाहीत २१. त्यांच्या मांड्या
व पाय हालेनातसे झाले. पायांचे खुर व तोंडे प्रयत्नरहित बनलीं. अंगांवर रोमांच उभे
राहून सर्व शरीरं भिजलीं. आणि त्यांच्या कुशी व स्तनें कृश झालीं २२. कित्येक श्रांत
झालेल्या गायींनीं प्राण सोडले ! कांहीं व्याकुळ होऊन भूमीवर पडल्या आणि कित्येक
गायी आपल्या वत्सांसह जलविंदूस भिऊन खाली पडल्या २३. कांहीं माता आपल्या
वत्सांस आपल्या पोटाखाली घालून उभ्या राहिल्या. कित्येक विमुख झाल्या. त्यांच्या
मांड्या थकल्या; त्यांनीं कांहीं खालें नाही व त्यामुळें त्यांचीं उदरें कृश झालीं २४.
जलवर्षावाने पराजित झालेल्या कांहीं गायी व बैल आर्त हाऊन कांपत भूमीवर पडल्या
आणि त्यांचीं लहान वत्सें वर तोंडे करून दामोदराच्या मुखाकडे पहात उभीं राहिलीं; तीं
जणुं काय पीडित होऊन दीन वदनांनीं 'रक्षण कर.' असेंच कृष्णास ह्मणत होतीं २५.
तेव्हां गायींचें तें मेघोत्पत्तीमुळें होणारें मोठें कदन व मरणोन्मुख झालेले गोप यांस पाहून
कृष्णाला मोठा क्रोध आला २६. क्षुब्ध झालेल्या त्यानें चिंतन करून 'मला उपाय सुचला'
असें तो प्रियंवद आपणच आपल्याशीं ह्मणाला २७. आतां मी या दुर्धर पर्वतास अरण्ये,
वनें इत्यादिकांसह उपटून या वृष्टीपासून गायींचें रक्षण करण्याकरितां त्याच्याखालीं
गायींचें स्थान (गोठा) बनवितां २८. मीं ज्याला वर उचलून धरिलें आहे, असा हा पर्वत
पृथ्वीवरील गृहाप्रमाणें होईल व व्रजासह गायींचें रक्षण करील. तो माझ्या अधीन
राहील २९. असा विचार करून तो सत्यपराक्रमी कृष्ण आपलें भुजवल दाखविण्याकरितां
त्या पर्वतासमीप गेला ३०. जणुं काय दुसरा पर्वतच अशा त्या कृष्णाने आपल्या बाहुंनीं
त्यास उपटलें आणि डाव्या हाताने मेघांशीं संगत झालेल्या त्यास उचलून धरलें. त्यामुळें
तो गृहभावास प्राप्त झाला. तेथें तो गृहाकार तेजानेच शोभूं लागला ३१. पण कृष्ण जेव्हां

पादपाः ३२ शिखरैर्घूर्णमानैश्च सीदमानैश्च पादपैः । विधूतैश्चोच्छ्रितः शृंगैरगमः खगमोऽ-
 भवत् ३३ चलत्प्रसन्नगणैः पार्श्वे मेघैर्धैरेकतां गतैः । भियमानाश्मनिचयश्च चाल धरणीधरः ३४
 न मेघानां प्रवृष्टानां न शैलस्याह्लवर्षिणः । विविदुस्ते जना रूपं वायोस्तस्य च गर्जतः ३५
 मेघैः स शैलसंस्थनिर्जलवसवणापितैः । मिश्रीकृत इवाभाति गिरिरुद्धामबर्हवान् ३६ आप्लु-
 तोऽयं गिरिः पक्षैरिति विद्याधरोरगाः । गंधर्वाप्सरसश्चैव वाचो मुञ्चन्ति सर्वशः ३७ स हस्त-
 तलविन्यस्तो सुक्तमूलः क्षितेस्तलात् । रीतीनिर्वर्तयामास काञ्चनाक्षनराजतीः ३८ कानिचि-
 च्छिथिलानीव संछिन्नाधानि कानिचित् । गिरेर्षेवप्रवृष्टानि तस्य शृंगाणि चाभवत् ३९
 गिरिणा कंपमाने न कंपितानां तु शाखिनाम् । पुष्पसुच्चावचं भूमौ व्यशीर्यत समंततः ४०
 निःसृताः पृथुसूर्धानः स्वास्तिकार्धविभूषिताः । द्विजिह्वपतयः क्रुद्धाः खेचराः खे समंततः ४१
 आर्तिं जग्मुः खगगणा वर्षेण च भयेन च । उत्पत्योत्पत्य गगनात्पुनः पेतुरवाङ्मुखाः ४२
 रेहुरारोपिताः सिंहाः सजला इव तोयदाः । गर्गरा इव मथ्यन्तो नेवुः शार्दूलपुंगवाः ४३
 विषमैश्च समीचूतैः समैश्चात्यन्तदुर्गमैः । व्यावृत्तदेहः सागिरिरन्य एवोपलक्ष्यते ४४ अनिवृष्टस्य

त्या पर्वतास भूर्मीतून उपट्टं लागला तेव्हां त्याच्या शिखरावरील शिला अतिशय शिथिल होऊन हालू लागल्या व वृक्ष उलथून पडले ३२. गरगर फिरणाऱ्या शिखरांच्या योगाने, पडणाऱ्या वृक्षांच्या योगाने व हालणाऱ्या शृंगांच्या योगाने तो उंच अगम (पर्वत) खगम (पक्ष्याप्रमाणे आकाशगामी) झाला ३३. त्यापर्वताच्या बाजूवरून वेगाने वाहणाऱ्या जलप्रवाहांशीं मेघसमूह एकतेस प्राप्त झाले आणि त्यांच्या योगाने त्या पर्वतावरील पाषाणांचे समूह फुटून लागून तो धरणीधर चंचल झाला ३४. जलवर्षाव करणाऱ्या मेघांचे, पाषाणांची वृष्टि करणाऱ्या पर्वताचे व गर्जना करणाऱ्या वायूचे रूप त्या लोकांस समजले नाही ३५. जलप्रवाहापर्यंत येऊन भिडलेल्या व पर्वताचा आश्रय करून स्थित असलेल्या मेघांशीं मिश्रित झालेला तो पर्वत मत्त गयूराप्रमाणे भासत होता ३६. ' अहो ! हा पर्वत मेघरूपी पंखांनी युक्त होऊन आकाशांत उडून आला आहे ! ' अशीं वाक्ये विद्याधर, उरग, गंधर्व व अप्सरा सर्वतः बोलून लागल्या ३७. तळहातावर ठेवलेला व पृथ्वीच्या तळापासून ज्याचे मूळ सुटले आहे असा तो पर्वत सुवर्णजनाप्रमाणे शोभणाऱ्या गैरिकादि धातूंस प्रवृत्त करिता झाला ३८. मेघांनी ज्यांच्यावर वर्षाव केला आहे अशा त्या पर्वताच्या शिखरांतील कांहीं शिखरे शिथिलशीं झालीं व कांहीं मधोमध तुटलीं ३९. कंपणाऱ्या पर्वतावरील हालणाऱ्या वृक्षांचीं उच्चनीच जातींचीं पुष्पे चाहों-कडून भूर्मीवर पडून लागलीं ४०. ज्यांचीं मस्तकें मोठें आहेत व जे मस्तकमागीं अर्ध स्वास्तिकाने भूषित आहेत असे आकाशांतून फिरणारे क्रुद्ध सर्पश्रेष्ठ आकाशांत समंततः फिरून लागले ४१. वर्षाव व त्यामुळे वाटणारी भीति यांच्या योगाने सर्व पक्षिगण दुःखी झाले. व पुनः पुनः उडून अंतरिक्षांतून अधोमुख खाली पडले ४२. अतिशय रागावलेले सिंह जलयुक्त मेघांप्रमाणे मोठे ध्वनि करून लागले. ताक करीत असलेल्या डेऱ्यांतून निघणाऱ्या नादाप्रमाणे व्याघ्र श्रेष्ठ गर्जना करून लागले ४३. त्या पर्वतावर पूर्वी जे विषम प्रदेश होते ते आतां सम झाल्या कारणाने व जे सम होते ते दुर्गम झाल्यामुळे ज्याचा आकार अगदींच बदलून गेला आहे असा तो गिरि दुसराच पर्वत असल्यासारखा भास होऊं लागला ४४. त्या मेघांनी ज्यांच्यावर अतिवृष्टि केली आहे अशा त्या

तैर्मेघैस्तस्य रूपं बभूव ह । स्तंभितस्येव रुद्रेण त्रिपुरस्य विहायसि ४५ बाहुदण्डेन कृष्णस्य विधृतं सुमहत्तया । नीलाभ्रपटलच्छदं तद्विरिच्छन्नमाद्यभौ ४६ त्वप्रायमानो जलदैर्निमीलितशुभा खः । बाहूपधाने कृष्णस्य प्रभुत इव ते गिरिः ४७ निर्विहंगकतैर्वृक्षैर्निर्मयूरकतैर्वनैः । निरालंब इवाभाति गिरिः स्वशिखरैर्वृतः ४८ पर्यस्तेर्वृष्णमानैश्च प्रचलद्भिश्च सानुभिः । सज्वराणीव शीलस्य वनानि शिखराणि च ४९ उत्तयांगगतास्तस्य मेघाः पवनवाहनाः । त्वर्यमाणा महेन्द्रेण तोर्यं मुमुक्षुरक्षयम् ५० स लंबमानः कृष्णस्य भुजात्रे स घनो गिरिः । चक्रारूढ इवाभाति देशो नृपतिपीडितः ५१ स मेघनिचयस्तस्थौ गिरिं तं परिवार्यं ह । पुरं पुरस्कृत्य यथा स्फीतो जनपदो महात् ५२ निवेश्य तं करे शीलं तोलयित्वा च सस्मितम् । प्रोवाच गोप्ता गोपानां प्रजापतिरिव स्थितः ५३ एतद्देवैरसंभाव्यं दिव्येन विधिना मया । कृतं गिरिगृहं गोपा निर्वृतं शरणं भवाम् ५४ क्षिप्रं विशन्तु यूथानि गवामिह हि शान्तये । निर्वृतेषु च देशेषु निवसन्तु यथासुखम् । यथाश्रेष्ठं यथापूथं यथासारं यथासुखम् ५५ विभज्यतामयं देशः कृतं वर्षनिवारणम् । शैलोत्पाटनभूरेषा महती निर्मिता मया ५६ पंचकोशप्रमाणेन क्रोशैकं विस्तरो नहात् । त्रैलोक्यमप्युत्सहते रक्षितुं किं पुन-

पर्वताचें रूप आकाशांत रुद्रानें प्रतिबद्ध करून ठेविलेल्या त्रिपुराच्या रूपाप्रमाणें दिसूं लागलें ४५. कृष्णाच्या बाहुदंडानें ज्यास उचलून धरिलें आहे असा तो नील मेघपटलानें आच्छादित झालेला पर्वत एक मोठें छत्र (छत्री) च आहे, असें वाटलें ४६. मेघांच्या योगानें जणुं काय स्वप्नच पहात. असलेला व ज्याचें गुहारूपी मुख मिटलें आहे असा तो गिरि अंतरिक्षांत कृष्णाच्या बाहुरूपी उशीवर निजलाच आहे असा भास होई ४७. पक्ष्यांच्या ध्वनींनीं रहित अशा वृक्षांच्या योगानें व मयूरध्वनींनीं रहित असलेल्या वनांच्या योगानें आपल्या शिखरांनीं आवृत असलेला तो पर्वत निराश्रय (प्राणिरहित) असल्याप्रमाणें दिसत होता ४८. अस्ताव्यस्त होऊन पडलेल्या, गरगर फिरणाऱ्या व चलायमान होणाऱ्या शिखरांच्या योगानें त्या पर्वताचीं वनें व माथे ज्वरयुक्त असल्यासारखे झाले ४९. वायु हींच ज्यांचीं वाहनं आहेत असे त्या (गोवर्धना)च्या मस्तकावर येऊन राहिलेले मेघ महेंद्रानें त्वरा केली असतां अक्षय जल सोडूं लागले ५०. कृष्णाच्या भुजाघावर लांबच लांब पसरलेला तो मेघयुक्त पर्वत राजानें पीडा दिल्यामुळें रथादिकांवर आरूढ होऊन ज्यांच्यातील लोक पळत सुटले आहेत अशा देशाप्रमाणें भासूं लागला ५१. मुख्य पुरास अग्रभागीं करून त्याच्या आसपास जसा एकादा मांठा देश वसतो त्याप्रमाणें त्या गिरीस परिवेष्टित करून तो मेघसमूह स्थित झाला ५२. असो; याप्रमाणें त्या पर्वतास आपल्या डाव्या हातावर ठेवून व हंसत त्याला तोलून तो प्रजापतीप्रमाणें स्थित असलेला गोपांचा रक्षक त्यांस ह्मणाला ५३ “ गोपांनो, देवांसही असंभाव्य असलेलें हें गिरिगृह मीं अलौकिक प्रभावानें केले आहे. हें गार्गीचें वातरहित आश्रयस्थान होईल ५४. आतां या स्थलीं गार्गींचे समूह शांतीकरितां प्रवेश करोत आणि या निर्वृत प्रदेशीं आनंदानें राहोत. श्रेष्ठ-कनिष्ठ इत्यादि ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणें, ज्याचा जेवढा गुरांचा कळप (समूह) असेल त्या मानानें, ज्याच्या त्याच्या सामर्थ्याप्रमाणें व सर्वास सुख होईल अशा रीतीनें या प्रदेशाचा विभाग करावा. वृष्टीचें निवारण मीं केले आहे. जेथून या पर्वतास उपटलें आहे तेथील ही भूमि

व्रजम् ५७ ततः किलकिलाशब्दो गन्नां हंभारवैः सह । गोपानां तुमुलो जज्ञे मेघनादश्च
बाह्यतः ५८ प्राविशन्त ततो गावो गोपैर्यथप्रकल्पिताः । तस्य शैलस्य विपुलं प्रदरं गह्वरो-
दरम् ५९ कृष्णोपि मूले शैलस्य शैलस्तंभ इवोच्छ्रितः । दधारिकेन हस्तेन शैलं प्रियमिश्रा-
तिथिम् ६० ततो व्रजस्य माण्डानि युक्तानि शकटाणि च । विविशुर्वर्षभितानि तद्गृहं
गिरिनिर्मितम् ६१ अतिदिवं तु कृष्णस्य दृष्ट्वा तत्कर्म वज्रभृत् । भिद्यथाशतिज्ञो जलदान्वा-
रयामास वै विभुः ६२ सप्तरात्रे तु निर्वृत्ते धरण्यां विगतोत्सवः । जगाम संवृतो मेघैर्वृत्रहा
स्वर्गमुत्तमम् ६३ दिव्ये सप्तरात्रे तु निष्यञ्जे शतकनौ । गताभ्रे विमले व्योम्नि दिवरो
क्षीप्तभास्करे ६४ गावस्तेनैव मार्गेण परिजग्मुर्गता श्रमाः । स्वं च स्थानं ततो घोषः प्रथया-
त्पुनरेव सः ६५ कृष्णोपि तं भिरिश्रेष्ठं स्वस्थाने स्थावरात्मवात् । प्रीतो निवेशयामास
शिवाय वरदो विभुः ६६ [७८९] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वाणि गोव-
र्धनोद्धरणं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

त्रैशंपायन उवाच ॥ धृतं गोवर्धनं दृष्ट्वा परित्रातं च गोः लम् । कृष्णस्य दर्शनं शक्यं
रोचयामास विस्मितः १ स निर्जलांबुदाकारं मतं मदजलोक्षितम् । आरुह्यैरावतं नागमा-
जगाम महीतलम् २ स ददर्शोपजिष्टं वै गोवर्धनशिलातले । कृष्णमक्लिष्टकर्माणं पुरुहूतः

मी पर्वताच्या तळापेक्षांही मोठी निर्माण केली आहे ५५, ५६. हिच्या लांबीचे प्रमाण पांच
कोस असून हिचा एक कोश मोठा विस्तार आहे. आतां याच्या खाली त्रैलोक्याचे रक्षण
करणेही शक्य आहे. मग व्रजाची काय कथा ? ७५७ ते ऐकल्यावर गायींच्या हंवारवांसह
गोपांचा मोठा किलकिल शब्द झाला व बाहेरून मेघनाद होतच होता ५८. त्यानंतर गोपांनी
गायींचे समूह वनवृन् त्यांस त्या पर्वताखालच्या विपुल प्रदेशीं नेले ५९. ईकडे कृष्णही
पर्वताच्या मुळाशी त्याच्या स्तंभाप्रमाणें उंच उभा राहून एका हातानें प्रिय अतिथीप्रमाणें
त्या शैलास धारण करिता झाला ६०. तदनंतर गोपांनी त्या व्रजांतील लोकांचीं भांडीं, जोड-
लेले शकट इत्यादि सर्व-वृष्टीस भिऊन त्या पर्वताच्या खाली निर्माण केलेल्या गृहांत नेले ६१.
देवांच्या हातूनही न होणारें तें कृष्णाचें कर्म पाहून ज्याची प्रतिज्ञा मिथ्या ठरली आहे
अशा प्रभु इंद्रानें मेवांचें निवारण केलें ६२. आणि भूलोकचे सात दिवस होऊन गेले
असतां ज्याचा सर्व उत्साह नष्ट झाला आहे असा तो (इंद्र) मेवांसह उत्तम स्वर्गास
गेला ६३. तात्पर्य, अशा प्रकारें सात रात्री निघून गेल्या असतां, इंद्र प्रयत्नशून्य झाला
असतां, आकाश अभ्ररहित व त्यामुळेंच निर्मल झालें असतां व दिवस क्षीप्तसूर्ययुक्त
झाला असतां ६४, तीं सर्व गुरे त्याच मार्गानें श्रमरहित होऊन बाहेर परत आलीं आणि
त्यानंतर तो सर्व घोष पुनरपि स्वस्थानीं परत आला ६५. तेव्हां वरद प्रभु कृष्णानेही
प्रसन्न मनानें त्या श्रेष्ठ पर्वतास-त्याच्या स्थानीं तो पुनः झालगार तार्ही अशा रीतीनं
ठेविलें ६६. इति श्रीमहा० खिल० हरि० विष्णुपर्वाचा गोवर्धनोद्धरणनामक अठरावा
अध्याय समाप्त झाला ॥ १८ ॥

त्रैशंपायनः—कृष्णानें गोवर्धन पर्वतास धारण करून गोकुलाचें रक्षण केलें आहे
असें पाहून विस्मित झालेल्या इंद्रास त्याचें दर्शन घ्यावें अशी इच्छा झाली १. जलरहित
मेवांप्रमाणें ज्याचा शुभ्र आकार आहे व ज्याच्या अंगावर मदजलाचा वर्षाव झाला आहे
अशा मन ऐरावतगजावर आरूढ होऊन तो भूतळीं आला २. त्या देवश्रेष्ठ पुरंदरानें

पुरंदरः ३ तं वीक्ष्य बालं महता तेजसा दीप्तमव्ययम् । गोपवेषधरं विष्णुं प्रीतिं लेभे पुरं-
 दरः ४ तं सांबुजलदश्यामं कृष्णश्रीवत्सलक्षणम् । पर्याप्तनयनः शक्रः सर्वैर्नेत्रैश्चक्षत ५
 दृष्ट्वा चैनं श्रिया जुष्टं मर्त्यलोकेऽमरोपमम् । हृष्यविष्टं शिलापृष्ठे शक्रः स व्रीडितोऽभवत् ।
 तस्यापविष्टस्य मुखं पक्षाभ्यां पक्षिपुंगवः । अन्तर्धानं गतश्छायां चकारोरगभोजनः ७ स
 विविक्ते वनगतं लोकवृत्तान्ततत्परम् । उपतस्थे गजं हित्वा कृष्णं बलनिधूदनः ८ स समी-
 पगतस्तस्य दिव्यस्रगनुलेपनः । रराज देवराजो वै बज्रपूर्णकरः प्रभुः ९ किरीटेनार्कतुल्येव
 त्रिद्युद्योतकारिणा । कुण्डलाभ्यां स दिव्याभ्यां सततं शोभिताननः १० पंचस्तवकलंवेन
 हारिणोरसि भूषितः । सहस्रपत्रकान्तेन देहभूषणकारिणा । ईक्षमाणः सहस्रेण नेत्राणां काम-
 रूपिणाम् ११ त्रिदशाज्ञापनार्थेन मेघनिर्घोषकारिणा । अथ दिव्येन मधुरं व्याजहार स्वरेण
 तम् १२ कृष्ण कृष्ण महाबाहो ज्ञातीनां नन्दिवर्धन । अतिदिव्यं कृतं कर्म त्वयाधीनिमता
 गवाम् १३ मयोत्सृष्टेषु मेघेषु युगान्तावर्तकारिषु । यच्चया रक्षिता गावस्तेनास्मि परितो-
 षितः १४ स्वायंभुवेन योगेन यश्चायं पर्वतोत्तमः । धृतो वेहमवदाकाशे को ह्येतेन न विस्मयेत् १५
 प्रतिषिद्धे मम महे मदेयं रुषितेन वै । अतिवृष्टिः कृता कृष्ण गवां वै सप्तशत्रिकी १६

गोवर्धनाच्या शिलातलावर बसलेल्या व निष्कपट कर्म करणाऱ्या कृष्णास पाहिले ३. मोठ्या तेजाने दीप्त असलेल्या व गोपवेष धारण करणाऱ्या त्या अव्यय बाल-विष्णूस पाहून पुरंदरास संतोष वाटला ४. ज्यास नेत्रांचे फल प्राप्त झाले आहे असा इंद्र त्या जलयुक्त मेघांप्रमाणे श्यापवर्ण व श्रीवत्सलक्षण कृष्णास सर्व नेत्रांनी पाहू लागला ५. श्रीने ज्याचे सेवन केले आहे (अर्थात् श्रीमान्) अशा, मर्त्यलोकीं देवाप्रमाणे असलेल्या व शिलातलावर बसलेल्या त्यास पाहून इंद्र लज्जित झाला ६. तेथे बसलेल्या त्या कृष्णाच्या तोंडावर पक्षिश्रेष्ठ गरुडाने गुप्त राहून आपल्या पंखांनी छाया केली ७. तेव्हा इंद्र गजावरून उतरून लोकव्यवहारांत तत्पर असलेल्या व वनांत एकांतांत बसलेल्या कृष्णाजवळ येऊन उभा राहिला ८. त्यामुळे ज्याने आपल्या अंगास दिव्य उटी लावून दिव्य पुष्पांच्या माळा धारण केल्या आहेत आणि ज्याचा हात बज्राने पूर्ण आहे (हा ज्याच्या हातांत बज्र आहे) असा तो प्रभु देवराज त्याच्या समीप आला असतां फार शांभू लागला ९. विजेप्रमाणे चक्रकृष्णाच्या व सूर्यासारख्या वेदीप्यमान किरीटाच्या योगाने आणि दिव्य कुंडलांच्या योगाने त्याचे मुख सतत शोभायमान होत होते १०. पांच महागुच्छांच्या योगाने लोबणाच्या हाराने त्याचे उरःस्थल भूषित झाले होते. सहस्रपत्र कमलाप्रमाणे सुंदर व देहास भूषित कृष्णाच्या कामरूपी सहस्रनेत्रांच्या योगाने तो पहात होता ११. देवांस आज्ञा करण्याकरितां मेघगर्जनेप्रमाणे निर्घोष करणाऱ्या दिव्य स्वराने तो त्याच्याशीं असे मधुर माषण करू लागला १२. “ कृष्णा, हे महाबाहो कृष्णा, आपल्या ज्ञातीच्या लोकांस आनंद देणाऱ्या व गायींवर प्रेम करणाऱ्या तूं हे अति दिव्य कर्म केलेस १३. मीं प्रलय करणाऱ्या मेघांचा वर्षाव करावयास आरंभ केला असतां तूं गायींचे रक्षण केलेस. त्यामुळे मी अतिशय संतुष्ट झालो आहे १४. हिरण्यगर्भाच्या धारणेनें तूं जो हा उत्तम पर्वत अंतरिक्षांत गृहाप्रमाणे उचलून धरलास त्याच्या योगाने कोणाला विस्मय वाटणार नाही ! १५. कृष्णा, माझ्या उत्सवाचा तूं निषेध केलास व त्यामुळे गावालेल्या मीं ही सात अहोरात्र झालेली अतिवृष्टि केली १६. पण

सा त्वया प्रतिबिद्धेयं मेघवृष्टिर्दुरासदा । देवैः सदानवगणैर्दुर्निवार्या मयि स्थिते १७ अहो
मे सुप्रियं कृष्ण यत्त्वं मानुषदेहवान् । समग्रं वैष्णवं तेजो विनिर्गृह्णसि रोषितः १८
साधितं देवतानां हि मन्येऽहं कार्यमव्ययम् । त्वयि मानुष्यमाप्ये मुक्ते चैवं स्वतेजसा १९
सेत्स्यते सर्वकार्यार्थो न किञ्चित्परिहास्यते । देवानां यद्भवाच्चेता सर्वकार्यपुरोगमः २०
एकस्त्वमसि देवानां लोकानां च सनातनः । द्वितीयं मानुषस्यासि यस्तेषां च धुरं वहेत् २१
यथा हि पुंगवः श्रेष्ठो ह्यग्रे धुरि नियोज्यते । एवं त्वमसि देवानां मन्त्रानां द्विजवाहन २२
त्वच्छरीरगतं कृष्ण जगत्प्रकरणं त्विदम् । ब्रह्मणा साधु निर्दिष्टं धातुभ्य इव काञ्चनम् २३
स्वयंभूर्भगवान् श्रेष्ठो बुद्ध्याऽथ वयसापि वा । न त्वाऽनुगंतुं शक्नोति पंगुर्दुर्गतगतिं यथा २४
स्थाणुभ्यो हिमवान् श्रेष्ठो हृदानां वरुणालयः । गरुत्मान्यक्षिणां श्रेष्ठो देवानां च तथा
भवान् २५ अशमधस्ताल्लोको वै तस्योपरि महीधराः । नगानामुपरिष्ठाञ्जुः पृथिव्युपरि
मानुषाः २६ मनुष्यलोकादूर्ध्वं तु खगानां गतिरुच्यते । आकाशस्यापरि रविद्वारं स्वर्गस्य
भानुमान् २७ देवलोकः परस्तस्माद्विमानगमनो महान् । यत्राहं कृष्ण देवानामैन्द्रे विनिहितः
पदे २८ स्वर्गादूर्ध्वं ब्रह्मलोको ब्रह्मर्षिगणसेवितः । तत्र सोमगतिश्चैव ज्योतिषां च महा-
त्मनाम् २९ तस्योपरि गवां लोकः साध्यास्तं पालयन्ति हि । स हि सर्वगतः कृष्ण महाका-

त्या असह्य मेघवृष्टीचेही तूं निवारण केलेंस. ती वृष्टि मी स्थित असतांना दानवगणांसह
देवांसही दुर्निवार्य होती १७. खरोखर कृष्णा, तूं मानुषदेहवान् झाला आहेस हें मला
अतिशय आवडलें. पण वजाच्या पक्षपातानें कुद्ध झालेलाही तूं आपलें समग्र वैष्णव
तेज झांकून ठेवितोस, हें मोठें आश्चर्य आहे १८. तूं मनुष्यत्वास प्राप्त झाला आहेस व
आपल्या तेजानें युक्त आहेस त्याअर्थी मला असें वाटतें कीं, देवतांचें अव्यय
कार्य तूं साधलें आहेस १९. ज्यापेक्षां तूं देवांच्या सर्व कार्यांचा नेता व अग्रणी
आहेस त्यापेक्षां सर्व कार्यार्थ सिद्ध होईल व कांहींही न्यून पडणार नाही २०. तूंच
एक देवांचा व लोकांचा नित्य रक्षक आहेस. त्यांच्या रक्षणाचा भार वाहील असा मला
दुसरा कोणी दिसत नाही २१. हे पक्षिवाहना, ज्याप्रमाणें धुरंधर वृषभ धुरेच्या अग्र-
भागीं जोडतात त्याप्रमाणें संकटांत निमग्न झालेल्या देवांचा उद्धार करणारा तूंच अग्र-
सर आहेस २२. हे कृष्णा, ही सर्व जगद्रवना तुझ्या शरीरांत स्थित आहे. सर्व धातू-
तून जसें कांचन (सोने) काढावें त्याप्रमाणें ब्रह्मदेवानें सर्व वस्तूंतून जगदाधाराकरितां
तुला चांगल्या रीतीनें शोषून ठेविलें आहे २३. तूं स्वयं उत्पन्न होणारा (ह्यणजे तूं
निष्कारण, अज, शाश्वत) आहेस. तूं षड्गुणैश्वर्यसंपन्न आहेस. बुद्धि व वय या
दोहोंनीं तूं श्रेष्ठ आहेस. एकादा पंगु पळणाऱ्या मनुष्याच्या मागून जसा जाऊं शकत
नाहीं त्याप्रमाणें तुझें अनुकरण करण्यास कोणी समर्थ नाही २४. सर्व स्थावरांहून हिमा-
लय श्रेष्ठ आहे. सर्व जलाशयांत सागर श्रेष्ठ आहे व सर्व पक्ष्यांत गरुड श्रेष्ठ आहे;
तसा सर्व देवांत तूं श्रेष्ठ आहेस २५ जलाच्या अधोभागीं लोक आहे. त्यावर पर्वत
आहेत. पर्वतावर भूमि आहे व त्या पृथ्वीच्या पाठीवर मनुष्ये आहेत २६. मनुष्यलोकाच्या
ऊर्ध्वभागीं पक्ष्यांची गति होते. आकाशाच्यावर किरणवान् सूर्य असून तो स्वर्गाचें द्वार
आहे २७. त्याच्यापुढें मोठा देवलोक आहे. त्यांत विमानांतून गमन करावें लागतें.
कृष्णा, त्या देवलोकांतील ऐंद्रपदावर माझी योजना केली आहे २८. स्वर्गावर ब्रह्मलोक

शगतो महान् ३० उपर्युपरि तत्रापि गतिस्तव तपोमयी । यां न विद्मो वयं सर्वे पृच्छन्तोपि
 पितामहम् ३१ लोकस्त्वधो दुष्कृतिनां नागलोकस्तु दारुणः । पृथिवी कर्मशीलानां क्षेत्रं
 सर्वस्य कर्मणः ३२ स्वमस्थिराणां विषयो वायुना तुल्यवृत्तिनाम् । गतिः शमदमाढ्यानां
 स्वर्गः सुकृतकर्मणाम् ३३ ब्रह्म तपसि युक्तानां ब्रह्मलोकः परा गतिः । गवाभेव तु गोलोको
 वुरारोहा तु सा गतिः ३४ स तु लोकस्त्वयः कृष्ण सीद्मानः कृतात्मना । घृता धृतिमता
 वीर निघ्नतोपद्रवान्गवाश्च ३५ तदहं समलुप्राप्तो गदां वाक्श्रेण चोदितः । ब्रह्मणश्च महा-
 भाग गौरवात्तव चागतः ३६ अहं भूतपतिः कृष्ण देवराजः पुरंदरः । अदितेर्गर्भपर्याये
 पूर्वजस्ते पुराकृतः ३७ स्वतेजस्तेजसा चैव यत्ते दर्शितवानहम् । मेघरूपेण तत्सर्वं क्षन्तुम-
 र्हासि मे विभो ३८ एवं क्षान्तमनाः कृष्ण स्थेन सौम्येन तेजसा । ब्रह्मणः शृणु मे वाक्यं
 गवां च गजाविक्रम ३९ आह त्वां भगवान्ब्रह्मा गवाश्चाकाशगा दिवि । कर्माभिस्तोषि-
 ता दिव्यैस्तव संरक्षणादिभिः ४० भवता रक्षिता गावो गोलोकश्च महानयम् । यद्वयं पुंगवैः
 सार्धं वर्धामः प्रसवैस्तथा ४१ कर्षुकान्पुंगवैर्नाह्यैर्मध्येन हविषा सुरान् । श्रियं शकृत्प्रवृत्ते-
 न तर्पयिष्याम कामगाः ४२ तदस्माकं गुरुस्त्वं हि प्राणदश्च महाबलः । अयप्रभृति नो

असून तो ब्रह्मर्षिगणांकडून सेवित आहे. त्यांतून सोमाची व महात्म्या ज्योतींची गति होते २९. त्याच्यावर गायींचा गोलोक आहे. साध्य त्याचें परिपालन करितात. हे कृष्णा, तो महाकाशांत सर्वत्र पसरलेला महालोक आहे ३०. त्याच्याही वर वर तुझी तपोमयी गति होत असते. आह्मी सर्व पितामहाला विचारतो पण ती गति आह्मांस कळत नाही ३१. पाण्यांस मिळणारा दारुण नागलोक अधोभागी आहे. कर्मशील पुरुषांचें स्थान पृथ्वी असून ती सर्व कर्मांचें क्षेत्र आहे ३२. वायुप्रमाणें ज्यांची अस्थिर वृत्ति आहे त्यांचा आकाश हा विषय आहे. शमदमसंपन्न व पुण्यकर्म करणाऱ्या लोकांची गति स्वर्ग आहे ३३. मोठ्या तपोमध्ये युक्त असलेल्या तपोसांची ब्रह्मलोक ही गति आहे. गायींची आराधना करणारांसच गोलोक मिळत असतो. पण ती गति दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें दुष्प्राप्य आहे ३४. हे वीरा कृष्णा, तोच गोलोक तुझ्याबरोबर भूमीवर आला आहे व त्याला क्लेश होऊं लागले असतां कुशल व धैर्यवान् अशा तूं गायींच्या उपद्रवांचें निवारण करून त्याचें रक्षण केलेंस ३५. त्यामुळें गायींच्या व ब्रह्मदेवाच्या वाक्यानें ज्यास प्रेरणा केली आहे असा मी तुझ्या गौरवाकरितां येथें आलों आहे ३६. हे कृष्णा, मी भूतपति देवराज पुरंदर व अदितिच्या गर्भपरंपरेंत पूर्वी उत्पन्न झालेला तुझा पूर्वज (वडील भाऊ) आहे ३७. मेघरूप तेजाच्या द्वारा मीं जें तुला आपलें तेज दाखविलें त्या सर्वांविषयीं. हे विभो, मला क्षमा करण्यास तूं समर्थ आहेस ३८. आणि याप्रमाणें हे कृष्णा, आपल्या सौम्य तेजानें ज्याचें मन क्षमायुक्त झालें आहे असा तूं ब्रह्मदेवाचें व गायींचें वाक्य माझ्या तोंडून ऐक ३९. हे गजाप्रमाणें पराक्रम करणाऱ्या देवा, भगवान् ब्रह्मा व स्वर्गलोकीं आकाशांतून गमन करणाऱ्या गायी यांनीं तुला असें सांगितलें आहे. “ तुझ्या संरक्षणादि दिव्यकर्मांच्या योगानें आह्मी संतुष्ट झालों आहों ४०. तूं गायी व हा मोठा गोलोक यांचें रक्षण केलेंस. व त्यामुळें आह्मी दृषभांसह प्रसवांच्या योगानें वृद्धि पावत आहों ४१. यास्तव, इच्छेप्रमाणें गमन करणाऱ्या आह्मी नांगर वाहणाऱ्या बैलांच्या योगानें शेतकऱ्यांस, पवित्र हवीच्या योगानें देवांस व गोम-

राजा त्वमिन्द्रो वै भद्र प्रभो ४३ तस्मात्त्वं कांचनैः पूर्णैर्दिव्यस्य पयसो घटैः । एभिरद्या-
भिर्षिचक्ष्व मया हस्तावनानितैः ४४ अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः । गोविन्द
इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम् ४५ प्रभोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः ।
उपेन्द्र इति कृष्ण त्वां गारुयन्ति दिवि देवताः ४६ ये चमे वार्षिका मासाश्चत्वारो विहिता
मम । एवामर्षे प्रयच्छामि शरत्कालं तु पश्चिमम् ४७ अद्यप्रभृति मासौ द्वौ ज्ञास्यन्ति मम
मानवाः । वर्षार्धे च ध्वजो मह्यं ततः पूजामवाप्स्यसि । ममांबुप्रभवं दर्पे तदा त्यक्ष्यन्ति
बर्हिणः ४८ अल्पवाचो गतमदा ये चान्ये मेघनादिवः । शान्तिं सर्वे गमिष्यन्ति मम काल-
विचारिणः ४९ त्रिशंक्रुगस्त्याचरितामाशां च प्रचरिष्यति । सहस्ररश्मिरादित्यस्तापयन्स्वेन
तेजसा ५० ततः शरदि युक्तायां मौनकानेषु बर्हिषु । याचमाने स्वगे तोयं विप्लुतेषु प्लवेषु
च ५१ हंससारसपूर्णेषु नदीनां पुलिनेषु च । मत्तक्रौंचप्रणादेषु प्रमत्तवृषभेषु च ५२ गोषु
क्षेत्रे महृष्टासु क्षरन्तीषु पयो बहु । निवृत्तेषु च मेघेषु निर्यात्य जगतो जलम् ५३ आकाशे
शस्त्रसंकाशे हंसेषु च चरत्सु च । जातपद्मेषु तोयेषु वापीषु च सरःसु च ५४ तडागेषु च
कान्तेषु तोयेषु विमलेषु च । कलमादनताभ्रासु कृष्णकेदारपंक्तिषु ५५ मध्यस्थं मल्लिकारंभं

याच्या प्रवृत्तीनें श्रीस तृप्त करूं ४२. तूंच आमचा गुरु व महाबलाढ्य प्राणदाता आहेस.
प्रभो, आजपासून तूंच आमचा राजा व इंद्र हो ४३. यास्तव हे देवा, दिव्य (मंदाकि-
नीच्या) जलानें भरलेल्या व मी आपल्या हातानें आंतलेल्या या सुवर्णाच्या घटानीं
आपल्यास अभिषेक करून घे ४४. मी देवांचा प्रसिद्ध इंद्र आहे. व तू गार्गीच्या
इंद्रत्वास प्राप्त झाला आहेस. मूलोकीं लोक तुला गोविंद असें ह्मणून सतत स्तवि-
तील ४५. ज्यापेक्षां गार्गीनीं माझ्यावर तुला इंद्र व ईश्वर ह्मणून स्थापिलें आहे.
त्यापेक्षां हे कृष्णा. स्वर्गातील देवता तुझा उपेन्द्र या नांवानें घोष करतील ४६ हे जे
मी निर्माण केलेले पावसाळ्याचें चार महिने आहेत त्यांतील शरत्कालरूप शेवटचा
अर्धा माग मी तुला देतो ४७. आजपासून मानव माझे दोनच महिने जाणतील. आश्वि-
नशुक्ल प्रदिपदेस माझा ध्वज उभारतील व त्यानंतर तुझी पूजा होईल. त्यावेळीं माझ्या
जलामुळें प्राप्त झालेला दर्प मयूग सोडतील. माझ्या कालामध्यें विहार करणारे व मेघ-
समयीं ध्वनि करणारे दुसरेही सर्व अल्प वाणीनें युक्त व मदरहित होऊन शांतीचा
अनुभव घेतील ४८, ४९. सहस्रकिरण सूर्य आपल्या तेजानें मूलोकास तापवीत त्रिशंकु व
अगस्त्य ज्या दिशेंत उगवतात त्या दक्षिण दिशेंत संचार करील ५०. त्यानंतर
शरदतु लागला असतां, मोर मौन धारण करण्याची इच्छा करूं लागले असतां,
चातक जलाची याचना करूं लागले असतां, नदींतून तरून जाण्याचीं
साधनें निरुपयोगीं झालीं असतां (ह्मणजे नद्यांचे पूर उतरले असतां),
नद्यांच्या प्रवाहाजवळची उंच मूमी (पुलिन) हंस व सारस यांनीं परिपूर्ण होऊन गेली
असतां, मत्त क्रौंच पक्ष्यांचे ध्वनि सुरू झाले असतां, बैल माजले असतां, गायी आनंदित
होऊन पुष्कळ दूध देऊं लागल्या असतां, जगांतील शोषण करून घेतलेलें जल जगांस
पुनः परत देऊन मेघ निवृत्त झाले असतां, शस्त्रासारख्या निर्मल आकाशांत हंस संचार
करूं लागले असतां, वापी, सरोवरे इत्यादिकांतील जलांत कमले उद्भवलीं असतां,
तडाग रमणीय झाले असतां, जल निर्मल झालें असतां, काळ्या शेतांच्या रांगांतील

कुर्वतीषु नदीषु च । सुप्तस्यायां च नीमायां मनाहवां जुनेरपि ५६ पृथिव्यां पृथुराष्ट्रायां
रम्यायां वर्षमक्षणे । श्रीमन्सु पंक्तिमार्गेषु फलवत्सु तृणेषु च । इक्षुनांसु च देशेषु प्रवृत्तेषु
मन्त्रेषु च ५७ ततः प्रवत्स्यते पुण्या शम्भुमोत्थिते त्र्यधि । लोकेऽस्मिन्कृष्ण निखिले यथैव
त्रिदिवे तथा ५८ नरास्त्वां चैव सां चैव ध्वजाकारासु यष्टिषु । महेंद्रं चाप्युपेंद्रं च मह-
यंति महीतले ५९ ये चावयोः स्थिरं वृत्ते लहेन्द्रोपेन्द्रसंज्ञिते । मानवाः प्रणमिष्यन्ति तेषां
नास्त्यनयागमः ६० ततः शक्रस्तु तान्मृत्वा घटान्दिव्यपयोधरान् । अभिषेकेण गोविन्दं
योजयादात्त यागवित् ६१ इह्वा तमभिषिक्तं तु गावस्नाः सप्त यूथपैः । स्तनैः पञ्चवयुक्तैश्च
सिषिचुः कृष्णमव्ययम् ६२ मेघाश्च दिवि युक्ताभिः सासृनाभि समंततः । सिषिचुस्तोयभा-
राभिरभिषिच्य तजव्ययम् ६३ वनस्पतीनां सर्वेषां सुश्रावेंदुनिभं पयः । ववर्षुः पुष्पवर्षं च
नेदुस्तूर्याणि चांबरे ६४ अस्तुधन्मुनयः सर्वे वाग्भिर्मन्त्रपरायणाः । एकार्णवे विविक्तं च दधार
बहुधा वपुः ६५ प्रसादं सागरा जग्मुर्ववुर्वाजा जगद्धिताः । मार्गस्थोपि बभौ भानुश्चन्द्रो नक्ष-
त्रसंयुतः ६६ ईतयः प्रशंसं जग्मुर्निर्वैररचना नृपाः । प्रवालपत्रशबलाः पुष्पवंतश्च पादपाः ६७
मदं प्रसुश्रुवुर्नागा यातास्तोषं वने मृगाः । अलंकृता गात्ररुहैर्धातुभिर्भान्ति पर्वताः ६८

भातांच्या कणसांचीं अग्रे नष्ट झालीं असतां, नद्यांनीं पात्राच्या मधूनच वहा-
ण्यास आरंभ केला असतां, ग्रामसीमा मुनींच्याही मनांस हरण करणारी व
उत्तम धान्यानें संपन्न झाली असतां ५१-५६. वर्षावाचा क्षय होऊन पृथ्वी मोठ्या राष्ट्रानें
युक्त व रम्य झाली असतां, पंक्तिमार्ग शोभायमान झाले असतां, तृणें फलयुक्त झालीं
असतां, सर्व प्रदश उसांनीं युक्त झाला असतां, यज्ञ प्रवृत्त झाले असतां ५७ व तूं शयन
करून उठला असतां त्यानंतर पुण्य शरत्काल प्रवृत्त होईल. हे कृष्णा, ज्याप्रमाणें देव-
लोकांत त्याचप्रमाणेंच या सर्व लोकांत नर ध्वजाकार यष्टींचे ठायीं महेंद्र व उपेंद्र अशा तुला
व मला पूजिले ५८ ५९. महेंद्र व उपेंद्र या नांवांचे जे आह्मां उभयतांचे शाश्वत आचारत्यास
मानव नम्रपणें मान देतील. त्याविषयीं ते कधीं प्रमाद करणार नाहीत ६०. त्यानंतर इंद्रानें त्या
दिव्य जलास धारण करणाऱ्या घटांस उचलून त्यांतील जलानें गोविंदावर अभिषेक केला ६१.
तो अभिषिक्त झाला आहे असें पाहून यूथपांसह स्वर्गांत स्थित असलेल्या गायीही स्तनां-
तून गळणाऱ्या दुग्धाच्या योगानें अव्यय कृष्णास अभिषेक करित्या झाल्या ६२. अंतरि-
क्षांतील मेघ अमृतयुक्त सर्वोत्कृष्ट जलधारांनीं त्या अव्यय देवावर अभिषेक करून
पृथ्वीस समंततः भिजविते झाले ६३. सर्व वनस्पतींतून चंद्रासारखें शुभ्र जल गळूं
लागलें. देवांनीं पुष्पवृष्टि केली व आकाशांत वायें वाजूं लागलीं ६४. सर्व
मंत्रपरायण मुनि वेदवाणीनें त्याची स्तुति करूं लागले. एकार्णवाहून भिन्न स्थळीं
क्षीरसागरासारखी झालेली पृथ्वी त्याच्या शरीरास धारण करिती झाली (अथवा पृथ्वीचा
आकार क्षीरसागरासारखा झाला.) ६५. सर्व सागर प्रसन्न झाले. जगास हितकर
असलेले वायू वाहूं लागले. मार्गस्थ सूर्यही शोभूं लागला. चंद्र नक्षत्रयुक्त झाला ६६.
अतिवृष्ट्यादि उपद्रव शांत झाले. राजे वैररहित राज्यरचना करून राहिले. वृक्ष कोमल
पल्लव व हिरवीं पानें यांनीं चित्रविचित्र व पुष्पसंपन्न झाले ६७. हत्ती मदस्त्राव करूं
लागले. वनामध्ये मृग संतुष्ट झाले. अंगावर वाढलेल्या धातूंच्या योगानें अलंकृत झालेले
पर्वत शोभूं लागले ६८. हा लोक देवलोकासारखा जणुं काय अमृतरसांच्या योगानें तृप्त

देवलोकसमो लोकस्तृप्तोऽमृतरसैरिव । आसीत्कृष्णाभिषेको हि दिव्यस्वर्गरसोक्षितः ६९
 अभिषिक्तं तु तं गोभिः शक्रो गोविन्दमव्ययम् । दिव्यमालयां वरधरं देवदेवोऽववीद्विदम् ७०
 एष ते प्रथमः कृष्ण नियोगो गोषु यः कृतः । श्रुयतामपरं कृष्ण ममागमनकारणम् ७१ क्षिप्रं
 प्रसाध्यतां कंसः केशी च तुरगाधमः । अरिष्टश्च मदादिष्टो राजराज्यं ततः कुरु ७२ पितृ-
 ष्वसरि जानस्ते ममांशोऽहमिव स्थितः । स ते रक्ष्यश्च मान्यश्च सख्ये च विनियुज्य-
 ताम् ७३ त्वया ह्यनुगृहीतः संस्तव वृत्तानुवर्तकः । त्वद्वशे वर्तमानश्च प्राप्स्यते विपुलं
 यशः ७४ भारतस्य च वंशस्य स वरिष्ठो धनुर्धरः । भविष्यत्यहुरूपश्च त्वद्वते न च
 रंस्यते ७५ भारतं त्वयि चायत्तं तरिम्श्च पुरुषोत्तमे । उभाभ्यामपि संयोगे यास्यन्ति निधनं
 वृषाः ७६ प्रतिज्ञातं मया कृष्ण ऋषिमध्ये सुरेश्वर । मया पुत्रोऽर्जुनो नाम सृष्टः कुन्त्यां
 कुलोद्बुधः ७७ सोऽस्त्राणां पारतत्त्वज्ञः श्रेष्ठश्चापविकर्षणे । तं प्रवेक्ष्यन्ति वै सर्वे राजानः
 शस्त्रयोधिनः ७८ अक्षौहिणीस्तु शूराणां राज्ञां संग्रामशालिनाम् । स एकः क्षत्रधर्मेण योज-
 यिष्यति मृत्युना ७९ तस्यास्त्रचरितं मार्गं धनुषो लाघवस्य च । नानुयास्यन्ति राजानो देवा
 वा त्वां विना प्रभो ८० स ते बन्धुः सहायश्च संग्रामेषु भविष्यति । तस्य योगो विधातव्य-
 स्त्वया गोविन्द मत्कृते ८१ द्रष्टव्यश्च यथाहं वै त्वया मान्यश्च नित्यशः । ज्ञाता त्वमेव
 लोकानामर्जुनस्य च नित्यशः ८२ त्वया च नित्यं संरक्ष्य आहवेषु महन्सु सः । रक्षितस्य
 त्वया तस्य न मृत्युः प्रभविष्यति ८३ अर्जुनं विद्धि मां कृष्ण मां चैवात्मानमात्मना ।

झाला. याप्रमाणें अलौकिक स्वर्गरसानें आर्द्रझालेला कृष्णाचा अभिषेक समाप्त झाला ६९.
 नंतर गायींनीं ज्यास अभिषेक केला आहे अशा अव्यय व दिव्य माला आणि वस्त्रें धारण
 करणाऱ्या कृष्णास देवाधिदेव असें ह्मणाला ७०. 'कृष्णा, हा गायींनीं केलेला तुझ्या प्रथम कर्त-
 व्याचा उपदेश होय. आतां माझ्या आगमनाचें दुसरें कारण ऐक ७१. कंस, तुरगाधम केशी
 व मदोन्मत्त अरिष्ट यांस शीघ्र मार व नंतर राजराज्य कर ७२. तुझ्या आतेच्या उदरीं
 उत्पन्न झालेला माझा अंश माझ्या प्रमाणेंच स्थित आहे. त्याचें तूं रक्षण कर. तो तुला मान्य
 हाऊं दे व त्याला तूं आपला मित्र कर ७३ तूं त्याच्यावर अनुग्रह केलास ह्मणजे तो
 (अर्जुन) तुझ्या इच्छेप्रमाणें वागूं लागेल व तुझ्या वश रहाणाऱ्या त्याचें पुष्कळ यश
 होईल ७४. भारतवंशांत तो श्रेष्ठ धनुर्धर होईल. अर्थात् तो तुला अनुरूप मित्र होईल.
 व त्झ्यावांचून त्याचें चित्तरंजन होणार नाही ७५. भारतयुद्ध तुझ्या अधीन असून
 तुझ्या उभयतां पुरुषोत्तमांचा संयोग झाला असतां सर्व बलाढ्य राजे मरण पावतील ७६.
 हे सुरेश्वरा कृष्णा. मीं ऋषींच्या समुदायांत अशी प्रतिज्ञा केली आहे. मीं कुंतीच्या ठायीं
 अर्जुननामक पुत्र निर्माण केला आहे. तो कुलार्ची कीर्ति करणारा ७७, अस्त्रांमध्ये पारंगत,
 त्याचें तत्त्व जाणणारा व चापानें आकर्षण करण्यांत पटु होईल. आणि शस्त्रांच्या योगानें
 युद्ध करणारे सर्व राजे त्याच्यामध्ये प्रवेश करतील ७८. तो एकटा शूर व संग्रामामध्ये
 शांभणाऱ्या राजांच्या अक्षौहिणी क्षत्रधर्मानें मृत्यूच्या अधीन करील ७९. त्याचें अस्त्र-
 चरित व धनुष्य आणि लाघव यांचा मार्ग यांतील एकाचेंही तुजवांचून इतर राजे किंवा
 देव अनुकरण करूं शकणार नाहीं ८०. गोविंदा, संग्रामांत तो तुझा बंधु व सहाय
 होईल. तूं मजकरितां त्याला अध्यात्मविद्या शिकीव ८१. तूं मजप्रमाणेंच त्यास समज व
 सतत मान दे. अर्जुनाचा व लोकांचा सदां तूंच ज्ञाता आहेस ८२. मोठ्या संग्रामांत तूं

आत्मा तेऽहं यथा शश्वन्नथैव तत्र सोऽर्जुनः ८४ त्वया लोकानिमात्रिजत्वा बलैर्हस्ता-
त्रिभिः क्रमैः । देवतानां कृतो राजा पुरा ज्येष्ठक्रमादहम् ८५ त्वां च सत्यमयं हात्वा
सत्येष्टं सत्यविक्रमम् । सत्येनोपेत्य देवा वै योजयन्ति रिपुक्षये ८६ सोऽर्जुनो नाम म पुत्रः
पितुस्ते भगिनीसुतः । इह सौहार्दमायातु भूत्वा सहचरः पुरा ८७ तस्य ते युध्यतः कृष्ण
स्वस्थानेषु गृहेषु वा । वोढव्या पुंगवेनेव धूः सदा रणवृर्धनि ८८ कंसे विनिहते कृष्ण
त्वया भाव्यर्थदर्शिना । अभितस्तन्महद्युद्धं भिष्यति महीक्षिताम् ८९ तत्र तेषां ह्यवी-
राणामतिमानुषकर्मणाम् । विजयस्यार्जुनो भोक्ता यशसा त्वं च योक्ष्यसे ९० एतन्मे
कृष्ण कातर्येण कर्तुमर्हसि आपितम् । यथहं ते सुराश्चैव सत्यं च प्रियमच्युत ९१ शक्रस्य
वचनं श्रुत्वा कृष्णो गोविन्दतां गत । धीतेन मनसा युक्तः प्रतिवाक्यं जगाद ह ९२
प्रीतोस्मि दर्शनादेव तव शक्र शचीपते । यत्त्वयाऽभिहितं चेदं न किञ्चित्परिहास्यते ९३
जानानि भवतो भावं जानाम्यर्जुनसभवम् । जाने पितृष्वसारं च पाण्डोर्दत्तां महात्मनः ९४
युधिष्ठिरं च जानामि कुमारं धर्मनिमित्तम् । भीमसेनं च जानामि वायोः संतानजं सुतम् ९५
अश्विभ्यां साधु जानामि सृष्टं पुत्रद्वयं शुभम् । नकुलं सहदेवं च माद्रीकुक्षिगतावुभौ ९६

त्याचें सदा रक्षण करावेंस. तूं ज्याचें रक्षण केलें आहेस अशा त्याला मारण्यास मृत्युही
समर्थ होणार नाही ८३. कृष्णा, अर्जुन मीच आहे व मी तुझा आत्मा आहे असें विवेक-
दृष्टीनें तूं समज. मी जसा तुझा आत्मा (स्वरूप) आहे तसाच तो अर्जुनही तुझा आत्माच
आहे ८४. तीन पावलें चालून तूं बलार्च्या हातांतून या लांकांस सोडवून जिंकून घेतलेंस.
व पूर्वीं ज्येष्ठक्रमानें तूं मला देवांचा राजा केलेंस ८५. तूं सत्यमय आहेस. तुला सत्य
इष्ट आहे व तुझा विक्रम सत्य आहे. असें जाणून सत्याच्या योगानेंच तुझ्याजवळ येऊन
देव तुला शत्रुक्षयामध्ये नियुक्त करीत असतात ८६. असो; तो अर्जुननामक माझा पुत्र
व तुझ्या पित्याच्या भगिनीचा सुत आहे. पूर्वीं (नरनारायणरूपानें) तो तुझा सहचर
होताच. पण आतां या अवतारांतही तुझा स्नेही होऊं दे ८७. कृष्णा, तो संग्रामांत युद्ध
करीत असतांना. स्वस्थानीं किंवा गृहांत असतांना तूं त्याचा एकाद्या वृषभाप्रमाणें भार
वहा ८८. प्रभो, पुढील अर्थ जाणणाऱ्या तूं कंसास मारिलेंस ह्यणजे सर्वतः
राजांचें तें मोठें युद्ध होईल ८९. अमानुष कर्म करणाऱ्या त्या नरवीरांच्या युद्धांत
मिळणाऱ्या विजयाचा भोक्ता अर्जुन होईल व तुझी मोठी कीर्ति होईल ९०. कृष्णा,
वा अच्युता. जर तुला मी, देव व सत्य प्रिय असेल तर माझें हें ह्यणणें पूर्णपणें मान्य
करणें तुला उचित आहे ' ९१ शक्राचें हें वचन ऐकून गोविंदतेस प्राप्त झालेला कृष्ण
संतुष्ट मनानें युक्त होऊन त्यास असें प्रत्युत्तर बोलला ९२. 'हं शचीपते इंद्रा, तुझ्या
दर्शनानेंच मी संतुष्ट झालों आहे. तूं जें सांगितलेंस त्यांत कांहींही न्यून पडणार
नाहीं ९३. मी तुझा अभिप्राय जाणतो. अर्जुनाची उत्पत्ति मला माहीत आहे. महा-
त्म्या पांडूस दिलेल्या आतेची व माझी चांगली ओळख आहे. (अथवा माझी आत
महात्म्या पांडूस दिली आहे हें मला ठाऊक आहे) ९४. यमधर्मानें उत्पन्न केलेल्या
युधिष्ठिरास मी ओळखतो. वायूपासून झालेला भीमही मला ठाऊक आहे ९५. माद्री-
च्या उदरीं नकुल व सहदेव असे दोन शुभ पुत्र अश्विनीकुमारांपासून झाले हें मी.
चांगलेंच जाणतो ९६. माझ्या आतेच्या ठायीं सूर्यापासून अगदीं पहिला कानीन पुत्र

कानानि चापि जानामि सविभुः प्रथमं सुतम् । पितृष्वत्तरि पुत्रं वै प्रसूतं सुततां गतम् ९७
 धार्तराष्ट्राश्च मे सर्वे विदिता युद्धकाक्षिणः । पाण्डुरूपरमं चैव शापाशनिनिपातजम् ९८
 तद्वच्छ त्रिदिवं शक्र सुखाय त्रिदिवीकृत्स्नम् । ताजुनस्य रिपुः कश्चिन्नन्मात्रे प्रभविष्यति ९९
 अर्जुनार्थे च तान्सर्वान्पाण्डवानक्षतान्युधि । कुन्त्या निर्यातापिष्यामि निवृत्ते भारते
 मूर्धे १०० यच्च वक्ष्याति मां शक्र तनूजस्तव सोऽर्जुनः । भृश्वत्तत्करिष्यामि तव स्नेहेन
 पंत्रितः १०१ सत्यसंधस्य तच्छ्रुत्वा प्रियं प्रीतस्य भाषितम् । कृष्णस्य साक्षात्त्रिदिवं जगाम
 त्रिदशेश्वरः १०२ [८९१] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि गोविंदाभिषेको
 नाम एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ गते शक्रे ततः कृष्णः पूज्यमानो ब्रजालयैः । गोवर्धनधरः श्रीमा-
 न्विवेश ब्रजमेव ह १ तस्य वृद्धाभिनन्दन्ति ज्ञातयश्च सहोषिताः । धन्याः स्मोऽनुगृहीताः
 स्मस्त्वद्वृत्तेन नयेन च २ गावो वर्षभयात्कीर्णा वयं तीर्णा महाभयात् । तव प्रसादाद्गोविंद देव-
 तुल्यपराक्रम ३ अमानुषाणि कर्माणि तव पश्याम गोपते । धारणास्य शीलस्य विशस्त्वां
 कृष्ण दैवतम् ४ कस्त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां च महाबलः । वसूनां वा किमर्थं च वसुदेवः
 पिता तव ५ बलं च बाल्ये क्रीडा च जन्म चास्मासु गर्हितम् । कृष्ण दिव्या च ते चेष्टा
 शंकितानि मनांसि नः ६ किमर्थं गोपदेषेण रमसेऽस्मासु गर्हितम् । लोकपालोपमश्चैव

झाला व तोच पुढें सुततेस कसा प्राप्त झाला हेही मला विदित आहे ९७. युद्धाची
 इच्छा करणारे धृतराष्ट्राचे सर्व पुत्रही मला ठाऊक आहेत. शापरूपी अशनि-
 पातामुळें पांडु कसा मरण पावला हेही मला माहीत आहे ९८. यास्तव हे इंद्रा, देवांच्या
 सुखाकरितां तूं स्वर्गास जा. माझ्या समोर अर्जुनाचा कोणीही शत्रु त्यास मारण्यास
 समर्थ होणार नाही ९९. भारतयुद्ध आटोपल्यावर अर्जुनाकरितां युद्धांत अक्षत राख-
 लेले सर्व पांडव मी कुंतीस परत देईन १००. इंद्रा, तुझा पुत्र अर्जुन मला जें कांहीं
 सांगेल तें सर्व तुझ्या स्नेहानें बद्ध झालेला हा मी एकाद्या सेवकाप्रमाणें करीन १०१.
 असो; संतुष्ट झालेल्या त्या सत्यप्रतिज्ञे कृष्णार्थें हे प्रिय वचन साक्षात् ऐकून स्वर्गाचा
 ईश्वर स्वर्गास गेला १०२. इति श्रीमहा० खिल० हरि० विष्णुपर्वणा गोविंदाभिषे-
 कनामक एकोणिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ १९ ॥

वैशंपायनः— इंद्र गेला असतां ब्रजवासी गोपांकडून पूजिला जाणारा व गोवर्धनास
 धारण करणारा श्रीमान् कृष्ण ब्रजांतच गेला १. तेव्हां त्यांच्या सहवर्तमान राहिलेले
 त्याच्या ज्ञातीचे लोक व इतर वृद्धही त्यानें असें अभिनंदन करूं लागले. “ तुझ्या
 नीतीनें व वर्तनानें आम्ही अनुगृहीत व धन्य झालों आहों २. देवाप्रमाणें ज्याचा पराक्रम
 आहे अशा हे गोविंदा, तुझ्या प्रसादानें वृष्टीच्या भीतीपासून गार्गीचें रक्षण झालें व
 आम्ही मोठ्या भयांतून पार पडलों ३. हे गोपते, तुझीं अमानुष कर्में आम्ही पहात आहों.
 कृष्णा, या पर्वताच्या धारणानें आम्ही तुला दैवत समजतो ४. तर तूं रुद्रांतील कोणता
 रुद्र आहेस ? वायूंतील कोणता महाबलाध्य वायु आहेस. अथवा तूं वसूंनील कोणता
 वसु आहेस ? हा वसुदेव तुझा पिता कशाकरितां झाला ? ५ कृष्णा, तुझें जन्म व बाल-
 पणची क्रीडा आम्हां निंघ जनांत (ह्यणजे निंघ) झाली. पण तुझें बल व चेष्टा हीं
 दिव्य आहेत, त्यामुळें आमचीं मनं अशीं साशंक झालीं आहेत ६.

गास्त्वं किं परिरक्षसि ७ देवो वा दानवो वा त्वं यक्षा गन्धर्व एव वा । अस्माकं बान्धवो जातो योऽसि सोऽसि नमोस्तु ते ८ केनचिद्यदि कार्येण वससीह यदृच्छया । वयं तवानुगाः सर्वे भवन्तं शरणं गताः ९ वैशंपायन उवाच ॥ गोपानां वचनं श्रुत्वा कृष्णः पद्मदलेक्षणः । प्रत्युवाच स्मितं कृत्वा ज्ञातीन्सर्धान्समागतान् १० मन्यन्ते मां यथा सर्वे भवन्तो भीमविक्रमम् । तथाऽहं नावमन्तव्यः स्वजातीयोऽस्मि बान्धवः ११ यदि त्ववश्यं श्रोतव्यं कालं संप्रतिपाल्यताम् । ततो भवन्तः श्रोष्यन्ति मां च द्रक्ष्यन्ति तत्त्वतः १२ यद्यहं भवतां श्लाघ्यो बान्धवो देवसप्रभः । परिज्ञानेन किं कार्यं यद्येषोऽनुग्रहो मम १३ एवमुक्त्वास्तु ते गोपा वसुदेवसुतेन वै । बद्धमौना दिशः सर्वे भेजिरे पिहिताननाः १४ कृष्णस्तु यौवनं दृष्ट्वा निशि चन्द्रमसो नवम् । शारदीं च निशां रम्यां मनश्चक्रे रतिं प्रति १५ सकरीषांगरागासु व्रजरथ्यासु वीर्यवान् । वृषाणां जातदर्पाणां युद्धानि समयोजयत् १६ गोपालांश्च बलोदग्रान्योधयामास वीर्यवान् । वने स धीरो गाथैव जग्राह ग्राह्यद्विभुः १७ सुवतीर्जोपकन्याश्च रात्री संकाल्य कालवित् । कैशोरकं मानयन्वै सह ताभिर्भुभोद ह १८ तास्तस्य वदनं कान्तकान्ता गोपस्त्रियो निशि । पिबन्ति नयनाक्षेपैर्मां गतं शशिनं यथा १९ हरितालार्द्रपीत्तेन सकौशेयेन घाससा । वसानो भद्रवसनं कृष्णः कान्ततरोऽभवत् २० स बद्धांगदनिर्व्यूहश्चि-

आह्नांमध्ये अशा निंद्य रीतीनें गोपवेपाने तूं कां रममाण होतोस ? लोकपालांसारत्वा तूं गायी कां राखतोस ? ७ तूं देव कीं, दानव कीं, यक्ष कीं गंधर्व आहस ? तूं आमचा बांधव झाला आहेस. पण, तूं जो असशील तो अस. तुला नमस्कार असो ८. कांहीं कार्याकरितां तूं येथे जरी यदृच्छेनें रहात असलास तरी आह्मी सर्व तुझे अनुयायी तुला शरण आलों आहों ९. वैशंपायन हे त्या गोपांचे वचन ऐकून कमलपत्रनयन कृष्ण थोडे हंसून तेथे आलेल्या त्या सर्व ज्ञातींस उरुट झणाला १०. जसे तुझी सर्व मला भयंकर पराक्रमी सप्रजत आहां त्याचप्रमाणे मी तुमच्या जातीचा आहे, बांधव आहे असें झणून माझा अवमान करून का ११. मी कोण, काय इत्यादि जर तुझांस अवश्य एकावयाचें असेल तर योग्य कालाची वाट पहा झणजे तुझी माझ्याविषयीं सर्व ऐकाल व मला तत्त्वतः पहाल १२. देवांप्रमाणे ज्याची प्रभा आहे असा मी जर तुमचा स्तुत्य बांधव झालों आहे तर हा माझा तुझांवर अनुग्रह आहे असें समजा. याहून अधिक जाणून काय करावयाचें आहे ? १३ वसुदेवपुत्राने ज्यांस असें सांगितलें आहे असे ते गोप मौन धारण करून व आपलीं तोंडे झांकून वेऊन चोंहोकडे निघून गेले १४. नंतर कृष्णाने रात्रीं चंद्राचे नूतन कांतियुक्तत्व व शरत्कालची रम्य रात्र पाहून क्रीडा करण्याचें मनांत आणलें १५. ज्याच्यावर वाळलेल्या गवताचीं पुटे बसलीं आहेत अशा व्रजांतील मोठ्या मार्गांत त्या वीर्यवानाने मत्त बैलांचीं युद्धे (झुंसें) लाविलीं १६. बलाढ्य गोपाकडून कुस्त्या काविल्या. त्या वीर प्रभूनें वनांत मकराप्रमाणे बैलांस धरिले १७. रात्रीं तरुण गोपकन्यांस आपल्या अधीन करून घेऊन व उपनयनापूर्वीं कुमारावस्थेंत यथेच्छ आचार, आहार इत्यादि असला तरी चालतो या धर्मशास्त्राच्या वचनास मान देऊन तो त्यांसह आनंदित झाला १८. त्या सुंदर गोपस्त्रियाही आपल्या नेत्रकटाक्षांनीं रात्रीं भूमीवर आलेल्या चंद्राप्रमाणेच त्याचें रमणीय मुख पाहूं लागल्या १९. ओल्या हरितालाप्रमाणेच पिंबळ्या रेशमी वस्त्राने आपलें सुंदर शरीर

अथा वनमालया । शोभमानो हि गोविन्दः शोभयामास तद्ब्रजम् २१ नाज दामोदरेत्येवं
 गोपकन्यास्तदाऽब्रुवन् । विचित्रं चरितं घोषे दृष्ट्वा तत्तस्य भास्वतः २२ तास्तं पयोधरो-
 तुंगैरुभोभिः समपीडयन् । भ्रामिताक्षैश्च वदनैर्निरीक्षन्ते वरांगनाः २३ ता वार्यमाणा पति-
 भिर्भ्रातृभिर्मातृभिस्तथा । कृष्णं गोपांगना रात्रौ मृभयन्ते रतिप्रियाः २४ तास्तु पंक्तीकृताः
 सर्वा रमयन्ति मनोरमम् । गायन्त्यः कृष्णचरितं द्रुहशो गोपकन्यकाः २५ कृष्णलीलानु-
 कारिण्यः कृष्णप्रणिहितेक्षणाः । कृष्णस्य गतिगामन्यः कृष्ण्यता वरांगनाः २६ वनेषु
 तालहस्ताग्रैः कूजयन्त्यस्तथापराः । चेरुर्वै चरितं तस्य कृष्णस्य ब्रजयोषितः २७ तास्तस्य
 नृत्यं गीतं च विलासस्मितवीक्षितम् । मुदिताश्चानुकुर्वन्त्यः क्रीडन्ति ब्रजयोषितः २८
 भावनिरूपन्दमधुरं गायन्त्यस्ता वरांगनाः । ब्रजं गता सुखं चेरुर्दामोदरपरायणाः २९
 करीषपांसुदिग्धांग्यस्ताः कृष्णमनुवन्निरे । रमयन्त्यो यथा नामं संप्रसक्तं करेणवः ३०
 तमन्या भावविकचैर्नेत्रैः प्रहसिताननाः । पिबन्त्यतृप्ता वनिताः कृष्णं कृष्णमृगेक्षणाः ३१ मुख-
 मस्याब्जसंकाशं तृषिता गोपकन्यकाः । रत्यन्तरगता रात्रौ पिबन्ति रसलालसाः ३२ हा हेति
 कुर्वतस्तस्य प्रहृष्टास्ता वरांगनाः । जगृहुर्निःसृतां वार्णीं नाम्ना दामोदररिताम् ३३ तासां

भूषित करणारा कृष्ण अतिशय सुंदर दिसूं लागला २०. ज्याने बाहुभूषणांचे बंद बांधले
 आहेत व जो चित्रविचित्र वनमालेने सुशोभित झाला आहे असा तो गोविंद त्या गोपक-
 न्यांच्या समूहास भूषित करिता झाला २१. त्या तेजस्वी कृष्णाचे घोषां (गवळीवाड्यां)
 तील ते विचित्र चरित्र पाहून गोपकन्या त्याचे दामोदर असे नांव उच्चारूं लागल्या २२.
 पयोधरांच्या योगाने अति उंच झालेल्या उरस्थलांनी त्यांनी त्यास चांगलीच पीडा दिली
 (दृढ आलिंगन दिले.) त्या श्रेष्ठ स्त्रिया चंचलनेत्रयुक्त मुखांनी सन्मुख होऊन त्यास
 पहात असत २३. ज्यांस रति प्रिय आहे अशा त्या गोपकन्यांस त्यांचे पति, भ्राते,
 माता इत्यादि पालक जरी प्रतिबंध करित हाते तरी त्या रात्री कृष्णास शोषित असत २४.
 त्या सर्व गोपी जोड्यांनी ओळीने मंडलाकार उभ्या राहून कृष्णाचे मनोरम चरित्र गात
 रममाण होत असत २५. त्या तरुण श्रेष्ठ स्त्रिया कृष्णाच्या लीलेचे अनुकरण करणाऱ्या,
 कृष्णाचे ठायीं नेत्र लावणाऱ्या व कृष्णाच्या नागून जाणाऱ्या झाल्या २६. तशाच दुसऱ्या
 ब्रजस्त्रिया हातांच्या अग्रानीं ताल वाजवीत कृष्णाचे चरित्र नाटक रूपाने करूं लागल्या २७.
 त्या आनंदित झालेल्या गोपी त्याचे नृत्य, गीत, विलासाने हंसणे व पशणे यांचे
 अनुकरण करित क्रीडा करित २८ कृष्णाविषयीचे अतिशय प्रेम प्रकट करून मधुर गायन
 करणाऱ्या त्या दामोदरपरायण उत्तम स्त्रिया ब्रजास जाऊन सुखाने विहार करित २९.
 अति मत्त हत्तीला जशा हत्तीणी परिवेष्टित करितात त्याप्रमाणे शेणींच्या भुग्याने ज्यांची
 अंगे मलिन झाली आहेत अशा त्या (गोपी) कृष्णास रममाण करित सर्वतः परिवेष्टित करत्या
 झाल्या ३०. ज्यांचे हास्ययुक्त मुख आहे व ज्यांचे नेत्र कृष्णवर्ण हरिणींच्या नेत्राप्रमाणे
 आहेत अशा दुसऱ्या कित्येक गोत्रस्त्रिया मनांतील गूढ अभिप्रायामुळे विकसित झालेल्या
 नेत्रांनी कृष्णास प्राशन करूं लागल्या. (व. मोठ्या आसळीने पाहूं लागल्या.) पण
 त्यांची तृप्ति झाली नाही ३१. याप्रमाणे तृषित झालेल्या, रतिरसाविषयी आसक्त असलेल्या
 व क्रीडेमध्ये निमग्न झालेल्या गोपकन्यका रात्री त्याचे कमलसदृश मुख पहात रहात ३२.
 हा राधे, हा चंद्रमुखि इत्यादि प्रकारे दामोदराने उच्चारलेली व त्याच्या श्रीमुखांतून निवा-

प्रथितसीमन्ता रतिं नीत्वाकुलीकृताः । चारु दिशंसिरे केशाः कुचाग्रे गोपयोषिताम् ३४
एवं स कृष्णो गोपीनां चक्रवालैरलंकृतः । शारदीषु सचन्द्रासु निशासु मुमुदे सुखी ३५
[९१:३] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

वैशंपायन उवाच ॥ प्रदोषार्धे कदाचित्तु कृष्णे रतिपरायणे । त्रासयन्ममदो गोष्ठमारिष्टः
प्रत्यदृश्यत १ निर्वाणांगारमेघाभ-तीक्ष्णशृंगोऽर्कलोचनः । क्षुरतीक्ष्णाग्रचरण-कालः काल
इवापरः २ लेलिहानः सनिष्पेषं जिह्वयोष्टौ पुनः पुनः । गर्विताविद्धलांगूलः कठिनरक-
न्धवन्धनः ३ ककुदोदग्रनिर्माणः प्रमाणादुरतिक्रमः । शकृन्मूत्रोपलितांगो गवासुद्वेजनो
भृशम् ४ महाकटिः स्थूलमुखो दृढजानुर्महोदरः । विषाणावल्गितगतिलंबता कण्ठचर्मणा ५
गवारोहेषु चपलस्तरुघातांकिताननाः । युद्धसज्जविषाणाग्रो द्विषद्वृषभसूदनः ६ अरिष्टो
नाम हि गत्रामरिष्टो दारुणाकृतिः । दैत्यो वृषभरूपेण गोष्ठान्विपरिधावति ७ पातयानो
गवां गर्भान्दृप्तो गच्छत्यनार्तवम् । जृम्भमाणश्च चपलो गृष्टीः संप्रचचार ह ८ शृंगप्रहरणो
रौद्रः प्रहरन्गोषु दुर्मदः । गोष्ठेषु न रतिं लेभे विना युद्धेन गोवृषः ९ कस्यचित्त्वथ कालस्य

लेली वाणी आनंदित झालेल्या त्या श्रेष्ठ स्त्रिया ग्रहण करीत (ऐकत) ३. भांग काढून
चांगले बांधलेले त्यांचे केश रतिप्रसंगीं कृष्णानें आकुल करून सोडल्यामुळें त्या गोपस्त्रि-
यांच्या कुचाग्रांवर सुरेख लोळू लागत ३४. सारांश, याप्रमाणें गोपींच्या समूहानें भूषित
झालेला तो कृष्ण चंद्रयुक्त शरत्कालीन रात्रीं सुखानें आनंदित झाला ३५. इति श्रीमहा०
खि० हरिवं० विष्णुपर्वचा विसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २० ॥

वैशंपायनः— पण कृष्ण असा रतिपरायण झाला असतां कोणे एके वेळीं अर्ध रात्रीं
मत्त अरिष्ट सर्व त्रजास भिंववीत प्रकट झाला १. इंगळ व मेघ यांप्रमाणें ज्याची कांति
आहे, ज्याला तीक्ष्ण शिंगें आहेत, ज्याचे नेत्र सूर्यासारखे दीप्त आहेत, खुरांच्या
योगानें ज्याचे अग्रचरण तीक्ष्ण झाले आहेत, जो काळा असून जणुं काय
दुसरा काळच आहे, जो मोठ्या वेगानें वारंवार जिह्वेनें दोन्ही ओंठ चाटीत
आहे, गर्वानें जो आपलें पुंछ हालवीत आहे, ज्याचें वशिंड फार कठिण आहे, जो आपल्या
वशिंडाच्या योगानें मोठमोठीं प्रासादादि स्थळें पाडवीत आहे. जो शरीरप्रमाणानें फारच
मोठा असल्यामुळें दुसऱ्या कोणास बरोबरी करितां न येण्यासारखा आहे, शेण व मूत्र
यांच्या योगानें ज्याचें अंग लिप्त झालें आहे, जो गार्गींस अत्यंत उद्विग्न करीत आहे २-४,
ज्याची कटी मोठी आहे, मुख स्थूल आहे, जानु (गुडघे) दृढ आहेत, उदर मोठें आहे,
शिंगांच्या योगानें गति चंचल झाली आहे, ज्याच्या गळ्यात्वालची सांखळी लोंबत आहे,
गार्गींवर आरोह करण्याविषयीं जो अतिशय चपल आहे, वृक्षांच्या प्रहारांनीं ज्याचें
मुख चिह्नित आहे, ज्याच्या शिंगांचीं अग्रे युद्धास सज्ज आहेत व जो विरोधी वृषभास
मारण्यास समर्थ आहे असा तो अरिष्टनामक भयंकर आकाराचा गार्गींच्या अरिष्टरूपी
दैत्य बैलाच्या रूपानें गोठ्यांतून इतस्ततः धावूं लागला. तो मत्त वृषभ गार्गींचे गर्भ पाड-
वीत ऋतूवांचूनच त्यांच्याशीं गमन करूं लागला. जांभया देणारा तो चपल—नुकत्याच
व्यायलेल्या गार्गींशींही संयोग करूं लागला ५-८. शिंगें हींच ज्याचीं शस्त्रें आहेत असा
तो भयंकर मदोन्मत्त दैत्य गार्गींस व बैलांस मारूं लागला. त्या बैलांस गोठ्यांत
झुंझावांचून बरें वाटेना ९. पण एकदा तो बळकट व यमाच्या अधीन असलेला वृषभ

स वृषः शवाग्रतः । आजगाम बलोद्गरो वैवस्वतवशे स्थितः १० स तत्र गास्तु प्रसभं
 बाधमानो मदोत्कटः । चकार निवृषं गोष्ठं निर्वृत्तमाशिशुपुंगवम् ११ एतस्मिन्नेव काले तु
 गावः कृष्णसमीपगाः । त्रासयामास दुष्टात्मा वैवस्वतवशे स्थितः १२ सेन्द्राशनिरिवां-
 भोदो नर्दमानो महाहुरः । तालशब्देन तं कृष्णः सिंहादेश्व मोहयन् १३ अभ्यधावत
 गोविन्दो दैत्यं वृषभरूपिणम् । स कृष्णं गोवृषो दृष्ट्वा हृष्टलांगूललोचनः १४ रोषितस्ता-
 लशब्देन युद्धाकांक्षी ननदं ह । तत्रापतन्तं दुर्वृत्तं दृष्ट्वा वृषभरूपिणम् । तस्मात्स्थानान्न
 व्यचलत्कृष्णो गिरिरिवाचलः १५ स कुक्षौ वृषभो दृष्टिं षणिधाय धृताननः । कृष्णाय
 निधनाकांक्षी तूर्णमभ्युत्पपात ह १६ तत्रापतन्तं प्रमुखं प्रतिजग्राह दुर्धरम् । कृष्णः कृष्णां-
 जननिभो वृषं प्रतिवृषोपम १७ स संसक्तस्तु कृष्णो वै वृषेणैव महावृषः । मुमोच वक्रजं
 फेनं नस्तश्चाथ सशब्दवत् १८ तावन्योन्यावरुद्धांगी युद्धे कृष्णवृषावुभौ । रजतुर्मेघसमये
 संसक्ताविव तोयदौ १९ तस्य दर्पं बलं हत्वा कृत्वा शृंगान्तरे पदम् - । आपीडयदरिष्टस्य
 कण्ठं क्लिन्नमिवांबुजम् २० शृंगं चास्य पुनः सव्यमुत्पाठ्य यमः षडवत् । तेनैव प्राहरद्वके स
 ममार भृशं हतः २१ स भिन्नशृंगो भग्नस्कन्धश्च दानवः । पपात रुधिरोद्गारां
 सांबुधर इवांबुदः २२ गोविन्दन हतं दृष्ट्वा हतं वृषभदानवम् । साधुसाध्विति भूतानि

केशवाच्या सन्मुख आला १०. तो मदोन्मत्त तेथील बैलांस अतिशय पीडा देत असे.
 त्याने तो सर्व गोठा वृषभरहित केला. फार काय पण वत्सांमध्ये पाड्यांसही राहू
 दिले नाही ११. इतक्यांत ज्याचा मृत्यु जवळ आला आहे अशा त्या दुष्टात्म्याने
 कृष्णाच्या समीप असलेल्या गाथींस व बैलांस भिंबविले १२. इंद्राशनियुक्त मेघांप्रमाणे
 तो महा असुर गर्जना करू लागला. तेव्हां कृष्णाने त्यास तालशब्दाने व सिंहादाने
 मोहित केले १३ व तो गोविंद त्या वृषभरूपी दैत्याच्या अंगावर धावून गेला. कृष्णास
 पाहून त्या वृषभाने पुच्छ व नेत्र फुरफुरले १४. कृष्णाच्या टाळीमुळे ज्याला मोठा राग
 आला आहे व ज्याला युद्धाची आकांक्षा आहे असा तो दैत्य ओरडू लागला. तो वृषभ-
 रूपी दुर्वृत्त दैत्यही आपल्या अंगावर धावून येत आहे असे पाहून कृष्ण त्या स्थानाव-
 रून हालला नाही; तर पर्वतासारखा स्थिर राहिला १५. ज्याने आपले मुख वर उचलून
 धरले आहे असा तो वृषभ कृष्णाच्या कुक्षीवर दृष्टि ठेवितो झाला व त्याच्या
 मरणाची आकांक्षा करणारा तो सत्वर धावून येऊ लागला १६. तेव्हां वेगाने
 सन्मुख येणाऱ्या त्या दुर्धर बैलास काळ्या . काजळासारख्या व प्रतिवृषभाप्रमाणे
 पराक्रमी कृष्णाने धरिले १७. तो बैलरूपी दैत्य ज्याच्याशी झुंझू लागला आहे असा तो
 महावृष कृष्ण नाकातोंडातून शब्दासह फेंस टाकू लागला १८. युद्धामध्ये ज्यांनी एकमे-
 कांच्या अंगांस रोध केला आहे असे ते दोघे कृष्ण व वृषभ मेघसमयीं एकमेकांशीं संसक्त
 झालेल्या मेघांप्रमाणे दिसू लागले १९. पण थोड्याच अवकाशांत कृष्णाने त्याचा दर्प व
 बल कमी करून त्याच्या दोन्ही शिंगांमध्ये पाय ठेविला व ओल्या वस्त्राप्रमाणे त्या अरि-
 ष्टाचा कंठ पिळिला २०. नंतर त्याचे यमदंडासारखे डावे शिंग उपटून त्यानेच त्याच्या
 तोंडावर प्रहार केला व त्यामुळे तो अत्यंत पिडित झालेला वृषभ मरण पावला २१.
 ज्याची शिंगे तुटली आहेत, तोंड फुटले आहे व खांदी मोडले आहेत असा तो दानव जल-
 धारांनी युक्त असलेल्या मेघांप्रमाणे रक्त ओंकीत पडला २२. तेव्हां त्या मत्त वृषभ दान-

त्वयि कार्यान्तरमते नरा इव दिवोकसः । विडम्बयन्तः कीडन्ति लीलां तद्बलमाश्रिताः ६७
 अभ्यासे वर्तते कालो भारतस्याहोदधेः । हस्तप्रामानि युद्धानि राज्ञां त्रिदिवगामिनाम् ६८
 पन्थानः शोधिता वीरिणि विमानारोहणार्ध्वगाः । अवकाशा विभज्यन्ते शकलंके मही-
 क्षिताम् ६९ उग्रसेनसुते शान्ते पदस्थे त्वयि केशव । अभितस्तन्महयुद्धं भविष्यति मही-
 क्षिताम् ७० त्वां चाप्रतिमकृमाणं संश्रयिष्यन्ति पाण्डवाः । भेदकाले नरेन्द्राणां पक्षग्राहो
 भविष्यसि ७१ त्वयि राजासनस्थे हि राजश्रियमनुत्तमाम् । शुभां त्यक्ष्यन्ति राजानस्त्व-
 मानन्तता भयम् १ पूतनायां हतायां च कालिये च पराजते । धेनुके प्रलयं नति प्रलयं
 च निपातिते २ धृते गोवर्धने शैले विफले शकशासने । गोषु वातासु च तथा स्पृहणीयेन
 कर्मणा ३ ककुद्भिनि हतेऽग्निष्ठे गोपेषु मुदितेषु च । दृश्यमाने विनाशे च संनिकृष्टे
 महाभये ४ कर्षणे वृक्षयोश्चैव शकटस्य तथैव च । अचिन्त्यं कर्म तच्छ्रुत्वा वर्धमानेषु
 शत्रुषु ५ प्रामारिष्टभिवात्मानं मेने स मथुरेश्वरः । विसंज्ञेन्द्रियभूतात्मा गतासुप्रतिमां
 वभौ ६ ततो ज्ञातीन्समानाय्य पितरं चोग्रशासनः । निशि स्तिमितमूकायां मथुरायां
 जनाधिपः ७ वसुदेवं च देवाभं कंकं चाहूय यादवम् । सत्यकं दारुकं चैव कंकावरजमेव
 च ८ भोजं वैतरणं चैव विकद्रुं च महाबलम् । भयशंखं च धर्मज्ञं विपृथुं च पृथुश्रियम् ९
 बभ्रुं दानपतिं चैव कृतवर्माणमेव च । भूरितेजसमक्षोभ्यं भूरिश्रवसमेव च १० एतान्स

वास गोविंदानें मारिलें आहे असें पाहून सर्व भूतें 'साधु, साधु' (चांगलें, फार चांगलें!) असें ह्मणून त्याच्या त्या कर्माची प्रशंसा करूं लागलीं २३. जिच्यांतील चंद्र रमणीय आहे अशा रात्रीं तो कमलनयन उपेंद्र वृषास मारून पुनरपि रममाण झाला २४. आणि ते सर्व गोपालही आनंदित होऊन देव जशी इंद्राची सेवा करितात त्याप्रमाणें त्याची उपासना करूं लागले २५. इति श्रीमहा० खिल० हरिवंश० विष्णुपर्वाचा वृषभासुवरधनामक एकविसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २१ ॥

वैशंपायनः — कृष्ण व्रजामध्ये गेला आहे व तेथें तो अग्नीप्रमाणें वाढत आहे असें ऐकून त्याचें भय बाळगणारा कंस अतिशय उद्विग्न झाला १. पूतनेस त्यानें मारिलें असतां, कालेयाचा पराजय केला असतां, धेनुकाचा प्राण घेतला असतां, प्रलंदाचा नाश केला असतां २; गोवर्धन पर्वत उचलून धरिला असतां, इंद्राचें शासन व्यर्थ करून त्या स्पृहणीय कर्मानें गार्गीचें रक्षण केलें असतां ३; अरिष्ट वृषभास ठार केलें असतां, गोप आनंदित झाले असतां, त्याचा विनाश त्या (कंमा) ला स्पष्ट दिसूं लागला असतां, महाभय मरण समीप आलें असतां ४; अर्जुन वृक्षांच आकर्षण केलें असतां व शकटाचा भंग केला असतां तें सर्व अचिंत्य कर्म ऐकून आणि शत्रूंची वृद्धि होत आहे असें पाहून तो मथुरेश्वर आपल्यावर मोठें अरिष्टच आलें आहे असें समजूं लागला व त्यामुळें ज्याचीं इंद्रियें व जीव मोहित झाला आहे असा ता गतप्राण असल्यासारखा झाला ५, ६. त्यानंतर ज्याचें शासन उग्र आहे अशा त्या जनाधिपानें एके रात्रीं लोक निजल्यामुळें सर्व मथुरा मुकी झाली असतां आपल्या ज्ञातीच्या लोकांस व पित्यास बोलावून आणविलें ७. देवासारख्या वसुदेवास, यादव कंकास, सत्यकास, दारुकास, कंकाच्या धाकट्या भावास, भोजास, वैतरणास, महाबल विकद्रूस, धर्मज्ञ भयशंखास, ज्याच्यापाशीं पुष्कळ श्री आहे अशा विपृथूस, दानपति बभ्रूस, (अक्रूरास), कृतवर्म्यास, अतितेजस्वी व अक्षोभ्य भूरिश्रव्यास बोलाविलें ८-१०. सारांश, या सर्व यादवांस बोलावून आणून

स वृषः शवाग्रतः । आजगाम बलोद्गो वैवस्वतवशे स्थितः १० स तत्र गास्तु प्रसभं
 बाधमानो मदोत्कटः । चक्रार विधुपं गोष्ठं निर्वत्माशिशुपुंगवसु ११ एतस्मिन्नैव काले तु
 गावः कृष्णसमीपगाः । त्रासयामास दुष्टात्मा वैवस्वतवशे स्थितः १२ सेन्द्राशनिरिवां-
 भोदो नर्दमानो महाहुरः । तालशब्देन तं कृष्णः सिंहनादेश्च मोहयन् १३ अभ्यधावत
 गोविन्दो दैत्यं वृषभरूपिणम् । स कृष्णं गोवृषो दृष्ट्वा हृष्टलांगूललोचनः १४ रोषितस्ता-
 लशब्देन युद्धाकांक्षी ननदं ह । तत्रापतन्तं दुर्धृतं दृष्ट्वा वृषभरूपिणम् । तस्मात्स्थानान्तरं
 मत्तारः शरणार्थनाम् १५ एवमन्तश्चकारः
 श्रीमद्भिरुदितोदितैः । यौरप्यनुगृहीता स्याद्भवद्भिः किं पुनर्मही १७ ऋषीणामिव चो वृत्तं
 प्रभावो मरुतामिव । रुद्राणामिव वः क्रोधो दीप्तिरंगिरसामिव १८ व्यावर्तमानं सुमहद्भ-
 वद्भिः ख्यातकीर्तिभिः । धृतं यदुकुलं वीरैर्भूतलं पर्वतैरिव १९ एवं भवत्सु युक्तेषु मम
 चित्तानुवर्तिषु । वर्धमानो समानर्थो भवद्भिः किमुपाक्षितः २० एष कृष्ण इति ख्यातो
 नन्दगोपसुतो व्रजे । वर्धमान इवांभोधिरूल नः परिक्रन्तति २१ अनमात्यस्य शून्यस्य
 चक्षान्धस्य ममैव तु । कारणान्नन्दगोपस्य स सुतो गोपितो गृहे २२ उपेक्षित इव व्याधिः
 पूर्यमाण इवांबुदः । नदन्मेघ इवोष्णान्ते स दुरात्मा विवर्धते २३ तस्य चाहं गतिं जाने न
 योग न पराक्रमम् । नन्दगोपस्य भवने जातस्याद्भुतकर्मणः २४ किं तद्भूतं समुद्भूतं देवा-
 पत्यं न विद्महे । अतिदेवैरमानुष्यैः कर्माभिः सांऽनुमीयते २५ पूतनाशकुनी बाल्ये शिशु-

उग्रसेनपुत्र मथुरेश्वर राजा त्यास ह्यणाला “ एका. तुम्ही सर्व कार्यास जाणणारे, वेदां-
 मध्ये परम निष्ठा ठेवून रहाणारे, न्यायवृत्तांतांत कुशल, धर्म-अर्थ-काम या त्रिवर्गाचे
 प्रवर्तक ११, १२, या लोकच्या कर्तव्यांचे कर्ते, देवतुल्य, मोठ्या आचारांत पर्वताप्रमाणे
 अचल रहाणारे १३, सर्व अदंभवृत्ति, सर्व गुरुकुलवासी, सर्व राजमंत्र धारण करणारे,
 सर्व धनुर्विद्येत पारंगत १४, लोकांचे यशःप्रदीप, वेदार्थ सांगणारे, वर्णक्रमांत निष्णात १५,
 सुंदर विधींचे वक्ते, सयदर्शी पुरुषांचे नते, शत्रूंच्या राष्ट्रांचा भेद करणारे व शरणागतांचे
 रक्षण करणारे आहां १६. तेव्हां याप्रमाणे ज्यांचे वर्तन अक्षत आहे अशा अतिउत्कर्ष
 पावलेल्या आपल्याकडून स्वर्गलोकही अनुगृहीत होईल मग या पृथ्वीची काय कथा ? १७.
 ऋषींच्या वृत्ताप्रमाणे तुमचें वृत्त (वर्तन) आहे. मरुतांप्रमाणे तुमचा प्रभाव आहे. रुद्रां-
 प्रमाणे तुमचा क्रोध आहे. अग्नीप्रमाणे तुमची दीप्ति आहे १८. पर्वतांकडून जसे भूतल
 त्याप्रमाणे ज्यांची कीर्ति प्रख्यात आहे अशा तुम्हां वीरांकडून भ्रंश पावणारे हें अति मोठे
 यदुकुल धृत (स्थिर धरिलेले) आहे १९. अशापकारचे हे तुम्ही सर्व सज्ज असतां व
 माझ्या चित्ताप्रमाणे वर्तन करीत असतां प्रत्यही वाढणाऱ्या माझ्या अनर्थाकडे दुर्लक्ष्य कसे
 करितां? २०. व्रजामध्ये कृष्ण या नांवाने प्रसिद्ध असलेला हा नंदगोपाचा पुत्र वाढणाऱ्या
 सागराप्रमाणे आमचें मूळ कापीत आहे २१. ज्याला योग्य अमात्य नाही, ज्याचे हृदय
 शून्य आहे व चार (हेर) नसल्यामुळे जो अंध आहे अशा माझ्या (कच्चेपणा) मुळेच
 तो वसुदेवाचा पुत्र नंदगोपाच्या गृही सुरक्षित राहिला आहे २२. दुर्लक्ष्य केलेल्या व्याधी-
 प्रमाणे, अमावास्या व वसुदेवा आणि प्रतिपदा यांच्या संधिसमयीं भरत अस-
 लेल्या समुद्राप्रमाणे व ग्रीष्मर्तूच्या शेवटीं गर्जना करणाऱ्या मेघाप्रमाणे तो दुरात्मा
 वाढत आहे २३. नंदगोपाच्या गृहांत झालेल्या व अद्भुत कर्मे करणाऱ्या त्याचें
 तत्त्व, त्यास वश करण्याचा उपाय व त्याचा पराक्रम मी जाणत नाहीं २४.

त्वयि कार्यान्तरमते नरा इव दिवोकसः । विडम्बयन्तः क्रिडन्ति लीलां तद्द्वलमाश्रिताः ६७
 अभ्यासे वर्तते कालो भारतस्याहोदधेः । हस्तप्रामानि युद्धानि राज्ञां त्रिदिवगामिनाम् ६८
 पन्थानः शोधिता व्योम्नि विमानारोहणार्ध्वगाः । अवकाशा विभज्यन्ते शक्रलंके मही-
 क्षिताम् ६९ उग्रसेनसुते शान्ते पदस्थे त्वयि केशव । अभितस्तन्महद्युद्धं भविष्यति मही-
 क्षिताम् ७० त्वां चाप्रतिमक्रमाणं संश्रयिष्यन्ति पाण्डवाः । भेदकाले नरेन्द्राणां पक्षग्राहो
 भविष्यसि ७१ त्वयि राजासनस्थे हि राजश्रियमनुत्तमाम् । शुभां त्यक्ष्यन्ति राजानस्त्व-
 त्प्रभावान्न संशय २ एव मं कृष्ण संदेशः श्रुतिभिः ख्यातिमेष्यति । देवतानां दिविस्थानां
 जगाश्च जगत्पते । दृष्टं मे भवतः कर्म दृष्टश्चासि मया प्रभो । कंसे भूयः समेष्यामि
 साधिते साधु याम्यहम् ७४ एवमुक्त्वा तु स तदा नारदः खं जगाम ह । ना-दस्य वचः
 श्रुत्वा देवसंगीतयानिनः ७५ तथेति स समाभाष्य पुनर्गोपान्समासदत् । गोपाः
 कृष्णं समासाद्य विविशुर्व्रजमेव ह ७६ [११७०] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे
 विष्णुपर्वणि केशिवधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ अथास्तं गच्छति तदा मंदरश्मौ दिवाकरे । संध्यारक्ततले व्योम्नि
 शशांकं पाण्डुसंभले १ नीडस्थेषु विहंगेषु सत्सु ग्राह्यकृताग्रिषु । ईषत्तमः संवृतासु दिक्षु
 सर्वासु सर्वशः २ घोषवासिषु सुनेष वाशन्तीषु शिवासु च । नक्तंचरेषु हृष्टेषु पिशिताश-

करणारा मी जानों. आतां अवाशिष्ट राहिलेले कर्मही तूं सत्त्वर कर. उशीर लावूं नकोस.
 तें करण्यास तूं समर्थ आहेस ६६ तूं दुसऱ्या कार्यांत गुंतल्यामुळे तुझ्या बलाचा आश्रय
 करून राहिलेले देव मानवांप्रमाणे तुझे अनुकरण करित लीला करित आहेत ६७. आतां भारत-
 युद्धसागराचा काल अगदीं जवळ आला आहे. स्वर्गास जाणाऱ्या राजांचीं युद्धे अगदीं
 हातांत आल्यासारखी आहेत ६८. विमानांत बसून आकाशांत वर जाण्याचे मार्ग झाडून
 साफ केले आहेत. इंद्रलोकांत राजांच्या अवकाशांचे (स्थानांचे) विभाग करित
 आहेत ६९. केशवा, उग्रसेनपुत्र शांत होऊन तूं योग्य स्थानीं स्थित झालास ह्यणजे सर्वतः
 तें राजांचें मोठें युद्ध होईल ७०. पांडव अप्रतिम कर्मे करणाऱ्या तुझा आश्रय करतील.
 राजांच्या भेदसमयीं तूं पांडवपक्षपाती होशील ७१. तूं राजासनावर स्थित झालास ह्यणजे
 राजे तुझ्या प्रभावानें हतवीर्य हाऊन सर्वोत्तम व शुभ राजलक्ष्मीचा त्याग करतील, यांत
 संशय नाही ७२. जगत्पते कृष्णा, हा मी तुला सांगितलेला निरोप वेदामध्यें जरी आहे
 तरी तो स्वर्गलोकांतील देवांत व या जगांत आत्रपासून प्रसिद्ध होईल ७३. हे प्रभो, मी
 तुझे कर्म पाहिलें व तुलाही साक्ष तू पाहिलें. पुनः कंसाला मारल्यावर मी तुला भेटन.
 आतां मी जातो ७४. असें बोलून त्या वेळीं तो नारद स्वर्गास गेला. देवांच्या संगीताचें
 कारण (उत्पत्तिस्थान) अशा त्या नारदाचें वचन ऐकून व ' ठीक आहे ' असें त्यास
 सांगून कृष्ण पुनरपि गोपांन मिसळला. आणि कृष्ण आला असतां गोप व्रजांत
 गेले ७५, ७६. इति श्रीमहा० खि० हरि० विष्णुपर्व्याचा केशिवधाविषयीं चोविसावा अध्याय
 समाप्त झाला ॥ २४ ॥

वैशंपायनः-- नंतर अस्त पावणाऱ्या सूर्याचे किरण मंद झाले असतां, आकाशाचें
 तळ संध्याकाळच्या रंगानें लाल झालें असतां, चंद्राचें मंडल पांडुरवर्ण झालें
 असतां १, पक्षी घरच्यांत जाऊन बसले असतां, याज्ञिकांनीं सायंकाळच्या होमाकरितां

नकांक्षिषु ३ शक्रगोपाह्वयामोदे प्रदोषेऽध्यासंतरकरे । संध्यामधीमिव गुहां संशतिष्ठे दिवा-
करे ४ अधिश्रयणवेलायां प्राप्तायां गृहमेधिनाम् । वन्यैर्वैखानसैर्मंत्रैर्हूयमाने हुताशने ५
उपावृत्तासु वै गोषु दुह्यमानासु च ब्रजे । असकृद्व्याहरन्तीषु बद्धवत्सासु धेनुषु ६ प्रकी-
र्णशमनीकेषु नास्तथैवाह्वयासु च । सनिनादिषु गांपेषु काल्यमाने च गोधने ७ करीषेषु
प्रकल्पेषु दीप्यमानेषु सर्वशः । काष्ठभारानतरकन्धैर्गोपैरभ्यागतैस्तथा ८ किञ्चिदभ्युद्यते
सोमं मन्दरश्मौ विजाजति । इषद्विगाहमानायां रजन्यां दिवंसे गते ९ प्राप्ते दिनव्युपरमे
वृत्ते क्षणदामुखे । भाकरे तेजसि गते सौम्ये तेजस्थुपस्थित १० अग्निहोत्राकुले काले
सौम्येन्दौ समुपस्थिते । अग्नीषोमात्मके सन्धौ वर्तमाने जगन्मये ११ पश्चिमेनाग्निदीप्तेन
पूर्णेणोत्पलवर्चसा । दग्धाद्रिसदृशे व्योम्नि किञ्चित्तरागणाकुले १२ वयोभिर्वासुमुशतां
बन्धुभिश्च समागमम् । शंसद्भिः स्यन्दनेनाशु प्राप्ते दानपतिर्व्रजम् १३ प्रविशन्नेव प्रच्छ
सांनिध्यं केशवस्य सः । रौहिण्यस्य चाकूरो नन्दगोपस्य चासकृत् १४ स नन्दगोपस्य

अग्नि प्रजलित केले असतां सर्व दिशा सर्व वाजंती थोड्याशा अंधकारानें व्याप्त झाल्या
असतां २, घोषवासी निजले असतां, भालू ओरडूं लागल्या असतां, मांसभक्षणाची इच्छा
करणारे रात्रिंचर प्राणी आनंदित झाले असतां, उन्हांत दिवसभर तापलेल्या प्राण्यांस
अत्यंत आनंददायक वाटणारा व स्वाध्यायाची निवृत्ति करणारा प्रदोषरुमय आला
असतां, दिवाकर जगुं काय संध्यामयी गृहंत प्रविष्ट झाला असतां, गृहस्थांची- होमाचें
द्रव्य अग्नीवर ठेवण्याची-वेळ झाली असतां, वानप्रस्थ जन (वनांत होगाऱ्या) नीवारादि
घान्यांनीं अग्नींत होम देऊं लागले असतां ३-५, गायी चरून परत आल्या असतां व
गोठ्यांत त्यांचें दोहन (धार काढणें) चाललें असतां, ज्यांच्या वासरांस बांधून ठेविलें
आहे अशा घेनु हंवा व करीत असतां ६, गोपांनीं दावणी पसरून त्यांस बांधण्याकरितां
गायींना हाका मारमारून बोलावण्याचा क्रम चालविळा असतां. ध्वनि करीत असलेले
गोप गायींस बांधण्याकरितां नेऊं लागले असतां ७, गोवऱ्यांचा भुगा सर्वशः प्रदीप्त झाला
असतां, काष्ठभारांनीं ज्यांचे स्कंभ नम्र झाले आहेत असे गोप अरण्यांतून परत आले
असतां, चंद्र उदय पावून मंद किरणांनीं विराजमान झाला असतां, थोडी थोडी रात्र पडूं
लागली असतां, दिवस गेला असतां ८, ९ दिवसाची समाप्ति होऊन रात्रीस आरंभ झाला
असतां, सूर्याचें तेज पार नाहीसें होऊन चंद्राचें तेज फांकूं लागलें असतां १०, अग्निहो-
त्रांनीं तो काल आकुळ झाला असतां, सौम्य चंद्र क्षितिजावर चमकूं लागला असतां;
(अथवा दुसऱ्या दिवशीं असलेल्या मृगशिर नक्षत्रांत चंद्र आला असतां, कारण तच
कंसाचें जन्मनक्षत्र असून चित्रानक्षत्रांत असलेल्या राहु, मंगळ व धूमकेतु या तीन दुष्ट
ग्रहांनीं माघें सांगितल्याप्रमाणें सर्वतोभद्र चक्रांत विद्ध होतें यास्तव तें मृत्युकर आहे).
रात्र अग्नि व सोम यांच्याकडून प्रकाशित हात असतें. यास्तव त्या अग्नीषोमात्मक संधी
(संबंधा) मध्ये भोक्तृभोग्यरूप जग राहूं लागलें असतां, पश्चिमेकडे अग्नीप्रमाणें दीप्त व
पूर्वेकडे रक्तकमलाप्रमाणें आकाशभाग झाला असतां, व त्यामुळेच तारांनीं थोडेस व्याप्त
झालेलें तें आकाश जळत असलेल्या पर्वताप्रमाणें दिसूं लागलें असतां गृहास जाण्याची
इच्छा करणाऱ्या वाटसरूंंस तुमचा आत्तांशीं समागम होईल असें सांगणाऱ्या पक्ष्यांसह अक्रूर
रथानें सत्वर गोकुलांत आला ११-१३. त्यांत प्रवेश करितांच त्यानं कृष्ण कोठें आहे? संक-

गृहं वासाय विबुधोपमः । अवतीर्य ततो यानात्प्रविवेश महाबल १५ हर्षपूर्णेन वक्त्रेण साश्रुनेत्रेण चैव हि । प्रविशन्नेव च द्वारि ददर्शादाहने गवाम् १६ वत्समध्ये स्थितं कृष्णं सवत्समिव गोवृषम् । स तं हर्षररीतेन वचसा मद्गदेन वै १७ एहि केशव तातेति प्रव्याहरत धर्मवित् । उत्तानशायिनं दृष्ट्वा पुनर्दृष्ट्वा श्रियावृतम् १८ अव्यक्तयौवनं कृष्णमक्रूरः प्रशंसं ह । अयं स पुण्डरीकाक्षः सिंहशार्दूलविक्रमः १९ संपूर्णजलनेघामः पर्वतप्रवराकृतिः । मृषेष्टधर्षणीयेन स श्रीवत्सेन वक्षसा । द्विषन्निधनदक्षार्यां भुजाभ्यां साधुभूषितः २० मूर्तिमान्स रहस्यात्मा जगतोऽग्र्यस्य भाजनम् । गोपवेषधरो विष्णुरुदग्राग्र्यतनूरुहः २१ किरीटलाञ्छनेनापि शिरसा छत्रवर्चसा । कुंडलोत्तमयोग्याभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषितः २२ हारार्हेण च शनिनेन सुविस्तीर्णेन वक्षसा । द्वाभ्यां भुजाभ्यां वृत्ताभ्यां दोर्घाभ्यामुपशोभितः २३ स्त्रीसहस्रोपचर्येण वपुषा सन्मथाधिना । पीते वसःनो वसने सोऽयं विष्णुः सनातनः २४ धरायाश्च मधूताभ्यां चरणाभ्यामरिंदमः । त्रैलोक्याक्रान्तिभृताभ्यां भुविपद्भ्यां व्यवस्थितः २५ रुचिराग्रकरश्वास्य चक्रांकित इवक्षते । द्वितीय उद्यतश्चापि

र्षण कोठें आहे व नंदगोप कोणत्या स्थळीं आहे असें वांवार विचारिलें १४. त्यानंतर देवासारखा तो महाबल अक्रूर नंदगोपाच्या गृहाजवळ येतांच त्यांच निवास करण्याकरितां रथांतून खालीं उतरला १५. द्वाारांत प्रवेश करतांच त्यानें हर्षपूर्ण मुखानें व अश्रुयुक्त नेत्रांनीं जेथें गोदोहन चाललें होतें तेथें वासांमध्ये असलेल्या कृष्णास व वत्सयुक्त गोवृषा (वृषभा) प्रमाणें (नंदास) पाहिलें. आणि सद्गदित व हर्षपूर्ण वाणीनें “ वा केशवा, इकडे ये. असें तो धर्मज्ञ त्यास ह्मणाला. कल्पांतीं वटपत्रावर शयन करणाऱ्या व पुनः त्रैलोक्य आक्रमण करणाऱ्या लक्ष्मीनें युक्त असलेल्या वामन वटूस पाहून १६-१८ आणि आतां ज्याचें तारुण्य अव्यक्त आहे (अर्थात् शैशव व यौवन यांच्या संधींत असलेल्या) अशा त्यास पाहून अक्रूर त्याची अशी प्रशंसा करूं लागला. “ ज्याचा पराक्रम सिंह व व्याघ्र यांच्याप्रमाणें आहे, जलानें परिपूर्ण असलेल्या मेघाप्रमाणें ज्याची अंगकांति आहे, श्रेष्ठ पर्वताप्रमाणें ज्याची आकृति आहे. संग्रामांत ज्याचें धर्षण (पराभव) करितां येत नाही अशा श्रीवत्सानें युक्त असलेल्या वक्षःस्थलानें जो उपलक्षित आहे, शत्रूंंस मारण्याविषयीं दक्ष असलेल्या भुजांनीं जो भूषित आहे १९, २०, जो मूर्तिमान् औपनिषद् (उपनिषदांत ज्याचें प्रतिपादन केलें आहे) पुरुष आहे व जो जगाच्या अग्रजेंत पात्र आहे, तोच हा गोपवेष धारण करणारा पुंडरीकाक्ष विष्णु हाथ. भक्तांचें दर्शन होतांच यांचें गात्र रोमांचित होत असतें २१. किरीट हेंच ज्याचें लांछन आहे व छत्राच्या तजानें जें व्यात आहे अशा मस्तकानें व कुंडलांच्या योगानें उत्तम व योग्य झालेल्या कर्णांनीं हा विभूषित झाला आहे २२. हार्यास योग्य असलेल्या, पुष्ट व सुविस्तीर्ण वक्षस्थळानें व वर्तुळ आणि दीर्घ दोन भुजांनीं हा उपशोभित आहे २३. मदनाचा ज्यामध्ये प्रादुर्भाव होत आहे अशा सहस्रावधि स्त्रियांस सेव्य असलेल्या शरीरानें हा युक्त आहे. दोन पीतवर्ण वस्त्रें नेसणारा तोच हा सनातन विष्णु आहे २४. पूर्वीं ह्मटल्याप्रमाणें एकार्णावांत वटपत्रावर उताणो. निजणाऱ्या यानें आपल्या ज्या पादाग्र्यांनीं पृथ्वीस धारण केलें होतें व वामनरूपी वृ. होऊन पादक्रमणानें यानें ज्यांच्या योगानें लोकांतरासह पृथ्वीस आपलेंसं केलें त्याच चरणांच्या योगानें आतां हा

गदासंयोगमिच्छति २६ अवतीर्णो भवायेह प्रथमं पदमात्मनः । शोभतेऽथ भुवि श्रेष्ठस्त्रि-
 दशानां धुरंधरः २७ अयं भविष्ये दृष्टो वै भविष्यकुशलैर्नरैः । गोपालो यादवं वंशं क्षीणं
 विस्तारयिष्यति २८ तेजसा यादनाश्वास्य शतशोऽथ सहस्रशः । वंशमापूरयिष्यन्ति
 ह्योघा इव महर्णवम् २९ अस्येदं शासने सर्वं जगत्स्थास्यति शाश्वतम् । निहतामित्रसा-
 मंतं स्फातं कृतयुगे यथा ३० अयमास्थाय वसुधां स्थापयित्वा जगद्वशं । राज्ञां भविष्य-
 स्युपरि न च राजा भविष्यति ३१ नूनं त्रिभिः क्रमैर्जित्वा यथाऽनेन प्रभुः कृतः । पुरा
 पुरन्दरो राजा देवतानां त्रिविष्टपे ३२ तथैव वसुधां जित्वा जितपूर्वां त्रिभिः क्रमैः ।
 स्थापयिष्यति राजानमुग्रसेनं न संशयः ३३ प्रसृष्टवैरगाधोऽयं प्रश्नैश्च बहुभिः श्रुतः ।
 ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादैश्च पुराणोऽयं हि गीयते ३४ स्पृहणीयो हि लोकस्य भविष्यति च केशव ।
 तथा ह्यस्योत्थिता बुद्धिर्मानुष्यमुपजीवितुम् ३५ अहंत्वस्याद्य वसतिं पूजयिष्ये यथाविधि ।
 विष्णुत्वं मनसा चैव पूजयिष्यामि मन्त्रवित् ३६ यच्च ज्ञातिपरिज्ञानं प्रादुर्भावश्च वै नृषु ।
 अमानुषं वेद्मि चैनं ये चान्ये दिव्यचक्षुषः ३७ सोऽहं कृष्णेन वै रात्रौ संमन्त्र्य विदितात्मना ।
 सहानेन गमिष्यामि सत्रजो यदि संस्यते ३८ एवं बहुविधं कृष्णं दृष्ट्वा हेत्वर्थकारणैः ।

पृथ्वीवर स्थित आहे २५. याचा सुंदर उजवा हस्त चक्रचिन्ही असल्याप्रमाणे दिसतो. व हा दुसरा डावा वर उचलेला हातही गदेच्या संयोगाची इच्छा करित आहे, असे वाटते २६. जगाच्या उत्कर्षाकरिता आपल्या या प्रथम पदांत ह्यणजे भूलोकीं अवतीर्ण झालेला हा श्रेष्ठ व देवांचा धुरंधर येथे सांप्रतकाळीं फार शोभत आहे २७. भविष्य वर्तविष्णुप्रान्त कुशल असलेल्या पुरुषांनी याच्याविषयी असे भविष्य केले आहे. हा गोपाल क्षीण झालेल्या यादववंशास विस्तृत करील २८. जलाचे ओघ जसे महासागरास भरित असतात त्याप्रमाणे याच्या तेजाने शतश. व सहस्रशः यादव आपल्या वंशास पूर्ण करतील २९. ज्याच्यातील शत्रुमंडल नष्ट झाले आहे असे हे कृतयुगाप्रमाणे वृद्धि पावलेले सर्व जग याच्या शासनांत राहील ३०. पृथ्वीवर राहून सर्व जग आपल्या वश करून घेऊन हा सर्व राजांच्या वर होईल षण स्वतः राजा होणार नाही ३१. स्वरोस्वर पूर्वी तीन पावलांनी त्रिभुवन जिंकून ज्याप्रमाणे याने स्फात इंद्रास देवांचा राजा व जगाचा प्रभु केले त्याप्रमाणे हा अगोदरच तीन पावलांनी जिंकलेल्या या पृथ्वीस पुनरपि जिंकून तिच्यावर उग्रसेनराजाची स्थापना करील यांत कांहीं संशय नाही ३२, ३३. उद्भवलेल्या वैराचा हा पार आहे. प्रश्नोपनिषदांतील सहा प्रश्नांनी याचेच अनेकशः वर्णन केले आहे. वेदवत्ते ब्राह्मण याच पुराणपुरुषाचे (अथवा पुराणांत ज्याचे कीर्तन केले आहे अशा या पुरुषाचे) गायन करित असतात ३४. हा केशव, सर्व लोकांसा स्पृहणीय (आवडता) होईल. कारण, मानुष्याचे संरक्षण करण्याची बुद्धि याला झाली आहे ३५. आज मी याच्या वसतीची यथाविधि पूजा करीन. मी मंत्रज्ञ मानवांमध्ये याचा प्रादुर्भाव कसा व कां झाला आहे ? हे व हा अमानुष आहे असे मी व दुसरेही जे दिव्यदृष्टि आहेत ते जाणतात ३७. असो, तर आतां रात्रौ या आत्मज्ञ वजासह याच्याबरोबर उद्यां येथून जाईन ३८. असो; कृष्णास पाहून याप्रमाणे पुष्कळ

विवेश नन्दगोपस्य कृष्णेन सह संसदम् ३९ [१२०९] इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे
विष्णुपर्वणि अक्रूरागमनं नाम पंचविंशोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच । स नन्दगोपस्य गृहं शविष्टः सहकेशवः । गोपवृद्धान्मानीय प्रोवा-
चामिनदक्षिणः १ कृष्णं चैवाब्रवीत्प्रीत्या रौहिणेयेन संगतम् । श्वः पुरीं मथुरां तात गमि-
ष्याम सुखाय वै २ यास्यन्ति च ब्रजाः सर्वे गोपालाः सपरिश्रहाः । कसाज्ञया समुचितं
करमादाय वार्षिकम् ३ समृद्धस्तत्र कंसस्य भविष्यति धनुर्महः । तं द्रक्ष्यथ समृद्धं च स्व-
जनैश्च समेष्वथ ४ पितरं वसुदेवं च सततं दुःखभाजनम् । दीनं पुत्रवधश्रान्तं युवामय
समेष्वथ ५ सततं पीड्यमानं च कंसेनाशुभबुद्धिना । दशांते शोषितं वृद्धं दुःखैः शिथि-
लतां गतम् ६ कंसस्य भयसंत्रस्तं भवद्भ्यां च विना कृतम् । दह्यमानं दिवारात्री सोत्कंठेना-
तशम्भना ७ तां च द्रक्ष्यसि गोविन्द पुत्रैरमृदितस्तनीम् । देवकीं देवसंकाशां सीदंतीं विह-
तप्रभाम् । पुत्रशोकेन शुष्यंतीं त्वद्दर्शनपरायणाम् । वियोगशोकसंतप्तं विवन्सामिव सौर-
भीम् ८ उपप्लुतक्षणां दीनां नित्यं मलिनवामसम् । स्वर्भालुवदनग्रस्तां शशांकस्य प्रभा-
मिव ९ त्वद्दर्शनपरां नित्यं तत्रागमनकांक्षिणीम् । त्वत्प्रवृत्तेन शोकंन सीदंतीं वै तपस्वि-
नीम् १० त्वत्प्रलापेष्वकुशलां त्वया बाल्ये वियोजिताम् । अरूपज्ञां तव विभो वक्त्रत्या-
स्येन्दुवर्चसः १२ यदि त्वां जनयित्वा सा देवकी तात तप्यते । अपत्यार्थोत्र कस्तस्या वः

विचार केल्यावर आपल्या उद्दिष्ट कार्याकरितां तो अक्रूर कृष्णासह नंदगोपाच्या सभेत
गोला ३९. इति श्रीमहा० खि० हरि०, विष्णुपर्वणि अक्रूरागमननामक पंचविंशोऽध्यायः समाप्त इत्यादि ॥ २५ ॥

वैशंपायनः— तो दानपति केशवासह नंदगोपाच्या गृहांत प्रवेश करून व वृद्ध
गोपांस जमवून असं ह्मणाला १ रौहिणेयासह असलेल्या कृष्णालाही तो प्रीतीनें असं
बोलला “ वा कृष्णा, उद्यां आह्मी मथुरापु्रीस सुख भागण्याकरितां जाऊं २. हे सर्व
ब्रजवासी गोपही सर्व परिवासासह कंसाच्या आज्ञेनें समुचित वार्षिक कर घेऊन िकडे
येतील ३. तेथें कंसाचा फार मोठा धनुर्यज्ञ होणार आहे. त्या समृद्ध यज्ञास पहा व
स्वजनांस भेटा ४. तुम्ही दोघे अनेक पुत्रवधामुळे श्रान्त, दीन व सतत दुःखभाक्
झालेल्या पित्या वसुदेवास भेटा ५. अशुभबुद्धि कंस त्यास सतत पीडा देत आहे. वृद्धा-
वस्थेंत त्या जजेर झालेल्या तुमच्या पित्यास तो शोषित आहे त्यामुळे तो दुःखानीं
शिथिल झाला आहे ६. तो कंसाच्या भयानें भयभीत झाला आहे. तुमची व त्यांची
ताटातूट झाली आहे. तो अहोरात्र उत्कंठायुक्त मनानें आंतल्या आंत जळत
आहे ७. गोविंदा, तेथें आल्यास तूं दुःखानें निस्तेज झालेल्या, क्लेश भागणाऱ्या व
पुत्रानीं दुग्ध पिऊन जिचीं स्तनें शिथिल करून सोडलेलीं नाहींत त्या देवतातुल्य
देवकीस पाहशील ८. ती पुत्रशोकानें प्रत्यहीं शुष्क होत आहे. तुझ्या दर्शना-
विषयीं तिला मोठी उत्कंठा आहे. पुत्रवियोगदुःखानें ती संतप्त झाली आहे. व त्यामुळे
वत्सरहित गायींप्रमाणें ती दिसत असते ९. जिचे नेत्र निस्तेज झाले आहेत, दीन, नित्य
मलिन वस्त्रें नेसणारी व त्यामुळे राहुमुखानें ग्रासलेल्या चंद्रप्रभेप्रमाणें दिसणारी १०,
त्वद्दर्शन परायण झाल्या कारणानें सतत तुझ्या आगमनाची आकांक्षा करणारी, तुझ्या
करितां होणाऱ्या शोकानें म्लान झालेली, तपरिविनी ११, तुझ्या गोड भाषणाचा जिला

ह्येवानपत्यतां १३ अपुत्राणां हि नारीणां एकः शोको विधीयते । सपुत्रा त्वफले पुत्रे
धिकप्रजा तेन तप्यते १४ त्वं तु शक्रसमः पुत्रो यस्यास्त्वसदृशो गुणेः । परेषामप्यभयदो
न सा शोचितमर्हति १५ वृद्धौ तत्रांबपितरौ परभृत्यत्वमागतौ । भर्त्सितौ त्वत्कृते नित्यं
कंसेनाशुभवुद्धिना १६ यदि ते देवकी मान्या पृथिवीवात्मवारिणी । तां शोकसलिले
मग्नान्मुक्तारयितुमर्हसि १७ तं च वृद्ध प्रियसुतं वसुदेवं सुबोधितम् । पुत्रयोगेन संयोज्य
कृष्ण धर्ममवाप्स्यसि १८ यथा नागः सुदुर्वृत्तो दमिनो यमुनाहरे । विमूलः स कृतः शैलो
यथा वै भूधरस्त्वया १९ दर्पोत्सिक्तश्च बलवानरिष्टो विनिपातितः । परप्राणहरः केशी
दुष्टात्मा विनिपातितः २० एतेनैव प्रयत्नेन वृद्धावृद्धय दुःखितौ । यथा धर्ममप्योषि
तत्कृष्णोपचिन्त्यताम् २१ निर्भर्त्स्यमानो वैर्दृष्टः पिता ते कंससंसदि । ते सर्वे चक्रुर-
श्रूणि नेत्रैर्दुःखान्विता भूमिम् २२ गर्भावकर्तनादीनि दुःखानि सुबहूयपि । माता ते देवकी
कृष्ण कंसस्य सहतेऽवशा २३ मातापितृभ्यां सर्वेण जातेन तनयंन वै । ऋणं वै प्रतिकर्तव्यं
यथायोगमुदाहृतम् २४ एवं ते कुर्वतः कृष्ण मातापित्रोरनुग्रहम् । परित्यजेतां तौ शोकं
स्याच्च धर्मस्तवानघ २५ वैशंपायन उवाच ॥ कृष्णः सुविदितार्थो वै तमाहामितविक्रमम् ।

मुळींच परिचय नाही, बालाणींच तूं जिला सोडलें आहेस, प्रभो, जिला तुझ्या रूपाचें
ज्ञान नाही व जिनें चंद्रासारख्या तुझ्या सुखास पाहिलेलें नाही तिला भेट १२. वा
कृष्णा, तुला जन्म देऊनही जर त्या देवकीस असा सताप होत आहे तर या जगांत
अपत्याचा काय उपयोग ? मग त्यापेक्षां अपत्य न होणेंच बरें नव्हे का ? १३. कारण,
ज्या स्त्रियांना पुत्र नसतो त्यांस ' पुत्र नाही ' एवढा एकच शोक असतो पण ज्यांना
पुत्र होऊनही तो निरुपयोगी ठरतो त्या ' या पुत्रास धिक्कार असो ! ' असें ह्मणून दुःखी
होत असातात १४. पण गुणांच्या योगानें ज्याची बरोबरी करणारा या जगांत दुसरा
कोणीही नाही असा व शत्रूनाही भयभीत करणारा तूं इंद्रतुल्य पुत्र जिला आहेस, तिला
दुःख होणें उचित नव्हे १५. तुझे वृद्ध आईबाप दुसऱ्याच्या भृत्यतेस प्राप्त झाले आहेत.
अशुभवुद्धि कंस तुझ्या करिता नित्य त्यांची निर्भर्त्सना करित आहतो १६. आपल्यास
धारण करणाऱ्या पृथ्वीप्रमाणें देवकी जर तुला मान्य असल तर शोकजलांत निमग्न
झालेल्या तिला (वराहावतारांत जलांतून वर काढलेल्या पृथ्वीप्रमाणें) त्यांतून वर
काढणें तुला उचित आहे १७. ज्यास पुत्र प्रिय आहे अशा त्या सुखास उचित असलेल्या
वृद्ध वसुदेवास पुत्रसमागमानें यत्न केल्यास वा कृष्णा तुला धर्मप्राप्ति होईल १८. ज्याप्र-
माणें यमुनेच्या डोहांत तूं त्या अत्यंत दुर्वृत्त नागाचें दमन केलेंस, भूमीस धारण
करणाऱ्या गोवर्धनास मुळासह उपटून घालेंस १९, दर्पानें उद्धट झालेल्या बलाच्च अरि-
ष्टास मारिलेंस, दुष्टांचे प्राण हरण करणाऱ्या दुष्टवुद्धि केशीचा नकाच नाश केलास २०.
त्याचप्रमाणें प्रयत्न करून या दुखित वृद्धांचा उद्धार केल्यास तुला केवढें पुण्य लागेल
याचा तूं विचार कर २१. कंसाच्या सभेंत कंस ज्याची निर्भर्त्सना करित आहे अशा
तुझ्या पित्यास ज्यांनीं पाहिलें त्या सर्वांनीं मोठ्या दुःखानें नेत्रांतून अश्रु टाळले २२
कृष्णा, जन्म होतांच पोटाच्या लेंकराला कापून टाकणें इत्यादि अनेक असह्य दुखें तुझी
माता देवकी मुकाट्यानें अनाथाप्रमाणें सहन करित आहे २३. आईबापांच्या पांटीं उत्पन्न
झालेल्या प्रत्येक पुत्रानें यथासंभव त्यांचें ऋण फेडावें असें सांगितलें आहे २४. यास्त्व,

बाढमित्येव तेजस्वी न च क्रोधवशं गतः २६ ते च
 अक्रवचनं श्रुत्वा चेतुः कंसस्य शामनात् २७ गमना
 सज्ज चापायनं कृत्वा गोपवृद्धः प्रतस्थिरे २८ करं चा
 यथासारं यथायूथमुपानीय पयो घृतम् २९ तं मज्जयित्वा कंस
 ते सर्वे गोपपतये गमनायो पतस्त्रिरे ३० अक्रूरस्य कथाभिश्च सह
 णेयतृतीयस्य सा निशा व्यत्यवर्तत ३१ ततः प्रभते विमले पश्चिव्याहो
 रश्मिजाले क्षणदाक्ष्यसंहते ३२ नभस्यरुणसंस्तीर्णे पर्यस्ते ज्यांतिषां गणे । प्र
 क्लेदिते धरणतिले ३३ क्षीणाकारासु तारसु सुमनिष्प्रतिभासु च । निशमंतर्दधे
 दिवाकरे ३४ शीतांशुः शानकिरणो निष्प्रभः समपद्यत । एको नाशयते रूपमेक
 वपुः ३५ गोभिः समवर्कीणासु व्रजनिर्याणभूमिषु । मन्थनावर्तपूणेषु गर्भरेषु नक्ष्त्र
 दामभिर्दम्यमानेषु वल्गेषु तरुणेषु च । गोपैरापूर्यमाणासु घोषरथेषु सर्वशः ३७ तत्रैव ३
 भाण्डं शकटारोपितं बहुत्वरिताः पृष्ठतः कृत्वा जग्मुः स्यन्दनवाहनाः ३८ कृष्णोऽथ रौहिणेयः

वा कृष्णा, तं आपल्या मातापितरांवर जर हा एवढा अनुग्रह केलास तर तीं दोघेही
 शोकाचा पणित्याग करतील व हे निष्पापा, तुझा मोठा धर्म होईल २५. वेशंपायनः --
 (अक्रूराच्या या भाषणावरून) ज्यास सर्व वर्तमान कळलें आहे असा कृष्ण त्या अमित-
 पराक्रमी अक्रूरास 'ठीक आहे' असें ह्मणाला. पण तो तेजस्वी क्रोधवश झाला नाही २६.
 इकडे नंदगोपभृति गोप एक जाणीं जमून व अक्रवचन ऐकून कंसाच्या आज्ञेमुळे
 जाण्याचा निश्चय करिते झाले २७. ते सर्व व्रजवासी जाण्यास सज्ज झाले. सर्व उपायन
 सज्ज करून वृद्ध गोप निघाले २८ ज्याच्या त्याच्या सामर्थ्याप्रमाणें व गुरांच्या समूहा-
 प्रमाणें जो तो कर, बैल, ताजें त्तर, उपहारास योग्य असलले रेडे, दूध व घृत ह्या भेटी
 घेऊन निघाला २९. सारांश, कंसाचा कर व भेटी यांस सज्ज करून ते सर्व गोपपति
 प्रस्थान करण्यास त्रिद्ध होऊन राहिले ३०. कृष्ण, (अक्रूर) व तिसरा रौहिणेय यांनीं
 अक्रूराच्या गोष्टी ऐकून जागूनच ती रात्र घालविली ३१ त्यानंतर फटफटीत उजाडलें
 असतां, पक्ष्यांचा किरीटिल शब्द सर्वतः होऊं लागला असतां, रात्र क्षीण झाल्यामुळे
 चंद्राचें किरणजालही क्षीण होऊं लागलें असतां ३२, आकाशांत अरुणाचें लाल किरण
 पसरले, ताणगग त्रिरल झाला असता, प्रातःकालच्या आर्द्र वायूच्या प्रवाहानें भूतल इमट
 झालें असतां ३३ सूक्ष्म तारांच्या आकार क्षीण झाला असतां व त्या निजल्याप्राणें निस्तेज
 दिसूं लागल्या असतां, सूर्य वर येऊं लागल्यामुळे रात्रीचें स्वरूप पार नाहीसें झालें असतां ३४,
 ज्याचे किरण शीत आहेत अशा चंद्राचा प्रभा शांत होऊन तो प्रभारहित झाला
 असतां, एक आपल्या स्वरूपाचा नाश करून घेता व दुसरा त्याच वेळीं आपल्या शरीरा-
 (तेजा) ची वृद्धि करून घेता (हा न्याय जगाच्या अनुभवास आला असतां) ३५,
 गाकुळांतून बाहेर पडण्याचीं स्थानें गुरांनीं भरून गेलीं असतां, मन्थनाच्या योगानें परि-
 पूर्ण झालेल्या ताकाच्या डेंब्यांतून नाद निघूं लागला असतां ३६, वासरें व तरुण गुरें
 यांस दाव्यांनीं बांधून टाकूं लागले असतां, त्या घोषांतील रथ जाण्याचे मार्ग
 गोपांनीं भरून गेले असतां ३७ व तेथेंच पुष्कळ भारयुक्त उपकरणें गाड्यांवर
 असतां, रथारूढ झालेले कृष्ण, रौहिणेय व अक्रूर त्या सर्वास मार्ग

होवानपश्यतां १३ अगुत्राणां हि नारीणां त्रिलोकपतयो यथा ३९ अथाह कृष्णमक्रो यमुना-
धिक्रप्रजा तेन तप्यते १४ त्वं तु शक्रसत्रं च कुरु वाजिषु ४० ह्येभ्यो यवसं दत्त्वा ह्यभान्दे रथे
न सा शोचित्मर्हति १५ वृद्धौ तत्रांत प्रतीक्ष्यताम् ४१ यमुनाया ह्ये ह्यस्मिस्तोष्यामि भुज-
कंसेनाशुभबुद्धिना १६ यदि ते सर्वलोकप्रभुर्यत ४२ गुह्ये भागवतं देवं सर्वलोकस्य भावनम् ।
मया मुत्तारयितुमर्हसि १७ तं मेष्यामि भोगिनम् । सहस्रशिरसं देवमनेतं नीलवाससम् ४३ धर्म-
कृष्ण धर्ममवाप्स्यसि, व प्रभविष्यति । सर्वे तं मृतप्रेख्यमशिष्याः स्यमरां यथा ४४ स्वस्तिकाय-
यथा वै भूधरस्त्वहं श्रीविभूषितम् । समाजस्तत्र सर्पाणां शान्त्यर्थं वै भविष्यति ४५ आस्तां
दुष्टात्मा विनिन्दी भवन्तौ संगतावुभौ । निष्कृष्टो भुजगेन्द्रस्य यावदरिम हृदोत्तमात् ४६
तत्कृष्णपुष्पिणः संहृष्टो गच्छ धर्मिष्ठ मा चिरम् । आवां खलु व शक्तौ स्वस्त्वया हीनावुपा-
श्रूणि नेत्रैः ४६ स हृदे यमुनायास्तु ममज्जामितदक्षिणः । रसातले स दृष्टो नागलोकमिमं
कृष्णा ४७ तस्य मध्ये सहस्राख्यं हेमतालोच्छ्रितध्वजम् । लांगलात्कहस्ताग्रं मुसलोपाश्रि-
यशदरम् ४८ असितांबरसंवीतं पाण्डुर पाण्डुवासनम् । कुण्डलेकधर मत्तं सुप्तमम्बुरुहेक्षणम् ५०
भोगोत्करासने शुभ्रे खेन देहेन कल्पिते । स्वासीनं स्वस्तिकाभ्यां च वार्हीभ्यां महीध-
रम् ५१ किंचित् व्यापवृत्तेन मौलिना हेमचूलिना । जातरूपभयैः पद्मैर्मालयाच्छन्नवक्ष-

गले. रथावर बसलेले ते तिचे त्रिलोकपतीप्रमाणं गमन करिते झाले ३८, ३९. त्यानंतर
यमुना तीरावर पांचलेला व त्याचा आश्रय करून राहिलेला अक्रूर कृष्णास ह्मणाला
“ वा कृष्णा, तूं येथेच राहून या रथाचे रक्षण कर. घोड्याविषयीं तर चांगलेच लक्ष्य
ठेव ४० त्यांस दाणा व गवत घालून अश्वभूषणें. रथ इत्यादिकांविषयीं अतिशय प्रयत्न-
युक्त होऊन तूं एक क्षण माझी वाट पहात रहा ४१. ज्या अर्थी शेष सर्व लोकांचा प्रभु
आहे त्या अर्थी मी या यमुनाडोहांत दिव्य भागवतमंत्रांनीं त्याची स्तुति करीन ४२.
व ज्या मस्तकावर शोभायुक्त स्वस्तिक आहे त्या सर्व लोकांस उत्पन्न करणाऱ्या गुह्य
भगवद्भक्त सर्पास मी प्रणाम करीन. तो देव सहस्रशीर्ष, अनंत व नीलवस्त्रांनीं युक्त
आहे ४३. धर्माचा अधिष्ठाता अशा त्याच्यापासून जें विष उत्पन्न होईल तें अनुग्रहवशात्
अमृतासारखें झालेलें विव मी देवांप्रमाणें प्राशन करीन ४४. स्वस्तिकचिह्नाच्या आयत-
नभूत द्विजिह्व व श्रीविभूषित अशा त्यास मी पाहून आलों ह्मणजे शेषासमीप सर्पांचा
समूह शांतीकरितां जनेल ४५. यास्तव, तुझी दांघेही मिळून मी या सर्पश्रेष्ठाच्या उत्तम
डोहांतून परत येईं तो माझी वाट पहात येथेच रहा ४६. तें ऐकून आनंदित झालेला
कृष्ण ह्मणतो “ धर्मिष्ठा, तूं जा. पण उशीर लावू नको. कारण, तुजवांचून आम्ही यांस
संभाळण्यास समर्थ होणार नाहीं ” ४७. असो; त्यानंतर तो दानपति यमुनेच्या न्हंदांत
बुडला व या लोकांप्रमाणेंच रसातळीं त्यानें नागलोक पाहिला ४८. त्यामध्ये ज्याला सहस्र
मुखें आहेत, ज्याचा ध्वज सुवर्णदंडावर उंच उभारला आहे, ज्याचे हस्ताग्र नांगराने ठायीं
आसक्त झालें आहे, ज्याच्या उदरावर मुसल आहे ४९, ज्याचे वस्त्र नीलवर्ण आहे, देह
५० पासून आसनही पांढरें आहे, ज्यानें एक कुंडल धारण केलें आहे, जो मत्त, सुप्त व अक्रम-
कृष्णा, व आहे ५०. आपल्याच शरीराच्या योगानें केलेल्या शुभ्र वेटाळ्यांच्या शुभ्र आसनावर
माता देवकी गीतीनें बसला आहे, सर्वोत्कृष्ट स्वस्तिकांच्या योगानें ज्यानें पृथ्वी, पारण केलें
झालेल्या प्रत्येक चवर्णाची चूडा आहे अशा किंचित् फिरविलेल्या मस्तकानें तो सुंदर दिसत